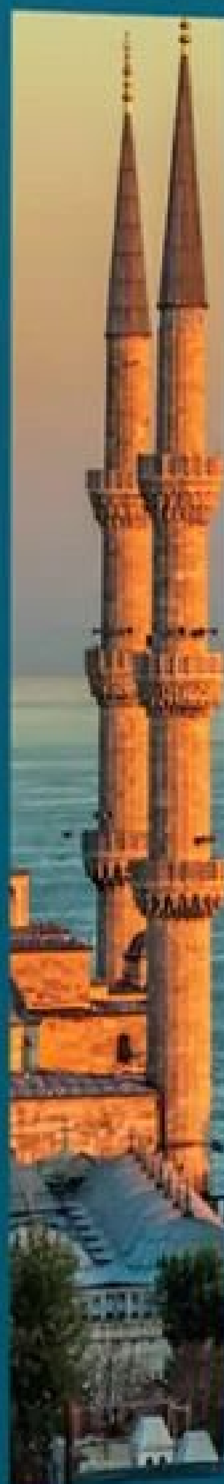
DESCOPERĂ ISTORIA

IMPERIUL OTOMAN

Istoria unei puteri aflate
între Orient și Occident

LITERA

IMPERIUL OTOMAN

Coordonator
Robert MANTRAN

ISTORIA IMPERIULUI OTOMAN

Traducere de Cristina Bîrsan

Balkan History Programme

Fundatia concept

6

Histoire de L'Empire otoman
Sous la direction de Robert Mantran

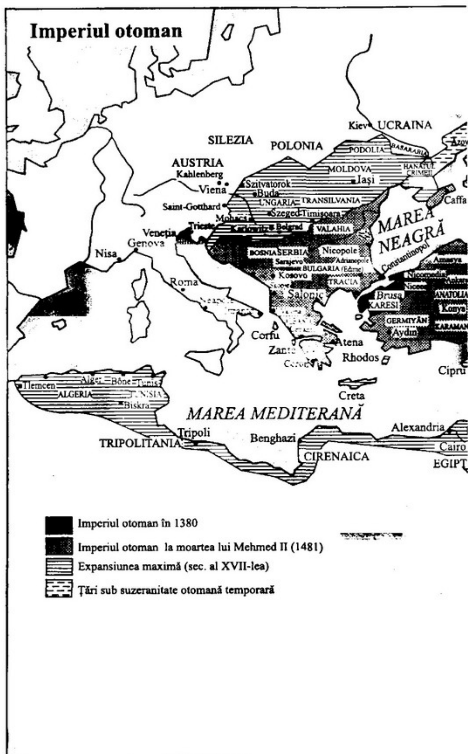
Istoria Imperiului otoman
Coordonator Robert Mantran
Traducere: Cristina Bîrsan

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale
Istoria Imperiului otoman / coord. Robert Mantran; traducere: Cristina Bîrsan – Bucureşti, **BIC ALL,** 2001
p. 688; cm 24
Bibliografie
Index
ISBN 973-571-363-2
I. Mantran, Robert (coord.)
II. Bîrsan, Cristina (trad.)
94(560)

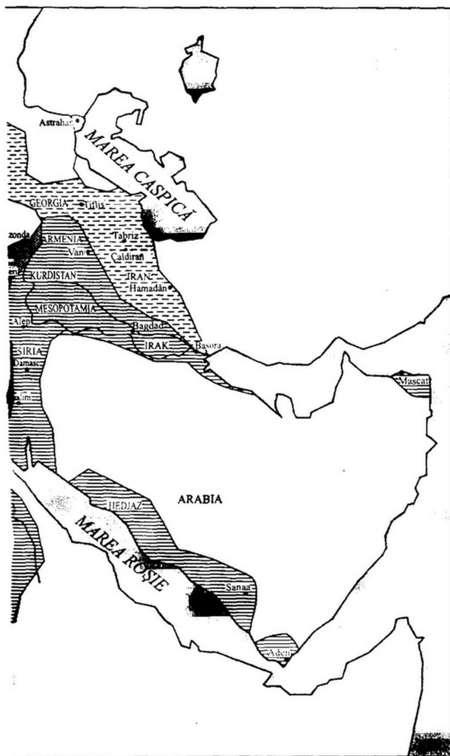
Editura **BIC ALL:** Bd. Timişoara nr. 58, sector 6
cod 76578 – Bucureşti
Tel.: 402 26 00; 402 26 01
Fax: 402 26 10
Departamentul Distribuţie: Tel.: 402 26 30; 402 26 31
Comenzi la: comenzi@all.ro
URL: http://www.all.ro

Redactor: Simona Ceauşu
Coperta: Stelian Stanciu
Director artistic: Mircia Dumitrescu

PRINTED IN ROMANIA

Imperiul otoman
Kiev
UCRAINA
SILEZIA
POLONIA
PODOLIA
BASARABIA
Azov
AUSTRIA
Kahlenberg
MOLDOVA
HANATUL CRIMEII
Iași
Szitvatorok
Buda
Viena
UNGARIA
TRANSILVANIA
Caffa
Saint-Gotthard
Szeged
Timișoara
Mohacs
Trieste
Karlowitz
Belgrad
VALAHIA
MAREA NEAGRĂ
Veneția
Genova
Nisa
BOSNIA
SERBIA
Nicopole
Sarajevo
Adrianopole
BULGARIA (Edirne)
Kosovo
Constantinopol
Amasya
TRACIA
Nicomedia
Niceea
Roma
Salonic
ANATOLIA
Brusa
KARESI
Konya
GERMIYAN
Aydin
KARAMAN
Corfu
Atena
Rhodos
Cipru
Tlemcen
Alger
Bône
Tunis
ALGERIA
Biskra
Creta
MAREA MEDITERANĂ
Tripoli
Alexandria
TRIPOLITANIA
Benghazi
Cairo
CIRENAICA
EGIPT
Imperiul otoman în 1380
Imperiul otoman la moartea lui Mehmed II (1481)
Expansiunea maximă (sec. al XVII-lea)
Țări sub suzeranitate otomană temporară

Astrahan
MAREA CASPICĂ
GEORGIA
Tiflis
ARMENIA
Tabriz
Van
Caldiran
KURDISTAN
IRAN
Hamadân
MESOPOTAMIA
Alep
Bagdad
IRAK
Basora
SIRIA
Damasc
Mascat
ARABIA
HEDJAZ
MAREA ROȘIE
Sanaa
Aden

ISTORIA
IMPERIULUI OTOMAN

La această lucrare au colaborat:

Jean-Louis BACQUÉ-GRAMMONT, director de cercetare la Centrul național de cercetare științifică (C.N.R.S.), director al Institutului francez de studii anatoliene din Istanbul

Louis BAZIN, profesor la Universitatea Paris III și la Institutul național de limbi și civilizații orientale (limba și civilizația turcă), director de studii la Școala practică de înalte studii (Secțiunea a IV-a), director al Institutului de studii turce al Universității Paris

Irène BELDICEANU, director de cercetare la CN.R.S.

Nicoară BELDICEANU, director de cercetare la C.N.R.S., conferențiar la Școala practică de înalte studii (Secțiunea a IV-a)

Paul DUMONT, profesor la Universitatea din Strasbourg, conferențiar la Școala de înalte studii în științe sociale (Istoria Imperiului otoman și a Republicii Turcia, secolele XIX-XX).

François GEORGEON, fost bursier al Institutului francez de studii anatoliene, cercetător la C.N.R.S., conferențiar la Școala de înalte studii în științe sociale

Robert MANTRAN, profesor emerit la Universitatea din Provence (Aix-Marseille I), conferențiar la Institutul național de limbi și civilizații orientale (Istoria Imperiului otoman), fost președinte al Comitetului internațional de studii preotomane și otomane

André RAYMOND, profesor emerit la Universitatea din Provence, director al Institutului de cercetări și studii asupra lumii arabe și musulmane (Aix-en-Provence), președinte al Asociației franceze pentru studiul lumii arabe și musulmane

Jean-Paul ROUX, director de cercetare la C.N.R.S., profesor la Școala Luvru

Nicolas VATIN, cercetător la C.N.R.S., fost bursier al Institutului francez de studii anatoliene

Gilles VEINSTEIN, director de studii la Școala de înalte studii în științe sociale, director al Centrului de studii asupra U.R.S.S., Europa orientală și domeniul turc (E.H.E.S.S.), director al Unității de cercetare «Istoria Europei orientale și a Imperiului otoman» (C.N.R.S.).

Hărțile au fost întocmite de Études et Cartographie, Lille.

CUVÂNT ÎNAINTE

Sunt mai bine de o sută cincizeci de ani de când a apărut *Istoria Imperiului otoman* a lui Joseph von Hammer-Purgstall, traducerea (în limba franceză – *n. tr.*) operei sale magistrale, *Geschichte des osmanischen Reiches*[1]. Această carte va avea un puternic ecou căci, pentru prima dată, era publicată o istorie generală a acestui imperiu, sprijinită pe izvoare turceşti şi străine, mai ales pe cronici. Deşi lucrarea se oprea la 1774, ea atrăgea atenţia cu atât mai mult cu cât Imperiul otoman, de la începutul secolului al XIX-lea, se afla în prim-planul actualităţii europene şi mediteraneene: expediţia în Egipt a lui Bonaparte, războaiele cu Rusia, răzvrătirile din Serbia şi Epir, războiul de independenţă a Greciei, invazia franceză în Algeria, conflictul cu Mehmed 'Ali din Egipt, intervenţiile militare, diplomatice, economice ale marilor puteri. Acest imperiu care, pentru multă vreme, făcuse Europa să tremure părea acum pe punctul de a se prăbuşi sau, cel puţin, pe punctul de a-şi sfârşi dominaţia asupra unui anumit număr de popoare, creştine sau musulmane, europene sau orientale.

Istoria Imperiului otoman aşa cum o prezintă J. von Hammer este marcată de stilul istoric tradiţional, în sensul că este mai mult descriptivă decât explicativă, necercetând cauzele profunde ale evenimentelor. În plus – având în vedere contextul antiotoman al epocii –, ea pune în valoare cu precădere defectele, erorile, tarele, excesele de toate felurile, fapte ce nu pot fi negate, dar care nu constituie esenţialul în istorie şi mai ales, redau o viziune parţială – şi părtinitoare – a acesteia..

După J. von Hammer, în decursul secolului al XIX-lea şi la începutul secolului XX, au apărut câteva lucrări generale privind Imperiul otoman, lucrări destul de concise, puţin aprofundate şi marcate de cele mai multe ori de o viziune europocentristă a istoriei. Cele mai multe dintre ele, bazate pe izvoare occidentale şi nu orientale, prezintă faptele sau unilateral în ceea ce priveşte economia, sau foarte superficial în ceea ce priveşte administraţia statului. Desigur, arhivele otomane nu erau încă accesibile şi, chiar dacă ar fi fost, aceasta nu ar fi schimbat părerea despre supremaţia politică şi culturală a Europei.

---

[1] J. von HAMMER-PURGSTALL, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 10 vol., Budapesta, 1827-1835. Trad. fr.: *Histoire de l'Empire ottoman*, de J.-J. Hellert, 18 vol., Paris, 1835-1843; *Histoire de l'Empire ottoman*, de L. Dochez, 3 vol., Paris, 1840-1844.

A trebuit să vină ajunul celui de-al doilea război mondial pentru ca lucrurile să se schimbe. Mai întâi, arhivele otomane au putut fi consultate şi s-a constatat că ele aduceau numeroase informaţii, mai ales în ceea ce priveşte aspectele interne ale statului otoman; apoi, istoria otomană a fost preluată de către turci, care voiau să-şi cunoască mai bine trecutul[1], şi de către occidentali specialişti în limbi orientale, capabili să abordeze izvoare istorice turceşti, arabe, persane până atunci neluate în seamă, astfel că cercetările, studiile de detaliu s-au înmulţit, iar anumite probleme au fost reactualizate. Având în vedere aceste noi metode a fost redactată şi ultima istorie a Imperiului otoman, cea a lui Stanford J. Shaw, chiar dacă anumite concluzii sau expuneri ale acestuia pot fi criticate[2]. Dacă lucrările mai vechi puneau accentul pe aspectele „evenimenţiale" şi pe raporturile politice dintre statele europene şi Imperiul otoman, putem acum să abordăm istoria instituţiilor, istoria economică şi cea socială, văzute şi din punct de vedere otoman, ca şi relaţiile dintre turci, arabi, persani etc. Cunoştinţele noastre despre lumea otomană s-au înmulţit, au devenit mai precise în ultimii patruzeci de ani, şi ni s-a părut util să prezentăm studenţilor, colegilor noştri istorici, tuturor celor interesaţi de cultură, o lucrare bazată pe aceste noi date. Un exemplu pentru noi a fost Claude Cahen care, cu lucrarea sa *Pre-Ottoman Turkey*, rescrisă de curând în limba franceză, a reactualizat analiza apariţiei şi instalării turcilor în Asia Mică în secolele al XI-lea – al XIII-lea, care constituie preludiul istoriei otomanilor[3].

Orientalismul, cunoaşterea lumii musulmane din Maghreb şi din Orientul Apropiat, este o tradiţie care, în Franţa, ajunge până în secolul al XVII-lea, începând cu dragomanii ambasadelor care, având în vedere ştiinţa lor în limbile numite „orientale" (turcă, arabă, persană), au putut observa ţările Orientului, atât în ceea ce priveşte viaţa cotidiană, cât şi viaţa politică sau religioasă. Încetul cu încetul, a luat amploare o ştiinţă care a rămas multă vreme un domeniu al specialiştilor, printre care francezii au fost întotdeauna prezenţi.

Turcologia, ramură a orientalismului, a fost, într-un trecut îndepărtat sau recent, ilustrată de către personalităţi remarcabile. Astăzi, turcologia franceză este bine reprezentată în numeroase discipline – lingvistică, antropologie, etnologie, istorie -, astfel încât istoricii francezi turcologi sunt în număr suficient pentru a aborda întreaga istorie a turcilor, în special perioada otomană. De aceea, ni s-a părut mai bine ca fiecare din marile perioade ale istoriei otomane să fie tratată de către un specialist decât să prezentăm o lucrare redactată de un singur autor, care n-ar fi putut aborda anumite probleme decât într-o manieră mai puţin specializată.

Tradiţia a stabilit de mult timp ca acest gen de lucrări să se intituleze *Istoria Imperiului otoman*. Nu am vrut să întrerupem această tradiţie, chiar dacă am pus

---

[1] Vezi lucrările lui M.F.Köprülü, I.H.Uzunçarşili, Ö.L.Barkan, H.Inalcik etc.

[2] Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 vol., Cambridge U.P., 1976-1977. Trad. fr.: *Histoire de l'Empire ottoman et de la Turquie*, t. I, *Des origines jusqu'au XIXe siècle*, Horvath, 1984

[3] Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, Londra, 1968. Ed. fr., revizuită şi completată, *La Turquie pré-ottomane*, publicaţie a Institutului francez de studii anatoliene, Istanbul, 1988.

aici în evidență mai degrabă istoria statului otoman, cu dorința de a arăta că acesta nu a fost numai o lume a cuceririlor, a dominației, a supremației militare, ci și a unei organizări interne și a unei administrații.

De fapt, vechea perspectivă asupra lumii otomane s-a format pe concepte create mai cu seamă în secolul al XIX-lea: regimul de tiranie, cruzime și violență, care își datorează dominația forței armatei sale, constrângerilor câteodată crâncene ale guvernării; sultanii sunt sau ființe fără milă, crude, dominând prin teroare, sau personaje fără caracter, trăind în desfrâu și corupție (cu puține excepții, precum Soliman Magnificul); lumea otomană nu cunoaște un sistem de guvernare, administrația este inexistentă sau este plină de abuzuri; Islamul este aici atotputernic și își dovedește această putere prin spolieri, chiar prin masacre ale creștinilor. Deseori, această perspectivă, care se bazează pe întâietatea Occidentului și a ideilor occidentale în secolul al XIX-lea, pe principiul naționalităților, pe apărarea anumitor minorități, poate fi regăsită și astăzi, atât de mult ideea nocivității, a naturii rele chiar, a lumii musulmane în general și turcești în particular, s-a întipărit în cărți și în gândire.

Ceea ce numim „chestiunea orientală" a fost studiată până de curând din punct de vedere exclusiv occidental, mai precis, dintr-un punct de vedere antiotoman, din perspectiva dezmembrării imperiului, pentru a-și însuși bogățiile sale economice, drumurile comerciale, punctele strategice, și, de asemenea, cu speranța de a atrage în sfera lor de influență popoarele „eliberate de sub jugul otoman". În plus, partea arabă a imperiului a suscitat foarte puțin interesul până la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, când și-au făcut apariția interesele de ordin economic, politic („colonialismul") sau strategic (drumul Indiilor, accesul în Africa neagră) ale europenilor. Pe de altă parte, nu trebuie să uităm acuzațiile țărilor arabe față de otomani, învinuiți de a fi responsabili de decăderea musulmană și de supremația occidentală asupra lumii arabe musulmane: și aici, apelul la izvoarele orientale – și nu numai la cele occidentale care au pus accentul, evident, pe incompetența, neglijența și slăbiciunile otomane – permite elaborarea unei opinii diferite despre „declinul" otomano-musulman.

În fapt, de la origini, constatăm existența efectivă a unui stat otoman cu instituții, legi, cadre politice, administrative, militare; chiar primii suverani otomani nu apar ca niște barbari fără principii, iar ralierea demnitarilor bizantini, absența persecuțiilor împotriva creștinilor pot fi dovada unei oarecare conviețuiri. Cu timpul, regimul evoluează, autoritatea sultanului nu mai suportă contestații, accentul este pus pe caracterul musulman al statului, dar un alt sistem este suprapus, cuprinzând particularitățile provinciilor: pe lângă *şerî'a* musulmană apar reglementări specifice, *kânûnnâme*, care permit conservarea, adaptarea și chiar ameliorarea obiceiurilor, a tradițiilor, a modurilor de viață, a condițiilor sociale ale supușilor musulmani și nemusulmani; acest sistem a avut drept consecință în provincii, cu deosebire în provinciile creștine, păstrarea limbilor locale, a religiilor, ba chiar a cadrelor politice și sociale. Din partea conducătorilor otomani nu a existat intenția de asimilare a populațiilor cucerite, nu au existat nici otomanizare, nici islamizare forțată: în caz contrar, cum am putea explica persistența limbilor greacă, bulgară, sârbă și a altor limbi, a religiilor creștine, a șefilor

locali, toate elemente pe care marile puteri le vor utiliza, începând de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, şi, mai cu seamă, în secolul al XIX-lea, sub denumirea de principiu al naţionalităţilor şi apărare a minorităţilor etnice şi religioase?

Dacă, în împrejurări mai mult sau mai puţin numeroase, mai mult sau mai puţin justificate, au existat violenţe şi chiar persecuţii ale populaţiilor nemusulmane (ce stat dominator nu a persecutat pe cei stăpâniţi?), protecţia nemusulmanilor (*zimmî),* a constituit o regulă a Imperiului otoman, cu precizarea că aceşti *zimmî* au fost consideraţi, ca în orice alt stat musulman, supuşi de condiţie inferioară celor musulmani, accesul la unele meserii şi funcţii fiindu-le interzis; însă sistemul *devşirme* le-a permis să întoarcă în favoarea lor aceste restricţii. Nu trebuie să uităm nici că evreii expulzaţi din Spania şi Europa centrală s-au putut refugia pe teritoriul otoman (Salonic, Istanbul). Această deschidere, această toleranţă a lumii otomane se regăseşte în relatările călătorilor din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, înainte ca expansiunea europeană economică, politică şi culturală să modifice unghiul de vedere al călătorilor, care vor pune accentul mai mult pe slăbiciunile regimului.

În secolul al XIX-lea, conducătorii otomani au încercat să modernizeze statul, să promulge reforme. Cu siguranţă, unele dintre aceste reforme au fost prost aplicate, nu este însă mai puţin adevărat că şi unele dintre marile puteri nu doreau să vadă renăscând un stat puternic, organizat şi că au contracarat eforturile conducerii otomane constrângând-o la conflicte militare, provocând revolte (sârbi, bulgari, armeni, libanezi), punând stăpânire pe unele teritorii sau provocând secesiunea lor. Ideea de jug otoman, folosită pe larg în secolul al XIX-lea, a fost aplicată doar provinciilor creştine ale imperiului, nu şi celor musulmane, până la începutul secolului XX, când secesiunea acestora s-a aflat în atenţia Angliei şi a Franţei şi s-a ajuns la „revolta arabă", şi numai în Orientul Apropiat. În ceea ce priveşte problema armeană, dacă „soluţionarea" ei se poate imputa otomanilor, cauzele nu sunt de căutat numai în partea turcă.

Este incontestabil că imaginea dată de occidentali despre Imperiul otoman a fost deseori negativă şi, dacă este cazul, ea a putut fi justificată. Aceasta nu presupune în mod obligatoriu ca otomanii să fie complet disculpaţi într-o examinare istorică critică. Deşi au trebuit să suporte regulile stabilite de europeni, nu numai aceştia sunt vinovaţi: otomanii au dat dovadă de multe ori de toleranţă excesivă, de incompetenţă, de inadaptare, animaţi de un anumit complex de superioritate care îi împiedica să vadă şi să judece realităţile aşa cum erau.

Informaţiile pe care le avem astăzi ne permit să ne debarasăm de concepţiile secolului al XIX-lea şi să încercăm să construim o operă istorică veritabilă, departe de influenţe politice de orice natură, fără părtinire şi fără slăbiciuni. Ni s-a părut util să acordăm un spaţiu şi literaturii (istorice, dar şi literaturii, în general) şi artei, elemente ţinute prea des departe de istorie sau marginalizate, cu toate că şi ele sunt manifestări ale unei puteri politice, ale caracterului profund al unui popor, sau ale asimilării altei culturi; în acest domeniu, arta otomană este destul de reprezentativă pentru a nu fi lăsată deoparte; ea a lăsat mărturii vizibile încă.

Pe scurt, intenţia noastră a fost să arătăm o lume prost cunoscută, necunoscută, prea des acuzată de toate defectele, de toate josniciile, şi a cărei imagine a rămas

aceea de „bolnavul Europei", pe care doctorii erau dispuşi mai degrabă să-l lase să moară decât să-l îngrijească. Ca toate imperiile, Imperiul otoman a sfârşit prin a dispărea, dar el şi-a avut locul său în istoria Lumii Vechi, în care a fost cea mai importantă putere timp de secole, ceea ce poate explica geloziile, invidiile, mişcările de răzbunare, destabilizare şi distrugere la care a fost supus. O istorie a Europei, o istorie a lumii mediteraneene ar fi incomplete dacă am ignora Imperiul otoman.

Această carte este o operă colectivă: fiecare capitol a fost redactat de un specialist care şi-a exprimat ideile, concepţiile, potrivit cu cunoaşterea subiectului. O parte importantă a fost rezervată începuturilor otomane, apariţiei şi extinderii imperiului, perioadă mai puţin cunoscută până de curând. S-a procedat la fel şi în cazul provinciilor balcanice şi mai ales a provinciilor arabe sub dominaţia otomană; trebuie să notăm aici interesul foarte mare acordat de istoricii arabi contemporani reconsiderării acestui moment al istoriei lor. În fine, istoria ultimei perioade a Imperiului otoman a fost tratată pe larg, îndepărtându-se însă de viziunea strict occidentală şi încercându-se o abordare mai cu seamă din punct de vedere intern. Nu ni s-a părut însă indispensabil să acordăm un spaţiu mare domniilor lui Selîm I şi Soliman Magnificul, care marchează apogeul imperiului, deoarece evenimentele acestei epoci constituie deja obiectul multor lucrări; am considerat că e mai bine să prezentăm aprofundat administraţia Imperiului otoman în secolul al XVI-lea, aspect mult mai puţin cunoscut sau care a fost prezentat de către cronicarii occidentali ai timpului într-o manieră mai degrabă fantezistă, dar care a fost luată multă vreme drept adevăr istoric.

Notele şi bibliografia au fost reduse voit la informaţia de completare şi la documentaţia indispensabilă. Această carte se doreşte a fi un instrument de lucru, dar şi un instrument de cultură. De aceea, erudiţia excesivă a fost evitată, ca şi simplificarea abuzivă: sperăm ca astfel să fi reuşit să obţinem un echilibru care să mulţumească în egală măsură lectorii exigenţi, cât şi pe cei doritori pur şi simplu să cunoască mai bine Istoria.

Notă privind transcrierea termenilor turceşti

Cuvintele şi numele proprii turceşti au fost transcrise folosind alfabetul turc-latin, în uz în Turcia. Literele următoare se pronunţă ca în limba română:

a, b, d, e, f, h, i, j, k, l, m, n, o, p, o, r, s, ş, t, u, v, y, z.

Pentru alte litere:

– ö, ü – se pronunţă ca în limbile europene (ex. : germană)
– ı se pronunţă î
– c se pronunţă ğ (g + e, i)
– ç se pronunţă č (c + e, i)
– g se pronunţă gh + e, i
– ğ nu se pronunţă între două vocale posterioare (a, î, u)
– ğ se pronunţă y între două vocale anterioare (e, i, ü)

Pentru cuvintele arabe, sau de origine arabă, utilizate în turca otomană, semnele ayn ('), hamza (') şi sunetul kh (h gutural) au fost notate în transcriere.

Din grupul literelor cu semne grafice speciale, doar â şi î au o pronunţie întrucâtva deosebită, redând vocale lungi (a, respectiv i lung).

Am păstrat, în general, numeroşii termeni turceşti aflaţi în lucrare în forma originară, din alfabetul turco-latin în uz, dar necesităţile construcţiei gramaticale au impus flexionarea lor cu sufixe româneşti. (Exemplu, termenul *tanzîmât* – pluralul substantivului arab *tanzîm*, reorganizare, devenit în flexiune *tanzîmât*-elor).

În schimb, potrivit unei practici curente, termenii turceşti intraţi în limba română şi supunându-se regulilor morfologiei româneşti au fost folosiţi potrivit formei lor din *Dicţionarul explicativ al limbii române*: bei, beilerbei, cadiu, agă, şeic, paşalâc, imam, ceauş, raiale, ulemale, sangeac etc.

Toponimele au fost transcrise, în general, potrivit uzanţelor limbii române, folosind ca îndreptar *Atlasul istoric*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1971.

CAPITOLUL I

Începuturile: Osmân şi Orkhân

de Irène Beldiceanu

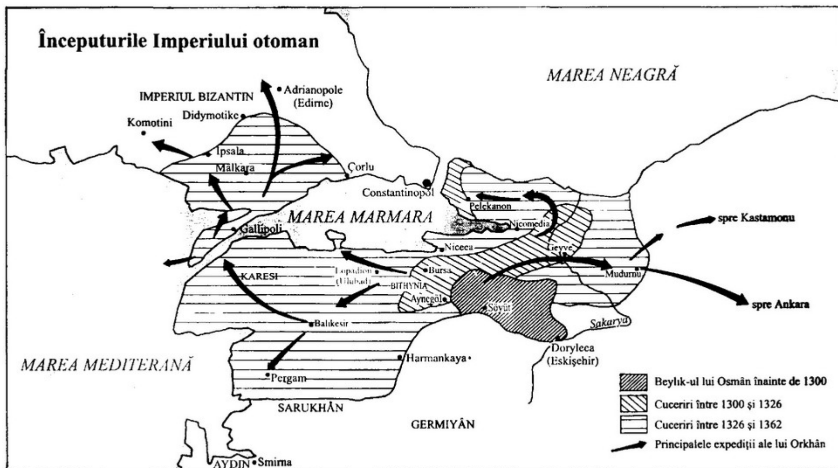
Începuturile statului otoman sunt învăluite în negură. Cel ce a dat numele său dinastiei, Osmân, intră pe scena istoriei cu ocazia bătăliei de la Bapheus (1302), bătălie povestită de un contemporan, istoricul Pachymeres. Ştim că tatăl său se numea Ertoghrul, având în vedere că a fost găsită o monedă bătută cu numele lui Osmân, fiul lui Ertoghrul, şi că un registru otoman de la mijlocul secolului al XV-lea menţionează o legaţie pioasă fondată pentru salvarea sufletului său la Sögüt (Söyüt), un târguşor unde i se poate vizita şi astăzi mormântul. În rest, trebuie să lăsăm legenda să vorbească.

Fapte şi legende

În secolul al XV-lea, cronicarul turc 'Aşıkpaşazâde admite că există mai multe versiuni privind începuturile statului otoman. El îşi arată totuşi preferinţa pentru varianta pe care o vom rezuma şi noi aici şi care este repetată, în mare, de cronicarii ulteriori.

De la naşterea statului otoman la 1302

Ertoghrul – într-o epocă ce nu este precizată – ajunge în Asia Mică cu tatăl său Süleymân Şah şi cu cei doi fraţi, Sunkur Tekin şi Gündoghdu. Ei au rămas aici mai mulţi ani, apoi hotărăsc să se întoarcă în ţara de origine. Süleymân Şah se îneacă vrând să treacă Eufratul. Cei doi fraţi îşi continuă drumul spre Turkestan, în timp ce Ertoghrul rămâne în Anatolia cu patru sute de corturi. Apoi Ertoghrul îşi trimite fiul, Saru Yatı, pe lângă noul sultan, selgiucid 'Alâeddîn – cronica nu precizează care dintre cei trei sultani cu acest nume – pentru ca acesta să îi dea terenuri pentru ai săi şi pentru cirezi. 'Alâeddîn îi acordă târgul Söyüt ca teren patrimonial şi regiunile Domaniç şi Ermeni Beli ca păşuni de vară.

Începuturile Imperiului otoman
MAREA NEAGRĂ
IMPERIUL BIZANTIN
Adrianopole (Edirne)
Didymotike
Komotini
Ipsala
Malkara
Çorlu
Constantinopol
MAREA MARMARA
Gallipoli
Pelekanon
Nicomedia
Niceea
Geyve
Bursa
Mudurnu
spre Kastamonu
spre Ankara
KARESI
BITHYNIA
Aynegöl
Söğüt
Sakarya
Balıkesir
Dorylea (Eskişehir)
Harmankaya
MAREA MEDITERANĂ
Pergam
SARUKHÂN
GERMIYÂN
AYDIN
Smirna
Beylık-ul lui Osmân înainte de 1300
Cuceriri între 1300 şi 1326
Cuceriri între 1326 şi 1362
Principalele expediţii ale lui Orkhân

După moartea lui Ertoghrul, fiul său Osmân leagă relaţii amicale cu câţiva demnitari creştini, mai ales cu guvernatorul oraşului Bilecik. Acesta îi permite să îşi depoziteze lucrurile în fortăreaţă de fiecare dată când porneşte spre păşunile de vară. Pentru a-şi exprima recunoştinţa, Osmân îi oferă covoare, brânză şi miei.

În acelaşi timp, alţi guvernatori creştini, cum este cel din Aynegöl (Inegöl), au mai puţină încredere în Osmân. Scurte încăierări fac victime de ambele părţi, iar printre cei căzuţi se numără şi Bay Hoca, fiul lui Saru Yatı şi nepotul lui Ertoghrul. Guvernatorul oraşului Karacahisar şi fratele său Kalanoz se numără şi ei printre duşmanii lui Osmân. În cursul unui atac, Saru Yatı, fratele lui Osmân, moare.

Sultanul selgiucid, aflând că Osmân este în primejdie şi că emirul din Germiyân îi este de asemenea adversar, vine în regiunea Karacahisar pentru a-i pedepsi pe creştini. Însă sultanul trebui să se întoarcă din drum din cauza atacului mongol asupra oraşului Eregli (Heracleea Capadociei). Astfel, Osmân cucereşte singur victoria şi îi cere nepotului său Aktímur să îi anunţe vestea cea bună sultanului, care îi trimite un stindard şi daruri.

Odată cucerit oraşul, Osmân începe să îşi organizeze statul. El dă casele abandonate de creştini celor veniţi din Germiyân, transformă bisericile în moschei şi inaugurează rugăciunea musulmană. În fine, înfiinţează o piaţă care îi atrage chiar şi pe locuitorii din Bilecik, oraş situat pe teritoriul bizantin.

Osmân stabileşte relaţii amicale şi cu un creştin pe nume Köse Mikhâl (Mikhâl cel Spân), stăpân al Harmankayei: cronica povesteşte despre participarea lui Osmân la nunta acestuia. Ei străbat împreună ţinuturile din preajmă. Drumurile îi duc până la oraşele Göynük şi Taraklı Yenicesi, în cotul făcut de râul Sakarya. Pentru a-i ajuta la traversarea râului, ei îl găsesc pe un anume Samsa Çavuş care locuia în această regiune împreună cu fratele său Sülemiş în bună înţelegere cu creştinii. Osmân şi Mikhâl jefuiesc tot ce le cade în mână, dar nu iau prizonieri, scopul lor fiind supunerea populaţiei.

Alianţa şi prietenia dintre Osmân şi guvernatorul din Bilecik sunt compromise însă cu ocazia căsătoriei celui din urmă. Köse Mikhâl, însărcinat să îi transmită invitaţia lui Osmân, îi dă de înţeles că ar fi vorba, în realitate, de un şiretlic. Este totuşi greu de înţeles de ce guvernatorul Bilecik-ului s-ar fi hotărât dintr-o dată să îi întindă o capcană lui Osmân. Cert este că acesta, în timpul festivităţilor care aveau loc în afara oraşului, reuşeşte să aducă în fortăreaţă o mână de oameni deghizaţi în femei. Când soldaţii lui Osmân pun stăpânire pe fortăreaţa pustie, Osmân şi Köse Mikhâl urcă pe cai pentru a da impresia că fug. Guvernatorul din Bilecik, puţin ameţit deja, temându-se să nu-i scape Osmân, porneşte în urmărirea lui, cade în capcana ce i se întinsese şi este ucis. Osmân merge la Yarhisar unde aştepta tânăra căsătorită, faimoasa Lülüfer (Nilüfer). Ea deveni soţia fiului acestuia, Orkhân. Aceste acţiuni războinice se încheie cu victoria asupra oraşului Aynegöl.

Toate aceste evenimente – de la primele ostilităţi cu guvernatorul Karacahisar-ului până la cucerirea Yarhisar-ului – au loc, conform opiniei lui 'Aşıkpaşazâde, între 1283 şi 1299. Însă relatarea istoricului Pachymeres – să nu uităm că a fost contemporan cu Osmân – ne arată că izvoarele otomane, ulterioare cu două secole, pot fi completate şi corectate în mai multe puncte.

În ultimul sfert al secolului al XIII-lea, regiunea Eskişehir (vechiul Dorylaion) şi fortăreaţa de lângă Karacahisar sunt deja în mâinile musulmanilor. Graniţa dintre Bizanţ şi emiri o constituie râul Sangarios (actualul Sakarya). Împăratul Mihail al VIII-lea (m.1282) refăcuse cetăţile din apropierea frontierei şi plantase ţăruşi de-a lungul râului pentru a preîntâmpina atacurile turcomanilor. Osmân (pe care Pachymeres îl numeşte Atman) nu este de altfel singurul conducător turc turbulent din regiune. Este vorba în primul rând de fiul sultanului, 'Izzedîn Kâykâvus al II-lea (pe care Pachymeres îl numeşte Melek Ma[n]sur), care fusese în exil la Constantinopol împreună cu tatăl său. După moartea acestuia, el încearcă să se impună, obţinând şi susţinerea din partea ilkhanului Argun (1284-1291). Există apoi şefii turci gata oricând să scape oricărei autorităţi bizantine, selgiucide sau mongole. Printre ei, Pachymeres aminteşte de un oarecare Amurios (Omur sau emir?) care locuia în bucla făcută de râul Sakarya, ca şi de Solymampaxes (probabil Süleymân Paşa, stăpânul Paflagoniei). Amurios, al cărui frate Nastratios a fost multă vreme ostatic al bizantinilor, a fost mai întâi aliat al împăratului, însă renumele lui Osmân îi aprinse lăcomia şi distruse politica pacifistă a împăratului care spera să îi domolească pe turcomani cu ajutorul obiceiului darurilor. O altă măsură ce urmărea consolidarea frontierelor orientale se dovedeşte a fi inutilă. Împăratul Andronic al II-lea îl numise pe Koutzimpaxis conducător în Nicomedia. Acest personaj, originar din ţara Hoardei de Aur, naufragiase cu corabia sa în Heracleea Pontului şi se convertise împreună cu întreaga familie la creştinism. Împăratul îngădui atunci căsătoria fiicei acestuia cu Solymampaxes în speranţa că această uniune va fi într-o zi favorabilă pentru Bizanţ.

În zorii secolului al XIV-lea, din confruntarea dintre izvoarele turceşti şi bizantine rezultă următoarea imagine: turcomanii, care i-au evitat pe mongoli şi au fost respinşi de populaţia citadină a platoului anatolian, se îngrămădesc de-a lungul frontierei occidentale a statului selgiucid, în căutare de noi păşuni. În provinciile de graniţă, pe pantele împădurite, ei găsesc hrană pentru oi. Centrele urbane bizantine din apropiere le permit să îşi vândă produsele sau să facă schimb. La început, acestea se petreceau fără mari tulburări. 'Aşıkpaşazâde spune că pe vremea lui Ertoghrul nu a avut loc nici un război. Musulmanii şi creştinii se întâlnesc la târguri, căci graniţa nu este atât de greu de trecut precum şi-ar dori împăratul bizantin. Coabitarea este ajutată şi de prezenţa turcilor creştinaţi pe teritoriul bizantin. Aceştia nu au aceeaşi religie cu majoritatea turcilor, dar vorbesc aceeaşi limbă, iar registrele otomane de la jumătatea secolului al XV-lea dovedesc prezenţa creştinilor cu nume de origine turcă. Cele două comunităţi întreţin relaţii şi la nivel înalt, căci Mihail al VIII-lea îl vizitează pe sultanul din Iconium (Konya), iar prinţii selgiucizi se refugiază la Constantinopol. Bizantinii opreau de obicei un număr de ostatici pe care îi eliberau la momentul oportun.

Coabitarea a fost totuşi efemeră. Din conflict în conflict, turcii şi-au descoperit forţa. În jurul lui Osmân s-au strâns o serie de aventurieri atraşi de pradă, unii venind chiar din regiunea Meandru. Succesele sale au provocat însă curând invidia celor ce, până atunci, promovaseră o politică pacifistă. Combativitatea sa i-a determinat pe soldaţii altor conducători turci, mai puţin dinamici, să îi abandoneze pe aceştia din urmă şi să i se alăture lui Osmân; Osmân, care îşi petrecuse tinereţea între păşunile

de iarnă şi cele de vară, a reuşit să canalizeze această maree umană şi să o ducă la victorie sub stindardul său. La nevoie, el se întoarce împotriva vecinilor musulmani care îi stau în cale. Jurisconsulţi şi oameni de litere părăsesc centrele urbane anatoliene, i se alătură şi îl ajută să construiască statul. Pe 27 iulie 1302, când Osmân îl învinge pe eteriarhul Mouzalon la Bapheus, lângă Nicomedia (Izmit), el se ridică la acelaşi rang cu emirii din Germiyân, Menteşe şi Aydın. De acum înainte, Osmân este pregătit pentru un nou destin.

De la 1302 la cucerirea emiratului Karesi

Înfrângerea lui Mouzalon i-a făcut pe bizantini să caute alte mijloace pentru a opri înaintarea turcilor. În 1304, împăratul Andronic al II-lea trimise soli pe lângă Ghazan Han pentru a-i propune o alianţă matrimonială. El spera că mongolii, stăpâni ai Anatoliei centrale şi orientale de la victoria lor asupra selgiucizilor de la Kösedagh (1243), îi vor tempera pe emirii prea cutezători de la frontiere.

În acest timp, presiunea exercitată de turci continuă să crească. Pachymeres relatează că numeroase oraşe – dintre care nu toate pot fi identificate – au avut de suferit, cum sunt Nicomedia (Izmit), Niceea (Iznik), Belokomis, Angelokomis, Anagourdes, Platanea, Melangeia, Kroulla (Gürle) şi Katoikia (Kite?). O armată condusă de Sgouros, formată din arbaletrieri bizantini, a fost învinsă în apropiere de Katoikia. Locuitorii din Belokomis participă la înfruntare, însă oraşul lor, rămas fără apărare, este prădat de Osmân (1304).

Istoricii bizantini nu relatează nimic important în ceea ce priveşte evenimentele din Bithynia dintre 1304 şi cucerirea Brusei, douăzeci şi doi de ani mai târziu, căci atenţia lor era îndreptată către atacurile turceşti venite dinspre Marea Egee, duse de alţi conducători, dar şi de mercenarii catalani. Însă nici Osmân şi aliaţii săi nu au rămas pe loc; o dovedesc faptele de arme povestite de cronicile otomane. Sunt cucerite, prin forţă sau prin capitulare, o serie întreagă de târguri: Kite, Kestel, Dinboz, Adranos, Leblebicihisar, Mekece, Akhisar, Geyve, Lefke, Karaçepüş. Aceste cuceriri nu sunt din păcate datate, iar unele sunt fără îndoială ulterioare morţii lui Osmân.

Dacă luăm în considerare toponimele, expansiunea otomană urmează trei direcţii. Osmân şi aliaţii săi merg la început de-a lungul malului stâng al Sakaryei şi taie accesul spre oraşul Niceea (Iznik) dinspre partea estică. În partea de vest, ei au mers către Lopadion (Ulubad) şi Adranos, ocolind prin nord şi prin sud masivul muntos Olimp (Uludagh) şi lăsând la o parte Brusa (Bursa), prea fortificată pentru a putea fi luată cu asalt. Înaintarea lor spre sud-est îi pune în contact cu vecinii musulmani. Atunci când Osmân o răpeşte, conform legendei, pe frumoasa Malkhatun, viitoarea mamă a lui Orkhân, existau bei *(beg)*[1] turci la Inönü şi la Eskişehir. De altfel, cronicarii pomenesc în repetate rânduri de neînţelegerile ce domneau între beiul de Germiyân şi Osmân. Graniţa dintre statul otoman şi vecinii musulmani este instabilă în această epocă, un registru otoman menţionând existenţa unor fundaţii pioase ridicate cu autorizaţia lui Osmân şi Orkhân în provincia Sultanöyüyü. Mai

[1] *Beg* şi *bei* sunt două transcrieri ale aceluiaşi cuvânt în două epoci diferite, primul fiind cel mai vechi.

târziu, atât Süleymân Paşa cât şi Murâd I vor organiza campanii în direcţia Ankarei, zonă de influenţă a dinastiei Eretnizilor.

După toate probabilităţile, Osmân moare între septembrie 1323 şi martie 1324. Chiar dacă a trăit într-adevăr până la cucerirea Brusei (6 aprilie 1326), aşa cum susţin câţiva cronicari şi călătorul arab Ibn Battûta, cu siguranţă el nu şi-a mai exercitat puterea din martie 1324. Avem ştire de şase fii ai săi – Orkhân, Çoban, Melek, Hamîd, Pazarlu şi 'Alâeddîn – şi o fiică, Fatma. Orkhân îi succede, nu fără greutăţi, căci este în competiţie cu fratele său 'Alâeddîn care renunţă la tron, nu ştim dacă forţat sau de bunăvoie.

În 1324, Orkhân, care va scoate pentru totdeauna statul otoman din anonimat, avea deja trei fii mari, deci nu mai era chiar tânăr. Primul său succes în calitate de suveran este cucerirea Brusei. Asediat ani întregi şi învins de foamete, oraşul capitulează pe 6 aprilie 1326. Pe 13 mai 1327, oraşul Lopadion este şi el inclus în statul otoman.

Confruntat cu aceste succese, Andronic al III-lea, care îi succede bunicului său în 1328, se hotărăşte să înfrunte în persoană pericolul otoman la Mesothenia (aproape de actualul Kocaeli). Bătălia are loc la Pelekanon, pe 10 iunie 1329. Rănit, împăratul se îmbarcă la Philokrene cu destinaţia Constantinopol, în timp ce soldaţii săi, refugiaţi la început în cetăţile din apropiere, se reîntorc la Scutari (Üsküdar) pe jos. De partea otomană, bătălia îl costase viaţa pe Pazarlu, fratele lui Orkhân.

După această victorie, Orkhân nu mai are a se teme de armata bizantină. Niceea se predă pe 2 martie 1331, iar Orkhân începe asediul asupra Nicomediei (Izmit). Drept urmare, Andronic al III-lea începe tratativele de pace cu Orkhân. Aceasta s-a încheiat în august 1333, iar împăratul a promis să plătească 12 000 de hyperperi pentru fortăreţele situate între Nicomedia şi capitală. Armistiţiul va fi de scurtă durată: în 1337, turcii cuceresc Nicomedia.

Anexarea teritoriului aflat în interiorul cotului făcut de râul Sakarya se situează, în timp, între cucerirea Brusei şi a Niceei. Desigur, în epoca lui Osmân, călăreţii turci făcuseră incursiuni în această regiune, îndrumaţi de Samsa Çavuş, însă nu era vorba de cuceriri de durată. Primul stat care cade în mâinile otomanilor este cel al lui Murâdeddîn Hamza (menţionat doar de Şihâbeddîn al-Umari), a cărui capitală era Kaviya, actualul Geyve. Apoi, vine rândul oraşelor mai îndepărtate, Göynük, Taraklı Yenicesi şi Mudurnu, care se predau lui Süleymân, fiul lui Orkhân. Toate aceste oraşe sunt otomane în momentul în care Ibn Battûta le vizitează, în iarna 1333-1334[1]. Cine erau stăpânii mai înainte? Poate turco-tătarii, parţial creştinaţi de către bizantini, dar care se aliaseră cu conducători din Kastamonu. În orice caz, aceste oraşe nu mai făceau parte din Imperiul bizantin încă din ultimul sfert al secolului al XIII-lea.

[1] După o altă interpretare a textului lui Şihâbeddîn al-Umari, această vizită ar fi putut avea loc în 1332-1334.

Cucerirea emiratului Karesi

Extinderea către vest îi va pune pe otomani în concurenţă cu emiratul Karesi[1], care ţâşnise din tenebrele istoriei aproape în acelaşi timp cu emiratul lui Osmân. Campania fără rezultate pe care Mihail al IX-lea, fiul lui Andronic al II-lea, o întreprinsese cu catalanii în regiunile din preajma Mării Marmara şi a Mării Egee (1304) pentru a-i respinge pe turci lasă câmp liber noilor veniţi, care ocupă toată regiunea Pergamului până la Dardanele. Certurile continue dintre bizantini şi mercenarii catalani, cărora li s-au alăturat şi turci, nu fac decât să agraveze situaţia de o parte şi de alta a strâmtorii. Izvoarele arabe, în special călătorul Ibn Battûta, povestesc că oraşul Pergam era în ruină şi că la Balıkesir nu a găsit o moschee deschisă pentru rugăciunea de vineri, ceea ce înseamnă că ocupaţia turcă era de dată recentă. Pe de altă parte, izvoarele bizantine povestesc despre deznădejdea ce cuprinsese peninsula Gallipoli după ce Mihail al IX-lea fusese învins la Apros de către catalani şi aliaţii lor turci (1305).

Se pare că Orkhân a profitat de disensiunile apărute în emiratul Karesi pentru a-l anexa (1334-1335). Cronicile otomane spun că populaţia, nemulţumită de prinţul care urcase pe tron după moartea lui Aclan Beg, îl prefera pe fratele acestuia, Dursun, care intrase în serviciul lui Orkhân. Aceste cronici nu confirmă însă decât în parte izvoarele occidentale, bizantine sau arabe. Conform mărturiilor contemporane, emiratul era împărţit în două în preajma anului 1333. La Balıkesir[2] domnea Demir Han, iar la Pergam, Yakhşı. Andronic al III-lea considerase prudent să facă pace cu Demir Han în 1328, înainte de a-l ataca pe Orkhân un an mai târziu. Nu este imposibil ca Orkhân să-i fi purtat pică lui Demir Han şi să-i fi susţinut pe cei care reprobau această politică; privite din acest unghi, afirmaţiile cronicilor otomane câştigă, poate, mai multă credibilitate. În ceea ce-l priveşte pe Yakhşı, flota sa fusese serios avariată de corăbiile trimise de papă, de regele Franţei, de insula Rhodos, Veneţia şi Cipru. În 1341, el conduce o incursiune turcă în Tracia. Înainte de a riposta, Ioan Cantacuzino încheie pacea cu Orkhân: evident, aceasta nu urmărea numai izolarea lui Yakhşı, ci mai ales incitarea lui Orkhân împotriva sa. În fine, în 1345, un oarecare Süleymân ar fi trimis din Troia trupe socrului său, Vatatzes. Otomanii ar fi cucerit deci emiratul Karesi în etape, ultima situându-se puţin după 1345. O cronologie musulmană dă ca dată 749 (1348-1349), dar ea pare târzie, căci cronicarul 'Aşıkpaşazâde relatează că ultimul emir de Karesi a fost dus la Brusa, unde a murit de ciumă, doi ani mai târziu. Or, ştim că ciuma a atins această regiune în 1347-1348.

De la trecerea în Europa la moartea lui Orkhân

Cucerirea emiratului Karesi îi aduse pe otomani pe malul meridional al Dardanelelor. De aici, trecerea în Europa nu era decât o chestiune de timp. Desigur,

[1] Numele emiratului vine probabil dintr-un termen geografic, fie Caresene, regiune menţionată de Strabon, fie Caresus, numele unui râu din această regiune, fie, în fine, Ceraseis, numele unui oraş din apropiere, la nord-est de Pergam. Acest nume nu vine de la miticul Kara Isa.

[2] Asupra acestei chestiuni, izvoarele se contrazic; poate fi vorba şi de oraşul din apropierea Agirei.

la mijloc era marea – câteva sute de metri de străbătut –, dar jocul politicii şi al hazardului vor grăbi instalarea turcilor în Tracia.

Primele infiltrări serioase se produc la începutul secolului al XIV-lea. Mercenarii turci, care se alăturaseră catalanilor împotriva altor turci în Anatolia, ajung în peninsula Gallipoli pe corăbiile bizantine. Moartea lui Andronic al III-lea în 1341 şi luptele intestine au condus la venirea altor contingente. Moştenitorul tronului, Ioan al V-lea Paleolog, fiind minor, Ioan Cantacuzino asigura regenţa, însă, în curând, între el şi partida Anei de Savoia, mama lui Ioan al V-lea, izbucni războiul deschis.

Omur, emirul din Aydın, este primul care îi sare în ajutor lui Ioan Cantacuzino. Traversând marea în repetate rânduri, el se dovedeşte un prieten fidel şi eficace, chiar dacă trupele sale fac deseori ravagii fără a se sinchisi dacă se află într-o ţară aliată sau inamică. Însă în 1344, latinii cuceresc portul Smirna (Izmir) şi castelul lui Omur, iar el va muri puţin după această dată (1348), sub zidurile oraşului, rănit de o arbaletă.

Ioan Cantacuzino trebuie să îşi găsească un alt aliat. Emirul cel mai puternic şi cel mai apropiat este Orkhân. În cursul iernii 1344-1345, Orkhân îl ajută pe Ioan Cantacuzino să cucerească oraşele situate pe malul Mării Negre, cu excepţia oraşului Sozopolis. Peste câteva luni, Ioan Cantacuzino îi oferă mâna fiicei sale, Teodora. În iunie 1346, nunta este oficiată cu mare fast. În anul următor, Ioan Cantacuzino îl întâlneşte pe Orkhân, care este însoţit de cei patru fii ai săi. Din acest moment, trupele otomane vor traversa fără încetare Helespontul. În 1347 şi 1349, conduse de Süleymân, unul dintre fii lui Orkhân, acestea îl vor ajuta pe Ioan Cantacuzino împotriva adversarilor săi.

Legăturile de rudenie dintre Ioan Cantacuzino şi Orkhân nu-l împiedică pe acesta din urmă să îi ajute pe duşmanii socrului său. Când veneţienii (aliaţi pentru moment cu bizantinii) şi genovezii se înfruntă în 13 februarie 1352 în apele Bosforului, turcii îi susţin pe genovezi, trimiţându-le nouă corăbii. Dacă nu avem nici o dovadă că turcii au participat direct la bătălie, ştim totuşi că ei îi informau pe genovezi asupra mişcărilor duşmanilor şi că le-au permis să se refugieze după bătălie pe malul oriental al Bosforului, atunci când adversarul a blocat intrarea în Pera. Ei au asigurat şi aprovizionarea flotei, dându-le voie genovezilor să macine grâu în morile de pe teritoriul lor.

Dacă e să îi dăm crezare lui Ioan Cantacuzino, în anul următor Süleymân întreprinde o campanie în est şi anexează oraşul Ankara. Nu numai gustul aventurii i-a împins pe otomani să îşi mărească frontierele către est. În 1349, Orkhân îşi recheamă pe neaşteptate fiul, pe Süleymân, aflat atunci în Tracia alături de Ioan Cantacuzino, din cauza unei primejdii rămase neprecizate. Otomanii nu trăiseră întotdeauna în înţelegere cu vecinii şi se temeau cu siguranţă de dinastia Eretnizilor, ce se considerau administratori ai Anatoliei după plecarea guvernatorului mongol Timurtaş, în 1327. Ankara a fost scoasă de sub autoritatea otomană în timpul vieţii lui Orkhân, din moment ce urmaşul său, Murâd I, a trebuit să o recucerească la începutul domniei lui.

În fine, în 1352, Süleymân intervine în conflictul dintre Ioan al V-lea Paleolog şi Matei, fiul lui Ioan Cantacuzino. Nu vom reţine decât faptele esenţiale. Ioan al V-lea Paleolog, stabilit la Didymotica, încercase să îl gonească din Adrianopole pe Matei

Cantacuzino. Respins, el pleacă către Aenos şi semnează pe 10 octombrie 1352 un tratat cu veneţienii, cărora le dă cu împrumut 20 000 de ducaţi de aur în schimbul insulei Tenedos. În acelaşi timp, el lansează un apel bulgarilor şi sârbilor. Matei, la rândul său, îl chemă în ajutor pe Süleymân. Bătălia are loc la Empythion, aproape de Didymotica. Sârbii şi bulgarii sunt bătuţi. Süleymân se întoarce la Adrianopole pentru a-l elibera de sub asediu pe Matei.

Traversând Tracia de mai multe ori, turcii sfârşesc prin a se stabili aici. Trebuie să spunem că sub denumirea de „turci" înţelegem nu numai otomanii, ci şi turcii din emiratele Aydın, Sarukhan şi, mai cu seamă, Karesi. Aşa cum am spus, un prim val de turci se instalează în peninsula Gallipoli începând cu iarna 1304-1305. Ei chiar încep să lucreze pământul, în timp ce catalanii preferă să trăiască din jafuri. Catalanii şi turcii părăsesc peninsula în 1307, însă, poate, unele familii au preferat să rămână aici. Mai târziu, când Ioan Cantacuzino îl cheamă în ajutor pe Orkhân, partida adversă reuneşte trupe în emiratele Sarukhan şi Karesi. Conform altor izvoare decât cele otomane, în Tracia existau, pe lângă Süleymân, şi alţi bei care luptau pe cont propriu; cei mai cunoscuţi sunt Hâci Ilbegi şi tatăl şeicului Bedreddîn, care se stabilise la Simavna, în Tracia.

La început, turcii îşi aleg ca bază localitatea Tzympe (Çimbi), menţionată pentru prima dată în legătură cu evenimentele din 1352[1]. În acest moment, Ioan Cantacuzino îi cere lui Orkhân înapoierea acestei localităţi bizantinilor, însă Suleymân cere în schimb o recompensă. Ioan Cantacuzino trimite 10 000 de monede de aur, fără a primi înapoi localitatea. Un eveniment neaşteptat va înrăutăţi din ce în ce mai mult situaţia bizantinilor în Tracia. În noaptea de 1 spre 2 martie a anului 1354, un puternic cutremur avariază serios zidurile oraşului Gallipoli. Süleymân, care se află la Pegae (Kara Biga), soseşte în grabă şi asediază cetatea.

Anul 1355 pune capăt visurilor lui Ioan Cantacuzino. Ioan al V-lea reuşeşte să intre în Constantinopol. Pe 4 decembrie, Ioan Cantacuzino este nevoit să abdice. El îmbracă haina monahală şi, după un scurt popas la mănăstirea Manganes, se stabileşte la mănăstirea Charsianeites, unde îşi redactează istoria, oglindă a numeroaselor peripeţii din viaţa sa agitată, dar şi izvor preţios pentru relaţiile dintre bizantini şi emiratele anatoliene din al doilea sfert al secolului al XIV-lea.

În timpul verii lui 1356, un nou eveniment schimbă datele pe eşichierul istoriei. Khalîl, unul dintre fiii lui Orkhân, este răpit de piraţii din Phoceea din golful Astacena (astăzi, golful Izmit). Orkhân nu află decât în toamnă locul unde fiul său era ascuns. Neavând o flotă suficient de puternică pentru a se aventura pe Marea Egee, el îi cere ajutorul lui Ioan al V-lea. Împăratul care, de la asediul Adrianopolelui, încercase în zadar să se apropie de otomani, profită de ocazie pentru a trage toate avantajele. El îi promite ajutorul lui Orkhân cu condiţia ca acesta să nu-l mai susţină pe Matei, fiul lui Ioan Cantacuzino. În primăvara anului 1357, un prim drum în Phoceea se soldează cu un eşec. Guvernatorul Phoceei cere o răscumpărare mare şi, după

[1] Dispărută astăzi, localitatea se găsea probabil, conform unei note dintr-un registru otoman, aproape de actualul Şarköy.

spusele istoricilor bizantini, rafale puternice de vânt împiedică atacul. În primăvara următoare încep tratativele dintre Orkhân și Ioan al V-lea nu numai pentru grăbirea eliberării lui Khalîl, ci și pentru semnarea unui tratat între cele două părți. În același timp, Ioan al V-lea propune o alianță matrimonială între una din fiicele sale și fiul captiv. După plătirea unei răscumpărări, 60 000 sau 100 000 de hyperperi conform izvoarelor, și atribuirea titlului de „panhypersebast" guvernatorului din Phoceea, Khalîl ia drumul Contantinopolului, unde este sărbătorită în scurt timp logodna sa cu o prințesă bizantină.

Înainte de întoarcerea lui Khalîl, Orkhân trebuie să îmbrace doliul. În 758 (25 decembrie 1356 – 14 decembrie 1357), Süleymân, probabil cel mai capabil fiu al său, cade de pe cal și moare[1]. Mormântul său, alături de care se află cel al calului său, poate fi vizitat și astăzi la Bolayır. Acest loc care atrage numeroși vizitatori este înconjurat de legende. După spusele cronicilor, în momentul atacului unei armate necredincioase venite pe mare[2], tovarășii lui Süleymân au ascuns mormântul, acoperindu-l cu pietre. Mausoleul a fost construit mult mai târziu, probabil sub Murâd I[3].

Orkhân moare în martie 1362 și este înmormântat la Brusa, într-o fostă mănăstire bizantină transformată în mausoleu. În apropiere, într-o clădire separată, se găsește mormântul tatălui său, al cărui corp a fost mutat aici, conform dorinței sale, după cucerirea orașului. Inițial, cele două morminte se aflau sub același acoperiș. Un incendiu și, mai târziu, un cutremur au distrus monumentul, iar sultanul 'Abdul- 'Azîz a ordonat în 1868 construirea celor două mausolee pe care le putem vedea astăzi. Trebuie să amintim că acest cartier se numește Osmâncık (micul Osmân) cel puțin de la sfârșitul secolului al XVI-lea[4]. Călătorul arab Ibn Battûta, care a vizitat Brusa în septembrie 1333 (sau 1331), povestește că tatăl lui Orkhân se numea Osmâncuk, precizând că acest nume înseamnă „micul Osmân". După toate probabilitățile, numele cartierului derivă deci din numele fondatorului dinastiei.

ORGANIZAREA PUTERII

În epoca lui Orkhân, nu șeful statului deține puterea, ci întreaga familie. Primii suverani pleacă în campanii înconjurați de frați, fii, veri sau nepoți. Cronicarii sunt cei care ne dezvăluie acest lucru, atunci când le plâng moartea: Bay Hoca, nepotul lui Osmân, moare într-o ambuscadă organizată de locuitorii din Aynegöl împotriva turcilor Saru Yatı, tatăl lui Bay Hoca și fratele lui Osmân, moare la rândul său într-o încăierare cu Kalanoz, fratele conducătorului din Karacahisar. Aydoghdu, fiul lui

[1] Dintre diferitele versiuni ale morții lui Süleymân, aceasta rămâne cea mai răspândită.

[2] Este vorba, fără îndoială, de campania lui Amedeo de Savoia din 1366.

[3] Actul fundației pioase care ne-a parvenit datează din timpul lui Mehmed al II-lea.

[4] Această denumire a provocat o oarecare confuzie, căci se consideră uneori că Osmân ar fi originar din orașul Osmâncık, situat la aproximativ 200 km nord-est de Ankara.

Gündüz, care este frate şi el cu Osmân, cade în luptă pe drumul dintre Dinboz şi Koyunhisar. Pazarlu, fratele lui Orkhân, moare în bătălia de la Pelekanon, după spusele lui Ioan Cantacuzino.

Pe măsură ce sunt cucerite, noile ţinuturi sunt încredinţate diverşilor membri ai familiei. Orkhân primeşte Inönü şi regiunea înconjurătoare din timpul vieţii tatălui său, pe când Gündüz este numit *subaşı*, adică guvernator militar al oraşului – dacă e să-i dăm crezare lui 'Aşıkpaşazâde. Nepotului său Aktimur, Osmân îi încredinţează una din cele două fortificaţii construite pentru supravegherea Brusei.

Când patrimoniul este în joc, toată familia se reuneşte. Actul prin care Orkhân înfiinţează o mănăstire la Mekece, alocându-i şi terenuri pentru întreţinere, este semnat de fraţii lui Orkhân, dar şi de trei dintre fii, o soră şi probabil o verişoară. Trebuie să semnalăm rolul pe care îl joacă femeia în societate: patru femei semnează actul. Mai târziu, femeile vor fi reprezentate de către un om de încredere.

Când capul familiei moare, succesiunea este asigurată de către membrul cel mai capabil, care nu este neapărat fiul celui mort: când Ertoghrul moare, Osmân concurează cu unchiul său Dündâr, după cum povesteşte cronicarul Neşri. Nu ştim cum se făcea alegerea, dar, în afara familiei, aveau un cuvânt de spus şi alţi demnitari, iar dreptul celui mai în vârstă nu exista. La moartea lui Osmân, 'Alâeddîn se retrage într-o mănăstire în timp ce fratele său Orkhân preia frâiele statului. Teritoriul stăpânit este deci un bun al familiei. Fiecare membru contribuie activ la expansiunea statului şi câteodată plăteşte scump pentru aceasta. Numai din secolul al XV-lea fraţii sultanului sunt ucişi sistematic la urcarea acestuia pe tron, chiar dacă erau în leagăn; mai târziu, considerând prea barbară eliminarea fizică, sultanii otomani îi vor închide pe prinţi într-un palat, într-un apartament denumit *kafes* (cuşca).

Integrarea otomanilor în sistemul politic

Cronicile otomane şi, până la un punct, chiar şi cronicile bizantine descriu statul otoman ca o formaţiune politică care a scăpat repede oricărei tutele. Or, un anumit număr de izvoare dovedesc că otomanii sunt în prima jumătate a secolului al XIV-lea un sistem de stat de care nu vor scăpa decât spre sfârşitul domniei lui Orkhân. Pentru a înţelege situaţia, trebuie să ne întoarcem în timp.

În prima jumătate a secolului al XIII-lea, mai mulţi factori slăbesc statul selgiucid. Să amintim mai întâi numeroasele campanii pe care 'Alâeddîn Kaykubad I (1220-1237) le duce împotriva vecinilor săi, dar şi preferinţa sa pentru fiul cel mic, care va duce la tulburări după moartea sa. Evenimentul cel mai grav este revolta triburilor turkmene în 1240, al căror conducător este Baba Ilyâs. Când mongolii pătrund în Asia Mică în 1243, trupele selgiucide nu mai pot face faţă; ele sunt bătute la Kösedagh, pe drumul de la Sivas la Erzincan. După această înfrângere, dinastia selgiucidă continuă să ocupe tronul de la Konya, dar la fiecare eveniment, noul sultan trebuie să fie confirmat de un *yarlıgh,* adică de un ordin al hanului mongol. Curând, sultanul nu mai este decât o jucărie în mâna emirilor şi a reprezentantului mongol. Despre ultimul sultan, Mas'ûd al III-lea, nu se cunoaşte nici măcar data morţii. Prinţii dinastiei continuă să

trăiască o vreme în provinciile de frontieră, dar numai numele unuia singur, mort în 1363, ne-a fost transmis.

Declinul puterii de stat generează o multitudine de unități politice legate de puterea centrală prin legături mai mult sau mai puțin puternice. Formarea acestor unități este favorizată de faptul că guvernarea selgiucidă începe să cedeze, contra plată, veniturile pământurilor pentru o durată nedeterminată. Acești noi deținători, nu ai pământului, ci ai veniturilor fiscale, pot lăsa moștenire aceste venituri sau le pot lăsa unei instituții de binefacere. Astfel, numeroase emirate apar din resturile statului selgiucid. Cele mai cunoscute sunt: Karaman (cu capitala la Ermenak, apoi Larende, mai târziu, la Konya), Germiyân (Kütahya), Hamîd (Burglu), Eşref (Gurgurum), Teke, Menteşe (Balat), Aydın (Birgi), Sarukhan (Manisa), Isfendiyar (Kastamonu), Karesi (Pergam şi Balıkesir) şi emiratul lui Osmân (Brusa, apoi Niceea). Există însă şi mici formațiuni mai puțin cunoscute, din cauza vieții lor foarte scurte. Granițele acestor emirate sunt variabile şi ele se modifică în funcție de alianțe sau duşmănii, sau în funcție de expansiunea către bizantini. Nu se poate vorbi de capitală în sensul modern al cuvântului, căci mulți conducători îşi schimbă reşedința în funcție de anotimp sau de noile cuceriri.

Când ilkhanul Abû Sa'îd află că turkmenii răzvrătiți tulbură întreaga Anatolie, el îl trimite pe emirul Çoban pentru a restabili ordinea şi siguranța[1]. Să ne amintim că împăratul Andronic al II-lea, obosit de atacurile turceşti, se adresase predecesorilor lui Abû Sa'îd pentru a-i incita împotriva emirilor prea întreprinzători. În 1314, înaintea lui Çoban vin mai mulți şefi pentru a face act de supunere: Felekeddîn Dündâr, din emiratul Hamid, descendenții familiei lui Eşref, nepoții lui Sâhib Ata, aflați la Afyon Karahisar, emirii din Germiyân şi descendenții lui 'Alî Şîr din Kütahya şi din fortărețele din apropiere. Osmân nu este menționat, fie era prea mărunt în vremea aceea, fie refuzase să se prezinte, ca şi karamanidul. Supunere înseamnă evident plătirea unui tribut. Yazıcızâde, traducătorul şi continuatorul cronicii selgiucide a lui Ibn Bîbî, notează în legătură cu conducătorul Paflagoniei: „O dată ce turcii plătesc mongolilor, sunt stăpâni la ei".

Prin urmare, mongolii îl numesc guvernator al Anatoliei pe Timutaş, fiul emirului Çoban. El administrează ținutul în numele ilkhanului din 1317 până în 1327, cu o scurtă întrerupere între 1321 şi 1322. Partea estică şi centrală îi sunt supuse în mod direct, în timp ce restul se află în mâinile beilor turkmeni, care îi datorează ascultare şi trebuie să plătească dări. Orice răzvrătire este pedepsită, fie că este vorba de conducători turci sau mongoli. Când Timurtaş pleacă în campanie în 1327 – ținta era probabil emirul din Aydın, care refuza să plătească cele cuvenite –, ştirea asasinării fratelui său Dimaşk Hoca şi a izgonirii întregii sale familii îl obligă să se întoarcă şi să se refugieze în Egipt, unde va fi executat un an mai târziu.

Un extras dintr-un registru al anului 751 (11 martie 1350 – 27 februarie 1351), copiat într-un manual de contabilitate, dovedeşte că Orkhân figura printre conducătorii ce plăteau ilkhanizilor. Nu ştim în ce măsură cei ce strângeau dările mai reuşeau să-şi îndeplinească misiunea la această dată târzie, însă din document reiese că otomanii

[1] După cum relatează cronicarul selgiucid Kerîmeddîn Mahmûd, originar din oraşul Aksaray.

nu s-au putut elibera de aceste plăţi decât din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Această emancipare s-a făcut simţită şi în titulatura primilor suverani. În cele mai vechi registre, Osmân şi Orkhân poartă titlul de bei. Titlul de sultan apare abia în epoca lui Murâd I.

Baza ideologică a statului otoman

Orice formaţiune statală simte nevoia de a-şi sprijini puterea politică pe o bază ideologică. În ceea ce priveşte statul otoman, motivele invocate pentru a justifica predominanţa casei lui Osmân s-au schimbat de-a lungul anilor.

Având în vedere rapida expansiune datorată faptelor de arme, gândul se opreşte în primul rând la „dreptul sabiei". Cronicarul 'Aşıkpaşazâde este singurul care îl menţionează, punând aceste cuvinte mândre în gura lui Osmân, într-o discuţie despre numirea unui cadiu în oraşul Karacahisar: „Am cucerit acest oraş cu vârful sabiei mele, de ce ar trebui să cer acum permisiunea sultanului? Dumnezeu, care i-a dat lui demnitatea de sultan, mi-a dat mie demnitatea de han, cu ajutorul războiului sfânt".

Dacă dreptul sabiei constituie unul dintre stâlpii puterii, se preferă totuşi invocarea altor factori pentru legitimarea ei. Unele cronici insistă pe apartenenţa casei lui Osmân la tribul Kayı. La Yazıcızâde, beii din provinciile de frontieră spun: „Hanul Kayı era, după Oghuz, cel mai vârstnic şi han al tuturor clanurilor oghuze. După testamentul lui Günkhan şi legea oghuzilor, demnitatea de han şi cea de padişah [suveran] nu pot reveni altor clanuri atâta vreme cât există descendenţi Kayı. Acum nu mai putem spera la ajutorul sultanilor selgiucizi, ei au pierdut cea mai mare parte a teritoriului şi tătarii îi domină. Având în vedere că defunctul 'Alâeddîn v-a privit cu bunăvoinţă – primiţi îngăduinţa de a fi han. Vom fi în slujba voastră şi vom porni războiul sfânt". 'Aşıkpaşazâde îl consideră şi el pe Osmân ca trăgându-se din oghuzi, iar mai departe, din Noe.

După împrăştierea tribului, această idee nu mai este vehiculată. Ceea ce se încearcă acum este prezentarea otomanilor ca succesori ai selgiucizilor. Trebuiau totuşi găsite legături care să justifice transferul de putere.

Primele încercări sunt timide. Yazıcızâde menţionează doar bunăvoinţa pe care i-ar fi arătat-o 'Alâeddîn lui Osmân. Cât despre 'Aşıkpaşazâde şi Neşri, ei îi introduc pe selgiucizi în discuţie în două rânduri. Când Ertoghrul porneşte către provinciile de frontieră, sultanul îi desemnează păşunile de iarnă şi de vară, apoi, în epoca lui Osmân, el îi trimite o coadă de cal, un stindard şi o orchestră militară, însemne ale unui guvernator de provincie. Neşri pretinde chiar că sultanul 'Alâeddîn îl considera pe Osmân ca pe propriul său fiu, el însuşi neavând moştenitori. Or, ştim că nu este adevărat, având în vedere că ultimul sultan a fost Mas'ûd al III-lea. Acest text este interesant fiindcă arată efortul stabilirii unei filiaţii între dinastia selgiucizilor şi cea a otomanilor, fie ea şi de ordin spiritual. După spusele lui Spandugino, Mehmed al II-lea a încercat să impună ideea descendenţei otomanilor din familia Comnenilor din Trebizonda, lucru ce nu a fost posibil.

În fine, în toate cronicile şi operele epice tema *ghâzî*, adică luptătorul pentru credinţă, apare ca un laitmotiv. Osmân şi Orkhân sunt prezentaţi ca nişte conducători al căror

singur țel este propagarea religiei musulmane. Toți cei din jurul lor sunt însuflețiți de același ideal: distrugerea necredincioșilor recalcitranți care nu vor să accepte supremația Islamului. Pe inscripția de la moscheea Șehâdet, la Brusa, Orkhân nu poartă oare titlul de „sultan al participanților la războiul sfânt și al luptătorilor întru credință"?

Chiar dacă nu este cazul să negăm forța religiei, această viziune simplistă, care a găsit totuși un mare ecou, poate fi cu greu susținută pentru perioada lui Osmân și Orkhân. Turcii care au atins Dardanelele în prima jumătate a veacului al XIV-lea s-au pus în serviciul bizantinilor. Ei au apărat alternativ partida lui Ioan Cantacuzino și pe cea a adversarului său, Ioan al V-lea Paleolog. Nu este vorba nici pe departe de o cucerire, ci de un ajutor militar. Turcii s-au aflat pe teritoriile bizantine în aceeași calitate ca și catalanii.

În Anatolia, creștinii luptă în rândurile armatei otomane. Köse Mikhâl, înainte de a se converti, a bătut drumuri lungi alături de Osmân. Într-un registru de legații pioase din anii 1454-1455 privind provincia Khüdavendigâr (regiune ce se întinde de la Niceea la Pergam, cu capitala la Brusa), este menționat un timariot creștin pe nume Anastos.

Trebuie subliniat, de asemenea, că inscripția de la moscheea Șehâdet nu este din timpul domniei lui Orkhân, ci din aceea a lui Mehmed I, fiind datată 820 Hegira (18 februarie 1417-7 februarie 1418). Ea menționează de altfel și incendiul care a distrus moscheea lui Orkhân, în urma atacului karamanizilor asupra Brusei din 1413, care a făcut necesară reconstrucția sa. Exaltarea rolului de luptător pentru credință pare deci a fi formulată în cinstea emirilor anatolieni, pe de o parte pentru a-i îndemna să dea mână liberă otomanilor, care constituiau avanpostul lumii musulmane, iar pe de altă parte pentru a-i blama pe cei ce se arătau potrivnici. Astfel, tema *ghâzî* se adaugă celorlalte motive menite să justifice întâietatea casei lui Osmân.

Societatea

Când este vorba de primii otomani, apar aceleași clișee: imaginii idilice a păstorilor păscându-și turmele i se opune cea a războinicilor neîndurători, devastând tot ce le stă în cale, sau imaginea fanaticilor religioși ce își propagă credința cu tăișul sabiei.

Să spunem mai întâi că primii otomani nu sunt nomazi în sensul strict al cuvântului, adică oameni care străbat drumurile în lung și în lat fără un domiciliu fix. Ei trăiesc în triburi și practică transhumanța. În toamnă, ei coboară la câmpie pentru a ierna, iar la începutul verii pornesc din nou spre munte. Deși au cucerit devreme un număr de mici orașe și Brusa în 1326, în 1329, când Andronic al III-lea pornește bătălia de la Pelekanon, ei locuiau încă în corturi, după cum spune istoricul bizantin Ioan Cantacuzino. Împăratul chiar trebui să se grăbească pentru a sosi înainte ca turcii să pornească spre culmile împădurite.

Câțiva ani mai târziu, Ibn Battûta îl întâlnește pe Orkhân la Niceea, însă mitropolitul Grigore Palamas, luat în captivitate în 1354, în urma abordării vasului său pe malul septentrional al Dardanelelor, îl găsește pe Orkhân într-o tabără de vară, după ce trecuse prin orașele Lampsacos (Lapseki), Pegae (Kara Biga) și Brusa.

Primii otomani nu sunt refractari totuși elementelor de viață urbană. Ei construiesc, după exemplul suveranilor musulmani, o serie de edificii în orașele recent cucerite.

La Brusa, ca şi la Niceea, înfloresc moscheile, şcolile *(medrese),* cantinele pentru săraci, băile, podurile şi hanurile. Aceste construcţii, care se constituie câteodată în mari complexe, constituie punctul de pornire al noilor cartiere în jurul cărora se articulează viaţa de zi cu zi a populaţiei. În apropierea moscheii lui Orkhân de la Brusa se află o baie, o cantină, o bucătărie, adăposturi pentru cei aflaţi în trecere, după cum ne informează actul de fondare datat 19-28 aprilie 1360. Iată că existau preocupări nu numai pentru salvarea sufletului, ci şi pentru bunăstarea trupului.

Membrii familiei domnitoare şi demnitarii contribuie în egală măsură la dotarea oraşului cu edificii de utilitate publică: lui Nilüfer, soţia lui Orkhân, i se datorează un lăcaş de rugăciune şi un pod pe fostul drum dintre Brusa şi Mudanya; lui 'Alâeddîn, fratele lui Orkhân, i se datorează o *tekye* (mănăstire) şi un paraclis la Brusa; lui Süleymân, fiul lui Orkhân, o *medrese* la Niceea şi o baie la Nicomedia, pentru a nu-i cita decât pe aceştia. Printre construcţiile ridicate de demnitari, menţionăm moscheea lui Hâci Hamza şi cea a lui Hâci Öz Bey, ambele aflate în Niceea. Lâlâ Şâhîn Paşa a construit şi el clădiri cu funcţie religioasă: o *medrese* la Brusa şi o moschee, o *zâviye* şi o *medrese* la Mustafâ Kemal Paşa, numită pe vremuri Kirmasti.

Dacă permanenţa este asigurată de localnici, cadrele superioare sunt transferate la început din oraşele anatoliene care se bucură de o lungă tradiţie musulmană. Primul profesor la *medrese* din Niceea este un anume Dâvûd din Kayseri. Prin semnatarii actelor legaţiilor pioase din epocă putem cunoaşte numele oraşelor din care aceştia erau originari: Kayseri, Kırşehir, Konya, Sivas, tot atâtea centre importante prin care credinţa şi ştiinţa sunt transmise până la graniţe. Să notăm totuşi că araba aproape că nu era vorbită, după cum constată cu oarecare decepţie Ibn Battûta. Spre marea surpriză a călătorului, conducătorul religios din Geyve, care se intitulează cu mândrie *fakîh,* adică jurisconsult, vorbeşte persana şi nu araba.

Akhi contribuie la instalarea musulmanilor în oraşele de curând cucerite: membri ai corporaţiilor, ei formează şi comunităţi de întrajutorare socială şi spirituală. Cel mai cunoscut, deoarece este cel mai citat, este *akhi* Hasan, nepotul şeicului Edebalı, la rândul său, socrul lui Osmân. El participă la campaniile lui Orkhân şi se stabileşte la Brusa, unde construieşte şi o mănăstire. Este, de asemenea, prezent la împărţirea moştenirii lui Osmân. Un registru de legaţii pioase al anului 859 (1454-1455) care inventariază, între altele, donaţiile făcute până la Osmân şi Orkhân, arată că numeroşi *akhi*-i primesc daruri din partea primilor suverani otomani sau din partea membrilor familiilor acestora. În regiunea Sapanca, Süleymân Paşa lasă prin testament terenuri pentru întreţinerea unui pod şi încredinţează administrarea lor unor *akhi. Zâviye* pe care Orkhân o ridică în memoria fiului său (actul datează din 6 iunie – 4 iulie 1361) este administrată de Osmân ibn Yûsuf, supranumit Karaoghlan, al cărui fiu, *akhi* Mustafa, moşteneşte această însărcinare după moartea tatălui său. Khadîce, fiica lui Orkhân, înalţă o *zâviye* pentru *akhi* Turca. Ibn Battûta, în periplul său prin Anatolia, poposeşte la Balıkesir, Gürle, Geyve şi Mudurnu în *zâviye* ţinute de *akhi*.

Alături de populaţia citadină musulmană, care prinde rădăcini în oraşele de puţin timp cucerite de la bizantini, trăiesc turcomani, care continuă tradiţiile turceşti tribale. Dacă primii sunt promotorii ştiinţei din *medrese* şi, în consecinţă, ai credinţei ortodoxe,

cei din urmă profesează o religie populară ce poate fi calificată drept heterodoxă: cultul lui 'Alî, ginerele Profetului, venerarea celor doisprezece imami, reuniuni inițiatice secrete.

În registrul de legații pioase deja menționat (1454-1455), numeroși *baba* (titlu dat superiorului anumitor ordine de derviși heterodoxe) beneficiază de pământuri grație unor acte emise de Orkhân: Ermez Baba în *nâhiye* (circumscripția) Yarhisar, Zekeriyâ Baba și Saru Baba în *nâhiye* Ermeni Ili, Kara Baba în *nâhiye* Inegöl și un Baba în *nâhiye* Germece. Satul în care trăiește acesta din urmă se numește de altfel Babailer, nume purtat de discipolii lui Baba Ilyâs, care a provocat răscoala din 1240. Un alt sat Babailer se găsește în regiunea Tarhala (azi Soma), supranumit Köpek Şeykh („șeicul Câine"): acest nume dovedește încă o dată că avem de-a face cu heterodocși, căci câinele, în religia musulmană, este considerat impur. Cronicarul 'Aşıkpaşazâde spunea că este un descendent al lui Baba Ilyâs. În cronica sa, el consacră un capitol relațiilor dintre un discipol al acestuia, pe nume Geyikli Baba, și Orkhân. După spusele sale, Orkhân a ridicat un mausoleu, o mănăstire și o moschee, care au fost renovate în timpul vieții acestuia. O parte a acestor construcții mai există încă. În prezent, satul se numește Baba Sultan.

De la fondarea statului otoman, există și o altă categorie de derviși care pot fi considerați heterodocși: dervișii *abdâl*. Brusa a păstrat – cel puțin până la jumătatea acestui secol – câteva vestigii ale mănăstirii lui Abdâl Murâd și a celei a lui Abdâl Mûsâ. Cartierele în care dervișii s-au stabilit fac parte din oraș astăzi, însă în vremea respectivă erau în afara zidurilor.

În sfârșit, câteva cuvinte și despre populația bizantină. Pachymeres, a cărui operă se încheie cu anul 1307, nu încetează să-și plângă compatrioții anatolieni, expuși atacurilor turcești și fugind cu puținele lor bunuri către „Oraș", către Constantinopol adică. Imperiului nu-i lipsesc totuși oamenii de valoare care încearcă să țină piept inamicului. Otomanii înșiși sunt impresionați de rezistența locuitorilor Brusei și de numărul cadavrelor celor morți de foame ce zac pe străzi, atunci când ei intră în oraș, după cum relatează 'Aşıkpaşazâde.

Însă mulți bizantini luptă fără convingere, căci se simt trădați și abandonați de putere. Planul lui Andronic al III-lea de a veni în ajutorul celor din Brusa pe calea mării nu se realizează; sub Andronic al II-lea, combatanții fuseseră deja lipsiți de cai și de bani din cauza contribuției cerute de stat pentru plata trupelor auxiliare, alanii. Nu trebuie deci să ne mirăm că bizantinii au căutat să se acomodeze cu noii stăpâni. Oare casa imperială nu dădea ea însăși exemplul, căsătorindu-și prințesele bizantine cu conducătorii necredincioșilor?

Martori oculari precum Ibn Battûta și Grigore Palamas, care străbat Bithynia începând cu al doilea sfert al secolului al XIV-lea, amintesc de populația greacă. Palamas se simte reconfortat când descoperă că otomanii, al căror prizonier este, îi îngăduie să locuiască împreună cu coreligionarii săi. În ciuda tulburărilor provocate de invazia turcă din secolul al XIV-lea, legăturile dintre grecii din Constantinopol și cei de sub dominația otomană nu au fost întrerupte. În 1350, un negustor grec de vin din Constantinopol vinde unui venețian, domiciliat în același oraș, vin de Triglia, adică

vin provenind de pe malul meridional al Mării Marmara, în valoare de 565 de hyperperi. Nu ştim data cuceririi acestui port, important pentru restul ţinutului, dar el se află cu siguranţă în mâinile turcilor în 1350. Populaţia se adaptează deci, de bine, de rău, cu noua situaţie. Viaţa merge mai departe.

Aproape şapte secole s-au scurs de la instalarea unei obscure comunităţi la sud de cotul râului Sakarya. A face bilanţul faptelor care au marcat epoca rămâne totuşi o sarcină dificilă.

Unii reţin dezamăgirea unui Pachymeres sau ale unui Cantacuzino despre căderea oraşelor Bithyniei, alţii reţin bucuria unui 'Aşıkpaşazâde sau a unui Neşri despre succesul primilor bei otomani. Ecoul pe care ni-l trimit evenimentele peste secole aminteşte când amărăciunea sau surpriza în faţa dezbinării lumii creştine, care a grăbit căderea Bizanţului, când uimirea în faţa ascensiunii fulgerătoare a otomanilor, lăsând totuşi deoparte orice ar fi putut umbri gloria dinastiei. Or, naşterea statului otoman, cu cele bune şi cele rele, trebuie plasată în cadrul său istoric.

Dezrădăcinaţi din ţara lor de origine, respinşi de populaţia anatoliană către provinciile de frontieră, otomanii sunt prinşi de la început între două puteri: mongolii şi bizantinii. Nu este scos în evidenţă suficient că ceea ce iau cu o mână, dau cu cealaltă; în ce proporţie şi până la ce dată, e mai greu de spus. Ameninţarea este mereu prezentă dinspre frontiera orientală a emiratului, însă ea este minimalizată sau ignorată de cronicarii Curţii sau de izvoarele occidentale. Numai prin intermediul unei inscripţii, a unui izvor oriental neotoman sau a unei note destinate exclusiv uzului administrativ ne putem da seama de asprimea luptei cu vecinii anatolieni. La început, otomanii trebuiau să se teamă de expediţiile de pedeapsă ale mongolilor, cu atât mai mult cu cât bizantinii se plâng de ei în faţa ilkhanului. Aflaţi la periferia statului ilkhanid, ei nu sunt totuşi atât de expuşi ca emirul din Hamid sau ca cel din Eşref, pe care Timurtaş, guvernatorul mongol, îi trimite la moarte.

Prăbuşirea statului ilkhanid după moartea lui Abû Sa'îd (1335) nu îndepărtează totuşi orice pericol. Urmaşii, sau cei ce se consideră ca atare, şi anume Eretnizii şi cadiul Burhâneddîn până la Timur (Tamerlan) şi Uzun Hasan în secolul al XV-lea, continuă să facă presiuni asupra otomanilor. Totuşi, nici 'Aşıkpaşazâde, nici Neşri nu menţionează bătălia de la Kırkdilim dintre cadiul Burhâneddîn şi sultanul Bâyezîd I. Numai înfrângerea provocată de Timur a fost prea răsunătoare pentru a fi trecută sub tăcere.

O altă temă prezentă în orice cronică din epocă şi repetată ulterior este credinţa. În numele credinţei catolice, latinii amână ajutorul acordat bizantinilor; în numele credinţei ortodoxe, aceştia din urmă le refuză propunerile, mergând până la a prefera turbanul tiarei, şi în numele credinţei musulmane, otomanii iau cu asalt teritoriile bizantine. Dar, când studiem realitatea cotidiană, ne dăm seama că interesele sordide întrec elanurile spiritului. Secolul al XIV-lea este un veac cu deosebire crud, generând, la nivelul populaţiei, un adânc sentiment de nesiguranţă. Nimeni nu poate spune ce îi

rezervă ziua de mâine: există riscul de a fi luat de vârtejul unui război, de a fi vândut ca sclav în urma unei razii sau de a muri de o epidemie. Prieteniile se leagă și se dezleagă, dictate de moment și fără ca rasa sau religia să aibă vreo importanță. Trebuie să fii circumspect față de coreligionari, ca și față de cei de o altă credință. Socotelile făcute în momentul expediției amiralului genovez Paganino Doria din 1351-1352 ilustrează perfect atmosfera care domnea în epocă în Levant: pentru că trebuie umplute lăzi de bani, sunt atacate vasele grecești, se pretinde tribut din partea populațiilor din Mytilene și Gallipoli, sunt vânduți ca sclavi bărbați, femei și copii răpiți din orașele învecinate Bizanțului, și aceasta fără nici cea mai mică criză de conștiință. Genovezii nu sunt nici mai buni nici mai răi decât aliații sau decât adversarii lor. Să nu uităm că Grigore Palamas, mitropolitul Salonicului, este capturat de turci, iar Khalîl, fiul lui Orkhân, de către pirații din Phoceea.

În această atmosferă este plasată nașterea statului otoman. Aflați la periferia lumii musulmane și față în față cu o lume creștină dezbinată, Osmân și Orkhân au știut să îmbine norocul, inteligența și capacitățile militare pentru a urca pe scena Istoriei.

CAPITOLUL II

Ascensiunea otomanilor (1362-1451)

de Nicolas VATIN

MURÂD I (1362-1389)

Tradițiile turcești dădeau tuturor fiilor suveranului mort drept egal la tron: cel care reușea primul să își asigure controlul trupelor și al trezoreriei, ca și sprijinul demnitarilor, era cel considerat legitim. Astfel de principii riscau, evident, să provoace războaie civile pe parcursul interregnurilor, dar și intervenții străine susținând sau provocând opoziția unui pretendent gonit. Istoria otomană abundă în exemple în acest sens și, de-a lungul secolelor, vom vedea aplicându-se diferite soluții pentru evitarea acestor crize, uneori cu succes.

La moartea sa, în 1362, Orkhân lăsa în urma sa mai mulți fii: Murâd I, cel care îi va urma la tron, Khâlil și Ibrâhîm. Suntem prost informați asupra acestei perioade îndepărtate, iar izvoarele de care dispunem – în majoritate, cronici – sunt de cele mai multe ori contradictorii și nu ne permit elaborarea unei cronologii satisfăcătoare.

Murâd I îi urmase fratelui său Süleymân, cuceritorul cetății Gallipoli, mort în 1357, ca șef al contingentelor otomane ce luptau pe pământ european. Fiind implicat în războiul sfânt dus de *ghâzî*, Murâd participa deja la putere; el părea succesorul firesc al tatălui său și când acesta a murit, demnitarii din Brusa – capitala – l-au chemat. Acceptat de luptătorii de frontieră, ca și de ulemale, el era emirul legitim.

Khalîl, guvernator în Iznik (Niceea), cumnat al împăratului bizantin Ioan al V-lea, avea și el anumite atuuri, având în vedere că principatele anatoliene, neliniștite de înaintarea otomană, amenințau frontierele orientale. Este verosimil ca Murâd I să fi început prin a lupta împotriva fraților săi, fiind în final victorios.

A fost oare această rivalitate între frați legată de campania de la Ankara, care a avut loc în această perioadă? Nu știm. Otomanii dețineau în continuare orașul pe care îl cuceriseră de la Eretna oghullari din Sivas, în 1354, cu ajutorul unui interregn. În urma unor evenimente puțin cunoscute, emirul Eretnaoghlu Mehmed, probabil dornic să profite la rândul său de interregnul otoman pentru a recuceri orașul, a

pornit cu armata spre Ankara în iulie 1364. Până în toamnă, Murâd I a luptat deci în Anatolia pentru a apăra frontiera orientală a principatului.

Cucerirea Rumeliei

Ocupat în Anatolia, Murâd I nu a avut vreme până în 1365 să se intereseze de Tracia şi să profite de Gallipoli, excelentul cap de pod în Europa pe care fratele său îl dăruise dinastiei în martie 1354. În anii care au urmat, înaintarea turcă continuase, sub conducerea emirului, a guvernatorului său Lâlâ Şâhîn Paşa, a conducătorilor ca Evrenos Bey sau Hâci Ilbegi: Dimetoka (Didymotica) fusese ocupată în noiembrie 1361, în timp ce Murâd I înainta, probabil provizoriu, în jurul Contantinopolului, cucerind Çorlu, Misinli, Lüleburgaz, preluând astfel controlul asupra fortăreţelor de pe ruta Adrianopole-Constantinopol.

După ce moartea lui Ştefan Duşan, în 1355, provocase destrămarea imperiului sârb, în Balcani nu mai exista o forţă capabilă să se opună turcilor. Neliniştit de această înaintare, ţarul bulgar Ioan Alexandru a încercat să se apropie de turci, intrând astfel în conflict cu regele Ungariei şi cu împăratul bizantin. Confruntat cu această coaliţie, Ioan al V-lea se întoarse către Occident în 1355, promiţând supunerea Bisericii greceşti către Sfântul Scaun pentru un ajutor militar. În fapt, intransigenţa celor două partide nu a permis realizarea unirii religioase[1]. Eforturile diplomatice ale lui Ioan al V-lea nu au fost totuşi complet inutile, din moment ce ierarhia latină a Levantului a fost autorizată să organizeze cruciada. Pe 1 aprilie 1364, ducele Amedeo de Savoia prelua crucea la Avignon. Expediţia avea drept obiectiv oficial Ţara Sfântă, dar primul său scop era apărarea statelor latine din Grecia, posesiunile veneţiene, Smirna şi Bizanţul.

Ludovic cel Mare al Ungariei se pregătea şi el pentru respingerea turcilor din Balcani. După ce îi atacase pe bulgari, el părea gata să se întoarcă împotriva turcilor în primăvara anului 1366, când Ioan al V-lea merse să-l întâlnească la Buda. Însă împăratul bizantin nu primi nimic de la regele ungar, iar, la întoarcere, chiar i se refuză trecerea prin Bulgaria de către Şişman. Blocat la Vidin, îşi datoră salvarea, într-un sfârşit, lui Amedeo de Savoia. Acesta părăsise Veneţia în iunie 1366 în fruntea unei flotile destul de puternice. Cucerind Gallipoli (23 august), el ajunse la Constantinopol în septembrie şi, după cucerirea mai multor oraşe la Marea Neagră, obţinu eliberarea lui Ioan al V-lea. Pe 14 mai 1367, Amedeo luă înapoi de la turci Enneakossia (Küçük Çekmece) şi zece zile mai târziu dădu foc poziţiilor lor de la Kaloneyro (Büyük Çekmece?): în iunie, la plecarea sa spre Veneţia, înapoie toate aceste cuceriri împăratului bizantin.

Pentru otomani, pierderea cetăţii Gallipoli era un eveniment capital. Reţinut până atunci în Asia Mică şi nedispunând de marină, Murâd, rămas de acum fără bazele

[1] Unirea Bisericilor Romei şi a Contantinopolului fusese deja luată în considerare în timpul basileului Mihail al VIII-lea (1261-1282), în momentul când Carol de Anjou ataca Imperiul bizatin pentru a-l supune dominaţiei latine. Proclamată la Conciliul de la Lyon (iulie 1274), ea nu a fost niciodată aplicată din cauza atitudinii papei Martin al IV-lea, a ostilităţii populaţiei şi clerului bizantin, apoi a dezastrului înregistrat de Carol de Anjou în Sicilia în 1282. Această politică de unire religioasă este reluată mai târziu, când împăraţii bizantini vor întâmpina mari dificultăţi în faţa turcilor: este cazul lui Ioan al V-lea şi, în secolul următor, al lui Ioan al VIII-lea. În zadar, de altminteri.

sale europene, se găsea la cheremul ajutorului bizantin, venețian sau genovez. Această situație va dura aproape zece ani.

Turcii continuau între timp să înainteze în Rumelia, însă rolul exact deținut de otomani este greu de precizat. Luarea Adrianopolelui (Edirne) a dat naștere unei bogate literaturi, datele propuse de specialiști variind între 1361 și 1371. S-a admis multă vreme că Murâd a cucerit orașul cu puțin timp după venirea sa la putere, în 1362[1], dar este cert că grecii îl controlau încă (sau din nou) în 1366: Adrianopole trebuie deci să fi fost cucerit după această dată. Problema cronologici o pune și pe cea a forțelor turcești prezente atunci în Europa. La moartea lui Orkhân, acestea ocupau un loc considerabil și în creștere. De îndată ce cucereau un oraș, ei distrugeau zidurile sau instalau aici noi trupe pentru a construi o bază de atac. Politica otomană de încercuire a Constantinopolului nu pare totuși să fi început înainte de anii 1360.

Fără îndoială, otomanii nu erau singurii domnici să se instaleze în Tracia: Hâci Ilbegi sosise cu Umur Bey din Aydın înaintea otomanilor; Evrenos Bey, originar din Karesi, trecuse, după spusele tradiției otomane, în serviciul lui Süleymân, fratele lui Murâd, însă poate era pe picior de egalitate cu el; ca și Hâci Ilbegi, el purta titlul de bei, același care fusese rezervat mai întâi lui Orkhân și Murâd I, în timp ce Lâlâ Şâhîn, supus al celor din urmă, nu purta decât titlul de pașă. Începând din 1362, profitând de absența lui Murâd și a grosului armatei, independența lor crește. Or, chiar Evrenos Bey și Hâci Ilbegi sunt cei care înlesnesc căderea Adrianopolelui, împingându-i spre Maritza pe prinții sârbi Vukaşin și Ioan Uglieşa, în jurul anului 1371. Această victorie, care a deschis turcilor drumul spre Macedonia, nu a fost deci opera otomanilor înșiși.

Otomanii nu vor întârzia totuși să se impună în Europa, mai ales datorită politicii lor bizantine. La încheierea negocierilor purtate după cruciada lui Amedeo de Savoia, Ioan al V-lea plecase în Italia. El sosi aici în august 1369, făcu jurământ de credință catolic pe 18 octombrie și abjură schisma pe 21. La Veneția, el ajunse la un acord oportun pentru bizantini, care se temeau că Republica se va înțelege cu Murâd I și îi va ceda Scutari (Üsküdar). Totuși, călătoria se dovedi un eșec, din moment ce împăratul nu va primi ajutor. Problemele financiare îl vor împiedica chiar să plece din Veneția; cum fiul său Andronic, care asigura regența la Constantinopol, nu-i venea în ajutor, cel de-al doilea fiu, Manuel, este cel care strânge banii și merge el însuși să-i ducă la Veneția.

Întors la Constantinopol pe 28 octombrie 1371, Ioan al V-lea pierduse orice speranță de a primi ajutor din partea creștinilor din Occident. În fața înaintării otomanilor în Tracia, el nu mai avea altă soluție decât înțelegerea cu Murâd I. Acest acord și-a arătat importanța în momentul revoltei fiului său Andronic. Acesta, iritat probabil de creșterea cotei fratelui său Manuel, s-a înțeles cu unul dintre fiii lui Murâd I, pe nume Savcı, pentru a organiza o rebeliune comună împotriva taților. Cei

[1] Această ipoteză nu este compatibilă cu desfășurarea cea mai probabilă a primilor ani de domnie ai lui Murâd I. H. Inalcık admite că orașul a fost cucerit de acesta, dar în 1361, înaintea morții lui Orkhân. I. Beldiceanu susține, dimpotrivă, că Adrianopole nu a putut fi cucerit decât între 1365 și 1369, mai probabil spre această din urmă dată.

Otomanii sub Murâd I şi Bâyezîd I

ŢARA ROMÂNEASCĂ
DOBROGEA
MAREA NEAGRĂ
Belgrad
Golubać
UNGARIA
Silistra
Vidin
Nicopole
Târnovo
Varna
Mesembria
Niş
Kosovo
SERBIA
Sofia
Çamurlu
Philippopolis
Çirmen
Edirne
Dimetoka
Çorlu
Selymbria
Büyük Çekmece
Küçük Çekmece
Şile
Constantinopol
Heracleea
Üsküb
RUMELIA
Serres
Ohrida
Yenice Vardar
Salonic
Thasos
Imbros
Ainos
Bursa
Iznik (Niceea)
Yenişehir
Eskişehir
Bolu
Ankara
ANATOLIA
Amastris
Sinope
Samsun
Giresun
CANDAR
Kastamonu
Osmancık
Tosya
Çankırı
Çorum
CANIK
Merzifon
Amasya
Çarşamba
Erzincan
Kemah
Sivas
Divrig
BURHÂN ED-DIN
Kırşehir
Kayseri
Malatya
Elbistan
Kahta
ZULKADR
Niğde
Behesni
Maraş
Aksaray
KARAMAN
Konya
Sis
Adana
MAMELUCI
Larende
Beyşehir
Seydişehir
Akşehir
GERMIYÂN
SARUKHAN
Smirna
Alaşehir (Philadelphia)
AYDÎN
Ayasoluk
Balat
MENTEŞE
HAMID
TEKE
Manavgat
Alaya
Rhodos
Phoceea
Chios
Lesbos
Larissa
Çatalca
Lepanto
Salona
EUBEEA
Atena
Patras
Corint
Argos
Hexamilion
Leontarion
Mistra
Modon
Coron
Naxos
MAREA MEDITERANĂ

1389
1402

doi prinţi se răscoală în mai 1373, cu ocazia – conform anumitor surse – unei campanii duse împreună de cei doi suverani, ceea ce înseamnă că Bizanţul se afla deja într-un raport de vasalitate cu emiratul otoman. Oricum ar fi fost, cei doi taţi şi-au unit forţele, iar Murâd, cu ajutorul lui Ioan al V-lea, îşi trecu trupele în Europa: era prima dată după pierderea fortăreţei Gallipoli – şi numai graţie ajutorului bizantin – când emirul se regăsea, în plină forţă, în Rumelia. Bătut pe 25 mai în apropierea capitalei, Andronic s-a predat pe 30. Cât despre Savcı, el fu prins la Dimetoka pe 29 septembrie şi orbit; el va muri de pe urma rănilor primite. La îndemnul lui Murâd I, Ioan al V-lea, care, trăgând concluziile evenimentelor, îl asociase la putere pe fiul său Manuel – proclamat basileu pe 25 septembrie sub numele de Manuel al II-lea –, ordonă orbirea lui Andronic şi îl închise. Însă operaţia nu reuşi în totalitate: prinţul rebel a rămas un pericol pentru Ioan al V-lea şi Manuel al II-lea, pe care Murâd I va şti să-l exploateze. Pentru moment, otomanul era marele învingător: pusese din nou piciorul în Europa, iar împăratul bizantin îi devenise vasal[1].

Problemele interne ale Bizanţului au permis otomanilor să înregistreze repede noi paşi înainte. Cu ocazia călătoriei în Italia, Ioan al V-lea propusese cedarea insulei Tenedos (Bozca Ada) care controlează intrarea în Dardanele, veneţienilor; în vara anului 1376, această posibilitate este abandonată definitiv. Genovezii, vechi rivali ai veneţienilor, nu agreau acest tratat, căci aveau interese considerabile în Galata şi pe Marea Neagră. Astfel că îl sprijină pe Andronic (refugiat la Galata) într-o nouă rebeliune. Andronic, care între timp îşi asigurase sprijinul material al lui Murâd I în schimbul promisiunii de supunere şi de plată a unui tribut, asediază Constantinopolul în iulie. Victorios în octombrie, el îi va închide pe Ioan şi pe Manuel. Cedarea insulei Tenedos genovezilor avu puţine consecinţe, însă învingătorul, proclamat împărat sub numele de Andronic al IV-lea, dădu Gallipoli înapoi suzeranului otoman. Traversând strâmtoarea cu flota genoveză în toamnă, emirul îşi recâştigă oraşul. Otomanii nu vor mai pleca niciodată de aici.

Iată deci că, datorită politicii sale bizantine, Murâd I putu din nou să acţioneze după bunul său plac în Europa, începând din 1376 şi probabil chiar din 1373. Nu fusese niciodată complet exclus, dar acum urma să se extindă, pentru a ajunge unicul suveran al regiunii.

Oricare ar fi fost rolul lor odinioară, beii locali se găsiră într-o situaţie de dependenţă, după cum demonstrează inflaţia de titluri ale lui Murâd I, care, după ce fusese bei şi emir, ca şi tatăl său, deveni emir al emirilor *(emir ül-ümera)* şi sultan. Hâci Ilbegi a fost suprimat de Lâlâ Şâhîn, în timp ce diverse compromisuri au fost găsite pentru ceilalţi. Evrenos Bey şi ai săi, aşezaţi la Adrianopole, vor merge mai apoi la Komotini, la Serres şi în fine la Yenice Vardar (Gianiţa). Familia lor va rămâne atotputernică în această regiune timp de secole; cei din familia Turahan vor părăsi Malkara pentru Thesalia. Existenţa acestor familii pe întreaga durată a Imperiului otoman şi importanţa influenţei lor locale demonstrează că aceşti bei vor rămâne puternici. Ca şi înainte,

[1] Pentru comoditate, vom folosi frecvent termenii de *vasalitate* şi *suzeranitate* pentru a desemna un raport de dependenţă între două puteri. Trebuie bine înţeles că aceşti termeni nu sunt utilizaţi aici într-o accepţie tehnică precisă.

ei vor fi destinaţi rolului de „seniori de frontieră" *(uc beyleri)*, însărcinaţi cu războiul sfânt în imperiul suveranului lor otoman.

Înaintarea otomană în Anatolia şi în Rumelia

În timp ce se năşteau condiţiile care vor permite cucerirea Balcanilor de către otomani, Murâd I înainta şi în Anatolia. Şi acolo, succesul său se baza pe slăbiciunea şi dezbinarea dintre principate: Germiyân, Teke, Hamideli... Aceste state pierduseră mult din raţiunea lor de a fi de când nu mai erau în contact cu creştinii. Ascensiunea otomană îi vlăguia, atrăgându-le nu numai luptătorii, ci şi ulemalele, interesate de carierele oferite de nevoile administrative ale emiratului otoman. Numai karamanizii reuşiseră să iasă din încurcătură: începând de la sfârşitul anilor 1360, sub conducerea lui 'Alâeddîn, ei îşi extinseseră teritoriul considerabil, în defavoarea vecinilor. Nu este deci de mirare că principatele mai mici, încolţite între karamanizi şi otomani, ceruseră ajutorul primilor împotriva celorlalţi, şi că aceştia din urmă profitaseră.

La drept vorbind, aceste cuceriri otomane de la fraţii lor musulmani şi turci erau destul de rău văzute, cu atât mai mult cu cât ele erau făcute cu ajutorul vasalilor creştini. Izvoarele turceşti dau deci puţine detalii. Conform tradiţiei, emirul din Germiyân ar fi dat drept zestre la nunta fiicei sale, în 1381, cu fiul lui Murâd I, Bâyezîd, oraşele Simavna, Egrigöz, Tavşanlı şi chiar capitala Kütahya. Iar Murâd I ar fi achiziţionat prin cumpărare (?) de la Hamid Oghulları teritoriile cuprinse între emiratele Teke, Germiyân şi Karaman: Beyşehir, Akşehir, Seydişehir, Yalvac...

În acest timp, la Constantinopol, Ioan al V-lea şi Manuel al II-lea preluaseră puterea cu sprijinul veneţienilor, dar şi al lui Murâd I, căruia îi promiseseră un tribut greu, o contribuţie militară anuală şi cesiunea Philadelphiei, ultima posesiune bizantină în Anatolia. Andronic al IV-lea a trebuit să se refugieze la prietenii săi genovezi din Pera, care au suportat o vreme asediul lui Ioan al V-lea şi al aliaţilor săi. Într-un sfârşit, a fost semnat un acord între genovezi şi turci în mai 1381, iar Murâd I l-a obligat pe vasalul său bizantin să-i recunoască drept moştenitori legitimi pe Andronic al IV-lea şi pe fiul acestuia Ioan, şi să le cedeze Selymbria, Heracleea, Rhaedestos, ca şi Panidos. El contribuia astfel în mod esenţial la fărâmiţarea Imperiului bizantin. Ioan al V-lea domnea la Constantinopol şi Andronic al IV-lea în zona Mării Marmara, în timp ce Manuel se stabilea, la sfârşitul anului 1382, la Salonic, iar un alt fiu al lui Ioan al V-lea, Theodor, devenea, tot în 1382, despot al Moreei.

Aceştia doi nu vor întârzia să se opună otomanilor. În 1371, Manuel profitase de înfrângerea sârbilor pentru a pune mâna pe Serres, incomodând astfel înaintarea turcă. Sosit la Salonic, el reia o politică agresivă[1], dar, după primele succese, el trebui să cedeze în faţa contraatacului turcilor. Aceştia reiau Serres pe 19 septembrie 1383, apoi asediază Salonicul. Pe de altă parte, Sofia cade în mâinile lor în 1385, Niş şi Larissa în anul următor. La Salonic, Manuel se afla în dificultate şi populaţia, ostilă lui, a preferat să se predea. Pe 6 aprilie 1387, despotul a trebuit să părăsească oraşul,

---

[1] Se pune întrebarea dacă ameninţarea despotatului de Salonic nu a jucat un rol în supunerea beilor faţă de Murâd I.

în care turcii vor intra trei zile mai târziu. Respins de Lesbos, Manuel navighează către Tenedos. Ioan al V-lea refuzând să primească la Constantinopol un fiu a cărui atitudine antiturcească era opusă politicii sale şi care dusese la pierzanie cel de-al doilea oraş al imperiului, Manuel nu avea decât o soluţie: să se pună în serviciul lui Murâd I. El merse să îl întâlnească la Brusa la sfârşitul verii anului 1387. Până în 1394, s-a arătat un vasal fidel otomanilor.

În Moreea, Theodor avea cu atât mai puţin de ales. După căderea Salonicului, seniorii din Thesalia au trebuit să recunoască supremaţia otomanilor, acum vecini ai ducelui latin de Atena Nerio I Acciaiuoli, cumnat şi aliat al lui Theodor. Nereuşind să înfrângă rezistenţa deschisă a arhonţilor săi, acestuia nu-i mai rămânea decât să urmeze exemplul fratelui său şi să se alieze cu turcii. Începând cu 1387-1388, el va apela la Evrenos Bey pentru a-şi întări puterea, oferindu-i drept soldă prada pe care acesta o lua. O expediţie dusă în toamna anului 1387 îi aduse ceea ce voia. Plecat să îşi aducă omagiul pe lângă Murâd I, Theodor se văzu confirmat ca vasal în despotatul său. El se va strădui să îl consolideze şi să îl extindă, luând Argos de la veneţieni şi confiscând pământurile arhonţilor nesupuşi. În câţiva ani, Murâd I şi beii săi construiseră în Europa un imperiu ce nu putea fi neglijat, având în vedere că determinaseră toţi prinţii Paleologi şi mai mulţi suverani sârbi să accepte suzeranitatea otomană.

Ameninţarea va veni din Anatolia: karamanidul 'Alâeddîn, care nu putea admite ruptura de echilibru dintre forţele Asiei Mici în favoarea rivalului său otoman, îi declară război acestuia. În fruntea trupelor sale alcătuite în mare parte din elemente ale triburilor turcomane, Murâd pornea împotriva duşmanului său cu toate forţele. Prezenţa contingentelor de vasali creştini sârbi şi bizantini afecta serios idealul de *ghâzâ*[1]. Desigur, Murâd I s-a mărginit să-şi consolideze poziţia cu o victorie în câmpia Konyei, ceea ce putea să limiteze criticile: el îi lăsa în fapt teritoriile lui 'Alâeddîn, venit să se supună.

Dimpotrivă, această blândeţe a fost puţin gustată de soldaţii sârbi, lipsiţi de pradă şi câteodată pedepsiţi pentru actele de jaf; se întărea astfel sentimentul antiturcesc al sârbilor. Or, printr-o politică matrimonială abilă, cneazul Lazăr reuşise să câştige o parte din conducătorii locali şi să constituie o uniune antiturcă cu regele bosniac, Tvrtko. Pe de altă parte, ţarul Bulgariei refuza să se supună. Era necesară o expediţie. În ciuda înfrângerii otomane în faţa bosniacilor la Ploşnik în 1388, Çandarlı 'Alî Paşa a condus operaţiuni de succes în Bulgaria, unde a cucerit mai multe fortăreţe; ţarul asediat a trebuit să promită plătirea unui tribut şi să cedeze Silistra. Otomanii s-au întors împotriva celor două armate aliate, sârbe şi bosniace: pe 15 iunie 1389, după o bătălie grea, turcii au învins pe câmpia de la Kosovo. Lazăr, făcut prizonier, a fost executat. Murâd I, care conducea lupta, a fost asasinat. Însă fiul său, Bâyezîd, era prezent şi preluarea puterii s-a făcut fără consecinţe grave pentru stat. Datorită victoriei de la Kosovo, noul suveran otoman moştenea un imperiu bine stabilit în Balcani.

[1] *Ghâzâ*: expediţie militară având drept obiectiv cucerirea de teritorii nemusulmane.

Formarea imperiului și organizarea statului

Domnia lui Murâd I nu s-a limitat la o serie de victorii militare, care de altfel nu ar fi fost suficiente pentru a-i asigura supremația asupra țărilor cucerite sau aservite. Începând cu domnia sa, ba chiar cu a lui Orkhân, sunt aplicate regulile ocupației otomane. Din punct de vedere al sultanului, orice teritoriu cucerit cu sabia îi aparține în mod legitim și definitiv, fie că este luat în războiul sfânt împotriva unui necredincios, fie că este smuls de la un musulman ale cărui acțiuni dăunează războiului sfânt. Și câte posibilități oferă această a doua condiție! Dacă un oraș se predă fără luptă, otomanii nu îl distrug. Un fort, o dată cucerit este dărâmat sau este ocupat de o mică colonie militară otomană și servește ca bază în noile razii sau cuceriri.

Politica de colonizare mergea mai departe: practica transferurilor de populație, constantă la otomani, pare să fi început foarte devreme, având un scop mai ales militar; era vorba de trecerea populațiilor anatoliene în Rumelia, pentru a alimenta războiul sfânt. Existau însă și deplasări spontane, având câteodată ca punct de plecare alte principate. Noii veniți întemeiau sate sau cartiere separate de cele ale indigenilor, iar fiecare își păstra modul de viață și religia. În ceea ce privește aristocrația locală, ea a fost de cele mai multe ori integrată în sistemul timariot[1], soluție ce asigura liniștea în regiune și întărea armata. Timarioți creștini puteau fi întâlniți și în secolul al XV-lea.

În timp ce *ghâzî* se instalau la frontiere și conducătorii locali erau integrați treptat, administrația otomană prindea contur în Rumelia. Atrași de posibilitățile de carieră și de alte înlesniri – un cadiu putea fi timariot – ulemalele au adaptat practicile administrative musulmane, marcate de toleranța vizavi de necredincioși, într-o perspectivă a ordinii, a unei bune gestiuni și a rentabilității fiscale.

Fondatorul dinastiei de viziri Çandarlı, Kara Khalîl Khayreddîn Pașa, a jucat un rol esențial în fundamentarea unei administrații centralizate. Acest *'alîm*[2], cadiu de Bilecik, de Iznik, apoi de Brusa, a inaugurat postul de *kâdî'asker*, „judecător suprem al armatei", în fapt, șeful ierarhiei ulemalelor până la crearea funcției de *șeykh ül-islâm*. Cumulând conducerea administrației și comanda armatei, el este considerat primul mare vizir veritabil. El a avut și un rol important în constituirea unei trezorerii de stat și în punerea la punct a sistemului de registre *(defter)*, care va fi baza instituției timariote. Tot în timpul lui Murâd I a fost creat primul berbeiberlic *(beylerbeyilik)*, al cărui titular avea sarcina de a-i supraveghea pe sangeacbei *(sancak bey)*, adică pe reprezentanții locali ai autorității care administrau orașele și provinciile, fiind ajutați de cadii. Lâlâ Șâhîn a fost primul beilerbei *(beylerbey)* de Rumelia. Al doilea berleiberlic *(beylerbeyilik)*, al Anatoliei, va fi creat în 1393 de Bâyezîd I.

---

[1] *Timâr*: atribuirea veniturilor unui teren, cu titlu de soldă, unui militar otoman – câteodată unui funcționar civil sau religios – cu sarcina de a-l cultiva, de a-și plăti taxele și impozitele cuvenite și de a furniza armatei otomane, în caz de nevoie, un număr de soldați proporțional cu veniturile obținute. Vom reveni asupra acestei instituții în capitolele următoare.

[2] *'Alîm*, singular de la *'ulema* (ulemale): doctor în legea coranică.

În fine, tot lui Murâd I şi lui Kara Khalîl Khayreddîn Çandarlı, statul otoman le datorează una dintre creaţiile cele mai originale: ienicerii (în turcă yeniçeri „trupa nouă", „armata nouă"). Originea acestora se află în obiceiul care acorda emirului dreptul de a lua a cincea parte din prizonierii făcuţi în timpul războiului sfânt *(pencyek/ pencik)*. Este probabil ca Murâd să fi avut această idee după cucerirea Traciei, putând constitui o armată cu cei răpiţi în cursul raziilor. Sistemul de recrutare s-a perfecţionat în timp prin apariţia *devşirme*[1], „strângerea", „adunarea". Astfel, încă din timpul lui Murâd I, s-au pus bazele unei administraţii care nu mai era a unui principat de *ghâzî*, ci a unui veritabil imperiu.

Bâyezîd I (1389-1402)

În ciuda morţii neaşteptate a lui Murâd pe câmpul de luptă de la Kosovo, nu au existat probleme de succesiune. Murind, Murâd îl desemnase ca urmaş pe fiul său cel mare, Bâyezîd, care participa la lupte. Având acordul tatălui său, noul emir avea şi norocul de a-şi putea intra în atribuţii imediat. El a preferat totuşi să scape de un posibil rival şi a ordonat uciderea fratelui său.

Bâyezîd avea o puternică personalitate, aşa cum spune şi porecla sa, Yıldırım, „Fulgerul". În vârstă de 35 de ani, el făcuse deja proba calităţilor sale: trimis în jurul anului 1381 guvernator al fostului principat Germiyân, el susţinuse interesele orientale ale imperiului şi se făcuse remarcat în luptă. Se datorează porecla sa victoriilor sau rapidităţii sale de mişcare? Cert este că întotdeauna va fi activ şi întreprinzător. Crescut ca fiu al unui prinţ puternic, necunoscând înfrângerea, avea conştiinţa măreţiei sale. În propriii săi ochi, el era mai mult decât un simplu conducător de *ghâzi*. Faţă de creştinii vasali, se purta mai mult ca un suzeran decât ca un luptător întru credinţă. Practica războiul sfânt, dar se vroia mai mult un puternic suveran. Astfel se explică gestul său de la sfârşitul anului 1394 de a-i cere califului abbasid din Cairo învestitura ca sultan de Rum; stăpân al Rumeliei şi al Anatoliei occidentale, el dorea – sau visa – să reînvie sub sceptru musulman Imperiul roman universal.

Inteligent, întreprinzător şi rapid, cu un spirit deschis, dar dominator, nepăsător la alte opinii, astfel apare Bâyezîd I în oglinda deformatoare a Istoriei.

Operaţiuni în Anatolia

Imperiul lăsat de Murâd s-a dovedit repede a fi fragil. Ca să evite nemulţumirea musulmanilor, dar şi pentru că nu era capabil să păstreze pentru multă vreme teritoriile prinţului karamanid 'Alâeddîn, Murâd preferase să îl cruţe. Însă pericolul de aici va veni: profitând de absenţa otomanilor, prinşi în Europa, 'Alâeddîn îi strânsese în jurul său pe cei mai mulţi dintre beii anatolieni, pe puternicul Kadi Burhâneddîn din Sivas, pe conducătorii din Sarukhan, Germiyân, Menteşe şi Hamîdeli, iar aceştia au reluat

[1] *Devşirme*: cf. p. 48.

ofensiva. Germiyânidul Ya'kûb Bey luă înapoi teritoriile cedate cumnatului său Bâyezîd în 1387 şi Kadi Burhâneddîn cuceri Kırşehir, în timp ce 'Alâeddîn cucerea Beyşehir şi înainta până la Eskişehir.

Abia urcat pe tron, Bâyezîd trebui deci să ia măsuri. Mergând la Brusa, el adună armata. Creştinii au jucat aici un rol considerabil, din moment ce era asistat de Paleologii Manuel al II-lea şi Ioan al VII-lea, şi de Ştefan Lazarević, în fruntea unui contingent sârb. Candaridul Süleymân, care domnea în Kastamonu, veni şi el în sprijinul otomanilor, care îl susţinuseră împotriva tatălui său.

Bâyezîd începu operaţiunile de recucerire în iarna 1389-1390. În afară de Philadelphia (Alaşehir), ultima posesiune bizantină în Anatolia, care a fost luată la sfârşitul anului 1390, el va anexa principatele Sarukhan, Aydın, Menteşe, Hamîdeli şi Germiyân. Cu excepţia Smirnei, aflată în continuare în mâinile cavalerilor de Rhodos, întregul mal occidental al Asiei Mici trecea sub control otoman. În mai 1390, Bâyezîd va reconfirma privilegiile acordate veneţienilor de emirii din Efes şi din Milet, locuri ce vor servi ca bază în expediţiile împotriva insulelor creştine.

Adevăratul duşman rămânea karamanidul 'Alâeddîn. În toamnă, Bâyezîd recuceri Beyşehir şi asedie Konya. Nigde, Akşehir, Aksaray cad la rândul lor, când situaţia se schimbă brusc. Dimensiunea succeselor otomane l-a neliniştit pe candarid: unificarea Anatoliei sub sceptru otoman ameninţa, de la un punct, propriul său principat. El a considerat deci că e mai bine să-şi părăsească aliaţii şi s-a apropiat de Kadi Burhâneddîn, cu care a semnat un acord antiotoman, şi a început discuţiile privitoare la ajutorul acordat karamanidului. Această ameninţare l-a determinat fără îndoială pe Bâyezîd să ducă tratative cu 'Alâeddîn învins. Prin acordul semnat, el păstra teritoriile cucerite în decursul anului, dar 'Alâeddîn rămânea la est de Çarşamba.

Situaţia Bizanţului

Bâyezîd se întoarse să petreacă iarna la Brusa, mereu în compania celor doi prinţi bizantini. De la moartea lui Andronic al IV-lea în iunie 1385, fiul acestuia, Ioan al VII-lea, reluase pe cont propriu pretenţiile tatălui, beneficiind de sprijinul activ al genovezilor. Noul emir otoman, despre care se spune că pusese ochii pe Constantinopol, văzu în aceste lupte interne ocazia de a-şi mări influenţa. Ioan al VII-lea porni deci spre capitală cu ajutorul genovezilor, dar şi al lui Bâyezîd, sprijinit de trupele turceşti. El intră în oraş pe 13 aprilie 1390, silindu-l pe Ioan al V-lea (şi pe fiul său Manuel) să se retragă în fortăreaţa de la Poarta de Aur.

Autoritatea lui Ioan al VII-lea părea bine stabilită, însă s-a dovedit imposibilă scoaterea bătrânului împărat din reduta sa. Manuel a reuşit să scape şi să adune o flotă cu care a venit în ajutorul tatălui său. Uzurpatorul a fost gonit pe 17 septembrie 1390. Această victorie nu datora nimic turcilor în mod direct. Totuşi, ea nu ar fi fost posibilă fără neutralitatea binevoitoare a lui Bâyezîd. Trebuia recunoscută datoria contractată faţă de otomani, cu atât mai mult cu cât acesta se putea folosi întotdeauna de Ioan al VII-lea ca de un mijloc de intimidare. Astfel, Manuel a trebuit să facă un serviciu militar. În armata otomană, el era în aceeaşi măsură un ostatic şi un vasal: prin ameninţări asupra lui Manuel a obţinut Bâyezîd de la Ioan al V-lea demolarea

fortificaţiilor cetăţii de la Poarta de Aur. Presiunea turcă creştea. Împăratul se închise în palatul său, unde muri pe 16 februarie 1391.

De îndată ce a aflat vestea, Manuel a evadat şi a reluat puterea la Constantinopol, spre marea mânie a lui Bâyezîd, care a cedat în faţa faptului împlinit, dar nu a micşorat presiunea. Ca basileu, Manuel a rămas un vasal, constrâns la serviciul militar şi la plata unui tribut. Bâyezîd a pretins înfiinţarea în oraş a unui cartier rezervat negustorilor turci şi instalarea unui cadiu. În sfârşit, era de la sine înţeles că autoritatea împăratului se mărginea de acum înainte la oraşul *intra muros*. Este greu de determinat dacă exista deja din această epocă un cadiu cu sediul la Constantinopol. Este sigur însă că, pe 8 iunie 1391, Manuel al II-lea şi-a părăsit capitala pentru a participa la campania lui Bâyezîd în Anatolia.

Noi campanii în Anatolia

Campania din 1390 împotriva Karamanului arătase pericolul pe care îl reprezenta emirul candarid. Pentru a pune capăt acestei ameninţări, la începutul verii anului 1391, Bâyezîd porni spre Kastamonu. În iunie, el devenea stăpânul emiratului, al cărui suveran, Süleymân al II-lea, fusese ucis. În afară de Sinope, rămas în mâinile fratelui celui pomenit, întregul principat candarid era anexat de otomani.

Bâyezîd porni apoi o serie de acţiuni menite să-i sporească influenţa în Anatolia şi să o micşoreze pe cea a lui Kadi Burhâneddîn din Sivas, care pornise deja în ajutorul lui Süleymân, când moartea acestuia a fost anunţată. Bâyezîd a pornit atunci către est, către Bafra şi Samsun, luându-i cu sine de bunăvoie sau cu forţa pe suveranii locali, apoi a coborât spre sud până la Osmancık, de unde a încercat să îşi asigure supunerea Amasyei: aceasta însemna provocarea lui Burhâneddîn în propria sa zonă de influenţă. Orice acord fiind imposibil, ostilităţile au continuat, însă nu a existat o bătălie propriu-zisă, suveranul din Sivas preferând să se retragă din faţa armatei otomane, mult mai puternică decât a sa. Victoria de la Çorumlu, pe care i-o atribuie biograful său Ibn Ardaşir, probabil nu a fost decât o luptă uşoară. În ceea ce-i priveşte pe prinţii din regiune – din familiile Taşân ogulları din Merzifon, Tâceddîn oghulları din Çarşamba, emirul de Bafra, cel din Amasya –, aceştia au trecut de partea lui Bâyezîd. Una peste alta, expediţia din Anatolia, încheiată în plină iarnă a anului 1391, a fost un succes. Însă puterea otomană nu era pe deplin asigurată în Asia Mică atâta timp cât vor exista Kadi Burhâneddîn şi karamanidul 'Alâeddîn.

Bâyezîd pare să fi vrut pentru moment să oprească ameninţarea candaridă. Otomanii urmăreau să atace Sinope pe mare în primăvara anului 1392 şi îşi constituiseră o flotă în acest scop. Bâyezîd va renunţa însă la expediţia anatoliană, poate din cauza măsurilor luate de veneţienii alarmaţi de existenţa acestei flote sau, poate, din cauza ameninţărilor ungare venite dinspre Dunăre.

Înaintarea în Rumelia (1393-1396)

După bătălia de la Kosovo, în timp ce Bâyezîd era ocupat în Asia Mică, seniorii turci întăreau frontiera dinspre Europa. Paşa Yiyit îl supunea pe sârbul Vuk şi se instala

la Skopje (Üsküb, pentru turci), cucerit în 1391; Firûz Bey şi Lâlâ Şâhîn făceau raiduri în Albania. În cursul anilor 1393-1395, otomanii îl vor urmări pe Stracimirović, senior feudal din jumătatea de nord a ţării, care se aliase cu veneţienii. La rândul lor, aceştia luară Alessio, Durazzo (1393), Drivasto (1396), în timp ce otomanii încercau atragerea seniorilor locali prin atribuirea de *timâr*-e. Teritoriul este organizat conform administraţiei otomane: cadii, sangeacbei, *sipâhî* (spahii). La rândul său, Evrenos Bey cuceri Thesalia.

Situaţia însă nu era atât de bună pretutindeni, protectoratul otoman din Bulgaria fiind ameninţat. Mircea, domnitorul Ţării Româneşti, având protecţia ungară, ocupase Dobrogea şi Silistra, aflată pe malul drept al Dunării inferioare. Ungurii încercau să ocupe Vidinul. Bâyezîd a reacţionat energic şi, după ocuparea capitalei Târnovo (17 iulie 1393), Bulgaria dunăreană a trecut sub controlul direct al turcilor, în timp ce ţarul Şişman s-a retras la Nicopole ca vasal otoman. Bâyezîd l-a gonit apoi pe Mircea din zonele cucerite de curând.

O dată restabilită situaţia, Bâyezîd a considerat necesar să îşi afirme puterea dând o mare lovitură în iarna 1393-1394. Acest episod neaşteptat a avut loc în oraşul Serres, unde Bâyezîd şi-a convocat, separat, vasalii creştini. Aflaţi la bunul său plac, prinţii nu puteau fi decât neliniştiţi, cu atât mai mult cu cât li se plănuise o scenă penibilă. Despotul Moreei, Theodor, fu acuzat de Mamonas, conducător în Monemvasia, că îşi renega vasalitatea. Fiecare îşi avea, de altfel, acuzatorul său. Bâyezîd i-ar fi ameninţat că îi ucide pe toţi! Totuşi, cu excepţia lui Theodor, pe care emirul nu l-a eliberat decât în schimbul câtorva oraşe, toţi principii s-au reîntors liberi acasă. Dacă Bâyezîd îşi arătase puterea, venise însă şi sfârşitul supunerii bizantine, căci Manuel al II-lea, jignit şi decis să nu mai cedeze, se întoarse către Occident.

Afacerea Mamonas arătase o dată în plus cât de puţin îi aprecia Bâyezîd pe Paleologi, din moment ce îl aşeza pe despotul Moreei pe acelaşi plan cu Mamonas, al cărui suzeran se considera Theodor. Pentru Bâyezîd, teritorii ca Monemvasia nu depindeau decât de el, iar el porni de-a lungul Thesaliei, avându-l prizonier pe Theodor, pe care nu înţelegea să-l elibereze decât după predarea oraşului. Însă, când îi ceru despotului predarea Argosului, acesta evadă şi recuceri Moreea. Bâyezîd se mulţumi să trimită o expediţie de pedeapsă în Peloponez. Pentru moment, cuceri ducatul latin de Salona (Amphissa).

În aceeaşi perioadă, în aprilie 1394, unele izvoare situează a doua luare a Salonicului, probabil deja cucerit de Murâd I în 1387: trebuie oare să înţelegem de aici că oraşul îşi scuturase între timp jugul otoman sau că otomanii, după ruptura de Paleologi, au aplicat o administraţie mai directă şi mai severă?

Bâyezîd l-a lăsat deci în pace pe Theodor, însă în primăvara anului 1394 a pornit asediul asupra Constantinopolului. Motivul acestei schimbări de strategie nu este cunoscut. A părăsit oare lupta la gândul că va avea de înfruntat o rezistenţă disperată? Primele ameninţări venite din partea lui Tamerlan l-au făcut oare să se întoarcă din drum, chiar dacă va rămâne în faţa Constantinopolului, aflând că marele cuceritor oriental pornise din nou spre India? Ostilitatea lui Manuel îi permitea să realizeze un vis vechi: cucerirea oraşului. Însă primele asalturi se loviră de puternicele ziduri bizantine: începu atunci o blocadă ce va dura până la sfârşitul domniei lui Bâyezîd. La rândul

său, Manuel, căută sprijin la creştinii din Occident. Veneţia a putut să trimită provizii, fiindcă turcii nu erau încă stăpâni pe mare.

În orice caz, Bizanţul rezista. Theodor recucerise Monemvasia cu ajutorul veneţienilor (iulie-august 1394), cărora le cedase Argos pe 27 mai. Însă neînţelegerile sale cu urmaşul ducelui de Atena, Carlo Tocco, i-au permis lui Evrenos, chemat de acesta din urmă, să intervină. Theodor a fost bătut la începutul anului 1395. Cu toate acestea, el a redevenit stăpân pe situaţie, turcii părăsind curând Moreea.

În acest timp, Bâyezîd pornise către Ţara Românească. Sprijinit de vasalii sârbi, el intră în ţară. După bătălia fără un rezultat limpede de la Rovine (17 mai 1395), Mircea, aliat al ungurilor, a trebuit să se supună. După aceasta, suveranul otoman porni către Nicopole, unde ordonă executarea ţarului Şişman (3 iunie 1395). Dobrogea era acum în mâinile turcilor. Garnizoane otomane ocupau punctele de trecere peste Dunăre. Nu mai era de acum înainte nici un stat tampon între primul stat catolic, Ungaria, şi teritoriile lui Bâyezîd.

Cruciada de la Nicopole

În faţa înaintării otomanilor, Sigismund de Ungaria s-a neliniştit şi a acţionat, cu ajutorul Occidentului. Veneţia s-a arătat prudentă: acceptând să înarmeze o flotă care zăvora Strâmtorile, ea dorea să menţină pacea cu turcii, care se purtau bine cu Republica şi cu care aceasta făcea comerţ. Dimpotrivă, Franţa susţinu cruciada, pe care spera să o ducă până în Ţara Sfântă. La rândul său, Manuel al II-lea urma să echipeze zece galere pe cheltuiala lui Sigismund, care trebuia să fie sprijinit şi de Ospitalierii din Rhodos, şi de cavalerii burgunzi, conduşi de însuşi moştenitorul ducelui. O armată considerabilă a fost astfel strânsă la Buda. Sigismund ar fi dorit să îi momească pe turci şi să îi obosească printr-un marş prelungit. Imprudenţi, francezii au obţinut, dimpotrivă, înaintarea rapidă către ei. Armata s-a pus în mişcare la sfârşitul lui august, coborând de-a lungul Dunării până la Vidin, ce era apărat de Sracimir, vasal bulgar al turcilor. Oraşul a căzut. Următorul oraş cucerit va fi Rahova, a cărei populaţie a fost masacrată în chip înspăimântător.

La începutul lunii septembrie 1396, cruciaţii au început blocada oraşului Nicopole. Avându-l alături pe sârbul Ştefan Lazarević, Bâyezîd merse în întâmpinarea lor. Bătălia a avut loc pe 25 septembrie 1396. Pentru creştini a fost o mare înfrângere, a cărei răspundere o poartă în mare parte cavaleria franceză. Făcând aceeaşi greşeală ca la Crécy, ea s-a lansat la atac. Avangarda şi primele linii turceşti au cedat, însă Bâyezîd a lăsat cavaleria franceză să obosească şi să se afunde în armata turcă, trupele sale de elită, aflate în apropierea sa pe o colină, oprind-o şi dispersând-o în cele din urmă. Panica ce i-a cuprins atunci pe francezi a fost folosită pe dată de cavaleria otomană. Când înfrângerea a devenit sigură, valahii lui Mircea şi transilvănenii i-au abandonat pe unguri şi pe germani în faţa otomanilor, care tocmai primiseră ajutorul lui Ştefan Lazarević. Această înfrângere memorabilă i-a lecuit pe francezi pentru multă vreme de dorinţa de a mai face o cruciadă. Majoritatea prizonierilor au fost ucişi, alţii fiind păstraţi ca robi sau pentru a putea fi răscumpăraţi. Acesta a fost şi momentul primelor relaţii diplomatice între regatul Franţei şi Poartă.

Această imensă victorie a făcut să crească prestigiul otomanilor şi le-a consolidat poziţia în Balcani. De acum, ei aveau în posesie întreaga Bulgarie, căci ultimul ei teritoriu independent, Vidin, tocmai căzuse în mâinile lor. Ungaria şi ţările occidentale erau destul de zdruncinate pentru a le lăsa mână liberă în Balcani. Am văzut politica de implantare pe care otomanii o duceau în Albania. De asemenea, era momentul să-şi facă din nou apariţia în Moreea, invadată în vara anului 1397 de trupe aflate sub comanda lui Timurtaş şi a lui Ya'kûb Paşa. Pe 3 iunie, ei au cucerit Argos şi au masacrat populaţia, apoi au asediat, fără rezultat, Leontarion şi Corint. Refuzat de veneţieni, care nu voiau să se compromită, despotul Theodor le-a propus Ospitalierilor din Rhodos cedarea Corintului în 1397, apoi a întregului despotat în 1399, în schimbul ajutorului. Tranzacţia s-a făcut, Theodor păstrându-şi dreptul de răscumpărare, de care va face uz mai târziu. Începând de atunci, prezenţa Ospitalierilor – catolici greu acceptaţi de populaţia ortodoxă – va proteja despotatul împotriva incursiunilor turceşti.

La Constantinopol, asediul reîncepu mai puternic. De această dată, Bâyezîd s-a legat şi de genovezii din Galata. Însă turcii nu aveau încă mijloacele de a fi victorioşi în faţa zidurilor impresionante şi a vitejiei îndârjite a apărătorilor acestora. Emirul a slăbit presiunea în 1397, menţinând în continuare blocada. Ca şi fratele său, Theodor, Manuel al II-lea nu putea apela decât la puterile Occidentului. Răspunsul cel mai semnificativ a venit din partea lui Carol al VI-lea al Franţei, care îi trimise în vara anului 1399 un contingent de 1200 de oameni sub comanda lui Jean Le Meingre, mareşal de Boucicaut, un fost combatant la Nicopole. Acest balon de oxigen a permis ieşiri strălucite, dintre care una până la Nicomedia (Izmit). Însă Bizanţul avea nevoie de un ajutor mai substanţial, mai ales financiar. Manuel s-a hotărât deci să pornească spre Franţa la sfârşitul anului 1399, lăsându-l regent pe nepotul şi fostul său adversar, Ioan al VII-lea. S-a întors abia în iunie 1403, fără să fi obţinut nimic important. Blocada a fost menţinută în timpul domniei lui Ioan. Acest fost protejat al lui Bâyezîd a trebuit să suporte presiunile emirului şi, se pare, a fost nevoit să cedeze Selymbria (Silivri) şi toate teritoriile *extra muros*. Totuşi, Ioan al VII-lea a apărat oraşul cât a putut de bine. Însă în 1402, pierzând orice speranţă, a promis să-l predea lui Bâyezîd, dacă acesta îl va învinge pe Tamerlan. Este adevărat că Bizanţul întreţinuse relaţii cu Tamerlan încă din vremea lui Manuel, relaţii bazate pe ostilitatea comună faţă de otomani şi că înfrângerea acestora avea să schimbe, pentru moment, cursul Istoriei.

Ultimele campanii în Anatolia

Fireşte, 'Alâeddîn, emirul karamanid, a profitat de absenţa rivalului său otoman, ocupat cu războaiele din Europa. Luând înapoi teritoriile cedate în urma ultimului acord, el a trecut la ofensivă, mergând către Ankara şi Brusa. Bâyezîd porni din nou împotriva lui. El va merge de această dată până la capăt, fiind sigur de stabilitatea situaţiei din Europa. Învins, 'Alâeddîn s-a refugiat la Konya, iar locuitorii acesteia l-au predat lui Bâyezîd. Acesta a poruncit executarea lui şi a anexat Karamanul (toamna lui 1397). Era începutul cuceririi definitive a Anatoliei, unde, o dată cu emiratul karamanid, dispăruse principalul obstacol în calea năvălirii otomane. La rândul lor, teritoriile lui

Kadi Burhâneddîn vor cădea în 1398. Sivas, capitala, va constitui o excelentă bază de plecare pentru alte expediţii.

În 1399, Tamerlan şi-a făcut din nou apariţia. Neliniştiţi, suveranul din Bagdad şi Kara Yûsuf, emirul principatului Oilor negre – Kara Koyunlular, aflat în nord-estul Anatoliei – i-au împins pe otomani împotriva protejaţilor locali ai lui Tamerlan. Fiul cel mare al lui Bâyezîd, Süleymân, a fost însărcinat cu operaţiunile din Armenia şi din valea Eufratului, unde mai multe oraşe s-au supus. Somat să se prezinte la Curtea otomană şi să plătească tribut, Tahirten, care domnea în Erzincan şi Erzurum, s-a supus, însă nu a întârziat să îi adune pe beii anatolieni deposedaţi de Bâyezîd în jurul protectorului său Tamerlan.

O întreagă partidă antiotomană, ce îi cuprindea pe emirii din Aydın, Sarukhan, Menteşe şi Germiyân se formase în jurul cuceritorului asiatic. Iar aceştia nu erau singurii: Tamerlan a primit ambasadori de la Manuel al II-lea, dar şi de la Carol al VI-lea al Franţei, protector al genovezilor, care pierdeau totul o dată cu căderea Constantinopolului. Încurajaţi de veneţieni, îl împingeau şi ei pe cuceritor să intre în luptă. În fruntea turcilor din Transoxiana, Timur Gurhan – Tamerlan – reluase cucerirea mongolă. Turc şi musulman, el reunise un vast domeniu care se întindea din India până în Mesopotamia, impunând dominaţia Islamului, dar şi un imperiu cu vocaţie universală, care asigura o circulaţie comercială liberă. El ezita să-i atace pe otomani: acest emirat periferic îi părea mai puţin interesant decât Siria sau Locurile Sfinte.

Chiar dacă renumele de *ghâzî* câştigat de Bâyezîd i se părea poate demn de stimă, Tamerlan nu putea accepta provocările emirului otoman, care nu-i lăsa în pace protejaţii. Mongolul nu recunoştea predarea Erzincanului; el cerea înapoierea emiratelor Anatoliei suveranilor legitimi şi predarea lui Kara Yûsuf, conducătorul Kara Koyunlular. Refuzând să se supună, lui Bâyezîd trebuia să i se dea o lecţie: aceasta a fost campania din 1400. Preferând să evite un conflict direct, suveranul otoman a lăsat trupele lui Tamerlan să se îndepărteze de punctul de plecare pentru a contraataca. Mongolii au luat cu asalt Erzincanul şi i-au ucis pe colonii aduşi de Bâyezîd. Au asediat apoi Sivas, care s-a predat pe 26 august 1400. Represaliile au fost cumplite: zidurile au fost dărâmate, garnizoana executată, populaţia masacrată sau deportată. Tamerlan şi-a urmărit apoi planul iniţial, cucerirea Siriei, luând înapoi de la otomani cetăţile de pe Eufrat: în septembrie, regiunile orientale ale imperiului lui Bâyezîd erau supuse. Tamerlan porni atunci către Alep.

Când a ştiut că inamicul este prins în Siria şi Mesopotamia, Bâyezîd porni să recucerească malul drept al Eufratului. Tamerlan trimise o armată şi începură negocieri dificile. Între timp însă, Kara Yûsuf, protejatul lui Bâyezîd, a atacat caravana care mergea la Mecca, fiind, poate, provocat să o facă. Pentru Tamerlan era inadmisibil. Prin solii trimişi de Bâyezîd în iarna din 1401-1402, îi ceru să-l pedepsească drastic pe Kara Yûsuf. Neprimind nici un răspuns, pe 16 februarie 1402, el se puse în mişcare, înaintând fără probleme până la Sivas, pe care îl ocupă. Aici, află de refuzul lui Bâyezîd de a-l asculta. De acum, războiul era inevitabil.

Imperiul lui Bâyezîd în 1402

În ciuda amenințărilor venite din partea lui Tamerlan, Bâyezîd se afla la sfârșitul anului 1401 în culmea puterii sale. În Europa, Tracia, Macedonia, Thesalia, Dobrogea, Bulgaria sunt sub controlul direct al otomanilor. În aceeași situație se află și o parte din Albania. Țara Românească și Serbia constituie protectorate supuse. Bizanțul rezistă încă, dar nu pentru mult timp. El se limitează acum doar la orașul Constantinopol, asediat, și la Moreea, al cărei despot a trebuit să se arunce în brațele Ospitalierilor de Rhodos pentru a rezista la incursiunile beilor de frontieră. În Asia Mică, emirul este stăpân al coastelor (mai puțin Sinope, Trebizonda și Smirna). Din Marea Egee și până la Eufrat, Anatolia aparține lui Bâyezîd, eliberat de acum de cei doi rivali principali: Kadi Burhâneddîn din Sivas și karamanidul 'Alâeddîn.

Imperiul se organizează. Apărută în timpul lui Murâd I, instituția ienicerilor pare să fi cunoscut sub Bâyezîd o reformă decisivă. Cel puțin, din domnia lui avem cele mai vechi referiri la sistemul *devşirme*, „adunarea" regulată a tinerilor creștini care, islamizați, turciți, crescuți și educați în familii anatoliene sau la Palat conform unei organizări foarte stricte, sunt apoi chemați să alcătuiască o armată supusă direct sultanului sau să devină cadre în administrația statului. Ei constituie ceea ce se cheamă *kapı kulları*, „sclavi" – mai bine zis „servitori" – ai Porții. Scopul acestei practici nu era de a „spăla creierul" acestor tineri creștini, și nici măcar de a-i rupe din locurile de origine (nici nu era cazul întotdeauna), ci de a procura sultanului servitori fideli, a căror carieră să depindă în totalitate de el. Această instituție va avea o importanță considerabilă în istoria imperiului. Pe de altă parte, se continua politica de aducere de noi populații în teritoriile cucerite. Beii sunt instalați acum pe Dunăre și pe malul Adriaticii, administrația fiscală și judiciară se organizează încetul cu încetul, prin grija ulemalelor. Sunt create noi sangeacuri la Nicopole și Ohrida (1393), Kjustendil (1394), Vidin (1396). Pentru a garanta imparțialitatea cadiilor, marele vizir Çandarlı 'Alî Pașa obține pentru ei, în 1393, fixarea unei remunerații. Imperiul își așază bazele.

Însă această rețea este încă rară. Rumelia a rămas majoritar creștină. Nou-veniții musulmani sunt puțini aici. Situația în Anatolia este și mai puțin sigură. Emiratele dobândite sunt musulmane, iar asemenea cuceriri nu sunt demne de un adevărat *ghâzî*. De asemenea, Bâyezîd a trebuit să încredințeze rolul cel mai important în campaniile sale anatoliene ienicerilor și vasalilor creștini, fapt ce nu a contribuit la întărirea popularității sale. Emirii locali beneficiază de simpatii care se vor manifesta cu prima ocazie. Pe de altă parte, dacă băștinașii suportă cu greu înființarea unei administrații fiscale, *ghâzî*-ii nu sunt deloc favorabili războaielor împotriva musulmanilor, căci acesta nu le îngăduie jaful. În ceea ce privește ulemalele, ei sunt mai interesați de cucerirea țărilor creștine, care le oferă un nou câmp de activitate și noi resurse. Există deci o mișcare de opoziție: la momentul decisiv, numai sârbii și ienicerii se vor dovedi credincioși până la capăt.

Este însă măcar situația militară fără cusur? Desigur, armata otomană este puternică și stăpânirea asupra teritoriilor, de necontestat. În schimb, stăpânirea mărilor

rămâne creştinilor, care pot să aprovizioneze Constantinopolul sau pot să blocheze Strâmtorile, tăind Imperiul otoman în două. Veneţia, care negocia cu Bâyezîd la Brusa, a rupt alianţa în 1401, îndată ce a fost sigură de expediţia lui Tamerlan: ea veghează la siguranţa coloniilor sale, negociază o ligă antiturcă cu Chios – aparţinând genovezilor –, cu Ospitalierii din Rhodos şi cu ducatul Arhipelagului, se pregăteşte să atace Gallipoli. Flotele din Constantinopol, Galata şi Trebizonda vor susţine şi ele acţiunea lui Tamerlan, care este ultima lor speranţă. În ceea ce-l priveşte pe acesta, după ce a devastat Siria şi Mesopotamia şi a înfrânt armata mamelucă, este stăpân al Eufratului şi drumul Anatoliei îi este deschis. În timp ce armata lui Bâyezîd, compozită şi prea puţin favorabilă unui stăpân prea mândru care nu se îngrijeşte suficient de oamenii săi, nu este sigură, cea a lui Tamerlan rămâne devotată; vitejia sa este sporită de solda pe şapte ani pe care tocmai a primit-o. În sfârşit, prezenţa în rândurile sale a emirilor din Anatolia îi permite să aibă indicaţii nepreţuite despre un teren pe care nu-l cunoaşte.

Fără îndoială, înfrângerea de la Ankara nu era inevitabilă, dar este explicabilă.

Bătălia de la Ankara

La aflarea veştii sosirii lui Tamerlan, Bâyezîd a abandonat asediul Constantinopolului pentru a merge la Brusa. Temându-se de o acţiune a ligii constituite de veneţieni, el lăsă în urma sa nouă galere la Gallipoli şi înzestră o flotă de douăzeci de vase. Împotriva duşmanului oriental, el şi-a strâns toate mijloacele: armata din Anatolia, cu contingente din Aydın, Sarukhan, Karesi, Hamîd, Teke, Karaman, Germiyân şi Sivas, trupele din Rumelia care se găseau la Gallipoli şi înaintea zidurilor bizantine. Timarioţii şi principii creştini vasali erau rechiziţionaţi. Mărindu-se pe măsură ce înainta, armata otomană mergea spre Ankara. Aici, ajunse vestea că inamicul mergea către Tokat. Bâyezîd s-a retras către regiunile împădurite, de unde îşi propunea să hărţuiască adversarul. Dorind să evite o campanie de hărţuire, Tamerlan a schimbat planul, ajungând la Kayseri, apoi la Ankara, în timp ce grosul trupelor fusese însărcinat să intre până în inima ţării şi să o pustiască. El a început asediul Ankarei, când Bâyezîd veni să-l surprindă, separat de restul armatei sale.

Au existat atunci grave divergenţe în statul-major otoman. Marele vizir Çandarlı 'Alî a sugerat obosirea inamicului prin atacuri nocturne şi prin blocadă. Beilerbeiul Rumeliei, Firûz Bey, propunea, dimpotrivă, intrarea în luptă. Bătălia a avut loc pe 28 iulie 1402, pe câmpia Çıbukova.

Bătălia a fost lungă şi a cunoscut răsturnări de situaţii, însă Bâyezîd a pierdut repede orice speranţă de victorie: contingentele emiratelor din Anatolia şi-au regăsit suveranii lângă Tamerlan, reducând considerabil efectivele aripii drepte. Aripa stângă, minată şi ea de trecerile la duşman, decimată, şovăia, în timp ce trupele lui Tamerlan înaintau. Considerând ziua pierdută, 'Alî Paşa a dat semnalul derutei, antrenându-l în fuga sa pe Süleymân, fiul cel mare al lui Bâyezîd: era o veritabilă revoluţie de palat. Murâd Paşa, aga ienicerilor, şi alte personaje importante l-au însoţit pe pretendent în capitală, la Brusa, apoi în Europa. Cât despre ceilalţi fii ai lui Bâyezîd, unul, Mehmed,

a fost luat la Amasya de emirii orașului, în timp ce 'Isâ și Musâ au fugit cu trupele lor. Numai contingentul sârb a rezistat, însă Bâyezîd, înconjurat de ienicerii săi, refuzând să părăsească lupta, l-a determinat pe Ștefan Lazarević să se resemneze și să-l abandoneze la rândul său, acoperind retragerea lui Süleymân: în mijlocul derutei, s-au produs câteva tentative notabile de a salvgarda statul. În final, constrâns să fugă, Bâyezîd a fost prins și făcut prizonier: domnia lui se încheia printr-o catastrofă fără precedent.

Interregnul (1402-1413)

Cei zece ani care au urmat după înfrângerea de la Ankara au fost grei. Bâyezîd lăsa patru fii gata să-i ia locul: Süleymân, Mehmed, 'Isâ și Musâ. Statul otoman se fărâmița.

Chiar dacă înfrângerea a semănat cu o explozie și cu o debandadă, forțele otomane nu fuseseră complet zdrobite. Tamerlan a vrut mai întâi să le distrugă și să-l prindă pe moștenitor, pe Süleymân. Însă când trupele trimise în urmărirea acestuia au ajuns la Brusa, pe 3 august 1402, fugarul avusese timp să încarce vistieria și să pornească spre Bosfor. Or, strâmtoarea era păzită de liga venețienilor. Aceștia și-au arătat reticența la ideea de a-l lăsa să treacă în Tracia, ceea ce însemna și o violare a acordurilor cu Tamerlan. Genovezii însă au acceptat să-l ajute pe Süleymân, și exemplul acestora a fost repede urmat. Astfel, fiul cel vârstnic al lui Bâyezîd se văzu stăpânul unei Rumelii otomane aflate la adăpost de dușman, în spatele Strâmtorilor.

În acest timp, trupele lui Timur dădeau foc Brusei și, înainte de a jefui coastele, începură prin a distruge Yenișehir și Iznik. Profitând de acest răgaz, trupele otomane și sârbe au trecut Dardanelele. Răspândind teroare, soldații lui Tamerlan au trecut prin foc și sabie Asia Mică, nu fără a întâlni deseori o rezistență neașteptată. Creștinii se temeau de un atac. Fără motiv însă, căci Tamerlan s-a mulțumit să readucă – în felul său – ordinea în regiune: alte probleme îl așteptau în Asia. Înainte de a pleca, el asedie totuși Smirna. Cavalerii de Rhodos, învinși, au fugit pe mare, în timp ce orașul era distrus, iar populația creștină, masacrată.

Tamerlan primi de îndată ambasadorii trimiși de cele două Phocei, de genovezii din Chios și de 'Isâ, fiul lui Bâyezîd, care veni la Brusa o dată plecat învingătorul. Acesta îl somase deja pe Süleymân să vină în fața lui și să plătească tribut, și primise soli și cadouri: departe de a dori moartea dușmanilor, Tamerlan îi lăsa să trăiască laolaltă și să se distrugă reciproc. Astfel, Süleymân a fost menținut în zona Rumeliei, 'Isâ la Brusa și în ținuturile din preajmă, Mehmed la Amasya și Tokat, de unde se dovedise imposibil de scos cu forța.

Familia otomană supraviețuia, imperiul era însă divizat și rămas fără emiratele anatoliene, redate dinastiilor locale: Germiyân, Karaman, Candar, Sarukhan, Teke, Menteșe... Profitând de vechile structuri, pe care experiența le dovedise populare, Tamerlan diviza pentru a guverna mai bine. Totuși, pentru a îndepărta riscul unei renașteri otomane, el a asigurat hegemonia karamanizilor, al căror teritoriu, mult

Anatolia şi Rumelia după trecerea lui Tamerlan (1402)
Belgrad
Vidin
Varna
MAREA NEAGRĂ
Sofia
Çamurlu
Scutari
Alessio
Durazzo
OTOMANI
Edirne
Incegiz
Constantinopol
Izmit
Iznik
Bursa
Ulubad
Beypazarı
Ankara
Sinope
Amastris
CANDAR
Samsun
Amasya
Sivas
OTOMANI
Trebinzonda
Erzincan
Salonic
OTOMANI
GERMIYAN
Kayseri
Aksaray
Akşehir
Konya
Larende
KARAMAN
SARUKHAN
Smirna
AYDIN
Eubeea
Corint
MENTEŞE
Antalya
Silifke
TEKE
Rhodos
Modon
Coron
MAREA MEDITERANĂ
Teritorii bizantine
Teritorii veneţiene
Teritorii otomane

mărit, ocupa acum tot cotul râului Sakarya, fiind interpus între Brusa și Ankara. Rezolvând în acest fel dificila problemă anatoliană, Tamerlan a pornit spre Asia, luându-l cu sine pe Bâyezîd, care muri după puțină vreme, pe 9 martie 1403, la Akșehir.

Pentru otomani, situația nu era atât de catastrofală cum s-ar putea crede. Rumelia, guvernată de Süleymân, având alături elita administrativă a statului, era intactă. Campania lui Tamerlan, cu tot cortegiul de orori și cu războiul civil care a urmat, a avut ca efect secundar un aflux de refugiați care a dus la accelerarea turcizării. În Anatolia, Mehmed era bine instalat în fortăreața inexpugnabilă din Amasya. Firește, ambii trebuiseră să recunoască suzeranitatea lui Tamerlan. Însă greutățile pe care le întâlnise armata lui Timur după bătălia de la Ankara, mai ales în confruntarea cu Mehmed, arătaseră că Imperiul otoman era deja o realitate concretă în Asia Mică.

Süleymân Çelebi în Rumelia

La sfârșitul anului 1402, Süleymân Çelebi era cel mai înzestrat dintre fiii lui Bâyezîd: dispunea de vistierie și de înalta administrație și domnea peste o Rumelie intactă. Domnia sa era în general recunoscută, chiar dacă venețienii duceau tratative și cu el, și cu otomanii din Asia Mică.

Cu toate acestea, nu totul mergea bine. Este greu să ne dăm seama de starea de spirit și să deducem cu certitudine, din portretul puțin favorabil pe care cronicarii secolului al XV-lea i l-au făcut lui Süleymân, dacă acesta era un suveran nepopular. Oricum, pericolele din exterior nu erau neglijabile. Europa era prea slăbită și divizată pentru a interveni în forță, însă acest lucru era, probabil, mai greu de observat atunci decât astăzi. Tamerlan, a cărui suzeranitate Süleymân o recunoscuse, se afla în continuare în Anatolia. Plecând, el lăsase aici două principate otomane pe care Süleymân a evitat să le atace. Din partea creștină, cel puțin trei puteri vizau să exploateze criza de la Ankara: Bizanțul (după întoarcerea lui Manuel), Ungaria și Ordinul Sf. Ioan al Ierusalimului (Ospitalierii din Rhodos). Însă nimic nu s-a întâmplat.

Süleymân a preferat deci să ducă tratative cu Liga mai înainte constituită – Ioan al VII-lea Paleolog, Genova, ducele de Naxos, Ospitalierii din Rhodos –, la care s-a alăturat Ștefan Lazarević. Acordul, semnat la mijlocul lui februarie 1403, era foarte favorabil creștinilor. Süleymân deschidea porțile pentru navele Ligii și se angaja să nu își lase propriile vase să treacă Strâmtorile fără acordul acesteia. Genova era scutită de tribut pentru comerțul pe Marea Neagră și pentru cel cu Noua Phocee (Yeni Foça), genovezii din Chios, scutiți de tributul dat seniorului din Altoluogo (Ayasoluk/Efes). Ducele de Naxos era scutit de tributul datorat seniorilor din Altoluogo și Palatia (Balat/Milet). Prin aceste clauze, Süleymân își afirma dominația asupra acestor teritorii. Ospitalierilor din Rhodos, care înapoiau despotatul lui Theodor, li se confirma posesiunea Salonei (Amphissa). Veneția câștiga în sfârșit o fâșie de pământ pe continent, în dreptul Eubeei. Însă cel care câștiga cel mai mult era Bizanțul: considerând insuficientă promisiunea de a-l apăra pe Ioan al VII-lea de un eventual atac al lui Tamerlan, Süleymân l-a scutit de tribut și i-a redat câteva insule, Salonicul, Peninsula Calcidică, țărmul Mării Marmara și o porțiune importantă din țărmul Mării

Negre. La întoarcerea din Europa, în iunie 1403, Manuel al II-lea ratifică tratatul. Nu era însă mai puţin conştient de caracterul provizoriu al acestei ameliorări a situaţiei. În orice caz, unul dintre primele sale acte a fost ostil făţiş: el i-a gonit pe turcii din cartierul pe care i-l solicitase Bâyezîd în Constantinopol.

Pentru moment, Süleymân încerca mai ales să-şi întărească puterea, făcând pace, în ciuda opoziţiei *ghâzî*-ilor, care vedeau îndepărtându-se şansa de a face pradă de război: ignorând pacea semnată de Süleymân, Paşa Yiyit continua luptele cu veneţienii în Albania.

Mehmed Çelebi în Anatolia

Politica dusă de cel de-al doilea fiu al lui Bâyezîd, Mehmed Çelebi, sau, mai bine zis de tutorele său, Bâyezîd Paşa, a fost mai agresivă. Albanez convertit şi crescut la Palat pentru a intra în serviciul statului, Bâyezîd Paşa a încercat în 1402, când a preluat frâiele de la Mehmed – refugiat la Amasya –, să restabilească mai întâi unitatea imperiului. Pentru început, Mehmed şi-a proclamat drepturile asupra provinciilor Anatoliei. L-a atacat pe fratele său 'Isâ Çelebi, care se stabilise la Brusa, şi l-a învins la începutul anului 1403. Refugiat la Constantinopol, 'Isâ a fost învins încă o dată în încercarea de recucerire a Brusei, apoi şi-a găsit adăpost pe lângă candaridul Isfendiyâr, neliniştit de înaintarea lui Mehmed. 'Isâ şi aliatul său au pornit asediul Ankarei însă, învins din nou, 'Isâ a trebuit să fugă la Smirna, al cărui emir, Cüneyd, alcătui o alianţă ofensivă împotriva lui Mehmed împreună cu beii din Sarukhan, Menteşe şi Teke. Învingându-i, Mehmed va anexa Sarukhan şi va primi omagiul altor bei din Anatolia occidentală, în timp ce 'Isâ dispărea pentru totdeauna.

Süleymân nu intervenise, chiar dacă astfel îl încuraja pe'Isâ. Însă succesul fratelui său l-a pus în mişcare şi a venit în Anatolia, la o dată greu de precizat (1406 sau 1407?). Brusa, apoi Ankara, şi-au deschis porţile înaintea lui. Venit în întâmpinarea fratelui mai mare, Mehmed a trebuit să se retragă de teama transfugilor. Partida cea mai puternică era în mod evident cea a lui Süleymân, căruia i s-au alăturat mai mulţi vasali ai lui Mehmed. Începând de acum, echilibrul de forţe anatolian contribuie la cel al aliaţilor. Astfel, karamanidul Mehmed Bey l-a atacat şi a fost învins de Süleymân. Refugiat la Amasya, Mehmed şi-a schimbat planurile şi a decis să atace ariergarda lui Süleymân. În iulie 1409, el l-a determinat pe fratele lor, Musâ, să plece din Sinope, cu ajutor candaridului Isfendiyâr (aflat din nou de partea sa) şi a lui Mircea din Ţara Românească: cei doi principi se aflau de mult în bune relaţii.

Aventura lui Musâ Çelebi

Înfrângerea de la Ankara se dovedise mai greu de îndurat pentru Musâ decât pentru fraţii săi. Luat prizonier, el îşi văzuse tatăl murind în captivitate. Primind permisiunea de a duce corpul acestuia la Brusa, el a sfârşit prin a juca rolul unei rude sărace pe lângă Mehmed. Aceste experienţe triste explică fără îndoială imaginea, poate falsă, care ne-a rămas despre el: un tânăr fanatic, auster şi aspru, opusul lui Süleymân.

Musâ a invadat teritoriul acestuia cu o armată în care se aflau valahi, sârbi şi bulgari. Mircea – cu a cărei fiică se căsătorise – nu putea decât să înlesnească o tentativă de destabilizare a otomanilor. Asfel se explică şi prezenţa lui Ştefan Lazarević, care nu putuse să se impună împotriva lui Gheorghe Branković, susţinut de Süleymân, decât cu ajutorul ungurilor. Pentru că Musâ l-a numit în funcţia de *kâdî'asker* pe celebrul şeic Bedreddîn, care va declanşa mai târziu o răscoală împotriva lui Mehmed, s-a tras concluzia că el milita pentru o politică populistă, ridicând mulţimea greacă şi musulmană împotriva aristocraţiei.

Ajuns în Rumelia la sfârşitul anului 1409, Musâ a obţinut pe 13 februarie 1410 o importantă victorie. Süleymân a fost nevoit să se întoarcă de urgenţă în Europa. Înconjurat de duşmani, el a găsit totuşi un aliat în persoana lui Manuel al II-lea. Süleymân s-a căsătorit cu o prinţesă din familia împăratului şi i-a redat acestuia doi ostatici. Învins pe 15 iunie 1410 în apropiere de Constantinopol (bătălia de la Kosmidion), apoi pe 11 iulie lângă Adrianopole, Musâ a bătut în retragere. Se va întoarce însă în anul următor pentru a-l ataca prin surprindere pe Süleymân care, părăsit de mai mulţi ofiţeri, a încercat să fugă, însă a fost prins şi ucis pe 17 februarie 1411. Musâ a rămas singurul stăpân al Rumeliei: succesul său a fost întărit de decizia veneţienilor de a negocia cu el menţinerea privilegiilor obţinute de la fratele său!

Ajuns la putere, Musâ a continuat lupta: l-a atacat pe Ştefan Lazarević, care îl abandonase după victoria sa şi care încuraja, poate, un alt pretendent împotriva lui. Manuel al II-lea făcuse acelaşi lucru. În orice caz, Musâ a asediat Salonicul, Selymbria (Silivri), Constantinopolul, făcându-l pe împărat să apeleze la Mehmed. Acesta nu era foarte încântat de succesul răsunător al fratelui său, astfel că acordul a fost repede semnat. De altfel, Musâ era în relaţii extrem de proaste cu seniorii Rumeliei, cu averea cărora se făceau cheltuielile de război, şi dintre care câţiva trecuseră la inamic. Împins de aceşti seniori să intervină, Mehmed a traversat Bosforul pe corăbii bizantine. A fost însă învins de Musâ în bătălia de la Incegiz (iulie 1412) şi a trebuit să se retragă în Asia, unde îşi va pregăti cu mai multă grijă întoarcerea. Cu forţele reunite, având acordul beilor de frontieră, al lui Ştefan Lazarević şi Manuel al II-lea, el a trecut înapoi Strâmtorile în iunie 1413. Pe 5 iulie, Musâ a fost nevoit să accepte lupta în apropierea Sofiei. Învins de armata mult superioară ca număr, el a vrut să fugă, însă a fost prins şi strangulat. Scăpat de fraţi, Mehmed obţinuse ceea ce căuta de atâţia ani: unitatea restaurată a Imperiului otoman.

MEHMED I (1413-1421[1])

Mehmed Çelebi se vedea deci sultan. Otomanii folosiseră acest titlu ocazional, începând cu Murâd I – am văzut că Bâyezîd I cerea califului din Cairo permisiunea de a-l purta –, însă numai începând cu secolul al XV-lea el îl va desemna fără vreo

[1] Cronologia domniei lui Mehmed I este extrem de confuză, iar cea pe care o propunem este fără îndoială defectuoasă pe alocuri.

contestare pe suveranul otoman. Nici Süleymân, nici Musâ nu îl pretinseseră, cu toate că amândoi bătuseră monedă cu numele lor. Este deci important să subliniem că Mehmed, poate singurul din cei patru frați care avea o viziune imperială a rolului său, și-a atribuit acest titlu începând din 1407. Astfel, ambițiile tatălui său au apărut și la el, aliate însă cu prudența și cu sensul echilibrului pe care le cereau circumstanțele. De asemenea, Mehmed I este bine văzut și de cronicarii otomani, și de cei bizantini, care fac din el un prieten al creștinilor. Această imagine trebuie nuanțată. Prin victoria sa asupra lui Musâ, Mehmed devenise șeful unic al clanului otoman, punând punct *ipso facto* interregnului. De acum, tradiția turcă a făcut din el urmașul lui Bâyezîd I.

Pacea civilă nu era totuși asigurată: până la moartea sa, sultanul va trebui să combată revoltele populare sau pe cele ale emirilor din Anatolia. Era deci importantă evitarea conflictelor externe. Mehmed I i-a înapoiat aliatului său, Manuel al II-lea, teritoriile luate Bizanțului prin tratatul din 1403. În schimb, împăratul l-a expulzat pe Orkhân, fiul lui Süleymân, pe care îl ținea ostatic. Prințul a fost trimis la Akhisar, după ce a fost orbit. Pe de altă parte, Mehmed I și-a confirmat intențiile de pace către trimișii din Serbia, Țara Românească, Bulgaria, ducatul Ianina și cei ai despotului Theodor. Veneția însă s-a hotărât târziu să negocieze și a fost nevoie de un război naval pentru a se ajunge la un acord. Mehmed I nu a ezitat să pornească în război. El a lansat mai multe expediții: la Negroponte (Eubeea) împotriva venețienilor (iunie 1414), dar și în Ungaria și Siria. Sub domnia sa, au fost cucerite în Albania Avlonya (Vlöre) și Gjirokaster (1417 și 1418). Manuel al II-lea nu s-a lăsat înșelat, îngrijindu-se, începând cu primăvara lui 1415, de repararea meterezelor de la Hexamilion, tăind istmul Corint.

Conflicte cu Karamanul și Veneția

Asigurându-și spatele în Europa, Mehmed I a putut să se orienteze spre Anatolia. Profitând de războiul civil din Rumelia, karamanidul Mehmed asediase Brusa, însă ridică asediul la aflarea victoriei lui Mehmed I. În acest timp, Cüneyd, pe care Süleymân îl făcuse sangeacbei de Ohrida pentru a-l îndepărta de Anatolia, reușise să fugă; el ajunsese la Aydıneli și se revoltase, punând mâna pe Ayasoluk (Efes). Mai întâi, împotriva lui a pornit sultanul, în 1414. Toți vecinii lui Cüneyd au fost de partea otomanilor. Asediată, Smirna s-a predat. Zidurile sale și turnul reconstruit de Ospitalierii din Rhodos au fost distruse. Cât despre Cüneyd, el a fost numit guvernator la Nicopole. După aceasta, armata otomană a pornit către Karaman: asediat la Konya, emirul Mehmed a fost nevoit să se declare învins și să cedeze sultanului Beyșehir, Seydișehir și Akșehir. În anul următor, 1415, o nouă revoltă a dus la un al doilea asediu al Konyei. Cucerit, orașul a fost lăsat suveranului său, pentru moment supus. În rest, era mai bine să nu fie stârnită neliniștea lui Șâhrûh, fiul lui Tamerlan, care dorea să mențină opera tatălui său în Asia Mică.

Este greu de precizat șirul evenimentelor din Rumelia. Mehmed I trebuia să facă față ostilității fățișe a Veneției și a Țării Românești și neîncrederii împăratului bizantin, aflat în permanență în căutarea unui sprijin militar împotriva turcilor. Veneția și otomanii

se acuzau reciproc de piraterie, pe bună dreptate, cu atât mai mult cu cât represaliile complicau situaţia. De altfel, în 1415 s-a pus problema constituirii unei ligi maritime antiotomane. Sultanul construia şi el o flotă destul de importantă la Gallipoli: pentru prima dată, statul otoman devenea conştient de necesitatea de a lupta împotriva hegemoniei creştine (venețiene) asupra mărilor, cel puţin în zona Strâmtorilor. Nu este mai puţin semnificativ că numeroşi marinari ai lui Mehmed I erau genovezi, catalani, sicilieni, provensali sau cretani. Luarea Budonitzei i-a făcut să se hotărască pe veneţieni, sâcâiţi de atacurile turceşti împotriva Eubeei: la începutul lui aprilie 1416, a fost trimisă o flotă spre Gallipoli, cu ordinul de a ataca, dacă nu se ajungea la un acord cu otomanii – cărora, în acelaşi timp, li se făcuseră şi propuneri de pace. O întâlnire a avut loc la Gallipoli, în larg, pe 29 mai 1416: a fost o totală înfrângere pentru turci.

Afacerea Düzme Mustafâ

Au existat, cu siguranţă, conflicte între Mehmed I şi suveranul valah Mircea, dar datele la care au avut loc sunt greu de stabilit. În orice caz, Mircea a jucat un rol de prim ordin în două crize politice şi sociale grave, care au zdruncinat statul otoman şi care au arătat cât de instabilă era încă situaţia lui Mehmed I.

Căci din Ţara Românească, unde se găsea în vara lui 1415, a venit în Macedonia, prin Bulgaria, cel pe care tradiţia otomană îl numeşte Düzme Mustafâ, „falsul Mustafâ". Acesta pretindea a fi unul dintre fiii lui Bâyezîd I[1]. Istoricii nu au putut să stabilească dacă era vorba de un impostor sau nu. Problema este de altfel de ordin secundar: susţinerea de care s-a bucurat Mustafâ (Mircea, Cüneyd, care a părăsit Nicopole pentru a-l urma, apoi Manuel al II-lea, mai mulţi demnitari otomani importanţi...) şi neliniştea încercată de Mehmed I arată că el avea influenţa unui pretendent veritabil, indiferent dacă pretenţiile sale erau sau nu legitime.

Mustafâ luase contact cu Veneţia şi Constantinopol în 1415. La sfârşitul toamnei lui 1416, se găsea în Macedonia. La rândul său, Mehmed I şi-a stabilit cartierul general la Serres. Învingându-şi rivalul în apropierea Salonicului, Mehmed l-a urmărit până sub zidurile oraşului, unde acesta se refugiase, împreună cu Cüneyd. A început asediul Salonicului, guvernatorul acestuia făcând să treneze negocierile, refuzând să trateze o chestiune atât de delicată în numele lui Manuel al II-lea. În final, bizantinii au ajuns la un acord avantajos: în loc să-i predea pe cei doi fugari sultanului, ei s-au angajat să-i păstreze, pe Mustafâ la Lemnos, iar pe Cüneyd în capitală. Nefiind pe deplin mulţumit de acest lucru, care îi asigura o armă politică deloc neglijabilă, Manuel al II-lea urma să primească şi o sumă anuală de 300 000 de aspri. Mehmed I nu avea de ales, cum nu avea nici timp de negocieri: tocmai aflase de revolta şeicului Bedreddîn, sprijinit, fireşte, de valah. Se grăbi deci să se reîntoarcă la Serres pentru a lua măsurile necesare.

[1] Acesta murise – se spunea – în bătălia de la Ankara, dar nu i se găsise niciodată corpul.

Revolta lui Bedreddîn

Aparţinând uneia dintre primele familii turceşti instalate în Tracia, născut în jurul anului 1358 în apropiere de Adrianopole dintr-un cadiu şi o grecoaică trecută la Islam, şeicul Bedreddîn a făcut studii solide la Brusa, apoi la Konya, la Ierusalim şi Cairo, de unde a plecat, în 1383, în pelerinaj la Mecca. Era un savant respectat în marea tradiţie ortodoxă (nu a devenit sufi heterodox decât după întoarcerea în Egipt). A călătorit mult în anii care au urmat, răspândindu-şi ideile în principatele anatoliene foarte marcate de şiism, apoi în Rumelia. Au fost reţinute în special două puncte din doctrina lui Bedreddîn. În primul rând, bunăvoinţa sa faţă de creştini, care era mai degrabă un semn al dispreţului sufi pentru formele exterioare ale credinţei decât o intenţie anacronică de ecumenism. Apoi, teoriile comunitare, asupra cărora avem puţine informaţii: desigur, se pare că urmaşii săi spirituali din regiunea bulgară a Deli-Orman-ului au perpetuat această tradiţie. Trebuie însă să ţinem seama şi de deviaţiile discipolilor prea zeloşi, de calomnii sau de propaganda ostilă, şi numeroase sunt ordinele mistice care au avut de suferit asemenea atacuri, pe care le-a avut de îndurat probabil şi Bedreddîn din timpul vieţii. Studiul „comunismului" său face mai degrabă obiectul istoriei literare a Turciei republicane decât a celei a domniei lui Mehmed I. Este mai important de subliniat mizeria populaţiilor, creştine şi musulmane, greu încercate de teribila campanie a lui Tamerlan şi de tulburările care au urmat. Această masă care se zbătea în mizerie, mai mult sau mai puţin ispitită de şiism, trebuia, în mod firesc, să se agaţe de un salvator. Bedreddîn era cu atât mai potrivit pentru acest rol cu cât era o persona-litate provenită din mediile ortodoxe. Ideile sale – a căror originalitate rămâne încă de demonstrat – nu erau unice în Anatolia, unde criza favoriza acest tip de curente: să-l amintim pe Hâci Bayrâm din Ankara, ale cărui practici caritabile nu puneau în primejdie în asemenea măsură stabilitatea statului. Bedreddîn a jucat însă şi un rol politic.

Popularitatea şeicului era destul de puternică, astfel că, după victoria asupra lui Musâ în 1413, Mehmed s-a mulţumit să îl exileze la Iznik, unde acesta şi-a continuat învăţătura. Cu siguranţă, a avut legături cu Börklüce Mustafâ şi Torlak Hu Kemâl (un evreu, conform tradiţiei otomane), instigatori ai unei revolte populare care a zdruncinat Aydıneli în 1416. Din ceea ce ştim despre temele vehiculate de capii revoltei, Bedreddîn a fost fără îndoială creierul acestei revolte, care a fost înăbuşită cu violenţă, dar şi cu greutate. În aceeaşi epocă – iulie 1416 – Bedreddîn a evadat din Iznik şi a trecut în Ţara Românească, cu complicitatea candaridului Isfendiyâr. El a pornit spre Rumelia, adunând, în trecerea sa, numeroşi adepţi. Acesta a fost momentul în care sultanul, abandonând asediul Salonicului, s-a întors împotriva şeicului, care a fost prins şi judecat. Puterea lui Mehmed I era prea ameninţată în această perioadă tulbure pentru ca el să arate clemenţă, astfel că Bedreddîn a fost spânzurat pe 18 decembrie 1416, la Serres: revolta fusese reprimată pe toate fronturile.

Către pacificare

Ar fi probabil exagerat să ne imaginăm o coordonare voluntară a evenimentelor din 1416. Dimpotrivă însă, nu a fost deloc o întâmplare că revolta lui Bedreddîn a

izbucnit în Aydıneli şi în Sarukhan – ţara lui Cüneyd – şi că s-a bucurat de sprijinul activ al emiratului candarid şi al Ţării Româneşti, care a încurajat şi tentativa lui Düzme Mustafâ. Se ştie astăzi că aceasta a fost contemporană cu revolta lui Bedreddîn. Aceste mişcări, întreţinute în interior de situaţia socială şi în exterior de duşmanii otomanilor, nu sunt fără îndoială independente în întregime una faţă de cealaltă.

În orice caz, simultaneitatea lor nu le făcea decât mai periculoase: este cu atât mai remarcabil că Imperiul otoman a putut să reacţioneze atât de repede şi de eficient. Victoria navală veneţiană arăta că sultanul era departe de a stăpâni mările. Dimpotrivă, criza din 1416 şi rezolvarea ei sunt un indiciu al punctelor slabe ale Imperiului otoman, dar mai cu seamă sunt un indiciu al solidităţii puterii lui Mehmed I.

De acum înainte, acesta va cunoaşte o domnie mai liniştită. În Europa, conflictele de frontieră cu valahii şi cu ungurii au continuat fără a pune mari probleme. Starea de război a fost menţinută cu veneţienii până în 1419, dată la care a fost semnat un acord. Otomanii, care de altfel cuceriseră Albania de la Epir la Kroja, în anii 1415-1417, au recunoscut suzeranitatea Republicii asupra a treizeci şi opt de fortăreţe şi altor localităţi, Veneţia urmând să plătească un tribut pentru Lepanto, Alessio (Leš), Drivasto (Drišt) şi Scutari (Skhöder). La urma urmelor, fiecare rămânea vigilent. În Bizanţ, Manuel al II-lea mai avea destulă putere – întărită de faptul că îl ţinea pe Mustafâ – pentru a-şi impune politica de coexistenţă paşnică.

Situaţia se stabiliza şi în Anatolia. Aflat în conflict cu Egiptul mamelucilor, emiratul Karaman încetase pentru moment să reprezinte un pericol. Pe Marea Neagră, principatul candarid se diviza. Trimis să lupte alături de otomani, Kasım, fiul lui Isfendiyâr, a aflat la întoarcerea din campania din 1416 de intenţia tatălui său de a-l lăsa ca moştenitor, în detrimentul său, pe fratele lui, Hızır. În această situaţie, el a cerut ajutorul otoman pentru a obţine o parte din posesiunile candaride. Mehmed I a pornit către Kastamonu, apoi a asediat Sinope, unde se refugiase Isfendiyâr. Acesta, înţelegând că e pierdut, a preferat să recunoască suzeranitatea otomană. Va da, în scurtă vreme, nu lui Kasım, ci sultanului teritoriile Tosya, Çankırı şi Kalecik, fixând de acum înainte frontiera în munţii Ilgaz. În numele statului otoman, lui Kasım i s-a încredinţat administrarea acestei regiuni, împreună cu Ankara.

Anii următori vor da ocazia otomanilor să mai avanseze puţin. Înaintarea Oilor negre era neliniştitoare. Pe de altă parte, candaridul Isfendiyâr, reuşind să pună mâna pe o parte din teritoriul de la Canik (Samsun-Bafra), l-a încredinţat fiului său Hızır. O primă expediţie, în 1418, a fost un semieşec: Mehmed I a reuşit să cucerească partea genoveză a oraşului Samsun, nu însă şi pe cea candaridă. Doi ani mai târziu, la începutul anului 1421, aceasta a fost cucerită prin străduinţa prinţului Murâd, aflat cu treburi la Amasya. Tânărul de şaptesprezece ani începea să îşi croiască drumul său. Era şi timpul, căci tatăl său, după ce suferise un prim atac în 1416, muri la Adrianopole pe 21 mai 1421.

MURÂD AL II-LEA (1421-1451)

Călătorul burgund Bertrandon de La Brocquière, care l-a întâlnit pe fiul lui Mehmed I, ne-a lasat un portret grăitor: „Este un bărbat gros, mic de înălțime [...], cu nasul destul de mare și coroiat, cu ochii destul de mici și foarte oacheș, cu obraji mari și barba rotundă. Mi s-a spus că este o persoană plăcută, binevoitoare și gata oricând să împartă onoruri sau bani. Mi s-a mai spus și că nu-i plac războaiele [...]. Însă găsește mare plăcere în băutură și îi îndrăgește pe cei ce beau vârtos [...]. Și apoi, cea mai mare plăcere o găsește în femei și în băieți tineri".

Imaginea de Epinal, a unui suveran blajin și desfrânat, este falsă. Murâd a fost un sultan activ. Cu siguranță, nu a căutat războiul cu lumânarea, dar acest bărbat, prudent și chibzuit, a știut să iasă cu fața curată din situații dificile. De asemenea, el a știut să se facă iubit și respectat, mai ales de către ieniceri, însă, în egală măsură, și de dușmani. Poate că la sfârșitul vieții – când a vrut să abdice în favoarea fiului său – să-și fi pierdut gustul puterii. Oricum, el și-a exercitat puterea evitând ciocnirile și s-a arătat, timp de treizeci de ani, omul potrivit momentului.

Dificultățile succesiunii

În clipa când Mehmed I a murit, s-a căutat anunțarea discretă a lui Murâd la Amasya, în timp ce corpul tatălui său era transportat la Brusa. Moartea sultanului a fost ținută în secret până la sosirea urmașului său, care a urcat pe tron pe 25 iunie 1421. Această precauție nu era inutilă, din moment ce Murâd avea trei frați. Mustafâ, în vârstă de doisprezece ani, era guvernator în Hamîdeli; în ceea ce-i privește pe micuții Yûsuf și Mahmûd, despre care Mehmed I, pe patul de moarte, își exprimase dorința de a-i vedea încredințați lui Manuel al II-lea, ei se aflau în mâinile marelui vizir Yakhşıoghlu Celâleddîn Bâyezîd Pașa, care a refuzat să îi lase grecilor. După spusele istoricului bizantin Ducas, acest refuz a fost suficient pentru a declanșa ostilitățile. Se pare, mai cu seamă, că în jurul tânărului prinț moștenitor al tronului bizantin (Ioan al VIII-lea Paleolog) se constituise un grup favorabil războiului, care a luat decizia, în ciuda opoziției lui Manuel al II-lea și a propunerilor avantajoase ale lui Murâd al II-lea. Căci pentru Bizanț – care îl avea în continuare pe Düzme Mustafâ – părea o ocazie bună de a-l folosi pe acesta pentru a destabiliza, poate chiar pentru a diviza, Imperiul otoman. În cursul verii lui 1421, Düzme Mustafâ și Cüneyd au fost debarcați în Rumelia și au asediat, cu ajutor bizantin, Gallipoli. În cazul victoriei, ei trebuiau să redea împăratului teritoriile de pe malul Mării Marmara, al Mării Negre și din Thesalia.

Momentul era bine ales fiindcă, în același timp, principatele anatoliene încercau și ele să profite de situație. Recunoscându-l pe micul Mustafâ drept sultan legitim, Yâ'kub, emirul din Germiyân, l-a luat sub protecția sa pe micul principe, al cărui *vilâyet* Hamideli fusese ocupat de emirul din Karaman – este drept că aceste teritorii erau de multă vreme obiectul unor aspre rivalități între cele două dinastii. De asemenea, cel din clanul Menteșeoghlu, supus din 1416, și-a proclamat independența și a bătut

monedă cu numele său, iar candaridul Isfendiyâr şi-a reluat teritoriile recent cedate – Çankırı, Kalecik şi Tosya –, în timp ce emirii din Aydın şi Sarukhan şi-au recuperat o parte din teritoriile lor. Fiecare încerca să recâştige avantajele datorate campaniei lui Tamerlan şi care fuseseră apoi pierdute. Fiul acestuia, Şâhrûh, era interesat de menţinerea echilibrului impus de tatăl său, şi teama unei intervenţii timuride a trebuit să atârne în balanţa lui Murâd, care a făcut mari concesii tuturor. Numai Isfendiyâr a constituit obiectul unei expediţii, însă şi cu el a fost încheiat un acord la sfârşitul anului 1421.

Mai mult încă decât de o eventuală reacţie timuridă, Murâd se temea de mişcările lui Düzme Mustafâ. De fapt, acesta, încredinţând asediul cetăţii Gallipoli lui Cüneyd, înainta în Rumelia, aclamat pe tot parcursul drumului ca sultan legitim. Pe lângă aceasta, el atrăgea clientela obişnuită a pretendenţilor: beii de frontieră, mereu neîncrezători faţă de puterea centrală, şi *kapı kulları*, aliaţi ai lui Murâd. Marele vizir a fost trimis în grabă pentru a se opune uzurpatorului, dar a fost învins la Sazlı Dere: numeroşi soldaţi rumelioţi au dezertat pentru a trece de partea lui Mustafâ. Aflându-se că acesta a ocupat Adrianopole, Gallipoli s-a predat: Mustafâ era de acum stăpân al Turciei europene, al Strâmtorilor şi al flotei. Cât despre vizir, acesta a fost executat: astfel deveni mare vizir Çandarlı Ibrâhim Paşa care, pe vremuri, îl părăsise pe Musâ pentru Mehmed I. Acest *'âlîm*, prudent şi inamic al oricărei politici aventuroase, şi-a păstrat postul până la moarte, pe 25 august 1429. În viitorul apropiat, o tentativă de pace cu bizantinii păcăliţi de Mustafâ se dovedi totuşi imposibilă, sultanul refuzând să înapoieze Bizanţului Gallipoli.

Diplomaţia a avut mai mult succes în alte părţi. Murâd şi-a asigurat sprijinul câtorva bei de frontieră – ca Mikhâloghlu Mehmed Bey, numit beilerbei de Rumelia – şi al despotului Serbiei, şi a semnat un armistiţiu de cinci ani cu Sigismund al Ungariei. În sfârşit, flota fiind în mâinile rivalului său, Murâd a ajuns la o înţelegere cu genovezii din Noua Phocee (Yeni Foça), plătitori de tribut sultanului, prin care îi promiteau acestuia trupe şi corăbii. În acest timp, Mustafâ, care trecuse în Anatolia pe 20 ianuarie 1422, se afla în continuare într-o situaţie avantajoasă. Murâd, retras dincolo de râul Ulubad, se străduia să schimbe situaţia promiţându-i lui Cüneyd oraşul Aydıneli şi beilicul *(beylik)* Smirnei, el l-a făcut să-l abandoneze pe Mustafâ. În acelaşi timp, Mikhâloghlu încerca, cu succes, să-i atragă de partea sultanului pe seniorii de frontieră, aflaţi de partea lui Mustafâ. Acesta, discreditat de o propagandă care îl arăta ca vândut bizantinilor, a fugit spre Adrianopole, apoi, părăsit de toţi, spre Ţara Românească. Armata lui Murâd, după ce i-a masacrat trupele în apropierea podului peste Ulubad, a trecut la rândul său Strâmtorile cu ajutorul genovezilor în urmărirea lui Mustafâ. Prins, acesta a fost executat la Adrianopole în cursul iernii lui 1422.

Rezolvând această problemă, Murâd al II-lea s-a întors împotriva Bizanţului, a cărui ostilitate se dovedise în ultimele evenimente. El începu deci asediul Constantinopolului în cursul lunii iunie 1422, în timp ce Evrenosoghlu Barak ataca Salonicul. Însă utilizarea artileriei s-a dovedit insuficientă pentru doborârea zidurilor redutabile ale oraşului, şi bizantinii au respins atacul general lansat pe 24 august 1422. Fără îndoială, acest prim eşec n-ar fi reuşit să-l determine pe Murâd să renunţe, dacă situaţia din Anatolia nu l-ar fi obligat să o facă.

În fapt, provocat și susținut de bizantini, sprijinit de cei din Karaman, Germiyân și Candar, Mustafâ, tânărul frate al lui Murâd, revendica, la rândul său, sultanatul. Stabilit la Iznik, acesta se pare că avea sprijinul unei mari părți din Anatolia. În august 1422, el a început asediul Brusei. Murâd al II-lea a trebuit să părăsească asediul Constantinopolului și să pornească împotriva fratelui său. În fața forțelor sultanale, acesta a fugit în capitala bizantină, unde împăratul Ioan al VIII-lea l-a primit pe 30 septembrie 1422. S-a ajuns la o alianță, ai cărei termeni ne sunt necunoscuți. Oricum, această chestiune nu a avut urmări. În timp ce Mustafâ s-a retras la Kocaeli, Murâd a recucerit Iznik în cursul iernii. Vremea proastă risipise trupele fratelui său și simpatia poporului se reîntorcea către cel vârstnic. Prins în cele din urmă, Mustafâ a fost executat pe 20 februarie 1423.

Revigorarea otomană

Scăpat în sfârșit de pretendenții la tron, Murâd al II-lea a putut să se consacre întăririi statului. El a pornit mai întâi către candaridul Isfendiyâr. Acesta, învins în bătălia de la Taraklı Borlu, s-a refugiat la Sinope, de unde a cerut pacea. La sfârșitul anului 1423, a fost încheiat un acord prin care emirul din Kastamonu, căruia îi aparținea acest oraș și Bakırküresi, recunoștea suzeranitatea sultanului, se angaja să îi furnizeze în fiecare an un contingent de trupe și să îi dea o parte din veniturile minelor. Cât despre emirul din Karaman, celălalt mare inamic al otomanilor, ocazia de a recupera ceea ce pierduse s-a ivit chiar în același an. În fapt, moartea emirului Mehmed a provocat o criză de succesiune: împotriva noului emir 'Alî s-a ridicat Ibrâhîm Bey, susținut de Murâd al II-lea. În schimbul acestui sprijin, Imperiul otoman a primit Hamîdeli, cucerit în 1421 de karamanizi. Alianțe matrimoniale au întărit înțelegerea.

Un alt dușman tradițional al otomanilor a dorit să profite de criza politică: valahul. În iarna 1422-1423, el atacase pe Dunăre cu sprijin ungar. Firûz Bey pornise împotriva lui însă, la aflarea succeselor anatoliene ale lui Murâd al II-lea, principele valah a preferat pacea, trimițându-și fiii drept ostatici.

Eliberat pentru moment de problemele anatoliene, Murâd al II-lea și-a reluat politica antibizantină. Experiența recentă îi dovedise că orașul Constantinopol în sine nu era încă la îndemâna turcilor. Însă otomanii au intensificat asediul Salonicului și au întreprins atacuri în Moreea: pe 22 mai, bandele *uc bey*-ului Turakhan Bey au distrus zidurile de la Hexamilion, au intrat în despotat și l-au jefuit. În 1431, Turakhan va distruge încă o dată Hexamilion. În ceea ce privește Salonicul, apărarea lui era atât de costisitoare și situația atât de disperată, încât Andronic, despotul său, a propus încredințarea orașului venețienilor, cu condiția respectării drepturilor și instituțiilor locuitorilor (7 iulie 1423). Veneția, al cărei nou doge, Francesco Foscari, era un adept al războiului și era în mod special sensibil la amenințarea turcă, a acceptat oferta din 27 iulie. În septembrie, soldații și proveditorii venețieni își făceau intrarea în Salonic.

Lăsând regența fratelui său Constantin, Ioan al VIII-lea a plecat spre Veneția pe 15 noiembrie 1423, încercând să obțină ajutor și o alianță între Republică și Ungaria în lupta împotriva otomanilor. La întoarcerea sa la Constantinopol, trecând prin Ungaria,

pe 1 noiembrie 1424, nu obținuse mare lucru. Însă Constantin și Manuel al II-lea făcuseră pace cu sultanul, care fusese probabil îngrijorat de rezultatele acestei călătorii, sau se temea de o posibilă cedare a Constantinopolului către venețieni. Prin tratatul de la 20 februarie 1424, bizantinii înapoiaseră teritoriile de la Marmara și de la Marea Neagră (mai puțin Misivri și Terkos) și se angajaseră din nou la plata unui tribut.

Tot în această perioadă a fost rezolvată și problema lui Cüneyd. Stăpân din nou, grație sultanului otoman, al Smirnei și al regiunii Aydın, Cüneyd nu recunoscuse cu toate acestea suzeranitatea acestuia, și-i împingea împotriva otomanilor pe bizantini și emiratele anatoliene, ba chiar și Veneția. Numindu-l în 1425 pe Hamza Bey beilerbei al Anatoliei, Murâd al II-lea i-a încredințat sarcina de a pune capăt acestei amenințări. Înfrânt în apropiere de Akhisar, asediat la Ipsala, Cüneyd nu a reușit să îi antreneze pe karamanizi în luptă, însă plănuia să ridice Rumelia și Bizanțul în jurul unui pretendent otoman, Ismâ'îl. Într-un sfârșit, cu ajutorul genovezilor, cărora le-a înapoiat Samsun, pe care îl cucerise în timpul lui Mehmed I, Murâd al II-lea l-a prins pe Cüneyd și l-a ucis împreună cu întreaga sa familie în 1425. În afară de Smirna și Aydıneli, otomanii au intrat în posesia teritoriilor clanurilor Hamid oghullan și Menteșe oghullan din Teke.

1423-1430: conflictul cu Veneția și disputa de influență cu Ungaria

Perioada care se întinde până în 1430 este bogată în conflicte cu numeroase puteri, conflictul cu Veneția servind de cadru acestei epoci confuze.

Creșterea puterii otomane pusese Republica într-o situație dificilă. Raidurile repetate în Moreea, infiltrările în Albania păreau amenințătoare pentru posesiunile la care Veneția ținea: Durazzo (Durrës), Scutari (Skh\öder), Alessio (Lezhë), Drivasto (Drišt), Budua (Budva), Dulcigno (Ulcinj), Antivari (Bar), Eubeea, Lepanto, Coron, Modon. Decizia de a se îngriji și de apărarea Salonicului a agravat situația. În ciuda numeroaselor propuneri diplomatice, a fost imposibil pentru venețieni să îl facă pe sultan să accepte acest fapt, el continuând asediul. Neinspirate ieșiri ale pretendentului Mustafâ, refugiat în oraș, au înveninat situația. Flota otomană, care dispunea acum de excelente baze de plecare și care se dezvoltase în chip semnificativ, și-a înmulțit raziile în arhipelag și împotriva posesiunilor venețiene, în special împotriva Eubeei. Nevoit să ajungă la o înțelegere cu sultanul, ducele de Naxos a încetat să mai sprijine Veneția împotriva atacurilor maritime turcești. Manevrele flotei venețiene la Gallipoli nu au fost eficiente. La fel de inutile s-au dovedit și eforturile lui Ioan al VIII-lea de a ajunge la o înțelegere între Veneția și rivalul său Sigismund al Ungariei, sau tentativele de constituire a unei ligi cu regele Ciprului și cu emirul Karamanului, Ibrâhîm, în august 1429. În 1429, situația Veneției era problematică. Pentru Salonic, se făcuseră cheltuieli considerabile, dar care se dovediseră, până la urmă, insuficiente. Aprovizionarea orașului, întreținerea apărării erau dificile, iar populația era nemulțumită. În ceea ce-i privește pe turci, încercările făcute pentru a ajunge la un acord nu slujeau la nimic: Murâd al II-lea nu admitea prezența venețienilor la Salonic și asediul continua.

Veneția era totuși ajutată de celelalte probleme ale otomanilor. Un conflict de influență îi opunea pe aceștia regelui Ungariei, în problema Serbiei și a Țării Românești.

Pentru a-l contracara pe Sigismund, Murâd a trimis trupe în Ţara Românească urmărind înlocuirea lui Dan al II-lea, aliat al ungurilor, cu Radu. Sigismund a venit în persoană în 1424 să lupte, însă a fost înfrânt, împreună cu protejatul său, de către otomani în 1426. El a intrat din nou în Ţara Românească în primăvara anului 1427 şi a avut câteva succese, însă Dan, aliatul ungurilor, a fost nevoit să se supună sultanului în 1428. Cât despre despotul Serbiei, Ştefan Lazarević, el se aliase cu seniorii turci de la frontierele Albaniei împotriva Veneţiei, care îi luase Scutari, Drivasto şi Dulcigno. Însă un acord cu Republica, semnat în august 1423 şi ratificat în 1426, l-a făcut să-şi schimbe părerea. Pe de altă parte, despotul se purta ca un vasal al ungurilor, respingând influenţa otomană. În martie 1426, Murâd al II-lea a trimis deci o armată să pustiiască Serbia până la Alacahisar (Krusevać). Ştefan a cerut atunci pacea, cedând teritoriul până la Krusevać şi promiţând să plătească tribut. Criza va reapărea o dată cu moartea sa, pe 19 iulie 1427.

Murâd s-a proclamat atunci moştenitor al despotatului, folosind drept argument căsătoria lui Bâyezîd I cu Olivera şi contestând drepturile lui Gheorghe Branković. În acest timp, Sigismund venise să ocupe Belgradul, în timp ce otomanii cucereau Alacahisar şi Golubać (Gügercinlik) pe Dunăre. În iarna 1427-1428, regele Ungariei a început asediul acestui oraş. Însă întăririle trimise, sub comanda beilerbeiului Sinân, i-au pus pe fugă pe unguri, lăsând în urmă numeroşi morţi şi prizonieri. În cele din urmă, Sigismund a semnat, în 1428, un armistiţiu de trei ani cu Murâd.

În Anatolia, emirul Karamanului încercase, fireşte, să profite de necazurile rivalului său şi pornise în campanie în momentul asedierii oraşului Golubać, luând Beyşehir. Reţinut în Europa, Murâd al II-lea a trebuit să lase încă o dată Hamîdeli karamanizilor. O primejdie încă mai mare se arăta, căci timuridul Şâhrûh înainta spre vest, preocupat să menţină în Anatolia *statu quo*-ul, instituit de tatăl său. Victoria sa împotriva Oilor negre (Karakoyunlu) pe 17-18 septembrie 1429 îi deschidea drumul către Siria şi Anatolia. El a pornit însă către Herat, iar sultanul s-a ales numai cu spaima.

De acum încolo, Veneţia a rămas singură împotriva lui. După preparativele din iarnă, strângându-şi trupele, Murad al II-lea a pornit în persoană către Salonic. După trei zile de asalt, oraşul a fost cucerit şi jefuit pe 29 martie 1430. Majoritatea veneţienilor au reuşit totuşi să scape. De data aceasta, turcii au păstrat Salonicul: îl vor avea până în 1912. Veneţienii nici nu se gândeau să recupereze oraşul, dar trebuiau să-şi protejeze posesiunile: Lepanto, Coron, Modon, Eubeea, teritoriile albaneze. Amiralul Morosini a fost deci însărcinat să negocieze cu Poarta, în timp ce Veneţia îşi făcea simţită prezenţa pe mare: flota sa a provocat importante pierderi otomanilor în regiunea Gallipoli, tăindu-le acestora comunicaţiile între Europa şi Asia. Tratatul veneto-otoman, semnat pe 30 iulie la Lapseki, a fost ratificat pe 4 septembrie 1430. Salonicul rămânea otomanilor, posesiunile greceşti şi albaneze rămâneau veneţienilor. În sfârşit, acestora li se recunoştea libertatea comerţului şi a circulaţiei.

1430-1437: conflicte cu albanezii, ungurii şi karamanizii

Neutralitatea veneţiană va fi în curând de folos otomanilor în Albania. Liber să acţioneze, Murâd al II-lea a profitat de disensiunile interne ale familiei Tocco în Epir

pentru a ocupa – fără dificultăţi – Ianina şi regiunea din preajmă (octombrie 1430). Apoi, în timp ce Veneţia îşi asigura suveranitatea în Santa Maura, Zante şi Cephalonia, otomanii au vrut să-şi întărească administraţia în Albania. În 1431-1432, a fost organizat un nou recensământ. Operaţiunea a întâmpinat o puternică rezistenţă în mai multe sate care refuzau constituirea de *timâr*-e. Unii timarioţi au fost ucişi. Familii importante (Castrioti, Arvaniti) au fost nevoite să-şi abandoneze marile domenii. Nemulţumiţi, membrii familiei Arvaniti au provocat o puternică răscoală în 1432. Încurajaţi de Neapole şi de Ungaria, albanezii l-au înfrânt pe Evrenosoghlu 'Alî Bey, trimis să reprime revolta. Acest succes i-a atras de partea lor pe seniorii creştini din nordul şi centrul ţării.

De această dată, otomanii au reacţionat, alcătuind o armată puternică pentru a înăbuşi revolta. Forţa era de partea turcilor, însă trebuie remarcat un lucru: otomanii vedeau crescând împotriva lor o rezistenţă locală ce se va dovedi tenace. Veneţienii au evitat cu mare grijă orice intervenţie. Dimpotrivă, ungurii, al căror armistiţiu cu Poarta luase sfârşit în 1431, au demonstrat că persistau în opoziţia lor faţă de otomani. Nefiind mulţumiţi numai cu susţinerea albanezilor, ei se pregăteau de război, strângându-i în jurul lor pe pretendenţii la stăpânirea Ianinei şi a Bulgariei, apoi, în 1434, pe regele Bosniei Tvrtko, a cărui ţară era în mod frecvent pradă raziilor turceşti, şi pe despotul Gheorghe Branković, cu toate acestea aliat al sultanului. În fine, la moartea suveranului din Ţara Românească, Sigismund l-a impus pe Vlad I Dracul (1435). Beii de frontieră au fost însărcinaţi să răspundă la aceste ameninţări.

Murâd putea fi neliniştit şi de ceea ce se întâmpla în Anatolia. Anul 1435 a fost marcat de o nouă expediţie spre vest a lui Şâhrûh. Ca de obicei, Murâd a optat pentru o politică extrem de prudentă, protejându-l discret pe Iskender, emirul Oilor negre, care fugea din calea timuridului, însă nefăcând nimic care ar fi putut să-l deranjeze pe acesta, suzeranul său. După plecarea lui Şâhrûh, otomanii şi-au reluat acţiunile împotriva karamanidului Ibrâhîm care, mai mult sau mai puţin sprijinit de mameluci, cucerise Kayseri şi împrejurimile (vara 1435). Deposedată, dinastia zulkadridă ceru ajutorul sultanului: pentru Murâd, era ocazia de a-l ţine în frâu pe karamanid, căruia trebuise să-i cedeze Hamîdeli în 1428, şi care se întărea acum prin achiziţii recente. Ibrâhîm a fost mai întâi învingător, în iarna 1435-1436, însă în primăvara lui 1437 el nu a mai rezistat unui atac combinat al trupelor otomane şi zulkadride. Nevoit să fugă, el a cerut şi a obţinut un acord prin care promitea să nu se mai revolte şi încredinţa Hamîdeli fratelui său 'Isâ, protejat de otomani (mai-iunie 1437). De altfel, aceştia au profitat de moartea lui 'Isâ pentru a păstra Akşehir, Beyşehir şi împrejurimile. Pe de altă parte, zulkadridul nu a reuşit să recapete Kayseri, iar mamelucii au reacţionat fără convingere la acţiunea otomană.

Momentul de criză fiind trecut, Murâd al II-lea îşi va întoarce gândurile către Europa.

Ultimii ani ai primei domnii a lui Murâd al II-lea: un nou conflict cu Ungaria (1437-1444)

Murâd al II-lea se arătase până atunci relativ puţin agresiv, încercând mai degrabă să îşi consolideze puterea şi să îşi organizeze un teren sigur, decât să îşi mărească

semnificativ posesiunile. Circumstanțele internaționale justificau de altfel această prudență, sultanul fiind înconjurat de dușmani: Veneția, Ungaria, Karaman și, oricând posibil, timuridul Șâhrûh, a cărui venire în Anatolia era întotdeauna temută. Eșecul dezastruos al lui Bâyezîd I marcase puternic societatea otomană, și cele mai înalte personaje ale statului, precum Çandarlı Ibrâhîm Pașa (mare vizir din 1421 până la moartea sa, în 25 august 1429) sau Saruca Pașa, al doilea vizir și beilerbei al Rumeliei, propovăduiau o politică ostilă cuceririlor hazardate. În 1437, situația se schimbase: otomanii obținuseră un acord bun cu Veneția. Epuizată de cei șapte ani de conflict, interesată să își păstreze interesele economice, Republica își dorea pacea și urma să respecte o neutralitate strictă. Șâhrûh urma să plece în Asia. Cât despre karamanid, acesta fusese îmblânzit. Exact în acest moment, moartea lui Sigismund pe 9 decembrie 1437 părea să slăbească Ungaria. În același timp, influența lui Saruca Pașa scădea. Eliminarea sa, către 1435-1436, a întărit influența partizanilor unei politici agresive.

În vara lui 1438, sultanul a condus personal o expediție împotriva Transilvaniei și a Ungariei, cu ajutorul vasalilor sârb și valah[1]. Armatele otomane au pustiit țara și s-au întors cu o importantă pradă de război și un mare număr de prizonieri. Slaba rezistență ungară l-a încurajat pe Murâd să persevereze. În martie 1439, el a atacat deci Serbia, al cărei despot nu răspunsese la convocare. Otomanii au cucerit capitala Semendire (Smederevo) pe 27 august și, exceptând regiunea minieră Novo Brdo, întreaga țară era de acum înainte în mâinile lor. În paralel, atacat de *uc bey*-ul din Üsküb (Skopje), regele bosniac Tvrtko a acceptat să plătească tribut. La sfârșitul lui octombrie 1439, regele Albert al Ungariei a murit, ceea ce a slăbit și mai mult statul. În aprilie 1440, Murâd a început asediul Belgradului, poziție înaintată a ungurilor. Acesta a fost un eșec. După ce a pustiit regiunea, sultanul a trebuit să ridice asediul în septembrie. Însă beilerbeiul Rumeliei, Șehâbeddîn Pașa, pusese stăpânire pe Novo Brdo, a cărui importanță economică era mare.

Eșecul în fața Belgradului marca începutul unei schimbări de tendință. Din partea bizantină, unirea cu Biserica romană, proclamată în sfârșit la încheierea Conciliului de la Florența (6 iulie 1439), nu a schimbat mare lucru. La întoarcere, după o absență de optsprezece luni, împăratul Ioan al VIII-lea nu a putut decât să constate ostilitatea poporului său față de unire. Problemele interne care au urmat nu au fost compensate de un ajutor al latinilor. Dimpotrivă, sultanul, neîncrezător, cerea garanții din partea împăratului. Veneția refuza în continuare orice intervenție.

În Ungaria, rezistența se organiza în jurul unui personaj în ascensiune: Iancu de Hunedoara, voievodul Transilvaniei, care a reparat zidurile Belgradului și a făcut razii, repurtând mici succese asupra ofițerilor otomani. La începutul anului 1442, o expediție a fost trimisă în Ungaria sub comanda lui Mezid Pașa. După primele succese, turcii au fost bătuți de o armată alcătuită în grabă din țărani unguri care își apărau propria glie. Atunci, Murâd i-a încredințat lui Șehâbeddîn Pașa, aflat în fruntea unei importante armate, sarcina de a-l răzbuna pe Mezid Pașa, căzut în luptă. A fost un nou eșec: în septembrie 1442, Iancu de Hunedoara, profitând de faptul că mai multe

[1] De la moartea lui Sigismund, Vlad I Dracul își trimisese copiii ostatici la Adrianopole.

contingente erau implicate în jafuri, departe de grosul armatei, l-a făcut pe beilerbei să suporte o grea înfrângere. Efectul psihologic al acestei victorii a fost considerabil. Speranța de a reînnoi cruciada și de a-i goni pe turci din Europa părea mai puțin nebunească. Ungurii erau împinși de papa Eugeniu al IV-lea și de trimisul său în Ungaria, cardinalul Cesarini, ca și de Gheorghe Branković, rămas fără despotat din cauza lui Murâd. Tânărul Ladislau, regele Poloniei și al Ungariei, îl însărcină pe Iancu de Hunedoara să organizeze ceea ce s-a numit „lunga campanie" (1443-1444).

Acțiunea a fost începută atunci când Murâd era ocupat în Karaman. Poate în urma unui acord cu ungurii și cu Bizanțul, Ibrâhîm atacase. Murâd al II-lea și fiul său vârstnic, 'Alâeddîn, guvernator al Amasyei, au pornit în întâmpinarea sa și au pustiit regiunea. Însă situația din Europa l-a determinat pe sultan să încheie un acord cu vechiul său rival. Iancu de Hunedoara, contând pe împrăștierea timarioților în întregul imperiu pe timpul iernii, trecuse Dunărea pe 1 octombrie 1443. Însoțit de regele Ladislau și de despotul Gheorghe Branković, i s-a alăturat și Vlad Dracul al Țării Românești. Având pregătite muniții și provizii din belșug, Iancu de Hunedoara înainta către Adrianopole, luând în stăpânire Niș, apoi Sofia. Însă, pe măsură ce timpul trecea și inamicul se apropia de centrele vitale ale imperiului, otomanii redeveneau stăpâni pe situație. Intemperiile, lipsa aprovizionării și defileele ce separă Sofia de Adrianopole i-au ajutat să îi respingă, cu dificultate, pe unguri. Aceștia s-au retras la sfârșitul lui decembrie, bătând încă, din când în când, trupele otomane (ianuarie 1444). Combatanții erau înapoi la Buda pe 2 februarie 1444, triumfători. A-i învinge pe turci nu mai părea imposibil, iar papa Eugeniu al IV-lea pregătea o cruciadă ce reunea Ungaria, Burgundia, Veneția și Ragusa. Sultanul nu dorea însă să continue lupta.

Este drept, alte probleme își făcuseră apariția. În Grecia, despotul Moreei, Constantin Paleolog, după ce recucerise practic întreg Peloponezul și reconstruise zidurile Hexamilionului, a trecut la atac, aliat cu adversarii latini ai sultanului. În 1443, a atacat Atica și l-a obligat pe ducele Nerio al II-lea Acciaiuoli, care plătea tribut lui Murâd, să-i recunoască suzeranitatea și să-i plătească un tribut anual. În anul următor, raziile în Grecia continentală l-au dus până în Pind.

La rândul ei, Albania începea să se agite. La originea acestei mișcări se afla un nou venit: Gheorghe Castriotul, numit și Scanderbeg, ginerele lui Arvaniti, mare timariot albanez format la școala otomană, care pusese stăpânire în 1443 pe Kroja (Akçahisar) și care dorea să-și recâștige situația de senior feudal. Strângând mai multe familii în jurul său, el va deține controlul asupra nordului țării și va menține de-a lungul mai multor decenii o rezistență eficace împotriva otomanilor. În viitorul apropiat, aceștia erau mai neliniștiți de acțiunile despotului din Moreea și ale emirului din Karaman care și el, în înțelegere cu ungurii, trecea din nou la atac, recucerind Beyșehir și Akșehir și înaintând spre Ankara (primăvara 1444).

Aceste amenințări, prezente sau previzibile, poate teama unei noi cruciade, l-au făcut pe Murâd să ceară pacea, în mai 1444, prin intermediul lui Gheorghe Branković, tentat de ideea de a-și recupera despotatul. Acordul încheiat pe 12 iunie 1444 la Adrianopole a fost fără îndoială ratificat de către Ladislau la sfârșitul lui iulie: suzeranitatea otomană asupra Bulgariei și Țării Românești erau recunoscute, Serbia era

redată lui Branković. Cei doi beligeranți au promis că nu vor mai trece Dunărea. Armistițiul era prevăzut pentru zece ani, însă ne putem întreba cât de sincere erau cele două părți: Ladislau și-a călcat jurământul curând. În perioada imediat următoare, sultanul putea totuși să se întoarcă fără riscuri împotriva karamanidului Ibrâhîm. El a plecat în campanie în iulie 1444, lăsând la Adrianopole pe tânărul Mehmed, devenit, prin moartea prințului 'Alâeddîn, moștenitorul unic al tronului. Noul mare vizir, Çandarlı Khalîl Paşa, era însărcinat cu exercitarea puterii în Rumelia, și această schimbare indica reîntoarcerea la o politică a prudenței și a diplomației. Karamanul a avut de îndurat represalii teribile, însă curând a fost semnat un acord. Emirul primea înapoi Akşehir, Beyşehir și Seydişehir, însă promitea să trimită otomanilor în fiecare an pe fiul său și o armată. Murâd al II-lea se arătase deci dornic să obțină pacea din toate părțile.

Prima domnie a lui Mehmed al II-lea și a doua domnie a lui Murâd al II-lea

Această dorință de pace era poate dictată de intenția sultanului de a abdica. De asemenea, este adevărat că el avea puțină încredere în *uc bey:* nu fusese Turakhan suspectat de înțelegere cu inamicul? Aceste probleme externe și interne, moartea fiului său 'Alâeddîn provocaseră, poate, în el o mare oboseală. Cauzele profunde ale gestului său sunt necunoscute. Cert este că, la sfârșitul lui iulie sau al lui august 1444, gândindu-se probabil că pacea externă este asigurată, Murâd al II-lea i-a lăsat tronul fiului său Mehmed.

Această decizie a avut drept prim efect reînceperea războiului. Situația politică la Adrianopole era tulbure: marele vizir Çandarlı Khalîl Paşa, în care Murâd al II-lea avea toată încrederea, a întâmpinat opoziția altor viziri, mai apropiați de Mehmed al II-lea. Pentru inamic, ocazia era bună: în timp ce Bizanțul l-a eliberat pe Orkhân, nepotul lui Bâyezîd I, ale cărui tentative de revoltă au eșuat, catolicii au plănuit o nouă cruciadă. Încheierea păcii cu Ungaria și atacul karamanidului determinaseră armata otomană să treacă în Anatolia. În iulie 1444, o flotă cruciată sub comandament venețian a fost trimisă către Strâmtori, având drept principală misiune să taie drumul de întoarcere al lui Murâd. Armata terestră era condusă de regele Ladislau, legatul pontifical Cesarini și Iancu de Hunedoara. Însă despotul Serbiei – căruia înțelegerea cu Poarta îi adusese nesperate avantaje – nu participa la cruciadă. El l-a împiedicat chiar și pe Scanderbeg să își reunească la timp trupele cu aliații unguri. Aceștia au trecut Dunărea și, evitând periculoasele defilee ale drumului spre Adrianopole, au pornit spre Marea Neagră, prin Vidin și Nicopole, jefuind pretutindeni. Avându-l alături și pe Vlad al II-lea Dracul și pe valahii săi, cruciații au sosit la Varna pe 9 noiembrie 1444, pentru a afla că Murâd, rechemat în grabă, trecuse Bosforul, probabil cu ajutorul genovezilor, cu siguranță fără a fi deranjat de flota cruciată, rămasă în Dardanele. Trupele otomane erau mult superioare la număr. Bătălia s-a dat pe viață și pe moarte și multă vreme a rămas nedecisă, însă moartea regelui și a lui Cesarini i-au hotărât soarta. Venind noaptea, creștinii au fugit în derută. Puterea otomană în Balcani era de acum înainte solid fixată.

Victorios, Murâd a trecut din nou în Asia, lăsându-l în continuare pe fiul său pe tron. Totuşi, din toamna precedentă, începutul domniei lui Mehmed al II-lea – al cărui caracter, deja format, era dificil –, fusese agitat. Mişcări destul de grave urmaseră predicilor unui derviş *hurûfî* protejat de tânărul sultan în faţa muftiului şi a marelui vizir. Adrianopole a fost incendiat. Ameninţarea ungară a creat panică în oraş. Relaţiile dintre Mehmed al II-lea şi Khalîl Paşa erau făţiş ostile. Cu toate acestea, prima domnie a lui Mehmed al II-lea a durat mai mult de un an. Evenimentul principal a fost pacea cu Veneţia, asemănătoare cu cea din 1430 (23 februarie 1446). În acest timp, Şehâbeddîn supraveghea frontierele ameninţate de unguri şi de valahi, în timp ce despotul Constantin îşi continua intrigile în Grecia. În acel moment, Khalîl Paşa îl rechemă la putere pe Murâd al II-lea. O făcea pentru a-şi recâştiga influenţa pe care era pe cale de a o pierde? Sau poate era neliniştit în faţa intenţiei lui Mehmed al II-lea de a ataca Constantinopolul? Sau din cauza mişcărilor din Ţara Românească ale pretendentului Dâvûd? Orice ar fi fost, Murâd părăsi Manisa, unde se retrăsese (5 mai 1446), şi se reîntoarse la Brusa, apoi la Adrianopole, unde Khalîl organizase o revoltă a ienicerilor, ostili lui Mehmed al II-lea, care l-au primit cu bucurie pe Murâd al II-lea. A fost rândul lui Mehmed al II-lea să meargă la Manisa, însoţit de cei credincioşi lui.

O dată restabilit calmul în capitală, sultanul a trebuit să se opună celor ce contestau puterea otomană din Balcani. Primul vizat a fost despotul Moreei, Constantin, care s-a ridicat împotriva otomanilor în Peloponez, dar şi în Grecia continentală. Sfătuit şi însoţit de Turakhan Bey, care condusese mai multe operaţiuni în Moreea, Murâd al II-lea a atacat zidurile Hexamilionului, reconstruite recent de despot. Tunurile otomane au fost mai puternice (decembrie 1446). Armata grecească a fugit, lăsând trupele turceşti să pustiască Peloponezul şi să ia numeroşi prizonieri. Oricare a fost cauza eşecului – proasta organizare a armatei, trecerea la inamic a soldaţilor albanezi sau laşitatea grecilor indigeni –, după înfrângerea de la Varna şi decizia veneţienilor de a întreţine relaţii bune cu Poarta, despotatul singur nu avea nici o şansă în faţa puterii otomane. Expediţia din 1446-1447 marca sfârşitul renaşterii greceşti şi al independenţei Moreei. Imediat după aceasta, Constantin a trebuit să recunoască suzeranitatea sultanului.

Murâd al II-lea şi-a petrecut vara anului 1447 la Adrianopole. În acest timp, în Albania, Scanderbeg îşi desfăşura politica antiotomană. Sultanul va porni împotriva lui în primăvara lui 1448, însoţit de tânărul Mehmed, însă campania a fost scurtată. Iancu de Hunedoara, regent al Ungariei din 1446, era hotărât să reia tentativele de a-i scoate pe turci din Europa. El nu mai putea conta pe Veneţia, nici pe despotatul Serbiei care, pentru motive evidente de securitate, optase pentru alianţa otomană. Astfel, el ajunsese la o înţelegere cu valahii şi cu Scanderbeg. Avertizat de Branković asupra acţiunii ungaro-valahe, Murâd a părăsit Albania şi s-a retras la Sofia, unde şi-a pregătit o armată puternică. Trupele lui Iancu de Hunedoara au intrat în Serbia pe 28 septembrie 1448, pustiind ţara. Intenţia sa era de a se afla destul de aproape de aliatul său albanez şi, poate, de a reuşi să taie în două Europa otomană. Însă, surprins pe câmpia de la Kosovo de numeroasa armată a lui Murâd al II-lea, Iancu de Hunedoara a trebuit să poarte, pe 18-19 octombrie 1448, o bătălie dezastruoasă pentru unguri.

În anul următor, beilerbeiul Rumeliei a recucerit citadela Yergogü (Giurgiu) la frontiera valahă, în timp ce *akıncı*-ii lui Turakhan Bey jefuiau țara, iar Vlad al II-lea Dracul, protejat al otomanilor, intra în război împotriva lui Ladislau, pe care ungurii îl urcaseră pe tron. Sultanul însuși a încercat să pună capăt revoltei albaneze a lui Scanderbeg. La mijlocul lui mai 1450, el a început asediul Croiei, cu forțe importante. Mai multe tunuri au bătut zidurile fortăreței, însă n-au reușit să le vină de hac apărătorilor, iar trupele lui Scanderbeg, refugiate în munți, foloseau cu succes tactica de gherilă. Albanezii erau totuși la capătul puterilor când otomanii, temându-se, poate, de venirea iernii, au ridicat asediul, la sfârșitul lui octombrie 1450. Era și timpul, căci Scanderbeg, contestat de șefii de clan care îi reproșau politica sa de centralizare în detrimentul lor, nu reușise să obțină sprijinul prudenților venețieni – care aprovizionau chiar armata turcă! El a putut totuși să își reafirme puterea grație ajutorului financiar dat de Ragusa. Cunoscut în toată Europa ca un erou al creștinătății, el a primit ajutor aproape de peste tot, iar în martie 1451 a semnat un acord prin care recunoștea suzeranitatea regelui Alfonso de Neapole: Albania urma să reziste turcilor încă multă vreme. Munții săi, apropierea de Adriatica și depărtarea de bazele otomane o făceau destul de ușor de apărat. Cu toate acestea, puterea otomană în Balcani devenise practic de nezdruncinat.

Moartea lui Murâd al II-lea pe 3 februarie 1451, la Adrianopole, urma să aducă la putere un sultan care va accelera și mai mult creșterea Imperiului turc.

Murâd al II-lea și consolidarea imperiului

La sfârșitul domniei lui Murâd al II-lea, imperiul își regăsise starea din 1402. Bizanțul, stăpân al jocului la urcarea sa pe tron, era de acum redus la tăcere. Politica de unire a Bisericilor nu adusese niciodată nimic concret împăratului din Constantinopol și despotatul Moreei era supus. După războiul aspru de la Salonic, Veneția preferase să întrețină relații bune cu Poarta, mai avantajoase din punct de vedere comercial. Ragusa încheiase și ea un acord cu otomanii. Serbia era supusă, Ungaria și Țara Românească, ținute în frâu. Problema albaneză era mai degrabă iritantă decât neliniștitoare. În Anatolia, Karamanul părea cuminţit. Chiar dacă trebuise să i se cedeze Hamîdeli, numeroase mici principate deveniseră otomane sub presiunea guvernatorului din Amasya, Yörgüç Pașa: Çorum, Osmancık, Canik, fără a mai vorbi de emiratul Germiyân, lăsat otomanilor de ultimul său titular, în 1428 – fără moștenitor, Ya'kûb Bey nu își făcea iluzii asupra sorții pe care, mai devreme sau mai târziu, principatul său ar fi avut-o.

Conștient de pericolele reprezentate de Şâhrûh și Karaman în Asia, de Ungaria, Țara Românească, Serbia și Veneția în Europa, Murâd s-a arătat prudent și relativ puțin agresiv. Domnia sa a însemnat și întărirea armatelor otomane. Dacă marina turcă nu era încă în stare să reziste la o bătălie cu flota venețiană, ea se dezvolta și hărțuirea posesiunilor Veneției a jucat un rol important în victoria finală. Pe pământ, trupele de ieniceri creșteau regulat. Solide și credincioase lui Murâd, în luptă acestea erau trupe de elită, în care își găseau sfârșitul șarjele cavaleriei inamice. Noile arme, muschete și, mai ales, tunuri, dădeau armatei un caracter modern.

Seniorii de la frontieră *(uc bey*-ii), bine împământeniţi în regiunile respective, cu armatele lor de timarioţi, au jucat un rol considerabil în apărarea teritoriului şi în atacarea duşmanilor. Totuşi, între 1420 şi 1450, influenţa lor s-a diminuat. Ţinând la independenţa lor, neîncrezători faţă de puterea centrală reprezentată de sultan şi de beilerbeii săi, ei n-au ezitat să susţină numeroşi pretendenţi la tron sau să nu se supună, fie nerespectând un acord, fie înţelegându-se pe cont propriu cu inamicul. Însă nevoile războiului modern (folosirea armelor de foc, mari adunări de trupe), apariţia adversarilor serioşi ca Iancu de Hunedoara, i-au constrâns treptat să strângă legăturile cu puterea centrală.

Aceasta, la rândul ei, era divizată. Murâd părea apropiat mai degrabă de o partidă a prudenţei, preferând, atunci când se putea, diplomaţia şi neatacând decât în situaţiile sigure. Însă această atitudine poate fi raportată mai degrabă la situaţa internaţională decât la un pretins pacifism al sultanului. Mai ales cei din familia Çandarlı susţineau această partidă, mai întâi prin Ibrâhîm, apoi prin Khalîl. Dornic să evite dezastrele unei politici aventuroase, acesta din urmă îşi sprijinea puterea pe ieniceri, de care era foarte iubit, şi pe care, la nevoie, îi manipula. Exista şi o partidă a războiului care, fireşte, a venit la putere atunci când a părut posibil ca Ungaria să fie atacată. Dar este normal să se schimbe oamenii când se schimbă politica, iar primul vizir Fazlullâh Paşa a fost eliminat când eşecul acestei politici a fost evident. Această tendinţă, preferată de tânărul Mehmed al II-lea, urma să-şi ia revanşa la urcarea noului sultan pe tron.

La urma urmelor, existenţa acestor partide opuse nu constituie un fenomen anormal, şi trebuie mai degrabă să subliniem întărirea statului şi stabilitatea socială din timpul domniei lui Murâd al II-lea, al cărei eveniment marcant a fost, fără îndoială, apariţia unui inamic important: Ungaria.

CAPITOLUL III

Ascensiunea otomanilor (1451-1512)

de Nicolas VATIN

MEHMED AL II-LEA (1451-1481)

Mehmed al II-lea avea o puternică personalitate. Copil dificil, care fusese greu de instruit, adolescent voluntar, el a fost un suveran autoritar. Fără a-l asimila cu un prinţ al Renaşterii, trebuie să remarcăm totuşi lărgimea de spirit a sultanului care şi-a comandat portretul unui pictor veneţian, a pus să se traducă diferite opere greceşti sau occidentale şi s-a arătat interesat să cunoască religia creştină. Nu trebuie totuşi să ne înşelăm asupra caracterului limitat al acestui interes, şi trebuie să ne amintim că el se înscria, de asemenea, într-o tradiţie otomană. Ca şi Bâyezîd I, el avea o viziune imperială asupra rolului său. Cucerirea Constantinopolului, vechi vis al dinastiei, era, pentru el, necesară dezvoltării armonioase a statului şi apropierii moştenirii bizantine. Mehmed al II-lea nu neglija nici moştenirea turcă şi musulmană. Din punct de vedere politic, el lucra la constituirea unui imperiu reunind trei culturi într-un tot coerent. Din punct de vedere militar, urmărea însuşirea teritoriilor dinastiilor înlăturate, dar şi recuperarea fostelor teritorii otomane şi asigurarea securităţii, prin controlul asupra Anatoliei şi Rumeliei, a Mării Negre şi a Mării Egee. Justificările politice nu au lipsit niciodată, însă dorinţa de cuceriri şi plăcerea războiului au fost cu certitudine elemente-cheie ale personalităţii sale. Deseori victorios, fără milă, închis în sine, cu un fizic impresionant, Mehmed al II-lea a devenit repede o figură legendară.

Un început de domnie dificil

Conform unei practici de acum obişnuite, moartea sultanului a fost ţinută ascunsă un anumit timp. Riscul tulburărilor unui interregn era foarte mare la urcarea pe tron a lui Mehmed al II-lea, acesta fiind puţin popular printre ieniceri şi având motive să se teamă că bizantinii se vor folosi de Orkhân. Urcat pe tron pe 18 februarie 1451, el a dus o politică extrem de prudentă. În problemele interne, a evitat agitaţia politică,

Imperiul otoman în perioada premergătoare căderii Constantinopolului (1451)

UNGARIA
Belgrad
Golubać
ȚARA ROMÂNEASCĂ
SERBIA
Kruşevac
Niş
Ragusa
Budun
Antivari
Alessio
Durazzo
Scutari
Kroja
Ohrida
Berat
Avlonya
Sofia
OTOMANI
Serres
Salonic
Nicopole
Yergogü
Varna
Misivri
CRIMEEA
Caffa
Tana
MAREA NEAGRĂ
CANDAR
Kastamonu
Tosya
Çankırı
Kalecik
(Biz.)
Trebizonda
KARAKOYUNLU
Erzincan
Constantinopol
Gallipoli
Lapseki
Bursa
Iznik
OTOMANI
Arta
Lepanto
Patras
Atena
Leontarion
Corint
Modon
Mistra
Coron
Lesbos
Genovezi
Eubeea
Phoceea
Smirna
Naxos
Bodrum
Accaiuoli
Cav. de Rhodos
Rhodos
Kırşehir
Akşehir
CARAMAN
ZULKADR
Malatya
AKKOYUNLU
Konya
Beyşehir
Seydişehir
Larende
Tars
Adana
Antalya
Alaya
MAMELUCI
MAREA MEDITERANĂ

Otomani
Cephalonia
Genovezi
Veneția
Bizantini
Accaiuoli
Cav. Ospitalieri de Rhodos

păstrându-l pe Çandarlı Khalîl în postul de mare vizir în ciuda relațiilor proaste dintre ei. Desigur, era omul potrivit pentru politica de calm diplomatic care părea să se impună. Cât despre ieniceri, Mehmed al II-lea a fost primul sultan care a acceptat, câteva luni mai târziu, să le dea „darul fericitei urcări pe tron" pe care îl ceruseră cu ocazia unei răscoale. A însoțit însă această măsură cu destituirea mai multor șefi ai ienicerilor și cu remanierea corpului.

Numai împăratul Constantin al IX-lea, care îi urmase la tron lui Ioan al VIII-lea, mort pe 31 octombrie 1448, a încercat probabil să obțină ajutorul italienilor împotriva tânărului sultan. Însă nici grecii, nici latinii nu păreau să aibă sentimentul unei urgențe. Majoritatea europenilor erau ocupați cu problemele interne: Veneția trimise o ambasadă lui Mehmed al II-lea; diferitele tratate semnate de Murâd al II-lea și devenite nesigure o dată cu moartea sa au fost reînnoite. Ambasadele trimise de insulele din Egeea, Țara Românească, Chios, Lesbos, Rhodos și de genovezii din Galata au fost bine primite. Despotul Serbiei, Gheorghe Branković, a obținut chiar, în 1451, retrocedarea anumitor teritorii și garanția drepturilor sale în armistițiul de trei ani stabilit cu Ungaria în aprilie și ratificat pe 20 septembrie 1452, ceea ce însemna recunoașterea influenței ungare în Serbia. În viitorul apropiat, sultanul trebuia să-și asigure spatele pentru a reuși în acțiunea împotriva bizantinilor. Pe 10 septembrie 1452, el a reînnoit pacea cu Veneția. Ragusa își asigurase și ea bunăvoința otomană, mărind din proprie inițiativă tributul anual. În ceea ce-l privește pe Constantin, acesta a primit în aprilie 1451 jurământul lui Mehmed al II-lea că pacea semnată între predecesorii lor va fi menținută în mod scrupulos. Prezența lui Orkhân la Constantinopol i-a permis chiar să îi acorde o rentă anuală de 300 000 de aspri. Poarta arăta deci multă suplețe.

Explicația consta în faptul că Mehmed avea probleme în Anatolia: mai întreprinzător decât europenii, karamanidul Ibrâhîm a vrut să profite de interregn. Nefiind mulțumit numai cu declararea războiului, el a declanșat răscoale în Menteșe, Aydın, Germiyân, pornind el însuși să atace Antalya. Primele atacuri otomane îndreptate împotriva lui au dat greș și sultanul a trebuit să intervină personal, în timp ce beilerbeiul Anatoliei a fost trimis împotriva lui Menteșeoghlu Ilyâs. Nevoit să fugă, karamanidul s-a refugiat în regiunea muntoasă Tașeli, de unde a cerut pacea. Mehmed al II-lea a luat înapoi cetățile pe care tatăl său fusese nevoit să le cedeze: Akșehir, Beyșehir și Seydișehir. Pe de altă parte, emirul din Karaman a trebuit să facă act de supunere către Poartă și să promită trimiterea anuală a unui contingent. Ordinea era, pentru moment, restabilită în Anatolia, pacea cu creștinii era asigurată. Mehmed al II-lea putea să se consacre unui vechi vis: cucerirea Constantinopolului.

Cucerirea Constantinopolului

Existența unui mic stat grecesc comercial, cuprins în Imperiul otoman, era un anacronism. Prezența sa, chiar dacă într-o măsură mai mică decât odinioară, deranja comunicațiile și transferurile de trupe. Pe de altă parte, a pune mâna pe capitala fostului Imperiu roman, făcând astfel din statul otoman un imperiu de vocație universală, era un vis al Porții din vremea lui Bâyezîd I. O tendință belicoasă exista

la Adrianopole, şi ea îl includea şi pe tânărul Mehmed, care, poate, visase încă din prima domnie să atace oraşul. Oare pentru a evita acest pericol sau din inconştienţă împăratul Constantin al XI-lea i-a trimis lui Mehmed, la întoarcerea acestuia din Karaman, o solie care protesta pentru întârzierea plăţii răscumpărării lui Orkhân şi care chiar profera ameninţări? Sultanul a răspuns plin de curtoazie, însă atitudinea grecilor nu putea decât să-i întărească intenţia de a scăpa de ei.

La întoarcerea la Adrianopole, Mehmed al II-lea a început preparative minuţioase pentru asediu, în ciuda opoziţiei discrete a marelui vizir Çandarlı Khalîl. Mai întâi, a strâns veniturile destinate teoretic lui Orkhân, în timp ce măsuri de devalorizare monetară îi creşteau propriile lui venituri. Din punct de vedere militar, actul cel mai spectaculos a fost ridicarea fortului Rumeli Hisarı, situat pe Bosfor, în faţa lui Anadolu Hisarı, construit de Bâyezîd I pe malul asiatic, în locul unde strâmtoarea este minimă (660 de metri). Construit între 15 aprilie şi 31 august 1452, fortul a fost înzestrat cu tunuri ce permiteau blocarea Bosforului. Orice vas trebuia să se prezinte la comandantul otoman şi să plătească taxa de trecere, în caz contrar existând ordinul de a fi scufundat. Sultanul a părăsit şantierul pe 28 august şi a petrecut trei zile inspectând fortificaţiile Constantinopolului. Întors la Adrianopole, el a studiat mai ales problema tunurilor. Un specialist ungur a fost angajat şi, sub conducerea sa, turnătoriile sultanului au realizat piese de o dimensiune neaşteptată, ce vor juca un mare rol. În fine, Mehmed al II-lea şi-a alcătuit o flotă destul de mare, aflată sub comanda sangeacbeiului de Gallipoli, în fruntea marinei otomane, prin tradiţie. Au fost luate şi precauţii strategice. Emirul karamanid fusese neutralizat cu ajutorul armelor, iar creştinii ce nu erau greci, cu ajutorul diplomaţiei. Cât despre forţele bizantine ale despotatului Moreei pe care Constantin, la urcarea pe tron, le lăsase fraţilor săi Toma şi Demetrios, ele au fost menţinute în Peloponez de un atac încredinţat, în toamna lui 1452, bătrânului *uc bey* Turakhan şi fiilor săi. Pe de altă parte, beilerbeiul Rumeliei, Dayı Karaca Bey, a cucerit oraşele bizantine din Tracia. În februarie-martie, trupele europene şi asiatice ale sultanului – printre care se găsea şi un contingent sârb – s-au adunat în jurul oraşului. Mehmed al II-lea a sosit aici pe 2 aprilie 1453, precedat de tunuri şi de maşini de asediu.

Constantin al XI-lea nu reuşise să se opună intenţiilor otomane evidente. Protestele sale, făcute cu ocazia construirii fortului din Bosfor, nu avuseseră nici un efect. În 1452, el trimisese o solie italienilor pentru a-i pune la curent şi a le cere ajutorul. Însă Veneţia şi Genova ţineau la bunele raporturi comerciale pe care le aveau cu Imperiul otoman. Genova dăduse libertate de acţiune supuşilor săi şi ordonase coloniilor sale (Pera, Chios...) să fie în bune relaţii cu turcii. Veneţia, dispusă să aprovizioneze Constantinopolul, rămânea rezervată în ce priveşte ajutorul militar. Cât despre regele Neapolelui, el a trimis o flotă în Marea Egee, însă aceasta a fost rechemată după câteva luni. Papa considera o prioritate aplicarea unirii Bisericilor, hotărâtă la Florenţa, altfel spus, supunerea către Roma. Sosit la Constantinopol pe 26 octombrie 1452 cu 200 de arcaşi, legatul său, cardinalul Isidor de Kiev, a obţinut oficierea unei slujbe religioase la Sfânta Sofia, pe 12 decembrie, care celebra unirea, în prezenţa basileului şi a Curţii. Nu a existat opoziţie violentă faţă de această recunoaştere oficială, însă

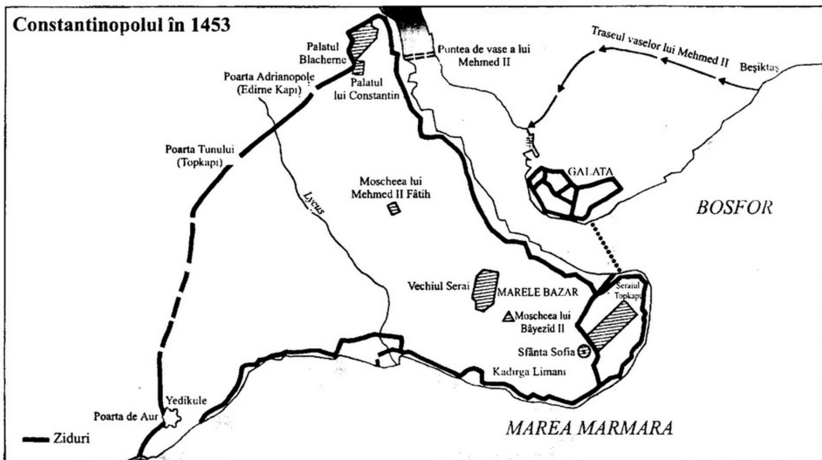
a fost un gest golit de sens. De altfel, era şi prea târziu. O flotă veneţiană, încărcată cu oameni şi provizii, trimisă atunci când asediul începuse, nu a mai ajuns niciodată. Pe de altă parte, la sfârşitul lui martie, trei vase genoveze au fost încărcate cu arme şi muniţii pe cheltuiala papei. Nici o altă putere nu a ajutat asediaţii.

Totuşi, pasagerii şi echipajele vaselor străine aflate în port au participat la apărare. Au existat voluntari genovezi şi catalani, iar 26 de corăbii au fost echipate de luptă în Cornul de Aur (din care cinci veneţiene, cinci genoveze, trei cretane, una anconitană, una catalană, una provensală). Pe 29 ianuarie 1453, genovezul Giustiniani sosea în fruntea a 700 de oameni. I s-a încredinţat apărarea zidurilor, la care se pricepea cel mai bine. În total, apărătorii erau puţini: însărcinat, la sfârşitul lui martie, să facă un recensământ al bărbaţilor capabili să mânuiască o armă, inclusiv călugării, istoricul Sphrantzes a numărat 4 983 de greci şi 2 000 de străini. Asediatorii, mult mai numeroşi, dispuneau de o artilerie infinit mai puternică.

De această dată, celebrele ziduri nu au mai constituit o apărare suficientă. Înarmaţi chiar mai bine decât turcii, creştinii puteau rezista cu succes asalturilor, însă s-a văzut repede că artileria lor făcea mai multe stricăciuni propriilor ziduri decât duşmanilor. Fortificaţiile maritime erau solide şi un lanţ apăra intrarea în Cornul de Aur. Soldaţii au fost deci dispuşi cu precădere pe meterezele terestre. Tot în această parte îşi masase şi Mehmed al II-lea forţele şi tunurile, mai cu seamă în actualul cartier Top Kapı. Marina, cu baza pe malul european al Bosforului, în actualul port Beşiktaş, avea sarcina de a menţine blocada şi, în acest scop, supraveghea Marea Marmara. Un drum ce lega flota de armata terestră înconjura oraşul genovez Galata, ai cărei locuitori şi-au căutat salvarea într-o neutralitate ambiguă, furnizând când unora când altora provizii şi informaţii.

Tunurile turceşti produceau în fiecare zi mari stricăciuni zidurilor, pe care asediaţii au reuşit multă vreme să le repare, în timp ce artileria acoperea asalturile repetate. Otomanii au lansat trei mari atacuri, pe 18 aprilie, pe 7 mai şi pe 12 mai, pentru a folosi breşele făcute de canonadă, însă au fost respinşi de asediaţi. Maşinile de asediu şi şanţurile s-au dovedit ineficiente, ca şi marina: aceasta nu numai că nu a reuşit să forţeze intrarea în Cornul de Aur, însă a înregistrat un eşec usturător atunci când a vrut să intercepteze cele trei vase genoveze închiriate de papă şi un transport bizantin de grâne. Blocat pe 20 aprilie de absenţa vântului, convoiul a rezistat atât de bine atacului, încât, după ce a reuşit să intre în port, flota otomană suferise mari pierderi, spre furia lui Mehmed al II-lea. Era o dovadă că marina sultanului – oameni şi instrumente – nu era încă de valoarea flotelor latine, cu toate că se dezvoltase mult.

Neputând să treacă peste lanţul Cornului de Aur, Mehmed al II-lea a schimbat tactica. Pe 22 aprilie, el a făcut o parte din flotă să treacă pe cale terestră din Bosfor în Cornul de Aur. Zidurile aflate de-a lungul Cornului erau mult mai greu de apărat, iar corăbiile aflate în port erau mult mai expuse. Genovezii şi veneţienii au încercat să remedieze situaţia incendiind flota turcească în noaptea de 28 aprilie. A fost un eşec costisitor: artileria plasată pe mal a învins atacul creştin. Avantajele obţinute de sultan o dată cu intrarea în Cornul de Aur erau confirmate. El a construit un pod care uşura deplasările de trupe.

Constantinopolul în 1453
Palatul Blacherne
Palatul lui Constantin
Poarta Adrianopole (Edirne Kapı)
Puntea de vase a lui Mehmed II
Traseul vaselor lui Mehmed II
Beşiktaş
Poarta Tunului (Topkapı)
Lycus
Moscheea lui Mehmed II Fâtih
GALATA
BOSFOR
Vechiul Serai
MARELE BAZAR
Seraiul Topkapı
Moscheea lui Bâyezîd II
Sfânta Sofia
Kadırga Limanı
Yedikule
Poarta de Aur
Ziduri
MAREA MARMARA

La sfârşitul lui mai, asediaţii erau epuizaţi de foamete şi de oboseala luptelor neîntrerupte. Însă, după şapte săptămâni de asediu fără nici un rezultat, apăruseră disensiuni şi în tabăra otomană. Khalîl Paşa se pare că dorea ridicarea asediului: el se temea de o ripostă occidentală de mare amploare. Într-un sfârşit, partizanii războiului, reprezentaţi de Zaganos Paşa, au câştigat, şi un ultim asediu a fost hotărât pentru noaptea de 28 mai 1453, Constantin al XI-lea respingând propunerile ce-i fuseseră făcute conform legii islamice. Oraşul a fost atacat din toate părţile, inclusiv de pe mare. Era vorba mai ales de operaţiuni de diversiune. Bătălia adevărată a avut loc în valea pârâului Lycus. Trei asalturi au venit unul după altul. Comandantul Giustiniani, grav rănit, a părăsit lupta, provocând dezertarea trupelor genoveze. Singuri împotriva asediatorului, grecii şi veneţienii au fost curând copleşiţi. Împăratul a murit în luptă. Victoria otomană era acum sigură. Marina debarcase şi oraşul era invadat de turci, în ciuda rezistenţei câtorva puncte. O parte a flotei creştine a reuşit să fugă în timp ce soldaţii sultanului jefuiau oraşul, fapt ce le fusese permis. Mulţi dintre locuitori căutaseră un adăpost iluzoriu în Sfânta Sofia, însă au fost prinşi şi făcuţi robi în număr mare, atunci când nu au fost ucişi. Prin cucerirea Constantinopolului pe 29 mai 1453, Mehmed al II-lea pusese capăt Imperiului bizantin.

Instalarea otomanilor la Constantinopol

În după-amiaza zilei de 30 mai, Mehmed al II-lea şi-a făcut intrarea în oraşul care se va numi de acum înainte cu numele său turcesc, Istanbul. El a străbătut oraşul călare până la Sfânta Sofia, unde a spus rugăciunea. Intenţia sa declarată era aceea de a face din oraşul cucerit capitala imperiului. Ruinele provocate de jaf l-au mâhnit. Astfel, el a ordonat încetarea jafului înaintea celor trei zile regulamentare. Este drept că prada de război era deja considerabilă. Strălucirea şi prosperitatea trebuiau redate oraşului care, în ajunul asediului, nu avea mai mult de 40 000 de locuitori.

Pentru a reuşi, sultanul a dat dovadă de o generozitate neaşteptată faţă de greci. Cu siguranţă, populaţia nu a fost scutită de masacre şi de jafuri, însă, dacă otomanii nu au arătat nici o milă faţă de luptătorii latini – *a fortiori* faţă de Orkhân – care au fost executaţi, s-a proclamat că grecii care au scăpat se pot întoarce nestânjeniţi acasă. Aristocraţia bizantină nu a fost tratată întotdeauna prost. Sistemul formaţiei de *kapı kulları* a primit un anumit număr din copiii acesteia, ceea ce le oferea ocazia unei cariere frumoase. A fost chiar propusă încredinţarea conducerii oraşului lui Lucas Notaras. Acesta a fost însă executat, la protestele lui Şehâbeddîn şi ale lui Zaganos, care se temeau de posibilitatea unei trădări. În orice caz, situaţia grecilor a fost clar definită. Oricare ar fi fost motivul, multe biserici au fost păstrate mai întâi. Biserica grecească a primit un statut şi o organizare durabilă. La iniţiativa sultanului, Georgios Scholarios Gennadios, conducătorul foarte popular al partidei antiunioniste, a fost numit patriarh. Gennadios şi succesorii săi nu au avut întotdeauna o viaţă uşoară, însă Biserica a păstrat o independenţă spirituală care nu putea decât să mulţumească sentimentele antilatine ale poporului. „Naţiunea" *(millet)* greacă era reprezentată de patriarh; diferendele între greci erau rezolvate de tribunalele ortodoxe; în sfârşit,

era acordată practica liberă a cultului. Desigur, acest statut corespundea situației normale a comunităților creștine în statele musulmane, însă punerea sa în practică la scară de stat și afirmarea prestigiului patriarhiei constituiau un eveniment important.

Acesta nu era decât unul din elementele politicii de readucere la vechea strălucire a Istanbulului. Mehmed al II-lea a poruncit executarea unei lucrări importante: repararea zidurilor, construirea citadelei Șapte-Turnuri (*Yedikule*) și a unui palat în centrul orașului. În 1459, marii demnitari ai statului au primit fiecare ordinul de a fonda complexe universitare, medicale, de caritate și comerciale în jurul marilor moschei. Viața intelectuală și economică trebuia astfel să înflorească din nou în oraș.

Al treilea punct al acestei politici consta în repopularea făcută de autorități. Prizonierii ce reveneau lui Mehmed al II-lea au fost eliberați și așezați în cartierul Fanar *(Fener)*, căci toate bunurile imobile reveneau de drept sultanului. A fost încurajată imigrarea, cu promisiunea cedării caselor, și a fost practicată politica tradițională de deportare a populațiilor marilor orașe ale imperiului și ale orașelor cucerite în cursul domniei. Cel mai greu era să-i forțezi să emigreze pe comercianții și pe meșteșugarii înstăriți, de care era nevoie în viața economică a capitalei; Mehmed a petrecut mai multe săptămâni la Brusa la începutul anului 1454 pentru a-i obliga pe locuitorii bogați ai acestui oraș să se mute în noua capitală.

Urmările politice, diplomatice și militare ale victoriei

Cucerirea Constantinopolului consacra victoria partizanilor războiului, cei ce îl susțineau pe Mehmed împotriva marelui vizir rămas de la Murâd al II-lea. „Cuceritorul" obținuse un imens prestigiu și avea acum mâinile mult mai libere. De la urcarea sa pe tron, îl îndepărtase de la putere pe Ișâk Pașa. Acum venise rândul marelui vizir Çandarlı Khalîl: acesta fusese întotdeauna în relații proaste cu Mehmed al II-lea; recentele evenimente nu-i dăduseră dreptate. Aceasta era ocazia de a scăpa de un personaj foarte influent, a cărui politică nu mai era de actualitate și a cărui popularitate printre ieniceri i-o umbrea pe a sa. Nu este nevoie să credem acuzațiile de trădare și de neîndeplinire a sarcinilor, care au fost aduse împotriva lui de cronicarii favorabili lui Mehmed, pentru a explica destituirea și executarea sa, în iulie 1453. Rivalul său, Zaganos Pașa, fu numit în locul său.

Cucerirea Istanbulului ducea la reconsiderarea relațiilor dintre Poartă și celelalte puteri. Prima vizată a fost colonia genoveză din Galata, a cărei atitudine fusese ambiguă. Podestatul a avut înțelepciunea de a prezenta sultanului cheile orașului, care a trecut de sub suveranitatea Genovei sub cea a Porții. Mehmed a cerut distrugerea zidurilor și predarea armelor și a tunurilor. Le-a lăsat însă locuitorilor bunurile și bisericile, și le-a acordat libertatea comerțului. Genovezii aveau în continuare acces liber la fosta lor colonie. Puternicei Veneții nu i-a fost greu să obțină eliberarea prizonierilor ei și încheierea unei înțelegeri. Prin tratatul de pace din 18 aprilie 1454, care relua în mare măsură acordul din 1451, Veneția era asigurată asupra protecției vaselor și a bunurilor cetățenilor ei din Imperiul otoman, asupra liberei intrări și ieșiri din porturi și a dreptului de comerț în schimbul unei taxe de 2%; negustorilor otomani

li se acorda reciprocitate în porturile venețiene; Veneția putea avea un bail la Istanbul. În fine, ducatul de Naxos rămânea sub suzeranitate venețiană. Din punct de vedere economic, tratatul era avantajos. Puterile secundare, Ancona, Florența, Ragusa, au ajuns și ele la diferite acorduri cu Poarta, câțiva ani mai târziu. Numai ordinul Cavalerilor Sfântul Ioan al Ierusalimului, aflați în Rhodos, au refuzat sistematic să plătească tribut sultanului. Însă cei doi despoți din Moreea, Domenico Gattilusio (senior de Lesbos și Thasos), Palamede Gattilusio (senior de Enos), împăratul Trebizondei, despotul Serbiei au acceptat mărirea dărilor anuale.

De fapt, această situație era tranzitorie. Mehmed deținea acum capitala Imperiului roman. Prin voință proprie, dar și prin forța lucrurilor, urma să moștenească ultimele resturi ale Bizanțului și posesiunile latine din Levant. În ceea ce privește teritoriile grecești, cele câteva fragmente disparate care mai puteau subzista în Tracia mai puteau să aștepte. În Moreea, neliniștita populație albaneză, la care s-au adăugat repede numeroși greci, s-a revoltat pe parcursul verii anului 1453 împotriva despoților Paleologi, care au fost nevoiți să facă apel la Poartă. O intervenție rapidă a fiului lui Turakhan Bey, Ömer, a contribuit la desconsiderarea, o dată în plus, a Paleologilor. A fost necesară o a doua expediție, mult mai importantă, în octombrie 1454, a bătrânului Turakhan, pentru ca albanezii să se retragă.

Schimbările au început mai devreme pentru coloniile latine. Dispunând de acum înainte de o flotă importantă, sultanul s-a folosit de ea. În vara lui 1454, el și-a trimis corăbiile în Marea Neagră. Otomanii au cucerit astfel Sevastopol, apoi au silit colonia genoveză din Caffa și populația din Crimeea să plătească tribut. Marina a servit și în Marea Egee: în fața atitudinii Cavalerilor de Rhodos, Mehmed al II-lea a făcut razii de pe coastele Aydınului împotriva posesiunilor acestora din Cos și Rhodos (vara lui 1455). Între timp, el a trimis o flotă sub comanda lui Hamza Pașa, care a jefuit Lesbos, insula lui Domenico Gattilusio, și a pustiit Chios, apoi Rhodos. Constatând că orașul în sine nu putea fi cucerit, Hamza s-a abătut apoi asupra insulei Cos. La întoarcere, marinarii otomani s-au încăierat cu locuitorii din Chios și galera-amiral a fost scufundată. Aceasta i-a costat scump pe locuitorii insulei, iar Hamza a fost înlocuit de Yûnus care, plecat la sfârșitul aceleiași veri 1455, a pus stăpânire, la 1 noiembrie 1455, pe Noua Phocee (Yeni Foça), colonie genoveză a cărei prosperitate se baza pe comerțul cu alaun. La această nouă posesiune, Mehmed al II-lea a adăugat curând Vechea Phocee (Eski Foça). Pe de altă parte, prin amenințări, el a obținut de la ducele de Lesbos, genovezul Domenico Gattilusio, cedarea insulei Thasos (toamna lui 1455). În fine, pe parcursul iernii și la începutul primăverii lui 1456, profitând de neînțelegerile interne dintr-o altă ramură a familiei Gattilusio, el a anexat insulele Enos, la vărsarea râului Maritza, Imbros și Samothrace, urmate curând de Lemnos. Una dintre primele consecințe ale cuceririi Constantinopolului a fost deci rapida dezintegrare a prezenței genoveze în Marea Neagră și în Marea Egee.

Controlul asupra Dunării: chestiunea sârbă și conflictul cu Ungaria

Principala grijă a lui Mehmed al II-lea erau totuși Balcanii. Pentru sultan, se punea problema asigurării durabile a puterii otomane pe Dunăre, vizavi de o Ungarie

care se dovedise pe parcursul domniei precedente principalul obstacol în expansiunea turcă. Această problemă era legată de cea a Serbiei, stat tampon care trebuia să se afle sub influența otomană. Or, în ochii Porții, Ungaria juca aici un rol prea mare. În 1451, Mehmed al II-lea fusese nevoit să-i cedeze despotului Gheorghe Branković numeroase localități. După luarea Constantinopolului, acesta socotise înțelept să îi dea înapoi mai multe dintre acestea, însă sultanul pretindea și altele, mereu în numele drepturilor otomane la moștenirea lui Ștefan Lazarević: erau în joc Smederevo și Golubać, pe Dunăre, și Belgrad, considerat poartă a Ungariei. La drept vorbind însă, nevoile financiare ale imperiului împingeau și spre dorința de a lua înapoi regiunea minieră Novo Brdo, care aparținea de drept lui Branković.

O primă campanie, fără rezultate, a fost pornită în primăvara lui 1454. La sfârșitul lui august, sultanul a pornit din nou pe drumul Adrianopolelui, lăsând în Serbia o armată care va rezista, la sfârșitul anului, unui contraatac al sârbilor sprijiniți de unguri. Atacul a fost reînnoit în anul următor: la începutul lui iunie, sultanul a reușit să cucerească Novo Brdo. Bogata regiune minieră era, în sfârșit, otomană. În plus, a fost semnat un tratat cu despotul: acesta păstra moștenirea lui Ștefan Lazarević, însă ceda regiunea Novo Brdo și se angaja să plătească tribut și să strângă relațiile cu Poarta în detrimentul Ungariei. Astfel, la sfârșitul verii lui 1455, Mehmed al II-lea obținuse ceea ce era mai important: prețioasele venituri miniere și neutralitatea sârbă.

Țara Românească părea să rămână liniștită. Un alt adversar posibil, principele Moldovei, a acceptat în octombrie 1455 să plătească tribut în schimbul păcii și al libertății comerțului în imperiu a supușilor săi din Akkerman (Cetatea Albă). Sultanul putea acum să atace Ungaria, divizată de certuri interne. Asediul Belgradului a fost pregătit intens în iarna 1455-1456. Aflat sub blocadă, orașul a fost asediat la începutul lui iulie 1456. Reușind însă să pătrundă aici pe 15 iulie, Iancu de Hunedoara a făcut din nou posibilă aprovizionarea. Turcii au lansat un asalt pe 21 iulie, care s-a terminat cu lupte de stradă, în defavoarea lor. Printr-o mișcare spontană a „cruciaților", oameni de rând prost înarmați, veniți să-și apere pământul la apelurile lui Giovanni da Capistrano, a fost pornit un asalt împotriva otomanilor în călduroasa după-amiază a zilei de 22. Această trupă, care s-a mărit repede, i-a derutat pe turci. Abandonând un important material, distrus în grabă, Mehmed al II-lea, el însuși rănit, a dat semnalul de retragere.

Ungurii au fost incapabili să exploateze victoria, mai ales că moartea lui Iancu de Hunedoara (11 august 1456) deschidea o nouă perioadă de criză. Însă, pentru moment, drumul Ungariei era oprit.

Anul 1457

Sultanul a rămas la Adrianopole în 1457, mergând din când în când la Istanbul să vadă stadiul șantierelor la noul palat, la piața acoperită și la lucrările de aducere a apei. Circumcizia prinților Bâyezîd și Mustafâ a fost o ocazie de a-și afirma în mod fastuos puterea. În domeniul politic, marele vizir Zaganos Pașa a fost înlocuit de Mahmûd Pașa. Al doilea vizir, Șehâbeddîn Pașa, membru, ca și Zaganos Pașa, al

partidei războinice, a fost şi el demis. Fără a vorbi de înfrângerea de la Belgrad, cei doi erau consideraţi responsabili de executarea lui Notaras şi mai ales de cea a lui Çandarlı Khalîl, acceptată greu de ieniceri şi de ulemale.

În acest timp, conflictul cu Scanderbeg continua în Albania, unde otomanii căutau o ieşire la Adriatica. Conducătorul albanez se afla într-o situaţie dificilă. El suferise o grea înfrângere la Berat, pe 26 iulie 1455. Ţara fusese din nou invadată în 1456. În plus, persista opoziţia celorlalţi şefi de clan care, dacă era cazul, făceau apel la ajutorul Porţii. Cu toate acestea, Scanderbeg nu era singur: suzeranul său, Alfonso de Neapole, îi dădea un ajutor concret care nu era de neglijat. Papa Calist al III-lea a înarmat o flotă care a fost trimisă în Mediterana orientală cu gândul de a fi utilizată în sprijinul albanezului. În fine, regele Bosniei, Toma, era dispus să-i atace pe turci, şi chiar a cucerit de la aceştia câteva zone sârbe în 1457, însă a semnat un tratat cu sultanul în 1458, prin care îşi păstra cuceririle în schimbul unui tribut. O puternică armată otomană a intrat în Albania în vara lui 1457, făcându-l pe Scanderbeg să fugă. Totuşi, în cele din urmă, lui i-a revenit victoria, în septembrie 1457, în regiunea muntelui Tomor: surprinsă de albanezii care coborau din munţi pe când se odihnea, armata lui 'Isâ Bey a pierdut mulţi oameni şi a lăsat în urmă o importantă pradă de război.

În timpul verii lui 1457, flota pontificală, însărcinată să apere ultimele insule latine din Levant, a luat înapoi Lemnos, Samothrace şi Thasos, care au rămas câţiva ani sub autoritatea papei. Prudenţi, genovezii din Chios şi Domenico Gattilusio, seniorul din Lesbos, au preferat să plătească în continuare tribut. În schimb, în Moreea, despotul Toma Paleolog a considerat că poate opri plata tributului. Riposta nu va întârzia. În ceea ce priveşte Mediterana orientală, ea urma să fie teatrul unui conflict perpetuu între otomani şi Cavalerii de Rhodos, fără a mai vorbi de pirateria de zi cu zi. Curând, sultanul va fi din nou stăpânul celor trei insule pierdute.

Căderea Moreei şi a Serbiei: 1458-1460

Cei doi despoţi ai Moreei, Toma la Patras şi Demetrios la Mistra, întârziaseră mai mulţi ani cu plata tributului. Pornind din Adrianopole spre Thesalia în aprilie 1458, Mehmed al II-lea le-a ordonat să plătească. Neprimind nici un răspuns, el a pătruns în Peloponez. Lăsând un contingent în faţa Corintului, el a înaintat către sud, apoi a urcat către nord-vest, primind supunerea câtorva localităţi – printre care Patras –, cucerind altele şi pustiind ţinutul. În timp ce a trimis trupe să jefuiască Elida şi Messenia, Mehmed a revenit în faţa Corintului, epuizat în urma săptămânilor de asediu. Otomanii au încercat în van un asalt, însă comandantul oraşului, Matei Asan, cumnatul despotului Demetrios, a trebuit să cedeze în faţa populaţiei aflate la capătul puterilor: pe 6 august 1458, el i-a lăsat pe otomani să intre în citadela Acrocorint în schimbul libertăţii locuitorilor care nu vor fi constrânşi decât la plata unui tribut. În plus, el a mijlocit pacea între sultan şi despoţi. În afara tributului impus, aceştia trebuiau să cedeze Porţii toate cetăţile şi fortăreţele cucerite de sultan, ca şi teritoriile unde pătrunseseră armatele sale. O parte considerabilă a Moreei era, de acum înainte, otomană. Pe de altă parte, fusese anexată şi Atena.

În timp ce sultanul pornea către Moreea, marele vizir Mahmûd Paşa mergea spre Serbia. Această ţară trecea printr-o gravă criză. Lazăr, fiul şi urmaşul lui Gheorghe Branković, care murise pe 15 ianuarie 1456, s-a stins din viaţă la rândul său pe 20 ianuarie 1458. El nu avea nici un fiu, iar problema succesiunii punea din nou faţă în faţă influenţele otomană şi ungară. Exista o grupare prootomană, bazată pe ura împotriva ungurilor şi a catolicilor: sârbii ortodocşi puteau considera ritul lor mai puţin ameninţat de turcii musulmani decât de catolici. În fruntea acestei grupări se afla chiar fratele marelui vizir, Mikhâil Angelović, care a chemat în ajutor Poarta. În martie 1458, Mahmûd Paşa a pornit în direcţia Smederevo. Însă o revoltă produsă în acest oraş la sfârşitul lui martie a dus la căderea lui Angelović. Gruparea ungară a ieşit învingătoare, iar Mahmûd Paşa a intrat în Serbia ca inamic. El a cucerit un număr de teritorii, însă a renunţat la un asediu prelungit al oraşului Smederevo, aflând că se anunţa sosirea forţelor ungare. Repliat în apropiere de Niş, în iulie-august 1459, el a supus oraşul Golubać, cu toate că ocuparea acestuia nu a fost uşoară. Ameninţarea unei armate conduse de fiul lui Iancu de Hunedoara, Matei Corvin, care era, din 24 ianuarie 1458, regele Ungariei, l-a determinat pe Mahmûd Paşa să se retragă. La Üsküb (Skopje), acesta s-a întâlnit cu sultanul, care se întorcea din Moreea şi pe care l-a informat asupra situaţiei (octombrie 1458).

Otomanii şi-au luat măsuri pentru a rezista ungurilor care, între timp, organizau Serbia după placul lor. În ianuarie 1459, ei au recunoscut transferul despotatului către Ştefan, fiul regelui Bosniei, care, în schimb, a recunoscut suzeranitatea ungară. Ştefan a urcat pe tron pe 21 martie 1459 şi pe 1 aprilie s-a căsătorit cu fiica lui Lazăr Branković, Elena, prin care îşi motiva legitimitatea. Replica otomană a fost imediată. Armata sultanului a intrat în Serbia fără a întâmpina împotriviri, Matei Corvin fiind ocupat în vest cu împăratul german. Tatăl „despotului" Ştefan, Toma al Bosniei, considerând mai înţelept să trateze cu Mehmed al II-lea, a acceptat să abandoneze Smederevo în schimbul unor avantaje la frontiera sârbo-bosniacă. Oraşul, în care gruparea prootomană era puternică, s-a predat, împreună cu alte cetăţi. Anul 1459 a fost deci martorul sfârşitului despotatului Serbiei, care a devenit sangeacul Semendir.

Totuşi, în Moreea nu se instalase pacea. Despotul Toma pierduse mai mult decât fratele său în campania din 1458, iar supunerea către turci era apăsătoare. Pe când Demetrios admitea ideea că ar putea deveni vasalul sultanului, Toma ducea mai departe tradiţia politică paleologă a unirii cu latinii: el nu s-a ales decât cu trimiterea unei trupe de 300 de oameni din partea papei şi a ducatului de Milano (iulie 1459). Toma, a cărui revoltă a atras în jurul său numeroşi seniori feudali, a început asediul Patrasului, oraş otoman. El l-a atacat şi pe fratele său, al cărui despotat s-a fărâmiţat repede. La aflarea acestor veşti, Mehmed al II-lea l-a trimis la Atena pe Hamza Paşa, pentru a-l înlocui pe fiul lui Turakhan, Ömer Bey, căruia i se reproşa pasivitatea. Sosirea lui Hamza l-a determinat pe Toma să se retragă în oraşul Leontarion, în preajma căruia trupele sale au fost împrăştiate în bătălie. Văzând starea disperată a Peloponezului, cei doi fraţi s-au împăcat. Însă Demetrios a încălcat curând acest armistiţiu şi, fiind respins, asediat în Monemvasia, a apelat la ajutorul otomanilor.

Intrând în Moreea în martie 1460, armata turcă a eliberat Patras, asediat de Toma, care a fost nevoit să ceară curând pacea, însă nu a putut plăti tributul anual pe care îl promisese. Moreea se afla în plină anarhie.

În mai 1460, Mehmed al II-lea, decis să anexeze un teritoriu pe care, în mod evident, nu-l mai putea controla prin alte metode, s-a hotărât să intervină personal. Demetrios s-a supus fără a opune rezistență, acceptând ofertele onorabile care i-au fost propuse în alte părți ale imperiului (30 mai). Pe parcursul verii, otomanii au luat în posesie întregul despotat. Reînnoindu-și tratatele cu Poarta, venețienii și-au păstrat vechile posesiuni. Toma a fugit la Roma. Pe drumul de întoarcere, turcii au anexat Teba, ultimul rest al ducatului latin al Atenei. Când Mehmed al II-lea s-a întors în capitală în toamna lui 1460, Moreea nu era în întregime pacificată, însă era otomană. Un singur stat grecesc subzista: Trebizonda.

Campania pe țărmul Mării Negre: anexarea orașelor Sinope și Trebizonda

Campania din 1461 a clarificat situația în Anatolia. Mehmed al II-lea pusese deja capăt prezenței genoveze la Amastris (Amasra, 1459). Venise rândul ultimelor cetăți independente din această parte a Mării Negre: Sinope și Trebizonda. Anexarea acestor două porturi avea un aspect economic, dar și politic: Trebizonda, ultim stat bizantin, care plătea tribut Porții din 1456, era condamnată de ambițiile imperiale ale sultanului. În plus, prezența sa constituia un risc pentru otomani, mai ales că împăratul precedent, Kalo-Ioan Comnen, își căsătorise fiica, pe Ecaterina (Despina), cu suveranul Oilor albe (Akkoyunlu), Uzun Hasan, care formase un regat reunind Anatolia orientală, Azerbaidjan și Mesopotamia.

Mehmed al II-lea a început prin a elimina principatul candarid, cu toate că acesta își respecta obligațiunile de vasal, însă a cărui independență care dura de atâta vreme se putea să dovedi la un moment dat, periculoasă. El a pornit către Sinope, care s-a predat, iar emirul a fost despăgubit. Poarta a anexat și Kastamonu, pe care își propusese inițial să-l redea candaridului Kızıl Ahmed Bey. Astfel, acesta a jucat mai târziu un rol important în agitația antiotomană din preajma karamanidului și a Oilor albe. Armata otomană a pornit din nou spre est în întâmpinarea lui Uzun Hasan, însă a fost încheiat un tratat care îi lăsa lui Mehmed al II-lea mână liberă în ceea ce privește Trebizonda. În acest timp, flota venită din Istanbul începuse asediul orașului, după ce devastase periferiile și țărmurile, și pornise canonada. Asediul dura de o lună când a sosit armata otomană terestră. Nemaiașteptând ajutorul lui Uzun Hasan, David, conducătorul cetății, a preferat să negocieze prin intermediul protovestiarului Geogios Amirutzes, rudă cu marele vizir Mahmūd Pașa. În schimbul asigurării unui viitor convenabil, el a predat orașul, care a devenit otoman pe 15 august 1461. Sultanul a organizat orașul conform principiilor sale, deportând o parte din populație în Istanbul, luând numeroși oameni în serviciul său sau al vizirilor săi.

La întoarcerea în capitală, pe 26 octombrie 1461, Mehmed al II-lea era practic stăpânul întregului țărm anatolian al Mării Negre. Scăpat de micile puteri susținute de Tamerlan, el nu mai avea în Asia Mică decât doi dușmani: karamanidul Ibrâhîm Bey și Uzun Hasan, principele Akkoyunlu.

Conflicte cu creştinii. Război cu Veneţia (1462-1470)

Profitând de absenţa prelungită a lui Mehmed al II-lea din 1461, doi principi supuşi îşi scuturaseră jugul. În Lesbos, Niccolo Gattilusio îndrăznise să deschidă porţile corsarilor catalani. Şi mai grav însă, voievodul Ţării Româneşti, plătitor de tribut către Poartă, se aliase cu Ungaria în lupta împotriva otomanilor. El ajunsese la Dunăre şi pustiise cu cruzime Bulgaria otomană: ajuns la putere în 1456, Vlad al III-lea Dracul „Ţepeş" şi-a cucerit repede – datorită tehnicii foarte noi a imprimeriei – în Europa o tristă celebritate sub numele de Dracula. Într-o epocă deloc blândă, el pare să fi arătat o sălbăticie deosebită.

Se impunea o replică. După preparative importante, Mehmed al II-lea a invadat Ţara Românească în primăvara lui 1462, probabil cu scopul de a o anexa. Însă campania s-a dovedit a fi dificilă. Populaţia s-a refugiat cu turmele în păduri şi evita lupta, practicând un război de hărţuire. Armata valahă a fost totuşi înfrântă sever, însă Mehmed al II-lea a preferat să menţină Ţara Românească ca vasal, urcându-l pe tron pe Radu, fratele lui Vlad al III-lea Dracul, ce fusese ostatic la Poartă. Sosit înapoi la Istanbul în iulie 1462, sultanul a pornit la sfârşitul lui august o expediţie împotriva Lesbosului. Atacul combinat al flotei şi al forţelor terestre venite dinspre Asia Mică a înfrânt rezistenţa lui Niccolo Gattilusio. Latinii au fost ucişi, iar insula, anexată, cu obişnuitele măsuri de deportare şi înrobire.

Astfel de operaţiuni puteau fi atribuite dorinţei de a consolida graniţele otomane, însă intenţiile agresive ale lui Mehmed al II-lea au devenit clare. După ce a cucerit Sinope şi Trebizonda, el părea să se îndrepte împotriva vechilor săi inamici veneţieni şi unguri. Anii 1462-1463 au fost marcaţi de mari preparative, mai ales maritime. În această epocă a fost construit la Istanbul „portul galerelor" *(Kadırga Limanı)*. De asemenea, două forturi au fost construite pe cele două maluri ale Dardanelelor. Marea Marmara şi Istanbulul erau astfel mai bine apărate împotriva atacurilor veneţiene.

În acest timp, în Grecia, posesiunile Veneţiei erau ameninţate sub diverse pretexte de trupele locale ale sultanului. Un atac neaşteptat asupra Lepanto a reuşit în noiembrie 1462, iar Argos a fost luat pe 3 aprilie 1463. Nu mai puţin gravă a fost cucerirea Bosniei. Regele Ştefan Tomasević, care se aştepta demult la acest atac, îşi rezolvase neînţelegerile cu Ungaria. Însă acestui regat, împărţit între partida catolică – a regelui – şi cea a ereticilor bogomili, nu i-a venit nici un ajutor din partea Italiei. Regele s-a întors către sultan, prea târziu însă: promiţând un armistiţiu de cincisprezece ani, în acelaşi timp, Mehmed al II-lea porni în campanie însoţit de marele vizir Mahmûd Paşa. Luptele, desfăşurate în mai-iunie 1463, au fost uşoare. Regele a fost nevoit să se predea. El a înlesnit chiar cucerirea restului ţării, ceea ce nu a împiedicat executarea sa. Stăpâni ai Bosniei, otomanii nu au putut să cucerească Herţegovina, unde s-au lovit de un război de gherilă eficient.

Veneţia, unde agresiunile turce nu erau bine privite, începuse să îşi reconsidere politica de pace cu Poarta încă de la începutul anului 1462. Cuceririle sultanului făceau inevitabil războiul. De la căderea Bosniei, Ragusa, Dalmaţia, porturile din Adriatica erau într-un pericol permanent. Se contura o alianţă antiotomană cu Ungaria.

Războiul a fost hotărât pe 22 iulie 1463. Atacul a fost lansat împotriva Moreei, țară considerată bogată, a cărei posesiune n-ar fi displăcut venețienilor. Trupele venețiene au cucerit Argos în august 1463. Zidul Hexamilionului a fost reparat la începutul lui septembrie. În timp ce venețienii începeau asediul Corintului, guvernatorul Bosniei, fiul lui Turakhan, Ömer Bey, și-a făcut apariția sub zidurile Hexamilionului, unde au avut loc câteva lupte. În acest timp, conform unui acord din 12 septembrie 1463, Matei Corvin intra în Bosnia: la sfârșitul anului, țara părea să aparțină din nou creștinilor.

Situația acestora era mai puțin strălucită în Peloponez. Venețienii suferiseră o grea înfrângere pe 20 octombrie 1463. Când marele vizir Mahmûd Pașa a sosit în zonă cu întăriri, venețienii, epuizați de dizenterie, rămași fără conducător, eșuând în fața Corintului, abandonaseră asediul și apărarea Hexamilionului și se refugiaseră la Nauplia. Peninsula a fost invadată de otomani, care au cucerit încă o dată tot ceea ce pierduseră. Hexamilion a fost complet distrus, iar venețienii erau pe punctul de a pierde ultimele posesiuni în Moreea. Ostilitățile au continuat în 1464: venețienii îl ajutau pe Scanderbeg. Ei au trimis în Egeea o flotă, care a ratat două tentative de recucerire a Lesbosului (mai-iunie). Numit în fruntea armatei din Moreea, nereușind să obțină un rezultat, Sigismundo Pandolfo Malatesta s-a reîntors în Italia în 1466.

În primăvară, sultanul a pornit la recucerirea Bosniei. Dacă o ripostă ungară l-a determinat să abandoneze în august asediul capitalei, Jajce, un contraatac otoman la sfârșitul toamnei a îngăduit Porții păstrarea celei mai mari părți din țară.

După acest semieșec, Mehmed al II-lea s-a întors în capitală. Trupele erau obosite. El însuși era bolnav. A rămas la Istanbul în 1465 și s-a consacrat studiului. În această epocă a fost început Palatul Nou de la Topkapı. În rest, prezența sultanului nu era necesară în vest. Războiul din Moreea îi costa mult mai mult pe venețieni decât pe otomani. Flota Republicii activa în Egeea, unde a pus stăpânire pe Imbros, Thasos și Samothrace în primăvara lui 1466. Părea chiar pe punctul de a-i alunga pe turci din Atena. În ceea ce privește forțele terestre însă, Ömer Bey era în continuare superior. În august 1466, venețienii au fost înfrânți de două ori la Patras. În plus, moartea lui Capello a lipsit flota de un conducător excelent.

Sultanul putea deci să se consacre fără grijă problemei Albaniei, unde a condus o expediție în primăvara lui 1466. El a devastat ținutul, dar nu a putut să cucerească Kroja, apărată din interior de venețieni și albanezi și din exterior de trupele lui Scanderbeg. Înainte de a se retrage, lăsând asediul în grija lui Balaban Pașa, în iunie-iulie, Mehmed al II-lea a poruncit construirea fortăreței Elbasan, avanpost care a rezistat oricăror atacuri albaneze. În perioada următoare, aceștia au dus o luptă de gherilă eficientă și au distrus o cetate otomană în aprilie 1467. După un ultim asalt al Krojei, armata lui Balaban Pașa, rănit mortal, a început retragerea, în cursul căreia a suportat pierderi grele. Și campania din vara următoare, condusă de sultan, s-a dovedit decepționantă. Totuși, otomanii înaintau. Raziile lor se înmulțeau în Albania, până spre cetățile de pe malul venețian, în Herțegovina, Dalmația, Croația, curând în Carniola, Carintia și Friuli. Moartea lui Scanderbeg (17 ianuarie 1468) a divizat Albania între seniorii feudali. Anarhia a înlesnit intervențiile otomane, în timp ce venețienii își concentrau forțele pentru apărarea Krojei și a posesiunilor de pe coastă.

În ciuda propunerilor de pace nefructuoase, nefiind nici unul pregătit să facă concesii, războiul continua în ritm lent. Sultanul stăpânea într-un mod mulţumitor situaţia terestră pentru a duce campanii în Asia Mică, şi pentru a-i ţine sub observaţie pe veneţieni şi pe unguri. Marinarii veneţieni şi turci împărţeau acelaşi teritoriu pentru piraterie. În timpul verii lui 1469, flota Republicii a luat Imbros şi Lemnos, apoi a pustiit Salonicul, Noua Phocee şi insula Enos.

Întors victorios din Anatolia, sultanul putea să dea acum marea lovitură. A fost alcătuită o flotă importantă şi, în iunie 1470, armatele terestre şi cele de pe mare au pornit să asedieze Negroponte (Eubeea), legat de continent printr-un pod de vase. Al cincilea asalt, început pe 11 iulie, a permis cucerirea oraşului pe 12, dimineaţa. Această victorie a fost posibilă numai prin neutralitatea inexplicabilă a veneţienilor. Populaţia a fost masacrată. Veneţia pierduse, o dată cu Eubeea, una dintre principalele posesiuni din Levant. Celelalte deveneau extrem de ameninţate: căderea Negropontelui însemna o cotitură în războiul veneto-otoman şi în istoria Mediteranei orientale.

Frontul anatolian: anexarea Karamanului şi conflictul cu Akkoyunlu (1463-1474)

Conflictul veneţian nu era singura preocupare a lui Mehmed al II-lea. Boala sa, ciuma din imperiu, nemulţumirile trupelor, reconstrucţia Istanbulului erau tot atâtea griji. De asemenea, el urmărea îndeaproape şi situaţia din Asia Mică.

În fapt, în vara anului 1464, Karamanul era sfâşiat de o gravă criză. Fiii lui Ibrâhîm Bey, care murise, îşi disputau puterea: având în vedere că Pîr Ahmed era stăpânul Konyiei şi a celei mai mari părţi a ţării, Işâk a cerut ajutorul lui Uzun Hasan, principele Akkoyunlu. Pentru acesta, se ivea o ocazie bună. Fusese nevoit să se supună când Mehmed al II-lea cucerise Trebizonda în 1461, însă puterea sa crescuse mult de atunci. În timp ce sultanul era ocupat cu veneţienii şi ungurii, începând din decembrie 1463, senatul Veneţiei propusese o alianţă antiotomană Karamanului şi lui Uzun Hasan. Negocierile au durat zece ani, îngreunate de distanţă şi de războaie. Emirul aştepta din partea Veneţiei mai ales arme de foc. Republica, la rândul ei, îşi dorea deschiderea unui alt front, ceea ce s-a întâmplat, dar de care nu a putut profita. Pentru rivalul lui Mehmed al II-lea, era momentul să pornească acţiunea. El l-a ajutat pe Işâk să-l gonească pe Pîr Ahmed. Noul emir a considerat mai prudent să-i propună sultanului cedarea regiunii Akşehir şi Beyşehir, disputate dintotdeauna de cele două state. Aceasta nu era suficient pentru Mehmed al II-lea, care pretindea cedarea teritoriilor aflate la vest de Çarşamba. Neobţinând un răspuns, el l-a sprijinit pe Pîr Ahmed şi l-a trimis pe Hamza Paşa împotriva lui Işâk, care a fost nevoit să caute refugiu la Uzun Hasan, apoi în Egipt (1465).

Curând, Pîr Ahmed a încercat să îşi consolideze independenţa, făcându-l pe Mehmed al II-lea să intervină în primăvara anului 1468. Intrat în Konya fără a întâmpina rezistenţă, el l-a trimis pe marele vizir Mahmûd Paşa împotriva lui Pîr Ahmed, care se retrăsese la Larende (Karaman). Învins şi urmărit până în munţii Tars, Pîr Ahmed a reuşit totuşi un atac strălucit împotriva trupelor lui Mahmûd Paşa: acest incident

va juca un rol important în înlocuirea marelui vizir cu Işâk Paşa (iulie 1468). Şi totuşi, expediţia a fost un succes: chiar dacă Tars şi Taşeli erau în afara puterii sale, sultanul avea câmpia Konyei, unde l-a numit guvernator pe fiul său, Mustafâ.

În vara lui 1470, Kasım, un alt frate al lui Pîr Ahmed, profitând de faptul că otomanii erau prinşi în Eubeea, s-a revoltat. Marele vizir, trimis în Anatolia în vara următoare, nu a reuşit să îi învingă pe karamanizi şi a fost înlocuit de Rûm Mehmed Paşa. În acelaşi an, otomanii au anexat Alâya, mic principat aflat sub suzeranitate mamelucă, al cărui emir, Kılıc Arslan, a preferat să-i predea oraşul fără luptă lui Gedik Ahmed Paşa.

Conflictul s-a declanşat din nou în vara lui 1472. Trupele lui Uzun Hasan, cărora li s-au alăturat candaridul Kızıl Ahmed şi karamanidul Kâsım, au atacat teritoriul otoman. În octombrie, trupele Akkoyunlu şi fraţii karamanizi au invadat Karamanul, forţându-l pe Mustafâ, fiul lui Mehmed al II-lea, să părăsească Konya. Sultanul a reacţionat imediat. El a început prin a-l numi din nou ca mare vizir pe Mahmûd Paşa. Armata a fost strânsă în grabă şi, pentru a câştiga bunăvoinţa trupelor, le-au fost împărţite solda şi cadouri. Armata otomană a iernat în apropiere de Amasya. În acest timp, trupele prinţului Mustafâ le bătuseră pe cele ale Akkoyunlu, determinându-i pe fraţii karamanizi să fugă, Pîr Ahmed la Uzun Hasan, iar Kasım spre Silifke.

Adversarul adevărat al sultanului rămânea Uzun Hasan. După un prim succes pe Eufrat, în apropiere de Erzincan, acesta a suferit o înfrângere zdrobitoare la Otlukbeli, în apropiere de Başkent, pe 11 august 1473. Confruntat cu o armată bine echipată, lui Uzun Hasan îi lipsiseră armele de foc: flota veneţiană care i le aducea nu reuşise să ajungă. Ascultând sfaturile lui Mahmûd Paşa, Mehmed al II-lea nu a profitat de această victorie, lucru care ar fi fost extrem de anevoios. De altfel, Uzun Hasan va înceta să-şi nelinişteasca vecinul prea puternic. Rămânând în continuare în legătură cu veneţienii, el a semnat pacea cu Mehmed al II-lea. Se pare însă că acesta îi purta pică marelui vizir, căci l-a demis şi l-a înlocuit cu Gedik Ahmed Paşa (noiembrie 1473).

Acesta şi-a propus pacificarea Karamanului în 1474. Pîr Ahmed şi Kasım au fost nevoiţi din nou să îşi caute refugiul la Uzun Hasan. În cursul acestor ultime lupte, prinţul Mustafâ s-a îmbolnăvit şi a murit (iunie 1474). În decembrie 1474, prinţul Cem l-a înlocuit în fruntea unei provincii de acum otomanizate.

Victoria asupra italienilor, conflictul cu ungurii şi cu moldovenii (1473-1479)

Sultanul putea acum să pornească împotriva creştinilor. În timpul verii lui 1472, o flotă cruciată făcuse manevre pe malul Asiei Mici, sprijinindu-l pe karamanidul Kasım, incendiind Smirna şi arsenalul de la Gallipoli. Însă aceste acţiuni fără urmări pe termen lung nu i-au fost de ajutor lui Uzun Hasan. După 1473, iniţiativa le-a aparţinut otomanilor, care au făcut razii în Europa centrală până în împrejurimile Veneţiei şi care urmăreau cucerirea Albaniei. În 1474, beilerbeiul Rumeliei a asediat în zadar Scutari (Şköder) (15 iulie – 28 august) şi a fost nevoit să se retragă cu o armată decimată de boli şi de asaltul zidurilor.

Nu era decât o remiză. Sultanul a semnat un armistițiu de șase luni cu Veneția, ceea ce a permis flotei lui Gedik Ahmed Pașa să facă manevre în Marea Neagră. În iunie 1475, aceasta a pus stăpânire pe Caffa, în Crimeea, apoi, curând, pe Tana, lângă Marea Azov. Acesta era sfârșitul prezenței genoveze în Marea Neagră, care devenea aproape un lac otoman. În fond, coloniile genoveze din regiune își pierduseră importanța de la dispariția drumului mongol, iar Genova nu mai poseda în Levant decât Chios, de altfel o posesiune importantă.

Campania din Marea Neagră trebuie legată și de problemele interne ale hanatului Crimeii, pe teritoriul căruia se aflau cetățile genoveze. Fondat pe dubla autoritate a hanilor Djingiz și a aristocrației șefilor de clan, hanatul traversa, în 1474-1475, o gravă criză. La cererea genovezilor, hanul Mengli Giray l-a demis pe reprezentantul tătar la Caffa, Eminek, bei al importantului clan Șirin. Pe de altă parte, hanul Hoardei de Aur, Ahmed, invadase Crimeea. Adunând majoritatea aristocrației, Eminek a cerut ajutorul otomanilor. În acest context, Mehmed al II-lea și-a proclamat suzeranitatea asupra Crimeei, după cucerirea Caffei. În fapt, otomanii, care se vor lovi de pretențiile Hoardei de Aur asupra hanatului până în 1502, nu și-au impus influența decât progresiv: dacă Poarta se folosea de aristocrația clanurilor – mai ales Șirin – împotriva autorității hanilor, de fapt, aceștia au rămas multă vreme foarte independenți.

Anul 1476 va pune față în față Poarta cu ungurii și cu moldovenii. Matei Corvin se pregătea în toamnă să înlăture pericolul reprezentat de fortăreața otomană Šabać la frontierele sale, prea des traversate de bandele turcești. El a cucerit-o pe 15 februarie 1476, după un asediu care a durat treizeci și două de zile, și a înaintat până la Smederevo, pe care l-a înconjurat cu trei fortificații din lemn în vederea unui viitor asediu. Otomanii au răspuns prin noi raiduri și i-au constrâns pe unguri să părăsească Smederevo în iarna următoare, la întoarcerea din campania din Moldova. Aceasta a fost, de fapt, marea lovitură a anului. Din 1473, Ștefan cel Mare, voievodul Moldovei, aliat cu ungurii, încerca să atragă Țara Românească în sfera sa de influență, în pofida influenței otomane. Ripostele Porții nu avuseseră decât rezultate de moment, atunci când nu se soldaseră cu grave eșecuri, ca în ianuarie 1475. Fiind bolnav, Mehmed al II-lea a trebuit să renunțe, în primăvara viitoare, la o campanie în Moldova. Aceasta a avut loc în primăvara lui 1476. Ștefan cel Mare a refuzat lupta atât cât a putut, atrăgând dușmanul în regiuni neprietenoase. A fost totuși constrâns, pe 26 iulie, să lupte la Valea Albă, unde otomanii l-au învins cu greu. Sultanul, neputând să fructifice victoria, a ordonat retragerea și pustiirea țării, care rămânea, în fond, la îndemâna dușmanilor săi: pe frontul ungar și moldovean, situația rămânea stabilă.

Dimpotrivă, Veneția, hărțuită în teritoriile orientale, ba chiar și la propriile frontiere, sărăcită de război, era la capătul puterilor. În Albania, otomanii se impuneau din ce în ce mai mult. Croia a sfârșit prin a se preda lui Mehmed al II-lea în iunie 1478. Curând a venit rândul orașelor Drivasto (Drišt) și Alessio (Leš). Numai Scutari (Shköder) continua să reziste. Moartea lui Uzun Hasan, în ianuarie 1478, îndepărta orice speranță de redeschidere a unui nou front. După șaisprezece ani de război, Veneția obținea în sfârșit pacea.

Prin tratatul din 25 ianuarie 1479, Republica ceda Porții Scutari, Kroja, Lemnos, Negroponte și promontoriul Magna, la sud de Peloponez. Cele două puteri se angajau

să își redea reciproc un anumit număr de teritorii cucerite în cursul luptelor. Din punct de vedere financiar, Veneția promitea să plătească o datorie de 100 000 de ducați și să plătească în fiecare an o sumă de 10 000 de ducați în schimbul libertății de comerț în Imperiul otoman, în condiții avantajoase. În fine, Republica era autorizată să întrețină la Istanbul un bail, ce avea răspunderea jurisdicției civile asupra cetățenilor venețieni. Din punct de vedere politic, Veneția primise o lovitură din care nu-și va mai reveni niciodată pe deplin. Din punct de vedere economic, ea se va descurca mulțumitor. Pentru Poartă, neutralitatea venețiană – cu atât mai sigură cu cât amenințarea militară otomană rămânea prezentă – îi permitea să-și ducă, fără teamă, la bun sfârșit opera.

Ultimii doi ani de domnie

După ce a triumfat asupra celor doi mari dușmani ai săi, Mehmed al II-lea și-a continuat cuceririle. În est, l-a însărcinat în 1479 pe fiul său Bâyezîd, guvernator de Amasya, cu anexarea micului principat grecesc Torul, la 90 km sud-vest de Trebizonda, pe care îl proteja Uzun Hasan, acum mort, ca și a unei fâșii de pământ din Georgia orientală. La vest, Gedik Ahmed Pașa, acum sangeacbei de Avlonya (Valona/Vlöre) a cucerit cu ușurință pe mare despotatul de Arta, care cuprindea insulele Santa Maura, Cephalonia și Zante. Veneția, care arătase o neutralitate binevoitoare, a primit mai târziu din partea sultanului Bâyezîd al II-lea insulta Zante. În Grecia și Albania, numai câteva posesiuni venețiene vor scăpa de acum înainte cuceririi otomane.

Sultanul a fost mai puțin norocos cu Matei Corvin. Desigur, raziile turcești erau departe de a înceta, însă victoria ungară de la Kenyermezö, în octombrie 1479, asupra unei armate turcești importante a arătat limitele posibilităților otomane.

Pentru sultan, anul 1480 a fost marcat și de o înfrângere usturătoare în fața Rhodosului. Ordinul Sfântul Ioan al Ierusalimului, căruia îi aparținea insula, se aștepta la un atac: spre deosebire de genovezii din Chios, acesta refuzase întotdeauna să plătească tribut. În plus, atunci când Chios era încă un punct comercial important și util turcilor înșiși, Rhodos devenise un centru activ de piraterie, de neacceptat pentru Poartă. Trupele otomane comandate de paleologul Mesîh Pașa au debarcat pe 23 mai 1480 și au început asedierea orașului. Marele maestru al ordinului, Pierre d'Aubusson, mărise și consolidase fortificațiile. El își luase precauția de a chema din Europa un mare număr de cavaleri și de a aduce în oraș toate proviziile. Poruncise demolarea construcțiilor din afara zidurilor. În sfârșit, el asigurase pacea, ajungând la o înțelegere cu sultanul mameluc, care nu-și dorea să-i vadă pe otomani în Rhodos. Artileria turcă a fost eficientă, însă zidurile erau remarcabile și apărarea, ea însăși bazată în mare parte pe artilerie, era foarte activă. Asaltul general din 28 iulie, respins cu fermitate, a adus mari pierderi în rândul asediatorilor. În fața unor asemenea pierderi, Mesîh Pașa a preferat să abandoneze insula. Era un mare succes pentru Ordinul Sfântul Ioan, care a putut să-și păstreze posesiunile din Rhodos, Cos și Halicarnas (Bodrum, pe continent).

Dimpotrivă, în vest, în aceeași vară, Gedik Ahmed Pașa a înregistrat un succes care a făcut Italia să tremure. Pașa dispunea la Avlonya (Vlöre) de o flotă gata să traverseze Adriatica. Italia era atunci tulburată de ambițiile regelui Ferrante de Neapole,

foarte puţin apreciate, mai ales de către florentini şi veneţieni, aceştia din urmă fiind chiar acuzaţi de a fi împins Poarta să atace Neapole. Pare mai verosimil mai degrabă ca Republica, după obiceiul său, să se fi cantonat într-o neutralitate de aşteptare. Oricum, Mehmed al II-lea şi belicosul său slujitor Gedik Ahmed Paşa nu aveau nevoie de încurajări pentru a duce mai departe cuceririle lor. Dincolo de pretenţiile afişate de Poartă faţă de moştenirea principilor de Taranto, regatul de Neapole se arătase făţiş antiotoman, protejându-l pe Scanderbeg. Coastele sale se aflau la mică distanţă de Avlonya. Fărâmiţarea Italiei şi neutralitatea Veneţiei uşurau formarea unui cap de pod util pentru cuceriri viitoare în peninsulă. Flota otomană a debarcat fără neplăceri aproape de Otranto pe 28 iulie 1480. Lipsit de artilerie, oraşul a căzut pe 11 august. Populaţia a fost ucisă, iar ţinutul jefuit până la Brindisi, Lecce şi Taranto. Napolitanii însă şi-au revenit şi, în septembrie, trupele lor au ajuns în vecinătatea oraşului Otranto unde se afla o puternică garnizoană lăsată de paşă, care se reîntorcea la Avlonya cu grosul trupelor, aşteptând momentul să treacă din nou strâmtoarea. În acest timp, papa Sixt al IV-lea organiza o cruciadă şi, în acest scop, construia o flotă. Mai mult însă decât aceste preparative, moartea lui Mehmed al II-lea, tulburările care au urmat în Tracia şi abandonarea, pentru moment, a proiectului sunt explicaţia recuceririi Otranto de către regele Ferrante, pe 10 septembrie 1481.

Chiar dacă nu va avea niciodată loc, sultanul putea totuşi să considere cucerirea Italiei ca pornită pe un bun făgaş. În orice caz, el va porni cu armatele sale spre Anatolia, pe 25 aprilie 1481. Nu cunoaştem ţinta acestei campanii. Să fi fost oare Egiptul mameluc, cu care relaţiile se înveninaseră mult datorită rivalităţii în ceea ce priveşte influenţa asupra principatului-tampon al zulkadrizilor? În anul precedent, sultanul otoman îl gonise de pe tron pe protejatul egiptenilor pentru a-l urca pe tron pe protejatul său. Poate că voia să atace încă o dată Rhodos. Însă a murit pe drum, pe 4 mai 1481. Astfel că anul 1481 nu va fi un an de cuceriri, ci de război civil.

Mehmed al II-lea, organizator al statului[1]

Mehmed al II-lea a fost mai întâi un războinic, care a mărit flota considerabil şi a întărit armata terestră, pe care a dotat-o cu o artilerie foarte eficientă: la moartea sa, el lăsa în urmă o putere care făcea Europa să tremure. Însă el nu a neglijat organizarea imperiului.

Prima sa grijă a fost să îşi asigure autoritatea personală. După ce i-a eliminat pe Çandarlı-i, marii viziri – care se vor succeda, de altfel, mai repede – vor fi *kul*-i, „sclavi" ai sultanului, şi nu membri ai marilor familii, ce formau dinastii. Aflaţi la bunul plac şi la mila suveranului, aceşti oameni aveau, de asemenea, şi mai multă putere reală. Marile familii de la frontieră, eclipsate de gloria sultanului, conştiente de cerinţele războiului modern, erau supuse. Ienicerii, care formau o trupă permanentă încazarmată în capitală, constituiau o problemă mai delicată. Restructurarea contingentului, neîncrederea lui Mehmed al II-lea nu împiedicau bombăneala unei gărzi pretoriene a cărei importanţă politică va creşte în permanenţă.

[1] Administraţia imperiului sub primii sultani este studiată în detaliu în capitolul următor.

În ceea ce privește organizarea imperiului, Mehmed al II-lea a dorit să facă din Istanbul o capitală puternică printr-o politică a construirii, dar și prin deplasarea populațiilor, ceea ce a dus la împotriviri. Nemulțumirea musulmanilor a crescut și din cauza chiriei impuse imigranților. Abandonată la început, măsura a fost reluată în 1471-1472 de către Rûm Mehmed Pașa, împins fiind de dificultățile financiare. Mai târziu însă, vizirul a fost acuzat de trădare în favoarea grecilor, care ar fi putut astfel să își recupereze într-o zi proprietățile. La fel de nepopulară în mediile musulmane a fost decizia sultanului de a da înapoi bunurile multor greci, și chiar de a le încredința diverse slujbe.

Voința de a consolida imperiul și influența capitalei l-au determinat pe Mehmed al II-lea să organizeze confesiunile nemusulmane într-un mod centralizat, dominat de o patriarhie aflată la Istanbul chiar de la cucerirea Constantinopolului. În 1461, arhiepiscopul armean Ioachim a fost mutat în capitală cu titlu de patriarh. Aceste măsuri exprimau voința de a institui un sistem coerent la scara întregului stat.

Același lucru îl putem spune despre faimosul *kânûnnâme,* culegere de legi laice, redactat în ultimii ani de domnie, în perioada când influența *'alîm*-ului Karamanî Mehmed Pașa, ultimul mare vizir al lui Mehmed al II-lea, era determinantă. Consacrată dreptului penal, regimului fiscal, obligațiilor timarioților, statutului supușilor sultanului etc., această culegere cuprindea legi date de Mehmed al II-lea, dar și reglementări datând din domniile anterioare sau luate din legislațiile țărilor cucerite. Originalitatea lui Mehmed al II-lea consta în reunirea de o manieră coerentă a tuturor reglementărilor care acționau în imperiu. Pentru a evita războaiele civile, în acest *kânûnnâme,* Mehmed al II-lea își autoriza descendenții să își ucidă frații care nu urcau pe tron. Această lege a fratricidului, care i-a fost reproșată îndelung, nu făcea totuși decât să confirme practica.

Ocupația cea mai importantă a sultanului rămânea războiul. Or, acesta costa mult, mai ales când o expediție dădea greș. Pentru a-și finanța cuceririle, Mehmed al II-lea a adoptat politica inflației: practica regulată de emisie a monedei cu titlu mereu redus, împreună cu obligația de a schimba monedele vechi cu cele noi, era cu atât mai nepopulară cu cât funcționarii erau autorizați să scotocească casele și convoaiele.

O altă măsură economică cu consecințe politice importante, reforma financiară de la sfârșitul domniei, l-a avut, ca și în cazul *kânûnnâme*-ului, drept instigator pe Karamanî Mehmed Pașa. Pentru a mări resursele Porții în oameni și venituri, terenurile agricole constituind proprietăți private *(mülk)* sau aparținând fundațiilor pioase *(vakf)* au fost confiscate de stat, care le-a repartizat timarioților. Chiar dacă această reformă nu avea drept prim scop reducerea puterii ordinelor de dervişi, această consecință nu îi displăcea sultanului.

În această situație, nu va fi surprinzătoare lipsa de popularitate a acestuia în rândurile ordinelor religioase: este foarte posibil să fi murit otrăvit prin grija ordinului halveti și a fiului său Bâyezîd. Karamanî Mehmed Pașa, care a murit la puțin timp de o moarte violentă, și-a atras asupra sa nemulțumirea dervișilor, dar și a *kul*-ilor palatului, pe care, ca un bun *'alim,* a încercat să îi excludă de la putere. Dacă Rûm

Mehmed Paşa a fost executat, Gedik Ahmed Paşa, Işâk Paşa, Dâvûd Paşa vor susţine curând partida lui Bâyezîd, prietenul dervişilor.

La moartea sa, în 1481, Mehmed al II-lea lăsa deci un imperiu mai mare şi mai puternic decât oricând, lăsa însă o armată obosită, un popor epuizat şi nemulţumit, o elită iritată şi fărâmiţată. Războiul civil a fost, în parte, consecinţa acestei situaţii explozive.

Bâyezîd al II-lea (1481-1512)

În faţa unei situaţii atât de tulburi, înţelegem de ce Karamanî Mehmed Paşa, care îşi făcuse mulţi duşmani prin politica sa, s-a arătat prudent. O dată în plus, moartea sultanului, al cărui corp a fost adus la Istanbul, a fost ţinută secretă. Ienicerii de care marele vizir se temea erau ţinuţi pe coasta asiatică.

Războiul civil (1481-1482)

Mehmed al II-lea lăsa doi fii. Cel vârstnic, Bâyezîd, îşi avea reşedinţa la Amasya. Aflat în relaţii destul de proaste cu tatăl său, prinţul avea legături cu ordinul dervişilor halveti. Socru al lui Sinân Paşa, beilerbei al Anatoliei, el era apropiat şi de alte personaje cu influenţă asupra ienicerilor, cum era marele vizir Işâk Paşa, duşman al marelui vizir. Dacă nu se poate afirma că a ordonat asasinarea tatălui său, este sigur că la curtea sa din Amasya se adunaseră diversele elemente ale opoziţiei la politica lui Mehmed al II-lea. Este deci normal ca, anunţându-l totuşi pe Bâyezîd de moartea tatălui său, Karamanî Mehmed să fi încercat să îl favorizeze pe fratele mai mic al acestuia, Cem, aflat la Konya. Cem pare să fi fost preferat de o anumită parte a societăţii. Însă, în comparaţie cu partida bine constituită a fratelui său, care dispunea de o armată permanentă şi de un sprijin puternic, el avea drept susţinător un mare vizir nepopular, iar drept trupe, pe ienicerii locali şi pe cei din triburile turcomane, prea puţin favorabile puterii centrale otomane.

În timp ce Cem înainta către Bosfor, încercând să îngroaşe armata şi numărul susţinătorilor, Bâyezîd îşi concentra forţele şi pregătea liniile de apărare ale Istanbulului: cel care cucerea capitala avea cele mai mari şanse de reuşită. Or, aflând de moartea sultanului, ienicerii s-au răsculat. Traversând Bosforul, ei au jefuit capitala şi l-au ucis pe marele vizir. Işâk Paşa l-a urcat atunci pe tron (4 mai 1481) pe Korkud Çelebi, fiul lui Bâyezîd, aşteptând sosirea tatălui. Pe 22, Bâyezîd a intrat în capitală şi a preluat puterea. La rândul său, Cem a ajuns la Brusa, unde s-a proclamat suveran şi a bătut monedă cu numele său. Fratele său refuzând să îi cedeze partea asiatică a imperiului, pe 19 iunie 1481, la Yenişehir, a avut loc o bătălie decisivă. Bâyezîd, căruia i se alăturase Gedik Ahmed Paşa, cel care cucerise oraşul Otranto, l-a învins pe Cem, părăsit pe câmpul de luptă de numeroşi oameni care trecuseră de partea celui care era în mod evident sultanul. Cem a fugit cu familia până la Cairo.

Totuşi, sultanul nu scăpase de toate grijile. Karamanidul Kâsım Bey, refugiat la Akkoyunlu, încercase să profite de moment pentru a-şi lua înapoi regatul. El nu a

reuşit să înfrângă armata lui Gedik Ahmed Paşa, însă Bâyezîd a considerat mai prudent să încheie, în noiembrie 1481, un armistiţiu de şase luni cu Cavalerii de Rhodos şi să prelungească pacea cu Veneţia, printr-un acord semnat în ianuarie 1482: frontierele erau menţinute, tributul suprimat; în schimb, Republica urma să îşi plătească datoriile şi să achite o taxă vamală de 4% pe mărfurile sale.

În acest timp, în martie 1482, Cem, chemat de Kâsım Bey şi de cei care fugiseră de la Gedik Ahmed, ajutat discret de sultanul mameluc, s-a întors să îşi încerce încă o dată norocul în Anatolia. El trebuise să promită principelui karamanid înapoierea principatului său. Însă, în lipsa unui plan de campanie eficient şi a unui comandament unic, armata prinţului s-a împrăştiat. El a fost nevoit să fugă din nou şi a găsit adăpost în Rhodos, unde a debarcat pe 29 iulie. Intenţia sa era să ajungă în Ungaria cu scopul de a reîncepe, în Rumelia, lupta pentru tron. Însă Cavalerii l-au convins că, pentru aceasta, trebuia să ajungă în Franţa. Aflat aici din octombrie 1482 până în 1488, apoi la Roma din 1489 până în 1495, Cem a constituit obiectul unui tratat semnat în aprilie 1483 între Poartă şi ordinul din Rhodos. Pentru promisiunea de a-l ţine la ei pe pretendent, ordinul obţinea din partea sultanului o pensie anuală de 40 000 de ducaţi, avantaje economice şi recunoaşterea drepturilor sale asupra fortului Halicarnas (Bodrum). Cem nu mai era de acum înainte decât un instrument în mâinile diplomaţilor catolici.

Scăpat de fratele său, Bâyezîd a restabilit ordinea în imperiu. Kâsım Bey, numit guvernator la Içeli, nu a mai provocat tulburări în Karaman, care va fi definitiv înglobat în statul otoman. Întors la Istanbul, sultanul şi-a consolidat puterea şi din alt punct, ordonând executarea lui Oghuz, fiu nevârstnic al lui Cem, şi a incomodului Gedik Ahmed Paşa, care accepta cu greu diplomaţia sa pacifistă, complota cu socrul său, marele vizir Işâk Paşa, şi avea un ascendent prea mare asupra ienicerilor. De altfel, moartea sa (18 noiembrie 1482) a provocat o revoltă a acestora. Îndepărtat la rândul său, Işâk Paşa a fost înlocuit cu Mesîh Paşa.

Politica lui Bâyezîd al II-lea

Noul sultan avea treizeci şi patru de ani. Slăbit probabil de o viaţă nesănătoasă – dependenţa sa de opiu îi provocase de altfel probleme cu tatăl său –, el devenise în cele din urmă bigot şi temător[1]. Însă, pe lângă înclinaţiile personale, circumstanţele i-au dictat politica pe care a dus-o.

Pe plan intern, el a revocat măsurile nepopulare ale tatălui său: *mülk*-urile şi *vakf*-urile s-au întors la proprietarii legitimi. Dervişii şi-au regăsit prestigiul. Picturile

[1] Surprinzătorul portret pe care i-l face în 1503 bailul venețian Andrea Gritti merită să fie citat: „Nimic din chipul său cărnos şi plin nu arată un om crud sau de temut: dimpotrivă, pe el domină o expresie de melancolie, de superstiţie şi de îndărătnicie, nu fără un amestec de avariţie. El iubeşte cu pasiune artele mecanice şi îi plac mult cornalinele frumos lucrate, argintul bătut şi obiectele făcute cu îndemânare. Este bun cunoscător în teologie şi astrologie, pe care le studiază în permanenţă. Nimeni nu ştie mai bine ca el să întindă un arc. El a renunţat la vin de mulţi ani, fără a se abţine în acelaşi timp de la plăceri de altă natură: astfel, desfrânarea a făcut din el un bătrân înainte de vreme".

Imperiul sub
Mehmed al II-lea
şi Bâyezîd al II-lea
POLONIA
Lvov
LITUANIA
Tana
(Azak)
AUSTRIA
Buda
MOLDOVA
STIRIA
TRANSILVANIA
FRIULI
UNGARIA
Akkerman
CRIMEEA
Chilia
Caffa
Menkup
Veneţia
BOSNIA
Belgrad
ŢARA ROMÂNEASCĂ
MAREA NEAGRĂ
Silistra
Semendria
Golubać
Vidin
Yergogü
Kruşevac
Nicopole
Sinope
Sofia
Ragusa
Novo Brdo
Amasra
Philippopolis
Samsun
Otlukbeli
Scutari
Kastamonu
Üsküb
Adrianopole
Amasya
Erzurum
Bolu
Tokat
Kroja
Constantinopol
NEAPOLE
Sivas
Erzincan
Ohrida
Ainos
Elbasan
Iznik
Ankara
Salonic
Yenişehir
Brindisi
Berat
Avlonya
Imbros
Kırşehir
Malatya
Otranto
Kütahya
Kayseri
AKKOYUNLU apoi
SAFAVIZI
Lemnos
Aksaray
ZULKADR
Akşehir
Arta
Konya
Chios
Phoceea
Smirna
Lepanto
Sis
Teba
Eubeea
Beyşehir
Adana
Larende
Samos
Patras
Seydişehir
Tars
Corint
Bodrum
Antalya
Navarin
Alaya
Nauplion
Naxos
Modon
Coron
Monemvasia
Rhodos
MAMELUCI
Cipru
Creta
MAREA MEDITERANĂ
Imperiul în 1481
Cuceririle lui Bâyezîd al II-lea
Veneţia (1502)
Cavalerii Sf. Ioan de Ierusalim
Genovezi

italiene comandate de tatăl său au fost vândute. Porecla de *Velî* („cel Sfânt!") era pe deplin meritată! Pe de altă parte, puterea a revenit *kapı kulları*-ilor, iar ienicerii şi-au primit darul de înscăunare nouă. De acum înainte, cum am văzut, sultanul va căuta să îşi afirme autoritatea personală. În 1498, un membru al familiei Çandarlı va fi din nou numit mare vizir.

Pe plan extern, domnia lui Bâyezîd al II-lea a fost martora unei activităţi diplomatice intense. Aceasta nu era absentă înainte, iar Mehmed al II-lea organizase o reţea de informaţii apreciabilă. Însă problemele ridicate la Otranto, apoi cu Cem au fost cauza – şi, fără îndoială, ocazia – unor numeroase propuneri diplomatice iniţiate de Poartă, care şi-a trimis reprezentanţi pe lângă multe Curţi occidentale. Atâta vreme cât Cem se afla în mâinile occidentalilor, era mai bine să se ajungă la o învoială cu aceştia: Bâyezîd a plătit la Rhodos, apoi la Roma o sumă anuală. A donat relicve preţioase. A promis, în 1490, să nu atace Veneţia, statele pontificale şi Rhodos şi în repetate rânduri a renunţat la preparativele maritime sub presiunea papei şi a Ordinului de Rhodos. În plus, în 1494, regele Neapolelui şi papa Alexandru al VI-lea au cerut ajutorul Porţii împotriva lui Carol al VIII-lea al Franţei. Imperiul otoman intra în concertul marilor puteri. Tot sub Bâyezîd al II-lea au avut primele contacte cu Moscova. Este drept că aceasta a fost cea dintâi care a făcut primii paşi, în 1495 şi 1499, pentru a obţine un acord comercial.

Oricât de pacifist ar fi fost Bâyezîd al II-lea, politica otomană a fost totuşi agresivă atunci când situaţia părea s-o îngăduie. În această perioadă, au avut loc razii în Dalmaţia, Bosnia, Carintia, Croaţia, Carniola, Austria, Ungaria sau Polonia, iar pirateria nu a încetat. Au avut loc şi importante conflicte.

Primele cuceriri ale domniei: Herţegovina şi Moldova

După ce şi-a consolidat puterea internă, Bâyezîd al II-lea a putut să se ocupe şi de alte probleme. În primăvara lui 1483, beilerbeiul Rumeliei a invadat Herţegovina, care, de acum înainte, va fi ataşată Porţii definitiv. Sultanul a mers în Rumelia, unde a poruncit restaurarea fortăreţelor. Prin moartea tatălui său, pacea cu Ungaria era ruptă, şi regiunea cunoscuse câteva atacuri şi contraatacuri. Ajuns până la Sofia, Bâyezîd a propus reînnoirea păcii. Matei Corvin, aflat atunci în război cu împăratul, a acceptat semnarea unui armistiţiu de cinci ani.

Având pace din partea duşmanilor principali, Veneţia şi Ungaria, sultanul a pornit o campanie împotriva Moldovei. De multă vreme, acest principat se opunea Porţii în ceea ce priveşte Ţara Românească, ai cărei suverani, chiar impuşi de Ştefan cel Mare, se supuneau curând sultanului. Regiunea era deci în permanenţă în stare de război. O expediţie otomană fără rezultat în Moldova (1481) a provocat o replică a lui Ştefan. Acesta a fost pretextul campaniei din 1484, pe care Bâyezîd al II-lea a dus-o împotriva oraşelor Chilia şi Akkerman (Cetatea Albă), localităţi de o mare importanţă strategică, a căror posesiune ar fi deschis drumul către Polonia şi Ungaria. În plus, garnizoanele otomane de pe teritoriul moldovenilor ar fi făcut mai dificile intervenţiile acestora în Ţara Românească. În sfârşit, aceste importante oraşe comerciale

se aflau pe ruta economică ce lega Polonia şi Marea Baltică de Orientul Apropiat, prin Marea Neagră. Având aceste oraşe, sultanul s-ar fi îmbogăţit, slăbind, în acelaşi timp, Moldova. El ar fi fost în sfârşit stăpânul întregii Mări Negre, urmare previzibilă a politicii duse în mod conştient în zonă de la urcarea pe tron a lui Mehmed al II-lea.

Moldova nu era cuprinsă în armistiţiul semnat cu Ungaria. Bâyezîd a putut deci să acţioneze fără teamă, după ce a somat Moldova să plătească tributul. Plecat cu o armată importantă, dublată de o flotă ce ducea intendenţa şi artileria, sultanul era însoţit de vasalul valah şi de cel din Crimeea. Asediată din 5 iulie, Chilia a căzut pe 14. A venit apoi rândul Cetăţii Albe, al cărei asediu, început pe 22 iulie, s-a terminat pe 7 august. Operaţiunile au fost înlesnite de o grupare proturcă, dornică fără îndoială să-şi păstreze puterea economică, intrând în orbita otomană din momentul în care Poarta controla întreaga Mare Neagră. Organizarea victoriei, cu cortegiul obişnuit de deportări spre capitală, de înrobire a celor nesupuşi şi de recrutare a tinerilor, dar şi obişnuta respectare a legislaţiilor locale, a ţinut seama, de altfel, de interesele economice ale celor două oraşe.

În fine, o partidă antiturcească a ajuns la Ştefan cel Mare. Acesta, înţelegând că nu avea nimic de aşteptat din partea regelui Ungariei, a încercat singur, la sfârşitul primăverii lui 1485, un atac-surpriză al Cetăţii Albe. Eşecul său a dus, în toamnă, la o expediţie otomană de pedeapsă. Bâyezîd al II-lea putea să se laude că reuşise acolo unde tatăl său dăduse greş. Iar Marea Neagră era, de acum încolo, turcească.

Conflict cu Egiptul (1485-1491)

Relaţiile cu statul mameluc începuseră să se deterioreze din timpul lui Mehmed al II-lea. Cele două puteri se implicaseră într-o luptă de influenţă asupra triburilor turcomane aflate la mijloc. Diferite incidente înveninaseră situaţia, iar atitudinea sultanului Qâytbây faţă de Cem nu putuse să-i placă lui Bâyezîd al II-lea.

Conflictul a avut ca origine ajutorul dat de otomani protejatului lor 'Alâüddevle, prinţ zulkadrid ameninţat de mameluci. După câteva succese, 'Alâüddevle şi Ya'kûb Paşa, guvernator otoman de Kayseri, au fost bătuţi de armata mamelucă şi de aliaţii săi turcomani (septembrie 1483). Otomanii l-au trimis împotriva turcomanilor Turgut şi Varsak pe beilerbeiul Karamanului, Karagöz Paşa, care a pus stăpânire pe mai multe obiective, între care Adana şi Tars (mai 1485). Însă, la anunţarea sosirii unei importante armate mameluce, Bâyezîd al II-lea l-a însărcinat pe Hersekzâde Ahmed Paşa, beilerbei al Anatoliei, să asigure apărarea regiunii. Alergând în sprijinul Adanei asediate de inamic, Hersekzâde, slab susţinut de unii dintre subordonaţi (între care Karagöz) a fost învins şi făcut prizonier. Abandonând Tars şi Adana inamicului, turcii au fugit (primăvara lui 1486).

În anul următor, marele vizir Dâvûd Paşa a preluat comanda unei armate căreia i s-au alăturat beilerbeiul Rumeliei şi 'Alâüddevle. Expediţia era îndreptată împotriva triburilor Varsak şi Turgut, reuniţi în jurul unui pretendent karamanid. Obţinând supunerea lor, Dâvûd Paşa s-a întors în capitală. Mamelucii nu abandonaseră conflictul. Bâyezîd nu ignora propunerile diplomatice pe care aceştia le făceau

creştinilor şi tentativele de a-l obţine pe Cem, de care se puteau folosi împotriva lui. Astfel că sultanul pregătea o nouă campanie.

Ştiind că nici Ungaria, nici Veneţia n-ar interveni, sultanul trimise în primăvara lui 1488 spre câmpia Çukurova o armată considerabilă aflată sub ordinele lui Hadîm 'Alî Paşa. Hersekzâde, care fusese eliberat, susţinea această campanie în fruntea unei flote importante. Această operaţiune combinată a îngăduit cucerirea mai multor cetăţi, însă, pe 17 august 1488, otomanii au suferit o nouă înfrângere în faţa mamelucilor, pe câmpia de la Aghaçayrı, între Tars şi Adana. Asediată, aceasta a fost nevoită să deschidă porţile egiptenilor în septembrie. Otomanii, aflaţi într-un moment prost, erau totuşi stăpânii unor puncte importante, ca Tars şi Kozan. Păstrându-şi intenţiile, ei l-au susţinut pe zulkadridul Şâh Budak în încercarea de a lua puterea de la 'Alâüddevle, trecut la mamelucii victorioşi. A fost însă o nouă înfrângere. În 1490, mamelucii au asediat Kayseri şi au pustiit Karamanul. Bâyezîd se pregătea să plece el însuşi în campanie. Mamelucii reuşeau aproape tot timpul să iasă învingători, însă nu obţineau niciodată un avantaj decisiv, şi nici măcar nu se puteau folosi de victorie. Războiul era costisitor, Siria epuizată. Cele două puteri au semnat pacea în mai 1491. Otomanii, care renunţau la controlul asupra Ciliciei şi a oraşelor sale (Tars, Adana), nu câştigaseră nimic.

Evoluţia relaţiilor cu Europa

Bâyezîd al II-lea fusese nevoit să acorde o mare atenţie evenimentelor europene din ultimii ani. În ciuda presiunilor otomane asupra regelui Franţei, Cem fusese transferat la Roma, unde sosise în martie 1489. În primăvara lui 1490, papa Inocenţiu al VIII-lea, dispunând de această armă, a organizat un congres antiturc. Din fericire pentru sultan, moartea regelui Ungariei, Matei Corvin, pe 6 aprilie, a pus capăt acestui proiect de cruciadă. Sosit la Roma pe 30 noiembrie, ambasadorul otoman Mustafâ Bey a ajuns la un acord tacit prin care Poarta se angaja să dea papei pensia lui Cem şi să nu atace Roma, Rhodos sau Veneţia.

Asigurat la acest capitol, semnând pacea cu Egiptul, Bâyezîd a crezut că poate profita de moartea lui Matei Corvin şi de anarhia care a urmat în Ungaria, mai ales că armistiţiul cu această ţară lua sfârşit şi că comandantul Belgradului părea a fi gata de trădare. Însă el fusese înlocuit când sultanul a ajuns la Sofia, în mai 1492. Astfel că Bâyezîd a preferat să se îndrepte spre Albania. El a pornit în acelaşi timp expediţii către Austria, Ungaria şi Transilvania, unde a întâmpinat serioase rezistenţe. Papa fusese nevoit să renunţe la atacul Avlonyei după cucerirea cetăţii Otranto. Însă regiunea nu era sigură pentru turci, căci, la moartea lui Mehmed al II-lea, mai multe revolte avuseseră loc în Albania, în jurul lui Ioan Castriotul. Prins până acum de probleme mai grave, Bâyezîd al II-lea a pornit în primăvara lui 1492 o dificilă campanie de represiune. De acum şi până la sfârşitul războiului otomano-veneţian din 1499, otomanii nu au putut să aducă o pace durabilă în această ţară.

Conflictul cu Ungaria continua, cu atacuri şi contraatacuri, când Poarta a început să fie neliniştită de evenimentele din Italia, pe care le urmărea îndeaproape: regele

Franței trecuse Alpii în 1494, pentru a cuceri regatul Neapolelui. Or, el își proclamase intenția de a face aici baza pentru o cruciadă antiturcească. Scrisorile de apel la ajutorul papei sau al regelui Neapolelui nu puteau decât să mărească îngrijorarea lui Bâyezîd, care făcu preparative de apărare. Semn rău, Carol al VIII-lea, trecând prin Roma, l-a luat pe Cem în suita sa (27 ianuarie 1495). Bâyezîd al II-lea a considerat atunci prudent să încheie un armistițiu de trei ani cu ungurii. Acesta a avut de altfel puține efecte, căci Cem a murit la Neapole pe 24 februarie 1495, iar francezii au renunțat la proiectul lor. A continuat deci războiul cu ungurii, cărora le-au fost luate mai multe forturi bosniace în 1496.

Regele Poloniei, Ioan Albert al VI-lea, care în 1493 reînnoise pentru trei ani tratatul semnat în 1490 cu Poarta, nu admitea protectoratul otoman asupra Moldovei, unde îl dorea instalat pe Sigismund, fratele său. Astfel, el a intrat în Moldova în iunie 1497, iar principele Ștefan a cerut ajutorul sultanului. În ciuda unei medieri ungare, au fost trimise trupe, care i-au gonit pe polonezi. De acum, era rândul otomanilor să pornească în 1498, împreună cu tătarii din Crimeea, câteva expediții care vor ruina Polonia invadată, dar care vor costa Poarta mulți oameni. Rămas fără sprijin, Ioan Albert va cere sultanului pacea.

Război cu Veneția (1499-1503)

În afara obișnuitelor razii cu Ungaria, sultanul era liniștit. Va fi încă mai liniștit când napolitanii îi vor trimite, în mai 1499, cadavrul lui Cem: europenii nu mai puteau să îl șantajeze. El și-a orientat atunci loviturile către posesiunile grecești ale Veneției, hotărât să întregească opera paternă, suprimând aceste enclave: de acum înainte, marea trebuia să fie frontiera cu Republica.

În fapt, existaseră incidente frecvente. Veneția se plângea de pirateria turcă și de raidurile otomane, Poarta, de nemulțumirile cauzate supușilor săi. Pacea dura de douăzeci de ani și Republica, al cărei sprijin discret în afacerea Cem fusese apreciat, nu era pregătită pentru un război la care nu se aștepta. Fortificațiile de la Lepanto, garnizoanele erau în stare proastă. În ceea ce privește flota, puțin antrenată, ea își pierduse valoarea. Dimpotrivă, otomanii, a căror superioritate terestră era sigură, făcuseră mari progrese pe mare. Imposibilitatea de a răspunde apelului de a-i ajuta pe musulmanii din Spania arăta lipsa unei flote puternice. Pe urmele tatălui său, Bâyezîd al II-lea s-a consacrat construirii navelor, dar și creșterii valorii marinei prin angajarea de corsari experimentați. Pregătiri importante se făcuseră în 1498-1499.

În august 1499, otomanii asediau Lepanto cu trupele terestre. Flota sultanului, după ce pustiise golful Coron și avusese un acroșaj cu o flotă venețiană, ajunse la rândul său la Lepanto, care s-a predat pe 29 august otomanilor, de acum stăpâni ai golfului Corint. În același timp, Poarta pornea expediții de diversiune în regiunea Zara, apoi, după succesul de la Lepanto, în Friuli și Carintia. După eșecul unei ambasade venețiene la Istanbul în iarna 1499-1500, conflictul a continuat. La sfârșitul unui asediu de șase săptămâni, pe 9 august 1500, a căzut Modon. Au urmat Coron și Navarino: era sfârșitul unei lumi.

Dacă Florența profita de situație pentru a-și asigura, printr-o ambasadă, avantaje comerciale în Imperiul otoman (1499), Veneția nu era abandonată de toți. O flotă franceză i-a susținut pe venețieni din 1499. Relațiile Porții se vor deteriora cu Ungaria, care nu voia să reînnoiască armistițiul în 1500 fără a include și Veneția. Tripla alianță antiturcă fiind proclamată pe 30 mai 1501 între Sfântul Scaun, Veneția și Ungaria, care primea subsidii pentru a lupta împotriva turcilor, creștinii au dus un război de hărțuire, fără ca acesta să fi servit Republicii istovite. Dimpotrivă, venețienii datorau cucerirea Cephaloniei (24 decembrie 1500) ajutorului spaniol, și cucerirea insulei Santa Maura (Leucade, 30 august 1502) sprijinului unei flote pontificale. Însă, în afara pirateriei în Marea Egee, acestea au fost singurele succese ale venețienilor, care au pierdut Durazzo (Durrës) în 1502.

Ruinată, Republica dorea pacea, Bâyezîd își atinsese obiectivele și avea probleme în Anatolia: s-a ajuns în decembrie 1502 la un acord confirmat de doge pe 20 mai 1503. Incapabili să continue conflictul fără banii venețieni, ungurii, la rândul lor, au încheiat cu sultanul un armistițiu pe șapte ani (22 februarie 1503), care a fost reînnoit în 1510 și 1511. Veneția a fost nevoită să înapoieze Santa Maura, să abandoneze Coron, Modon, Lepanto și Durazzo. Ea însă și-a regăsit avantajele comerciale și a menținut la Istanbul un bail permanent, schimbat la fiecare trei ani. Relațiile dintre cele două puteri au fost bune în ultimii zece ani ai lui Bâyezîd al II-lea. Acesta avea alte griji și putea fi mulțumit: această nouă etapă a declinului venețian în Levant făcea Poarta stăpână a întregii Grecii și mărea influența în Albania. Și mai ales, Imperiul otoman era de acum înainte o putere navală de care trebuia să se țină seama.

Criza Anatoliei otomane: safavizi și kızılbași

Relațiile pacifiste pe care le-au avut otomanii cu occidentalii în primele două decenii ale secolului al XVI-lea[1] le-au permis să facă față uneia dintre cele mai grave crize din istoria lor. În 1500, în plin război cu Veneția, Karamanul s-a răsculat din nou, în jurul unui pretendent al dinastiei locale, susținut de triburile turcomane Turgut și Varsak, aceleași care încercaseră deja să profite de afacerea Cem, în 1481-1483. Instabilitatea din Anatolia avea cauze profunde. Populațiile, care nu admiseseră întotdeauna alipirea de Imperiul otoman, rămâneau fidele principilor lor, iar triburile nomade turcomane reacționau violent la practicile fiscului otoman. În fine, efectele pernicioase ale reformelor lui Mehmed al II-lea se făceau simțite în continuare. Dervișii și spahiii au susținut bucuroși revolta, care nu a putut fi înăbușită decât în 1501 de către marele vizir Mesîh Pașa în persoană.

Ceea ce făcea îngrijorătoare această criză era mai ales concomitența sa cu apariția în Persia a unei puteri de tip nou. După moartea emirului Akkoyunlu Ya'kûb, în 1490, Persia a trecut printr-un război civil care a dus la eliminarea dinastiei și la

[1] În această perioadă, Polonia, Ungaria și Veneția și-au reînnoit armistițiile. Relațiile au fost deosebit de bune cu Veneția, mergând câteodată până la cooperare. Dincolo de incidentele și raidurile de frontieră, problema cea mai spinoasă a fost cea a pirateriei, în care Cavalerii de Rhodos, aprigi dușmani ai otomanilor și mamelucilor, au jucat un rol considerabil: în numeroase rânduri, ei i-au stânjenit pe venețieni.

preluarea puterii de către tânărul safavid Şâh Ismâ'îl. Intrat în arenă în 1499, el a devenit stăpân al capitalei Tabriz în primăvara lui 1501, apoi a cucerit Bagdadul în 1508: din acel moment a fost singurul suveran al imperiului iranian. Turci ca şi dinastia Akkoyunlu, safavizii, originari din Ardabil, fuseseră mai întâi şeici ai unui ordin religios, nici sunnit, nici cu adevărat şiit, însă în mod sigur heterodox. Doctrina lor mesianică, având rădăcini în tradiţiile preislamice, se răspândise repede în Anatolia, mai ales în acele medii tribale din Teke, Karaman, Taurus de unde izbucneau cel mai frecvent revoltele împotriva puterii otomane centrale. Aceşti partizani (kızılbaşi, sau „capete roşii"), ataşaţi fanatic de personalitatea charismatică a lui Şâh Ismâ'îl, căruia îi dădeau o contribuţie gratuită în plus faţă de impozitul plătit sultanului, formau baza trupelor şahului, mică, însă devotată cu totul stăpânului lor şi de un curaj nebunesc.

Or, în primăvara lui 1500, Şâh Ismâ'îl se găsea la Erizincan, unde îşi convocase partizanii. Aceştia au venit în număr mai mic decât sperase, ceea ce l-a făcut să-şi schimbe hotărârea de a sprijini în chip deschis revolta karamanidă. Bâyezîd nu a avut nici o îndoială asupra intenţiilor ostile ale acestuia şi a trimis la graniţă o armată de observaţie. Intrarea lui Şâh Ismâ'îl în Tabriz l-a neliniştit: în 1502, el a pornit un val de arestări, în timp ce numeroase populaţii, mai ales kızılbaşi, erau deportate în teritoriile recent luate veneţienilor în Moreea. Pentru a întrerupe legăturile dintre safavid şi partizanii săi anatolieni (care constituiau principala sa forţă), sultanul a închis frontiera în vara anului 1502: kızılbaşii nu mai puteau nici să iasă, nici să se întoarcă în imperiu. Măsura a fost lipsită de efect, agitatorii şahului continuând să intre în Anatolia otomană, căci caravanele comerciale erau autorizate să treacă.

Având o fire prudentă, Bâyezîd va evita de acum înainte un conflict pe care o revoltă în Anatolia l-ar fi putut duce la dezastru: în 1504, el a trimis o ambasadă care protesta împotriva abuzurilor kızılbaşilor împotriva sunniţilor, dar, în acelaşi timp, îl felicita pe şah pentru victoria sa împotriva conducătorului Akkoyunlu, Murâd. În 1505, el a primit un ambasador safavid însărcinat să revendice Trebizonda pentru stăpânul său şi să protesteze împotriva raidurilor conduse de prinţul Selîm, conducătorul oraşului. În 1507, el l-a lăsat pe şah să-i traverseze teritoriul cu ocazia operaţiunilor împotriva zulkadrizilor, mărginindu-se, ca de altfel şi vecinul său mameluc, să trimită la faţa locului o armată de observaţie. Noi confruntări între safavizi şi prinţul Selîm în 1508, apoi în 1510, au dus la alte proteste ale şahului, iar prinţul a fost rechemat la ordine.

Cu toate acestea, situaţia nu înceta să se degradeze. Nefiind mulţumit cu înmulţirea provocărilor, şahul, dornic să îşi facă rost de un aliat şi de arme de foc, a făcut propuneri veneţienilor, ceea ce a provocat o criză diplomatică între aceştia şi mameluci, neliniştiţi, pe de altă parte, de operaţiunile portugheze în Marea Roşie. Începând din 1509, aceasta a constituit de altfel ocazia unei colaborări maritime cu otomanii. Însă mai ales agitatorii kızılbaşi nu fuseseră niciodată atât de activi în Anatolia. O criză decisivă era iminentă.

Criza finală şi căderea lui Bâyezîd al II-lea (1511-1512)

Degringolada Anatoliei, legată de evidenta incapacitate a sultanului senil şi a anturajului său, a provocat fărâmiţarea politică şi rivalitatea moştenitorilor potenţiali

ai tronului. Deja, în 1509, prinţul Korkud, om de lume mai degrabă decât politician, nemulţumit că fusese numit la Amasya şi aflat în conflict cu marele vizir Hadîm 'Alî Paşa, se exilase în Egipt, pentru a reveni, de altfel, puţin mai târziu. La rândul său, prinţul Şâhînşâh, guvernator al Karamanului, îi susţinea pe kızılbaşi şi coresponda cu şahul. Murâd, fiul prinţului Ahmed, făcea acelaşi lucru. Dimpotrivă, Selîm, cel mai capabil dintre toţi, era neliniştit în ceea ce priveşte viitorul. Urându-l pe Şâh Ismâ 'îl, el luptase de la început împotriva lui şi simţea nevoia de a acţiona repede. În plus, transferul fiului său Süleymân de la Bolu la Caffa sublinia favorizarea prinţului Ahmed, care nu voia ca Bolu să constituie un obstacol în drumul care lega Amasya (unde era guvernator) de Istanbul. Succesiunea lui Bâyezîd al II-lea era deschisă. Trecând deci la fapte, la începutul lui 1511, Selîm s-a întâlnit cu fiul său la Caffa, de unde a cerut atribuirea, fără precedent până atunci pentru un prinţ otoman, unui sangeac în Rumelia. Refuzat de tatăl său, dar sprijinit de socrul său, hanul Crimeei, Mengli Giray, Selîm a pornit cu o armată către Adrianopole (martie 1511).

La rândul lor, Ahmed şi Korkud se apropiaseră de capitală. Plecarea lui Korkud din Antalya a coincis cu izbucnirea unei revolte teribile în Teke, pe 9 aprilie, dată importantă în calendarul şiit[1] : instigatorul real al acesteia, Şâh Ismâ 'îl, voia evident să profite de decăderea Anatoliei. Răsculaţii, care îl aveau în frunte pe un anume Karabıyıklıoghlu Hasan Khalife (*alias* Şâh Kulı, „servitorul şahului"), au pus stăpânire pe Antalya şi a pornit către Kütahya, zdrobind în drumul lor trupele beilerbeiului Karagöz Paşa, pe care l-au decapitat. Marele vizir Hadîm 'Alî Paşa, făcând joncţiunea cu trupele din Rûm[2] conduse de prinţul Ahmed, a pornit împotriva lui Şâh Kulı care, ajuns deja în apropierea Brusei, s-a retras către Karaman, urmărit de marele vizir, aflat în fruntea unui mic corp de cavalerie: grosul trupelor fusese lăsat lui Ahmed. Pe 2 iulie 1511, între Kayseri şi Sivas, soldaţii epuizaţi ai marelui vizir au fost făcuţi bucăţi de rebeli. Marele vizir şi Şâh Kulı au rămas pe câmpul de luptă. Rămaşi fără conducător, kızılbaşii au fugit către teritoriile safavide, nu fără a jefui ţinutul în trecerea lor.

Revolta o dată încheiată, ea întărise poziţia lui Selîm. Fraţii săi, Korkud, care abandonase Teke rebelilor, şi Ahmed, care se dovedise incapabil să îi reprime, erau discreditaţi. Obţinând o numire în Rumelia, Selîm a profitat de absenţa sultanului pentru a intra în Adrianopole, a pune mâna pe vistierie şi a-şi plasa oamenii. Mersese prea departe. Bâyezîd al II-lea, ai cărui viziri îl sprijineau pe Ahmed, a pornit împotriva fiului său, pe care l-a învins pe 3 august 1511, forţându-l să se retragă în Crimeea. Atunci la instigarea demnitarilor Porţii, Ahmed a crezut că poate să pornească spre Istanbul pentru a se proclama moştenitor al tronului. Însă ienicerii, care îl considerau

[1] 9 aprilie 1511 corespunde în calendarul musulman cu 10 muharrem 917; 10 muharrem este pentru musulmani în general sărbătoarea *aşura*, zi de post facultativ şi care aminteşte anumite momente istorice; şiiţii comemorează în această zi moartea tragică a lui Husayn b-'Alî, nepotul Profetului, pe câmpul de bătălie de la Kerbelâ, în anul 61 (sau pe 10 octombrie 680, după calendarul nostru): pentru şiiţi, este zi de doliu.

[2] Rûm desemnează aici regiunea Sivas, termen ce nu trebuie confundat cu cel care desemna Asia Mică în timpul selgiucizilor.

avar şi incompetent, s-au răsculat şi l-au forţat să bată în retragere. Proclamându-se sultan, el a pus stăpânire pe Karaman, fapt ce i-a sporit impopularitatea.

Aceste evenimente păreau să-l favorizeze pe Şâh Ismâ'îl. La începutul anului 1512, şahul a pus la cale o a doua revoltă, care îl sprijinea pe Murâd, fiul lui Ahmed. Victoria rebelilor asupra trupelor acestuia din urmă exasperă ienicerii care, ştiindu-l pe Selîm în Rumelia, s-au răsculat în martie 1512, cerând recunoaşterea favoritului lor ca moştenitor al tronului. Nevoit să cedeze, Bâyezîd şi-a chemat fiul, care a sosit la Istanbul pe 19 aprilie. La capătul unei săptămâni de negocieri, sprijinit de ieniceri şi de populaţia oraşului, Selîm şi-a atins ţinta: Bâyezîd al II-lea a abdicat în favoarea sa pe 24 aprilie 1512. Epuizat, bătrânul sultan a murit pe drumul exilului, pe 10 iunie 1512.

Selîm I ajunsese, nu fără dificultate, pe tron. Însă acesta nu era la sfârşitul greutăţilor. Imperiul otoman cunoştea criza cea mai gravă de la înfrângerea de la Ankara. Pentru a-i pune capăt, sultanul va revoluţiona modul de a rezolva problemele, atât cele strategice cât şi cele religioase sau economice. Din acest punct de vedere, anul 1512 este cu adevărat un an de răscruce în istoria otomană.

CAPITOLUL IV

Organizarea Imperiului otoman (secolele al XIV-lea – al XV-lea)

de Nicoară BELDICEANU

O documentație de o bogăție puțin obișnuită – izvoarele narative și actele emise de administrația Porții[1] – ne permite cunoașterea structurilor instituționale ale administrației otomane. Statul otoman este fondat pe baze juridice multiple. Otomanii, musulmani și turci, au moștenit structurile inițiate de selgiucizii din Asia Mică și de emiratele care le-au urmat. Cucerirea de către otomani a teritoriilor bizantine, sârbe, bulgare, având tradiții juridice total diferite de cele islamice, i-a obligat pe sultani la concesii care pun în lumină pragmatismul conducătorilor noului stat. Suveranul va evoca deseori în reglementările sale dreptul cutumiar sau dreptul vechi al popoarelor balcanice și, pentru Egipt, legile promulgate de mameluci.

Această recunoaștere de fapt a altui drept decât cel islamic, acceptată de suveranii otomani, făcea oare din aceștia niște eretici? Nu, căci *şerî'a* lasă principelui toată libertatea de a promulga o lege nouă de fiecare dată când dreptul religios musulman nu îi permite rezolvarea situațiilor nemenționate de acesta. Sultanii nu se privau de această libertate acordată de legea divină. Astfel, guvernarea otomană, confruntată în Balcani cu problemele ridicate de exploatarea minelor, imposibil de rezolvat doar prin legea coranică, nu a ezitat să folosească dreptul minier saxon în vigoare în cazul minelor sârbe sau bosniace. La fel a procedat când a înglobat în sistemul militar otoman comunitățile românești balcanice, scutindu-le de unele impozite. Pe teritoriul bulgar, s-a continuat perceperea impozitelor din epoca anterioară cuceririi otomane.

Numărul legilor cutumiare adoptate de Mehmed al II-lea a fost suficient de mare pentru a-l determina pe sultan să promulge un veritabil cod cutumiar în cursul celei

[1] Poarta: expresie prescurtată desemnând conducerea otomană. Expresia completă este „Sublima Poartă" (Bâb-ı'Âlî) care, la origine, a desemnat palatul sultanului; mai târziu, ea a fost aplicată conducerii statului, având în vedere că aceasta funcționa în incinta palatului; începând cu secolul al XVIII-lea, și, mai ales în secolul al XIX-lea, când guvernarea ținea în mod esențial de marele vizir, expresia a desemnat palatul acestuia, în apropiere de Sfânta Sofia și, prin extensie, conducerea otomană însăși. Istoricii l-au utilizat, în mod anacronic, în această ultimă accepție.

de-a doua jumătăţi a secolului al XV-lea. Juriştii otomani vor reuni o serie de reglementări privitoare la atelierele monetare, la monedă, la saline, la regimul pământului, la fiscalitate, la regimul vamal, ca şi la pieţe şi la porturi. Însă această culegere neacoperind imensa complexitate a structurilor statului, Mehmed al II-lea a trebuit să promulge un nou cod de legi cutumiare. Acesta din urmă cuprinde trei cărţi tratând succesiv dreptul penal, statutul timarioţilor şi al ţăranilor *(re'âyâ),* al nomazilor şi al locuitorilor anumitor regiuni balcanice, a căror organizare (mai mulţi termeni de instituţii o dovedesc) urcă până în primele timpuri ale Imperiului bizantin.

Guvernarea otomană se străduia să recunoască dreptul în vigoare în teritoriile cucerite de fiecare dată când acesta se dovedea indispensabil pentru buna funcţionare a statului. Or, prin drept cutumiar, statul otoman nu înţelege numai regulile juridice formate în urma experienţei milenare a unui popor care a trebuit să codifice relaţiile dintre comunităţi şi indivizi, dintre comunităţile înseşi sau dintre comunităţi şi puterea politică centrală. Spre deosebire de dreptul bizantin, dreptul cutumiar otoman adopta orice lege, orice dispoziţie juridică care lipsea din *şerî'a,* chiar dacă este vorba de o lege a administraţiei unei ţări anexate. În virtutea acestei concepţii, codurile cutumiare otomane cuprind, pe lângă practicile juridice elaborate de-a lungul secolelor, legi emise într-un trecut apropiat de către suverani creştini sau musulmani. Nu este deci surprinzător să regăsim în culegerile sultanilor elemente legislative ale căror rădăcini sunt profund ancorate în structuri de origine romană, bizantină, slavă, germanică sau mamelucă.

Baza juridică a statului otoman se sprijină astfel pe doi stâlpi: dreptul musulman *(şerî'a)* şi cutumele juridice ale populaţiilor anexate de otomani cu ocazia cuceririlor. Această dualitate a statului otoman este flagrantă. Este straniu ca un stat pornit în cucerirea creştinătăţii să îşi tragă de aici o bună parte din baza legislativă. Unul din factorii care i-au condus pe sultani la această politică a fost, fără îndoială, dorinţa lor de a nu schimba anumite tradiţii înrădăcinate în dreptul popoarelor învinse, în speranţa că vor întâmpina astfel o opoziţie mai mică. În alte cazuri, economia impunea respectarea unei anumite legislaţii: am văzut că exploatarea minelor de aur şi argint din Balcani l-a obligat pe Mehmed al II-lea să proroge, *volens nolens,* legile în vigoare la momentul cuceririi regiunilor miniere. Iar exemplele pot fi înmulţite.

Suveranul otoman nu este un principe absolut, a cărui putere nu suferă nici o opoziţie, din moment ce puterea pe care o exercită este, dacă e cazul, îngrădită de tradiţiile juridice ale populaţiilor creştine. *Fetvâ*-lele emise de *şeykh ül-islâm* îi permit să interpreteze practic după placul său legea religioasă musulmană, respectând însă anumite limite; el nu va putea să procedeze la fel în cazul cutumei, aceasta fiind imposibil de schimbat. Fapt surprinzător, suveranul de la Istanbul este obligat să ţină seama de anumite legi proprii unor populaţii a căror religie diferă de a sa. Puterea Marelui Turc este departe de a fi discreţionară.

Puterea centrală

Palatul imperial este sufletul imperiului. Aici, serviciul este asigurat de mai multe mii de persoane: spahii, *kapıcı*-i (gardieni ai porților Palatului), ceauși (*çavuş*-i emisari ai suveranului şi chiar ambasadori), diverse categorii de dresori de şoimi, de responsabili cu aprovizionarea Curții, de funcționari ai Trezoreriei; eunucii, însărcinați cu paza haremului imperial, constituie un corp aparte.

Serviciul Palatului este îndeplinit în parte de un personal de origine creştină, însă islamizat, al cărui număr creşte în secolul al XV-lea[1]. Deseori, cei mai mari demnitari şi-au început ucenicia fie în şcolile Palatului imperial, fie în corpul ienicerilor. Clasa care furniza cadrele civile şi militare ale statului se transformă astfel treptat: aceşti renegați, fără rădăcini în populația turcă şi total desprinşi de tradițiile tribale sau de clan, încă vii în mediul otoman, nu puteau spera să facă carieră decât rămânând fideli dinastiei otomane.

Suveranul otoman îşi administrează statele cu ajutorul unui înalt demnitar: marele vizir[2]. Primul ar fi fost 'Alâeddîn, fratele celui de-al doilea sultan, Orkhân. În decursul secolului al XV-lea, îndatoririle şi responsabilitățile înmulțindu-se, marele vizir este asistat de viziri, care puteau fi în număr de trei. Consiliul imperial, sau *Divân*-ul, cuprindea şi un *kâdî'asker,* un mare *defterdâr* pentru Rumelia şi, începând cu domnia lui Bâyezîd al II-lea, un al doilea pentru Anatolia. Conducătorul cancelariei imperiale *(nişancı)* este şi el membru al consiliului. Sub Murâd I, acest consiliu se măreşte, incluzând şi un *beilerbei* (guvernatorul Rumeliei; un al doilea *beilerbei,* pentru Anatolia, este institut de Bâyezîd I). În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, vor fi admişi în Consiliul imperial şi *kapudan paşa,* comandant-şef al marinei imperiale şi aga *(agha)* ienicerilor – cu condiția să aibă rang de vizir.

Care sunt atribuțiile membrilor Divanului? Marele vizir, asistat de ceilalți viziri, conduce administrația şi veghează la aplicarea politicii duse de sultan. În cazul unei campanii, el poate să dețină comanda supremă a armatei. *Kâdî'asker*-ul (judecător militar al armatei) este şeful justiției; în imperiu, el este reprezentat de cadii. *Baş-defterdâr*-ul (literal: păstrătorul-şef al registrelor) supraveghează administrația financiară a statului. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, nu există decât un singur *defterdâr,* care răspunde şi de finanțele provinciei Rumelia; postul său este dublat sub domnia lui Bâyezîd al II-lea, prin crearea unui *defterdâr* pentru Anatolia. Mai târziu, fiecare provincie a imperiului va avea un *defterdâr,* în timp ce numai *baş-defterdâr*-ul îşi va avea sediul în Divan. *Nişancı*-ul, şeful cancelariei imperiale, supraveghează birourile care eliberează diversele acte ale administrației imperiale.

[1] Genovezul Iacopo da Promontorio de Campis, contemporan cu sultanul Mehmed al II-lea, a descris diversele servicii ale Palatului. Un alt italian, Ramberti, contemporan cu Bâyezîd al II-lea, prizonier la otomani, a lăsat o relatare care abundă în informații de primă mână asupra organizării administrației centrale.

[2] Începând cu domnia lui Mehmed al II-lea şi până în secolul al XVII-lea inclusiv, majoritatea marilor viziri au venit din recrutarea *devşirme*, au fost deci originari din satele creştine balcanice – excepție făcând Bosnia, de unde erau recrutați tineri musulmani.

Membrii Consiliului imperial sunt astfel, aproape toţi, în fruntea diverselor departamente care, prin intermediul funcţionarilor lor, asigură administrarea Porţii, supraveghind birourile aflate în cele mai ascunse colţuri ale statelor Marelui Senior.

Statul este împărţit în provincii *(sangeac)*, fiecare fiind încredinţată unui guvernator *(sangeacbei)*. Sub Mehmed I, provinciile Rumeliei, ca şi cele din Asia Mică, sunt conduse de un beilerbei. Mai târziu, pe parcursul noilor cuceriri, numărul beilerbeilor va creşte.

Conducător militar al provinciei, sangeacbeiul este însărcinat şi cu controlul activităţii economice şi al administraţiei urbane; mai mult, el trebuie să asigure buna funcţionare a justiţiei şi, câteodată, să întreprindă anchete pentru administraţia centrală. Este asistat de un *divân*, compus după imaginea marelui Consiliu din jurul sultanului. În schimbul tuturor serviciilor aduse Porţii, acest înalt demnitar percepe anumite taxe din diverse activităţi economice ale provinciei, precum şi anumite amenzi[1]. Suma totală a veniturilor încasate anual de un sangeacbei poate atinge câteva zeci de mii de monede de aur otomane (1 monedă de aur = 3,57 gr). În timpul primei jumătăţi a secolului al XV-lea, venitul guvernatorului Albaniei se ridica la 9 249 monede de aur. Sangeacbeiul Thesaliei dispunea, în 1454-1455, de 8 684 monede de aur, iar cel al Macedoniei occidentale, de 19 075. În 1464-1465, guvernatorul provinciei Brusa primea 15 000 monede de aur, însă cel al Trebizondei nu beneficia, în 1486-1487, decât de 5 128 monede de aur.

După sangeacbei, vine *subaşı*-ul. Numărul lor variază în funcţie de subdiviziunile sangeacului. *Subaşı*-ul are aceleaşi atribuţii în *subaşılık*-ul lui ca şi sangeacbeiul. Acest demnitar se bucură de venituri substanţiale. Astfel, în 1454-1455, *subaşı*-ul Fenerului (Fanari) dispunea de 3 156 monede de aur, în 1465, cel din Serres (Macedonia de est) ajungea la sume de 2 477 florini (monede de aur) şi, înainte de 1473, cel din Patras (Moreea), la sume de aproximativ 1 340. În jurul acestor demnitari, un anumit număr de funcţionari controlează aplicarea legilor şi asigură prezenţa statului până la graniţele imperiului.

Statul otoman, având în vedere interesele sale de mare putere, întinderea sa şi politica sa militară, trebuie să facă faţă unor cheltuieli enorme. După spusele genovezului Iacopo da Promontorio de Campis, contemporan cu Mehmed al II-lea, ele se cifrau în 1475 la 1 375 000 monede de aur, adică 4 908,75 kg de aur, iar totalul veniturilor percepute anual era de 1 800 000 florini, adică 6 426 kg de aur.

Situaţia finanţelor otomane era în realitate mai puţin înfloritoare. În 1462, un florin se schimba pe 40 de aspri; în 1510, se schimba pe 54 de aspri. Asprul, monedă de argint care, în 1451-1452, cântărea 1,052 g, nu mai are, în 1481-1482, decât 0,75 g metal. Campaniile miltiare sunt un sac fără fund pentru bugetul imperiului. În urma expediţiei lui Mehmed al II-lea în Moldova (1476), Poarta se vede obligată să confişte legaţii pioase şi bunuri particulare pentru a umple la loc Vistieria. Dificultăţile financiare ale Imperiului otoman se vădesc din plin în baterea asprului care, la sfârşitul secolului

[1] Capitaţia *(cizya)* plătită de nemusulmani nu revine sangeacbeiului; ea e percepută de vistieria sultanului.

al XV-lea, nu mai cântăreşte decât 0,73 g. Suntem departe de asprul lui Orkhân (1324-1362), care depăşea gramul.

Pentru a gestiona mai bine veniturile statului, recensăminte periodice, supravegheate de *baş-defterdâr*, permit conducerii să urmărească evoluţia situaţiei economice a imperiului până la marginile sale. Totuşi, o reglementare imperială prevedea că suveranul putea să se informeze direct şi să intervină după dorinţă în legătură cu condiţiile financiare, juridice sau de altă natură, impuse locuitorilor unei provincii sau alteia, ba chiar în totalitatea imperiului; cele care fac obiectul acestor intervenţii sunt mai cu seamă veniturile fiscale şi veniturile timarioţilor. Printre registrele ţinute la zi de *baş-defterdâr*, vom menţiona, în afară de registrele detaliate de recensământ, cele în care sunt transcrise diplomele de concesionare a *timâr*-elor. Primul recensământ cunoscut este anterior anului 1400.

Diversele venituri fiscale, precum cele din exploatarea minelor, a salinelor maritime şi a altor activităţi, nu sunt ridicate direct de funcţionarii imperiali: Poarta preferă să dea în arendă atât impozitele cât şi veniturile ce decurgeau din punerea în valoare a acestor bunuri.

Arendaşul impozitelor poartă un nume de origine arabă, *'âmil*. El trebuie să îşi asigure solvabilitatea cu unul sau mai mulţi garanţi (*kefîl*), care riscă să plătească cu viaţa sau, în cel mai bun caz, cu libertatea orice greşeală a arendaşului. Contabilitatea arendei e controlată de un cadiu şi, mai târziu, de un inspector (*müfettiş*). Însă Poarta este prudentă: în afară de cadiu, un inspector financiar (*emîn*[1]) controlează activitatea arendaşului.

Când în arenda unui bun se produce o oarecare neregulă, sultanul îl însărcinează pe un funcţionar al administraţiei centrale (*yasakcı*) să intervină. Acest personaj este investit cu o putere discreţionară pentru a face ca banii să se întoarcă în Vistieria statului. În plus, conform izvoarelor din a doua jumătate a secolului al XV-lea, Poarta dă în arendă pe o perioadă de trei ani minele, baterea monedei, vămile, orezăriile, exploatarea salinelor, bunurile fără moştenitori, taxele de intermediere ale textilelor, satele de iobagi din jurul Constantinopolului, a Galatei, de pe malul Mării Marmara, de lângă Adrianopole, din Karaman, fabricile de săpun, ca şi o serie întreagă de impozite. Capitaţia datorată de nemusulmani este în principiu ridicată direct de funcţionarii imperiali, însă această regulă nu este întotdeauna respectată. Să semnalăm că, spre 1476, arenda porturilor dintre Constantinopol şi regiunea Izmir era dată mai multor greci pentru suma de 14 000 000 aspri, adică 311 111 florini (1 110 kg aur). Arenda baterii de aspri aducea Porţii anual 120 000 florini în 1475, şi cea a salinelor din Rumelia, 92 000 monede de aur (florini).

Muhtesib-ul deţine un rol important în controlul activităţilor economice. Cea mai veche menţiune a acestei funcţii, împrumutată de otomani din lumea arabă, ajunge până în 20-29 iulie 1385; ea priveşte oraşul Brusa. Acest reprezentant al administraţiei

[1] *Emîn*: funcţionar însărcinat de administraţie cu controlul gestiunii bunurilor sau a veniturilor arendate; *emîn*-ii supraveghează viaţa economică a oraşelor, gestiunea diverselor exploatări şi ateliere ale statului, ca şi cheltuielile casei suveranului. Termenul a fost tradus deseori prin „intendent".

(cunoscut şi sub denumirea de *ihtisâb aghası*) supraveghează pieţele urbane, participă la fixarea preţurilor tuturor articolelor ce fac obiectul unei tranzacţii, controlează lunar dughenele şi meşteşugarii şi verifică ca greutăţile şi măsurile folosite să nu fie falsificate. El veghează şi la moralitatea publică. În fine, investit cu atribuţii judiciare, el pedepseşte pe oricine nu respectă dispoziţiile reglementare şi, cu asentimentul cadiului local, îi judecă pe contravenienţi. În marile centre urbane, *muhtesib*-ul primeşte slujba în arendă; în oraşele de importanţă mai mică, Poarta i-o acordă cu titlu de *timâr* civil. În ambele cazuri, *muhtesib*-ul ia cu titlu personal unele taxe aplicate tranzacţiilor efectuate pe piaţă.

Pe pieţele de oarecare importanţă, intermedierea este încredinţată pe o perioadă de trei ani unor persoane care se obligau să plătească în schimb o taxă administraţiei locale. Exercitarea dreptului de mijlocire este strict codificată de Poartă încă din timpul lui Mehmed al II-lea, când se fixa cu precizie lista articolelor şi drepturile asupra operaţiunilor de misit.

Regimul fiscal şi economic cunoaşte astfel trei nivele în sistemul otoman. La primul nivel, Poarta percepe indirect majoritatea taxelor pe care le-a arendat persoanelor posesoare de capital important; acestea dispun de o reţea de agenţi care percep impozitele de la sursă[1]. La al doilea, Poarta controlează activitatea arendaşilor cu ajutorul inspectorilor (*müfettiş*) care desigur angajau o reţea de funcţionari din solda lor. În fine, pe al treilea nivel se află timarioţii, beneficiari ai taxelor datorate de ţărănime. Este probabil că micii timarioţi preferau sistemul arendei.

Viaţa economică

Sectorul urban

În cursul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea, Imperiul otoman este puţin urbanizat dacă luăm în considerare întinderea sa. Patru oraşe domină diversele centre urbane: Istanbul, Adrianopole şi Salonic în Rumelia, Brusa în Asia Mică.

Majoritatea populaţiei oraşelor îşi duce existenţa în principal prin punerea în valoare a pământului din jur. Oricare ar fi apartenenţa religioasă, populaţia imperiului trăieşte din producţia pământului pe care îl lucrează. Creşterea oilor asigură aprovizionarea cu carne a populaţiei musulmane, în timp ce populaţia creştină se ocupă, după regiune, cu creşterea porcilor, mai ales în ţinuturile sârbeşti. Adrianopole, Brusa, Istanbul aduc turme de oi din Ţara Românească şi Moldova, căci producţia locală nu acoperă cererea.

Recensămintele arată că sursa principală de venituri a Porţii o constituie produsele pământului: cerealele, legumele, fructele, viţa de vie, plantaţiile de măslini şi plantele textile. Satele asigură şi aprovizionarea cu miere şi ceară, necesară la fabricarea

[1] Arhivele Preşedinţiei Consiliului de la Istanbul păstrează un număr destul de important de registre de arendă, a căror ţinere la zi revenea *baş-defterdâr*-ului.

lumânărilor. Însă producția otomană este insuficientă și, pentru a asigura alimentarea marilor centre urbane, mai ales a Istanbulului, Poarta trebuie să importe mari cantități de miere, ceară și cereale din cele două principate, Țara Românească și Moldova, de unde vine și lemnul, principalul material de construcție în epocă. În sfârșit, marea și râurile aduc pe piețele imperiului pești care sunt sărați în vederea transportului; caviarul și sturionul din Dunăre și Marea Neagră au multă căutare la Istanbul[1].

Mici manufacturi sunt aduse în orașe: de săpun, vopsitorii, prese de ulei (pentru măsline și semințe de in), fabrici de lumânări, de băuturi făcute din mei fermentat (*boza*), forje, mori, țesătorii, pantofării, brutării, manufacturi de frânghii etc. Câteva orașe au manufacturi de arme (arcuri, săbii, armuri) sau chiar șantiere navale. Există mori de apă sau mori de vânt atât în mediul urban cât și la sate. Fiecare aglomerare de oarecare importanță își are hanurile sale, cârciumile, patiseriile și chioșcurile cu răcoritoare și pot fi întâlnite mici prăvălii care vând tot soiul de lucruri, farmaciști și droghiști.

Reglementările din iunie 1502 promulgate de Bâyezîd al II-lea în scopul de a readuce ordinea în activitățile economice din Istanbul, Adrianopole și Brusa enumeră, în afară de meseriile deja menționate, numeroase alte activități precum croitori, fabricanți de lenjerie, șelari, fabricanți de pături, fierari, potcovari, căldărari, băcani, tăbăcari, bijutieri. Sunt de menționat și manufacturile de mătase din Brusa, articol de lux foarte căutat în Imperiul otoman și în străinătate.

Minele de argint, aur, plumb și cupru din Serbia și din Macedonia orientală reprezintă un alt sector economic important. În regiunile de unde se extrage aurul și argintul, ca și în mai multe centre urbane din Rumelia și din Anatolia, ateliere monetare asigură baterea monedelor de aur, argint sau cupru. Întâlnim astfel de ateliere la Afyon Kara Hisar, Amasya, Adrianopole, Ankara, Ayasoluk, Aydın, Bolu, Brusa, Constantinopol, Konya, Novo Brdo, Seres, Skopje și Tir.

Primele monede de aur otomane apar în prima jumătate a secolului al XV-lea[2]. Promontorio de Campis notează că florinii emiși de Mehmed al II-lea sunt de factură venețiană; ei cântăresc 3,57 g. Moneda otomană de argint, asprul *(akçe)*, pare să fi fost bătută de Osmân, fondatorul emiratului, însă o monedă de o greutate superioară (1,152 g) a fost emisă de Orkhân, după modelul *mezzanino*-ului venețian. Succesorul său, Murâd I, a poruncit să se bată o monedă de cupru, din care un exemplar poartă data de ramazan 790 (septembrie 1388). Sub domnia lui Mehmed al II-lea, apare o monedă de cupru de 3,207 g și una de 1,069 g; o reglementare a sultanului precizează că 8 monede de cupru de 3,207 g sau 24 de 1,069 g valorează un aspru. Conducerea otomană s-a arătat incapabilă, în decursul anilor, să oprească deprecierea asprului care, la sfârșitul secolului al XV-lea, nu mai cântărește decât 0,73 g: în timp ce, sub domnia lui Orkhân, erau necesari aproximativ 33 de aspri pentru a obține o monedă de aur, în 1500 trebuiau aproximativ 54.

[1] Primele reglementări emise de Bâyezîd al II-lea după cucerirea celor două orașe comerciale românești Chilia și Cetatea Albă (Akkerman), în 1484, menționează un număr important de mărfuri expediate din cele două orașe către Imperiul otoman: pește, pânză și postav sosite de la Lemberg, vinuri, bivoli, cereale, caviar, șindrilă, scânduri etc.

[2] Moneda de aur cea mai veche datează din 1425, din timpul domniei lui Murâd al II-lea.

Ca orice societate organizată, societatea otomană se sprijină pe două formaţiuni de bază: lumea urbană şi lumea rurală. Însă această schemă simplă are deseori o structură mai complexă, iar sultanii nu s-au lipsit de dreptul de a interveni, atunci când se făcea simţită nevoia, în funcţionarea aparatului economic al imperiului.

În principal, populaţia urbanizată obţine venituri din micul comerţ, din manufacturi şi ateliere. Rare sunt întreprinderile care depăşesc cadrul familial şi folosesc mai mult de câţiva ucenici şi, eventual, câţiva sclavi. Documentele privind controlul preţurilor în Istanbul, Brusa şi Adrianopole dovedesc că aceste trei oraşe au din secolul al XV-lea un număr remarcabil de întreprinderi de tot felul şi de corporaţii. Pe lângă aceste mici ateliere, există, în anumite centre mari, fabrici de stat care utilizează o mână de lucru mai numeroasă: şantiere de construcţie a flotei de război, arsenale, turnătorii de tunuri, fabrici de arme de foc uşoare, pulberării, fără a uita atelierele de uniforme pentru ieniceri. Alte ateliere lucrează pentru palatele imperiale, asigurând cele necesare sultanului şi curţii sale, ca şi întreţinerea clădirilor şi a personalului.

Chiar în oraşele de importanţă mai mică, ţesutul şi vânzarea textilelor ocupă un loc de seamă: astfel, la Trikkala, în Thesalia, recensământul din 1454-1455 înregistrează patru fabricanţi de lenjerie, doi fabricanţi de tichii, cinci filatori de mătase, treisprezece croitori, treisprezece ţesători, trei negustori de mărunţişuri; prelucrarea pieilor constituie ocupaţia a cincizeci şi şapte de capi de familie; paisprezece muncitori finisează pieile, unsprezece confecţionează cizmele, optsprezece, papucii, şapte, sandalele, fără a-i uita pe şelari. Acest recensământ îi menţionează în continuare pe măcelari, olari, potcovari, săpunari, pe fabricanţii de *boza* şi chiar pe doi bijutieri. Anumite meserii nu sunt exercitate decât de un singur meşter: Trikkala numără un căldărar, un frânghier, un fabricant de tobe şi un băcan.

În 1478-1479, Salonicul, de pildă, adăposteşte mai multe sute de prăvălii şi un număr considerabil de meşteri. În anumite oraşe, meşterii sunt suficient de numeroşi pentru ca reprezentanţii unei meserii să se grupeze într-un cartier anume. În Asia Mică, Konya are mai multe pieţe şi prăvălii: brutării, băcănii, vopsitorii, ateliere de ţesut şi chiar restaurante. Trebizonda numără la sfârşitul secolului al XV-lea numeroşi meşteşugari atât creştini cât şi musulmani, şi, mai ales, cinci misiţi, dovadă a unei activităţi comerciale de o oarecare amploare.

Raporturile dintre sultani şi proprietarii citadini de prăvălii sau de case nu au fost întotdeauna senine. Astfel, Murâd al II-lea, după ce a adus coloni turci în Salonic în 1430, le-a cedat deplina proprietate asupra caselor confiscate de la foştii proprietari creştini, confiscând în beneficiul propriu şi un număr important de prăvălii. În 1484, după căderea Cetăţii Albe, oraş comercial la Marea Neagră, Bâyezîd al II-lea a confiscat toate casele, toate prăvăliile, ca şi băile publice, obligând foştii proprietari să plătească o arendă pentru a se bucura din nou de ele. Populaţia însă s-a arătat deseori ostilă acestei politici, astfel că s-a înregistrat o şovăială în atitudinea Porţii, după cum o arată ezitările lui Mehmed al II-lea în momentul repopulării Istanbulului: un înalt demnitar a intervenit pe lângă sultan pentru ca acesta să dea casele în proprietate deplină *(mülk)* deportaţilor stabiliţi în oraş, spunând că Mehmed al II-lea îi favorizase astfel pe deportaţii transplantaţi în noua capitală a imperiului. Cuceritorul a trebuit până la urmă să dea satisfacţie noilor locuitori ai Istanbulului.

În celelalte orașe ale imperiului, Poarta ceda probabil acolo unde localnicii protestau cu vehemență împotriva confiscării care îi obliga să plătească chirie pentru bunurile care le aparținuseră cândva. Sultanii otomani procedau deci sau după bunul plac sau conform circumstanțelor.

Producția otomană neacoperind cererea nici în ceea ce privește materiile prime, nici produsele manufacturate, statul era nevoit să importe o serie de mărfuri; începând din a doua jumătate a secolului al XV-lea, se importa: postav din Berberia, Majorca, Catalonia, Anglia, Bergamo și Florența, sau alte tipuri de postavuri; țesături cu fir de aur, mătăsuri, țesături de in și cânepă; diferite mirodenii, cuțite (venite din Țara Românească sau, mai degrabă, importate din Stiria prin acest principat); piei de lynx, de zibelină, jder, vulpe, de veveriță; piei din Rusia. O reglementare a lui Mehmed al II-lea ce fixa taxele vamale enumera în continuare capetele de arc, colții de morsă, arcurile, scuturile, ghioagele, zalele, oțelul, cositorul, cinabrul, mercurul, albul de plumb, stofa franceză cu aur sau simplă, masticul, lopețile de fier, fierul, colierele, clopoțeii folosiți pentru șoimi, oasele de pește (care servesc la șlefuit), caii din Țara Românească etc. La sfârșitul secolului al XV-lea, Poarta percepe de la negustorii străini o vamă de 4% și de la cei musulmani, o taxă de 1%. În ansamblu, prețurile practicate de negustorii otomani sunt net inferioare celor de pe piața internațională.

Sectorul rural

O bună parte din populația urbană a orașului trăiește nu din meșteșugărit, ci din valorificarea pământului, pământ pe care țăranul îl are doar în folosință.

Conform legii coranice, sultanii sunt proprietarii pământului și ai subsolului. Pentru a asigura însă valorificarea domeniilor, ei dau pământul în folosință țăranilor, uneori chiar în deplină proprietate, rezervându-și dreptul de a reveni asupra acestor concesionări: astfel, Mehmed al II-lea nu a ezitat să confiște proprietățile și să le transforme în *timâr*-e.

Structura lumii rurale este destul de complexă. Țăranii nu dispun, în cel mai bun caz, decât de o suprafață arendată *(çift)* de câteva hectare, pe care nu o au decât în folosință și care, la începuturile statului otoman, nu este transmisibilă decât pe linie masculină. Raiaua[1], primind uzufructul pământului, trebuie să îi plătească timariotului dreptul de intrare în folosință; el dă și o dijmă din recoltă și plătește o serie întreagă de taxe pe oi, porci, pe pescuit, mori, miere și, în unele regiuni dunărene, chiar pe găini. Orice delict este sancționat cu amendă; în sfârșit, și căsătoriile sunt supuse unei taxe.

Țăranii creștini trebuie să plătească capitația și *ispence*. În principiu, dacă capitația revine statului, beneficiul *ispence*-ului este luat de timariot. Acest ultim impozit înlocuiește la agricultorii creștini taxa de arendă datorată de țăranii musulmani.

Spre deosebire de țăranul occidental, raiaua nu este legată de glie și, în anumite condiții, își poate părăsi satul de origine pentru a se stabili în altă parte. O minoritate, *ortakçı*, nu dispun de această libertate de mișcare. Ei sunt obligați să însămânțeze

[1] *Ra 'ya* (pl. *re'aya*) (rom. raia, raiale): țăran musulman sau creștin înscris în registrul de recensământ drept cultivator.

pământul dat de administrație sau de marii demnitari cu o cantitate anume de sământă. Deținătorii pământului le dau terenul arendat, ca și animalele și uneltele de arat necesare. O dată luată dijma din recoltă, o jumătate din aceasta revine deținătorului pământului. În schimb, această categorie de țărani este scutită de anumite impozite. Ea va dispărea în secolul al XVI-lea.

Există și o altă categorie care trăiește, în majoritatea cazurilor, din valorificarea pământurilor de către raiale: timarioții[1]. Poarta le cedează, cu titlu temporar, veniturile fiscale cu scopul de a dispune de o importantă cavalerie și pentru a-și asigura alte servicii decât cele de natură militară, și acordă beneficiarului exploatarea unui bun (pământuri, livezi, vii, grădini de zarzavaturi, mori etc.).

Timarioții sunt împărțiți în mai multe grupe, după importanța venitului anual cedat de Poartă. Timariotul obișnuit nu beneficiază decât de câteva sute de aspri, în timp ce guvernatorul unei provincii dispune, în 1464-1465, de 600 000 aspri (545 kg aur) pe an. Sub Mehmed al II-lea, guvernatorii (beilerbeii) Rumeliei și Anatoliei atingeau în fiecare an 1 142 kg aur, respectiv, 785 kg aur. Cu câteva excepții, timariotul otoman nu poate lăsa moștenire ceea ce primește. În mod normal, Poarta nu lasă unui timariot un *timâr* mai mult de trei ani. Începând din secolul al XVI-lea, Poarta acceptă câteodată ca un timariot să îi lase fiului înzestrarea de care dispune. Să menționăm că, în secolul al XV-lea, un anumit număr de timarioți sunt creștini; aceștia fuseseră, la origine, mici șefi locali sârbi, greci, români sau armeni în diferite regiuni ale imperiului.

Obligațiile timarioților sunt în funcție de venitul anual al *timâr*-ului. Prima obligație privește armamentul timariotului, fixat în funcție de venit, a doua privește, tot în funcție de acest venit, numărul de oameni înarmați care îl însoțesc în campaniile militare. Pentru un venit de 1 000 aspri, timariotul din a doua jumătate a secolului al XV-lea trebuie să se prezinte el însuși în caz de mobilizare, pe când sangeacbeiul trebuie să vină însoțit de câteva zeci de slujitori ducând diversele elemente ale echipamentului. Tipurile de platoșe menționate în izvoare sunt: pieptare, zale, apărători de picioare, sau încă o armură pentru om și una pentru animalul de încălecat. Această ultimă obligație îi privește pe timarioții cu un venit anual de 30 000 aspri. Majoritatea timarioților aduc un cort simplu, marii timarioți aduc mai multe: unul împotriva soarelui, unul dotat cu o perdea pentru efectuarea unei toalete sumare, un cort pentru adăpostirea tezaurului, un altul pentru provizii și încă două pentru bucătărie și șelărie.

O mică parte a populației anatoliene, cunoscută sub numele de *sâhib-i malikâne*, se bucură de deplina proprietate a unei părți din taxele fiscale datorate de raiale, mai precis, de dijma pe recoltă. Acolo unde cultivatorul plătește două dijme, *sâhib-i malikâne* nu are dreptul decât la una; el nu este obligat la serviciul militar decât acolo unde ridică ceea ce rămâne din veniturile fiscale, cu titlu de *timâr*. Acest tip de proprietate ereditară este și el o moștenire preotomană.

[1] Termenul *timâr*, de origine persană, înseamnă „a îngriji, a se îngriji de ceva". Instituția *timâr*-ului este de origine preotomană; la otomani, atribuirea unui *timâr* antrenează din partea deținătorului său, pe lângă obligativitatea serviciului militar, și pe aceea de a lucra *timâr*-ul și de a percepe veniturile și taxele corespunzătoare.

Există şi un alt tip de proprietate larg răspândit în mediul rural, prezent însă şi în societatea urbană: fundaţiile pioase *(vakf)*. Este vorba aici de un bun deţinut în deplină proprietate, înstrăinat în beneficiul unei opere religioase sau de utilitate publică, de preferinţă de binefacere, donarea uzufructului fiind făcută pentru totdeauna. Situaţia raialei pe acest tip de posesiune nu diferă de cea a raialelor *timâr*-elor. Cultivatorul datora *vakf*-ului impozitele pe producţie. Să observăm că, în oraşe, *vakf*-urile erau constituite deseori din prăvălii, a căror chirie revenea administraţiei operei de pietate. Să adăugăm şi că în unele provincii ale Porţii, morile aparţineau diverselor comunităţi săteşti sau ţăranilor, şi numai rareori unui timariot.

Minerii formează o categorie socio-profesională aparte: am văzut că existau în Peninsula Balcanică, în jurul oraşelor, dar şi în apropierea câtorva sate, numeroase exploatări care furnizau statului otoman aur, argint, plumb, cupru şi fier. Lumea minieră poate fi împărţită în patru mari categorii: mâna de lucru, personalul tehnic, deţinătorii de părţi din exploatările miniere (proprietatea nudă aparţinea suveranului, acesta nepăstrând decât un drept teoretic de proprietate) şi funcţionarii administraţiei.

Necesitatea de a recurge la specialişti pentru a valorifica subsolul l-a obligat pe sultan să acorde celor ce exploatau minele drepturi de posesiune foarte mari în schimbul perceperii unei întregi serii de taxe. Statutul după care funcţionau minele era de origine saxonă, iar lucrătorii beneficiau de condiţii privilegiate. Durata efectivă a lucrului era de şapte ore pentru o săptămână de cinci zile. Lucrătorul muncea deci treizeci şi cinci de ore pe săptămână. El era liber sâmbăta şi duminica[1]. În plus, avea concediu de două ori pe an: cincisprezece zile de Crăciun şi tot atâtea de Paşti. Să amintim şi că, în caz de foamete, brutarii trebuiau să îi alimenteze cu prioritate pe mineri. În fine, minerul era scutit de o mulţime de impozite.

Pentru a încheia această descriere a societăţii, trebuie să îi menţionăm pe cei care extrăgeau sarea din apa mării şi pe cultivatorii de orez. Salinele aparţineau, probabil, în întreg imperiul, statului, care le dădea în arendă. Cei ce se ocupau cu aceasta se bucurau de scutiri fiscale. În ceea ce-i priveşte pe cultivatorii de orez, ei aparţineau, cei mai mulţi categoriei *ortakçı;* ei beneficiau de scutiri însă, spre deosebire de celelalte raiale, activitatea lor era supravegheată îndeaproape de un personal în fruntea căruia se afla un intendent al orezăriilor[2].

Societatea otomană nu este deci un sistem feudal. Practic, orice cultivator îşi poate părăsi pământul. Timariotul nu era un proprietar, el nu beneficiază decât temporar de veniturile în majoritate de natură fiscală. *Timâr*-ul otoman nu are nimic comun cu fieful sistemului feudal occidental. Se constată, de asemenea, o oarecare similitudine între timariot şi raia: primul primeşte veniturile fiscale în calitate de slujitor al sultanului; al doilea primeşte un pământ în arendă pentru a asigura, prin taxele datorate Marelui senior, subzistenţa primului.

[1] Aceste condiţii de muncă, foarte moderne ca aspect şi destul de diferite de cele ale muncitorilor din alte industrii, se explică prin munca grea, dar şi prin nevoia de minerale; acordarea unui statut favorabil muncitorilor se dovedea necesar şi pentru că, sub Mehmed al II-lea şi Bâyezîd al II-lea, recrutarea acestora pare să fi fost dificilă, unii dintre ei dezertând.

[2] Cultura orezului este atestată în Balcani începând cu prima jumătate a secolului al XV-lea, însă probabil că este anterioară acestei date.

Armata

Sultanii au ştiut să creeze un instrument de luptă diferit de armatele timpului. Armata otomană poate fi împărţită în cinci categorii: cavalerie, infanterie, artilerie, marină şi unităţi speciale. Contrar a ceea ce se crede deseori, armata otomană nu era recrutată numai din mediul musulman, anumite pături ale populaţiei creştine furnizând Porţii contingente de soldaţi.

Cavaleria este constituită în mare parte din timarioţi. Aceştia, după cum am văzut, se înzestrează cu un echipament în funcţie de venitul alocat de sultan. Majoritatea efectivelor furnizate de timarioţi sunt compuse din unităţi de cavalerie uşoară, cu excepţia marilor timarioţi, care trebuie să aducă un număr redus de cavaleri purtând armură, cu cai echipaţi corespunzător. În 1475, efectivele timarioţilor ajung la aproximativ 40 000 de oameni.

Acestei cavalerii timariote, i se adaugă *akıncı*-ii, cavalerie înarmată uşor, recrutată iniţial din mediul tribal turcesc, mai târziu însă şi din alte medii, cum ar fi populaţia valahă din Timok-Morava. Numărul *akıncı*-ilor a oscilat în jurul cifrei de 10 000 de oameni. Printre cavalerişti, îi putem menţiona pe *müsellem*-i, musulmani sau creştini. Astfel, la sfârşitul secolului al XV-lea, Poarta poate alinia aproximativ 50 000 de oameni călare.

Infanteria otomană se împarte în mai multe corpuri. Din timpul domniei lui Orkhân, populaţia furnizează unităţi de infanterie cunoscute sub numele de *yaya* sau *piyâde*, organizate în *ocak*. Fiecare *yaya* are un teren în arendă şi beneficiază de scutiri fiscale. Poarta recrutează din rândurile turcilor şi o infanterie întrebuinţată în recunoaşteri, în lucrări de mină şi ca garnizoană a fortăreţelor sau ca echipaje în marină. Sub Mehmed al II-lea, efectivele acestei trupe, *'azab*, sunt de 12 000 de oameni.

Cel mai cunoscut corp de infanterie este cel format din tineri creştini înrolaţi de Poartă pentru a sluji în corpul ienicerilor. Crearea acestei trupe de şoc îi revine lui Murâd I. Numărul ienicerilor ar fi fost de 6 000 în timpul lui Mehmed al II-lea. Organizaţi în mai multe corpuri, ienicerii îl slujesc pe sultan numai pe câmpul de luptă; câteodată ei păzesc şi fortăreţele. Ienicerul care s-a distins în luptă poate primi un *timâr*. Cei mai capabili vor deveni marii demnitari ai imperiului, putând ajunge până la rangul de mare vizir.

Populaţia creştină nu dă numai corpul ienicerilor. Un mare număr de oraşe otomane sunt apărate de unităţi formate din populaţia locală. În schimbul acestui serviciu, locuitorii bulgari, greci, sârbi sau armeni care contribuie la apărarea cetăţilor lor primesc scutiri fiscale. De asemenea, la ţară, paza anumitor puncte strategice este asigurată de populaţia creştină locală, în schimbul scutirii de anumite impozite.

Otomanii, care înţeleseseră importanţa artileriei, au făcut tot ce au putut pentru a-şi înzestra trupele. Cunoştinţele lor tehnice fiind insuficiente în domeniul turnării tunurilor, sultanii au recrutat, mai ales în secolul al XV-lea, specialişti germani care au echipat gurile de foc ale armatei şi ale marinei. Unul din aceşti meşteri turnători, contemporan cu Mehmed al II-lea, a lăsat chiar o relatare a popasului său printre

turci. Un alt turnător, celebrul Urban, din epoca asediului Constantinopolului (1453), a primit un *timâr* pentru serviciile aduse sultanului.

Începând cu Orkhân, Poarta a început să își creeze o flotă, a cărei bază a fost stabilită la Gallipoli. Conform anumitor izvoare, inițial administrația otomană a folosit pentru echipaje turci, dar și greci, italieni, catalani și chiar francezi din Provence. Chiar la începutul secolului al XVI-lea, apărarea bazei navale de la Gallipoli era asigurată de populația greacă a orașului[1]. În schimbul acestei colaborări, populația greacă era scutită de unele taxe. Guvernatorul Gallipoli-ului avea și funcția de mare amiral *(kapudan pașa)* al marinei imperiale.

Sistemul militar otoman nu ar fi putut funcționa fără o serie întreagă de meșteșugari. Existau în fortărețe corpuri de meserii însărcinate cu întreținerea garnizoanei și cu aprovizionarea conform nevoilor militare. Documentele otomane menționează deseori fierarii și atelierele pentru fabricarea platoșelor și a săgeților. În caz de asediu, Poarta trimitea unități specializate în construirea galeriilor subterane, chiar sub zidurile fortăreței asediate. Aceste unități speciale, recrutate de obicei dintre mineri, erau mai adesea creștine decât musulmane.

Strategii otomani au organizat astfel un instrument de război superior armatelor adversarilor potențiali. Cavaleria ușoară a *akıncı*-ilor avea drept misiune să pătrundă adânc în teritoriul inamic, pentru a-i dezorganiza liniile de comunicație și pregătirile de apărare. Infanteria ienicerilor furniza sultanului un corp disciplinat și bine echipat care, cu ajutorul artileriei, trebuia să rupă rândurile armatei dușmane, sau să reziste la atacul cavaleriei grele a cruciaților burgunzi, cum a făcut la Nicopole (25 septembrie 1396). După cum era situația militară, cavaleria semiușoară a timarioților atrăgea asupra ei cavaleria grea inamică, spre a o îndrepta apoi spre pozițiile ienicerilor și spre zona acoperită de tirul artileriei, sau marca victoria, urmărind trupele dezorganizate. Sultanii vor ști să se folosească de elementul creștin, adormindu-i suspiciunea prin scutiri substanțiale de taxe.

În fața unei armate otomane care lăsase în urmă metodele de luptă medievale, adversarii, folosind metode depășite, nu puteau decât să piardă: aceasta va fi, la începutul secolului al XVI-lea, soarta safavizilor din Iran și a mamelucilor din Egipt.

Populare, turcizare și islamizare

Imperiul otoman este locuit de populații de originile și religiile cele mai diverse, pe care le putem cunoaște grație recensămintelor.

Peninsula Balcanică, deasupra unei linii pornind *grosso modo* din Tracia turcă de astăzi, traversând Macedonia și trecând la nord de orașul Ianina, este ocupată de populații în marea majoritate de origine bulgară sau sârbă, de populații albaneze pe litoralul adriatic și de populații valahe, din care grupul cel mai important se află în

[1] Este foarte probabil ca anumite structuri privind organizarea bazei navale să fie o moștenire bizantină.

regiunea Timok-Morava, şi, în parte, în Bosnia şi Herţegovina. La sud de această linie, în Macedonia orientală, Thesalia, Epir şi Moreea, găsim bulgari, greci, albanezi, slavi. Populaţia de sorginte albaneză reprezintă o treime din populaţia acestui teritoriu. În aproape toate centrele urbane balcanice din statele slave trăiesc şi comunităţi greceşti. Bineînţeles, pe teritoriul Greciei actuale, populaţia elenă este majoritară în sate, cât şi în oraşe.

În Tracia orientală, conform recensămintelor din secolul al XV-lea, satul este turcesc, însă marile oraşe, ca Adrianopole sau Constantinopol, numără şi o importantă populaţie grecească. Populaţia creştină din Constantinopol este, după 1453, mai ales produsul politicii otomane de transplantare. Noii locuitori sunt originari din diferite regiuni ale imperiului. În 1478, Istanbulul număra 9 517 case musulmane, 5 162 case creştine şi 1 647 evreieşti, adică un total de 16326 cămine. Un recensământ din 1488-1489 indică existenţa, la Istanbul şi la Galata, a 9 776 case creştine şi evreieşti, ceea ce înseamnă aproximativ 40 000 de suflete. Dacă creşterea populaţiei musulmane în raport cu cea creştină şi evreiască este probabilă între 1478 şi 1488-1489, numărul caselor turceşti trebuie să fi fost de aproximativ 12 500. Istanbulul ar fi avut în 1488-1489 mai bine de 22 000 de case. Din acest total, 67 cămine proveneau din populaţiile celor două oraşe comerciale româneşti, Chilia şi Cetatea Albă, deportate în 1484. La începutul secolului următor, oraşul ar fi avut 80 000 de familii. Musulmanii reprezintă 58,3 %, creştinii 31,61% şi evreii 10,08%. Oraşul Adrianopole număra în 1488-1489 aproximativ o mie de case nemusulmane, iar la începutul secolului al XVI-lea, 3 338 familii musulmane, 522 creştine şi 201 evreieşti.

Macedonia orientală oferă un aspect original: dacă în sudul provinciei populaţia este grecească, în regiunile septentrionale, satele sunt ocupate de cele mai multe ori de slavi, însă – fapt ignorat – există în anumite sate o populaţie creştină de origine turcă, mai precis cumană, colonizată în secolul al XIII-lea de împăraţii bizantini. Această prezenţă este dovedită prin documente în care apar numele locuitorilor, nume de origine turcă. În 1478-1479, totalul populaţiei Salonicului se ridică de 2 258 familii, din care 932 musulmane şi 1 326 creştine. La începutul secolului următor, oraşul numără 1 229 familii musulmane, 981 creştine şi 2645 evreieşti. Oraşul Serres numără, în 1478-1479, 3 200 de suflete, Drama, 722 şi Zihna, 2 000.

În câteva oraşe, elementul armean era destul de important pentru a juca un rol economic. O parte din armenii din Istanbul erau originari din Cetatea Albă sau din Caffa. Nu vom uita existenţa în Balcani a ţiganilor, atât musulmani cât şi creştini. O reglementare din 1498-1499 menţionează prezenţa ţiganilor creştini în Istanbul, Adrianopole, Vize, Gallipoli, Yanboli, în provincia (sangeacul) Nicopole, la Sofia şi în câteva ţinuturi sârbeşti. Această populaţie trăieşte în triburi conduse de un şef tradiţional. Să menţionăm, în fine, prezenţa unei comunităţi italiene la Istanbul.

Asia Mică are o populaţie musulmană, dar şi una creştină. În Anatolia occidentală, cu excepţia Brusei, elementul nemusulman este de origine greacă sau armeană. În provinciile Sarukhan, Aydın, Menteşe, Germiyân şi Kengeri elementul nemusulman este puţin numeros. De.pildă, în 1488-1489, populaţia creştină din Aydın nu are decât 576 cămine; cea din Menteşe, 219 şi cea din Germiyân, 199. Mai la est, în

Hamîd, situaţia este asemănătoare. Pe restul malului Mediteranei, creştinii sunt minoritari. La fel în provincia Ankara, unde, în 1488-1489, recensământul nu înscrie decât 824 familii. Creştinii sunt în număr mic şi la Sinope şi la Kastamonu unde, în 1488-1489, nu sunt decât 2 322 case.

În fostul imperiu al Trebizondei dimpotrivă, creştinii sunt majoritari. La sfârşitul secolului al XV-lea, Trebizonda şi Rize numără 27 131 case. Oraşul Trebizonda cuprinde 186 case armene, 957 greceşti, 49 veneţiene şi genoveze şi 258 case musulmane. Probabil că la sate există şi lazi (georgieni). În regiunea Kayseri, populaţia creştină este de origine armeană şi grecească. În Tokat şi Sivas, găsim o populaţie creştină importantă, însă originea etnică a unor comunităţi suscită probleme. Recensământul lui Mehmed al II-lea înscrie cartiere care poartă numele de „Rûm" sau „Ermeni". Onomastica locuitorilor este surprinzătoare: unele persoane au nume cu etimologie turcă. Se pune întrebarea: este posibil ca termenul „Rûm" să nu desemneze o populaţie grecească, iar termenul „Ermeni" să nu desemneze o populaţie armeană? În acest caz, „Rûm" s-ar referi la o populaţie turcă creştin-ortodoxă sau la un amestec turco-grec ortodox, iar „Ermeni" la o populaţie turcă de rit gregorian sau un amestec armeano-turc gregorian.

La sfârşitul secolului al XV-lea, Anatolia extrem-orientală nu a trecut încă sub dominaţia otomană. Astfel, la începutul secolului al XVI-lea, provincia Mardin numără 5 782 familii musulmane, 2 427 creştine şi 92 evreieşti, iar o parte a populaţiei creştine este armeană. În aceeaşi perioadă, provincia Bayburt cuprinde 977 cămine musulmane, 3 775 creştine, din care 352 se bucură de scutiri de taxe. O parte a populaţiei creştine este armeană, ca în Mardin.

Recensămintele otomane din secolul al XV-lea arată că provincia Karaman, ca şi Rûm (Tokat, Sivas), cuprinde un număr de turci creştini, atât sedentari cât şi nomazi. Populaţia turcă creştină nu este caracteristică numai acestor regiuni. Într-un număr important de provincii ale Asiei Mici trăiesc turci creştini, ale căror nume sunt cel mai adesea de origine turcă, şi nu arabă sau persană. Să adăugăm că un izvor bizantin din secolul al XIII-lea cuprinde date interesante despre populaţia turcă creştină din Alaşehir (Philadelphia).

Grecii, armenii şi turcii creştini nu sunt singurii nemusulmani din Asia Mică. În provincia Trebizonda, onomastica nu este întotdeauna grecească, unii locuitori par a fi armeni, alţii georgieni, şi nu numai în capitala sangeacului. Politica administrativă a Porţii, neîncrezătoare în elementul turc anatolian, acordă *timâr*-e în întreaga Asie Mică supuşilor balcanici, renegaţi de origine slavă, greacă, albaneză, valahă şi chiar saxonă sau ungară.

Imperiul otoman are în secolul al XV-lea o populaţie evreiască pe care o putem împărţi în două, după originea sa:

1) Otomanii au găsit în teritoriile pe care le-au ocupat o populaţie evreiască anterioară venirii lor. Este vorba de evreii din fostul Imperiu bizantin. Astfel, există acte care menţionează existenţa comunităţilor evreieşti în secolul al XV-lea în Sarukhan, Crimeea, Gallipoli, Corint, Salonic şi, bineînţeles, la Constantinopol. În 1488-1489, fiscul otoman înregistrează aici 429 de familii, ceea ce înseamnă mai bine de 2 000 de evrei.

2) Evreii care au sosit în număr mare în toate ţinuturile Porţii proveneau din Peninsula Iberică, după decretul de expulzare promulgat de regii catolici pe 31 martie 1492, din Italia de sud şi chiar din statele germanice şi din Provence. Recensămintele otomane arată existenţa unor importante comunităţi evreieşti în toate centrele urbane de oarecare notorietate. Oraşul Salonic, unde mai mult de 60% din populaţie este israelită, va deveni, în secolul al XVI-lea, marea metropolă evreiască a Imperiului otoman. Cei ce efectuează recensămintele imperiale înscriu originea diferitelor comunităţi: Spania, Portugalia, Sicilia, Provence, Germania etc. La Adrianopole, de pildă, se stabilesc emigranţi din Spania, Portugalia, Sicilia şi Germania. Şi Valona este un centru destul de important al populaţiei evreieşti; aceasta constituie 35,84% din populaţie la începutul secolului al XVI-lea. O dată cu decretul de expulzare, orice oraş otoman va avea un număr oarecare de comunităţi evreieşti venite din Occident, şi aceasta conform importanţei economice a localităţii luate în considerare. Politica favorabilă a Porţii faţă de emigraţia evreiască îşi găseşte probabil explicaţia în dorinţa sultanului de a controla rolul economic al armenilor şi, mai ales, al grecilor, grecii visând să iasă de sub stăpânirea statului otoman.

Este posibil să avem o vedere de ansamblu asupra numărului de locuitori din Imperiul otoman în preajma anului 1500? Rumelia adăposteşte în total 1 111 799 case, din care 862 707 nemusulmane (aproximativ 3 882 180 persoane) şi 244 958 case musulmane (aproximativ 1 469 750). Asia Mică numără la aceeaşi dată 420 000 case: 388 897 musulmane (aproximativ 2 330 382 indivizi) şi 31 725 nemusulmane (aproximativ 142 765). Dacă considerăm că familia musulmană era poligamă, numărul total al populaţiei Imperiului otoman trebuie să fi fost de aproximativ 7 825 000 indivizi.

Imperiul sultanilor este un stat multinaţional, iar supuşii săi aparţin mai multor religii; în plus, este un stat al cărui conducător, ai cărui demnitari şi a cărui lege fundamentală sunt în mod obligatoriu musulmane. A încercat Poarta să îi determine pe supuşii creştini sau evrei să îşi schimbe religia şi să adopte Islamul? Răspunsul nu poate fi decât nuanţat: sultanii nu au instaurat, se pare, o politică de islamizare a nemusulmanilor. Este adevărat că bosniacii şi chiar o parte din albanezi au sfârşit prin a deveni musulmani, păstrându-şi în continuare limba. Mai târziu, un mic grup de români din Macedonia orientală, megleno-românii, va trece la Islam, păstrându-şi şi ei limba. În Asia, georgienii vor îmbrăţişa şi ei Islamul, probabil în secolul al XVII-lea. În fine, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, un mic grup de evrei a trecut la Islam, în urma tulburărilor religioase care au agitat comunitatea, în timp ce convingerea religioasă mai mult decât îndoielnică a unor creştini va favoriza trecerea la un Islam heterodox.

Cu siguranţă, Poarta nu putea fi acuzată de a fi dus o politică de turcizare masivă sau de islamizare forţată. Desigur, ea îşi recrutează ienicerii din mediul creştin şi îi transformă în otomani; însă procentul băieţilor recrutaţi pentru corpul ienicerilor este infim în comparaţie cu populaţia imperiului. În plus, încadrarea în acest corp de elită deschide celor capabili drumul către cele mai înalte demnităţi, astfel că această recrutare forţată nu a fost totdeauna primită prost de cei în cauză.

De fapt, sultanul nu avea nici un interes să convertească masele creştine, din moment ce trecerea la Islam însemna oprirea plăţii unei taxe de 25 de aspri, datorată

de orice cultivator creştin *(ispence)*, şi a capitaţiei. În secolul al XV-lea, totalul celor două taxe era egal cu cel puţin două monede de aur (7,14 g). Desigur, fiscul recupera o parte a celor două taxe, percepând de la noul musulman taxa de pământ arendat datorată de la cultivatorul necreştin, însă deţinerea unui pământ în arendă era o excepţie, iar totalul taxei luate de la ţăranii care nu deţineau decât o fâşie de pământ nu reprezenta, în cel mai bun caz, decât aproximativ 50% din *ispence*. Dacă adăugăm partea de capitaţie, fiscul imperial pierdea de la un contribuabil convertit mai mult de o monedă de aur (3,57 g). Dacă în 1488 populaţia creştină a Anatoliei ar fi devenit musulmană, Poarta ar fi pierdut mai multe zeci de kilograme de aur. În 1500, imperiul număra 894 432 cămine creştine: Poarta nu putea să piardă anual aproximativ 2 800 kg de aur, iar ea se arăta atât de puţin interesată de islamizarea creştinilor, încât deseori continua să perceapă *ispence* de la creştinii renegaţi. Faptul este atestat de anumiţi recenzori otomani.

Întâlnim în Balcani un alt aspect al dominaţiei otomane. Este adevărat că, în urma schimburilor de populaţii sau a emigrării, numărul turcilor a scăzut în secolul XX în mod simţitor. În ciuda dispariţiei dominaţiei otomane, popoarele din sud-estul Europei păstrează încă o puternică amprentă turcească; oraşele îşi pierd încet aspectul lor otoman, însă obiceiurile şi un anumit vocabular otoman continuă să se perpetueze în limbile popoarelor care au trăit sub autoritatea sultanilor. O simplă privire aruncată în vocabularul moştenit de albanezi, bulgari, greci, macedoneni, bosniaci, sârbi şi români arată în ce măsură civilizaţia otomană a ştiut să se impună şi să modeleze anumite aspecte ale vieţii din Balcani. Aproape două sute de cuvinte ce privesc diferitele elemente care intră în aranjarea unei case, vestimentaţia, mobilierul, alimentaţia sau elementele de civilizaţie urbană sunt de origine otomană.

Mai trebuie să dăm exemple? Locuim într-o *oda* (cameră, odaie), ne culcăm pe un *yatak* (pat), privim printr-o fereastră care are un *cam* (geam) şi, bineînţeles, o *çerçeve* (cercevea). Camera are o *döşeme* (duşumea) şi un *tavan*. Lucrurile se aşază într-un *dalab* (dulap) şi luăm masa în *sofragerie*, unde se găseşte o *sofra* (masă). Pe masă există *farfurii*, etimonul otoman, *faghfu*, nemaifolosindu-se. Am putea continua spunând că patul este prevăzut cu un *çarşaf* (cearşaf), iar ferestrele au *perde* (perdea). Consumatorul Europei de sud-est îşi face cumpărăturile la *bakkal* (băcan) şi la negustorul de legume *(zerzavatçi)*. Turistul care consultă meniul unui restaurant va găsi un număr de mâncăruri şi prăjituri purtând nume turceşti.

Această amprentă lăsată asupra popoarelor Europei orientale arată rolul jucat de turci şi faptul că ei au fost cei care au pus primele baze ale unei noi civilizaţii urbane. Putem spune că Poarta a jucat, în structurarea civilizaţiei urbane balcanice, rolul germanilor în Europa slavă şi ungară.

Statul care, în principiu, nu trebuia să ţină seama decât de *şerî'a*, adică de legea religioasă musulmană, se vede nevoit, din cauza structurii compozite a populaţiei sale, să recunoască dreptul cutumiar al diferitelor comunităţi din care este compus

imperiul. Această atitudine este dictată de grija de a evita tulburările în rândul populațiilor anexate, dar și din considerații de ordin economic. Pentru a ilustra pragmatismul administrației otomane, sunt de ajuns două exemple: sultanul consideră în avantajul său să preia legile miniere sârbești, neavând nici o experiență în acest domeniu. Pe de altă parte, pentru a profita de structurile militare creștine, el recunoaște dreptul cutumiar al populațiilor care furnizau, înainte de cucerirea otomană, unități de cavalerie ușoară sau garnizoane pentru fortărețe. Administrația centrală, chiar dacă este de sorginte musulmană, acceptă supraviețuirea anumitor structuri administrative, fiscale, juridice și militare, atunci când acestea nu lezează interesul statului.

Trebuie subliniat și un alt aspect. Dominația otomană pune capăt anarhiei ce domnea în Anatolia, ca și în Balcani, asigurând stabilitatea politică și, în consecință, activitatea economică. Să adăugăm că, la început, arenda bunurilor statului era în mâna grecilor și a armenilor. Începând din ultimul deceniu al secolului al XV-lea, refugiații evrei originari din statele monarhiei spaniole vor juca un rol important.

Din punct de vedere social, otomanii aduc cu ei sfârșitul robiei pentru majoritatea țărănimii, însă, în ceea ce privește orașul, administrația este incapabilă să creeze structuri urbane asemănătoare cu cele din Occident. În fine, să semnalăm absența unui sistem feudal asemănător cu cel din Europa occidentală.

În domeniul militar, otomanii au știut să inoveze. Sultanii au creat o armată eliberată de orice atașament tribal, devotată cu totul persoanei suveranului. Folosirea masivă a artileriei pe câmpul de bătălie, eficacitatea infanteriei, adică a ienicerilor, și utilizarea judicioasă a cavaleriei ușoare furnizate de timarioți au constituit tot atâția factori care au asigurat superioritatea otomanilor asupra armatelor creștine.

Noii stăpâni au introdus un mod de viață nou în țările anexate. Orice vocabular este o dovadă vie a acestei influențe; limbile balcanice îi poartă amprenta până în zilele noastre.

Vom încheia cu o constatare care poate surprinde. Anumite aspecte ale lumii otomane din epocă prefigurează statul modern, căci sultanul este un suveran având limite în exercițiul puterii, nu numai prin *șerî'a,* dar și prin dreptul cutumiar al popoarelor supuse.

CAPITOLUL V

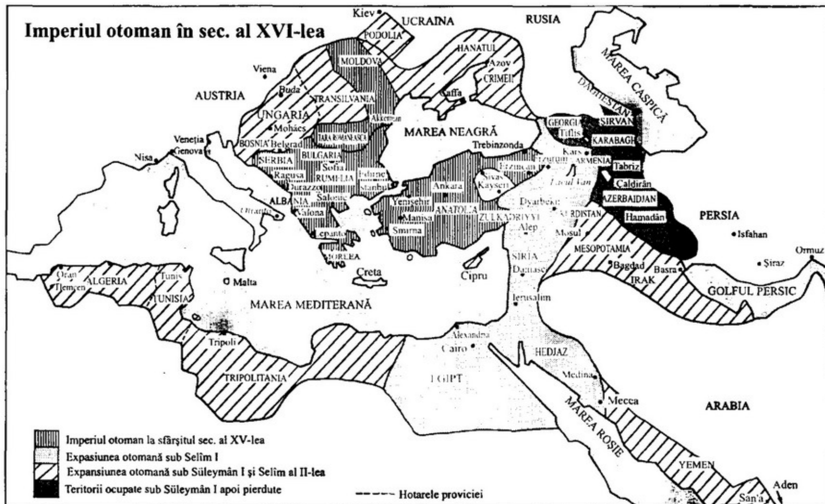
Apogeul Imperiului otoman: evenimentele (1512-1606)

de Jean-Louis BACQUÉ-GRAMMONT

SELÎM I (1512-1520)

Când Selîm I i-a succedat lui Bâyezîd al II-lea, pe 24 aprilie 1512, Imperiul otoman era pradă crizei celei mai grave pe care o cunoscuse după bătălia de la Ankara, cu o sută zece ani în urmă. Pe de o parte, zdrobirea revoltei lui Şâh Kulı nu pusese capăt riscului unei noi insurecţii manevrate de la distanţă de Şâh Ismâ'îl. Pe de altă parte, o zonă a Anatoliei scăpa în continuare autorităţii noului sultan, ai cărui fraţi şi nepoţi, ştiindu-se expuşi regulii fratricidului de stat, nu înţelegeau nici în ruptul capului să renunţe la dreptul la tron, căutând sprijin la triburile turkmene heterodoxe şi chiar la însuşi şahul. Cu o energie puţin comună şi cu un simţ politic ascuţit, Selîm a restabilit ordinea internă în Anatolia, apoi cinci ani mai târziu a sfârşit prin a face din Imperiul otoman prima putere a lumii islamice, care se va menţine astfel până în ajunul dispariţiei sale, în secolul XX.

La urcarea pe tron, Selîm avea cam patruzeci de ani. El venea precedat de o reputaţie de invidiat, formată în anii de guvernare în Trebizonda: excelent conducător de oşti, aflându-se totdeauna în fruntea lor, administrator integru şi eficient, sunnit ireproşabil fără a fi bigot, fără înclinaţii spre lux şi plăceri. Dincolo de această imagine de soldat aspru, prinţul este şi un om cu o vastă cultură, un mare cititor, fiind înzestrat şi cu ochelari, versificator înzestrat în persană. Selîm, personaj solitar şi discret, nu se îngrijea dacă deciziile sale vor fi înţelese sau nu de contemporani, iar încrederea sa nu se întindea dincolo de un cerc restrâns de tovarăşi încercaţi. Rezultă o oarecare nepotrivire în cronicile otomane, admirative în faţa operei, însă derutate în faţa omului, care chiar din timpul vieţii a fost numit *Yavuz*, cel Groaznic, atât de drastice păreau marile remedii pe care el le folosea împotriva relelor celor mari. Desigur, sultanul era un coleric care tăbăra câteodată cu pumnii asupra vizirilor. Desigur, capetele de mari demnitari cădeau mai des ca de obicei. Însă sultanul era convins de exemplaritatea pedepselor, ale căror victime, de cele mai multe ori, nu puteau să treacă drept

Imperiul otoman în sec. al XVI-lea
Kiev
UCRAINA
RUSIA
PODOLIA
MOLDOVA
HANATUL
Azov
CRIMEII
Viena
Buda
AUSTRIA
TRANSILVANIA
Caffa
MAREA CASPICĂ
DAGHESTAN
UNGARIA
Mohács
Akkerman
MAREA NEAGRĂ
GEORGIA
Tiflis
ŞIRVAN
KARABAGH
Veneţia
Genova
Nisa
BOSNIA
Belgrad
ŢARA ROMÂNEASCĂ
Trebinzonda
Kars
ARMENIA
Tabriz
SERBIA
BULGARIA
Sofia
Ragusa
RUMELIA
Edirne
Erzincan
Erzurum
Sivas
Kayseri
Ankara
Istanbul
Durazzo
Çaldirân
AZERBAIDJAN
ALBANIA
Salonic
Otranto
Valona
Yenişehir
Manisa
ANATOLIA
ZULKADRIYYE
Diyarbekir
Hamadân
PERSIA
Isfahan
Smirna
Lepanto
Alep
Mosul
MESOPOTAMIA
MOREEA
SIRIA
Bagdad
IRAK
Basra
Ormuz
Şiraz
Oran
Tlemcen
ALGERIA
Tunis
TUNISIA
Malta
Creta
Cipru
Damasc
GOLFUL PERSIC
MAREA MEDITERANĂ
Ierusalim
Alexandria
Tripoli
Cairo
HEDJAZ
TRIPOLITANIA
EGIPT
Medina
Mecca
ARABIA
MAREA ROŞIE
YEMEN
Aden
San'a
Imperiul otoman la sfârşitul sec. al XV-lea
Expasiunea otomană sub Selîm I
Expansiunea otomană sub Süleymân I şi Selîm al II-lea
Teritorii ocupate sub Süleymân I apoi pierdute
Hotarele proviciei

nevinovate. În sfârşit, Selîm ajunsese la putere cu ajutorul unor facţiuni şi împotriva altora. Unii credeau în mod exagerat că le este dator; alţii nu încetau să ţeasă intrigi în umbră. Loviturile au început să curgă de ambele părţi până când fiecare a înţeles că puterea se găsea între mâinile cele mai puternice.

Campania împotriva safavidului din Iran

Un an după urcarea pe tron, Selîm l-a învins şi l-a executat pe ultimul competitor la tron care ar fi putut să reprezinte un oarecare pericol: fratele său mai mare, Ahmed. Sultanul reuşise să îl atragă pe câmpul de bătălie de la Yenişehir, alimentându-l cu ştiri false privind efectivele şi fidelitatea armatei imperiale. Selîm era un maestru în acest gen de manevră pregătită îndelung şi în secret, care, la momentul crucial, îl lăsa la îndemâna sa pe un adversar mai puţin ager decât el. În 1513, criza dinastică era astfel rezolvată în favoarea lui Selîm şi a unicului său fiu, Süleymân, învestit în funcţia de guvernator al Manisei. Mai supravieţuiau doar fii lui Ahmed, refugiaţi în Iran sau în Egipt, şi care vor dispărea curând fără a lăsa urmaşi.

Calmul intern a fost repede restabilit în Anatolia printr-o supraveghere strânsă a regiunilor în care, în cursul anilor precedenţi, insurecţiile heterodoxe îşi găsiseră un teren propice. Se pare că această „vânătoare de vrăjitoare" a constat mai ales în destituirea timarioţilor compromişi şi în executarea capilor cunoscuţi. Nimic nu ne îngăduie să susţinem legenda masacrării a 40 000 de heterodocşi, care ar fi avut loc în 1513 sau 1514 şi care pare marcată de „vertijul oriental al numărului".

Autoritatea imperială o dată restabilită, Selîm s-a întors spre cel care încerca metodic, de la începutul secolului, să îl sape dinafară. Neînţelegerile dintre Şâh Ismâ 'îl şi Selîm se agravaseră în decursul anilor petrecuţi de acesta din urmă în Trebizonda căci, în ciuda mustrărilor tatălui său, el nu ezitase să respingă armat incursiunile safavide. Şahului, sultanul îi reproşa predicarea unei doctrine situate în afara normelor Islamului, însă, mai ales, faptul că se dovedise deosebit de periculos pentru destrămarea Anatoliei otomane, lucru demonstrat de insurecţiile kızılbaşe şi de succesiunea lui Bâyezîd al II-lea.

Selîm a început prin a obţine de la *şeykh ül-islam*-ul Sarı Görez, cea mai înaltă autoritate religioasă din imperiu, o sentinţă *(fetvâ)* care îl scotea în afara societăţii islamice pe Şâh Ismâ'îl şi pe adepţii săi, din moment ce autoriza uciderea lor până la unul şi înrobirea soţiilor şi copiilor lor. Această sentinţă legitima deci intrarea în război împotriva şahului, ale cărui pregătiri începuseră deja. Urmărirea lor până la aneantizarea adversarului va fi obiectivul constant al politicii sultanului până la moarte, orice altă întreprindere fiindu-i subordonată.

Campania din 1514 marchează începutul războaielor adesea foarte lungi care, până în secolul al XVIII-lea, vor avea loc între sultani şi şahi. Câteva remarci prealabile se impun pentru a îndepărta orice neînţelegere. În 1514, nu poate fi vorba de o înfruntare între două state naţionale, turcii otomani şi iranienii safavizi. Această viziune, târziu şi prea îndelung acreditată de istoricii celor două ţări, nu poate rezista unui examen serios. Şâh Ismâ'îl este eroul unei lumi turce seminomade, celei a kızılbaşilor care l-au adus la putere. Dacă ştie totuşi persana, el gândeşte în turcă şi

în manieră turcă. Dacă administrația sa rămâne în mâinile învățaților iranieni experimentați, moșteniți de la precedentele state turce din Iran, puterea sa militară se bizuie pe triburile turce, adepte ale sincretismului straniu pe care îl predica și în care regăsim credințe locale preislamice, amestecate cu altele venind din vechiul șamanism al stepelor, totul acoperit de o ușoară spoială de Islam cu tentă șiită, însă extrem de îndepărtat de șiismul duodeciman așa cum va fi el elaborat mai târziu în Iran. În ochii turcilor anatolieni seminomazi, supuși ai sultanului, șahul divinizat, care vorbea o limbă familiară, crease în Azerbaidjan statul turc ideal, preferabil, în ochii lor, de mii de ori statului otoman imperial și centralizator, unei dinastii rupte de mai bine de un veac și jumătate de mediul în care se născuse și ale cărui nevoi nu le mai înțelegea, și unui sistem administrativ ai cărui reprezentanți locali, proveniți din elita urbană sau din *devşirme*, le păreau la fel de străini. Şâh Ismâ'îl arătase deja ce formațiune putea alcătui din acești partizani extrem de numeroși pentru a distruge puterea otomană din Anatolia.

Pentru Selîm, linia de urmat era clară: soluția problemei anatoliene se găsea în eliminarea șahului. O dată dispărut acesta, doctrina fondată pe caracterul său divin s-ar prăbuși de la sine, lăsându-i dezorientați pe adepți. Chestiunea anatoliană, problemă internă otomană, trebuia să fie rezolvată prin victoria sultanului turc asupra șahului turc, chestiune din care vor decurge, la rândul lor, alte peripeții externe.

Armata în fruntea căreia Selîm părăsea Istanbulul în primăvara anului 1514 era, cu siguranță, una din cele mai puternice ale vremii sale din punct de vedere al efectivelor, al calității armelor de foc, ca și al competenței celor care le foloseau. De partea lor, trupele șahului, greu încercate de o campanie dezastruoasă în Transoxiana doi ani mai înainte, numărau unități de cavalerie puțin numeroase, însă redutabile, deși fără tunuri sau archebuze.

Ciocnirea a avut loc pe 23 august 1514 la Çaldıran, la nord-est de lacul Van. Artileria otomană i-a secerat pe kızılbașii fanatizați, care au lansat până la final șarje ucigătoare, ce au provocat mari pierderi în rândul adversarilor. Stăpân pe situație, Selîm a ordonat executarea tuturor prizonierilor, însă șahul reușise să fugă. Armata otomană a plecat în urmărirea sa, deplasându-se greu printr-un ținut muntos. Unei veri extrem de uscate i-a urmat brusc o iarnă timpurie, într-o zonă în care kızılbașii nu lăsaseră înaintea adversarului decât pământul ars. Ocuparea Tabrizului s-a produs fără luptă, însă armata – ienicerii, în special – a refuzat să meargă mai departe sau să ierneze acolo. Sultanul a fost nevoit să cedeze și să dea semnalul de retragere. Încercați prea mult de o campanie în care cunoscuseră căldura, setea, foamea, frigul și combativitatea ieșită din comun a kızılbașilor, ei vor refuza multă vreme să mai pornească încă o dată spre Azerbaidjan.

La Amasya, în Anatolia, unde a petrecut iarna 1514-1515, Selîm a putut să se gândească că, dacă trupele sale erau într-o asemenea stare de spirit, șahul, la rândul său, își pierduse cea mai mare parte a armatei sale. O a doua expediție în Iran nu punea deci probleme propriu-zis militare, ci logistice și politice. Pe de o parte, din cauza depărtării zonei de acțiune și a dificultății de aprovizionare a unei armate numeroase într-o țară adusă la stadiul de deșert. Pe de altă parte, din cauza riscului

de a vedea apărând dintr-o dată, în flancuri sau în spatele armatei otomane aflate în marş spre est, un nou adversar chemat de şah. Selîm a conceput un plan de acţiune pentru ca întreaga Anatolie orientală să treacă repede sub autoritatea sa. În 1515, ultimele puncte de rezistenţă safavidă în Anatolia au fost astfel eliminate, apoi marele vizir s-a năpustit asupra beiului turkmen din Zulkadriyye (Zu'l-Kadr), care adoptase o atitudine echivocă în timpul campaniei de la Çaldıran. În acest timp, agenţii Porţii, între care şi faimosul cronicar Idrîs Bitlisî, îi atrăgeau de partea sultanului pe seniorii locali kurzi din Anatolia orientală, care erau nemulţumiţi de comportamentul şahului faţă de ei. În 1516, o revoltă a acestora, sprijinită armat de Bıyıklı Mehmed Paşa, i-a gonit definitiv pe safavizi din Anatolia de sud-est, care va deveni beilerbeilâc otoman de Diyarbekir.

Campania în Siria şi Egipt împotriva mamelucilor

În Egipt domnea din 1501 sultanul mameluc Qânsûh al-Ghûrî. El avusese întotdeauna relaţii excelente cu Bâyezîd al II-lea, iar acesta îşi adusese o contribuţie decisivă la construirea unei flote mameluce în Marea Roşie, destinate operaţiunilor în India împotriva portughezilor. Mamelucilor necunoscători în probleme maritime, Imperiul otoman, forţă navală în Mediterana, le trimisese ingineri, tehnicieni şi materiale de tot felul. La urcarea pe tron, Selîm a întrerupt această colaborare, având în vedere efortul militar pe care trebuia să-l facă el însuşi în lupta împotriva şahului eretic.

În 1516, Imperiul mameluc putea fi considerat prima putere a lumii islamice. Teritoriul său se întindea din Egiptul Superior până în Anatolia centrală, incluzând Palestina şi Siria. Sultanul mameluc avea garnizoane în porturile din Hedjaz, îl avea ca vasal pe şeriful din Mecca şi întreţinea la Cairo un calif provenit din dinastia abbasidă căruia mulţi suverani musulmani îi solicitaseră învestitura la urcarea pe tron.

Dacă Selîm s-a întors dintr-o dată împotriva mamelucilor, cu siguranţă nu a făcut-o în primul rând pentru a deveni protectorul Locurilor Sfinte sau pentru a anexa Egiptul. Examinarea situaţiei geografice din Anatolia anului 1516 demonstrează că, după recentele anexări ale Zulkadriyye şi Diyarbekir, posesiunile otomane nu mai comunicau între ele decât ocolind proeminenţa mamelucă a Mesopotamiei superioare care se întindea de la Ayb Tab şi Malatya spre nord până la Divrigi, între Sivas şi Erzincan. Se forma aici un obstacol strategic care îl punea pe gânduri pe sultan, în perspectiva unor operaţiuni ulterioare spre Iran. În plus, Selîm ştia că şahul îi propusese o alianţă lui Qânsûh al-Ghûrî şi că, în ciuda antipatiei acestuia faţă de cel dintâi, recenta expansiune otomană în Anatolia centrală şi orientală îl putea determina pe sultanul din Cairo să adopte o atitudine ostilă, având a se teme pentru propriile teritorii septentrionale. Pentru sultanul otoman, continuarea războiului în est se lovea astfel de operaţiunile prealabile din sud. Pentru el, drumul spre Tabriz trecea prin Cairo.

Selîm a început cu optsprezece luni înainte să pregătească capcana pe care Qânsûh nu a văzut-o decât în ultimul moment şi care îl va pierde. Anexarea Zulkadriyye era deja un act îndrăzneţ, din moment ce mamelucii se considerau suzerani pe termen

lung ai principatului. A-l numi ca bei ereditar şi beilerbei otoman pe fiul celui mai mare duşman pe care îl avuseseră în regiune cu câteva decenii în urmă era un act ostil. Selîm voia să îl atragă pe Qânsûh în Siria de nord pentru a-l ţine sub observaţie, aşa cum făcuse şi în timpul campaniei de la Çaldıran, apoi pentru a cădea pe neaşteptate asupra lui. Prin aliaţii săi din teritoriul mameluc, mai ales guvernatorul Alepului, sultanul din Istanbul a reuşit să îl neliniştească îndeajuns pe cel din Cairo pentru a-l face să vină cu o armată în regiunea respectivă, în timp ce el însuşi mergea spre est, oficial, spre Iran. Câteva zile de marş îi despărţeau când Selîm, pretextând că Qânsûh îi interzicea trecerea peste posesiunile anatoliene, fiind deci un aliat al şahului, i-a declarat război şi l-a ajuns la Mardj Dâbik, la nord de Alep, pe 24 august 1516. Bătălia a fost cu atât mai scurtă cu cât *na'îb*-ul Alepului, conform unui plan dinainte stabilit, a dezertat cu o parte din armată, restul acesteia fiind învins de artileria otomană. Selîm a pus stăpânire pe Siria, apoi, în ianuarie 1517, pe Cairo după ce le venise de hac ultimilor mameluci. El va rămâne aici până în septembrie, preluând toate teritoriile, titlurile şi prerogativele sultanilor din Cairo, la care va adăuga – însă chestiunea rămâne destul de nelămurită – succesiunea califului abbasid. Şeriful din Mecca s-a grăbit să facă act de supunere. Puţin după aceasta, în 1519, un corsar otoman devenit conducător în Alger se va supune: el se numea Khayreddîn Barbarossa, viitorul mare amiral şi adevăratul fondator al puterii navale otomane în Mediterana.

La urcarea pe tron a lui Selîm, Imperiul otoman era un stat aureolat de prestigiul cuceririi Constantinopolului şi de lupta sa în numele religiei cu necredincioşii din Europa, era însă o putere de rang inferior Imperiului mameluc, în faţa căruia suferise repetate înfrângeri în Cilicia. Dintr-un stat care, în 1512, era în pragul destrămării, Selîm a făcut unicul moştenitor al Bizanţului şi Bagdadului, un imperiu imens, întins pe trei continente, care se va menţine astfel timp de patru secole.

Acesta însă nu era decât un punct din marele plan al sultanului otoman, care a părăsit Cairo anunţând că următorul obiectiv va fi Iranul, pentru a termina cu şahul. După lungi pregătiri în timpul iernării la Damasc, el a ajuns pe malul Eufratului în mai 1518. Sosită aici, armata a refuzat categoric să mai facă un sigur pas către est. De teama unei revolte, cel care era stăpânul unei mari părţi a lumii nu a insistat. El a pornit înapoi către Istanbul, gândindu-se la o nouă expediţie împotriva lui Şâh Ismâ'îl şi acordând o atenţie deosebită popasurilor şi aprovizionării. Aceasta însă nu a avut loc niciodată, căci a murit în septembrie 1520 în urma unei scurte boli.

Soliman Magnificul (1520-1566)

Süleymân, singurul fiu supravieţuitor al lui Selîm, avea atunci aproximativ douăzeci şi cinci de ani. El ocupase funcţia de guvernator de Manisa şi exercitase la Istanbul o locotenenţă onorifică atunci când tatăl său era plecat în campanii îndepărtate. Era puţin cunoscut. La Poartă şi în armată, facţiunile, aspru reprimate de Selîm, au început din nou să spere văzându-l pe tron pe acest prinţ tânăr, pe care îl credeau lipsit de

experienţă şi de voinţă. Se înşelau însă. În câţiva ani, Süleymân va consolida opera tatălui, va asigura pacea internă în imperiu şi va extinde frontierele până la limita maximă a puterii de acţiune a armatelor sale.

Sub Selîm se manifesta o unică voinţă, peremptorie: aceea a sultanului însuşi, ai cărui mari viziri, simpli executanţi, erau decapitaţi la cel mai mic protest. Dimpotrivă, marii viziri ai lui Süleymân s-au bucurat de o libertate de iniţiativă şi de acţiune deseori considerabilă, fără a putea preciza care era contribuţia sultanului la o decizie. În orice caz, prima treime a domniei lui Süleymân lasă să se vadă strânsa colaborare a unui cerc restrâns din jurul sultanului şi al marelui vizir, şi se caracterizează printr-o coerenţă remarcabilă în alegerea opţiunilor şi a priorităţilor.

Süleymân a avut înţelepciunea de a-l menţine în funcţie pe marele vizir Pîrî Mehmed Paşa, personaj respectat pentru prudenţa sa, pentru experienţa sa şi pentru faptul că, din 1518, ştiuse să îl slujească cu folos pe Selîm fără a se expune furiilor îngrozitoare ale acestuia. Acest om chibzuit îşi va folosi influenţa asupra noului sultan pentru a-l determina să îndrepte de la bun început măsurile cele mai nepopulare ale tatălui său. Selîm încercase să lichideze economia safavidă, dependentă de pieţele din Brusa şi Alep, impunând o blocadă riguroasă la hotarele orientale ale imperiului. Însă întreruperea comerţului cu Orientul s-a dovedit dezastruoasă pentru producătorii şi negustorii otomani înşişi. Süleymân a restabilit libertatea comerţului, în anumite limite, şi a făcut dreptate celor păgubiţi. De asemenea, el şi-a sărbătorit urcarea pe tron prin daruri generoase către ieniceri şi prin măsuri de graţiere. În câteva săptămâni, reputaţia sa de suveran drept şi iertător a fost pe deplin formată.

La anunţul morţii lui Selîm, Canbardî al-Ghazâlî, puternicul beilerbei al Siriei şi Palestinei, a considerat că a sosit momentul să se proclame suveran. O armată otomană a fost îndreptată cu promptitudine împotriva rebelului, a cărui înfrângere, la începutul lui 1521, a arătat că sultanul era în măsură să îşi impună autoritatea în statele pe care le stăpânea.

Cucerirea Belgradului şi a Rhodosului

Din primele luni, politica externă a lui Süleymân a luat o altă direcţie decât cea a tatălui său. Selîm subordonase totul luptei înverşunate împotriva şahului, luptă în care armata se împotrivea să îl mai urmeze. Sultanul şi marele vizir au considerat potrivit să întoarcă această armată împotriva unor duşmani mai fireşti: necredincioşii din Europa. Şahul trebuia totuşi să fie ţinut la respect, şi un negociator a fost trimis în secret la Tabriz; ademenindu-l cu speranţa normalizării situaţiei, el a reuşit preţ de mai bine de un an să îl facă pe şah să renunţe la orice acţiune neaşteptată împotriva teritoriului otoman. În acelaşi timp, sultanul a înregistrat două succese răsunătoare acolo unde străbunicul său, Mehmed Cuceritorul, fusese nevoit să renunţe.

În timpul domniei lui Selîm, la frontierele Ungariei avuseseră loc incidente minore. Süleymân şi-a amintit aceasta la momentul potrivit, atunci când a aflat că ambasadorul otoman trimis la Buda pentru a-i anunţa urcarea pe tron fusese primit într-un mod lipsit de curtoazie de către regele Ludovic al II-lea. De fapt, sultanul avea nevoie de

un *casus belli* pentru a-şi duce armata într-un război sfânt adevărat, care i-ar fi redat încrederea în ea însăşi şi – datorită prăzii de război strânse – dorinţa de a pleca în campanii. Obiectivul – frontiera ungară – nu a fost dezvăluit decât după ce Süleymân a părăsit Istanbulul, pe 18 mai 1521. După câteva săptămâni de campanie, Belgradul şi mai multe fortăreţe din preajmă au căzut pradă otomanilor, poziţiile lor pe malul drept al Dunării întărindu-se şi deschizându-le, pentru campaniile ulterioare, cursul de mijloc al fluviului şi valea Savei.

Anul următor a fost martorul unei operaţiuni terestre şi navale împotriva Rhodosului. Sultanii toleraseră acest bastion occidental în Mediterana orientală atâta vreme cât interesele imperiului nu impuneau stăpânirea exclusivă a mărilor învecinate. Cucerirea Egiptului crease noi condiţii: comunicaţiile între capitală, porturile din Levant şi Alexandria deveneau o problemă internă otomană. În afară de piraţii creştini şi musulmani din Egeea, ultimul obstacol în navigaţia epocii – desfăşurată exclusiv de-a lungul coastelor – era Dodecanez, aflat în continuare în stăpânirea Cavalerilor Sfântului Ioan. Acestei motivaţii de strategie i se adăugau plângerile care îl puteau încuraja pe sultan faţă de un ordin ai cărui mari maeştri se compromiseseră prin legăturile avute cu şahul eretic şi cu suveranul mameluc. În a cincea lună de asediu, pe 20 decembrie 1522, Rhodosul capitula în condiţii onorabile: marele maestru, Villiers de l'Isle-Adam, şi oamenii săi au putut să se îmbarce spre Europa. Cu excepţia Ciprului, pentru care Veneţia plătea tribut, Mediterana orientală devenise un lac otoman. Ceva mai departe, trupele sultanului puseseră stăpânire pe Yemen cu un an în urmă.

Campanii în Ungaria. Asediul Vienei (1529)

Cinci luni după întoarcerea din Rhodos, pe 27 iunie 1523, Süleymân a luat o hotărâre ale cărei consecinţe se vor simţi în următorii doisprezece ani. Marele vizir Pîrî Mehmed Paşa a fost felicitat pentru serviciul loial şi i s-a îngăduit să se retragă pe pământurile sale. Urmaşul său, Ibrâhîm, până atunci demnitar de rang secundar al casei imperiale, era un necunoscut, originar din Epir, favorit al sultanului. Strânsa colaborare dintre Süleymân şi tânărul său prieten va duce multă vreme la cele mai fericite rezultate pentru imperiu, atât în interior cât şi în exterior. Inteligent, realist, activ, dotat cu un ascuţit simţ politic şi cu o personalitate foarte puternică, Ibrâhîm Paşa va juca un rol de prim ordin, care va face din perioada sa de mare vizirat (1523-1536) epoca cea mai strălucitoare din Secolul de aur otoman.

Brusca numire a unui favorit în cea mai înaltă funcţie din stat fără a parcurge treptele tradiţionale era un lucru neaşteptat. Ea a avut ca efect imediat reînvierea unor profunde adversităţi, generatoare de grave consecinţe. După câteva săptămâni, ofensat, al doilea vizir, Ahmed Paşa, a primit drept compensaţie guvernoratul Egiptului, sursă de imense venituri. Puţin după sosirea sa la Cairo, la începutul lui 1524, el s-a proclamat sultan al Egiptului. Trupele otomane loiale au reuşit să îl elimine şi să restabilească ordinea. Aventura lui Ahmed Paşa a dezvăluit totuşi în ce măsură administraţia şi apărarea acestei provincii periferice, de care Poarta nu avusese timp să se îngrijească după ocupare, trebuiau reorganizate.

Cu această ocazie, Ibrâhîm Paşa şi-a dovedit întreaga măsură a calităţilor. Pe 22 mai 1524, s-a căsătorit cu sora sultanului, eveniment marcat la Istanbul prin festivităţi ce vor rămâne memorabile. Două luni mai târziu, având acest nou titlu de prestigiu, marele vizir a plecat din Istanbul spre Egipt cu o misiune ce avea să dureze mai bine de un an. Ibrâhîm Paşa a reprimat abuzurile comise de guvernatorii precedenţi care, profitând de distanţa mare faţă de puterea centrală, comiseseră multe nedreptăţi şi acte de corupţie. În sfârşit, Egiptul se bucura de o reglementare administrativă model. Ordinea interioară a fost restabilită în mod ferm, conducătorii beduini au fost cooptaţi, arsenalul din Suez reînnoit pentru a permite afirmarea marinei otomane în Marea Roşie. Datorită acţiunii marelui vizir, liniştea în Egipt era asigurată pentru un secol.

Misiunea lui Ibrâhîm Paşa a fost întreruptă de o scrisoare a sultanului care îl chema de urgenţă la Istanbul. Unul din motive era revolta ienicerilor care izbucnise în martie 1525, dar care, în cele din urmă, a putut fi reprimată cu fermitate. Celălalt motiv era reluarea ostilităţilor cu Ungaria, după o serie de incidente de frontieră, mai ales după eşecul raidurilor otomane în teritoriul inamic. De fapt, cele două motive erau legate unul de celălalt: o campanie în Ungaria, urmată de prădarea ei, ar fi însemnat calmarea spiritelor în rândul ienicerilor.

Operaţiunile au fost de scurtă durată: plecat din Istanbul pe 23 aprilie 1526, Süleymân a întâlnit armata ungară pe câmpia mlăştinoasă de la Mohács. În două ceasuri, cavaleria grea îmbrăcată în oţel a fost nimicită de tunurile sultanului şi de trupele care aveau o libertate mult mai mare de acţiune. Regele Ludovic al II-lea a căzut în luptă. Drumul spre Buda era deschis. Süleymân şi-a făcut intrarea în oraş pe 11 septembrie. Lui Ludovic al II-lea, mort fără urmaşi, i-a urmat, numit de sultan, Ioan Zápolya, voievod al Transilvaniei şi conducător a ce mai rămăsese din regat, care a devenit astfel plătitor de tribut către Poartă. Două luni mai târziu, nobilii unguri adversari ai lui Zápolya s-au reunit la Pressburg unde l-au proclamat rege pe arhiducele Ferdinand de Austria, fratele lui Carol Quintul şi al Mariei de Ungaria, văduva lui Ludovic al II-lea. Drept de cucerire pentru otomani, alegere a Dietei pentru Habsburgi – acestea vor fi de acum înainte principiile pe care fiecare dintre adversari îşi va fonda legitimitatea revendicărilor asupra Ungariei timp de două secole şi jumătate şi în numele cărora înfruntarea nu va înceta.

Sultanul se afla încă în Ungaria când a aflat de răscoala ce tocmai se produsese în Anatolia. Revolta heterodocşilor lui Şâh Kulı din 1511 fusese urmată de o alta în 1520, aspru reprimată, a lui Şâh Velî, produsă în aceleaşi regiuni. Însă cauzele profunde ale problemei anatoliene rămâneau nerezolvate: mizeria timarioţilor, limitarea drepturilor şefilor de clan, administraţia incapabilă să înţeleagă problemele şi adeseori coruptă. Revolta din 1526-1527, care a căpătat repede o mare amploare, a avut şi ea caracterul unei mişcări heterodoxe şi a pus în dificultate trupele guvernatorilor de provincie. A fost nevoie să se recurgă la mijloace excepţionale pentru a răzbi, însă situaţia a fost rezolvată înainte de sosirea marelui vizir. În orice caz, acesta a ştiut să ia măsurile ce se impuneau pentru a satisface mai mult sau mai puţin cerinţele nemulţumiţilor. În esenţă, ordinea a fost restabilită în Anatolia până la explozia marilor revolte *celâlî* de la sfârşitul secolului. Ca şi calmarea pe termen lung a ienicerilor, şi acest nou succes i se datora lui Ibrâhîm Paşa.

În Ungaria, Ferdinand, de îndată ce a fost proclamat rege de Dieta din Pressburg, a pornit împotriva lui Zápolya, pe care l-a învins într-o primă bătălie. Acesta a solicitat atunci sprijinul sultanului pentru a-şi recuceri tronul. Acesta este punctul de plecare al celei de-a patra „campanii auguste", pentru care Süleymân a părăsit Istanbulul pe 10 mai 1529, însoţit de marele vizir care, de câteva săptămâni, îşi adăugase titlurilor sale pe cel de generalisim *(ser'asker)* al armatelor otomane şi beilerbei al Rumeliei. Pe 8 septembrie, Buda a fost recucerită de la imperiali şi, câteva zile mai târziu, Ioan Zápolya a fost investit ca rege al Ungariei. Însă Süleymân şi Ibrâhîm nu duceau această campanie cu unicul scop de a îndeplini această formalitate. În ciuda vremii înaintate şi a ploilor de toamnă, armata otomană, având 120 000 de oameni, a sosit pe 27 septembrie sub zidurile Vienei, unde Ferdinand se retrăsese prudent şi pe care le apărau aproximativ 20 000 de soldaţi. Înflăcărarea asediaţilor, puternicele ziduri ale oraşului, perspectiva condiţiilor climatice nefavorabile l-au determinat pe sultan să ridice tabăra pe 16 octombrie. Două luni mai târziu, se afla din nou la Istanbul.

Asediul Vienei pare să marcheze limita vestică extremă pe care o putea atinge într-o campanie armata otomană care, în mod tradiţional, se punea în mişcare înainte de sfârşitul lui aprilie şi trebuia să fie înapoi înainte de venirea iernii. În ciuda superiorităţii în oameni şi materiale, otomanii nu vor reînnoi această experienţă înainte de 1683 când, încă o dată, ea va da greş. Viena aflându-se în afara razei de acţiune, expediţiile otomane împotriva Austriei erau o repetare a unor marşuri interminabile, fără o luptă decisivă, epuizante şi păgubitoare pentru fiecare dintre adversari.

Ostilităţile vor fi curând reluate. Buda fiind asediată de trupele imperiale, Süleymân a pornit pe 25 aprilie 1532 într-o expediţie numită în cronicile otomane „campania Germaniei", căci armata va merge până la Graz, unde va sosi în septembrie, deci prea târziu, ca anotimp, pentru a înainta mai mult. Otomanii au pus stăpânire pe fortăreţele din Ungaria meridională, care nu necesitau o mare desfăşurare de forţe. Negocierile diplomatice, începute puţin mai târziu la Istanbul, au dus la un armistiţiu şi la menţinerea provizorie a *statu quo*-ului în Ungaria, Ferdinand şi Zápolya păstrându-şi teritoriile pe care le deţineau în 1529 şi plătindu-i amândoi tribut lui Süleymân.

Cucerirea Irakului. Marele vizir Ibrâhîm Paşa

În Orient, negocierile duse de Süleymân la începutul domniei duseseră la sosirea la Istanbul, în 1523, a unei ambasade safavide şi la încheierea unui armistiţiu. În anul următor, Şâh Ismâ'îl a murit, lăsând ca urmaş un copil de zece ani, pe fiul său mai mare, Tahmasp. Şefii de trib kızılbaşi au intrat repede în conflict, încercând să preia conducerea în numele tânărului şah. Astfel, Iranul intrase într-o epocă de tulburări interne care nu puteau decât să-i bucure pe otomani, eliberaţi de orice grijă venită din această parte. Însă în 1528, un ambiţios emir kızılbaş s-a proclamat guvernator al Bagdadului şi a ieşit de sub autoritatea şahului. Venindu-i ideea de a se supune lui Süleymân, el a fost asasinat puţin după aceasta, iar safavizii şi-au reluat teritoriul. Sultanul otoman a reţinut din această întâmplare faptul că supunerea guvernatorului răzvrătit îi dădea drepturi asupra Bagdadului. Situaţia din Ungaria nu îi permitea totuşi să intervină imediat.

Apoi, în 1530 sau 1531, Olame Takalu, guvernator safavid al Azerbaidjanului, dezamăgit în ambițiile sale, a trecut în teritoriul otoman și s-a prezentat la Poartă, unde a știut să îl cucerească pe Ibrâhîm Pașa. Ura pe care i-o purta lui Șeref Beg, emir din Bitlis, a dus la dizgrația acestuia care, silit de circumstanțe, a cerut sprijin șahului pentru a-și apăra principatul. Tahmasp a avut nesocotința de a se amesteca în acest conflict care s-a terminat cât se poate de rău pentru Șeref Beg. Pe deasupra, ea îi furniza lui Süleymân un nou pretext pentru a porni ostilitățile în momentul în care rezultatul negocierilor cu imperialii îi lăsa în sfârșit mână liberă pentru a porni spre est.

La sfârșitul anului 1533, Ibrâhîm Pașa părăsea Istanbulul în fruntea unei armate considerabile pentru a pregăti cucerirea Irakului arab. Din punct de vedere militar, operațiunea părea ușoară, garnizoanele safavide fiind în continuare incapabile să opună o rezistență serioasă artileriei otomane. Obiectivul și deci natura campaniei au fost însă schimbate în chip neașteptat. În timpul iernării la Alep, emirii Akkoyunlu, refugiați pe teritoriul otoman de la căderea dinastiei lor, au reușit să îl ducă cu vorba pe Ibrâhîm Pașa, prezentându-i ca foarte ușoară cucerirea platoului iranian. Pe hârtie, își și împărțiseră teritoriile între ei. Marele vizir, uitând învățămintele campaniei de la Çaldıran, s-a angajat într-o acțiune care, pentru a reuși, avea nevoie de o pregătire logistică și a efectivelor mult mai serioasă. Aventurându-se în mod periculos în Azerbaidjan, el l-a chemat în ajutor pe Süleymân, care a traversat Anatolia în fruntea unei armate de întărire.

Cum era de așteptat, Tahmasp a evitat orice confruntare directă. Lipsa proviziilor, ca și condițiile atmosferice nefavorabile, l-au determinat pe sultan să ia drumul Bagdadului, unde și-a făcut intrarea fără lupte în noiembrie 1534. Scopul fusese atins, însă cu prețul unor pierderi grele: foamete, epidemii, epizootii, efecte abandonate de-a lungul rutei. Totuși, Ibrâhîm Pașa se bucura în continuare de favoarea sultanului: el a obținut capul supraintendentului finanțelor, *defterdâr*-ul Iskender Çelebi care, de la plecarea din Amid, nu încetase să critice mersul operațiunilor. În timpul iernării la Bagdad, sultanul a aflat că Tahmasp amenința Van-ul. Armata otomană a traversat cu greutate Zagros și a sosit la Tabriz pentru a descoperi că șahul, mai rapid, se retrăsese înspre Iranul oriental. Renunțând la această urmărire inutilă, Süleymân a pornit înapoi spre Istanbul, unde a sosit la începutul lui 1536. Acești doi ani de campanii grele nu aduceau, până la urmă, otomanilor decât anexarea Irakului arab și a regiunilor Erzurum și Van. Aceste cetăți, care puteau fi obținute cu mai puține pierderi în oameni și materiale, vor deveni mai târziu bastioane importante în apărarea otomană din est.

Două luni după întoarcerea armatei, în noaptea de 14 spre 15 martie 1536, Ibrâhîm Pașa a fost executat în mod discret. Cauzele căderii sale în dizgrație rămân neclare. Putem presupune că semieșecul campaniei celor două Irakuri a fost suficient, la care s-a adăugat însă influența în creștere a anturajului sultanului, și mai ales a favoritei sale Hurrem Sultan (Roxelana).

Moartea lui Ibrâhîm Pașa marchează sfârșitul primei părți a domniei lui Süleymân, strălucitoare și plină de cuceriri, în cursul căreia două limite extreme ale expansiunii otomane, cele dinspre vest și est, au fost atinse: Viena nu va fi niciodată cucerită,

Azerbaidjanul nu va fi niciodată ocupat în chip durabil. Voința fermă și continuă care marca conducerea afacerilor de stat încă din 1523 se explică prin strânsa colaborare dintre suveran și marele vizir. Acesta din urmă dispărut, rolul politic personal al lui Süleymân se lasă mai greu observat. Până la numirea lui Sokollu Mehmed Pașa, la sfârșitul domniei, marii viziri, care de multe ori erau totuși capabili, par figuri palide pe lângă Ibrâhîm Pașa. Însă această discreție relativă a sultanului pe scena politică nu este dublată de cea a conducătorului militar: în ultimii treizeci de ani de domnie, Süleymân va duce încă șapte „campanii auguste".

În fapt, când Ibrâhîm Pașa dispărea, Imperiul otoman se găsea, din toate punctele de vedere, consolidat pe bazele puse de Selîm I. Administrația și armata sunt de acum înainte în măsură să își asume controlul enormelor și rapidelor extinderi teritoriale. Or, la rândul lor, aceste extinderi oferă baze și rute pentru a înainta și mai departe. Plecată din Suez în 1538, expediția navală a lui Hadîm Süleymân Pașa nu va obține succesele scontate împotriva portughezilor din Indii, însă va reuși cucerirea Adenului și întărirea prezenței otomane în Yemen. În Maghreb, Khayreddîn Pașa, „Barbarossa", mare amiral, beilerbei al Algerului, a pus stăpânire pe Tunis în 1534, însă, în anul următor, Carol Quintul l-a izgonit. De acum înainte însă, otomanii cunosc drumul: ei vor sfârși prin a pune definitiv piciorul aici în 1574. În fine, cucerirea Irakului arab oferă otomanilor o ieșire la Golful Persic, de un interes comercial apreciabil. Și Basra constituie o bază de plecare pentru expedițiile care urmăresc să preia controlul țărmului arab al golfului. Ieșind din Marea Roșie, cutezători marinarii turci apar departe de-a lungul coastelor Africii orientale.

Începând din 1536, cuceririle otomane – relativ de mică importanță – se înscriu în logica lucrurilor. Dacă otomanii nu reușesc să cucerească Malta în 1565, Ciprul, Creta și insulele mici sunt sortite să cadă în mâna singurilor stăpâni maritimi ai Mediteranei orientale. Reorganizarea militară a marșurilor din Ungaria și domolirea principelui moldovean le vor îngădui să atingă hotarele Poloniei, pe de o parte, iar pe de alta, să anexeze teritoriile cuprinse între Prut și gurile Nistrului. În sfârșit, provincia de frontieră a Erzurumului își va arăta importanța pentru cucerirea Georgiei și a litoralului oriental al Mării Negre.

Ultimul act politic săvârșit de Ibrâhîm Pașa, cu câteva zile înainte de asasinarea sa, a fost stabilirea de relații permanente cu Franța. Aceasta avea în comun cu Imperiul otoman un adversar natural: Habsburgii. Pregătită de mai multe misiuni diplomatice în cursul ultimilor zece ani, misiunea lui Jean de La Forêt a dus la încheierea unui acord ce confirma și extindea la nivelul întregului imperiu privilegiile de care se bucurau comercianții francezi în Egipt în timpul mamelucilor, privilegii ce fuseseră reînnoite pentru această provincie de către Selîm I, apoi de către Süleymân, câțiva ani mai târziu. Această Capitulație era însoțită de angajamente reciproce privind o colaborare militară, a cărei concretizare nu va duce decât la operațiuni de mică importanță. Cu Jean de La Forêt, prezența unui reprezentant diplomatic francez pe lângă Poartă devine în mod efectiv permanentă.

Noi ciocniri cu Spania și cu Austria

În anturajul lui Süleymân, partida condusă de marele amiral Barbarossa dorea războiul cu Veneția. În ciuda atitudinii conciliante a Republicii – care avea de făcut multe plângeri Porții –, ostilitățile au izbucnit în 1537. O debarcare otomană în Puglia, apoi o operațiune combinată, terestră și pe mare, împotriva insulei Corfu condusă de sultan în persoană nu au dus la nici un rezultat important. Luptele trebuiau continuate pe mare unde, după ce venețienii fuseseră scoși din ultimele poziții pe care le ocupau în arhipelag, Barbarossa a înfruntat cu succes la Preveza, pe coasta Epirului, o flotă combinată a Veneției, a papei și a Spaniei, aflată sub comanda lui Andrea Doria (25 septembrie 1538). În final, otomanii și venețienii au făcut pace, care a fost pecetluită în 1540 cu acordarea unei capitulații foarte favorabile intereselor comerciale ale Serenissimei.

În acest timp, în 1538, Süleymân a dus o nouă campanie, împotriva Moldovei de această dată, al cărei voievod, Petru Rareș, părea să fi uitat îndatoririle sale de vasal al Porții: el manifesta o atitudine ostilă față de Polonia, care se înțelegea bine cu aceasta, și avea contacte cu Austria. Sultanul nu a întâmpinat nici o rezistență, a numit un nou voievod și a anexat teritoriile ce separau Moldova de Crimeea.

Moartea lui Ioan Zápolya, rege al Ungariei numit de sultan, a provocat reluarea ostilităților cu imperialii, Ferdinand neadmițând ca coroana să treacă la Ioan Sigismund Zápolya, născut cu două săptămâni înainte de moartea tatălui său. Asediul Budei de către austrieci, repede ridicat, l-a făcut pe Süleymân să pornească în campanie în 1541. Sosit la Buda, sultanul a pus Ungaria sub directa autoritate otomană, până la majoratul lui Ioan Sigismund. În realitate, Ungaria a devenit o provincie a Imperiului otoman, împărțită în douăsprezece sangeacuri și având garnizoane puternice pentru a preîntâmpina orice ofensivă a imperialilor. Totuși, un an mai târziu, garnizoana din Pesta a trebuit să respingă un atac al acestora. În 1543, Süleymân a întreprins în aceeași direcție o nouă campanie, organizată în chip remarcabil. Aceasta a dus la cucerirea Esztergomului, a Székésfehervár-ului și a altor localități din Ungaria occidentală, protejând astfel Buda printr-o serie de bastioane înaintate. Din anul următor, trupele otomane au întărit apărarea provinciei punând stăpânire pe Visegrad. Negocieri lungi și dificile cu ambasadorii lui Ferdinand au dus la încheierea, pe 19 iunie 1547, a unui armistițiu de cinci ani. Austria se recunoștea plătitoare de tribut Porții prin acest tratat pe care Carol Quintul își pusese semnătura.

Eliberat pentru moment de orice amenințare dinspre vest, Süleymân și-a întors încă o dată privirile spre Iran. Prințul Alkass Mîrzâ, ridicat împotriva fratelui său Tahmasp, se refugiase pe lângă sultan și propusese anturajului acestuia proiectele sale belicoase. Hurrem Sultan dorea un război în care să se poată ilustra ginerele său Rüstem Pașa, mare vizir din 1544. Süleymân nu avea nici mai multe, nici mai puține motive ca de obicei pentru a porni o campanie împotriva safavizilor – decât că șahul recucerise Van-ul –, însă, în cele din urmă, s-a hotărât să pornească în campanie în 1548. Încă o dată, a luat Tabrizul fără a întâlni rezistență, a recucerit Van-ul și alte câteva cetăți din Anatolia orientală și din Georgia, apoi s-a reîntors la

Istanbul în 1549. Rezultatul obţinut nu era, în continuare, pe măsura efortului şi a cheltuielilor investite în aceste costisitoare campanii în Orient.

Incidente de frontieră, la care se adaugă manevrele lui Ferdinand în Transilvania, au declanşat din nou ostilităţile cu Austria, de această dată în acest regat vasal Porţii, în care cel ce deţinea puterea pe timpul minorităţii lui Ioan Sigismund, cardinalul Martinuzzi, împins de ambiţie, ridicase populaţia şi obţinuse întăriri din partea imperialilor, încercând în acelaşi timp să fie recunoscut ca rege de către sultan. Mehmed Bey, beilerbei al Rumeliei (viitorul Sokollu Mehmed Paşa), a început operaţiunile în Banat în 1551, însă curând a fost nevoit să se retragă în Serbia. În următorul an, 'Alî Paşa, beilerbei al Budei, a provocat derută în rândurile adversarului la Szeged, apoi a cucerit Veszprem, în Ungaria occidentală. Puţin după aceasta, Mehmed Bey şi al doilea vizir Ahmed Paşa au luat Timişoara, apoi alte localităţi din Banat, transformat de îndată în provincie otomană. Urmându-şi marşul prin Ungaria, ei au pus stăpânire pe Szolnok, apoi au asediat fără succes localitatea Eger, în nordul ţării.

În est, Tahmasp trimisese o armată pentru a cuceri forturile de pe malul septentrional al lacului Van. Süleymân a plecat din Istanbul pentru a riposta în 1553, pentru a conduce cea de-a douăsprezecea „campanie augustă" a sa, a treia şi ultima împotriva Iranului. Această expediţie a fost marcată de o tragedie de familie. Cedând insistenţelor lui Hurrem Sultan, ce dorea să-l vadă pe tron pe fiul său Selîm în locul prinţului moştenitor Mustafâ, născut din altă mamă, sultanul l-a învinuit pe acesta din urmă de complot şi a poruncit executarea sa, atunci când acesta venea să îi prezinte omagiile sale în drumul spre Iran. Fiul cel mai mic al lui Süleymân, Cihângir, a murit câteva săptămâni mai târziu, în timpul iernării la Alep. Mai rămâneau în viaţă Selîm, ce era acum moştenitor, şi fratele său bun, Bâyezîd. Acesta, temându-se pentru viaţa sa, a fugit în Iran unde şahul, cedând presiunilor sultanului, a sfârşit prin a-l executa, împreună cu cei patru fii ai săi, în 1561.

Campania din 1553-1554 nu a dus armata otomană mai departe de Nakhdjivan, pe Arax. Ea a luat drumul întoarcerii când mesagerii lui Tahmasp au venit cu propuneri de pace. Negocierile au dus la semnarea tratatului de la Amasya (29 mai 1555) care stabilea *statu quo*-ul teritorial, adică ansamblul cuceririlor otomane din est începând din 1514.

La Amasya au sosit şi ambasadorii lui Ferdinand, printre care celebrul Busbecq, şi el dornic să negocieze o pace. Poarta nu a acordat decât un armistiţiu şi ostilităţile vor începe din nou în 1556. Otomanii au asediat fără succes Szigetvár, reuşind totuşi să ia în stăpânire localitatea Tata în 1558. În acest timp, convorbirile diplomatice continuau la Istanbul. Ele au durat până în 1562, când a fost semnat un tratat prin care Ferdinand renunţa la pretenţiile sale asupra Transilvaniei şi accepta încă o dată să plătească tribut Porţii.

Marele amiral Piyâle Paşa se distinsese în 1560 luând înapoi de la spanioli insula Djerba. În 1565, în fruntea unei flote de 181 de corăbii, el a debarcat în Malta mai mult de 25 000 de oameni, ce vor primi curând ca întăriri trupele lui Turgut Re'îs, bei de Tripoli de când smulsese acest loc Cavalerilor în 1551. Asediul istoric al Maltei avea să dureze mai bine de trei luni, din 20 mai până în 11 septembrie. Combativitatea

asediaţilor şi sosirea unei flote napolitane în ajutorul lor i-au făcut pe otomani să se îmbarce în cele din urmă. Piyâle Paşa va răzbuna această nereuşită luând în anul următor insula Chios, ultima posesiune genoveză în arhipelag.

Problemele Ungariei se vor rezolva curând prin venirea la putere a doi noi protagonişti: împăratul Maximilian al II-lea, urmaşul, în 1564 al tatălui său Ferdinand, şi Sokollu Mehmed Paşa, mare vizir din 1565, funcţie pe care o va păstra sub trei suverani, timp de mai bine de paisprezece ani. Incidentele de frontieră şi oprirea plăţii tributului de către Austria au declanşat un nou război. Süleymân a părăsit Istanbulul pe 1 mai 1566 pentru a conduce cea de-a treisprezecea şi ultima „campanie augustă", care îl va duce sub zidurile Szigetvár-ului. După o lună de asediu, localitatea a fost cucerită pe 8 septembrie. Cu două zile mai devreme, Süleymân, septuagenar şi bolnav, murea în cortul său. Ştirea a fost ţinută în secret până ce fiul său Selîm a ajuns la Istanbul pentru a asigura preluarea puterii.

De la Selîm al II-lea (1566-1574) la Mehmed al III-lea (1595-1603)

Selîm al II-lea a lăsat în istoria otomană amintirea unui suveran cu deosebire incompetent. Din aceasta au decurs puţine inconveniente grave căci, în esenţă, cel care conducea afacerile imperiului era Sokollu Mehmed Paşa, iar el a reuşit, în general, să limiteze consecinţele supărătoare ale iniţiativelor sultanului şi favoriţilor săi. Acest ienicer, de origine slavă, urcase graţie competenţei sale toate treptele ierarhiei militare şi civile. Căsătorit cu Esmâhân Sultân, fiica noului suveran, acest sexagenar viguros, înalt, grav şi ponderat, s-a dovedit un mare slujitor al statului, a cărui activitate, desfăşurată pe o perioadă excepţional de lungă, explică de ce nu există o ruptură sensibilă între epoca lui Süleymân şi epocile urmaşilor săi mai puţin înzestraţi.

După moartea lui Süleymân şi întoarcerea armatei imperiale la Istanbul, trupele otomane din Rumelia au reluat ostilităţile împotriva austriecilor, înregistrând victorii şi înfrângeri. În cele din urmă, ambasadorii lui Maximilian au venit să trateze cu Poarta, fiind semnată o pace de opt ani, la Edirne, pe 17 februarie 1568.

Anii următori sunt marcaţi de diferite operaţiuni care consolidează poziţiile otomanilor în Yemen (1568-1569), ca şi de surprinzătoarea încercare de a realiza un canal care să lege Donul de Volga şi să faciliteze transportul trupelor pentru a recuceri Astrahanul de la Ivan cel Groaznic. Acest ambiţios proiect nu a putut fi îndeplinit.

Primul eveniment care a marcat domnia lui Selîm al II-lea a fost cucerirea Ciprului, din care sultanul pare să fi făcut o problemă personală. Motive care să justifice, în ciuda rezervelor marelui vizir, trimiterea unei flote de 360 de corăbii şi al unui număr mare de trupe, au fost găsite cu uşurinţă. Otomanii dispuneau de o zdrobitoare superioritate în oameni şi mijloace, însă lui Lâlâ Mustafâ Paşa i-a trebuit mai mult de un an pentru a distruge rezistenţa veneţiană de la Famagusta, care nu a capitulat decât pe 1 august 1571. Această nouă cucerire otomană a avut totuşi un mare ecou în Europa.

În ciuda tentativelor lui Sokollu Mehmed Paşa a-i opri pe veneţieni, aceştia au ajuns la o alianţă ofensivă şi defensivă cu papa Pius al V-lea şi cu Spania. În toamna lui 1571, don Juan de Austria, fiul natural al lui Carol Quintul, se afla în fruntea unei flote compuse din mai mult de 200 corăbii. La Lepanto, marele amiral otoman Müezzinzâde 'Alî Paşa, care dispunea de forţe sensibil superioare, a acceptat prea grăbit lupta. Pe 7 octombrie 1571 a avut loc cea mai mare bătălie navală a secolului. Ea s-a terminat prin distrugerea aproape completă a flotei otomane. În realitate, consecinţele au fost aproape nule. Pe de o parte, pacea cu Veneţia a fost semnată în 1573, consacrând cucerirea Ciprului. Pe de altă parte, forţele navale otomane au fost refăcute după dezastru, iar în 1574, ele au permis cucerirea definitivă a Tunisului de la spanioli.

Lui Selîm al II-lea, care a murit în 1574, i-a urmat fiul său Murâd al III-lea, care s-a dezinteresat complet de conducerea imperiului său, ca şi Mehmed al III-lea (1595-1603). Domniile celor doi suverani lipsiţi de strălucire au fost marcate de o mare instabilitate a funcţiilor ministeriale: după Sokollu Mehmed Paşa, asasinat de un fanatic în 1579, marele vizirat şi-a schimbat titularul de douăzeci şi trei de ori, în timp ce anturajul sultanului, şi mai ales cel al sultanei-mamă *(vâlide)*, influenţa din ce în ce mai mult afacerile publice. Activitatea integrului Sokollu reuşise să menţină sub Selîm al II-lea măreţia imperiului din timpul lui Süleymân. Noul sultan, cumnatul său, a fost o jucărie în mâinile favoriţilor şi şi-a redus mult libertatea de manevră de care se bucura. Sokollu o dată dispărut, primele semne ale declinului au apărut: corupţia la toate nivelele aparatului administrativ şi militar, antrenând mişcări sociale care, la sfârşitul secolului, vor zgudui profund Anatolia.

De multă vreme, ostilitatea creştea în sânul armatei între cei proveniţi din *devşirme* (recrutarea copiilor nemusulmani destinaţi să slujească, de exemplu, în corpul ienicerilor şi ajungând în cele din urmă în cele mai înalte funcţii ale aparatului de stat) şi spahii. Nemulţumirea acestor soldaţi plătiţi conform beneficiilor teritoriale şi ale căror venituri nu le mai permiteau să facă faţă efectelor unei crize economice generale a sfârşit, cu sprijinul mediilor religioase, prin a provoca, în 1603, tulburări chiar în capitală. Sultanul a fost de partea ienicerilor, ai căror adversari, învinşi, au fugit în Anatolia pentru a se adăuga la bandele de nemulţumiţi, *celâlî*. De aici vor decurge decenii de insecuritate permanentă şi, câteodată, revolte de o extremă violenţă, mai ales în 1608.

În exterior, sfârşitul secolului al XVI-lea este marcat de un lung război cu Iranul (1576-1590). Din cauza tulburărilor care au urmat morţii lui Tahmasp, acest război a avut la început succese spectaculoase: Georgia şi Azerbaidjanul au devenit provincii ale imperiului, o flotă otomană a fost creată în Marea Caspică. Însă Şâh'Abbas a recucerit aceste teritorii în 1603-1604. El va face din Iranul safavid una din marile puteri din regiune şi va respinge până la frontiere trupele sultanului în 1576.

La graniţele europene, raidurile întreprinse de *akıncı*-ii otomani în teritoriul austriac şi ale *uskok*-ilor creştini în teritoriul otoman au provocat reacţii de anvergură mai mare din partea trupelor regulate. În 1592, reacţia otomanilor a cunoscut o asemenea amploare încât împăratul Rudolf al II-lea a renunţat să mai reînnoiască

tratatul de pace şi, ca represalii, a învins o armată otomană la Sissek (1593). Astfel a început un război care va dura treisprezece ani şi care va implica şi alţi parteneri, printre care Ţara Românească, care s-a răsculat împotriva sultanului, apoi Moldova. După o serie de insuccese, noul sultan, Mehmed al III-lea, a luat comanda unei campanii care, în 1596, a dus la cucerirea Eger-ului (Erlau), fortăreaţă ce controla comunicaţiile între teritoriul austriac şi principatele dunărene. De atunci, situaţia a evoluat în folosul otomanilor, chiar dacă cu dificultate. Lungii ani de război pe acest *front afectând grav situaţia financiară a imperiului, iar lupta în Orient împotriva* safavizilor ameninţând să fie reluată, tânărul sultan Ahmed I nu a avut nici un fel de pretenţii atunci când austriecii au propus negocierea păcii.

Pacea semnată la Szitvatorok pe 11 noiembrie 1606 marca o evoluţie remarcabilă în raporturile dintre cele două puteri, suveranul otoman acceptând pentru prima dată să trateze pe picior de egalitate, fără să mai pretindă de la interlocutorul său nici tribut, nici recunoaşterea suzeranităţii. Frontierele anterioare conflictului au fost confirmate şi Poarta şi-a văzut restabilită autoritatea asupra celor trei provincii dunărene.

Domniile lui Selîm I, Süleymân I şi Selîm al II-lea marchează apogeul expansiunii otomane atât în Europa balcanică şi centrală, ca şi în Mediterana şi în Orientul apropiat. Înfrângerea de la Lepanto, atât de mult sărbătorită în Occidentul creştin, nu constituie pentru otomani decât un accident pasager ce va fi repede depăşit. Ea este însă şi semnul unei inadaptări a anumitor demnitari ai imperiului la o viziune politică extraotomană – mai ales în problemele mediteraneene –, inadaptare care se traduce prin alegerea de personalităţi incompetente sau iresponsabile: imperiul trăieşte în permanenţă în ideea unei superiorităţi incontestabile, dovedite de succesele repurtate timp de mai bine de un secol.

Dacă Selîm I şi Süleymân I au condus expediţiile militare, acest lucru s-a datorat incontestabil gândului că prezenţa lor părea indispensabilă pentru reuşita acestora. Numărul acestor expediţii demonstrează intenţia de a cuceri, bazată pe mijloace tehnice militare de calitate şi pe o presiune diplomatică, ba chiar psihologică sau religioasă, ale căror efecte sunt cunoscute. Aceste cuceriri sunt impresionante: în parte, ele pot fi explicate fie prin slăbiciunea, fie prin dezbinarea adversarilor. Totuşi, ele nu formează decât un aspect al imperiului, rezultatul unei organizări interne şi a unei administraţii puse la punct încetul cu încetul care au furnizat statului otoman structuri solide, în care aflăm originile puterii sale: secolul al XVI-lea nu este numai secolul cuceririlor. Trebuie deci să punem în evidenţă ceea ce a făcut din această perioadă epoca de măreţie a Imperiului otoman: organizarea statului. Nu degeaba Süleymân I, care, pentru Occident, este Soliman „Magnificul", este numit de turci *Kânûnî*: „Legislatorul".

CAPITOLUL VI

Imperiul în secolul de aur (secolul al XVI-lea)

de Gilles VEINSTEIN

Süleymân I – cunoscut în Europa ca Soliman Magnificul – este fără îndoială suveranul cel mai celebru al dinastiei otomane, singurul inclus în mod unanim între marile figuri ale istoriei universale. Este şi o oarecare nedreptate aici, căci mulţi dintre predecesorii săi nu i-au fost inferiori şi au contribuit cel puţin tot atât cât el la edificarea fabulosului imperiu pe care l-a moştenit. Pe de altă parte, pe lângă numeroşi indivizi insignifianţi sau de-a dreptul dezechilibraţi, printre succesorii săi se vor număra şi câteva personalităţi de anvergură. Domnia lui, impresionantă prin durată (1520-1566), corespunde, în mare, perioadei celei mai strălucitoare din lunga istorie otomană: în timpul său, şi până în zilele noastre, el a fost, atât pentru Occident cât şi pentru Orient, simbolul unei grandori al cărei beneficiar şi artizan a fost.

În acelaşi timp, trebuie să observăm că personalitatea „Magnificului" – sau a „Legislatorului" *(Kânûnî)*, pentru a relua epitetul acordat de tradiţia otomană – nu a fost inferioară rolului pe care i l-a rezervat Istoria. Înalt şi slab, rău proporţionat, însă cu fruntea înaltă, cu nasul acvilin, cu ochii mari şi negri, oferea, prin aparenţa sa fizică şi prin comportamentul impregnat de maiestate, o imagine demnă de un monarh atât de puternic. De la început puţin favorabili acestui suveran păgân de care aveau toate motivele să se teamă, observatorii occidentali erau totuşi unanimi în a-i recunoaşte grandoarea. Ei nu uitau să amintească anumite slăbiciuni şi câteva crime care întinau această existenţă: o prea mare supunere, în tinereţe, faţă de favoritul său, Ibrâhîm Paşa, apoi faţă de o frumoasă sclavă, Roxelana, cu care s-a căsătorit, uciderea a doi dintre fiii săi, în numele aplicării nemiloase a raţiunilor de stat. Însă aceste aspecte negative nu erau suficiente pentru a pune în discuţie marea reputaţie a acestui suveran: cea a unui bărbat înţelept, de o excepţională înălţime morală, credincios angajamentelor făcute, virtuos în viaţa privată, instruit în mod remarcabil şi zelos în materie de religie. Cu vârsta, pietatea şi virtutea se vor preschimba în austeritatea cea mai riguroasă, în timp ce fermitatea de caracter se va transforma într-o aparentă indiferenţă faţă de toate întâmplările destinului.

În timpul domniei acestei figuri severe şi nobile, cuceririle înfăptuite în Orientul Mijlociu de tatăl său, Selîm I, cu puţin înaintea morţii sunt definitiv integrate, apoi o serie întreagă de noi achiziţii vin să completeze teritoriile otomane în frontierele sale terestre şi maritime. Imperiul atinge acum extinderea sa maximă: adăugirile ulterioare nu vor fi decât ajustări (Cipru şi Creta) sau cuceriri efemere, în timp ce refluxul va începe de la sfârşitul secolului al XVII-lea. În a doua jumătate a domniei lui Süleymân, caracterul nou pe care îl capătă înaintarea otomană, faptul că nu mai era cazul nici faţă de Habsburgi, nici faţă de safavizi să fie cucerite pe termen lung provincii întregi, chiar regate, ci era nevoie să fie cucerite pas cu pas câteva fortăreţe, demonstrează că limitele imperiului au fost atinse.

Cu ceea ce pare a fi configuraţia optimă, Imperiul otoman poate fi pus incontestabil în rândul celor mai vaste construcţii politice ale istoriei universale, însă, mai ales, el poate fi comparat cu Imperiul bizantin: nu cu relicva modestă a acestui imperiu pe care l-a atacat pentru a-i deveni moştenitor direct, ci cu Imperiul roman de răsărit la apogeul său, sub domnia lui Iustinian. El acoperă aproape întreg teritoriul dintre Extremul Orient şi Europa occidentală, această „regiune intermediară" a lumii vechi, pentru a folosi expresia lui Dimitri Kitsitis, regiune căreia îi redă, după zece secole, o puternică unitate politică.

Pentru a ne face o idee mai concretă asupra ansamblului astfel constituit, vom cita cu numele lor contemporane statele înglobate, sub diferite modalităţi, în întregime sau parţial: în Europa, Ungaria, România, Bulgaria, Iugoslavia, Albania, Grecia, Basarabia, Ucraina, Crimeea; în Asia, Turcia, Irak, Siria, Liban, Israel, coastele arabe ale Mării Roşii, Yemenul de Nord şi Aden; în Africa, Egipt, coastele Sudanului şi ale Etiopiei, Libia, Tunisia, Algeria. Spaţiul maritim al acestui imperiu aflat la întretăierea a trei continente cuprinde bazinul oriental al Mediteranei (inclusiv partea orientală a Adriaticii şi a Mării Ionice), sudul bazinului occidental până la frontierele Marocului, totalitatea Mării Negre şi cvasitotalitatea Mării Roşii – două „lacuri otomane" –, sud-vestul Golfului arabo-persic. Populaţia imperiului nu poate fi cifrată cu precizie, însă, în general, ea este situată la aproximativ 22 milioane de suflete la mijlocul secolului, cifră considerabilă pentru acea epocă, secolul al XVI-lea caracterizându-se aici, ca şi în restul lumii mediteraneene, printr-o accentuată creştere demografică.

În acelaşi timp, domnia lui Süleymân marchează un fel de epocă clasică a instituţiilor care modelează organizarea specifică a imperiului în domeniul social, politic, administrativ şi economic: elaborate sub domniile precedente, ele ating acum stadiul de maturitate şi formează un ansamblu coerent care asigură statului forţă şi stabilitate. Astfel, acesta este momentul cel mai bun pentru a face un tablou al funcţionării interne a imperiului. Totuşi, nu trebuie să idealizăm această fază, aşa cum au făcut-o autorii secolelor care au urmat, punând toate nenorocirile ce vor veni pe seama părăsirii regulilor impuse de marele sultan legiuitor. De fapt, încă din timpul domniei sale, unele lucruri mergeau prost şi anumite degradări ulterioare erau deja vizibile.

Imperiul este în culmea puterii sale prin eficacitatea organizării sale şi prin abundenţa bogăţiilor sale, pe care concurenţa occidentală nu le pune încă în discuţie în mod real. El se impune în faţa lumii musulmane sunnite, care îi recunoaşte întâietatea,

dar şi în faţa Europei occidentale, exaltate de Renaştere, însă slăbite de diviziunile politice şi religioase. Convins de invincibilitatea adversarului turc şi dornic să justifice politica prudentă a stăpânului său, ambasadorul lui Ferdinand de Habsburg pe lângă sultan, Busbecq, descrie bine situaţia: „Süleymân se ridică înaintea noastră cu toată teroarea pe care o inspiră victoriile sale şi ale strămoşilor săi [...]. El se află în fruntea unei armate echipate din resursele a numeroase regate. Din cele trei continente cuprinse în emisfera noastră, fiecare din ele contribuie la distrugerea noastră. Ca o lovitură de trăsnet, el loveşte, zdrobeşte şi distruge tot ceea ce găseşte în drumul său."

Dacă Imperiul otoman se afirmă acum ca prima putere mondială, era lui Süleymân este şi una dintre cele mai strălucitoare epoci ale civilizaţiei otomane în domeniul artelor, ştiinţelor şi literelor: şi pe acest plan, se poate vorbi de o perioadă clasică, iar în această cultură eminamente de palat, influenţa personală a suveranului ca mecena, sau chiar ca inspirator direct, se lasă observată. Cât despre călătorii europeni, aceştia se arată sensibili cu precădere la fastul ceremoniilor oficiale, unde strălucesc stofele preţioase, bijuteriile şi superbele harnaşamente ale cailor. Din această îngrămădire de bogăţii, ei înţeleg dimensiunea măreţiei „Marelui Turc".

GUVERNAREA IMPERIULUI

La apogeul său, acest stat se află la antipodul unui stat-naţiune: este vorba de un imperiu care reuneşte elemente eterogene, fără a încerca să le cuprindă într-un amestec omogen. Teritoriile se deosebesc prin condiţii naturale foarte variate. Popoarele sunt formate dintr-o multitudine de etnii: turci, tătari, arabi, perşi, kurzi, ţigani, berberi, copţi, greci, armeni, slavi, albanezi, români, unguri... Numeroase religii convieţuiesc: Islamul este reprezentat în mod predominant în forma sa sunnită, însă şiismul şi credinţele heterodoxe diverse, în cadrul confreriilor sufi, tolerate sau nu de stat, nu sunt absente; dacă şcoala hanefită este stabilită oficial în inima imperiului, alte şcoli juridice sunt recunoscute la periferie. Creştinismul apare sub mai multe forme: grec ortodox, armean, catolic, monofizit... Iudaismul cuprinde comunităţi romaniote, karaite, sefarde, aşchenaze.

Însă mai mult decât prin etnie şi religie, supuşii sultanului se deosebesc prin funcţiunile diferite. Din acest punct de vedere, împărţirea oficială între *'asker*-ị – categorie incluzând soldaţii propriu-zişi şi, în general, toţi slujbaşii statului scutiţi de impozite în schimbul serviciilor – şi, pe de altă parte, raiale – toţi producătorii care susţin statul prin taxe fiscale asupra muncii lor – are mai degrabă o semnificaţie juridică şi ideologică decât sociologică: ea acoperă, în fapt, o mare diversitate a tipurilor de activitate şi a stilurilor de viaţă corespunzătoare. În acest sens, ar trebui să deosebim pe seminomazii din munţi, ce oscilează succesiv între păşunile de iarnă şi cele de vară, pe marii nomazi ai deşerturilor calde şi ai stepelor reci, pe ţăranii

diferiți prin culturile lor, pe pescarii marilor fluvii, ai lacurilor și mărilor, ar trebui să distingem populațiile urbane de negustori, meșteșugari, clerici, administratori și soldați, călugări sau dervişi ai comunităților religioase: tot atâtea tipuri sociale în care se împart populațiile imperiului.

De asemenea, posesiunile sultanului sunt compuse din țări cu moșteniri istorice diferite, trecute de mai mult sau mai puțin timp sub dominația Semilunei, și care au, de altfel, în cadrul otoman statute diferite, mergând de la o încorporare propriu-zisă la o vasalitate ce păstrează o largă autonomie. În virtutea unei gândiri imperiale, Süleymân nu estompează, în titulatura sa, diversitatea regatelor reunite sub sceptrul său. Dimpotrivă, el detaliază cu mândrie – lărgind chiar puțin lista dominațiilor efective –, făcând să țâșnească din coroana sa prestigiul avut de fiecare dintre acestea: „Eu – pune el să se scrie, cu câteva variante, la începutul documentelor oficiale –, cel ce sunt sultanul și padișahul Mediteranei, al Mării Negre, al Rumeliei, Anatoliei, al țărilor Rum și Karaman, al ținuturilor Zu'l-Kadr, Diyarbekir, Kurdistan, Azerbaidjan, Persia, Damasc și Alep, Egipt, al sfântului Ierusalim, al glorioasei Mecca și al ilustrei Medina, al tuturor țărilor arabe, al Yemenului și (cetății) Djedda, al teritoriului tătar, ca și al altor numeroase țări cucerite prin puterea de subjugare a iluștrilor mei străbuni și a vestiților mei strămoși, ca și al unui mare număr de ținuturi cucerite de sabia mea din care a țâșnit focul..."

Sultanul nu se află numai în fruntea unui conglomerat de regate: totul înseamnă mai mult decât părțile reunite, constituind un imperiu specific, și care nu poate fi definit ca „Imperiul turc". Fără îndoială, turcii reprezintă un element important al populației, mai ales în Asia Mică, iar dinastia este ea însăși parțial de origine turcă; fără îndoială, și limba oficială este o formă de turcă, chiar dacă acest „dialect osmanlı", pentru a folosi terminologia lui Jean Deny, este împănat cu arabă și persană. Însă, așa cum vom vedea, personalul de rang înalt al armatei și administrației este, în realitate, unul dintre cele mai cosmopolite. Sultanii sunt atât de puțin preocupați de puritatea rasială încât, pentru a-și asigura progenitura, își iau concubine de toate originile. Această mentalitate, străină de orice mentalitate modernă de rasă și națiune, îi va uimi pe contemporanii ca Guillaume Postel: „Turcii, dintre toate popoarele ce se găsesc astăzi în lume – constată acesta într-o lucrare din 1560 –, își detestă numele, astfel că nici un prinț, nici o persoană particulară nu îl folosește în actele publice: nu există cineva care să nu găsească necuviincios a fi numit turc, ceea ce mulți observând, consideră că acest cuvânt înseamnă ceva rău."

Pentru a avea o noțiune mai justă despre ideea pe care și-o face sultanul despre propria sa dominație, trebuie să ne raportăm la primele formule ale titulaturii, anterioare celor pe care deja le-am citat: el se declară – avem și aici câteva variante – „sultanul sultanilor din răsărit și apus, încercarea suveranilor, cel care risipește coroanele monarhilor de pe fața pământului, umbra lui Dumnezeu pe Pământ...". Ceea ce înseamnă că, dincolo de teritoriile plasate efectiv sub autoritatea sa, el pretinde stăpânirea asupra tuturor celorlalți suverani, o stăpânire universală dorită de Dumnezeu. Cele două tradiții imperiale ale Romei și ale Islamului se reunesc aici. În

fapt, cucerirea Constantinopolului, noua capitală a Imperiului roman de la Constantin, făcuse din Mehmed al II-lea urmaşul legitim al împăraţilor romani şi al vocaţiei lor la monarhia universală. Literaţii bizantini şi umaniştii italieni din anturajul Cuceritorului îl încurajau din acest punct de vedere. De unde şi ironia manifestată de Süleymân în scrisorile sale sau în cele spuse de purtătorii săi de cuvânt faţă de pretenţiile habsburgice la titlul de împărat sau de cezar. În ochii săi, Carol Quintul nu era decât „regele Spaniei", şi fratele său, Ferdinand, doar „regele Vienei" sau „al cehilor".

După căderea Constantinopolului, cuceririle orientale ale lui Selîm I, completate de cele ale lui Süleymân, au marcat o cotitură în evoluţia imperiului: otomanii, a căror ascensiune avusese loc la marginea lumii musulmane clasice, vor pune stăpânire pe aceste vechi pământuri ale Islamului şi îşi vor impune supremaţia asupra celorlalţi prinţi musulmani contemporani lor. Învingându-i pe sultanii mameluci, Selîm preluase rolul şi demnitatea acestora de „slujitor al celor două sanctuare sfinte", care făceau din el protectorul pelerinajului anual, al *hadj*-ului, şi al drumurilor care duceau spre acestea. Autoritatea asupra Locurilor Sfinte şi a Hedjazului ce decurgeau din această funcţie fusese confirmată de supunerea faţă de otomani a populaţiei din Djedda şi a şerifului din Mecca, ameninţaţi de înaintarea portugheză în Marea Roşie. Pretenţia la titlul de calif pe care primii otomani, asemeni multora de acelaşi rang, o susţinuseră, până acum fără mare importanţă, căpăta acum o nouă semnificaţie: ei adunaseră sub sceptrul lor toate oraşele sfinte ale Islamului – Mecca, Medina, Ierusalim, la care Süleymân va adăuga Bagdadul şi sanctuarele de la Kerbelâ şi Nadjaf; ei aduseseră de la Cairo în palatele din Istanbul relicvele Profetului; ei repurtaseră succese incomparabile în războiul sfânt împotriva necredincioşilor: tot atâtea semne ale preferinţei divine pentru această dinastie şi tot atâtea justificări pentru revendicarea califatului.

Astfel, Süleymân nu are nevoie să fie legat de Profet prin sânge, nici măcar să invoce cedarea drepturilor ultimului calif abbasid din Cairo lui Selîm şi succesorilor săi – această tradiţie va apărea mult mai târziu, când otomanii vor încerca, în secolul al XVIII-lea, să îşi apere legitimitatea împotriva wahhabiţilor sau în faţa agresiunilor Europei creştine –, pentru a se simţi cu adevărat succesorul de necontestat al „conducătorilor drept-credincioşilor"; pentru a ne convinge de adevărul celor spuse, iată cum i se adresa şeriful Meccăi: „Sunteţi superior nouă şi tuturor sultanilor Islamului pentru că aţi cucerit ţări ce erau ale europenilor şi a celor de seama lor". Imperiul său se identifică total cu cel al Islamului, şi, astfel, el este menit să cuprindă lumea întreagă, pe măsură ce „pământul (casa) războiului" se va micşora în folosul „pământului (casei) Islamului". Süleymân este padişahul Islamului, aşa cum armatele sale sunt „trupele Islamului închinate victoriei". Bineînţeles, aceasta nu înseamnă că toţi supuşii sunt sau trebuie să devină musulmani: creştinii şi evreii sunt numeroşi în imperiu şi reprezintă chiar mai mult de 80% din populaţia Rumeliei. Statutul ce le este rezervat este cel prevăzut de legea canonică, *şeri'a:* ea recunoaşte acestor *zimmî* un loc în stat, dreptul de practică liberă a religiei, însă îi menţine într-o oarecare segregare faţă de adevăraţii credincioşi şi îi constrânge la plata unei capitaţii numite *cizya* sau *kharâc* (haraci), ce marchează supunerea lor dominaţiei musulmane.

Pe lângă cele două tradiții imperiale, romană și musulmană, o a treia concepție se află la baza viziunii politice otomane: cea a popoarelor din stepa din care veniseră Ertoghrul și ai săi, strămoșii oghuzi ai dinastiei. Acestei concepții trebuie să îi atribuim principiul, de inspirație tribală, conform căruia, dintre toate fundamentele posibile ale legitimității suveranului, cea a apartenenței la un „clan sacru" este cea care îl îndreptățește ca suveran. Astfel, de exemplu, în imperiul mongol, sub avataruri succesive, legitimitatea nu a încetat să fie legată exclusiv de diferite ramuri ale descendenților lui Ginghis Han. Din acest punct de vedere, existența imperiului este inseparabilă de cea a dinastiei. Această regulă fundamentală determină natura, dar și incertitudinile sistemului succesoral otoman.

Problema succesiunii

În principiu, toți descendenții masculini sunt, potențial, pretendenți legitimi. Totuși, conform obiceiului tribal, cel mai vârstnic membru al ramurii domnitoare este numit ca urmaș. Or, printr-un act fondator, Osmân a întrerupt această practică, asasinându-și unchiul, pe Dündâr, pentru a-și asigura succesiunea tatălui său. În consecință, în timpul întregii perioade a ascensiunii otomane, competiția s-a redus la fiii suveranului. Totuși, faptul că nu exista o regulă strictă care să-i departajeze, un principiu succesoral în adevăratul sens al cuvântului, constituia – așa cum multe episoade din secolul al XV-lea au arătat-o – un izvor de temut al tulburărilor și chiar al destrămării statului. În aceste condiții, practica a stabilit ca prinții ajunși pe tron să își stranguleze toți frații. Din această precauție, Mehmed al II-lea a făcut o regulă, faimoasa „lege a fratricidului", decretată „pentru binele statului", cu aprobarea „majorității ulemalelor". Prin această teribilă măsură, care a contribuit în mare parte la oroarea pe care o inspira regimul otoman observatorilor occidentali, suveranul își asigura în mod eficient soliditatea puterii, ca și drepturile propriei progenituri. Poate era condus și de ideea – ce era tot o veche concepție turcă – conform căreia succesul său era semnul unei alegeri divine, ale cărei consecințe el doar le suporta.

Unicul supraviețuitor dintre fiii lui Sêlim I, Süleymân a fost scutit de îndeplinirea macabrei îndatoriri la urcarea pe tron. Mai târziu, el nu s-a arătat mai puțin credincios acestei practici: se spune că, după cucerirea Rhodosului, el i-a dat morții pe fiul și pe nepotul unchiului său, Cem, refugiați la Cavalerii Sfântului Ioan. De asemenea, el nu s-a mulțumit cu executarea celor doi fii ai săi, Mustafâ și Bâyezîd, care îi nesocotiseră autoritatea, din moment ce s-a înverșunat și împotriva vlăstarelor acestora, pentru a scoate aceste ramuri dintr-o viitoare competiție succesorală.

În practică, atunci când mai mulți prinți imperiali *(șehzâde)* sunt concurenți, judecata Domnului, deznodământul, este pregătit de acțiunile tatălui, de cei interesați înșiși și de diverse forțe pe care aceștia se sprijină. Cel puțin până la sfârșitul secolului al XVI-lea, *șehzâde*-lele au fost personalități învestite cu un rol public și cu resurse pe măsură. Fiii și nepoții sultanului erau guvernatori în provinciile (sangeacurile) Asiei Mici, unde se inițiau în conducerea civilă și militară, sub îndrumarea unui mentor, *lâlâ*. Aici, ei aveau trupe și o mică Curte. Dacă ajungeau pe tron, clientela constituită

în jurul lor deseori avea astfel acces la cele mai înalte funcţii din imperiu. De obicei, ei înălţau monumente în capitalele de provincie, în special moschei ridicate în numele principesei care le dăduse naştere. Astfel, Süleymân, după ce a fost trei ani guvernator al Caffei, în Crimeea, sub domnia bunicului său, la urcarea pe tron a tatălui său, s-a mutat la Manisa, unde a rămas până la moartea acestuia. Apropierea geografică de Istanbul a provinciei guvernate era un factor primordial pentru pretendenţi, din moment ce, după decesul tatălui, tronul revenea celui care ajungea primul în capitală. Cel care era numit mai aproape era deci favorit.

Oricare ar fi fost utilitatea pedagogică, guvernarea provinciilor se dovedea periculoasă pentru suveranul în funcţie în măsura în care dădea ocazia prinţilor ambiţioşi şi nerăbdători să se revolte împotriva tatălui şi să grăbească o succesiune care se lăsa prea mult aşteptată, mai ales dacă câştigau simpatia ienicerilor. Sfârşitul lui Bâyezîd al II-lea ilustrează acest pericol, ca şi intrigile imputate de Süleymân celor doi fii ai săi. Succesorii acestuia vor abandona treptat această practică: Selîm al II-lea şi Murâd al III-lea vor încredinţa guvernorate numai fiilor mai mari. Apoi, începând cu domnia lui Mehmed al III-lea (1595-1603), toate *şehzâde*-lele au fost încuiate într-o latură secretă a Palatului imperial, într-un loc numit, în mod semnificativ „cuşca" *(kafes)*. Ei erau ţinuţi sub pază strictă, aşteptând, izolaţi de restul lumii, o eventuală întronare, având drept singură companie concubinele, a căror fertilitate era, de altminteri, limitată.

În acelaşi timp, practica fratricidului a început să scadă. Această evoluţie corespundea, poate, şi unei schimbări a mentalităţii: nu povesteşte oare un cronicar că, în urma executării de către Mehmed al III-lea a celor nouăsprezece fraţi ai săi, „îngerii din ceruri au auzit suspinele şi plânsetele celor din Istanbul"? În orice caz, de aici au rezultat circumstanţe deosebite: Mehmed al III-lea nelăsând, la moartea sa decât doi fii minori, la urcarea pe tron a primului, a fost preferată cruţarea celui de-al doilea, pentru a nu pune în pericol supravieţuirea dinastiei. Altfel, în decursul celui de-al XVII-lea secol, asasinatele au continuat să fie ordonate în *kafes:* ameninţarea care plana astfel asupra vieţii acestor prinţi nu îmbunătăţea echilibrul psihologic deja periclitat prin existenţa în recluziune.

Abandonarea treptată a fratricidului a îngăduit principiului senioratului, abandonat de la Osmân, să îşi facă din nou apariţia în dinastia otomană. Chestiunea s-a pus la moartea lui Ahmed I, în 1617: ulemalele i-au preferat fiului acestuia, în vârstă de doar treisprezece ani, pe unchiul său, Mustafâ, care, aşa cum am văzut, fusese lăsat în viaţă. Acest tip de succesiune va fi frecvent mai târziu, fără a deveni totuşi o regulă.

În fapt, înainte ca şi după instituirea *kafes*-ului, alegerea sultanului dintre pretendenţii posibili depindea în primul rând de grupurile de presiune, manifeste sau oculte. Suportul trupelor – mai ales cel al ienicerilor – era hotărâtor, dar acestea puteau fi influenţate, la rândul lor, de facţiunile din Palat sau de ulemale. Din acest punct de vedere, intrigile lui Hurrem Sultân, – pentru occidentali Roxelana, – soţia preaiubită a lui Süleymân, pentru favorizarea propriilor fii în detrimentul lui Mustafâ, născut dintr-o altă mamă, prefigurează puterea ulterioară a haremului şi rivalităţile al căror teatru acesta va fi.

Sultanul, cheia de boltă a statului

La urcarea pe tron, unul din primele acte ale sultanului este acordarea către ieniceri a *bakhşîş*-ului, sau darul de urcare pe tron, recunoscând astfel ponderea acestora în procesul succesiunii. La moartea lui Süleymân, urmaşul acestuia şi ultimul moştenitor rămas, Selîm al II-lea, a încercat să se sustragă acestei obligaţii, însă ameninţat cu revolta, a fost nevoit să acorde, în cele din urmă, 2 000 aspri fiecărui ienicer şi 1 000 aspri fiecărui călăreţ al Porţii.

Conform tradiţiei islamice, consacrarea solemnă a noului suveran este marcată şi prin ceremonia *bey'a* – jurământul de credinţă al înalţilor demnitari ai statului, al principalelor ulemale şi al şefilor de armată. De asemenea, pentru a se arăta populaţiei capitalei din primele zile ale domniei, el merge cu mare pompă la moscheea Sfânta Sofia, unde ia parte la rugăciunea de vineri. Un alt obicei, acela al pelerinajului la mormântul lui Eyyub – un însoţitor al Profetului, despre care se crede că a fost înmormântat la marginea Constantinopolului, la extremitatea Cornului de Aur – marca intrarea sa în rândul suveranilor otomani: noul sultan se încingea cu sabia lui Osmân şi vizita la întoarcere mormintele strămoşilor.

Un anumit număr de acte oficiale consacră preluarea efectivă a puterii: el modifică sau, dimpotrivă, menţine conducerea. O regulă a moscheilor din imperiu ordonă pronunţarea numelui sultanului la rugăciunea de vineri. Schimbarea domniei este anunţată, cu toată emfaza cerută, suveranilor străini, guvernatorilor şi cadiilor imperiului prin scrisori, iar aceştia răspund cu cadouri. Dacă nu primesc ştirea într-un mod convenabil, suveranii străini sunt responsabili de *casus belli:* aruncându-l în închisoare pe ceauşul care îi anunţa întronarea lui Süleymân, regele Ungariei i-a dat un pretext noului sultan să pornească campaniile de la Belgrad şi de la Mohács, prin care a distrus regatul Ungariei.

La urcarea pe tron, padişahul, nefiind legat de actele predecesorilor săi, trebuie să le confirme în mod explicit pentru ca acestea să îşi păstreze valoarea juridică. De asemenea, el organizează un mare recensământ al populaţiilor imperiului, în care, aşa cum vom vedea, statutul şi obligaţiile fiecărui supus vor fi consemnate în registre însemnate cu iniţialele suveranului. Noul sultan devine astfel sursa autorităţii şi legitimităţii. De acum înainte, el încarnează acea suveranitate absolută – cel puţin în aparenţă – a cărei concepţie pleacă de la vechile teorii politice pe care otomanii le-au moştenit şi care exprimă titlul arab de sultan, cel persan de şah şi cel turco-mongol de han, titluri pe care el le poartă în acelaşi timp. În termeni anacronici, am putea spune că el cumulează executivul, legislativul şi juridicul.

Suveranul îşi exercită autoritatea în toate domeniile, emiţând firmane redactate la persoana întâi şi autentificate de monograma sa; aceste ornamente caracteristice numite *tughra* cuprind numele său, însoţit de patronim şi de epitetul „mereu victorios". Firmanele sunt auguste, sacre *(hümâyûn, şerîf)* şi „poruncesc lumii întregi supunerea" *(cihânmutâ')*. Sultanul numeşte pe ocupanţii tuturor funcţiilor, eliberând funcţionarilor (contra unei sume) diplome *(berât)* ce specifică funcţia şi retribuţia lor. El este şeful suprem al armatei, pe care o conduce personal în război, fiind însoţit de steagul Profetului,

sau pe care o încredinţează vizirilor săi. În ce-l priveşte, Süleymân a condus douăsprezece campanii în primii treizeci şi patru de ani de domnie, apoi, după o pauză de zece ani, a murit în cea de-a treisprezecea. Sultanul încheie tratate sau, mai exact – căci acestea nu sunt concepute ca nişte acorduri bilaterale –, el consimte, din iniţiativa sa şi ca efect al bunăvoinţei sale, să îşi ia un „angajament de pace" *('ahidnâme)* faţă de un principe străin.

În domeniile strâns legate ale religiei şi legii, sultanul are o putere reală limitată: el este învestit cu un caracter religios, fiind calif, el este „iman al timpului său", după expresia marelui vizir Lûtfi Paşa. Puterea sa este dorinţa lui Dumnezeu: el este „umbra lui Dumnezeu pe pământ", firmanele sale şi *tughra* sunt sacre. Relicvele Profetului îi sfinţesc palatul, aşa cum pelerinajul la mormântul lui Eyyub are, într-un fel, funcţia unei miruiri. Totul concură la acreditarea ideii esenţei religioase a sultanului în faţa supuşilor săi: de exemplu, descoperirea miraculoasă făcută de Süleymân în timpul şederii sale la Bagdad a rămăşiţelor învăţatului sfânt Abû Hanîfa. O altă trăsătură, despre care relatează de Busbecq, ilustrează ascendentul său religios: când este vorba să îşi convingă soldaţii că le este permisă întreruperea postului Ramadanului în timpul unei campanii militare, „dacă ei arată oarecare îndoială în a asculta acest ordin – scrie ambasadorul lui Ferdinand –, sultanul mănâncă el însuşi, în mijlocul zilei, în văzul armatei, astfel ca toţi să fie încurajaţi de exemplul său şi să îl urmeze".

Cu toate acestea, padişahul nu are nici cea mai mică putere asupra *şerî'a:* nu poate să îi supravegheze elaborarea, nici să o modifice. Nu îi este îngăduit nici să o interpreteze, acesta fiind rolul exclusiv al jurisconsulţilor *(müfti)* pe care el îi numeşte sau îi revocă, dar cărora nu li se poate substitui.

În schimb, curentele cele mai liberale ale tradiţiei juridice islamice – mai ales hanefiţii – recunosc suveranului un drept de iniţiativă *('örf)* ce îi permite să promulge o legislaţie laică, *kânûn*-ul. La rândul său, acesta trebuie să se limiteze la chestiuni de drept public, constituţional, administrativ, financiar, penal, fără a înlocui *şerî'a,* încercând să acopere câteva lacune fără a intra în contradicţie cu aceasta. Or, otomanii, în virtutea condiţiilor concrete ale formării statului lor – poate şi în virtutea tradiţiei turco-mongole moştenite – au acordat o mare libertate acestui drept al suveranului. Ei l-au făcut chiar să iasă din sfera sa legitimă, înfiinţând, de exemplu, o legislaţie funciară străină de *şerî'a.* Astfel, sultani precum Mehmed al II-lea şi Süleymân *Kânûnî* au putut să desfăşoare o intensă activitate legislativă.

În plus, sultanul otoman are drepturile şi îndatoririle unui judecător suprem al imperiului. În mod concret, oricare dintre supuşii săi poate să apeleze la el în cazul unei judecăţi locale sau a unei nedreptăţi făptuite de subordonaţii săi, aducând o petiţie la consiliu, sau chiar adresându-i-se direct pe drumul parcurs până la Sfânta Sofia.

Problema despotismului

Această descriere a puterilor teoretice ale sultanului nu i-ar fi mulţumit cu certitudine pe numeroşii observatori occidentali care au încercat, de-a lungul întregii sale istorii, să definească regimul otoman. De fapt, această descriere nu diferă

suficient de imaginea unui suveran occidental contemporan, cum era, de pildă, cel al Franței. Căci am lăsat deoparte până aici două caracteristici care marchează distanța dintre monarhul european cel mai absolutist și „Marele Senior": absența oricărei limite a puterii acestuia din urmă și existența unui sistem politic în care supușii sunt sclavii suveranului, stăpân al vieții și al averii lor.

Teoria „despotismului otoman" este, în general, legată de cele spuse de Montesquieu în *De l'esprit des lois* (1748), care a influențat o serie întreagă de scrieri ulterioare. Însă, fără a folosi încă termenul, trăsăturile esențiale ale despotismului fuseseră definite din secolul al XVI-lea. Să ne amintim, în acest sens, de faimoasa operă a lui Machiavelli, *Principele*, apărută în 1513, sau de placheta publicată în 1576 cu titlul *Franța-Turcia*, în care regii Carol al IX-lea și Henric al III-lea fuseseră acuzați că încercau să domnească în stilul sultanului, la sfaturile unui curtean întors din Turcia. Istoricul de astăzi nu poate subscrie pe deplin la aceste interpretări ale regimului otoman, chiar dacă înțelege cum s-au format acestea. În schimb, el recunoaște îndreptățirea criticilor care au apărut din secolul al XVIII-lea cu privire la teoria despotismului, critici aduse de cunoscători mai buni ai realităților orientale, precum englezul Porter sau francezii Peysonnel, Rufin și Anquetil-Duperron.

Departe de a guverna doar după capriciu, de a fi „deasupra legilor", după expresia ambasadorului Jean de La Haye (1669), sultanul otoman, ca orice suveran musulman, nu poate ocoli preceptele intangibile ale *șerî'a*, care îi ordonează viața publică și privată. Mai mult, el trebuie să țină seama de un fel de ideologie imperială, în care sursa islamică este doar o componentă, ideologie ce creează modelul ideal al prințului, căruia trebuie să i se conformeze. Süleymân este în permanență preocupat să fie încarnarea perfectă a acestui model. Acesta îl determină să facă dreptatea să domnească peste supușii musulmani și peste cei necredincioși pe care Dumnezeu i-a încredințat, să-i apere de abuzurile funcționarilor săi și să își pună autoritatea în slujba binelui acestora. Această obligație morală corespunde, de altfel, interesului suveranului, căci ordinea lumii este un cerc, iar prosperitatea raialelor constituie condiția puterii statului. În cuprinsul nenumăratelor acte, formule stereotipe amintesc în permanență aceste principii. Pentru a reprima abuzurile, el emite „edicte ale dreptății" *('adâletnâme)*, trimite agenți secreți în inspecție în provincii și face el însuși vizite incognito, deghizat în spahiu. Mai târziu, atunci când neregulile se vor înmulți, urmașii cu mai puțină autoritate vor rămâne totuși credincioși acestei practici și idealului care o generase.

Din aceleași motive, suveranul trebuie să guverneze cu generozitate, împărtășind supușilor și aliaților săi din bunăvoința și dărnicia sa. Aceasta din urmă se manifestă în importante fundații pioase *(vakf)* și în milostenii împărțite săracilor, acțiuni ce răspund preocupărilor religioase, dar și acestui principiu de liberalitate. De asemenea, emisarii străini primiți la palatul imperial sunt așezați la masă și primesc cadouri. În fine, cei care aduc un serviciu oarecare suveranului sunt răsplătiți prin daruri în argint, veșminte, stofe prețioase sau blănuri. Un prizonier întors din captivitate, un slujitor ce și-a pierdut un apropiat pot pretinde în compensație o favoare imperială.

Dacă este adevărat că sultanul nu este legat de reglementările predecesorilor săi, nu este mai puțin adevărat că, în orice domeniu, se impun ponderea *statu quo*-ului, a

uzanţelor, a obiceiurilor „imemoriale" – inclusiv cele anterioare stăpânirii otomane –, a situaţiilor existente, iar el nu le poate repune în discuţie decât cu moderaţie şi discernământ. Fără a vorbi de influenţele şi presiunile exercitate de anturaj – mai mult sau mai puţin puternice, după propria sa slăbiciune – nici de obstacolele materiale ce îi pun limite practice în împlinirea planurilor sale, suveranului îi mai lipseşte deci mult pentru a dispune de o libertate de manevră nelimitată. El este prins într-o reţea de norme şi tradiţii ce îi modelează comportamentul şi îi dictează cele mai mici gesturi şi cuvinte în diferite circumstanţe. Dacă vrea să se îndepărteze prea mult de drumul trasat, el riscă să pună în mişcare mecanismele revoltei: din acest punct de vedere, populaţia din provincie dispune de mijloace reduse, chiar dacă neplata impozitului, fuga ţăranilor de pe pământuri, formarea de focare locale de nesupunere şi insecuritate pot avea consecinţe. Populaţia Istanbulului însă, mai ales când face corp comun cu ienicerii şi ulemalele, provoacă câteo dată destituirea şi moartea sultanului care s-a îndepărtat de aceste forţe. Mai mulţi sultani vor cunoaşte această tristă experienţă.

Cei ce vorbeau de tirania sau, mai târziu, de despotismul sultanilor otomani nu se refereau numai la o putere pe care o considerau, pe nedrept, fără limite. Ei aveau în vedere mai ales o structură socio-politică particulară, în care funcţionarii puterii se aflau în întregime în mâna stăpânului, incapabili să constituie o contrapondere faţă de omnipotenţa acestuia. Machiavelli scria astfel: „Întreaga monarhie a Marelui Turc e guvernată de un singur stăpân; ceilalţi sunt slujitorii săi [...]. Dimpotrivă, regele Franţei trăieşte printre o mulţime de mari seniori de spiţă foarte veche, recunoscuţi şi iubiţi de proprii lor supuşi. Fiecare au privilegii ereditare de care regele nu se poate atinge fără primejdie..."

Florentinul se referea la intruziunea, atât de deconcertantă pentru un european al vremii sale, a sclavilor suveranului în angrenajul statului. Deja califii abbasizi şi primii lor succesori se înconjuraseră de trupe de sclavi, dintre care unii se ridicaseră până în posturi eminente. Sistemul atinsese o formă extremă în regimul mameluc din Egipt şi din Siria, unde însuşi sultanul şi pătura conducătoare proveneau din sclavi străini. Acesta cunoscuse o dezvoltare deosebită şi la otomani, din moment ce o parte esenţială a armatei, cea mai apropiată de monarh, ca şi principalii reprezentanţi din capitală şi din provincii, erau recrutaţi dintre sclavi *(kul)*. O altă caracteristică otomană ţinea de originea acestor sclavi: dacă unii erau, în maniera clasică, prizonieri prinşi pe câmpul de luptă – mai precis, a cincea parte *(pencyek)* revenind sultanului – sau erau cumpăraţi din pieţele de sclavi, alţii, o mică parte de altfel, proveneau din *devşirme,* una dintre pietrele unghiulare ale regimului otoman.

Prin această practică, sultanul lua în sclavie tineri băieţi (între şapte şi douăzeci de ani) pe care emisarii săi îi alegeau cu grijă dintre supuşii creştini. La origine, aceştia erau luaţi numai din Rumelia, însă de la mijlocul secolului al XV-lea şi Anatolia a început să fie vizată. Locuitorii oraşelor erau scutiţi (ceea ce explică, fără îndoială, absenţa evreilor). Musulmanii rămâneau în afara acestei practici, cu excepţia celor convertiţi din Bosnia-Herţegovina. În secolul al XVI-lea, aceste recrutări aveau locla fiecare trei sau şapte ani, după nevoi, fiecare luând între o mie şi trei mii de copii. Crude pentru familii, aceste recrutări au rămas în tradiţiile populare ca un

simbol al asupririi jugului otoman. În 1577, Ştefan Gerlach spune că creştinii „iau neveste copiilor de opt sau nouă ani, căci bărbaţii căsătoriţi nu sunt luaţi". Alte dovezi însă arată o oarecare ambivalenţă a fenomenului: recrutarea asigura cuiva dintr-o familie numeroasă şi săracă o ascensiune socială sigură, poate chiar o soartă strălucită. Astfel, se povesteşte că musulmanii îşi schimbau copiii cu cei ai creştinilor pentru a putea profita de acest chilipir, iar ambasadorul Veneţiei scria în 1594: „Originarii turci continuă să resimtă cea mai mare nemulţumire văzând conducerea încredinţată renegaţilor."

Tinerii creştini „adunaţi" erau aduşi la Istanbul sau la Bursa, unde erau convertiţi cu forţa la Islam (nu fără o abatere de la *şerî'a)*. După o primă selecţie, cei mai puţin promiţători urmau un curs de mai mulţi ani, care îi ducea în corpul de ieniceri, infanteria sultanului. Plasaţi mai întâi la ţăranii şi militarii din Anatolia, şi, la mijlocul secolului al XV-lea, din Rumelia, ei lucrau ca sclavi şi, în acelaşi timp, învăţau turceşte şi – aşa cum scrie contemporanul Spandugino – „credinţa, legile şi obiceiurile turcilor". Tinerii musulmani din Bosnia-Herţegovina erau scutiţi de acest „stagiu". O dată deveniţi „mari şi puternici" – pentru a relua termenii lui Spandugino –, aceşti aspiranţi ieniceri erau trimişi în diversele sectoare ale corpului de *acemı oghlan* („băieţi străini"). Ei se căleau aici prin diverse munci grele, cum ar fi transportul materialelor destinate Palatului, întreprinderilor statului, marilor şantiere de construcţii. Unii erau destinaţi grădinilor Palatului. Majoritatea slujeau la Istanbul, alţii la Edirne, la Gallipoli sau în fortăreţe din provincie. Astfel, în 1503, se aflau 1 789 la Istanbul şi 284 la Gallipoli; în 1527, 3 553 la Istanbul. În 1547, se numărau aici 5 840, iar douăzeci de ani mai târziu, 7 745. În fine, ei primeau o instrucţie militară printre ieniceri înainte de a fi înrolaţi pe deplin în acest corp.

Mai strălucitoare – şi încă mai paradoxală – era soarta tinerilor sclavi creştini recunoscuţi de la sosirea lor în capitală drept cei mai dotaţi pe plan fizic şi intelectual. Aceştia erau integraţi în corpul „băieţilor de interior" *(iç oghlan sau ghilmân-i enderûnî):* timp de mai mulţi ani, ei primeau din partea celor mai mari maeştri o educaţie deosebit de îngrijită, reunind toate disciplinele sportive, militare, intelectuale şi artistice. Trebuiau să devină oameni compleţi, dezvoltându-li-se în acelaşi timp aptitudinile specifice, fiind formaţi să îşi asume toate îndatoririle de stat, într-un spirit de deplină supunere şi loialitate faţă de suveran. Acest învăţământ se desfăşura în palatul de la Edirne şi în mai multe palate imperiale din Istanbul: cele ale lui Ibrâhîm Paşa din Galata şi, o vreme, cel al lui Iskender Çelebi din Bakırköy.

Cei mai buni dintre ei îşi încheiau educaţia chiar în palatul sultanului, „Palatul Nou" din Istanbul, unde se aflau ca paji în serviciul personal al stăpânului. La toate nivelele, se efectua o selecţie riguroasă care depindea de importanţa postului atribuit fiecăruia în timpul cursului. Poziţiile cele mai înalte reveneau celor ce fuseseră pajii suveranului un timp îndelungat şi care ajunseseră până în camera sa *(khâss oda)*, această ultimă etapă fiind rezervată elitei. Astfel, conform meritelor, *iç oghlan*-ii erau trimişi în diferite corpuri, mai mult sau mai puţin prestigioase, ale cavaleriei Porţii, sau îşi începeau cariera în funcţii ale Palatului, în administraţia centrală sau în cea provincială. Cazul lui Ibrâhîm Paşa, favoritul lui Süleymân, trecut de la titlul cel

mai înalt între paji, cel de „şef al camerei particulare" *(khâss oda başı)* la marele vizirat, reprezentase o promovare excepţională; în general, ascensiunea era treptată, incluzând o succesiune de posturi civile şi militare, în capitală şi în provincii.

Practica *devşirme* va cădea treptat în desuetudine în decursul celui de-al XVII-lea secol (ultima menţiune cunoscută este din 1705). În secolul al XVI-lea, ea nu privea decât aproximativ o treime din sclavii introduşi în sistemul *kul*. Cu toate acestea, în virtutea selecţiei riguroase pe care o implica, această practică furniza majoritatea celor ce ajungeau în cele mai înalte posturi. Deci, în ansamblu, sclavii de origine creştină sunt cei care asigură, pe diverse căi, partea centrală a armatei, înaltul comandament militar şi cadrele regimului. Totuşi, o dată implicate în carieră, aceste elemente deveneau musulmane şi încetau să fie sclavi în sensul juridic al termenului, neputând fi vânduţi, nici afectaţi altor servicii decât celor ale statului.

Acest sistem se află la originea extremei diversităţi etnice a clasei conducătoare a imperiului. Dintre cei patruzeci şi şapte de mari viziri care se succed între 1453 şi 1623, doar cinci sunt de origine turcă. Printre ceilalţi, găsim unsprezece albanezi, şase greci, un circasian, un armean, un georgian şi un italian, zece rămânând de origine necunoscută. Este la fel de adevărat că educaţia *oghlan*-ilor încerca să îi rupă de rădăcinile etnice şi culturale pentru a-i modela după acelaşi tipar. În ce măsură se realiza aceasta? Problema se pune din moment ce constatăm, de exemplu, că unul dintre produsele cele mai celebre ale *devşirme*-lei, marele arhitect Sinân, intervenea pe lângă Selîm al II-lea pentru a obţine pentru membri ai familiei sale – greci din regiunea Kayseri – scutirea de deportarea în Cipru, după cucerirea acestei insule. În plus, Sinân recruta pentru şantierele sale un număr de lucrători provenind din regiunea sa de origine. De asemenea, marele vizir Sokollu Mehmed, şi el un *kul* al sultanului, sârb din Bosnia, s-a arătat credincios originilor sale când a instituit fundaţii pioase în ţara natală sau când a favorizat, în 1577, crearea Patriarhiei sârbe de la Ipek (Peć).

Cercetări istorice moderne tind să reducă contribuţia rezervată, din secolul al XVI-lea, sclavilor de origine în înaltele funcţii ale statului. Dimpotrivă, acestea subliniază locul ocupat de către descendenţii sclavilor care, ei înşişi, nu mai aveau acest statut, sau chiar de către urmaşii vechilor familii aristocratice, a căror supremaţie se perpetuează astfel în regimul otoman, fie că ele provin din Bizanţ, din statele balcanice medievale, din principatele turkmene ale Anatoliei sau din provinciile de graniţă din vremea începutului imperiului. Totuşi, toate aceste elemente nu ajungeau să ocupe posturile decât prin voinţa suveranului şi se amestecau în cele din urmă cu comunitatea *kul*-ilor sultanului, care cuprindea, de o manieră fără îndoială destul de nediferenţiată, atât sclavi în sens strict cât şi servitori într-un sens mai larg.

Recurgerea la sclavi, cu restricţiile pe care le-am făcut, nu a privit nicio dată totalitatea funcţiilor din armată şi din stat, totalitatea *'asker*-ilor. În acelaşi timp, mai multe sectoare erau rezervate elementelor musulmane şi de origine liberă: cavaleria de provincie a spahiilor, în care numai înaltul comandament era asigurat de *kul*-i; o bună parte a birocraţiei care s-a dezvoltat sub domnia lui Süleymân; în fine, toate ulemalele, care îi furnizau imperiului predicatorii, jurisconsulţii, profesorii, judecătorii

şi administratorii. Totalitatea acestor reprezentanţi ai statului putea totuşi să primească ocazional denumirea de *kul*, însă termenul îşi pierdea în acest caz sensul tehnic pentru o accepţie mai vagă, înţelegându-i prin acesta pe toţi cei ce îşi primeau mijloacele de trai de la sultan. Noţiunea rămânea, de altfel, onorifică, din moment ce servitutea pe care o implica era însoţită, pe de altă parte, de delegarea unei părţi din autoritatea supremă: cum nota Guillaume Postel, „oricine e plătit din solda turcului, se consideră a fi la fel de nobil ca Marele Turc însuşi".

Având în vedere apropierea de putere, slujitorii sultanului sunt, în acelaşi timp, într-o poziţie excepţională, care îi privează de anumite garanţii, recunoscute simplelor raiale. În timp ce aceştia din urmă beneficiază de protecţia *şerî'a* în ce priveşte persoana lor, bunurile şi moştenirea lor, sultanul dispune de liber arbitru în ceea ce priveşte viaţa şi averea celor ce îl slujesc, liber arbitru extins pe nedrept de observatorii străini asupra tuturor supuşilor. Acest drept, pe care se bazează într-un fel noţiunea de sclavie, era justificat prin raţiuni de stat, ca şi prin bănuiala de mită. Sultanul nu se folosea întotdeauna de acest drept: majoritatea reprezentanţilor săi mureau de moarte bună şi îşi lăsau moştenire bunurile conform regulilor *şerî'a*. Execuţia nu intervenea decât în circumstanţe foarte grave, destituirea şi exilul fiind pedepsele cele mai des folosite. În ceea ce priveşte confiscarea, ea viza mai ales cazurile de infracţiuni şi deturnări şi se aplica în special funcţionarilor financiari a căror avere era considerată prea mare.

Imaginea despotismului otoman înfăţişat cu o reprobare din ce în ce mai vie de către numeroşi occidentali contemporani impune mai multe rezerve: puterea sultanului nu era atât de nelimitată şi arbitrară pe cât li se părea, raiaua nu era atât de lipsită de protecţie juridică cum pretindeau, recurgerea la sclavi în guvernare nu întrunea nici totalitatea nici toate consecinţele pe care le vedeau ei.

Anumite spirite independente nu reţineau de altfel numai aspectele negative ale sistemului *kul*-ilor. Dimpotrivă, ei lăudau dispreţul naşterii şi al sprijinului, pentru a nu reţine decât meritul personal: „Acela dintre turci va deţine prima demnitate după Marele Senior despre care nu se va şti de unde este, nici cine îi sunt mamă şi tată", scria Busbecq, care aproba ca un fiu de pescar, de ţăran sau de păstor să poată deveni mare vizir doar prin calităţile sale: „Astfel – urma el –, fiecare om este răsplătit după meritele sale şi funcţiile sunt ocupate de cei capabili să le îndeplinească". Cu siguranţă, o asemenea formulă va fi din ce în ce mai contrazisă de realităţile otomane, însă eticheta de „meritocraţie" nu este totuşi nejustificată pentru epoca lui Soliman Magnificul.

Palatul, centru al puterii

Sultanul fiind cheia de boltă a întregului edificiu politic şi social, locul material al puterii, sediul Curţii, ca şi al conducerii şi al administraţiei centrale se află acolo unde se găseşte el, adică, de obicei, în palatul său din capitală. Însă pretutindeni unde îl duc campaniile militare sau partidele de vânătoare, el este însoţit de principalele organe de stat şi de o parte din arhive. Din aceste tabere vor fi emise ordonanţe, aici vor fi primiţi în audienţă ambasadorii.

Istanbulul a devenit reşedinţa suveranului şi capitala imperiului sub Mehmed al II-lea (Mahomed Cuceritorul), urmând oraşelor Bursa şi Edirne. Acesta din urmă va fi totuşi frecvent reşedinţa de iarnă a sultanilor. Busbecq explica iernările obişnuite ale lui Süleymân la Edirne prin trei motive: apropierea de frontul ungar atunci când pregătea o campanie în această direcţie pentru următoarea primăvară (în general, era nevoie de cinci zile pentru a acoperi distanţa de la Istanbul la Edirne); punerea în valoare a posibilităţilor de vânătoare oferite de regiune; în fine, un climat considerat mai curat. De altminteri, mutarea dintr-un oraş în altul – operaţiune complexă şi costisitoare, necesitând o organizare minuţioasă – dădea suveranului ocazia de a stârni admiraţia cu pompa sa.

La Istanbul, Mehmed al II-lea construise mai întâi un prim palat, care va rămâne sub numele de Palatul Vechi, aflat în locul fostului forum Tauri, pe locul actualei universităţi, în cartierul Beyazıt. Puţin mai târziu, el a abandonat această reşedinţă pentru a construi Palatul Nou, pe o poziţie mai uşor de apărat, pe locul vechii acropole din Bizanţ, pe promontoriul ce domină Cornul de Aur, Bosforul şi Marmara. Acest Palat Nou *(saray-i cedîd)*, desemnat mai târziu – şi până în zilele noastre – ca Palatul Porţii Tunurilor *(Topkapı saray)*, va adăposti sultanii otomani până la mijlocul secolului al XIX-lea (vezi planul la sfârşitul volumului).

Reşedinţa imperială, evocată în frazeologia oficială prin formule ca „Sublimul Prag", „Pragul Fericirii", „Atelier al Fericirii", „Casă a Sultanatului", nu seamănă deloc cu palatele regale europene, centrate pe un vast edificiu remarcabil; ea formează un fel de fortăreaţă în interiorul capitalei, înconjurată de ziduri înalte şi de turnuri, compusă dintr-un conglomerat de construcţii diverse, pe care Mehmed al II-lea şi urmaşii săi le vor înmulţi, în jurul curţilor sau în mijlocul grădinilor umbroase. Mai multe mii de persoane cu funcţii de toate felurile, înscrise cu regularitate pe rolurile de cheltuieli ale Curţii, se consacră serviciului şi gloriei suveranului.

Aşa cum există în orice locuinţă musulmană un „spaţiu al bărbaţilor" *(selâmlık)* – loc al vieţii sociale, deschis spre exterior – şi un „spaţiu al femeilor" (harem) – loc al vieţii private, cu acces riguros limitat – palatul imperial este compus dintr-o parte exterioară *(bîrûn)*, şi o parte interioară *(enderûn)*. *Bîrûn* cuprinde primele două curţi ale palatului şi construcţiile care le mărginesc: prima curte se deschide prin Poarta Imperială *(bâb-i hümâyûn)*, în imediata vecinătate a Sfintei Sofia; această fostă esplanadă, ce include fosta biserică Sfânta Irina, serveşte de depozit de arme şi de tunuri. Ea comunică cu a doua curte printr-o deschidere în ogivă numită Poarta de Mijloc *(orta kapı)* sau Poarta Izbăvirii *(bâb üs-salâm)*, construită de Süleymân, cele două turnuri octogonale ce flanchează intrarea fiind anterioare. Această curte adăposteşte diferite servicii asupra cărora vom reveni, servicii ce asigură relaţiile suveranului cu lumea exterioară. Trecerea dintre a doua curte şi *enderûn* se face prin Poarta Fericirii *(bâb üs-sa'âde)* sau Poarta Eunucilor albi *(ak agha kapısı)*, ce era surmontată de un mare baldachin sub care se punea tronul în timpul ceremoniilor. Imediat în spatele acestei porţi se găsea camera de audienţe *('arz odası)* unde vizitatorii erau admişi în faţa sultanului într-un pavilion ce ascundea privirii partea secretă a palatului. Dincolo de Poarta Fericirii, se întindea spaţiul

particular al suveranului, accesibil doar intimilor săi, pajilor, eunucilor şi femeilor. Această parte cuprindea o a treia curte şi clădirile ce o înconjurau, prelungite de grădini în mijlocul cărora sultanii succesivi vor continua construcţiile.

– *Serviciile interioare ale Palatului*

Iç oghlan-ii care se remarcaseră în alte palate-şcoală îşi desăvârşeau educaţia asigurând serviciul personal al sultanului. Stabiliţi mai întâi în „marea" şi „mica" cameră, ei treceau apoi la Visterie *(khazîne)*, unde erau păstrate obiectele preţioase şi sacre adunate de dinastie, sau la cămară (*kiler*), servicii la care se va adăuga la începutul secolului al XVII-lea cel al „camerei de campanie" *(seferli oda)*. În sfârşit, o elită de patruzeci de paji trecea în serviciul direct al stăpânului în „camera personală" (*khâss oda*), pentru a supraveghea toaleta sa, hainele, armele, pentru a-i asigura paza zi şi noapte. Unii dintre aceşti paji, având o funcţie specifică, aveau o importanţă deosebită: *silâhdâr*-ul purta sabia sultanului; *rikâbdâr*-ul îi ţinea scara când urca pe cal; *çukâdâr*-ul era responsabil de garderoba sa, *dülbend oghlanı*, de lenjerie; *sırkâtibi*-ul era secretarul particular. „Şeful camerei personale" *(khâss oda başı)* era primul dintre toţi pajii, cel mai apropiat de sultan şi cel mai influent.

În 1547-1548, se aflau 178 de paji în *enderûn* în Palatul Nou, iar douăzeci de ani mai târziu, 488. Aproape în acelaşi timp, în 1555-1556, numărul pajilor ce urmau învăţătura, mai departe trecând prin palatul din Galata, varia, după luni, între 265 şi 378, iar cei din palatul lui Ibrâhîm, între 309 şi 366. În jurul acestor tineri erau întreţinut un personal de „învăţători" *(khoca, mu'allim)*, doctori şi „femei bătrâne" *(pîrezenân)*, îngrijitoare, bolile şi mortalitatea fiind, se pare, semnificative în acest mediu. Pe de altă parte, pajii erau supravegheaţi îndeaproape – şi eventual pedepsiţi – de către eunucii albi (*ak agha*), în general originari din Caucaz: în 1555-1556, palatul lui Ibrâhîm Paşa număra şaptesprezece eunuci, iar cel din Galata, douăzeci şi cinci. Cât priveşte eunucii albi din Palatul Nou, ei erau în număr de patruzeci în timpul lui Selîm I. Şeful lor, care purta numele de „aga Porţii" *(kapı aghası)*, avea mână liberă asupra întregului personal al palatului, intervenind în numiri şi promovări. În plus, fiind un apropiat al sultanului, era la curent cu marile afaceri de stat. Lui, ca şi majorităţii angajaţilor casei sultanului, i se aplica principiul general pe care Spandugino îl exprima astfel: „Turcii consideră că o slujbă, oricât de mică ar fi, cu condiţia să îl poţi vedea sau să îi poţi vorbi câteodată împăratului, este o mare cinste".

Partea cea mai secretă a *enderûn*, haremul, numit şi Poarta Fericirii *(bâb üs-sa'âde)*, unde sultanul era singurul bărbat „complet" care avea voie să intre, a suscitat multe fantasme şi legende în imaginaţia occidentalilor. De fapt, prin organizarea sa, semăna mult cu sectorul pajilor, fiind, la rândul său, o şcoală, simetrică cu prima. Instalat la început în Palatul Vechi, haremul sultanului nu a ajuns în Palatul Nou decât sub domnia lui Süleymân: tradiţia spune că Roxelana a văzut în această mutare un mijloc de a-şi întări influenţa, fiind permanent în apropierea bărbatului. În timpul acestui sultan a început construirea acelui complex labirintic de clădiri care reprezintă şi astăzi haremul de la Topkapı. De acum înainte, Palatul Vechi va adăposti numai rămăşiţele haremului monarhilor anteriori sau ale prinţilor decedaţi: la moartea unui

sultan, mama, surorile, soțiile și eunucii săi sunt instalați aici pentru a face loc în Palatul Nou haremului urmașului. Astfel, în 1555-1556, Palatul Vechi număra șase prințese, doicile celor doi fii morți ai lui Süleymân, Mehmed și Cihângîr, *hoca* acestuia din urmă și aproximativ o sută patruzeci de sclave, *(câriye)*, păzite de douăzeci și cinci de eunuci negri, comandați de un „aga al Porții Fericirii" și, în exterior, de treizeci și trei de păzitori ai porților.

Obiceiurile matrimoniale ale sultanilor otomani au evoluat semnificativ de la sfârșitul secolului al XV-lea. Căsătoriile, ce se încheiau înainte cu prințese creștine (bizantine sau sârboaice) sau aparținând unor dinastii musulmane precum Akkoyunlu, Giray din Crimeea sau prinții din Zu'l-Kadr, nu se mai realizează acum, afirmarea puterii otomane înlăturând probabil rațiunea de a fi a acestui instrument diplomatic eficient. De acum, prinții moștenitori și sultanii se unesc cu simple sclave, de cele mai multe ori fără a contracta o uniune legală: mariajul lui Süleymân cu Roxelana este o rară excepție de la regulă. De asemenea, fiicele de sultan nu mai sunt căsătorite în dinastiile musulmane: poate pentru că nici una dintre acestea nu mai era demnă de casa otomană; poate și pentru a evita crearea de pretendenți externi care ar fi amenințat monopolul succesoral al ramurii masculine și integritatea imperiului. Dimpotrivă, începând cu Bâyezîd al II-lea, s-a răspândit obiceiul de a acorda prințesele celor mai influenți *kul*-i ai sultanului, care deveneau astfel gineri sau cumnați, *dâmâd*, ai stăpânului lor: era, fără îndoială, un mijloc de a garanta loialitatea, dar, încă o dată, și de a asigura întâietatea liniei masculine, cei ce erau, prin femei, descendenți ai sultanului nefiind, în același timp, prin tați, decât fii de sclavi.

Sclavele cu care se uneau sultanii nu ajungeau în patul imperial decât la capătul unui parcurs precis și conform unei ierarhii bine determinate: obligația femeilor de a fugi la apropierea stăpânului și de a se abține să îl privească în față urmărea să împiedice scurtcircuitarea acestei ordini.

Tinerele fecioare admise în haremul imperial proveneau din captura de război, din darurile curtenilor sau fuseseră cumpărate de pe piața de sclavi. Nu exista *devşirme* pentru fete, iar cele alese fuseseră selecționate pentru aptitudinile și frumusețea lor. Ele intrau cu rangul de novice *('acemi)* și, precum pajii, primeau în două camere, cea „mare" și cea „mică", cea mai îngrijită educație, sub responsabilitatea unei supraintendente, *kâhya kadın*. Aceste captive, la început nemusulmane, erau învățate principiile Islamului și toate artele și meșteșugurile capabile să le transforme în prezențe desăvârșite, dezvoltând la fiecare darurile particulare. Ele învățau să coasă, să brodeze, să cânte, să acompanieze la un instrument, să folosească marionetele, să spună povești etc. Încetul cu încetul, prin selecții succesive, ele atingeau diferite grade, a căror terminologie corespundea celei folosite în legătură cu meseriile: din *câriye*, deveneau ucenice *(şâgird)*, apoi „însoțitoare" *(gedikli)* și, în sfârșit, maestre *(usta)*. Sultanul își alegea iubitele dintre aceste *usta*. Exista diferența între favoritele pasagere *(gözde)* și concubinele propriu-zise, desemnate ca *khâss odalık* („odaliscele" noastre) sau *khâsseki*.

Atunci când exista o soție legală, ea avea, firește, prioritate, și se spune chiar că virtuosul Süleymân s-a abținut de la orice altă relație după căsătoria cu Roxelana.

Însă în absența unei uniuni legitime, patru dintre *khâsseki* – cifră ce corespundea numărului de soții autorizate de *șerî'a* – ocupau o poziție privilegiată, cu titlul de *kadın*. Prima dintre acestea, *bașkadın*, era cea care îi dăruise prima un fiu sultanului. Însă autoritatea supremă asupra întregului harem revenea mamei suveranului, *vâlide sultan*. Concurența dintre aceste femei, care încerca fiecare să își impună influența și să își favorizeze copiii, putea duce la dușmănii de netrecut și chiar la intrigi sângeroase, al căror secret rămânea îngropat în harem. Acestea s-au înmulțit o dată cu Roxelana, până la moartea ei, în 1558. Ele vor lua amploare în secolul al XVII-lea și vor fi resimțite grav în conducerea imperiului.

Haremul putea să aibă un mare număr de sclave – în Palatul Nou, în 1603, nu erau mai puțin de 266 – însă o mică parte dintre ele erau destinate sultanului. O dată încheiată educația lor, celelalte erau înzestrate și măritate cu foști paji ai sultanului, care își continuau cariera. Astfel, elementele celor două sexe chemate să dea o parte a clasei conducătoare a imperiului fuseseră crescute în serai în același timp. Așa cum am văzut, membrii acestei clase ce reușiseră cel mai bine primeau în căsătorie chiar prințese, cu condiția însă de a renunța la orice altă soție legală sau concubină.

Ordinea și disciplina în harem erau asigurate de un corp de eunuci, simetric eunucilor albi din serviciul pajilor: de această dată, este vorba de eunuci negri, originari din Africa, a căror castrare era mai completă de a primilor (era aplicată nu numai testiculelor, ci și penisului). În 1603, Palatul Vechi număra 39 „aga negri", iar Palatul Nou, 72. Șeful eunucilor negri din harem, „aga Porții Fericirii" sau „aga fetelor" (*dâr üs-sa'âde aghassı* sau *kızlar aghassı*), ocupa o poziție deosebită, care va crește o dată cu creșterea influenței politice a haremului. Astfel, influența sa o va depăși pe cea a șefului eunucilor albi, ajungând până la al treilea rang în stat, după marele vizir și *șeykh ül-islâm*.

– *Serviciile exterioare ale Palatului*

Birûn-ul era sediul conducerii centrale și al mai multor corpuri profesionale și militare. Activitățile sale interesau în mod indisociabil viața Curții și a statului. Acesta reunea un personal numeros, însă înregistrat cu grijă, ce cunoștea schimbări de funcții (*çıkma*) și promovări la intervale mai mult sau mai puțin regulate (ambele, în secolul al XVI-lea, o dată la cinci ani) și la începutul domniilor.

Serviciul personal al sultanului includea câteva ulemale ce puteau căpăta un mare ascendent asupra stăpânului lor. Medicii, care aveau în fruntea lor un medic-șef *(hekîm bașı)* și care includeau chirurgi, specialiști în plante medicinale și oculiști, intrau în această categorie. Aici erau cuprinși și câțiva evrei, dintre care unii vor acumula un credit excepțional, devenind conducătorii neoficiali ai întregii lor comunități: acesta a fost cazul mai ales al lui Joseph Hamon sub Bâyezîd al II-lea și apoi sub Selîm I și în special al fiului său, Moise, sub Süleymân. Acest monarh dispunea, în jurul anului 1535, de zece medici musulmani și șase evrei.

În aceeași epocă, sultanul era înconjurat de trei astrologi *(müneccim)* însărcinați cu aflarea datelor optime pentru marile evenimente, precum întronarea unui suveran, începutul unui mare vizirat, debutul unei campanii militare. În fiecare an, ei înmânau

sultanului un almanah *(takvîm)* care fixa zilele faste şi nefaste. Sultanul avea în preajma sa şi câţiva reprezentanţi ai religiei: predicatori *(imâm)*, profesori *(mu'allim)*, recitatori ai Coranului *(hâfız)*, dascăli *(müezzin)* şi un maestru spirit *(şeykh)*. Unii dintre deţinătorii acestui post influent, cum erau Şeykh Şüccâ sub Murâd al III-lea, Sa'âdeddîn, autor al unei *Istorii a otomanilor*, sub Murâd al III-lea şi Mehmed al III-lea, Khüdâî Efendi, sub Ahmed I, aveau un ascendent atât de mare asupra eminenţilor lor discipoli încât aceştia nu hotărau nimic important fără ei.

Pentru satisfacerea trebuinţelor materiale, bucătăriile imperiale *(matbah-i 'âmire)* şi o patiserie-cofetărie *(helvâkhâne)* erau instalate într-o latură a celei de a doua curţi, la dreapta, cum se intra pe Poarta de Mijloc. Se mai văd şi astăzi clădirile caracteristice, cu multe cupole şi multe hornuri, ce se proiectează pe Marmara: ele corespund unei reconstrucţii realizate după un incendiu, sub Selîm al II-lea, de către arhitectul Sinân.

Aceste bucătării s-au dezvoltat mult în timpul lui Süleymân, pentru a deveni o impresionantă întreprindere. Pe lângă bucătarii propriu-zişi, personalul cuprindea ucenici şi ajutoare, recrutaţi mai ales dintre *'acemî oghlan*-i. În 1514, erau 230 de bucătari, în 1527, 277, iar patruzeci de ani mai târziu, „servitorii bucătăriilor imperiale" erau 629. În aceeaşi epocă, creditele alocate anual de către Vistierie au atins suma enormă de aproape 5 milioane de aspri. Un stoc colosal de produse de toate felurile, venite din diverse regiuni ale imperiului, era adunat, sub răspunderea intendenţilor *(emîn)*, în „cămara imperială" *(kîler-i 'amire)*. Spandugino putea să declare, la începutul secolului al XVI-lea: „Când împăratul se află în Constantinopol, se taie de obicei patruzeci de oi şi patru boi pe zi pentru bucătărie, fără a socoti păsările şi vânatul". Astfel, în anul lunar 1489-1490, au fost consumate 16 553 oi.

Bucătăriile erau împărţite în mai multe sectoare, după destinatarii bucatelor: bucătăria personală a sultanului era diferită de cele ale eunucilor albi, ale pajilor, ale infirmeriei pajilor, ale corpurilor exterioare ale palatului, ale menajeriei şi ale volierei (în 1573-1574, 374 oi erau destinate hrănirii păsărilor de vânătoare), ale membrilor divanului şi ale ambasadorilor străini, ale căror primiri la Palat erau urmate de banchete *(ziyâfet)*. Cât priveşte produsele de patiserie şi cofetărie, ele erau făcute sub direcţia unui „şef al cofetarilor" *(helvâcı başı)*: „Este un slujbaş – preciza Spandugino – care supraveghează toate dulciurile care se mănâncă la Curte şi pe toţi cei ce le fac". „Degustătorii" *(çaşnegîr, zevvaqîn)*, supravegheau prepararea platourilor şi asigurau serviciul la banchetele Divanului. La sfârşitul secolului al XV-lea, ei erau opt, în 1514, douăzeci şi patru, având în frunte un „şef al degustătorilor", un fel de *maître d'hôtel* al Palatului. Divanul avea şi sacagii *(sakkayân-i dîvân-i 'âlî)*. Aflaţi şi ei sub autoritatea unui şef, ei erau zece la sfârşitul secolului al XV-lea, treisprezece în 1514 şi douăzeci şi cinci în 1567.

O serie întreagă de meserii asigurau alte funcţiuni pentru procurarea celor necesare Palatului. Tăietori în piatră, dulgheri, armurieri, fierari, cizmari, şelari, ţesători de covoare, bijutieri, aurari, brodeuri cu fir de aur etc., aceşti meşteri *(ehl-i hiref)* erau în număr de 308 în 1514, 585 în 1527 şi 647 patruzeci de ani mai târziu. Clasat aparte, corpul croitorilor se împărţea în croitorii ce confecţionau „hainele de onoare"

prin care sultanul își manifesta favoarea (*khayyâtîn-i khil'at*) și în croitorii personali ai suveranului *(khayyâtîn-i khâssa)*. Acesta totaliza 242 lucrători în 1514, 301 și 1527 și 369 în 1567. Ca toți responsabilii serviciilor materiale ale Palatului, șefii acestora erau, de fapt, mari demnitari: astfel, vedem în 1527 un croitor-șef ocupând funcția de guvernator (sangeacbei*)* în Hamîd. Să adăugăm la descrierea noastră un corp de spălători *(câmeşûyân)* ce cuprindea 17 membri în 1514.

Printre acești meseriași erau așezați și artiștii veritabili, ale căror opere asigurau strălucirea culturii Curții otomane – poeți, muzicieni, caligrafi, miniaturiști, legători de cărți –, aceste ultime trei meserii concurând la elaborarea de manuscrise prețioase, cinstind religia, precum Coran-urile, sau pe principi, ca *şâhnâme*-urile. Pictorii pe stuc *(nakkâş)*, precum celebrii Şâh Kulu și Kara Memi, executau în atelierul de desen motive reproduse pe caftanele imperiale sau pe bucățile de faianță de Iznik. Alții gravau în lemn sau în metal, sau confecționau diverse lucrări, ca *naklbendân*-ii care făceau copaci din ceară și flori de hârtie.

Un corp de arhitecți ai Palatului, condus de un arhitect-șef *(mi'mâr başı)* – funcție ocupată din 1539 până în 1588 de celebrul Sinân –, își întindea activitatea peste toate marile construcții religioase, civile și militare întreprinse de sultan. Spre 1535, acest corp avea doisprezece arhitecți, un dulgher și un specialist în montarea țiglelor *(kiremetci)*.

Grădinile de agrement ale sultanului, ca și livezile și grădinile de zarzavat aflate în interiorul sau în afara incintei Palatului, erau încredințate îngrijirilor unui corp de grădinari *(bostâncı)*, folosiți și pe caicurile suveranului. Acesta era format din *'acemı oghlan*-i selecționați de șeful corpului, *bostâncı başı*. El avea printre sarcinile sale conducerea Palatului și a caselor de odihnă imperiale, inspectarea malurilor Cornului de Aur, ale Bosforului și ale Mării Marmara din împrejurimile capitalei. În plus, era intendentul vânătorilor și al partidelor de pescuit din preajma Istanbulului și prezida execuțiile marilor demnitari trimiși la moarte. Să amintim că și palatul de la Edirne avea un corp de *bostâncı*-i.

Grajdurile imperiale *(ıstabl-i 'âmire)*, aflate în parte în spatele celei de-a doua curți, pe partea stângă, aveau un personal considerabil: 2 080 servitori în 1514, 2 830 în 1527 și 4 341 la începutul domniei lui Selîm al II-lea. În fruntea sa se aflau mai mulți funcționari, între care principalii erau conetabilul sau „marele călăreț" *(emîr-i âkhôr-i büzürk* sau *mirâkhôr)* și „micul călăreț" *(emîr-i âkhôr-i küçük)*. Despre primul, Geuffroy scria în 1542: „El comandă grăjdarii, conducătorii de catâri, șelarii, fabricanții de pinteni și conducătorii de cămile, toate hergheliile de cai, și poartă răspunderea a patru mii de cai de elită". De fapt, aceste herghelii erau împrăștiate în mai multe puncte ale capitalei, ca și la Edirne, Bursa, Serres, Salonic și în alte locuri din Anatolia și Rumelia.

Vânătoarea cu păsări, sport de prestigiu și una dintre distracțiile favorite ale unui prinț ca Süleymân, necesita întreținerea în *birûn* a unui mare număr de răpitoare și, deci, existența unui corp de dresori de șoimi *(bâzdârân)*. Membrii acestuia erau împărțiți în trei secțiuni: *şâhinci*-ii, cei mai numeroși, se ocupau de șoimii călători, *çakırcı'*-ii de șoimii dunăreni și *atmacacı*-ii, în număr mai mic, de ulii. Acest corp, ce totaliza 163 membri în 1503, 219 în 1514 și 259 în 1527, va ajunge la 418 patruzeci

de ani mai târziu. Păsările erau aduse din străinătate: astfel erau ereţii, aduşi din Rusia sau primiţi cadou din partea principilor vasali, cum erau voievozii Moldovei şi ai Ţării Româneşti. Ei erau mai ales rezultatul unei vaste organizări în provincii: în zonele cu multe cuiburi din Anatolia şi Rumelia, în fiecare an, populaţii cu statut specific furnizau Palatului răpitoare tinere în schimbul scutirilor fiscale.

Alte corpuri, cu un caracter mai militar, aveau în sarcină paza şi poliţia Palatului; în plus, ele apăreau la ceremoniile solemne sau reprezentau autoritatea centrală în misiunile externe. Astfel, portarii *(kapıcı)*, repartizaţi în companii *(bölük)* asigurau paza celor trei porţi ale Palatului Nou. Recrutaţi dintre ienicerii sau pajii din *enderûn*, ei erau 146 în 1503, 244 în 1514 şi 280 în 1547. Mai târziu, numărul lor va creşte: în 1660, vor fi 2 007. Şefii lor, *kapıcı başı-i*, erau doi către 1537 şi trei, zece ani mai târziu. Şi numărul lor va creşte. În afară de rolul de supraveghere, aceştia îi însoţeau pe membrii Divanului în şedinţele de consiliu şi pe ambasadorii străini în audienţă la sultan. În campanie, ei păzeau intrarea în cortul imperial. Ei puteau sluji de curieri sau emisari ai suveranului în provincii sau în străinătate. Le erau încredinţate şi misiuni delicate, ca pedepsirea unui guvernator rebel sau instalarea unui prinţ vasal recunoscut de Poartă de puţină vreme.

Comparabil cu aceştia, corpul purtătorilor de topor (*baltacı* sau *teberdârân*) avea diverse funcţii de întreţinere şi pază în sala Divanului, camera de audienţe din *enderûn* unde intervenea mai ales în caz de incendiu. *Baltacı*-ii erau 20 în 1514 şi 50 în 1547. Efectivele cumulate ale *baltacı*-ilor şi ale *kapıcı*-ilor se ridicau la 319 în 1527 şi la 467 în 1567.

„Ceauşii Sublimei Porţi" asigurau poliţia Palatului şi escorta sultanului. Ofiţerul principal, *çavuş başı*, era responsabil cu protocolul şi ordinea din timpul şedinţelor Divanului şi a ceremoniilor de la Palat. Acest corp avea funcţii importante şi în afara Curţii. În campanii, veghea la disciplina armatei: cum nota Spandugino „zişi zaussi *(çavuş)*, când armata se adună pentru a porni în bătălie, ţin în mâini bastoane de fier şi, dacă văd că iese careva din front sau încearcă să fugă, îl lovesc şi îl fac să se întoarcă la locul său. Iar dacă un nobil părăseşte lupta, ei îl iau cu binişorul şi îi dau curaj să se întoarcă." În plus, ceauşii sunt, prin excelenţă, mesagerii sultanului. Însărcinaţi să ducă scrisorile în provincii şi în străinătate, având permise de liberă trecere şi ordine de drum, ei beneficiau de cai de poştă, asiguraţi la fiecare oprire de localnici având această îndatorire, şi asigurau un du-te-vino continuu extrem de rapid între Poartă şi corespondenţii săi. Ei puteau chiar să capete misiuni mai lungi în provincie. În număr de 22 în 1514, ei erau 42 către 1535. Alţi mesageri ai sultanului, *peyk*-ii erau 40 în 1547.

Muzica imperială, cu alămurile şi percuţia sa, reunea 107 oameni în timpul lui Bâyezîd al II-lea şi 185 în 1527. Aceşti *mehter*-i se aflau sub autoritatea unui foarte înalt demnitar, purtătorul stindardului *(emîr-i 'alem* sau *mîralem)*. Păzitor al simbolurilor autorităţii suverane, stindardul şi cele şase cozi de cal *(tugh)* ale sultanului, el era cel care înmâna guvernatorilor din provincie nou numiţi stindardul şi cozile de cal reprezentând partea de putere ce le era încredinţată. De altfel, se făcea diferenţa între aceşti „muzicieni ai stindardului" *(mehterân-i 'alem)* şi un alt corp *(metherân-i khayme)*

cu funcţii complet diferite, din moment ce era însărcinat cu păstrarea corturilor imperiale în pauza dintre campanii şi cu ridicarea lor în locurile de campare. Cele două categorii de *mehter*-i însumau 620 oameni în 1567.

Prestigiul diferitelor corpuri de Palat pe care tocmai le-am enumerat este ilustrat de faptul că mulţi dintre ofiţerii lor, *mîralem*-ul, *çavuş başı*-ul, *kapıcı başı*-ul, *imrakhôr*-ul, *çakırcıbaşı*-ii, *şâhîncibaşı*-ii şi *atmacacıbaşı*-ii, ca şi *çaşnegîrbaşı*-ul, împărţeau, împreună cu aga ienicerilor şi comandanţii corpurilor de cavalerie ai Porţii, demnitatea de „agale de scară (de şa)" (*rikâb aghaları*) adică puteau călări alături de sultan.

În fine, un corp de călăreţi cu uniforme scumpe, cu un prestigiu şi privilegii deosebite, *müteferrika* (literal, „cei diverşi") avea mai ales un rol de pompă. Această gardă de onoare, din care unii membri primeau şi misiuni particulare ale sultanului, se distingea printr-un mod de recrutare neobişnuit, din moment ce favoriza originea şi legăturile de familie. Găsim aici, pe lângă reprezentanţi ai Palatului, ce şi-au părăsit sau nu funcţia, fii şi fraţi de viziri şi alţi demnitari, ca şi descendenţi ai dinastiilor înlăturate sau vasalizate (mameluci, prinţi de Zu'l-Kadr, tătari, kurzi, herţegovineni etc.). Aceştia erau 94 în 1514 şi 70 către 1535.

Divanul

Sala Divanului şi anexele sale se aflau în a doua curte a Palatului, pe partea stângă cum intrai. Construite la începutul domniei lui Süleymân, aici se afla sediul guvernării.

Prin termenul de Divan, otomanii desemnau consiliul format din principalii responsabili ai statului. La început, sultanul în persoană prezida acest organ politic suprem. *Mai târziu, sub domnia lui Mehmed al II-lea, se pare, spre 1475*, acesta a lăsat însărcinarea respectivă marelui vizir. Totuşi, cel puţin potenţial, controlul suveranului asupra problemelor discutate fusese menţinut: în fapt, într-unul din pereţii sălii de deliberare fusese făcută o fereastră cu grilaj prin care stăpânul putea vedea şi auzi incognito. Pe de altă parte, exista obiceiul ca, după şedinţa de consiliu, marele vizir, însoţit de principalii membri ai Divanului, să fie primit în audienţă de sultan pentru a-i supune atenţiei chestiunile cele mai importante. Acest demers, ce mai târziu va deveni deseori o formalitate, nu ajunsese astfel în timpul lui Süleymân, care, din când în când, modifica o decizie, corecta un act oficial sau aducea la cunoştinţa consiliului voinţa sa.

Sub Süleymân, Divanul se reunea de patru ori pe săptămână, dimineaţa, de sâmbătă până marţi. El cuprindea, pe lângă marele vizir, „vizirii cupolei", controlorii financiari, cei doi „judecători ai armatei", cancelarul şi guvernatorul Rumeliei, când se afla în capitală. Marele amiral (*kapudan paşa*) nu lua loc în Divan, totuşi această onoare a fost conferită faimosului Khayreddîn Barbarossa, deţinător al funcţiei din 1533 până în 1546, în virtutea serviciilor excepţionale aduse de acest fost corsar. La sfârşitul carierei sale, el a primit titlul de vizir al patrulea.

Divanul îndeplinea mai întâi rolul unei Curţi supreme de justiţie, în faţa căreia *orice supus sau orice comunitate putea să îşi prezinte petiţiile şi să facă apel faţă de* decizia judecătorilor locali. *Çavuş başı*-ul supraveghea admiterea celor ce depuneau

plângeri şi executarea sentinţelor. Însă această instanţă era şi un consiliu de guvernare, unde se discutau şi se rezolvau „afacerile importante" *(umur-i mühimme)* ce ţineau de autoritatea supremă. În realitate, centralismul otoman făcea să intre în această categorie, pe lângă problemele importante legate de pace şi de război, de conducerea operaţiunilor militare şi de administraţia înaltă, şi chestiuni mai mici, locale şi chiar individuale. Acest centralism frapant nu împiedica conducerea să remită spre rezolvare judecătorilor locali probleme pe care aceştia le trimiseseră spre centru. Li se notifica atunci, nu fără înţelepciune, că, aflându-se la faţa locului, erau mai bine situaţi pentru a lămuri lucrurile, fiindu-le amintite numai principiile generale.

În fine, Divanul avea şi un rol de protocol: el ducea negocierile cu ambasadorii străini, asigura primirea oficială a acestora, urmată în mod ritual, aşa cum am arătat, de un banchet. De asemenea, în Divan erau arătate în mod solemn capetele adversarilor sau răzvrătiţilor executaţi.

Aflat în fruntea Divanului şi a conducerii imperiului în general, marele vizir *(vezîr-i a'zam, sadr-i a'zam)* era reprezentantul absolut (*vekîl-i mutlak*) al sultanului. Rolul politic relativ şters al acestuia din urmă, iniţiat de Mehmed al II-lea, confirmat de Süleymân şi urmaşii săi, are drept rezultat trecerea viziratului otoman – după terminologia veche a lui Mâwardi şi Ibn Khaldûn – de la un „vizirat de execuţie" *(wizârat at-tanfîz)* la un „vizirat de delegare" *(wizârat at-tafwîd)*. Dându-i sigiliile imperiului, ce îi permiteau să autentifice actele în locul său, suveranul îi delegase, de fapt, cvasitotalitatea puterilor imperiale.

Ca protocol, marele vizir este a doua persoană în stat. Înzestrat cu privilegii onorifice de excepţie, el poate chiar să fie slujit de membri ai familiei imperiale. În practică, el este cel care conduce imperiul. În afara şedinţelor plenare ale Divanului, el prezidează în fiecare după-amiază (în afară de marţi) reuniuni restrânse în care rezolvă afacerile curente. El numeşte în marile funcţii civile şi militare, preia comanda armatei atunci când sultanul nu participă personal la campanii. Asistat de doi „judecători de armată", el face dreptate în numele sultanului şi conduce, vineri după-amiaza, un Divan pe chestiuni privind *şeri'â*. În plus, este responsabil de ordinea din capitală: cu acest titlu, el ţine, în fiecare miercuri, un divan rezervat problemelor municipale ale Istanbulului şi, în fiecare vineri, face un tur prin pieţele oraşului.

Totuşi, unei puteri atât de mari i-au fost puse limite pentru a o împiedica să pună în pericol autoritatea sultanului sau chiar supravieţuirea dinastiei. Nu numai că marele vizir trebuie să îi consulte pe ceilalţi viziri în deciziile importante, însă, printr-un echilibru subtil, unele sectoare sunt în afara autorităţii sale: el nu are autoritate în serviciile interioare ale Palatului, ce revin celor doi şefi ai eunucilor, ca şi asupra ulemalelor, ai căror superiori sunt numiţi direct de sultan. La fel se întâmplă şi în cazul agăi ienicerilor, ale cărui trupe îi scapă controlului direct. În fine, dacă responsabilul cu finanţele trebuie să îi dea seamă, el însuşi nu poate să cheltuiască fără asentimentul celui din urmă.

În plus, totala dependenţă a marilor viziri faţă de sultan şi de anturajul său afecta poziţia acestora într-o manieră fundamentală. Süleymân a urmat principiul – pus în vigoare de Mehmed al II-lea – de a încredinţa marele vizirat sclavilor de origine creştină: şapte din cei nouă mari viziri ai săi – Ibrâhîm, Ayas, Lûtfi, Kara Ahmed,

Rüstem, Semiz 'Alî şi Sokollu Mehmed – intră în această categorie. Pîrî Mehmed, numit de altfel de Selîm I, provenea dintre ulemale, iar Hadîm Süleymân venea din corpul eunucilor albi ai Palatului. Însă, oricare ar fi fost originea lor, marii viziri nu erau decât nişte *kul*-i ai sultanului: acesta îi numea şi îi destituia *ad nutum* şi dispunea, în condiţiile pe care le-am arătat, de viaţa şi averea lor. Când puterea şi ambiţiile lor deveneau prea mari, suveranul înlătura primejdia, executându-i. Soarta lui Ibrâhîm este un exemplu peremptoriu: prieten de tinereţe iubit de Süleymân, înzestrat cu minunate calităţi, conducător de oşti şi diplomat avizat, deosebit de informat asupra problemelor europene, el a condus imperiul aproape treisprezece ani (27 iunie 1523 – 5 martie 1536) cu o siguranţă din ce în ce mai mare, ce l-a orbit. Cel ce se lăuda în faţa emi-sarilor străini că stăpânul său îi îndeplineşte orice dorinţă şi care se bucura de o autoritate absolută, a fost găsit într-o dimineaţă strangulat în camera pe care o ocupa în Palatul Nou, alături de cea a sultanului.

Întotdeauna, marele vizir era supus capriciilor suveranului, ca şi intrigilor de Palat şi presiunii exercitate de trupe şi de stradă. Pentru sultan, era un mijloc de a îndepărta de el însuşi nemulţumirile şi de a rezolva o criză prin demiterea marelui vizir şi, dacă era cazul, prin trimiterea la moarte a acestuia pentru a calma spiritele. În 1553, pentru a potoli nemulţumirea ienicerilor provocată de executarea fiului său, Mustafâ, Süleymân l-a destituit pe Rüstem Paşa, care guverna de aproape nouă ani. Kara Ahmed Paşa, cel care l-a înlocuit, era un om de valoare, însă Roxelana n-a avut pace până nu l-a readus în funcţie pe Rüstem Paşa, soţul fiicei sale Mihrimah: după doi ani de guvernare, ea a găsit pretexte pentru a-l executa pe Kara Ahmed Paşa şi pentru a înlesni astfel reîntoarcerea ginerelui său. Busbecq a evocat, în 1555, spiritul ascuţit şi clarvăzător al acestui fost porcar, în copilărie, devenit, prin intermediul *devşirme*-lei, *dâmâd* şi mare vizir, care a făcut multe pentru gloria stăpânului său. Principalul său defect era o extremă avariţie pe care o punea în serviciul sultanului (a mers până acolo că a vândut legumele şi florile din grădinile imperiale pentru a scoate un oarecare profit), dar şi în folosul propriei averi. Cum această cupiditate îi stârnea o oarecare neîncredere lui Süleymân, care altfel îl iubea şi îl stima, Rüstem înclina să se arate iute la mânie, violent şi poruncitor cu interlocutorii săi, pentru a înlătura bănuiala că aceştia îl cumpăraseră. Corupţia sa nu era însă mai puţin notorie şi averea pe care a lăsat-o la moartea sa era imensă chiar şi pentru un mare vizir: ea cuprindea 1 700 sclavi, 2 900 cai, 1 106 cămile, 700 000 monede de aur, 5 000 caftane, fără a număra mulţimea obiectelor de aur şi argint şi pietrele preţioase.

Marele vizir, primul între viziri, era urmat în ordine ierarhică de doi sau trei „viziri ai cupolei" *(kubbe vezîrleri)*, câteo dată mai mulţi, denumiţi astfel din cauza micului dom ce acoperea sala de consiliu. Fără o atribuţie fixă, aceştia luau parte la deliberările Divanului şi, în funcţie de rangul lor, puteau fi însărcinaţi cu misiuni importante: asigurarea conducerii unei campanii, înlocuirea temporară a marelui vizir, când acesta nu se afla în capitală, cu titlul de „locţiitor" *(kâymakâm)*. Pe de altă parte, ei erau posibili succesori ai marelui vizir, din moment ce, în principiu, când acesta murea sau era destituit, cel de-al doilea vizir îl înlocuia, cel de-al treilea vizir luând locul acestuia din urmă. La începutul domniei, Süleymân a stricat această regulă, preferându-l

pentru înlocuirea marelui vizir Pîrî Mehmed Paşa pe şeful camerei private, Ibrâhîm, în locul celui de-al doilea vizir, Ahmed. Însă acest Ahmed, numit guvernator al Egiptului, şi-a răzbunat nedreptatea provocând o răscoală pe care Ibrâhîm a trebuit să o reprime. Mai târziu, Süleymân va promova întotdeauna în rangul de mare vizir un vizir al doilea, cu excepţia lui Rüstem, care nu era decât vizir al treilea, însă era ginerele sultanului şi al Roxelanei.

Sub cupola Divanului, vizirii erau aşezaţi la dreapta marelui vizir. La stânga lui, se aflau cei doi „judecători de armată" (*kâdî'asker* sau *kadi'l-'asker*). Iniţial unică, această funcţie a fost dublată în timpul lui Mehmed al II-lea, şi de atunci vor exista un *kâdîasker* de Rumelia, care avea întâietate, şi unul de Anatolia. Fiecare se afla în fruntea unei ierarhii de ulemale din zona geografică respectivă. Sub controlul marelui vizir, ei rezolvau chestiunile juridice supuse Divanului şi numeau judecătorii *(kâdî)* şi profesorii *(müderris)*. În afară de salariul şi gratificaţiile acordate de suveran, ei percepeau o taxă pe succesiunea soldaţilor şi a funcţionarilor statului *('asker)*. Ca şi ceilalţi cadii, ei erau numiţi pe o perioadă limitată, însă îşi puteau ocupa postul în mai multe rânduri. Începând de la mijlocul secolului al XVI-lea, aceşti *kadi'asker* îşi pierd din importanţă în faţa unui alt demnitar religios, *müfti*-ul din Istanbul, desemnat şi ca *şeykh ül-islâm,* care devine adevăratul şef al ulemalelor şi principala autoritate religioasă din imperiu.

Muftiii aveau drept rol şi prerogativă eliberarea de sentinţe *(fetvâ)* asupra problemelor juridice şi, mai ales, aprecierea conformităţii unei hotărâri politice cu *şerî'a*. Astfel, începând din secolul al XV-lea, unii jurisconsulţi din capitală şi-au cucerit un prestigiu şi o influenţă considerabilă, ce decurgea însă doar din autoritatea lor intelectuală şi spirituală: ei nu aparţineau nici aparatului de stat, faţă de care, dimpotrivă, îşi păstrau independenţa (nu luau loc în Divan), nici chiar ierarhiei religioase. Dimpotrivă, aşa cum a subliniat recent istoricul englez R.C.Repp, evoluţia pe care au prezidat-o Süleymân şi marele *şeykh ül-islâm* ce îi era foarte apropiat, Ebüssû'ud Efendi (1545-1574), a constat în acordarea primului loc în ierarhia ulemalelor muftiului din Istanbul şi în transformarea lui într-o piesă esenţială în stat, egal în protocol cu marele vizir. *Şeykh ül-islâm*-ul a devenit astfel echivalentul musulman al patriarhului grec ortodox, având autoritate asupra tuturor clericilor. Construcţia acestui tip de Biserică musulmană, puternic structurată şi ierarhizată, legată de stat şi plătită de acesta, este un fenomen fără echivalent în tradiţia islamică. Apariţia sa în imperiul lui Süleymân poate fi pusă în legătură cu modelul bizantin. În orice caz, a fost cu siguranţă conceput ca un instrument de luptă a statului otoman sunnit împotriva marelui pericol, religios şi politic, reprezentat de safavizii din Iran şi de discipolii lor *kızılbaş*-i din Anatolia.

Chiar dacă *şeykh ül-islâm* rămâne în afara Divanului, toate numirile religioase importante, cele ale cadiilor şi ale *müderris*-ilor ce câştigau mai mult de 40 de aspri pe zi, sunt sub autoritatea sa, iar marile decizii politice sunt de acum înainte supuse în mod sistematic confirmării sale. Sultanul aşteaptă de la acest demnitar, pe care îl numeşte şi îl destituie după vrerea sa, un control riguros al ortodoxiei ulemalelor şi al populaţiei musulmane în general, ca şi o garanţie religioasă a actelor sale. În schimb,

arma se poate întoarce împotriva lui, atunci când muftiul se simte destul de sprijinit din alte părți pentru a-i ține piept, ba chiar pentru a da o *fetvâ* ce autorizează înlăturarea lui. Mai mulți urmași ai lui Süleymân vor fi victimele acestui efect de bumerang.

Alte două funcții de stat mai sunt reprezentate în Divan: cancelaria și administrația finanțelor.

Cancelarul *(nişâncı sau tevkî'î)* avea inițial drept datorie să aplice *tughra* (numită și *nişân* sau *tevkî'*) pe actele oficiale pentru a le autentifica. Acest rol pur material era însoțit de o mare responsabilitate juridică, căci el avea obligația de a verifica stilul, dar și conformitatea textului prezentat cu legislația anterioară, trebuind, în caz contrar, să îl modifice sau, dimpotrivă, să adapteze legea noilor condiții. Acestor *nişâncı*-i le-a încredințat Süleymân drept misiune principală grija de a aduna ansamblul legislației laice din imperiu, *kânûn*-ul. Celâlzâde Mustafâ, cunoscut cu porecla de Koca Nişâncı („marele nişâncı"), care a ocupat această funcție din 1534 până în 1556, apoi din 1566 până în 1567, a excelat, pe lângă opera de istoric și poet, în această îndatorire de creare a codului. El a jucat un rol important și în elaborarea a ceea ce se poate numi retorica lui Süleymân: lui i se datorează punerea la punct a formulelor protocolare și redactarea scrisorilor importante ale sultanului, remarcabile prin maiestatea stilului, înălțimea gândirii, ca și printr-o dialectică implacabilă. Privit astăzi, Koca Nişâncı apare astfel ca unul din principalii colaboratori ai lui Süleymân *Kânûnî*.

Nişâncı-ul avea autoritate asupra arhivelor (*defterkhâne*) și asupra „intendentului registrelor" (*defter emînî*) ce le avea sub pază. El conducea și serviciile Cancelariei, însă, acaparat de celelalte îndatoriri, de la începutul domniei lui Süleymân, el va lăsa conducerea acestora unui subordonat. Acesta, cu numele de „șef al secretarilor" (*re'îs ül-küttâb*), va avea o importanță din ce în ce mai mare în lucrările Divanului.

În sfârșit, încasările și cheltuielile imperiului erau supravegheate de „controlori de finanțe" *(defterdâr)*. Doi dintre ei își aveau locul în Divan: cel din Rumelia sau *baş defterdâr*, care avea întâietatea, și cel din Anatolia, apărut mai târziu, probabil sub Bâyezîd al II-lea. Competențele lor nu priveau decât Vistieria externă a imperiului, Vistieria internă, caseta particulară a sultanului, fiind altfel administrată.

Dezvoltarea birocrației

O întreagă birocrație, ce asigura pregătirea și elaborarea punerea în practică a deciziilor Divanului se afla sub autoritatea *nişâncı*-ului și a *defterdâr*-ilor. Contrar anacronismelor frecvente, în timpul lui Süleymân ea nu are gradul de elaborare și organizarea complexă evocată de izvoare mult mai târziu. Totuși, domnia lui *Kânûnî* marchează o etapă importantă prin creșterea semnificativă a efectivelor și printr-un progres sensibil în separarea și organizarea îndatoririlor.

Sub Bâyezîd al II-lea, lucrătorii Cancelariei și ai Vistieriei, diferențiați mai mult sau mai puțin clar, totalizau 25 secretari *(kâtib)* în 1494 și 35 în 1503. Sub Selîm I, în 1514, erau 36. Începând din 1527, izvoarele arată clar apariția a trei categorii de secretari și „ucenici secretari" *(şâgird)*: cei din Divan, care constituie cancelaria propriu-zisă, se împart în două secțiuni: secretarii Divanului care țin de cancelar și,

în număr mai mic, secretarii Divanului care țin de *defterdâr*-i, aceștia fiind specializați în redactarea actelor financiare. O a treia categorie este formată din secretarii Vistieriei imperiale *(kâtibân-i khâzine-i 'âmire)*. Totalul acestor angajați era de 81 în 1527 și de 110 în 1531; el va ajunge la 95 în 1537 și la 83 în 1561.

Secretarii Vistieriei, asistați de ucenici care învățau meseria alături de ei, reprezentau elementul cel mai numeros al birocrației centrale. Ei erau împărțiți, cu o relativă coerență, după zonele geografice arondate și după natura activității lor. Conform unui document datând din primul an de domnie al lui Selîm al II-lea ce reflectă astfel stadiul final al evoluției săvârșite în timpul lui Süleymân – document descoperit și analizat de Ö. L. Barkan –, acești secretari erau repartizați la acea dată în trei birouri: un prim birou pentru Rumelia, condus de un *baş defterdâr (Rûmeli'nin şıkk-ı evvelî kâlemi)*, un birou pentru Anatolia, condus de un *defterdâr* de Anatolia și de un al doilea *defterdâr* care îl ajuta *(Anadolu defterdârın kâlemi)*; în sfârșit, un al doilea birou pentru Rumelia, sub conducerea unui al treilea *defterdâr (Rûmeli vilâyetinin şıkk-ı sanîsi kâlemi)*.

În aceste birouri, doi *rûznâmetci* consemnau în fiecare zi intrarea și ieșirea banilor; doi contabili *(muhâssebeci)* controlau socotelile diferiților angajați locali ai fiscului: administratori ai donațiilor pioase *(vakf)* ale sultanului și ale marelui vizir, intendenți *(emîn)* însărcinați cu cheltuielile Palatului și ale Arsenalului, perceptori de *cizya* de la nemusulmani. Un *mukâbeleci* ținea registrele cu soldele. Nouă *mukâta'acı* aveau în sarcină diferite *mukâta'a* provinciale. Prin acest termen erau desemnate „porțiunile" din venitul Vistieriei rezultate din diverse surse: impozite neconcesionate, ci mergând direct către fisc, precum vămile, încasările de la exploatările de orice natură aparținând statului (domenii funciare ale coroanei, orezării, pescării, saline, ateliere de bătut monedă, mine, fabrici de săpun etc.). *Mukâta'a*-lele, supravegheate de intendenți locali *(emîn)*, erau date în arendă unor particulari, musulmani sau nu, numiți *'âmil*.

Birourile Vistieriei aveau și patru „notari ai ordinelor" *(ahkâm tezkereci)* care redactau ordinele, brevetele de numire, răspunsurile la reclamații, atunci când era nevoie. Doi „notari ai cetăților" *(kal'e tezkereci)* erau însărcinați în mod special cu brevetele de numire și ordinele de plată ale soldelor privitoare la garnizoanele din provincie. Trei *mevkûfâtçı* țineau socoteala bunurilor ajunse în Vistierie prin lipsa moștenitorilor sau prin absența proprietarilor cunoscuți, ca și a beneficiilor de tip *timâr* fără deținători pentru moment. *Teşrîfâtçı* – o funcție ce nu apărea într-o listă din preajma anului 1535 – lua notă de cadourile primite de sultan și de cele pe care acesta le acorda în schimb. Așezat la poarta Vistieriei, un *mevcûdâtçı* înscria intrările și ieșirile de bani și stofe prețioase. Un *teslîmâtçı* înregistra materiile prime trimise către atelierele de meserii ce lucrau pentru stat. În fine, patru *vâridâtçı* lucrau în birourile lor (existau două pentru Rumelia și două pentru Anatolia) la stabilirea pentru echinocțiul de primăvară *(nevrûz)*, începutul noului an financiar, a bilanțului general de încasări și cheltuieli ale anului precedent. Unele dintre aceste bilanțuri au fost găsite și publicate de Ö. L.Barkan. Aflată în legătură cu această birocrație centrală, o rețea de reprezentanți financiari locali, cuprinzând *defterdâr*-ii din provincie, de

care va fi vorba mai târziu, şi o multitudine de intendenţi, perceptori şi controlori îşi desfăşurau activitatea chiar în locul unde se efectuau încasările şi cheltuielile.

Chiar dacă se înmulţesc şi se organizează în timpul lui Süleymân, birocraţii din Divan şi Vistierie nu constituie încă acea castă omogenă şi închisă a „oamenilor condeiului" *(ehl-i kâlem)* care va forma mai târziu un corp specific de stat. Uniţi în mod inevitabil de o formaţie tehnică comună, înlesnită de existenţa ucenicilor, în epoca lui Soliman Magnificul ei apar ca provenind din medii diferite. În plus, cariera militară şi cea birocratică nu sunt separate total: aceeaşi persoană poate trece de la una la cealaltă, în funcţie de mutări şi promovări.

În sfârşit, trebuie să subliniem că toate elementele descrise în legătură cu Palatul, atât cele din *enderûn* cât şi cele din *birûn,* îşi au replica exactă, la scară, evident, mult redusă, la curţile conducătorilor din provincie.

Instrumentele puterii

Forţele centrale: ienicerii şi „trupele Porţii"

Comandamentul şi o bună parte din aceste trupe desemnate ca „sclavi ai Porţii" *(kapı kulları)* sunt stabilite în capitală, în apropierea sultanului. Această parte esenţială a armatei otomane este o miliţie permanentă, recrutată din cadrul *devşirme*, a cărei soldă în bani constituie una dintre cheltuielile principale ale statului: 31% în 1527, 42% în 1567. În acest sens, ea este diferită de forţele din provincie, mobilizate sezonier şi retribuite din concesiunea taxelor unui teritoriu, şi anume *timâr*-ele.

Chiar dacă nu reprezintă elementul cel mai numeros din armată, *kapı kulları* formează inima acesteia, elementul cel mai „profesionist", cel mai bine antrenat şi cel mai bine echipat, cel care îi impresionează cel mai mult pe observatorii occidentali. În ochii acestora, ei încarnează un fel de ideal militar al cărui echivalent principii lor sunt departe de a-l avea. Această elită cuprinde o infanterie – faimoşii ieniceri – şi mai multe corpuri de cavalerie, cu un prestigiu încă şi mai mare. Totuşi, nu există o separaţie absolută între ieniceri şi cavalerie, nici chiar între „sclavii Porţii" şi timarioţi: un ienicer care s-a făcut remarcat poate fi promovat în interiorul trupei sau prin intrarea într-una din unităţile de cavalerie, sau obţinând un *timâr.* În schimb, un timariot nu poate deveni ienicer.

În timpul domniei lui Süleymân, corpul *(ocak)* ienicerilor *(yeniçeri)* se compune din trei părţi: nucleului de origine format din *yaya* şi *cemâ'a,* Mehmed al II-lea îi adăugase unităţile de *sekbân* (sau *seymen*) care îi slujeau drept gardă personală, iar Bâyezîd al II-lea îi adăugase companiile zise ale agăi *(agha bölükleri).* Efectivele totale par să fi crescut puţin între domniile lui Bâyezîd al II-lea şi Selîm I: dacă, în 1496, bailul Veneţiei, Sagudino, le estima la 8 000, ele se cifrează la 6 606 în 1503, pentru a ajunge la 10 156 în 1514. În schimb, la începutul domniei lui Süleymân au scăzut, din moment ce nu vor fi decât 7 886 în 1527, ceea ce aduce o confirmare

remarcii lui Spandugino asupra numărului de ieniceri întreţinuţi de turci: „Am auzit spunându-se că, în prezent, ei nu mai au atât de mulţi". Aceste cifre vor urca din nou în anii următori pentru a se stabiliza în jur de 12 000 în restul domniei lui Süleymân. Creşterea numărului de ieniceri, cu consecinţe atât de mari pentru finanţele publice, nu va începe decât după aceea: sub Murâd al II-lea, vor fi 26 000 în 1595 şi 35 000 în 1598.

Cele trei componente amintite mai sus sunt împărţite în companii (*bölük*, *orta*), ce îşi finanţează fiecare bucătăria, condusă de „cel care serveşte supa" (*çorbacı*). Căpitanii companiilor *cemâ'a* şi *yaya*, în număr de 101, sunt numiţi şi *yayabaşı* sau *serpiyâde*, iar căpitanii celor 34 de companii de *sekban*, *yayabaşı* sau *subaşı*. În fiecare companie, căpitanul este secondat de un *oda ketkhüdâsı* (numit *baş odabaşı* în „companiile agăi") şi „şefi ai camerelor" *(odabaşı)*.

În fruntea se află puternicul agă al ienicerilor, un *kul* al sultanului, aflat sub directa lui comandă. El are în preajmă mai mulţi ofiţeri care formează divanul său: *sekbânbaşı*, comandant al celor 34 de companii de *sekbân*, *kulketkhüdâsı* sau *ketkhüdâbey*, locţiitor al agăi, căpitan al primei companii şi conducătorul efectiv al ienicerilor în luptă; *zagarcıbaşı*, căpitan al companiei a 64-a de *cemâ'a*, care este compusă în egală măsură din infanterişti şi cavalerişti; *samsoncubaşı* şi *turnacıbaşı*, căpitanii companiilor 71 şi 68 de *cemâ'a*; *başçavuş*, căpitan al companiei a cincea a agăi, şef al ceauşilor însărcinaţi cu ducerea ordinelor şi eventual locţiitor al *ketkhüdâbey*, *muhziragha*, căpitan şi el al unei companii a agăi, şi mai ales intermediar către Divanul imperial; în sfârşit, *ketkhüdâyeri*, locţiitor al *ketkhüdâbey* pe care îl înlocuieşte atunci când acesta lipseşte.

Alţi câţiva căpitani cumulează în acelaşi mod comanda companiei lor cu rolul de ofiţeri superiori în ansamblul corpului, şi anume cei din companiile 14, 49, 66 şi 67 de *cemâ'a*, numiţi *khâsseki ortaları*. *Ocak*-ul dispune de un *imâm* propriu – un ienicer, căpitan al unei companii a agăi, ce a primit o formaţie religioasă adecvată. *Ocak*-ul este înzestrat şi cu o administraţie condusă de *yeniçeri efendisi*, însărcinat cu întocmirea ordinelor de plată.

Sclavi ai sultanului, ienicerii sunt crescuţi într-un spirit de supunere şi disciplină absolute. Infracţiunile sunt pedepsite cu bătaia cu vergele, cu mutarea ca simpli componenţi ai garnizoanei în cetăţile din provincie sau, dacă este cazul, cu pedeapsa capitală. Iniţial, ei nu aveau dreptul de a se căsători. Suprimarea acestei interdicţii sub Selîm I marchează o etapă importantă în evoluţia acestui corp. De acum înainte, cum scrie Geuffroy către 1540: „Cei ce sunt căsătoriţi rămân cu nevestele lor, ceilalţi sunt găzduiţi în anumite case destinate lor, aflate în unele cartiere din Constantinopol, şi locuiesc opt, zece, doisprezece şi mai mulţi împreună." Cazarmele la care face aluzie Geuffroy cuprind „vechile cazarme", aflate în apropiere de moscheea *Şehzâde*, şi „noile cazarme", de lângă actualul cartier Aksaray.

Zelul religios al acestor convertiţi este întreţinut de imamul corpului şi de dervişii *bektaşi*. Acest ordin mistic – heterodox, însă controlat de stat – este strâns legat de ieniceri, chiar dacă afilierea oficială a lor nu este anterioară anului 1591. Înainte de

luptă, bărbații spun rugăciunea numită *gülbank*, invocându-l pe 'Alî și pe părintele lor spiritual, Hâci Bektaș Velî.

La origine, superioritatea acestor soldați antrenați cu regularitate se arăta în mânuirea armelor tradiționale: arc, sabie, lance, topor. De la începutul secolului al XVI-lea, este introdusă și archebuza *(tüfenk)*. Pe câmpul de bătălie, ei luptă în centru, în fața sultanului, dispuși pe nouă rânduri, fiecare făcând loc următorului, printr-o mișcare de rotație, după ce au tras. În marșuri, ei îl înconjoară și îl protejează pe sultan zi și noapte. În orice împrejurare, membrii a patru companii de *cemâ'a* (de la a 60-a la a 63-a), numiți *solak*, sunt în mod special însărcinați cu paza suveranului.

Și alte servicii sunt alocate ienicerilor: în capitală, ei asigură ordinea publică, participă la lupta împotriva incendiilor, ca și la protecția Divanului. De altfel, o parte dintre ei fac turul prin cetățile de frontieră unde se impune prezența lor. În acest caz, soldei obișnuite i se adaugă o indemnizație *(nafaka)*. În 1547, din cei 12 131 ieniceri înregistrați, 4 648 sunt trimiși în acest mod în optsprezece fortărețe. Busbecq subliniază rolul jucat de ieniceri în aceste orașe de provincie ca protectori a creștinilor și ai evreilor față de „violența populației". În plus, alți ieniceri se adaugă trupelor navale în campaniile maritime: astfel, aceștia sunt 1 500 în campania mediteraneană din vara lui 1552.

Soldele sunt înmânate în mod solemn, o dată la trei luni, chiar în fața Divanului însuși. Fiecare *çorbacı* primește atunci într-o pungă de piele suma cuvenită companiei sale și supraveghează împărțirea ei. Soldele ienicerilor variază între 2 și 8 aspri pe zi, cea a agăi ajungând la 400 de aspri. În plus, fiecare primește o dată pe an două bucăți de postav de Salonic pentru a se îmbrăca. Cei în vârstă primesc pensii de retragere. Conștient însă de forța sa și influențat de un puternic spirit de echipă, *ocak*-ul nu a întârziat să-și arate mânia împotriva pierderilor rezultate din deprecierile monetare sau din întârzierea plății, agravate de decalajul dintre calendarul solar – cel al încasărilor statului – și calendarul solar după care se fac cheltuielile. Acesta s-a arătat prompt și în ceea ce privește creșterea cererilor: începând cu Mehmed al II-lea, „darul urcării pe tron" a devenit un obicei obligatoriu, fixat la 3 000 aspri de ienicer, sumă mai mare decât a altor *kapıkulu*. Am văzut cum Selîm al II-lea a încercat fără succes să se sustragă acestui obicei. Sultanii vor mai da și un alt dar, zis „de campanie" (*sefer bakhșîși*), cu ocazia primei lor campanii militare, aceste *bakhșîș* neincluzând alte daruri primite cu diverse ocazii, în timp de război sau de pace. Am menționat deja influența acestui grup de presiune în rivalitățile dintre concurenții la tron, cât și influența asupra comportamentului celor aflați la putere, care riscau mult nemulțumindu-i. Îndrăzneala ienicerilor va crește constant sub urmașii lui Süleymân, mergând până la întoarcerea armelor împotriva padișahului, ca în cazul uciderii lui Osmân al II-lea în 1622.

Artileria și armele de foc, introduse repede la trupele otomane, au dus la crearea altor corpuri de *kul*-i ai sultanului. *'Acemî oghlan*-ii care sunt primiți în aceste trupe beneficiază de o formație tehnică specializată, ajungând la gradul de ucenic, apoi de maestru.

Tunarii *(topçı)* sunt de două feluri: artileriștii, care se antrenează la tir de două ori pe săptămână, și turnătorii de tunuri *(dökücü)*, conduși de un șef al turnătorilor.

Aceştia din urmă reunesc toate specialităţile care privesc fabricarea şi repararea tunurilor şi produc o serie întreagă de tipuri: piese mari, ca *bacaluşka* şi *darbzen*, sau mai mici, ca *prankı, şayka* şi *şakaloz*. Un şef al tunarilor comandă întregul corp, asistat de un locţiitor şi de un şef al turnătorilor.

Artileria, prezentă în armata otomană de la sfârşitul secolului al XIV-lea, a fost dezvoltată şi organizată de Mehmed al II-lea, care a înfiinţat în noua sa capitală o turnătorie de tunuri *(topkhâne)*, aflată în locul viitoarei moschei a lui Kılıç 'Alî Paşa. În 1514, erau 348 tunari, printre care, dacă îi dăm crezare lui Spandugino, se aflau aproximativ o sută de creştini.

Artileria otomană cunoaşte însă apogeul în timpul domniei lui Süleymân: din întreaga sa istorie, acesta este momentul când ea face cel mai bine faţă adversarului, atât din punct de vedere tehnic cât şi cantitativ. Arsenalul de la Topkhâne este mărit, iar turnătorii din capitală sunt trimişi în cetăţile de la frontieră sau acolo unde se află minele pentru a supraveghea la faţa locului fabricarea tunurilor şi a ghiulelelor cerute de operaţiunile militare. În paralel, efectivele cresc simţitor: din 695 tunari în 1527, se ajunge la 1 204, peste patruzeci de ani. Un corp de transport al artileriei *('arabacıyân-ı top)* are în sarcină afeturile. Acesta cuprinde 372 oameni în 1514, 943 în 1527 şi 678 în 1567.

Un corp de armurieri *(cebeci)*, înfiinţat în secolul al XV-lea, asigură fabricarea şi întreţinerea diverselor piese de armament: arcuri, săgeţi, săbii, lănci, archebuze, scuturi, căşti. În fruntea sa, se află un armurier-şef şi patru locţiitori. Efectivele, împărţite în companii specializate, cunosc o continuă creştere de-a lungul secolului al XVI-lea: 304 oameni în 1502, 368 în 1504, 451 în 1514, 524 în 1527, 789 în 1567. Süleymân le adaugă şi două unităţi specializate: geniştii-mineri *(laghımcı)* şi bombardierii *(khumbaracı)*.

Împreună cu ienicerii şi corpurile tehnice, cele şase divizii ale cavaleriei (*altı bölük*), comandate fiecare de către un agă, constituie cea de-a doua mare formaţiune de trupe ale Porţii. Sclavii sultanului care ajung aici aparţin unei elite, din moment ce sunt foşti *iç oghlan*-i sau foşti ieniceri promovaţi. Aceştia, căpătând – mai repede decât ienicerii – dreptul de a se căsători, fiii lor sunt primiţi, la rândul lor, în acest corp. Dacă rămân orfani, ei sunt întreţinuţi de sultan. Fiecare cavalerist întreţine din solda sa servitori, şi ei călare. În afara campaniilor, aceste trupe sunt dispersate în împrejurimile Istanbulului, ale Edirne şi ale Bursei, unde găsesc păşunile necesare cailor. În fruntea lor se află locotenenţi, numiţi *ketkhüdâyeri*. Numai o mică parte rămâne deci în capitală (în apropiere de moscheea Süleymâniye şi în cartierul Çemberlitaş).

Între aceste şase divizii există o ierarhie riguroasă, exigenţele de selectare şi soldele variind în funcţie de prestigiul fiecăreia.

Primul loc este ocupat de „fiii spahiilor" *(sipâhî-oghlan* sau *ebnâ-i sipâhîyân)*: „Ei sunt cei mai împodobiţi şi au cei mai frumoşi cai şi sunt, în fiecare zi, ridicaţi în demnitate, după ştiinţa şi virtutea fiecăruia" notează în legătură cu ei Jean de Vega în 1538. Întâietatea lor le permite să călărească la dreapta sultanului. După spusele lui Spandugino, numărul lor a crescut sub Bâyezîd al II-lea. În 1514, erau 1 630; la începutul domniei lui Süleymân, 1 993; la sfârşitul domniei lui, vor fi 3 124. După ei,

vin „purtătorii sabiei" (*silâhdâr*), ce călăresc de-a stânga sultanului. Ei sunt 1 800 în 1514, 1 593 în 1527 și 2 785 și 1567. Membrii celui de-al treilea corp, numiți „deținătorii soldelor" (*'ulûfeci*), sunt împărțiți în două: „*'ulûfeci*-ii de dreapta", ceva mai numeroși, ce călăresc la dreapta *sipâhî-oghlan*-ilor, și „*'ulûfeci*-ii de stânga", ce călăresc la stânga *silâhdâr*-ilor. În campanie, una dintre misiunile lor este paza trezoreriei sultanului. Efectivele lor globale urcau la 1 096 în 1514, 1 087 în 1527 și 2 546 în 1567. Cavaleriștii celui de-al patrulea corp, ce aveau numele de „străini" (*gurebâ*), sunt, la rândul lor, împărțiți într-o „divizie de dreapta" și o „divizie de stânga", aceasta din urmă puțin mai numeroasă. În total, erau 790 în 1514, 415 în 1527 și 2 589 la sfârșitul domniei lui Süleymân.

În luptă, toți acești cavaleriști au drept misiune apărarea flancurilor ienicerilor. Pe de altă parte, *sipâhî-oghlan*-ii și *silâhdâr*-ii păzesc pe rând cortul padișahului. În sfârșit, acesta alege 300 cavaleriști dintre cei mai vechi pentru a-i servi de ofițeri de ordonanță. În timp de pace, acești foști paji ai Palatului pot fi întrebuințați la orice altă îndatorire: îi vedem ocupând posturi financiare de perceptori de taxe, intendenți de arende fiscale, administratori de legații pioase etc. Ei sunt investiți și cu misiuni de încredere, cum ar fi transportul de fonduri sau al capetelor rebelilor executați.

În concluzie, printr-o evoluție puțin remarcată, în timp ce efectivele ienicerilor rămân încă stabile, cele ale celorlalte trupe ale Porții sunt mai mult decât dublate în timpul domniei lui Süleymân, creșterea cavaleriei imperiale prefigurând, din motive încă obscure, inflația ulterioară a infanteriei.

Forțele din provincie

Invers față de trupele Porții, staționate în mare parte în preajma sultanului, restul forțelor otomane, de un caracter mult diferit, este împrăștiat în tot imperiul în afara expedițiilor. Există, de altfel, o concordanță între organizarea teritorială, împărțirea provinciilor și a circumscripțiilor și între subdviziunile acestei armate. Elementul principal al trupelor din provincie îl constituie cavaleria spahiilor – partea cea mai numeroasă din armata otomană –, care este condiționată de modul de retribuire: *timâr*-ul. Acesteia i se adaugă garnizoanele fortărețelor și alte corpuri auxiliare, militare sau paramilitare, cu diverse statute, prin intermediul cărora largi pături ale populației se regăsesc, mai mult sau mai puțin direct, asociate la război.

Instituția *timâr*-ului, la care s-a făcut deja aluzie, este considerată în epocă una dintre fundamentele sistemului militar, dar și socio-economic, al imperiului. În principiu, ea răspunde unei nevoi generale, resimțite și de alte state, anterioare sau contemporane: acela de a întreține o armată vastă atunci când disponibilitățile monetare sunt reduse și când administrația financiară nu este suficient dezvoltată pentru a percepe și a aduna totalitatea dărilor de la producători. Fiefurile Occidentului medieval corespundeau, la origine, unei situații de acest tip. Însă, printre diversele soluții puse în practică de statele ce aveau în comun acest principiu general de retribuire a unui serviciu prin acordarea de pământ, *timâr*-ul prezenta caracteristici originale, oricare ar fi împrumuturile otomanilor din moștenirea islamică și, încă m-

direct, din cea bizantină. Aceste caracteristici au variat puțin de-a lungul vremurilor și al regiunilor. Aici va fi vorba despre *timâr*-ul otoman tip din epoca lui Süleymân.

Timâr-ul nu este, la drept vorbind, o concesiune funciară, ci o concesiune fiscală: atunci când sultanul atribuie unul sau mai multe sate sau părți de sate unei persoane particulare, el nu îi concede un teritoriu, nici pe țăranii care se află pe el, ci dijmele și alte taxe în bani și în natură ce sunt percepute de la aceștia din urmă. Încasările fiscale la care el renunță astfel pot fi, la fel de bine, de origine urbană, cel puțin în cazul *timâr*-elor importante cuvenite ofițerilor de rang înalt. În aceste condiții, prin intermediul sistemului de *timâr*-e, o parte a veniturilor Vistieriei nu ajunge până la ea, ci este deviată către particulari: 37% pentru anul fiscal 1527-1528, după estimările lui Ö. L. Barkan.

De fapt, deținătorul unui *timâr (sâhib-i timâr, timâr eri)* nu primește numai contribuțiile fiscale ale raialelor înscrise în *timâr*-ul său: el dispune și de o exploatare proprie, numită *khâssa çiftliyi* (sau *kılıç yeri)*: un pământ, o moară, o vie sau o livadă, pe care se însărcinează să le lucreze, și de unde ia venitul brut. Totuși, această parte a *timâr*-ului dispare treptat către sfârșitul secolului al XVI-lea.

Timâr-ele acordate sunt de o importanță foarte inegală. Terminologia face distincție între *timâr*-ele propriu-zise, al căror venit anual este mai mic de 20 000 aspri, și *ze'âmet*-uri, care ajung la 100 000 aspri și *khâss*-uri (să notăm că vocabularul folosit în documentele secolului al XVI-lea nu respectă întotdeauna aceste distincții). Aceste ultime două tipuri sunt acordate numai ofițerilor armatei timariole și guvernatorilor de provincii. În secolul al XVI-ea, venitul anual al unui cavalerist de mijloc se ridica la aproximativ 3 000 de aspri.

În principiu, *timâr*-ul nu este o înzestrare viageră, și în nici un caz ereditară. Posesiunea lui este strict condiționată de îndeplinirea unui serviciu: acesta poate fi de natură civilă sau religioasă, însă, cel mai adesea, este de natură militară. Înainte de toate, sistemul urmărește întreținerea cavaleriei de spahii și a ofițerilor acesteia, care furnizează, în același timp, cadrele din provincie. O parte din garnizoanele cetăților și din corpurile auxiliare este și ea retribuită prin acest mijloc. Acest caracter condițional al *timâr*-ului îl distinge net de fieful occidental, devenit bun patrimonial, pe lângă faptul că sistemul otoman nu are nimic asemănător cu structura piramidală și cu legăturile de vasalitate inerente sistemului feudal.

Dacă serviciul nu este îndeplinit sau dacă este îndeplinit într-un mod defectuos, contravenientul își pierde venitul, fără a suporta alte sancțiuni. Dimpotrivă, un deținător care s-a făcut remarcat prin meritele sale primește în plus părți suplimentare (*terakkî*) la *timâr*-ul inițial. În general, compoziția și venitul unui beneficiu dat, oricare ar fi nivelul acestuia, sunt legate de persoana care le deține și rezultă din poziția sa proprie și din acțiunile personale. Acest beneficiu nu este ereditar și nu va fi transmis neschimbat unui succesor în același post.

Nemaiputând să lupte, spahiul poate primi un *timâr* de retragere. Pe de altă parte, când un *timâr* rămâne vacant prin moartea sau înlăturarea deținătorului, el este declarat „reținut" *(mevkûf)*, adică veniturile acestuia sunt percepute de fisc până ce va fi desemnat un nou beneficiar.

Sistemul *timâr*-ului presupunea ca statul să fie informat asupra încasărilor fiscale pe care le putea aştepta de la fiecare unitate populată, oraş sau sat, pentru a asigura repartiţia acestora. Acesta era obiectivul marilor recensăminte şi ale registrelor *(defter)* care consemnau rezultatele acestora. Aceste registre erau stabilite pe câte un sangeac: recenzorul – un birocrat cu experienţă – făcea să circule, din circumscripţie în circumscripţie, prin toate localităţile, lista cu capii de familie şi cu celibatarii, deţinători sau nu de arende, urmate de descrierea diferitelor taxe achitate de aceştia din urmă, beneficiul indicat pentru fiecare fiind estimat după media ultimilor trei ani de percepţie. Totalul acestor cifre reprezenta venitul fiscal aşteptat de la localitatea în chestiune.

Un prim „registru detaliat" *(mufassal defter)* de acest fel era stabilit după o nouă cucerire. Pentru a-l aduce la zi, mai târziu se alcătuiau registre succesive, aproximativ la douăzeci-treizeci de ani. Această veche practică, atestată deja la începutul secolului al XV-lea, va cădea în desuetudine, cu câteva excepţii, după sfârşitul secolului al XVI-lea: domnia lui Süleymân reprezintă perioada cea mai strălucitoare a acesteia, nu numai pentru că registrele din această epocă sunt cele mai bogate în informaţii, ci pentru că sunt cele mai numeroase, cele mai sigure şi cele mai bine prezentate. La începutul acestor registre, o reglementare *(kânûnnâme)* a provinciei enunţa particularităţile fiscale, fixând şi relaţiile dintre timarioţi şi raiale. Pe baza datelor astfel obţinute, erau constituite şi atribuite *timâr*-ele: listele de deţinători, însoţite de o scurtă descriere a posesiunii lor, constituiau un al doilea tip de registru, zise „succinte" *(icmâl defteri)*.

Acest sistem era generator de cuceriri, în măsura în care creşterea armatei presupunea şi creşterea încasărilor fiscale de alocat. El nu putea fi instituit decât în regiunile suficient de populate, puse în valoare şi pacificate, pentru ca timariotul să aibă asigurat un venit stabil.

În principiu, putea pretinde un *timâr* numai un membru din categoria militară, un *'asker*, excluzând simplele raiale. Practica foarte răspândită în secolul al XV-lea de a integra în această categorie, în noile cuceriri, pe membrii creştini ai aristocraţiilor locale nu mai este utilizată sub Süleymân; pe de altă parte, descendenţii celor ce beneficiaseră de această politică se convertiseră în timp. De acum înainte deci, spahiii sunt toţi musulmani. Printre ei, se află *kul*-i, din moment ce am văzut că elemente din „trupele Porţii" pot fi înzestrate cu un *timâr;* printre ei se numără şi fii de *kul*-i, din moment ce *timâr*-ele erau atribuite fiilor de înalţi demnitari, al căror venit era în funcţie de poziţia ocupată de părinţii lor. Însă spahiii erau mai ales fii de spahii: dacă, aşa cum am subliniat, *timâr*-ul nu era ereditar, totuşi, un fiu de timariot avea dreptul, la rândul său, la un *timâr.* O reglementare pusă la punct sub Süleymân şi Selîm al II-lea fixează în detaliu modalităţile acestui principiu: în cazul unui deţinător de *ze'âmet*, dacă acesta a murit în război, trei dintre fiii săi puteau cere un *timâr*, şi numai doi puteau cere acest lucru dacă murise în patul său. În cazul unui simplu spahiu, dreptul era limitat la doi fii, oricare ar fi fost împrejurările decesului. Moştenitorii minori dispuneau de şapte ani pentru a-şi valorifica dreptul, însă acest răgaz a fost suprimat în 1536, mărturia a zece timarioţi conform căreia candidatul era într-adevăr fiu de spahiu fiind suficientă de acum înainte.

Chiar dacă un același beneficiu nu este transmis din tată în fiu, *timâr*-ul alocat fiului este în funcție de cel deținut de tată: în cazul unui *timâr* între 10 000 și 20 000 aspri, primul fiu are drept la un *timâr* de 4 000 aspri, cel de-al doilea, la unul de 3 000; în cazul unui *ze'âmet* de 20 000 până la 50 000 aspri, *timâr*-ul primului fiu va fi de 6 000 aspri, al celui de-al doilea de 5 000 și eventual al celui de-al treilea de 4 000.

Pe de altă parte, tinerii războinici neînzestrați încă și care s-au făcut remarcați în chip deosebit pe câmpul de luptă pot obține un *timâr* la cererea expresă a ofițerilor lor. Aceștia din urmă vor arăta o înclinație din ce în ce mai mare în a-și favoriza propria clientelă.

Procesul de atribuire a unui *timâr* presupunea mai multe etape: candidatul trebuia mai întâi să obțină din partea Porții titlul de obținere a unui *timâr*, fie prin recunoașterea dreptului conferit de regulile de transmitere, fie printr-o cerere a superiorului său. Această formalitate îndeplinită, el era un aspirant (*mülâzim*) până ce devenea disponibil un drept corespunzător. Atunci, guvernatorul provinciei în care se afla, beilerbeiul, i-l atribuia. Cu toate acestea, dispoziții din 1530 limitau inițiativa beilerbeiului la acest nivel în favoarea autorității centrale. Începând cu această dată, autoritatea guvernatorului se restrânge la *timâr*-ele cu venit mai mic de 3 000 sau 5 000 aspri, după provincie și, în plus, la *timâr*-ele ce intrau în cazul de aplicare a regulilor de transmitere sau cele alocate candidaților care erau deja timarioți. În orice alt caz, beilerbeiul nu făcea decât să trimită Porții o atestare *(tezkere)*, atribuirea propriu-zisă, eliberarea brevetului de numire către beneficiar fiind rezervată puterii centrale. De acum înainte, se face deosebire între *timâr*-ele „fără atestare" *(tezkeresiz)*, atribuite direct de beilerbei, și *timâr*-ele „cu atestare" *(tezkereli)*, supuse aprobării Porții.

În schimbul acestui privilegiu, spahiul trebuie să își asigure echipamentul și întreținerea calului său. Armamentul său rămâne cel tradițional, cuprinzând arc, scut, sabie, lance și ghioagă. Pot fi adăugate alte elemente – o armură, de exemplu – în funcție de nivelul venitului, chiar dacă „registrele succinte" din epoca lui Süleymân, contrar celor mai vechi, nu precizează obligațiile de echipament ale fiecărui timariot. În afară de sine însuși, timariotul trebuie să întrețină și să echipeze un om înarmat *(cebelü)*, câte unul pentru fiecare 3 000 aspri venit (5 000 pentru deținătorii de *ze'âmet*). În aceste condiții, la începutul secolului al XVI-lea, un spahiu înzestrat cu un *timâr* de 9 000 aspri trebuia să se prezinte în campanie având o armură și un cort, și însoțit de trei *cebelü*. În locul de regrupare a trupelor, o inspecție generală *(yoklama)*, condusă de padișah în persoană sau de către comandantul campaniei, permite, sangeac după sangeac, aflarea absenților și lipsurile în echipament.

Spahiii rămân mobilizați pe toată durata unei campanii. Ținând cont de imensele distanțe de parcurs pentru a ajunge în teritoriul inamic, campania dura atâta vreme cât era timp frumos și chiar mai mult, în general întinzându-se din martie-aprilie până în octombrie-noiembrie. Pe câmpul de luptă, armata timariotă era dispusă în formă de semilună pe cele două flancuri ale frontului. Odată încheiate operațiunile militare, spahiii se reîntorceau pe *timâr*-ele lor, unde își petreceau restul anului. Dacă campania se prelungea, își petreceau iarna sub arme: în acest caz, din campa-mentele îndepărtate în care se aflau, delegau pe cineva de seama lor, numiți *kharclıkçı*, pentru

a merge să ia produsul *timâr*-ului şi să-l aducă, procurându-le astfel mijlocul de subzistenţă. Deseori, le trebuiau şi împrumuturi sau daruri din partea sultanului pentru a-şi acoperi nevoile campaniei, mai ales, cum notează Busbecq, atunci când trebuia să înlocuiască un cal mort. De aceea, spahiilor le displăcea să se îndepărteze prea mult timp de căminele lor. De altfel, o parte dintre ei – aproximativ 10% în fiecare sangeac – erau scutiţi de plecarea în campanie: aceşti „supraveghetori" *(korucu)* rămâneau în ţară pentru a asigura apărarea şi a veghea asupra culturilor.

Ce efective obţinea sultanul din acest sistem mai greu de mânuit decât trupele plătite şi de o valoare militară mai mică? Datele disponibile pentru anul 1527, culese de Ö.L.Barkan, arată că ansamblul provinciilor imperiului în care fusese instituit acest tip de retribuire totaliza la acea dată 28 088 *timâr*-e şi *ze'âmet*-uri. Dacă luăm în considerare că, în afară de deţinători, aceştia întreţineau aproximativ 60 000 *cebelü*, ajungem la o cifră de aproximativ 90 000 cavalerişti. Să adăugăm că, în acelaşi timp, 9 653 „*timâr*-e de gardieni" *(müstahfız timârları)* erau atribuite, pe de altă parte, garnizoanelor din fortăreţe. Evident, aceste date de la începutul domniei lui Süleymân nu includ extensiunile ulterioare obţinute de acest sultan. Conform cifrelor de la sfârşitul secolului al XVI-lea furnizate de 'Ayn-i 'Alî, deţinătorii de *timâr*-e şi *ze'âmet*-uri erau la acea dată cel puţin 43 454, iar *cebelü* cel puţin 105 000.

Toate tipurile de trupe enumerate până aici ilustrează în ochii contemporanilor ordinea riguroasă ce le pare caracteristică armatei otomane. Dimpotrivă, alte elemente ale aceleiaşi armate par să perpetueze, sub domnia Magnificului, agitaţia seculară a hoardelor stepei: acesta este cazul „curierilor" *(akıncı)*, o cavalerie uşoară şi foarte rapidă, menită să facă raiduri devastatoare în teritoriul inamic, pregătind o invazie mai durabilă. Aceşti *akıncı* jefuiau şi ucideau din tată în fiu, capturau animale şi sclavi, câştigându-şi traiul cu această pradă (totuşi, o parte dintre ei deţineau arende funciare). În secolul al XVI-lea, beii lor aparţineau, în continuare, fostelor dinastii din provinciile de frontieră din Rumelia, apărute din Mikhâl, Turakhan, Evrenos sau Malkoç. În eşaloanele inferioare, ei erau comandaţi de *toyca* şi de „decurioni" *(onbaşı)*, păstrând fosta organizare decimală turco-mongolă. În Serbia şi în Bosnia, cei numiţi „nebuni" *(deli)* jucau un rol asemănător, ca şi contingentele trimise sultanului de către vasalul său, hanul tătarilor din Crimeea.

Pentru a da acestor raiduri un caracter mai solid, efectivele erau completate de voluntari *(gönüllü)* – „tineri curajoşi, gata de luptă, avizi de jafuri şi de raiduri" – pe care îi atrăgea prada şi chiar speranţa unei înzestrări funciare. Sub imperiul necesităţii, erau admişi chiar şi fii de raiale, cărora li se dădea astfel prilejul de a intra în armată. Recurgerea la aceste elemente externe era greu de evitat căci, cu timpul, combativitatea *akıncı*-ilor care aveau terenuri în arendă se înmuiase.

Pe de altă parte, marşul armatei şi operaţiunile militare necesitau mari lucrări de curăţare a terenului, de terasament, de cărăuşie. Aceste îndatoriri erau încredinţate diferitelor corpuri auxiliare. *Yaya* şi *müsellem* făceau parte din acestea: după ce, la începuturile statului, ei formaseră prima armată otomană permanentă, în secolul al XVI-lea, ei se vedeau reduşi la acest rol subaltern. Primii, infanterişti, nu existau decât în Anatolia, unde, după localizarea lor, erau grupaţi în douăsprezece sangeacuri,

având fiecare în frunte un bei. În Rumelia însă exista o organizaţie asemănătoare, cea a *yürük*, care, în 1552, avea 1 380 oameni. Cât despre *müsellem* – cavalerişti – ei se aflau şi în Anatolia, unde erau grupaţi în patru sangeacuri, şi în Rumelia, unde constituiau sangeacul *müsellem*-ilor, zişi de Kızılca. O parte din ţiganii Rumeliei aveau acelaşi statut şi formau un sangeac la rândul lor. În afara operaţiunilor militare, toţi aceştia constituiau o mână de lucru mobilă, folosită la tot felul de munci grele în mine, în manufacturile statului sau pe şantierele cetăţilor. Ei lucrau aici pe perioade de şase luni.

Aceste diferite corpuri, cărora le putem adăuga pe cel al *voynuk* – creştini bulgari, mai ales, afectaţi îngrijirii cailor –, se bazează pe un principiu identic: populaţiile supuse acestor servicii sunt reunite în unităţi numite *ocak* (sau *gönder*, în cazul *voynuk*), cuprinzând o majoritate de „asistenţi" (*yamak*) şi câţiva „luptători" care slujeau pe rând (*nöbetlü eşküncü*), primii având în sarcină întreţinerea celorlalţi, prin plata unei indemnizaţii (*kharclık*). Datorită acesteia, pământurile aflate în arenda lor se bucurau de scutiri fiscale. Ofiţerii numiţi *subaşı* şi *çeribaşı* comandau diferitele grupuri de *ocak*-uri.

Pe lângă expediţiile ce pun în mişcare toate sau o parte din aceste corpuri, dispozitivul militar otoman se sprijină pe o reţea vastă de cetăţi. Aceasta are puţine amplasamente noi, majoritatea acestor fortăreţe fiind moştenite de la regimurile anterioare. Cum nota călătorul Belon du Mans, „turcii au avut totdeauna acest obicei ca, orice castel sau cetate ar fi cucerit, să le lase aşa cum le-au găsit, căci ei nu au dărâmat nicio dată nimic din aceste edificii". În fapt, otomanii se mulţumeau să facă reparaţiile şi completările necesare când o fortăreaţă era abandonată. De asemenea, în caz de primejdie, ei măreau efectivele, ca şi stocurile de artilerie şi armament, trimiţând aici ieniceri din capitală.

Comandate de guvernatori *(dizdâr)*, asistaţi de locţiitori *(ketkhüdâ)*, garnizoanele reuneau diferite unităţi retribuite, după caz – în funcţie de posibilităţile oferite de ţinut –, sub formă de *timâr*-e sau de solde: oamenilor de garnizoană propriu-zişi *(merd-i kale, müstahfiz, hisâr eri)*, adică oamenii de arme şi anumiţi tehnicieni (armurieri, tunari, dulgheri, fierari etc.), li se adaugă unităţile auxiliare de infanterişti, precum *'azab* – folosiţi, dacă era cazul, şi în flotilele locale – şi *beşlü*, sau cavaleriştii precum *fârisân*. Sub Selîm I, o fortăreaţă precum Caffa (actuala Feodosia), la sud de Crimeea, centru al posesiunilor otomane din nordul Mării Negre în secolul al XVI-lea, numără 132 soldaţi de garnizoană *(müstahfiz)*, ce includeau, pe lângă *dizdâr* şi *ketkhüdâ*, un imam şi un cadiu de garnizoană, doisprezece paznici ai porţilor *(bevvâb)*, zece tunari, trei muzicieni, zece meşteşugari şi nouăzeci şi şase soldaţi; un corp de *'azab*, care efectuau, probabil, ieşiri pe mare în caz de nevoie, cuprindea un agă, un *kethhüdâ*, şase căpitani (*rü'esâ*) şi nouăzeci şi cinci de membri. Însă efectivele cetăţilor ca Buda sau Pesta, devenite după 1541 puncte principale pe frontul împotriva Habsburgilor, sunt mult mai importante: imediat după anexare, Süleymân aduce aici 2 653 şi, respectiv, 914 oameni. În timpul campaniei din 1543, aceste cifre ajung la 2 965 şi 1 481. Tot atunci, cetăţile Székésfehervár şi Esztergom

primeau 2 978 şi 2 775 oameni. Totuşi, aceste cifre au scăzut mai târziu şi au evoluat în funcţie de ameninţări, dar şi de posibilităţile de retribuire.

În afară de rolul în faţa inamicului, garnizoanele exercită şi funcţiuni de interes local, ca represiunea diverselor forme de banditism, protecţia exploataţiilor fiscului, eventual serviciul în flotilele regionale, maritime sau fluviale. În Balcani, instituţii moştenite de otomani de la regimurile anterioare, cum ar fi corpul de *martolos* sau acei şefi de regiuni şi de sate cunoscuţi sub numele de *knez* şi de *primikür*, urmăresc să asigure în primul rând ordinea publică. Aceste componente paramilitare recrutate dintre creştini servesc şi de intermediari între autorităţile otomane şi populaţia supusă. Cât despre supravegherea căilor de comunicaţie în întreg imperiul, ea face obiectul unei organizaţii specifice: „paznicii defileelor" *(derbendci)* au ca misiune supravegherea punctelor de trecere strategice. Ei provin din populaţia locală şi beneficiază, după un principiu general, de scutiri fiscale în schimbul serviciului lor. La mijlocul secolului al XVI-lea, aveau acest statut 2 288 locuinţe de ţară din Anatolia şi 1 906 din Rumelia.

Flota

Armata sultanului este dublată de o flotă. În 1573, doi ani după înfrângerea de la Lepanto, bailul venețian Garzoni putea încă să scrie că „şi una şi cealaltă erau teribile".

În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, expansiunea imperiului în Marea Neagră, în Mediterana până pe coasele Africii de Nord, în Marea Roşie, lupta împotriva veneţienilor, a genovezilor, spaniolilor şi portughezilor, a piraţilor de toate felurile, protecţia comerţului şi a legăturilor dintre părţile teritoriului otoman, toate aceste obiective i-au obligat pe sultani să se adapteze unui tip de război străin de tradiţiile lor şi să adopte tehnicile navale ale adversarilor. În acest sens, ei au reuşit în mod strălucit, în măsura în care, în timpul domniei lui Süleymân – mai precis, între victoria de la Preveza din 1538 şi înfrângerea de la Lepanto din 1571 –, supremaţia navală în Mediterana aparţine turcilor. La acest rezultat au contribuit din plin două elemente: reunirea pe teritoriul imperiului, într-o abundenţă ce provoacă admiraţia invidioasă a occidentalilor, a tuturor materiilor prime necesare construirii unei flote puternice; pe de altă parte, apelul la experienţa de neînlocuit pe mare şi la forţele corsarilor islamizaţi: cel mai faimos a fost Barbarossa, pe care Süleymân l-a făcut mare amiral, însă putem cita şi numele lui Turgut Re'îs (numit de francezi Dragut), Kîlîç 'Alî Paşa, Uluç Hasan Paşa.

Flota otomană este formată, în principal, din galere. Modelul uzual, acţionat de 150 vâslaşi, îmbarcă, pe lângă comandament, câţiva artilerişti şi câteva zeci de oameni de trupă. Vâslaşii sunt prizonieri de război, însă mai cu seamă condamnaţi penal, vinovaţi de delicte foarte variate, dar şi raiale luate din provincii drept contribuţie de război a populaţiei civile *('avâriz)*. În marile expediţii, această flotă ajunge la 100-150 unităţi construite în arsenalele din Gallipoli şi Galata, cel de-al doilea căpătând întâietate în epoca lui Süleymân. Aflat sub autoritatea lui *kapudan paşa*, acesta are 123 docuri în 1557, fiecare putând cuprinde câte două galere în construcţie sau

în reparaţie. Alte arsenale mai mici, la Sinope, la Izmit, sau stabilite temporar în zona materialelor de construcţie, funcţionează în caz de nevoie. Mâna de lucru este furnizată de *'acemî oghlan*, de *yaya* şi de *müsellem*, dar, provizoriu, sunt angajaţi şi meşteri specializaţi: dulgheri, călăfătuitori, tăietori cu fierăstrăul, fierari etc.

Totuşi, principala slăbiciune a acestei flote o constituia absenţa trupelor navale specializate: în afară de *'azab*, care, se pare, serveau mai ales de oameni de echipaj, unităţi terestre, ienicerii şi, în număr mai mare, spahii armatei timariote erau angajaţi ocazional în aventuri maritime străine experienţei şi modului lor de viaţă.

Forţa şi slăbiciunile armatelor lui Süleymân

Acest tablou al forţelor otomane nu ar fi complet dacă s-ar mărgini să observe numărul şi diversitatea acestora sau înalta calificare a unora dintre componente. Observatorii occidentali subliniau şi alte trăsături care păreau să explice invincibilitatea turcilor, de care se convinseseră: în aceeaşi măsură, aceste trupe se remarcau prin disciplina strictă, prin uimitoarea capacitate de a se desfăşura rapid, în ordine şi linişte. Se remarca frugalitatea acestora şi curăţenia perfectă a campamentelor: tot atâtea calităţi în contrast cu tarele armatelor Europei de atunci, arogante, certăreţe, dedate beţiilor şi jocurilor de noroc, murdare şi îngreunate de provizii nesocotite...

Austeritatea trupelor sultanului, lăudată pe drept cuvânt, nu trebuie totuşi să pună în umbră intensa activitate desfăşurată de administraţia otomană, în lunile ce precedau declanşarea unei campanii, pentru a aduna la plecare şi a asigura la diferitele etape ale înaintării armatei stocurile de produse necesare oamenilor şi animalelor, această solicitudine privind de altfel mai ales „trupele Porţii". Tot acest dispozitiv, bazat pe taxele fiscale în natură *(nüzûl)*, pe rechiziţiile de la producătorii aflaţi în preajma locurilor de oprire *(sürsat)*, pe achiziţiile de la ţărani şi angrosişti, pe organizarea convoaielor, făcea din statul otoman al secolului al XVI-lea un precursor al logisticii militare. Nu este mai puţin adevărat că observatorii occidentali aveau tendinţa de a idealiza eficacitatea sistemului militar otoman, atotputernicia padişahului în această chestiune. Un martor ca Jean Chesneau scria: „Când Marele Turc vrea să întreprindă ceva, el nu face decât să poruncească zişilor beilerbei să se găsească cu oamenii lor într-un anumit timp la un anumit loc, şi ei sunt gata numaidecât, căci n-ar îndrăzni, cu preţul vieţii, să lipsească o clipă."

Un studiu al ordinelor Porţii duce la împrăştierea într-o oarecare măsură a acestui miraj: îl vedem pe Süleymân expus relei voinţe, neglijenţei grave, corupţiei, rezistenţei pasive a diferitelor elemente pe care se străduieşte să le mobilizeze, întârzierilor pe care trebuie tot timpul să le observe şi pe care ameninţările repetate nu reuşesc să le preîntâmpine. Şi din punct de vedere tehnic, forţele otomane care, sub domniile precedente, nu rămăseseră nicio dată în urmă cu inovaţiile, încep să bată pasul pe loc în timpul lui Süleymân: de exemplu, Busbecq relatează, în 1560, eşecul marelui vizir Rüstem Paşa în ceea ce priveşte echiparea cu muschete a unui escadron „pilot" de 200 cavalerişti, în timpul campaniei din 1548: acestora nu le plăcea să se murdărească atunci când trăgeau şi, cel mai adesea, se arătau incapabili să îşi repare

armele când se stricau; în plus, ei stârneau cu acestea batjocura camarazilor lor... De asemenea, după archebuză, ienicerii nu vor adopta în epocile ulterioare nici carabina, nici pistolul. Cât despre introducerea galioanelor în flota otomană credincioasă vechilor galere, aceasta se va face cu o întârziere de mai multe decenii. Aceste semne de inerție nu sunt, de altfel, decât simptomele unui proces de scleroză mai general, însă Occidentul, păstrându-și vechea fascinație, nu le percepea încă.

Organizarea provinciilor

Începând cu secolul al XIV-lea, expansiunea teritorială a statului impusese constituirea de provincii și stabilirea de guvernatori delegați de puterea centrală. Organizarea acestor provincii se confundă, așa cum am semnalat deja, cu cea a armatei timariote: guvernatorul unei provincii este șeful militar al spahiilor ce au un *timâr* în această provincie, cel care îi conduce în punctul de adunare a armatei și care le este comandant. Districtele de rang superior, încredințate beilerbeilor, sunt numite *beylerbeyilik* (sau, după 1590, *eyâlet*). La început în număr de două, cel al Anatoliei și cel al Rumeliei, ele se înmulțesc mai târziu, în urma măririi teritoriului, dar și a redistribuirii acestor provincii și a împărțirii lor după necesități strategice. Acestea sunt opt în primii ani de domnie ai lui Süleymân, unsprezece în 1544 și aproximativ douăzeci, mai mult sau mai puțin fixe, la sfârșitul aceleiași domnii. La începutul secolului al XVII-lea, vor fi treizeci și două.

Beilerbeii au titlul de pașă, iar autoritatea cu care i-a investit sultanul este simbolizată de un stindard: un băț cu glob de aur în vârf, de care sunt agățate două cozi de cal *(tugh)*. Domeniile *(khâss)* ce le sunt alocate corespund, în această epocă, unui venit anual situat, după caz, între 600 000 și 1 000 000 aspri. Ei sunt secondați de câțiva funcționari financiari ai *defterdâr*-ilor din capitală: *sipâhi yazıcısı* îi înregistrează pe spahiii din provincie, în timp ce *defter kâhyası* și *timâr defterdârı* au în vedere *ze'âmet*-urile și respectiv, *timâr*-ele. *Mâl defterdârı* are mână liberă în celelalte chestiuni financiare ale provinciei. În fine, *mevkûfcu* percepe pentru fisc veniturile bunurilor vacante.

Beylerbeyilik-urile regrupează districte de rang inferior, guvernoratele *(sancak sau livâ')*. Acestea sunt conduse de sangeacbei *(sancak bey)*, al cărui stindard nu are decât o singură coadă de cal. De altfel, beilerbeiul deține personal unul dintre sangeacurile din provincia sa, desemnat ca „sangeacul pașei". Veniturile anuale ale unui sangeacbei variază între 200 000 și 600 000 aspri, în funcție de importanța guvernoratului, dar și, conform unui principiu general, în funcție de importanța personală a deținătorului. În componența acestor *khâss*-uri găsim o parte importantă de încasări de origine urbană, chiar dacă la acestea se adaugă venituri rurale sau taxe provenind de la nomazi, a căror încasare mai dificilă nu ar fi la îndemâna unui simplu timariot. Se pare, mai ales în urma studiilor lui I.M.Kunt asupra cadrelor provinciale otomane, că autoritatea unui sangeacbei nu este riguros egală cu cea a districtului său, din moment ce nu poate interveni în teritoriile *khâss*-urilor ce depind direct de Coroană, și nici în cele ale legaților pioase *(vafk)* sau al bunurilor aflate în proprietatea deplină

(mülk). Din contră, faptul că o parte din *khâss*-urile sale poate fi situată într-un alt guvernorat decât al său îi dă un drept de acțiune în exteriorul acestuia din urmă.

Mandatul acestor guvernatori este în general scurt – cel mai adesea, mai puțin de trei ani – pentru a evita stabilirea lor într-o regiune. Am arătat deja proporția de *kul*-i ai sultanului în recrutarea acestui personal de vază, notând și faptul că mai multe sangeacuri anatoliene au fost încredințate prinților imperiali, înainte de închiderea acestora în serai. Süleymân continuă să atribuie guvernorate fiilor beilor de *akıncı* sau dinastiilor preotomane din Asia Mică: este cazul, în special, al „fiilor lui Şehsuvâr Zu'l-Kadirı", – descendenții prinților din Zu'l-Kadr, sau al „fiilor lui Ramazân", stabiliți în regiunea Adanei: astfel, în 1527, Pîrî Bey Ramazânoghlu este sangeacbei al Adanei, având domenii cu un venit deosebit de ridicat, de 1 870 000 aspri.

Dimpotrivă, *alay bey*-ii, însărcinați să îi secondeze pe sangeacbei în conducerea spahiilor, provin din aceștia din urmă. La nivel de *kazâ*, subdiviziune a sangeacului, acești locotenenți sunt, la rândul lor, înlocuiți de *subaşı*, ofițeri însărcinați și cu funcțiuni de poliție în orașele importante. În sfârșit, la nivel de sat, spahiii au autoritate asupra raialelor, de la care percep taxele.

Schema precedentă constituie organizarea provincială tipic otomană și se aplică în inima imperiului. Însă nu toate elementele acestei construcții vaste sunt omogene: în alte părți, stăpânirea otomană se reduce la prezența unui guvernator, a funcționarilor financiari, a judecătorilor și a garnizoanelor, acest dispozitiv relativ mic suprapunându-se unei structuri sociale și administrative seculare pe care cuceritorul turc se abținuse să o schimbe. Sultanului îi ajungea să perceapă sub formă de tribut, veniturile fiscale în afara cheltuielilor administrative și militare locale și, eventual, să ia de aici câteva contingente. Aceste provincii erau numite *sâliyâneli*, guvernatorii lor fiind retribuiți nu prin *khâss*-uri, ci printr-o plată anuală în bani numită *sâliyâne*. Cel mai bun exemplu de acest fel este Egiptul, al cărui pașă trimitea, în secolul al XVI-lea, către trezoreria personală a sultanului, în fiecare an, un tribut *(khazîne)* ce varia între 400 000 și 800 000 monede de aur, la care se adăugau produsele în natură: orez, zahăr, legume destinate Palatului, frânghii, câlți, salpetru pentru Arsenal.

Alte provincii arabe, precum cea a Abisiniei (Habeș), au un regim analog care exclude o otomanizare veritabilă a instituțiilor locale. Cu toate acestea, sistemul *timâr*-elor a fost introdus într-o parte a Irakului și a Siriei. În *beylerbeyilik*-urile Alger, Tripoli și Tunis (acesta, constituit pe la 1574), garnizoanele locale de ieniceri au stabilit repede conduceri autonome.

În alte părți, în zonele muntoase locuite de nomazi greu de controlat, Poarta lăsa o autonomie largă șefilor tribali tradiționali: treisprezece „conduceri" *(hükûmet)* a fost recunoscute astfel în Armenia și Kurdistan, în timp ce turkmenii din Sivas și Adana sau clanurile ghege din nordul Albaniei beneficiau de regimuri comparabile.

Totuși, toate aceste elemente rămân integrate în cadrul *beylerbeyilik*-ului. Altele, dimpotrivă, rămân entități politice specifice, atașate imperiului printr-o legătură de vasalitate mai mult sau mai puțin strânsă: este cazul șerifatului Meccăi sau al hanatului Crimeii, în care puterea era împărțită între hanii dinastiei gingiside a Giray-ilor, desemnați de Poartă, și *mîrza*, șefii marilor clanuri tătare: taberele, împărțite între

ele şi ducându-şi propria politică faţă de vecinii poloni, moscoviţi şi caucazieni, făceau, de altfel, din hanat un vasal puţin docil.

Sultanul avea şi câteva state vasale creştine. Teritoriul acestora se afla în întregime la adăpost de amestecul funcţionarilor săi, însă trebuiau să plătească tributul *(kharâc)* şi să dea „cadouri" şi eventuale ajutoare militare. În această categorie intră ţările române Moldova şi Ţara Românească – ai căror voievozi indigeni, aleşi de boierii locali, trebuiau confirmaţi de Poartă –, Transilvania, transformată în vasal o dată cu dezmembrarea fostului regat al Ungariei de către Süleymân, republica comercială a Ragusei, principatul episcopal al Muntenegrului.

Aceste diferenţe de regim ilustrează eterogenitatea componentelor imperiului. Chiar şi acolo unde organizarea provinciei este determinată de armata timariotă, nu se poate vorbi, contrar aparenţelor, de o administraţie militară: în realitate, în districtele respective, rolul sangeacbeiului şi al beilerbeiului se limitează, pe lângă perceperea propriilor lor venituri, la asigurarea ordinii şi a funcţionării sistemului de *timâr*; în această din urmă chestiune sunt secondaţi şi de funcţionarii financiari ce ţin de birocraţia centrală. În rest, gestiunea administrativă propriu-zisă, cum ar fi exerciţiul justiţiei, scapă acestor guvernatori militari pentru a fi apanajul exclusiv al cadiilor, în numele unei riguroase împărţiri a autorităţii şi responsabilităţilor la nivel local.

Ca şi profesorii şcolilor teologice, jurisconsulţii din marile oraşe sau predicatorii, cadiii aparţineau corpului de ulemale, şi îi recunoşteau drept superiori ierarhici, aşa cum am văzut, pe *kâdi'asker*-ii Anatoliei şi Rumeliei, ca şi pe *şeykh ül-islâm*. Ei erau pregătiţi în diverse discipline islamice în şcolile religioase, în *medrese*-le. Aceste şcoli şi posturile de cadiu cărora le deschideau calea erau obiectul unui cla-sament riguros, şi numai candidaţii care studiaseră în *medrese*-lele cele mai prestigioase puteau pretinde locurile cele mai bine retribuite, în oraşele cele mai importante. Cele opt *medrese*-le *(semâniyye)* întemeiate de Mehmed al II-lea şi şcolile instituite de Magnific în jurul moscheii sale, Süleymâniye, se aflau în vârful acestei ierarhii.

Cadiii otomani se deosebesc de cei din alte regimuri musulmane prin caracterul puternic structurat al instituţiei, dar, se pare, şi prin locul esenţial pe care îl ocupă în funcţionarea statului. În cadrul districtelor lor, *kazâ* sau *kadılık* care subîmpart sangeacul, ei dispun de exerciţiul exclusiv al justiţiei, trebuind să cunoască toate problemele de ordin public sau privat, ca şi aplicarea *kânûn*-ului şi a *şerî'a*. Este drept că judecata cadiului îi privea în principal pe musulmani, statul recunoscând o anumită autonomie judiciară, atât civilă cât şi penală, comunităţilor nemusulmane. Însă era la îndemâna oricărui *zimmî* să recurgă la judecata cadiului, iar acest lucru era foarte probabil când era vorba de doi necredincioşi ce aparţineau unor comunităţi diferite; în plus, prezenţa sa era obligatorie în orice proces intercomunitar în care era implicat un musulman.

Cadiii ţin loc şi de notari, putând aduce o confirmare legală oricărui act particular. Pe lângă aceste atribuţii de ordin juridic, ei sunt şi administratori locali în sensul deplin al cuvântului, cu competenţele cele mai variate: ei rezolvă orice problemă legată de legaţiile pioase şi, în consecinţă, legată de clădirile publice care ţin de acestea: moschei, şcoli religioase, băi, aziluri; ei veghează şi la întreţinerea zidurilor,

a drumurilor și podurilor. În mâinile lor se află viața economică și aprovizionarea orașului lor de reședință, ajutați în această ultimă îndatorire de *muhtesib*-i, însărcinați cu supravegherea piețelor; ei au în vedere arendarea *mukâta'a*-lelor locale. În general, ei sunt principala legătură între administrația centrală și regiunea lor, având drept misiune executarea ordinelor de orice natură ce vin din capitală – inclusiv în domeniul militar, de exemplu, cu ocazia ridicării corpurilor auxiliare. În fine, ei informează Poarta prin rapoartele și anchetele lor. În aceste condiții, citându-l pe H. Inalcık, rețeaua de *kazâ* este coloana vertebrală a administrației provinciilor otomane.

Pe lângă plata zilnică, de un nivel foarte inegal, conform cu importanța postului, cadiii trăiau din taxele percepute cu diferite ocazii. Aici se găsea sâmburele corupției, la care judecătorii erau cu atât mai vulnerabili cu cât perioadele în care lucrau erau separate de lungi perioade în care rămâneau fără venit. În ordinele sale, sultanul îi punea destul de des în gardă în ceea ce privește tentațiile pentru a ne lăsa să presupunem că acest lucru se întâmpla. Și martorii occidentali emiteau curent păreri ambivalente despre justiția turcilor: ei remarcau rapiditatea ei, însă denunțau corupția aceleiași instituții. Iată cum scria unul dintre aceștia, René de Lucinge, în 1586: „Chiar dacă totul se stabilește prin martori care se cumpără și se vând, și chiar dacă judecătorii judecă după argintul și aurul care le-a fost dat, rezolvarea rapidă pe care o capătă îi face să uite acest inconvenient."

O economie sub controlul statului

Pe lângă prada obținută din expedițiile de război, a cărei parte nu a fost niciodată exclusivă și care s-a redus o dată cu încetinirea înaintării otomane, aparatul de stat este susținut de activitatea economică. Fără îndoială, în secolul al XVI-lea, această economie păstrează caracteristicile tradiționale. Cu toate acestea, puterea sa ține de dimensiunile și diversitatea resurselor strânse, dar și de stabilitatea politică și de siguranța pe care ordinea otomană o impune, în general. Cuvintele unui „bătrân grec, originar din Lemnos" spuse, către mijlocul secolului călătorului Belon du Mans, sunt grăitoare: „Niciodată – spunea el – insula nu a fost mai cultivată sau mai bogată, și nici atât de populată ca acum", iar Belon adăuga: „Lucru ce se datorează păcii de lungă durată pe care au avut-o fără a fi supărați".

Alți doi factori au un efect stimulator incontestabil: în secolul al XVI-lea, imperiul împărtășește cu celelalte state mediteraneene o creștere demografică de 41 % între 1520 și 1580, creștere ce corespunde în unele regiuni cu o dublare și, probabil, cu mai mult decât atât în marile orașe. Pe de altă parte, aceasta constituie o imensă piață, pe care se impun mai ales centrele gigant de consum, cum sunt Palatul imperial și capitala, ce avea mai mult de 600 000 locuitori în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, fără a socoti cazarmele și armata, aflată în campanie.

Această economie, deschisă către lumea externă și legată mai ales de Europa, nu găsește încă în aceste schimburi concurența distrugătoare, sâmburele de aservire

care va caracteriza mai târziu impactul cu capitalismul occidental. Cercetările recente, ce repun în discuţie afirmaţii mai vechi, tind să stabilească o dată mai târzie instaurării acestei colonizări sau „periferizări", în concepţia lui I. Wallerstein, a economiei otomane care o situează mai degrabă – cu excepţia, poate, aşa cum vom vedea, a câtorva ramuri din textile –, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pentru Siria şi Egipt, *şi chiar în prima jumătate a secolului al XIX-lea, pentru restul imperiului.* Până atunci, această economie îşi păstrează autonomia internă, capacitatea de a-şi regla schimburile în funcţie de nevoile proprii: în ultimele sale studii, Fernand Braudel înclina să recunoască aici o „economie-lume" în deplinul înţeles.

Este însă o economie dirijată, în care intervenţia statului se manifestă în mai multe feluri: reglementare riguroasă a producţiei, fixare a preţurilor, rechiziţie a mâinii de lucru, a mărfurilor şi chiar a capitalului, orientare autoritară a unei părţi din fluxul comercial, interziceri de export. Toate aceste măsuri au un dublu scop: protejarea supuşilor sultanului împotriva „nedreptăţilor" ca fraudele, extorsiunile, penuria, scumpirea, şomajul şi, conform cu ideologia imperială pe care am descris-o, garantarea, prin bunăstarea lor, a forţei statului; asigurarea aprovizionării acelor pieţe prioritare din punct de vedere al statului, care sunt capitala şi armata. În aceste limite, activitatea economică, profitul nu sunt condamnate şi nici măcar dispreţuite de autorităţi: dimpotrivă, ele sunt încurajate prin înfiinţarea, în oraşe sau de-a lungul drumurilor, sub oblăduirea legaţiilor pioase, de bazaruri şi caravanseraiuri, suscitând lucrări de defrişare şi de punere în valoare a noi pământuri. În plus, personalul politic sus-pus nu ezită să investească în mari afaceri, prin intermediul contractelor de comandită, capitaluri provenite din gestiunea publică. De asemenea, împrumutul cu dobândă, în general condamnat de învăţaţii Islamului şi respins de Abû-Hanîfa însuşi, este totuşi perfect tolerat în imperiu, atâta vreme cât dobânda este menţinută între 10%–15% pe an: mai mult, aceasta reprezintă una din principalele surse de venit ale fundaţiilor pioase.

În general, schema obişnuită, ce rezerva minoritarilor – evrei, greci, armeni – monopolul comerţului şi al finanţelor, corespunde unei situaţii ulterioare: în secolul al XVI-lea, musulmanii nu sunt mai puţin prezenţi în această sferă decât în slujba statului.

Viaţa agricolă şi pastorală

În această economie, principalul loc este ocupat de sectorul rural, în care ponderea agriculturii şi a creşterii animalelor variază în funcţie de regiuni şi populaţie.

Stabilite în sate de dimensiuni modeste – cele mai mari nu depăşesc în general câteva zeci de familii –, raialele creştine sau musulmane nu sunt proprietarii pământului arendat *(çift)* pe care îl cultivă: ei nu pot nici să-l vândă, nici să-l pună zălog, nici să îl transforme în fundaţie pioasă sau să îl lase urmaşilor, după legile partajului succesoral islamic. Cea mai mare parte din terenul arabil – 87% în 1528 – aparţine, de fapt, statului (se numeşte *mîrî*). În materie de proprietate funciară, trebuie să constatăm, în ciuda eforturilor unui Ebüssu'ûd de a masca realitatea, că *kânûn*-ul otoman se substituie *şerî'a*-tului şi îl contrazice. În schimb, ţăranul are asupra pământului său un drept de uzufruct *(tasarruf)*, inalienabil atâta vreme cât îl lucrează, şi transmisibil

moştenitorilor, chiar dacă în indiviziune. În plus, el poate deţine, în deplină proprietate *(mülk)* de această dată, alte tipuri de bunuri imobiliare, cum ar fi case, vii, livezi, grădini de zarzavaturi, mori şi cuptoare.

Ţăranul trebuie să plătească un mare număr de taxe, în bani şi în natură, pe care le achită în parte Vistieriei, în parte „stăpânului pământului" *(sâhib-i arz)* de care depinde. Acesta poate fi sultanul însuşi, în cazul unui domeniu al Coroanei, deţinătorul unui privilegiu sau administratorul unei fundaţii pioase. Dacă stăpânul pământului şi-a arendat drepturile, raialele trebuie să plătească arendaşului. În complexul obligaţiunilor ţăranului coexistă impozite canonice şi taxe instituite de suveran, fie pentru întregul imperiu, fie pentru o regiune anume; în cel de-al doilea caz, acestea nu fac decât să reia obiceiuri anterioare cuceririi otomane. Ansamblul acestora este riguros codificat în reglementări *(kânûnnâme)* proprii fiecărei provincii, pentru a le menţine la un nivel suportabil pentru supuşi. Abuzurile sunt denunţate energic de Poartă, care le reprimă atât cât îi stă în putere. Tendinţa generală a fost cea de înlocuire a prestaţiei personale, a corvezilor preexistente, cu contribuţia în bani.

În domeniul taxelor asupra persoanelor apare principala diferenţă dintre regimul fiscal al raialelor musulmane şi cel al raialelor nemusulmane. Acestea din urmă plătesc în plus o capitaţie distinctă, *cizya* (sau *kharâc)*, percepută cel mai adesea direct în beneficiul Vistieriei şi având mai multe nivele, în funcţie de capacităţile contribuabilului. Pe de altă parte, *zimmî*-ii sunt supuşi unei alte taxe personale, *ispence,* în general de 25 aspri în secolul al XVI-lea. De această dată, aceasta are un fel de echivalent pentru musulmani, cel puţin pentru cei care deţin un pământ în arendă, „taxa de arendă" *(resm-i çift)*, în general de 22 aspri.

În schimb, fiscalitatea asupra producţiei este aceeaşi pentru toate raialele, componenta principală fiind o dijmă *('öşr)* pe cereale, corespunzând unei plăţi în natură, cu un procent variabil după regiuni: în general, de 1/7 sau 1/8, aceasta poate ajunge până la o treime, ca în Siria şi Palestina. La aceasta, se adăugau o varietate de taxe cazuale *(bâd-i havâ)*, plătite în parte timariotului, în parte sangeacbeiului sau *subaşı*-ului de care ţine *timâr*-ul. Taxa pe oi *('âdet-i agnam)* revenea cel mai adesea Vistieriei.

În sfârşit, raialele datorează statului contribuţii legate de război *('avâriz-i divâniyye)* care pot lua diferite forme: prestaţii în muncă, cum ar fi slujba de vâslaşi pe galerele sultanului *(kürekçilik)*, furnizarea de produse alimentare, cum ar fi livrările de făină şi orz în cadrul *nüzûl*, sau de pânză de cânepă pentru flotă, în cazul sangeacului Moreei; plata în bani. Ocazionale în principiu, aceste obligaţiuni vor deveni permanente la sfârşitul secolului al XVI-lea, în timp ce plata în monedă va tinde să se generalizeze.

Contrar iobagului din Occidentul medieval, raiaua nu este „legată de glie" în mod absolut. Cu toate acestea, libertatea sa de mişcare rămâne strict limitată de o legislaţie ce are grijă să garanteze veniturile timariotului în numele căruia a fost înregistrată raiaua; astfel, reglementarea din Bosnia-Herţegovina din 1539, de exemplu, stipula că ţăranul care cultiva un teren într-un alt sat decât al său trebuia să plătească două dijme: una pentru „stăpânul" acestui teren, o a doua pentru spahiul său de origine.

De asemenea, reglementarea din Požega din 1545 stipula că, dacă o raia părăsea munca agricolă pentru a se face pădurar, pescar, morar sau meşteşugar la ţară sau la oraş, trebuia să plătească timariotului o „taxă de renunţare" *(çiftbozan resmi)* de 80 sau 120 aspri, după nivelul averii. Pe de altă parte, conform reglementării din Kütahya din 1528, o *ra'ya* care şi-a părăsit *timâr*-ul de cel puţin cincisprezece ni nu mai poate fi adusă înapoi cu forţa. În alte regiuni, acest interval de prescripţie nu era decât de zece ani. În plus, o raia stabilită în oraş de mai bine de douăzeci de ani, în cazul unui recensământ, trebuia înregistrată ca aparţinând de acesta.

Pe lângă ţăranii sedentari, importante populaţii nomade se ocupau în principal cu creşterea animalelor în munţi, pe marile câmpii, în stepe sau în deşerturi: turkmeni şi kurzi în Anatolia, yürük în Rumelia (mai ales în Tracia, Macedonia şi Dobrogea), beduini în provinciile arabe, tătari, nogay, păstori români sau slavi în stepele din nordul Mării Negre. Deseori, controlul şi înregistrarea acestor triburi, punerea lor la plata impozitului nu decurgeau fără probleme. Puternica mişcare de sedentarizare a nomazilor din Anatolia occidentală şi centrală la care asistăm în decursul secolului al XVI-lea nu putea decât să mulţumească statul.

Producţiile agricole depindeau de condiţiile naturale extrem de diverse, tehnicile rămânând rudimentare iar randamentul, modest. Irigaţiile erau restrânse: în cazul – ce-i drept, foarte particular – al văii Nilului, ele îngăduiau două sau trei recolte pe an.

Pretutindeni unde agricultura urmăreşte să satisfacă consumul local, domină cerealele, cu o superioritate detaşată a grâului şi, în al doilea rând, a orzului; secara, ovăzul şi meiul nu apar decât în cantităţi foarte mici, ultimul fiind totuşi o cultură importantă în Bulgaria şi în Egipt. Producţia curentă a satelor include şi furaje, fructe şi legume, ca şi câţiva stupi. Se adaugă la aceste oi şi porci în părţile creştine ale Balcanilor. Bovinele, mult mai puţin răspândite, erau folosite mai ales în locul măgarilor, catârilor şi cailor, ca animale de povară sau de tracţiune.

În funcţie de condiţiile naturale particulare, au apărut, pe de altă parte, şi specialităţi regionale, destinate, în parte, unui comercializări mai largi. Astfel, găsim orezării în Egipt şi Siria, în Anatolia (aproape de Sinope, în jurul Boyabad, şi aproape de Ankara, în jurul Beypazarı), dar şi în Rumelia, pe valea Maritzei. Această cultură se află sub controlul statului, care le-a creat cultivatorilor de orez *(çeltükçi)* un statut şi o organizaţie specifice.

Insulele şi coastele mediteraneene produc măsline, susan şi tot felul de fructe; perele şi strugurii de Damasc, merele din Sinope, castanele de Bursa, curmalele din Egipt şi din Irakul Inferior sunt renumite. Fructele murate *(turşu)* şi mai cu seamă fructele uscate joacă, de asemenea, un rol important în alimentaţie; strugurii de Smirna şi Corint deja îi interesează pe importatorii veneţieni şi englezi. Printre vinurile produse în imperiu, să le amintim pe cele de Valona, în Albania, din Ungaria şi din regiunile Dunării de Jos, cele din Trebizonda, Modon, Cipru şi celebra Malvasia – vin muscat originar din Monemvasia, în sudul Peloponezului. O parte din aceste vinuri sunt exportate către Polonia şi Moscova: în 1567-1570, regele Poloniei, Sigismund August, acorda în acest sens privilegii comerciale pentru Lvov, marele oraş comercial din Galiţia, reprezentanţilor lui don Joseph Nasi, puternicul sefard

favorit al sultanului. În 1587, un alt evreu va primi din partea Porții un monopol asupra exportului de vinuri în Polonia.

Ocupată în 1566, Chios produce mastic. Recolta acestei rășini cu care se aromatizează *rakı*-ul constituia un *khâss* al sultanei-mamă, arendat evreilor. Cepele de Iznik erau renumite. Macul este caracteristic regiunilor Afyon și Beyșehir; trestia de zahăr, din care se obțin căpățâni de zahăr și melasă, o specialitate a Egiptului și a Ciprului. Zahărul este, de altfel, un articol de lux și, pentru consumul curent, este înlocuit cu miere și cu *pekmez*, pe bază de suc de struguri.

Lemnul provine în special din regiunile pontice, regiunile Izmit și Göynük fiind principalele centre de tăiere, ca și marile păduri din Munții Taurus, unde nomazii turkmeni și-au luat numele de *takhtacı* după îndeletnicirea lor de furnizori de lemn și cherestea.

Dintre plantele textile, inul este cultivat în Egipt, cânepa în provinciile anatoliene de la Marea Egee (Aydın, Sarukhan), în Tracia și în Cipru, însă mai cu seamă în Anatolia pontică, unde populațiile din jurul localităților Samsun și Terme sunt obligate să livreze regulat cânepă Arsenalului. Dudul și creșterea viermilor de mătase se limitează la Anatolia, însă, prin perturbarea importurilor de mătase iraniană, conflictul cu safavizii a stimulat dezvoltarea acestor activități în regiunea Bursei. Pe de altă parte, mătasea era produsă și în Peloponez și în jurul Tripoli. Bumbacul este foarte răspândit în Orientul Mijlciu, în Asia Mică și în Cipru. În câmpia Adanei, el începe, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, să înlocuiască grâul – o evoluție, de altfel, înlesnită de incitările fiscale ale statului.

Pescuitul – pe mare, în ape curgătoare și în lacuri (ca Tiberiada sau cele din Pisidi), capătă o valoare economică deosebită în Delta Nilului sau pe malurile marilor fluvii nord-pontice: aici se găsesc sturionii cu prețiosul caviar, care constituie monopol de stat.

Alte regiuni și populații își trag profitul economic mai ales din creșterea animalelor, realizată într-un mod – calitativ și cantitativ – remarcabil: menționăm marile turme de oi din câmpiile Bulgariei, Macedoniei și Traciei orientale, din stepele pontice, din Fayoum sau, în al doilea rând, din Anatolia centrală și din Taurusul cilician. Trebuie să amintim însă și caii din Bugeac, din Moldova și din Anatolia centrală, aceștia dând numele de „furnizori de cai" *(atçeken)* triburilor turkmene ce migrau între Akșehir și lacul Sale; caprele „angora" din stepele din jurul Ankarei sau cămilele beduinilor.

În fine, câteva produse lactate se bucură de un renume excepțional, aflându-se și pe masa Palatului, cum ar fi brânza de Mytilene și untul de Caffa. În general, untul, sub formă de unt purificat, se folosește de obicei în bucătărie mai mult decât uleiul de măsline. Curtea apreciază și alte specialități alimentare, precum mierea de Sofia și de Malkara, în Tracia, sau siropul *(nardenk)* de Gallipoli.

Mine și cariere de piatră

Bogățiile subsolului aparțineau statului, care își arenda drepturile *'âmil*-ilor și trimitea intendenți *(emîn)* pentru a controla și coordona activitatea antreprenorilor particulari, între care – cel puțin în Balcani – era împărțită exploatarea. Bineînțeles, acest control era cu deosebire strict la zăcămintele de metale prețioase.

Mâna de lucru, ce cuprindea mineri, turnători și transportatori, era furnizată de populația rurală din zonă, plătită, după caz, sub formă de salariu sau de scutiri fiscale. Însă, așa cum am spus mai devreme, se foloseau și membri ai corpurilor auxiliare de *yaya* și *müsellem*, atât pentru transport cât și pentru extracție. În schimb, folosirea sclavilor pare să fi fost rară. În aceste activități, otomanii se dovedeau a fi elevi sârguincioși ai predecesorilor, așa cum au pus în evidență clar studiile lui N. Beldiceanu, iar ei au împrumutat, în Balcani, organizarea, terminologia, tehnicile folosite de bogata tradiție metalurgică din această regiune.

Rumelia furniza plumb și argint, extrase în Bosnia (regiunile Fojnica și Srebrnica), Serbia (masivele Rudnik și Kopaonik, cu numeroasele mine exploatate în zona Vučitrn), Bulgaria (Vidin), Macedonia (regiunile Kratovo, Prilep și Kavala) și Peninsula Calcidică (Sidre Kapsa). În Anatolia, exista încă mina Djandja, aproape de Gümüşhâne. Masivele Rudnik și Kapaonik conțineau și fier, ce se găsea și în Bosnia (regiunea Banja Luka), și în Bulgaria, la Samokov. În Asia Mică, acest minereu era exploatat în Bilecik, Divrigi, Kigı și Van. Balcanii produceau puțin cupru, însă acest metal era obținut mai ales din Anatolia: la Akşehir și Küre, la nord de Kastamonu. La sfârșitul secolului al XVI-lea, populația din Küre număra 1 334 adulți masculini. Datorită localităților Şebinkarahisâr, Gendiz și Foça, Anatolia era o mare producătoare de alaun, care se întâlnea și în Macedonia, la Komotini. În ceea ce privește sarea, în afara depozitelor lacustre anatoliene sau a mlaștinilor din Crimeea, era extrasă din carierele din Țara Românească și din Koçhisâr, în Anatolia.

Viața urbană

În mediul rural, exista o anumită activitate meșteșugărească și negustorească care satisfăcea nevoile curente: după toate probabilitățile, țesutul, olăritul erau larg răspândite în căminele de la țară, fiind destinate, în mod esențial, propriului consum. În plus, marile centre textile, ca Bursa, Bergama, Ankara, Plovdiv, lucrau în satele învecinate, orașul rezervându-și sarcinile de finisaj, vopsire și comercializare. Pe de altă parte, țesutul lânii – ocupație de obicei feminină –, prelucrarea pieilor și a metalului erau, ca și creșterea animalelor și unele forme de agricultură, o componentă esențială a vieții nomade.

Cu toate acestea, meșteșugăritul și comerțul erau concentrate mai ales în orașele ce reuneau acest rol economic cu alte diverse funcțiuni politice, militare, administrative, religioase. Suveranii otomani au favorizat dezvoltarea economiei urbane prin deportarea de grupuri calificate din punct de vedere profesional în principalele centre, ca și prin înzestrarea orașelor cu infrastructurile necesare – imitați fiind în aceasta de guvernatori și de alți demnitari – , prin intermediul fundațiilor pioase.

Orașele otomane din secolul al XVI-lea, pe care călătorii contemporani le descriau deseori ca pe aglomerații imense, rămâneau, de fapt, în majoritate modeste târguri, cu un caracter semirural. Singurele excepții erau Istanbulul – așezare-monstru în epocă – și marile metropole istorice ale Orientului Mijlociu. În rest, așa cum scria Ö.L.Barkan, bizuindu-se pe registrele de recensământ otomane, cele mai mari orașe

nu depăşeau 60 000-70 000 locuitori şi se situau cel mai adesea sub 8 000-10 000. N. Todorov a calculat că doar 3,5% dintre oraşele Balcanilor depăşeau acest prag. În aceeaşi epocă, în Anatolia exista o singură aglomerare de oarecare importanţă: Bursa, care atinsese 12 900 cămine (aproximativ 65 000 locuitori) în 1573.

Indiferent de dimensiuni, oraşul se caracterizează în primul rând prin existenţa unui centru de fabricare şi de schimb, una din acele pieţe vii, colorate, pline de miresme, care se mai văd şi astăzi în Orient. Piaţa avea trei elemente principale: *bedesten*, piaţă acoperită şi loc sigur pentru mărfurile de valoare (cel din Istanbul nu adăpostea oare o parte din Vistieria imperială?); unul sau mai multe hanuri *(hkân)* sau caravanseraiuri *(kervânsarây)*: în acelaşi timp, antrepozite, locuri de comerţ en-gros specializat şi hanuri pentru călători şi negustori; în fine, *çarşı*: complex de străduţe mărginite de rânduri strânse de prăvălii şi dughene *(dükhân)*, grupate în general pe meserii. În provinciile arabe, alte cuvinte acopereau aceleaşi realităţi.

Astfel, existau corporaţii *(esnâf, lonca, tâ'ifa, hirfet)* ce cuprindeau diferite profesii. Membrii erau împărţiţi în trei grade: maistru *(usta)*, calfă *(kalfa)* şi ucenic *(çırak)*. În fapt, această ierarhie corespundea diferenţelor sociale, mai mult sau mai puţin marcate, după caz. În cadrul unei corporaţii, cel mai adesea, toţi aveau aceeaşi religie, însă această regulă nu era absolută.

În fruntea fiecărei corporaţii se afla un stat-major. El era format din *ketkhüdâ*, principalul responsabil şi cel ce făcea legătura cu autorităţile; „şeful tinerilor" *(yiyitbaşı)*, asistent al primului, însărcinat mai cu seamă cu afacerile interne ale comunităţii; şeicul *(şeykh)*, o autoritate mai ales morală şi religioasă; în sfârşit, unul sau doi „experţi" *(ehl-i hibre)*. Toţi erau aleşi dintre maiştrii cei mai experimentaţi. Ei vegheau la buna funcţionare internă a organizaţiei şi asigurau relaţiile acesteia cu exteriorul. Ei atribuiau maiştrilor „privilegiile" *(gedik)*, controlau aplicarea regulilor de fabricaţie, repartizarea echitabilă a materiilor prime şi a mâinii de lucru calificate. Ei participau, împreună cu cadiul, la fixarea preţurilor. În general, ei făceau să domnească acel spirit de moralitate şi onestitate, puternic impregnat de religiozitate, ce caracteriza instituţia corporativă de la originile sale.

Cadiul înregistra rezultatul alegerilor şi slujea de arbitru în caz de conflicte interne în corporaţii. Prin intermediul său sau, în al doilea rând, prin *muhtesib*, statul îşi asigura controlul asupra acestui sistem de care se folosea pentru a supraveghea producţia şi pentru a elimina concurenţa, ce i se părea generatoare de lipsuri, scumpete şi şomaj. Istoricii au denunţat de multe ori efectele negative ale acestui cadru conservator şi malthusian care excludea iniţiativa privată şi inovaţia. Cu toate acestea, cercetările recente au mai redus asprimea acestor critici, repunând în discuţie imaginea prea rigidă care se crease: cel puţin în marile centre, cu ajutorul expansiunii demografice, noii veniţi reuşeau să spargă monopolul ghildelor ce refuzaseră să le ofere un loc, în ciuda protestelor vehemente ale acestora. Pe de altă parte, distribuind lucrul la sate, antreprenori dinamici puneau o parte din producţie la adăpost de constrângerile exercitate în activităţile urbane.

În cadrele astfel definite, lucrătorii musulmani, creştini sau evrei se îndeletniceau cu diferitele meserii tradiţionale ale lemnului, metalului, pieii şi textilelor, mai mult sau

mai puțin diversificate și rafinate după importanța centrului urban. Călătorii occidentali considerau de obicei, producția supușilor sultanului ca superioară – cel puțin, în formele sale cele mai elaborate – lucrurilor realizate de ei: „Mărfurile și lucrările lor – scria, de exemplu, Belon du Mans – sunt atât de minunat făcute și atât de durabile (mai puțin casele), încât aici nu se poate găsi nici o comparație". Adăuga același: „Croitorii din Turcia, dacă e să comparăm lucrul lor cu cel cunoscut în Europa, cos orice mai bine și mai elegant", și era de aceeași părere în legătură cu „cizmarii și șelarii".

Totuși, ca și în cazul produselor agricole, trebuie să facem diferența între producția curentă, destinată consumului propriu sau schimburilor locale, și specialitățile regionale, deschise unei piețe mult mai largi – interne sau internaționale – și stimulată de aceasta.

Categoria a doua cuprindea o serie de articole renumite: săpunuri de Alep, Tripoli, Irak și Urla, sticlărie de Hebron și Damasc, obiecte de cupru de Küre, fabricate în Kastamonu (la Tokat, Sivas, Amasya), ancore de Samokov, faianță de Iznik, Kütahya, Diyarbekir, lumânări de Damasc și Istanbul, hârtie de Istanbul...

Însă exemplele cele mai multe ale acestor specialități regionale se pot da din textile, ramura cea mai importantă a acestui artizanat. Catifeaua și brocarturile de Bursa erau în mod deosebit celebre. În afara acestui centru care număra, către 1500, aproximativ o mie de războaie de țesut, alte localități anatoliene prelucrau mătasea: Tokat, Amasya, Bilecik, Kastamonu. Se fabricau mătăsuri și la Damasc, la Alep și Cairo, ca și la Istanbul, care avea 318 războaie de țesut în 1564, sau la Caffa, în Crimeea.

Țesutul părului de capră viza fabricarea sacilor, a cuverturilor și a altor elemente din echipamentul pentru cai, micul oraș Göynük, la est de Bursa, fiind consacrat acestei industrii. Pe de altă parte, din mohairul caprei angora se obțineau stofe fine și mătăsoase *(sof),* deosebit de plăcute. Torsul și țesutul acestui păr prețios anima orașele și satele din regiunea Ankarei și a rivalei sale, Tosya. Anatolia producea și fetru din păr de capră (*Anadolu keçesi*).

Inul, lucrat tradițional în Delta Nilului și în Fayoum, se găsea și în Thesalia sau pe malul estic al Mării Marmara. Se țesea și cânepă, din care se obțineau câlți și frânghii necesare marinei, mai ales în Țările Române, în regiunile Smederevo și Komotini, și în câteva puncte din Anatolia pontică.

Printre țesăturile de lână, deosebim stofele grosolane *('abâ)* făcute mai ales la Plovdiv, în Bulgaria – și postavurile mai fine *(çuka).* În secolul al XVI-lea, acest ultim articol, ce se găsea la Edirne, a devenit afacerea prin excelență a evreilor veniți din Spania în imperiu la sfârșitul secolului al XV-lea, care aduseseră cu ei tehnici de țesut specifice: Salonic, și, într-o măsură mai mică, Safed, în Galileea, s-au impus astfel ca centre principale ale aceste industrii. Cetatea macedoneană, mai ales, și regiunea din jur dețineau în mod exclusiv livrarea postavului în care erau îmbrăcați ienicerii: la începutul secolului, statul cumpăra de aici în fiecare an aproximativ 95 000 auni (x 1,2 m) (*arşun*) pentru *ocak*, iar această cifră se va dubla în 1584.

În Anatolia, industria lânii se situa după cea a bumbacului, însă era totuși reprezentată de cuverturile groase *(velense)* de Manisa și Tire – această localitate remarcându-se prin varietatea produselor textile –, ca și de țeserea larg răspândită

a covoarelor şi *kilim*-urilor. Covoarele de Kütahya, Uşak şi Gördes erau cele mai vestite. Exista o industrie a lânii şi în Egipt, Siria de nord şi Irak.

Larg răspândită, prelucrarea bumbacului număra centre importante, atât în Orientul Mijlociu, în Cipru sau Thesalia, cât şi în mai multe părţi ale Anatoliei: la vest, cele din Bursa, Bergama, Akhisar, Bayındır şi Tire; în centru, cele din Bolu, Merzifon, Isparta, Burdur, Gönen şi Larende; pe coasta sudică, între Antalya şi Adana, unde această activitate se dezvoltă la sfârşitul domniei lui Süleymân, cele din Selendi, Gülnar, Mut, Silifke, şi Gezende. Dintre produsele variate, remarcăm pânzele de corabie, fabricate mai ales pe litoralul egeean al Anatoliei, în Grecia centrală şi la Alep; pânză de cort; bumbacuri fine, din care se făceau turbanele, specialitate de Mosul şi Denizli; subţirile „bogasii" *(bogası)*, folosite ca dublură; preţioasele *kutnu*, amestec de mătase şi bumbac.

Studiul conjunctural al acestor diferite ramuri nu se află decât la început. Din primele rezultate, reiese că sectoare cum ar fi mătăsăriile din Bursa sau postăvăriile din Salonic cunosc apogeul în timpul lui Süleymân, pentru a-şi începe declinul o dată cu anii 1570. Această degradare se datorează scumpirii materiei prime provocate de cererea occidentală, la care se adaugă, în cazul postavurilor, concurenţa importurilor engleze. În aceeaşi perioadă, produsele obişnuite scapă acestei concurenţe, ale cărei efecte nu se vor generaliza decât mult mai târziu.

Activităţile de stat

Toate aceste activităţi, inserate în cadrul ghildelor sau ieşind, mai mult sau mai puţin, de sub autoritatea lor, păstrau un caracter meşteşugăresc. Nu în aceeaşi situaţie se aflau şi câteva activităţi deosebite prin importanţa efectivelor reunite şi printr-o organizare a muncii mai elaborată: este cazul minelor, deja amintite, sau cel al marilor lucrări de construcţie, în cazul întemeierii, de către sultan, un prinţ sau un alt demnitar, al unei *külliye*, complex de edificii religioase, caritabile şi comerciale, exemplul cel mai grandios fiind moscheea Süleymâniye din Istanbul. Însă ridicarea sau repararea fortăreţelor, a apeductelor sau a podurilor ducea la deschiderea de şantiere comparabile, unde *'acemî oghlan*-ii, ţăranii şi meşterii calificaţi aduşi pentru moment lucrau sub conducerea arhitecţilor şi a contramaiştrilor.

Pe de altă parte, existau, cel puţin în sectorul de stat al producţiei, veritabile fabrici *(kârkhâne)*. Conduse de intendenţi, ele foloseau un număr mare de muncitori *(ırgad, khâdım)* şi de ajutoare. Să amintim, de exemplu, arsenalele de la Galata şi Gallipoli sau armureria *(cebekhâne)* din capitală, deja pomenite, două fabrici de praf de puşcă *(kârkhâne-i bârut-ı siyâh)* din Istanbul şi Kâghitkhâne – care aveau în 1554 8 rândaşi, 21 muncitori şi *'acemî oghlan-i* –, două fabrici de salpetru *(kârkhâne-i güherçile)* aflate tot aici, care aveau în acelaşi an 563 muncitori, două fabrici publice de care şi afeturi de tun la Istanbul, sau diferite ateliere de bătut monedă ale imperiului, arendate de stat.

Comerțul de mare anvergură

Orice produs care depășește consumul local alimentează marile fluxuri comerciale ce parcurg imperiul și ajunge în lumea exterioară, în care Istanbulul, centru de consum prioritar și fără egal, este principalul client. Acestea circulă pe mare, cel mai des însă pe căi terestre: în Balcani, transportul mărfurilor se face mai ales cu căruța, iar studiile lui S. Faroqhi au pus în evidență rolul iarmaroacelor, aflate la concurență cu popasurile urbane. În Asia Mică, predomină caravanele de cai, catâri și cămile.

Statul încurajează circulația în diferitele direcții veghind la întreținerea drumurilor și prevăzându-le, prin intermediul fundațiilor pioase, cu fântâni și poduri – cele din Bosnia-Herțegovina sunt printre cele mai faimoase: „podul caprelor", din 1550, ce duce la Sarajevo, podul din Mostar (1566) și mai ales cel din Visegrad (1571), comandat de Mehmed Sokollu, „podul de pe Drina", eroul lui Ivo Andrić. În sfârșit, există stații de poștă pentru călători și negustori: în legătură cu acestea, Busbecq face deosebirea între caravanseraiuri, cărora le dă în vileag promiscuitatea, și hanuri, cărora, dimpotrivă, le laudă spațiile largi și ospitalitatea. Mănăstirile de dervişi *(tekke, zâviye)* îndeplinesc și acest rol de primire. Prin puterea lor de atracție, ele au putut constitui nuclee ale unor noi aglomerări.

Pe pământ ca și pe mare, asigurarea securității este în permanență căutată. Cucerirea Rhodosului, în 1522, avea drept scop apărarea legăturilor dintre Istanbul și Alexandria în fața atacurilor Cavalerilor Sfântului Ioan; însă pirateria creștină, cu sediul în Malta de acum înainte, nu va înceta să lovească coastele mediteraneene și ambarcațiunile imperiului, în timp ce, pe pământ, *derbendci*, *martolos* și alte forțe locale sunt mobilizate împotriva hoților de toate felurile ce nu se tem să-l înfrunte pe însuși sultanul, atacând convoaiele sale de bani și de mărfuri. Cu toate acestea, în ansamblu, autoritatea centrală reușește să asigure comerțului ordinea publică necesară.

Reprezentanții comerțului de mare anvergură sunt mult diferiți prin poziția socială, amploarea afacerilor și dimensiunea averii de micii comercianți ai corporațiilor. Acești angrosiști *(tüccâr, bâzırgân)* musulmani, creștini sau evrei dispun de capitaluri importante, la care contribuie înaltul personal politic, prin intermediul contractelor de comandită *(mudâraba)*. În plus, chiar dacă sunt grupați în ghilde, ei acționează în afara cadrelor prea stricte și a reglementărilor *muhtesib*-ilor. Cei mai puternici își datorau prosperitatea comerțului cu articole de lux: bijuterii, stofe prețioase, condimente, coloranți, parfumuri.

Aprovizionarea capitalei cu produse de primă necesitate este o activitate mult mai puțin fructuoasă având în vedere limitarea riguroasă a prețurilor pe care o practică statul. De fapt, nu putea fi vorba ca o activitate de o importanță atât de mare să fie lăsată doar pe mâna inițiativei particulare. Studii recente asupra lucrătorilor în aprovizionarea cu carne, a negustorilor de animale *(celebkeșân)* și a măcelarilor *(kassâb)* din Istanbul scot în evidență dimensiunile intervenționismului public în această privință. Personalități locale de diferite origini erau alese și înscrise de cadiu, în funcție de averea fiecăruia, și obligate, după caz, fie la furnizarea anuală a unui

anumit număr de oi, fie la consacrarea întregului capital pentru achiziționarea de carne en-gros. Cei astfel rechiziționați nu puteau fi decât îngroziți de o măsură ce îi ducea aproape sigur la faliment. Caracterul funest al acestei obligațiuni era, de altfel, subliniat de faptul că servea drept pedeapsă pentru cămătarii și speculanții notorii. Adoptarea de către stat a acestor practici autoritare, menite să descurajeze îmbogățirea privată, arată clar că, atunci când grija de a evita lipsurile și scumpetea (ce se dovedeau politic periculoase față de populația din Istanbul) intra în conflict cu bunăvoința sa în ceea ce privește profitul, primul considerent era mai important.

Partenerilor comerciali străini, padișahul le acordă tratate (*'ahidnâme)* prezentate ca acte emanând doar din voința sa. Cu toate acestea, ele includ angajamente reciproce asupra liberei circulații a negustorilor, a siguranței persoanelor și a bunurilor, a înapoierii bunurilor unui negustor mort pe drum moștenitorilor săi legitimi, a condițiilor de plată a vămilor și a altor taxe. Orice incident survenit în străinătate unui supus al sultanului devenea deci o afacere de stat discutată la cel mai înalt nivel, în corespondența dintre suverani.

Totuși, negustorii otomani care se aventurau în țările creștine, la Veneția, în Polonia sau la Moscova erau în număr mic. O parte dintre ei erau, de altfel, negustori oficiali (*khâssa tâcciri*), făcând comerț în numele sultanului, fiind scutiți de taxe și vămi și fiind, bineînțeles, obiectul unei protecții deosebite.

În schimb, mult mai mulți sunt creștinii străini care participă la comerțul imperiului: în secolul al XVI-lea, noii veniți din vestul Europei se adaugă venețienilor, genovezilor, ragusanilor, moldovenilor, muntenilor, polonezilor, moscoviților, aflați aici, după caz, de mai multă sau mai puțină vreme. Sub efectul alianței politice și militare dintre Süleymân și Francisc I, primele „Capitulații" au fost negociate între Ibrâhîm Pașa și ambasadorul Jean de La Forêt în 1536, însă ele nu par să fi fost ratificate. În schimb, Capitulațiile din 1569 au pus bazele juridice ale prezenței franceze în Levant: supușii regelui plăteau „taxele obișnuite, conform obiceiurilor obișnuite de intrare" (adică o taxă vamală limitată la 5%) și se aflau sub protecția ambasadorului și a consulilor aflați la Istanbul, Alexandria, Tripoli din Siria și Alger. De acum înainte, mai ales după războiul otomano-venețian din 1570-1573, negustorii francezi vor începe să îi înlocuiască pe venețieni în comerțul imperiului. Nu vor întârzia însă să apară și concurenți serioși: făcând, la început, comerț sub pavilion francez, englezii și olandezii vor obține din partea sultanului propriile lor capitulații: englezii, din 1580 și 1583 (Levant Company fiind creată în 1581); olandezii vor aștepta până în 1612.

Negustorii străini trebuie să țină cont de numeroasele prohibiții de export decretate de otomani din rațiuni militare și din grija de a proteja consumul intern. Sunt asimilate „mărfurilor strategice" armele, caii, praful de pușcă, aurul, argintul, arama, plumbul, fierul, sulful, pieile, ca și cerealele, legumele, ceara, lâna sau bumbacul. Totuși, aceste interdicții nu sunt absolute: sunt acordate licențe de export atunci când abundența producției o îngăduie – pentru grâu mai ales; pe de altă parte, contrabanda este activă – acesta este, din nou, cazul grâului, în special –, ușurată de dificultatea controlului coastelor și a insulelor, ca și de corupția funcționarilor locali. În total, principalele achiziții ale negustorilor „cinstiți" sunt următoarele: mătase, lână, bumbac, grâu, fire, țesături, covoare, ca și condimente, leacuri și parfumuri venite din Siria și Alexandria.

La rândul său, imperiul primeşte de la occidentali postavuri de lână, articole de fierărie din Europa centrală, hârtie, cositor şi oţel englezesc; mai cu seamă, monedă de argint, pe care sultanul o scuteşte de taxă de intrare, şi prin care partenerii îşi acoperă deficitul schimburilor.

Dimpotrivă, imperiul este deficitar în raporturile sale cu Orientul, căruia istoricii îi ignoră deseori importanţa, preocupaţi fiind mai ales de comerţul cu Occidentul. Cu toate acestea, contemporanii sunt conştienţi de scurgerea spre est, mai cu seamă către Persia şi India, a aurului şi argintului otoman, în ciuda interdicţiilor oficiale.

Din Asia Centrală, imperiul importă mosc, revent şi porţelanuri din China; din nord şi din Moscova, blănuri scumpe, având o mare valoare simbolică în eticheta otomană (zibelină, hermină, vulpe neagră, castor, linx), păsări de vânătoare (şoimi, ulii, ereţi), colţi de morsă, ambră, mercur; din ţările din nordul Mării Negre, arcuri, săgeţi şi scuturi tătare, sturioni şi caviar, piei de Kazan *(bulgari)*, sclavi albi, proveniţi din raziile tătăreşti şi din traficul caucazian; din Africa, aur din Sudan şi sclavi negri. Bursa şi Alep primesc pe drumul caravanelor mătasea persană de Asterabad şi Gilan – un trafic totuşi perturbat între 1512 şi 1555 din cauza războaielor cu Iranul. În fine, descoperirea drumului pe la Capul Bunei Speranţe şi dominaţia portugheză în Oceanul Indian nu vor reuşi, în decursul acestui secol, să deturneze produsele Indiei şi Indoneziei din porturile Orientului Mijlociu otoman: condimente, parfumuri, coloranţi, ţesături indiene continuă să urce prin Marea Roşie, sosind în întâmpinarea negustorilor din Djedda sau a pelerinilor din Mecca, sau în Golful Persic, pentru a ajunge la Basra. Odată ajunse în Egipt sau în Siria, aceste mărfuri îşi urmau calea pe pământ sau ajungeau la Istanbul pe mare, prin porturile anatoliene Alanya şi Antalya.

Evoluţia monetară şi dereglările de la sfârşitul secolului

Din secolul al XV-lea, imperiul avea un regim monetar bimetalist. Moneda de argint, asprul (*akçe*), bătută din timpul domniei lui Orkhân, era în mod evident mai folosită decât moneda de aur *(altun, filori)*, adăugată mai târziu. După devalorizările provocate de marile cheltuieli militare din timpul lui Mehmed al II-lea, asprul otoman a cunoscut o perioadă de forţă şi stabilitate ce a continuat şi sub domnia lui Süleymân. Această remarcabilă vigoare monetară era semnul bogăţiei imperiului şi a capacităţii conferite statului de a face faţă cu uşurinţă unor sarcini considerabile. La drept vorbind, „bugetul" din 1527-1528 pune în evidenţă faptul că Anatolia şi Rumelia erau, în sine, deja deficitare la acea dată, căci suportau cea mai mare parte a sarcinii, dar provinciile din Orientul Mijlociu – Egipt, Siria, Diyarbekir – asigurau, pe de altă parte, în ansamblu, un excedent confortabil.

După spusele istoricului monedei otomane, H. Sahillioğlu, între 1491 şi 1566, se obţineau 420 aspri dintr-o greutate de argint de 100 *dirhem*, ceea ce înseamnă că fiecare monedă conţinea 0,731 g metal preţios. Însă, în acelaşi timp, raportul dintre moneda de aur şi aspru s-a modificat: de la 1 pentru 52 între 1491 şi 1516, a trecut la 1 pentru 55 între 1517 şi 1549 şi la 1 pentru 60 între 1550 şi 1566. La această ultimă dată, la urcarea pe tron a lui Selîm al II-lea, se obţineau 450 aspri din 100 *dirhem*,

ceea ce reducea greutatea în argint a fiecărei monede la 0,682 g. De atunci, deprecierea monedei de argint otomane şi slăbirea sa în raport cu aurul se precipită, agravate, pe de altă parte, şi de ştirbirea monedelor şi de înmulţirea contrafacerilor. După câteva tentative nereuşite de a frâna acest proces, Poarta a hotărât, între 1584 şi 1586, sub domnia lui Murâd al III-lea, să emită un aspru extrem de devalorizat: din 100 *dirhem* de argint, se vor bate 800 din aceste noi monede, ceea ce nu lăsa fiecăreia decât 0,384 g argint. În plus, raportul dintre *altun*-ul de 3,517 g aur şi noul aspru era fixat la 1 la 120, echivalenţă ce implica o depreciere a argintului în raport cu aurul, din moment ce gramul de aur, care valora 11,52 g argint în 1566, urca acum la 13,10 g. La urma urmelor, această devalorizare bruscă nu a fost decât o etapă în prăbuşirea asprului, care va continua iremediabil: în 1600, nu mai conţinea decât 0,323 g argint, iar în 1618 – 0,306 g.

Despre deprecierea iniţială din 1566, Braudel a scris că era „primul semn de oboseală a imperiului". De fapt, ea punea în evidenţă ruptura echilibrelor financiare ale statului, cărora salturile ulterioare le-au confirmat profunzimea şi gravitatea. Această dereglare era rezultatul unui complex de factori ce se generau unul pe altul, şi a căror analiză este încă în studiu şi este obiectul discuţiilor.

Criza avea cu siguranţă o dimensiune economică: chiar dacă i-am marcat limitele la secolul al XVI-lea, concurenţa occidentală, cea a produselor, a noilor drumuri comerciale, a cumpărării de materii prime, determinate de preţurile turceşti mici, începe să afecteze anumite ramuri ale economiei otomane şi, în consecinţă, să reducă încasările sultanului. S-a insistat şi pe efectele negative ale aducerii masive în imperiu, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a argintului venit din America, sub forma monedelor mari bătute în Spania sau în Europa centrală, *guruş* (de la germ. *Groschen*); autorităţile otomane, dezorientate şi reacţionând în contratimp, ar fi agravat şi mai mult consecinţele monetare ale aceste invazii, reducând în moneda lor greutatea metalului deja depreciat prin abundenţă.

Pe de altă parte, criza financiară era rezultatul unei crize militare cu mai multe aspecte: în ultima parte a domniei lui Süleymân, ca şi în campaniile împotriva Iranului şi a Austriei de la sfârşitul secolului, războiul îşi schimbase caracterul pentru otomani: el nu mai aducea, ca odinioară, cuceriri rapide, urmate de prăzi fabuloase. El nu mai îngăduia de acum înainte decât progrese modeste sau trecătoare, şi lua un caracter din ce în ce mai defensiv. În aceste condiţii, nu numai că nu mai aducea nimic, ci devenea o sarcină costisitoare, şi chiar ruinătoare. În acelaşi timp, noile condiţii de luptă, impuse mai ales de evoluţia militară a Habsburgilor, privilegiau artileria şi trupele de infanterie dotate cu arme de foc. Din această cauză, marea cavalerie timariotă, căreia i-am observat dificultăţile de funcţionare sub Süleymân, apare ca fundamental inadaptată, desuetă. Dimpotrivă, sultanul trebuia să-şi mărească considerabil efectivele plătite, printr-un proces căruia i-am observat mecanismul. Pericolul era cu atât mai mare pentru echilibrul financiar al statului, cu cât mărirea acestor trupe era concomitentă cu alte fenomene la fel de costisitoare, precum dezvoltarea birocraţiei, numărul prea mare al personalului de Palat, creşterea nemăsurată a cheltuielilor Curţii.

Statul răspunde acestei situaţii noi nu numai prin devalorizarea monedei, ci şi căutând, prin mijloace diverse, să-şi sporească încasările: *timâr*-ele care îşi pierduseră interesul militar sunt ataşate domeniilor Coroanei sau sunt concesionate, în mod venal sau prin favoritisme, fără contrapartida serviciului; mita se generalizează în atribuirea posturilor; procentul de impozite în bani revenind direct statului, precum *cizya* sau *'avâriz*-ele, este mărit mult (cele din urmă devenind şi permanente). Pe de altă parte, sistemul arendei *(iltizâm)*, care costă statul venituri sigure şi rapide, s-a dezvoltat în ciuda scăderii veniturilor pe care o presupune sau a riscurilor de abuzuri şi uzurpări pe care le presupune.

Consecinţele multiple ale tuturor acestor măsuri încep, la sfârşitul secolului, să dea peste cap ordinea instituţională şi socială pe care am descris-o, înrăutăţită, pe de altă parte, de efectele expansiunii demografice. Pentru a da câteva exemple, deprecierea monetară scade veniturile fixe în bani, provocând răzvrătirile ienicerilor, stimulaţi în acelaşi timp de creşterea efectivelor lor; accentuând vlăguirea timarioţilor, împinşi către abuzuri împotriva raialelor; încurajând înflorirea corupţiei la funcţionarii de stat. Fatală anumitor categorii, inflaţia se dovedeşte profitabilă altora şi îngăduie apariţia noilor îmbogăţiţi.

Altă caracteristică a sfârşitului de secol al XVI-lea, exodul ţăranilor, mai ales în Anatolia, are cauze complexe, legate de diferitele fenomene pomenite: creşterea populaţiei contribuie la aceasta, când este prea mare în raport cu resursele, dar şi fuga din cauza fiscalităţii împovărătoare şi, pe de altă parte, atracţia exercitată asupra raialelor de posibilităţile serviciului militar: ei vor forma noile trupe numite *sekbân* sau *sarıca*, de care statul are nevoie în războaiele grele din a doua jumătate a secolului. Trimise înapoi la terminarea campaniilor, aceste elemente, ale căror rânduri sunt îngroşate de dezrădăcinaţii de toate felurile, formează bande rebele, ca acei *celâlî*, care terorizează Asia Mică în anii 1595-1610, şi care provoacă, la rândul lor, depopularea satelor. Când nu trec la jaf, fugarii se transformă în nomazi sau îngroaşă populaţia mărginaşă din marile centre urbane, sau, în alte situaţii, intră în serviciul uzurpatorilor locali, care, profitând de părăsirea terenurilor şi de slăbirea vechiului cadru timariot, îşi croiesc domenii funciare, *çiftlik*.

În contrast cu această dezordine şi aceste mutaţii, descrise pe scurt, ale deceniilor care au urmat morţii lui Süleymân, şi care vor continua şi dincolo de secolul al XVI-lea, domnia marelui sultan a apărut ca o vârstă de aur. Cu toate acestea, este clar că, la o privire mai atentă, nu poate fi acceptată pe de-a întregul această abstracţiune istorică: sâmburele acestor evoluţii viitoare exista chiar în inima perioadei clasice a imperiului.

CAPITOLUL VII

Statul otoman în secolul al XVII-lea: stabilizare sau declin?

de Robert MANTRAN

În comparaţie cu glorioasa epocă a secolului al XVI-lea, cea care cuprinde întregul secol al XVII-lea oferă un aspect mult mai puţin strălucit, în ciuda câtorva personalităţi hotărâte să menţină autoritatea şi prestigiul statului, precum sultanii Osmân al II-lea şi Murâd al IV-lea, şi marii viziri Mehmed Köprülü, Fâzıl Ahmed Paşa şi Fâzıl Mustafâ Paşa.

Bătălia de la Lepanto, în 1571, a creat în Europa creştină un nou climat în legătură cu otomanii. Înfrângerile suferite de aceştia în Ungaria în faţa imperialilor la sfârşitul secolului al XVI-lea, în Georgia şi Azerbaidjan în confruntările cu iranienii la începutul secolului al XVII-lea, revoltele care izbucnesc în Anatolia, în Siria sunt dovezi evidente ale slăbirii statului. Această slăbire este caracterizată, de mai multe ori, de trecerea puterii din mâinile sultanului în cele ale sultanei-mame sau în cele ale principalilor demnitari ai haremului; se amplifică clientelismul, se formează clanuri, iar responsabilii administraţiei, începând cu marii viziri, nu sunt aleşi întotdeauna în funcţie de competenţă, ci în funcţie de apartenenţa la un clan aflat la putere pentru moment. Această degradare este accentuată şi mai mult de dificultăţile financiare, de revoltele ţăranilor din Anatolia.

Încercarea lui Osmân al II-lea de a reinstaura ordinea eşuează tragic, din moment ce, pentru prima dată, un sultan nu este numai detronat, ci şi executat (1622). Dacă Murâd al IV-lea (1623-1640) reuşeşte, în ultima parte a domniei, să redreseze situaţia, dezordinea se instalează din nou după el. Trebuie să aşteptăm venirea lui Mehmed Köprülü în funcţia de mare vizir (1656) pentru a vedea statul otoman într-o epocă bună timp de douăzeci de ani, moment din păcate compromis prin înfrângerile militare de la sfârşitul secolului (eşecul asediului Vienei în 1683, înaintarea ruşilor în Ucraina şi Crimeea), care vor duce la tratatul de la Karlowitz (1699), primul tratat defavorabil semnat de otomani.

Problemelor militare li se adaugă agitaţiile, deseori grave, din provincii, mai cu seamă din provinciile arabe, unde apar tendinţele de autonomie, fără a deveni totuşi

de nesuportat pentru conducerea centrală. De asemenea, în această perioadă apar mişcări insurecţionale cu caracter economic sau social – mai ales în capitală, la jumătatea secolului. Toate acestea dovedesc o degenerescenţă a puterii, marcată mai ales prin absenţa unei personalităţi de anvergură în fruntea statului, cel puţin până în 1656.

Cu toate acestea, pe plan diplomatic, dacă în diferite momente, relaţiile cu imperialii, cu veneţienii şi cu ruşii sunt proaste, în general, ele sunt bune (cu excepţia incidentelor ocazionale) cu puterile occidentale – Franţa, Anglia, Ţările de Jos, active mai cu seamă în domeniul economic şi dornice deja să joace un rol politic în imperiu.

La sfârşitul secolului al XVII-lea, Imperiul otoman nu mai pare atât de redutabil ca odinioară. El începe să fie cunoscut mai bine, observat mai bine, căci călătorii europeni ce îl străbat sunt mai numeroşi şi mai informaţi. Procesul de sclerozare care a cuprins conducerea statului şi mecanismul administraţiei a atins şi lumea intelectuală şi artistică: puţine inovaţii, puţine construcţii remarcabile, puţini literaţi originali, cu rare excepţii. Secolul al XVII-lea este, într-adevăr, perioada în care degradarea edificiului otoman iese la iveală şi se accentuează. Fisurile sunt multiple şi o lucrare de restaurare se dovedeşte a fi absolut necesară pentru a evita prăbuşirea. Oameni curajoşi îşi vor asuma această sarcină în decursul secolului următor.

De la Ahmed I la Murâd al IV-lea (1603-1640)

Conflicte externe

Încrezător în forţa armatei otomane după succesele avute împotriva iranienilor între 1576 şi 1590 şi după pacea favorabilă rezultată de aici, încheiată cu anexarea Georgiei şi a regiunilor din jurul Tabrizului şi Şirazului, sultanul Murâd al III-lea porneşte în 1592 un nou război împotriva imperialilor, la frontierele Bosniei, război ce se întinde până la graniţele Ungariei. O dată în plus, acest stat este miza dintre otomani şi austrieci, la care se adaugă problema suzeranităţii unora sau a altora asupra Moldovei şi a Transilvaniei.

Moartea lui Murâd al III-lea nu întrerupe conflictul, care se prelungeşte sub domniile lui Mehmed al III-lea (1595-1603) şi Ahmed I (1603-1617), care va şti să îi pună capăt. Aliat cu imperialii, principele Ţării Româneşti, Mihai, provoacă turcilor o serie de înfrângeri care îi permit să reunească sub autoritatea sa Moldova şi Transilvania, în timp ce turcii sunt învinşi şi în Ungaria (1595-1599). Cu toate acestea, situaţia este restabilită graţie principelui Transilvaniei, Bocskai, ridicat împotriva Habsburgilor. Însă războiul îi uzează pe combatanţi, şi Ahmed I semnează, împreună cu împăratul Rudolf şi arhiducele Matthias, pacea de la Szitvatorok (11 noiembrie 1606). Punctele principale sunt suprimarea tributului anual plătit de împărat pentru Ungaria, menţinerea frontierelor anterioare conflictului, egalitatea în regimul diplomatic şi protocolar dintre sultan şi împărat.

Această pace, ale cărei efecte se vor resimţi cincizeci de ani, marchează, dacă nu un recul teritorial al otomanilor, măcar o anumită retragere a poziţiilor din faţa

Habsburgilor. Moartea lui Bocskai duce la o nouă tensiune între cele două state, însă fără reluarea luptelor. În final, alegerea lui Gabriel Bethlen ca voievod al Transilvaniei (octombrie 1613), confirmarea acestei alegeri de către sultan şi un nou acord semnat în iulie 1614 (reînnoit în iunie 1615) inaugurează o perioadă de stabilitate în această regiune în care Imperiul otoman se poate menţine la nord de Dunăre.

În aceeaşi perioadă, cazacii încep raidurile pe ţărmurile Anatoliei, iar polonezii se agită la frontierele imperiului; un acord încheiat în septembrie 1617 la Busza limitează acţiunile tuturor acestora.

Profitând de problemele otomanilor în Europa, Şâh 'Abbâs, suveranul Iranului, atacă, recucereşte Georgia şi Azerbaidjanul (1603-1604), înfrânge armata otomană în apropiere de lacul Urmiya (septembrie 1605) şi invadează Anatolia orientală. Această ofensivă încurajează răscoalele printre triburile kurde ale lui Cânbulâd şi triburile druze ale lui Fakhreddîn Ma'ân, ceea ce duce la ameninţarea poziţiilor otomane în Cilicia, în Siria de nord şi în Liban; în plus, Anatolia centrală este zguduită de revoltele provocate de *celâlî*-i (1605-1608). Replica otomană, victorioasă, duce la semnarea păcii în 1612: safavizii ocupă din nou Azerbaidjanul, se angajează să îi ajute pe otomani împotriva cazacilor şi să nu-i mai susţină pe rebelii kurzi; frontierele rămân cele fixate în 1555. Acest conflict nu a adus nimic nici safavizilor, nici otomanilor, cu excepţia revelării, pentru turci, a incapacităţii de a obţine un succes decisiv în această direcţie şi, drept urmare, de a obţine un avantaj oarecare pe plan diplomatic.

Dacă relaţiile cu statele vecine sunt marcate de dificultăţi multiple, provizoriu aplanate, în schimb, ele sunt bune cu Franţa (reînnoirea Capitulaţiilor[1] în 1606), cu Anglia, cu Ţările de Jos (care obţin Capitulaţii în 1612) şi chiar cu Veneţia. Pentru aceste naţiuni, Imperiul otoman rămâne o mare putere cu care relaţiile diplomatice şi mai ales comerciale trebuie menţinute şi chiar dezvoltate, în asemenea măsură potenţialul său de resurse constituie o atracţie majoră.

La moartea lui Ahmed I, în 1617, înlocuirea sa cu fratele său Mustafâ I, un incapabil, este obţinută de către soţia sultanului defunct, Kösem Sultân, care încearcă să îşi asigure puterea. Acuzat de demenţă, foarte repede, Mustafâ I este detronat şi înlocuit de fiul lui Ahmed I, Osmân al II-lea (1618). Domnia acestuia va fi scurtă, însă deosebit de importantă pe plan intern.

În politica externă, problemele Moldovei provoacă un conflict cu polonii, care, învinşi cu ajutorul tătarilor, semnează pacea în octombrie 1621 prin care se angajează să nu intervină în problemele principatelor dunărene ce ţin de otomani, cărora le cedează şi localitatea Hotin.

Plin de siguranţă în urma acestei victorii, Osmân al II-lea încearcă atunci să introducă reforme în administraţia otomană. Însă opoziţia, apoi revolta deschisă a personalităţilor ameninţate, duc la detronarea (1 mai 1622) şi executarea sa. Înlocuirea sa cu Mustafâ I deschide din nou drumul către putere haremului şi favoriţilor, în timp ce vestea dezordinilor din capitală ajunge în provincii şi duce la izbucnirea revoltelor în diferite regiuni, mai cu seamă în Anatolia, unde guvernatorul din Erzurum, Abaza

[1] Convenţii de stabilire a consulilor şi negustorilor.

Mehmed Paşa, se aşază în fruntea rebelilor. Detronarea lui Mustafă I, în septembrie 1623, permite accesul la tron al lui Murâd al IV-lea (1623-1640), ceea ce consacră mai ales victoria mamei sale, sultana Kösem Mahpeyker.

Anarhia care cuprinde statul otoman îl determină pe şahul Iranului, 'Abbâs I, să atace Irakul. El pune stăpânire pe Bagdad (12 ianuarie 1624), unde sunt asasinaţi o mare parte din locuitorii sunniţi, apoi invadează Kurdistanul. O contraofensivă otomană, în 1625-1626, nu reuşeşte decât parţial: doar regiunile din nordul Irakului sunt luate înapoi, însă asediul Bagdadului eşuează; la fel se întâmplă şi în noiembrie 1630. Abaza Mehmed Paşa sfârşeşte prin a se supune, însă alte revolte izbucnesc sau continuă în provinciile arabe, în Crimeea, în Rumelia, şi chiar la Istanbul. Trupele rebele intrate aici reclamă detronarea sultanului. În cele din urmă, acesta este salvat de marele vizir Arnavud Mehmed Paşa (mai 1632). De atunci şi până la sfârşitul domniei, Murâd al IV-lea va asigura în mod efectiv exercitarea puterii, atât pe plan intern, cât şi pe plan extern.

După un conflict scurt cu polonii (1633-1634) şi eliminarea lui Abaza Mehmed Paşa şi a rebelilor *celâlî* (august 1634), Murâd al IV-lea porneşte o expediţie împotriva safavizilor în Armenia şi Azerbaidjan. Victoria sa nu durează, căci, după întoarcerea la Istanbul, iranienii reiau teritoriile pierdute (iarna 1634). După ce a fost nevoit să facă faţă problemelor din Transilvania (1634-1637), Murâd al IV-lea atacă Irakul, ia înapoi Bagdadul în decembrie 1638 şi îşi propune să invadeze Azerbaidjanul, moment în care şahul Iranului, Sâfî I, cere pacea. Semnată la Kasr-e Şîrîn pe 17 mai 1639, aceasta îi permite sultanului otoman controlul total asupra Irakului şi a provinciilor orientale ale imperiului, Armenia orientală şi Azerbaidjanul rămânând în mâinile safavizilor. Murâd al IV-lea moare puţin după aceasta (8 februarie 1640), lăsând autoritatea şi prestigiul statului otoman restabilite.

Probleme interne

Când Ahmed I urcă pe tronul otoman, în decembrie 1603, situaţia internă a Imperiului otoman este mai puţin strălucită decât apare în ochii observatorilor străini, pentru care cunoaşterea lumii turceşti este încă departe de a fi profundă. Imperiul otoman pare puternic, acoperă teritorii enorme, de unde îşi trage resurse imense, domină o mare parte din aria mediteraneană şi nu pare să fie afectat de folosirea de către occidentali a rutei pe la Capul Bunei Speranţe pentru a ajunge la bogăţiile Indiei, Chinei şi ale Extremului Orient. Desigur, introducerea argintului american în circuitul economic al Europei occidentale are consecinţe la Istanbul, unde problemele financiare, mai precis cele monetare, îşi fac apariţia la sfârşitul secolului al XVI-lea, însă imperiul pare să fi depăşit aceste dificultăţi. Pe de altă parte, conflictele din această perioadă nu privesc puterile occidentale, preocupate atunci mult mai mult de propriile lor probleme interne sau de expansiunea dincolo de mare, aceste conflicte părându-le mai degrabă nişte incidente locale, fără mari repercusiuni asupra vieţii imperiului şi încă mai puţin asupra relaţiilor lor, mai ales economice, cu imperiul.

Un ansamblu politic atât de vast, atât de variat ca Imperiul otoman nu poate avea o existenţă fără incidente, fără probleme, fără evoluţie. Expansiunea sa extraordinară,

accesul la bogății în oameni, în mijloace, în produse au provocat tulburări care au putut fi controlate atâta timp cât în fruntea statului s-a aflat un bărbat care a știut să-și impună autoritatea și linia politică, care a știut, de asemenea, să își aleagă subordonații și să limiteze dorințele și excesele supușilor săi.

Or, la sfârșitul secolului al XVI-lea, Mehmed al III-lea lasă deja direcționarea conducerii imperiului mamei sale, Sâfiye Sultân, care, în timpul celor opt ani de domnie ai fiului său, pune în fruntea administrației unsprezece mari viziri, fapt ce nu duce la o continuitate politică absolută. În plus, expedițiile militare nu sunt încununate de succes, se produc incidente între ieniceri și spahii, care degenerează în revolte în Anatolia, unde ienicerii dezertori caută refugiu: aceștia se sprijină pe țăranii ruinați sau oprimați, pe care îi împing la revoltă împotriva deținătorilor de proprietăți funciare, timarioți mai mult sau mai puțin legitimi, și împotriva funcționarilor veroși care caută să profite de slăbirea conducerii centrale.

Sosirea la putere a lui Ahmed I pare să aducă unele ameliorări, mai ales în materie de stabilitate, din moment ce până în 1617 nu se succed decât șase mari viziri, dintre care trei rămân în funcție mai mult de patru, trei și respectiv, doi ani. Sultanul este, el însuși, foarte religios, apreciind poezia și dornic să facă să domnească pacea în exterior, ca și în interior. Lui îi datorăm construcția la Istanbul a marii moschei care îi poartă numele, mai cunoscută ca Moscheea Albastră; de asemenea, el întemeiază fundații pioase (*evkâf*) și înfrumusețează Ka'ba; în plus, el promulgă *kânûnnâme*-uri destinate să fixeze anumite reglementări administrative și comerciale ale imperiului. Chiar dacă nu dovedește pasiune pentru putere, el știe totuși să își aleagă marii viziri și înalții funcționari ai statului atât de bine încât domnia sa constituie, în ansamblu, o perioadă destul de bună în istoria Imperiului otoman.

La moartea lui Ahmed I (22 noiembrie 1617), urmașul său ar fi trebuit să fie fiul cel vârstnic, Osmân, atunci în vârstă de treisprezece ani. Tinerețea sa nu trebuia să constituie un obstacol, din moment ce tatăl său urcase pe tron la aceeași vârstă. Însă intervenția sultanei Kösem a fost decisivă. De la sultanul Ahmed I, ea avea mai mulți fii, ce puteau să domnească într-o zi; în cazul urcării pe tron a lui Osmân, înlăturarea lor nu putea fi împiedicată din momentul când acesta ar fi avut el însuși un fiu; astfel, Kösem a manevrat probabil în așa fel încât l-a eliminat pe Osmân în beneficiul unchiului său, Mustafâ: acesta nu avea copii și, în plus, era bolnav mintal; nimeni nu se îndoiește că el nu ar fi putut și nu ar fi trebuit să domnească mult, și – o dată Osmân îndepărtat – un fiu al lui Kösem ar fi urcat pe tron. Mustafâ a devenit deci sultan sub numele de Mustafâ I, inaugurând astfel un nou mod de succesiune, cel de primogenitură. Noul sultan dovedindu-se efectiv incapabil să guverneze, a fost detronat trei luni mai târziu (26 februarie 1618), la instigarea lui *kızlar aghassı* din harem, Mustafâ, partizan al lui Osmân, care a fost proclamat de îndată sultan și a devenit Osmân al II-lea.

Osmân al II-lea: eșecul unei reforme

Deși tânăr încă, Osmân al II-lea se dovedește a fi un om de caracter, hotărât să își asume îndatoririle puterii și să o facă respectată. Foarte repede, el îndepărtează

personalităţile din harem, începând cu Kösem Sultan, apoi numeşte un nou mare vizir şi alţi înalţi demnitari. De asemenea, domnia lui este marcată de semnarea păcii cu Iranul (septembrie 1618) şi cu Polonia (septembrie 1621). Astfel, Osmân al II-lea se poate gândi să aducă reforme sistemului guvernamental otoman. În faţa degradării acestuia, şi mai ales a slăbirii armatei, slăbire pe care o pune în mare parte pe seama recrutării eterogene a *devşirme*-lei, sultanul vizează să „turcizeze" administraţia şi armata, recurgând la elemente anatoliene. De asemenea, considerând excesivă puterea ulemalelor, el le restrânge privilegiile materiale. Toate acestea provoacă opoziţia celor ameninţaţi şi mai cu seamă a ienicerilor, care se răscoală şi cer eliminarea principalilor consilieri ai sultanului, cerere aprobată de *şeykh ül-islâm* (18 mai 1622). Refuzul sultanului declanşează o ripostă violentă a ienicerilor: aceştia intră în palat, îl eliberează pe fostul sultan Mustafâ, pe care îl proclamă din nou sultan. Puţin mai târziu, Osmân este arestat, detronat şi, în cele din urmă, executat pe 20 mai 1622.

Pentru prima dată deci, un sultan este victima unei revolte. Bineînţeles, acest eveniment le întăreşte ienicerilor părerea despre puterea lor în stat şi opreşte orice tentativă de reformă a administraţiei şi a armatei. În plus însă, el dovedeşte faptul că persoana sultanului nu mai este considerată sacră şi intangibilă.

Asasinarea lui Osmân al II-lea este urmată de cea a altor numeroşi demnitari. Ienicerii îşi impun voinţa în desemnarea noilor responsabili şi seamănă dezordinea în capitală. Nebunia sultanului Mustafâ I favorizează activităţile sultanei-mame Kösem, care, sprijinindu-i pe revoltaţi, îl numeşte mare vizir pe Mere Hüseyin Paşa, care îi elimină încetul cu încetul pe autorii loviturii de stat.

În provincie, guvernatorul de Tripoli, Yûsuf Seyfedîn, încearcă să devină independent faţă de conducerea centrală. Însă mai ales în Anatolia orientală, guvernatorul de Erzurum, Abaza Mehmed Paşa, acţionează împotriva ienicerilor şi găseşte sprijin în populaţiile locale, nemulţumite de condiţiile dificile de viaţă, şi în adversarii ienicerilor. Curând, cvasi-totalitatatea Anatoliei centrale trece sub autoritatea lui Abaza Paşa, în timp ce la Istanbul, marele vizir trebuie să facă faţă revoltei spahiilor şi ulemalelor. În cele din urmă, el este înlăturat şi înlocuit cu Kemankeş 'Alî Paşa (30 august 1623), care îl detronează pe sultanul Mustafâ I şi îl proclamă sultan pe fiul mai mare al lui Ahmed I, în vârstă de unsprezece ani, care ia numele de Murâd al IV-lea (10 septembrie 1623).

De fapt, în acest moment, puterea se află în mâinile mamei sale, sultana Kösem Mahpeyker. Având o personalitate puternică, ea va conduce efectiv afacerile de stat, sprijinindu-se pe oamenii seraiului, pe care îi schimbă după bunul său plac şi după circumstanţe, tot ea numind sau demiţând marii viziri (opt între 1623 şi 1632, dintre care trei vor muri de moarte violentă) şi înalţii funcţionari (nouă *baş-defterdâr*-i în aceeaşi perioadă). Aceste două posturi de mare vizir şi responsabil financiar se dovedesc a fi cu deosebire periculoase, în virtutea dificultăţilor politice şi a problemelor financiare pe care le cunoaşte acum imperiul. Nu există continuitate, nici viziune guvernamentală, nici coeziune administrativă. Încercarea de reformă a lui Osmân al II-lea i-a înspăimântat pe deţinătorii de privilegii, de funcţii remunerate sau de

situații înalte pe plan juridico-religios. Egoismele, reacțiile „corporatiste" antrenează atât armata, cât și administrația civilă; izbucnesc conflicte multiple, cărora sultana-mamă încearcă să le găsească o soluție prin destituiri, numiri, promovări, ba chiar prin condamnări la moarte.

Această situație dezastruoasă la nivelul conducerii nu poate decât să încurajeze revolta lui Abaza Mehmed Pașa, care continuă până în 1628, suferind retrageri și succese după cum în fața sa se găsea un mare vizir hotărât să lupte împotriva lui sau nu. Profită de împrejurări și timarioții cu terenuri și venituri confortabile, personalități locale care urmăresc să ajungă notabilități *(a'yân)* și să-și întărească poziția socială și economică.

În timp ce puterea otomană se degradează, șahul Iranului atacă Irakul și cucerește Bagdadul (12 ianuarie 1624), apoi o parte din Kurdistan. Această înfrângere provoacă reacții antiguvernamentale la Istanbul, ca și în provincii; trupele otomane sunt nevoite să lupte atât împotriva safavizilor, uneori cu succes, cât și împotriva rebelilor. Abaza Pașa se supune, însă izbucnesc revolte în Crimeea (1624-1628), în Rumelia și în Anatolia (1629), în Egipt, în Yemen, în Liban (1630-1631). Acestea nu tulbură numai ordinea politică: trimiterea de trupe pe diferite fronturi, darurile nenumărate acordate ienicerilor împovărează finanțele statului, care nu mai pot fi redresate; impozitele, taxele sunt percepute neregulat, veniturile legate de comerțul intern și extern sunt în scădere. În plus, aprovizionarea orașelor, în special a capitalei, cunoaște serioase dificultăți, ceea ce duce la creșterea prețurilor produselor și la manifestări de nemulțumire ale populației.

Conducerea otomană pare acum să abandoneze exercițiul efectiv al puterii. Cei ce ar putea acționa se complac în rivalități, în căutarea satisfacțiilor materiale, cel mai adesea fără viitor. Din cauza personalității lui Kösem Sultân și a lui *kızlar aghası* Mustafâ, haremul, care constituie mediul politic dominant, se arată incapabil să adopte o conduită capabilă să asigure, dacă nu supraviețuirea statului, care nu este compromisă, măcar respectarea puterii.

Murâd al IV-lea și restaurația puterii sultanului

Într-un context politic confuz, în care fiecare înalt demnitar (marele vizir, *baș-defterdâr,* aga ienicerilor etc.) caută să-și formeze o clientelă pentru a avea un grup de presiune sau o forță de rezistență, luptele dintre clanuri încurajează mișcările de revoltă, mai mult sau mai puțin accentuate, însă deseori violente. Astfel, începutul anului 1632 este marcat la Istanbul de grave incidente care afectează doi mari viziri succesivi: primul, victimă a unei revolte a ienicerilor, al doilea, executat la ordinul sultanului (18 mai 1632). De fapt, Murâd al IV-lea, atunci în vârstă de douăzeci și doi de ani, se hotărăște să preia conducerea imperiului.

Cu sprijinul noului mare vizir, Tabaniyası Mehmed Pașa, care va rămâne în funcție aproape cinci ani, și inspirându-se din criticile formulate de scriitorul Koçi Bey în a sa *Risale,* el întreprinde o severă operațiune de reinstaurare a ordinii. Sunt dați morții sau înlăturați rebelii dintre spahii și ieniceri, autorii abuzurilor dintre funcționarii

administrației și ai justiției (inclusiv un *şeykh ül-islâm*). Represiunea nu îi ocolește nici pe anumiți membri ai familiei sultanului. O parte din personalul guvernamental este astfel reînnoită. În aproximativ un an, ordinea este restabilită, autoritatea și prestigiul sultanului, reabilitate. Imperiul otoman este iar guvernat. Astfel, la începutul anului 1633, în urma unui enorm incendiu ce a distrus patru cincimi din Istanbul și a provocat un val de nemulțumiri exprimate mai ales în *kahvekhâne* (cafenele), sultanul promulgă un firman ce interzicea folosirea cafelei (și a tutunului) și ordona închiderea cafenelelor, ordin extins în întregul imperiu și aplicat pe toată durata domniei lui Murâd al IV-lea. Un an mai târziu, ordinul include și închiderea tavernelor și a prăvăliilor de băuturi, și interzice consumul vinului. Aceste interdicții fac obiectul unei aplicări riguroase, supravegheate personal de sultan. De asemenea, este repusă în vigoare obligația pentru membrii comunităților nemusulmane de a purta veșminte distinctive; poetul Nef'î, a cărui pană este considerată prea satirică, este trimis la moarte în ianuarie 1635 pentru că a zeflemisit câteva ulemale.

Murâd al IV-lea apare astfel ca restauratorul virtuților religioase și morale, dar și ca un suveran exigent. El nu este totuși lipsit de sensibilitate, scrie versuri și încurajează o anumită activitate intelectuală, cu condiția ca aceasta să nu depășească limitele stabilite de el. Însă, mai cu seamă, sultanul a readus pe linia de plutire finanțele statului, confiscând averile rău dobândite, revizuind registrele de impozite, obligând la plata regulată a acestora. El promulgă un anumit număr de reglementări (*kânûnnâme*) referitoare la administrația, mai ales financiară, a capitalei și a provinciilor. În plus, el a recucerit Bagdadul de la iranieni și a încheiat cu aceștia o pace avantajoasă.

La data când Murâd al IV-lea moare, pe 9 februarie 1640, Imperiul otoman se găsește într-o situație politică favorabilă: pacea internă este restabilită aproape complet, dușmanii din exterior sunt învinși, iar relațiile cu marile puteri occidentale sunt bune. Imperiul cunoaște o scurtă perioadă de prosperitate, care se reflectă în creșterea demografică și în dezvoltarea economică a capitalei. Nu avem un recensământ al orașului, însă se estimează că populația sa ajunge la 600 000 locuitori, ceea ce face din Istanbul primul oraș al Europei. Activitatea economică internă este intensă, iar comerțul internațional se împarte între venețieni, francezi, englezi, olandezi; totuși, francezii cunosc o perioadă de stagnare, dacă nu de retragere, din cauza problemelor politice și religioase existente atunci în Franța, în timp ce venețienii, ale căror frontiere sunt un frecvent obiect de litigiu cu otomanii, desfășoară o activitate comercială fluctuantă: cu toate acestea, ei rămân partenerul principal al imperiului. Pe de altă parte, se pare că Murâd al IV-lea a procedat la o devalorizare a piastrului otoman către 1636-1637, anulată puțin după moartea sa, în primăvara lui 1640.

Pe scurt, guvernarea lui Murâd al IV-lea a îngăduit refacerea, pentru moment, a prestigiului, puterii și solidității Imperiului otoman.

Degradarea conducerii centrale (1640-1656)

Această situaţie nu va dura. Urmaşul lui Murâd al IV-lea, fratele său Ibrâhîm I (1640-1648), supranumit *Delî* (cel Nebun), este un bolnav incapabil, mai preocupat de plăcerile personale decât de afacerile de stat, care se reîntorc în mâinile sultanei-mame Kösem. Totuşi, primii ani de domnie trec fără mari probleme sau ciocniri, datorită mai cu seamă gestiunii înţelepte a marelui vizir Kemankeş Kara Mustafâ Paşa (1638-1644). Acesta se străduieşte să continue opera lui Murâd al IV-lea, însă este nevoit să facă faţă intrigilor de harem şi ambiţiilor anumitor persoane de vază, cum ar fi preceptorul şi consilierul sultanului, Hüseyin Efendi, supranumit Cinci Hoca, mare favorit al sultanei *vâlide*, şi al doilea vizir, Yûsuf. Rivalitatea se sfârşeşte în dezavantajul marelui vizir, care este demis, apoi executat (31 ianuarie 1644).

Succesorii săi nu sunt deosebit de străluciţi. Se formează şi se confruntă partide, mai ales în legătură cu declanşarea războiului din Creta împotriva veneţienilor. Acest război, dorit de Cinci Hoca şi căruia i se împotrivea Kemankeş Kara Mustafâ Paşa, nu aduce rezultate edificatoare în viitorul apropiat. În plus, cheltuielile făcute, alături de delapidările datorate exceselor sultanului şi deturnării de bunuri şi venituri ale statului, contribuie la ruina Vistieriei. Noi tulburări izbucnesc în provincii. Ienicerii, prost sau deloc plătiţi, se revoltă şi îşi iau din ce în ce mai multe libertăţi faţă de statutul lor. Anumiţi spahii îşi transformă *timâr*-ele în proprietăţi personale, în timp ce alte *timâr*-e ajung la favoriţii şi favoritele Palatului.

După detronarea şi executarea sultanului Ibrâhîm (8 august 1648), o luptă de influenţă se va declanşa între *vâlide sultân* Kösem şi mama noului sultan Mehmed al IV-lea (în vârstă de şase ani), sultana Khadîce Turhân; Kösem, învinsă, este strangulată (1651). Cu toate acestea, situaţia nu se va ameliora, căci alţi favoriţi îi vor înlocui pe cei vechi: marii viziri se vor succeda rapid, venalitatea obţinerii funcţiilor va deveni curentă în diferitele birouri ale administraţiei centrale sau provinciale şi în justiţie. Statul otoman va cunoaşte atunci o perioadă dramatică.

Luptele de influenţă

Sultanul Ibrâhîm I îşi petrece timpul în plăcerile haremului. El dispune de un număr consecvent de favorite, cărora le oferă, în afara darurilor de preţ, venituri din bunurile de stat. Influenţa persoanelor de vază din harem, sultane-mame, *khâsseki*, intendenţi (*kızlar aghassı*), iese la iveală după executarea marelui vizir Kemankeş Kara Mustafâ Paşa. Între 1644 şi 1656, se succed optsprezece mari viziri, dintre care patru sunt executaţi, unsprezece demişi, doi îşi dau ei înşişi demisia şi unul singur moare de moarte bună. Aceeaşi succesiune se manifestă şi în alte funcţii înalte, cum ar fi cele de *şeykh ül-islâm* (doisprezece în aceeaşi perioadă), *baş-defterdâr* (douăzeci şi trei), *kapudan paşa* (optsprezece) şi, bineînţeles, guvernatori de provincii, Egiptul fiind cel mai vizat, datorită veniturilor importante ale acestui post. Fiecare dintre personalităţile numite are o clientelă căreia îi sunt atribuite posturi mici, însă, cum durata menţinerii în funcţie este cel mai adesea limitată, după capriciile

sau influențele exercitate în harem sau în jurul acestuia, fiecare caută să tragă maximum de profit din postul pe care îl ocupă.

Cu toate acestea, până la moartea lui Ibrâhîm I, statul otoman pare să reziste încă. Pe de o parte, el dispune de fondurile strânse de Murâd al IV-lea și beneficiază de acțiunea pozitivă a lui Kemankeș Kara Mustafâ Pașa. Pe de altă parte, războiul din Creta începe cu succese, prin cucerirea orașelor La Canea și Retimo. În capitală, nu se produce nici o agitație populară și nici o mișcare a corporațiilor. Comerțul funcționează bine, redresarea monedei de către Kara Mustafâ își face simțită încă efectele, asprul și piastrul își mențin valoarea și, în afară de venețieni după iunie 1645, străinii nu suferă în urma situației politice.

În schimb, începând cu 1648, lucrurile se schimbă: Kösem Sultân, bunica lui Mehmed al IV-lea, vrea să-și exercite în continuare puterea, însă se lovește de mama sultanului, Khadîce Turhân. Războiul apasă asupra Vistieriei, veniturile acesteia sunt delapidate și trebuie să se recurgă la expediente pentru a face ienicerilor darul de urcare pe tron, cum ar fi confiscarea de averi, ca cea a lui Cinci Hoca (executat în 1648). Însă nu toată lumea poate fi mulțumită: numărul funcționarilor guvernamentali a urcat la mai bine de 100 000 persoane, cu 40 000 în plus față de 1640, iar bugetul oficial arată un deficit de 150 milioane de aspri. Izbucnesc revolte în rândurile personalului din serai și al spahiilor din garnizoana Istanbulului.

Silit de nevoia de bani, marele vizir Melek Ahmed Pașa fixează un impozit extraordinar asupra *timâr*-elor de 50% *(bedel-i timâr),* dublează impozitele de campament *(ordu akçesi),* instaurează în sistem oficial venalitatea acordării posturilor și procedează la o devalorizare forțată: el bate piaștri și aspri cu titlu bun și-i obligă pe meșteșugari și pe negustori să-i accepte și să-i schimbe cu țechinii, cu o rată de 260 aspri pentru 1 țechin în loc de 170 (sau de 120 aspri, în loc de 80, pentru 1 piastru); în plus, impozitele și taxele trebuiau plătite în monedă de valoare. Această măsură provoacă revolta membrilor corporațiilor, având drept consecință destituirea marelui vizir și asasinarea lui Kösem Sultân (septembrie 1651).

Încercarea marelui vizir Tarhuncu Ahmed Pașa de a reorganiza administrația și de a umple Vistieria suscită în asemenea măsură reacțiile profitorilor regimului, încât aceștia obțin destituirea și executarea vizirului (martie 1653), în timp ce bugetul de stat cunoaște un deficit de 170 de milioane aspri (încasările ridicându-se la 500 milioane aspri). La rândul lor, ulemalele se străduiesc să influențeze anturajul sultanului în sensul unui conservatorism strict opus oricărei reforme interne. Peste doi ani, marele vizir Ipșır Mustafâ Pașa va avea aceeași soartă tragică. Finanțele sunt într-o dezordine totală. Pentru a fi plătite trupele, se recurge mai cu seamă la confiscarea de bunuri, la baterea de aspri ce conțin mai multă aramă decât argint: este moneda numită la Istanbul „moneda țigănească" sau „moneda tavernelor". Două revolte succesive, ale ienicerilor și ale populației din capitală, în mai 1655 și martie 1656, dezlănțuie execuții, schimbări, confiscări, fără a ameliora totuși situația. În provincie, locuitorii se ridică împotriva guvernatorilor și a funcționarilor corupți, sau guvernatorii înșiși se revoltă împotriva puterii centrale, precum Abaza Kara Hasan Pașa, care pornește o revoltă a *celâlî*-ilor în Anatolia centrală.

La toate acestea, se adaugă războiul cu Veneția. În martie 1650, flota venețiană a blocat strâmtoarea Dardanele. În iunie același an, ea provoacă o serioasă înfrângere flotei otomane, care își ia revanșa în mai 1654. Din nou învinși însă în fața Dardanelelor pe 26 iunie 1656, otomanii abandonează insulele Lemnos, Samothrace și Tenedos (iulie-august 1656). Această înfrângere provoacă panică în Istanbul, unde prețurile produselor alimentare urcă fulgerător. Cu greu, marele vizir reușește să-l convingă pe sultan, care a fugit la Üsküdar, să se reîntoarcă în capitală (3 septembrie 1656). Acestea sunt condițiile în care sultanul, sau mai degrabă mama sa, Khadîce Turhân, face apel la Mehmed Köprülü ca mare vizir (15 septembrie 1656).

Criza puterii

Cum se explică această degradare a statului otoman? Mai întâi, trebuie să constatăm că acesta nu mai este statul dinamic din secolul al XVI-lea. Nu se mai fac cuceriri, nu mai există pradă de război și veniturile sunt mai mici, în timp ce trebuie întreținută în continuare o armată costisitoare (numărul militarilor a trecut de la 48 000 în 1595 la 66 300 în 1609, la 70 900 în 1630, 64 150 în 1635, 59 200 în 1640, 85 000 în 1652, ienicerii reprezentând două treimi din aceste cifre). Numărul *timâr*-elor rămâne același, iar beneficiarii nu sunt mai puțini, dimpotrivă, din cauza creșterii clientelei marilor demnitari: astfel, confiscările servesc mai ales la acoperirea nevoilor Vistieriei.

Pe de altă parte, condițiile din secolul al XVI-lea se modifică, în timp ce raporturile dintre oameni și, mai larg, dintre puteri, evoluează. Ar fi trebuit ca administrația otomană să urmărească această evoluție, să se adapteze, să țină cont și de schimbările interne din provincii și, drept urmare, să transforme textele *kânûnnâme*-urilor. Or, se constată că populațiile, categoriile sociale sau profesionale aflate în chestiune, nu-și doresc să vadă modificate aceste texte juridice care constituie, pentru ele, o garanție. Nici funcționarii nu-și doresc schimbări care i-ar putea obliga să-și reconsidere formația, obiceiurile, poate chiar avantajele. *Statu quo*-ul este deci impus de uzanțe, însă această soluție facilă provoacă o sclerozare care nu poate fi decât nefastă.

Această stare de spirit s-a impus în mediile de ulemale, care nu caută să reînnoiască sau să amelioreze ideile și, în plus, practică un nepotism din ce în ce mai accentuat. Se formează astfel în provincii grupuri de presiune alcătuite din notabili *(a'yân)* cu care funcționarii cad la învoială și cărora trebuie să le îndeplinească dorințele, căci acești notabili – proveniți din timarioți, din mari negustori sau din înalți funcționari – posedă bunurile, bogățiile și, drept urmare, autoritatea asupra provinciei și a locuitorilor săi. Or, aceste „feudalități" sunt din ce în ce mai active pe măsură ce puterea centrală slăbește. Exigențele financiare ale conducerii apasă asupra locuitorilor din orașe, însă mai cu seamă asupra țăranilor, supuși abuzurilor proprietarilor funciari și ale funcționarilor civili sau militari. Câteodată, țăranii sunt constrânși să-și vândă terenurile, să le abandoneze pentru a deveni lucrători agricoli, să se refugieze în orașe sau chiar să formeze grupuri situate în afara legii. Astfel, în prima jumătate a secolului al XVII-lea,

în Anatolia se produc multe revolte cu caracter social (*celâlî*), în timp ce cele din Siria şi Liban au mai degrabă un caracter politic sau religios.

Schimbările rapide şi multiple care se produc la nivelul conducerii şi în administraţie se repercutează asupra unui mare număr de posturi din capitală şi din provincie. Majoritatea funcţionarilor, fiind nevoiţi să îşi întărească numirea prin cadouri mai mult sau mai puţin bogate, încearcă să tragă maximum de profit financiar dintr-o situaţie despre care nu ştiu niciodată dacă va dura. Oprimarea fiscală creşte în administraţie: nici *a'yân*-ii, nici chiar consulii şi negustorii străini din porturi nu ocolesc folosirea acestui procedeu pentru a obţine mai multe avantaje.

În urma absenţei unei autorităţi recunoscute în fruntea statului, bazele acestuia sunt zdruncinate: neglijenţa gravă în problemele financiare, venalitatea posturilor juridice şi administrative, atribuirea *timâr*-elor favoriţilor şi nu militarilor, sunt dovezi edificatoare ale acestei degradări. Din cauza dificultăţilor financiare, ienicerii sunt prost plătiţi sau chiar, câteodată, nu sunt plătiţi. În afara incidentelor pe care le provoacă, ei îşi iau libertăţi faţă de statutul lor: celibat, recrutare mai puţin strictă, rezidenţă în afara cazarmelor, vânzare a postului sau transmiterea acestuia la un fiu, intervenţii în micul comerţ, asocierea cu negustori sau meşteşugari etc. Cât despre aceştia din urmă, îi vedem pentru prima dată revoltându-se împotriva conducerii, când marele vizir le pretinde plata taxelor şi a impozitelor în monedă bună, atunci când numai cea de proastă calitate este în circulaţie.

Structurile statului se clatină: astfel, în Maghreb, suzeranitatea otomană, fără a fi contestată efectiv, este redusă în măsura în care puterile locale sunt exercitate de miliţiile de ieniceri sau de grupuri de corsari care îl aleg şef pe unul dintre ei, în timp ce reprezentantul sultanului, cu toate titlurile de *vâlî* (guvernator) şi de paşă, nu mai este decât simbolul legăturii dintre provinciile vestice şi capitală.

Pe plan diplomatic, relaţiile sunt bune cu Franţa, Anglia, Ţările de Jos şi chiar cu Veneţia, până la începerea războiului din Creta: ambasadori permanenţi sunt numiţi în capitala otomană, sunt deschise consulate în principalele porturi în care se stabilesc negustorii, utilizând cât mai bine stipulaţiile Capitulaţiilor. Aceste facilităţi acordate străinilor se adaugă transformărilor survenite în comerţul internaţional de tranzit din imperiu: folosirea de către occidentali a drumului pe la Capul Bunei Speranţe pentru transportul spre Europa a produselor Orientului începe să-şi facă simţite efectele.

Cu toate acestea, comerţul internaţional nu reprezintă încă decât o mică parte din operaţiunile comerciale efectuate în Imperiul otoman; în continuare, cererea internă este mare, structurile tradiţionale (caravane, staţii de poştă, pieţe, reţele de negustori) nu au dispărut. Singurul impact constă într-o anumită diminuare a veniturilor vămilor şi o sărăcire monetară datorată manipulaţiilor asupra monedelor otomane, agravate, începând cu 1630-1640, de apariţia unui comerţ de monede, comerţ aflat în mâinile europenilor, care beneficiază de argintul „american" cu care, la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea, plătesc produsele din Orientul Apropiat. Însă negustorii europeni încep şi exportul către imperiu al produselor fabricate de toate noile industrii occidentale şi nu doresc să fie plătiţi în monedă devalorizată: ei practică trocul, sau pretind monedă veritabilă; moneda cu titlu slab devenind curentă

în imperiu – cel puțin în capitală și în Anatolia –, negustorii occidentali, italieni, francezi sau chiar olandezi, exportă monede de acest tip și fac din acestea un veritabil obiect de comerț.

Mediocritatea sultanilor, degradarea autorității guvernamentale, destabilizarea provinciilor, revoltele locale, dificultățile financiare, incapacitatea de a câștiga victoria în fața venețienilor, care erau totuși mai puțin puternici decât altădată, începutul infiltrării economice a occidentalilor – toate acestea fac din jumătatea secolului al XVII-lea un moment dramatic pentru Imperiul otoman.

Epoca vizirilor Köprülü (1656-1683)

Numirea lui Mehmed Köprülü ca mare vizir inaugurează o epocă de mai bine de douăzeci de ani de stabilitate guvernamentală, de redresare politică și de refacere a prestigiului otoman. Această perioadă este martora ajugerii la putere a lui Mehmed Köprülü (1656-1661), apoi a fiului său Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (1661-1676) și a ginerelui său Merzifonlu Kara Mustafâ Paşa (1676-1683), al cărui vizirat se va termina tragic, după eșecul asediului Vienei (septembrie 1683).

Mehmed Köprülü (1656-1661)

Mehmed Köprülü are mai mult de șaptezeci de ani când este numit mare vizir. Născut într-o familie albaneză (de origine creștină?) stabilită în apropiere de Merzifon, în orașul Köprü – de unde și-a luat numele, și care astăzi se numește Vezirköprü – el este recrutat în *devşirme* și trece prin diferite servicii ale Palatului. Devine un apropiat al lui Bosnak Hüsrev Paşa, viitor agă al ienicerilor, apoi mare vizir, ocupă diferite posturi în administrația din provincie, apoi în Istanbul, devine guvernator de Trabzon (Trebizonda), deține diferite funcții în armată sau în administrație, în final ajunge guvernator de Tripoli. Recomandat lui *vâlide sultân*, este numit mare vizir pe 15 septembrie 1656, ceea ce acceptă cu condiția de a avea deplină autoritate.

Puțin cunoscut, fără legături strânse cu diferitele partide din Istanbul, energic, hotărât să-și îndeplinească datoria fără slăbiciune și să-i redea autoritatea conducerii, Mehmed Köprülü îi pedepsește fără întârziere pe *kâdîzâde*, extremiști religioși, îl execută pe Abaza Ahmed Paşa, vinovat de a fi părăsit Bozca Ada (Tenedos) în favoarea venețienilor, reprimă o revoltă a spahiilor, al căror contingent este curățat mai târziu de elementele nedorite, înregistrează o strălucită victorie navală asupra venețienilor (iulie 1657), ceea ce permite recucerirea garnizoanei Bozca Ada și a Lemnosului (august și septembrie 1657): Strâmtorile sunt eliberate de sub blocada venețienilor, scăpându-i astfel pe stambulioți de pericolul foametei, sau chiar de cel al unei revolte.

Puțin mai târziu, este pornită o expediție împotriva principelui Transilvaniei Gheorghe al II-lea Rákóczi, răsculat împotriva otomanilor: înfrânt și pus pe fugă, acesta este înlocuit cu Acațiu Barcsai (iunie-septembrie 1658). În același timp,

izbucnește o revoltă printre spahii, neliniștiți de rigorile impuse de Mehmed Köprülü: rebelii, veniți din Alep, conduși de Abaza Kara Hasan Pașa, ajung până în Anatolia occidentală și pun la cale asasinarea marelui vizir. Acesta reacționează însă, ștergând dintre rândurile spahiilor mai multe mii dintre ei și executându-i pe câțiva; în ciuda unei înfrângeri a armatei otomane la Ilgın (decembrie 1658), rebelii sunt învinși în cele din urmă, iar capii lor sunt executați (februarie 1659). O revoltă în Egipt și o alta în Antalya sunt reprimate energic (primăvara 1659).

Continuând politica de reinstaurare a ordinii în imperiu, Mehmed Köprülü procedează la epurarea contingentelor militare și civile, pedepsindu-i aspru pe *celâlî*-i, pe funcționarii și ofițerii ce ocupă pe nedrept o funcție, fără titlu oficial. Rigoarea sa se manifestă și în domeniul financiar, unde cheltuielile excesive sunt limitate, delapidatorii sunt urmăriți, posesorii de *timâr*-e și *ze'âmet*-uri trebuie, la rândul lor, să-și reînnoiască diplomele achitând o taxă. Impozitele se percep regulat și, dacă la începutul viziratului, trupele au putut fi plătite printr-un împrumut forțat – și garantat! – de la posesorii de mari averi, mai târziu soldele sunt plătite cu regularitate: în 1071 (1660-1661), bugetul statului este, practic, în echilibru (580 milioane de aspri încasări pentru 593 cheltuieli), ceea ce dovedește un mare efort de redresare.

De cealaltă parte a balanței, trebuie să punem executarea abuzivă a anumitor persoane de vază, stagnarea campaniei din Creta, măsurile luate împotriva negustorilor francezi din Istanbul din cauza ajutorului dat venețienilor de miniștrii lui Ludovic al XIV-lea. În timpul viziratului său va izbucni cel mai mare incendiu din Istanbul, care va provoca moartea a 4 000 de oameni și distrugerea a 28 000 case și 300 palate (iulie 1660). În schimb, el a încurajat construirea moscheii Yeni Vâlide (prima mare moschee construită după cea a lui Ahmed I și care a fost terminată în octombrie 1663), a construit el însuși numeroase edificii religioase și a restaurat fortificațiile Dardanelelor. În fine, înainte de moartea sa (31 octombrie 1661), l-a convins pe sultan să îl accepte ca urmaș în postul de mare vizir pe fiul său, Fâzıl Ahmed Pașa, ceea ce i-a permis acestuia să intre în funcție practic din septembrie 1661.

Acuzat câteodată de cruzime, de asprime excesivă, de insensibilitate totală (l-a spânzurat pe patriarhul Parthenios sub pretextul complotului cu rușii), Mehmed Köprülü a fost totuși obiectul elogiilor scriitorilor contemporani, și nu al celor minori, precum Na'îma. De fapt, în puțini ani, el a reușit să redreseze o situație care, de la moartea sultanului Murâd al IV-lea, nu făcuse decât să se degradeze și să aducă statul otoman pe marginea prăpastiei.

Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Pașa (1661-1676)

Născut în 1635, Fâzıl Ahmed Pașa a făcut studii solide în diverse *medrese*-le din Istanbul, a fost profesor, mai târziu a intrat în administrație și, după ce a fost guvernator de Erzurum, a devenit guvernator de Damasc, unde a găsit o cale de înțelegere cu druzii, familiile Ma'ân și Șihâb.

Chiar dacă partea importantă a activității sale a fost orientată către afacerile externe, Fâzıl Ahmed Pașa nu a neglijat problemele interne. Continuând politica tatălui

său, el exercită o autoritate foarte fermă asupra responsabililor din administrație și menține rigoarea financiară anterioară. Totuși, el este mai puțin sever și chiar dacă au existat execuții în timpul viziratului său – unul dintre cele mai lungi din istoria otomană –, el și-a construit o foarte bună reputație. Din timpul vieții sale, istoricii otomani i-au elogiat calitățile de om de stat și de protector al scriitorilor și artiștilor. Lui îi datorăm înființarea bibliotecii care poartă numele familiei Köprülü și care a devenit una dintre bibliotecile istorice cele mai importante din Istanbul.

Tot în timpul guvernării sale, izbucnește afacerea Sabbatai Zevi. Acest evreu din Smirna, născut către 1625, se proclamă după o călătorie în Orient, în 1666, noul Mesia. El reușește să atragă un mare număr de adepți dinăuntrul și din afara imperiului, ceea ce îi atrage ostilitatea evreilor ortodocși, în frunte cu marele rabin. Aceștia răspândesc pe seama sa zvonuri care îl fac pe marele vizir să îl aducă în fața sa pe Sabbatai Zevi, apoi să îl arunce în închisoare la Istanbul, iar mai târziu să-l exileze la Edirne. Interogat de Divan, i se propune să aleagă între condamnarea la moarte și convertirea la Islam. El alege convertirea, însă își continuă propaganda care, după el, trebuia să ducă la convertirea musulmanilor la iudaism; în același timp, își sfătuiește adepții, ei înșiși deveniți musulmani, să-și păstreze credința în superioritatea iudaismului. Revenit la Istanbul, în urma plângerilor evreilor din capitală, Sabbatai Zevi este transferat la Berat, în Albania, unde moare în 1675 sau 1676. Secta sa își continuă existența și după moartea sa, mai ales la Salonic; ea se află la originea grupării *dönme* (convertiți), care a cunoscut un anumit succes în Salonic și Istanbul.

Politica externă

Mehmed Köprülü nu își consacrase majoritatea acțiunilor asupra problemelor externe, cu excepția ridicării blocadei venețienilor din Dardanele și a construirii celor două fortărețe puternice pe malurile strâmtorii (Kum Kale și Sedd ül-Bahr, 1659-1661). În schimb, Fâzıl Ahmed Paşa a fost preocupat de acestea aproape în permanență. Una din primele sale acțiuni a fost rezolvarea problemei Transilvaniei, în care Austria juca un rol important. Susținându-l pe noul principe, Mihail Apafi (1662), otomanii lansează atacuri împotriva cetăților austriece, apoi, după o serie de succese și eșecuri, încheie o pace mulțumitoare (tratatul de la Vasvár-Eisenburg, 10 august 1664).

Fâzıl Ahmed Paşa poate acum să-și orienteze eforturile către cucerirea totală a insulei Creta, fără a neglija Dalmația, unde venețienii și otomanii duc mici lupte. Se pare că în 1664 venețienii au prezentat propuneri de pace, însă acestea au fost respinse. Când otomanii încep în mod fățiș pregătirile pentru atacul final al Candiei, venețienii fac noi propuneri, respinse încă o dată de marele vizir, care pretinde cedarea Candiei. În mai 1666, expediția otomană pornește din Moreea și pe 3 noiembrie Fâzıl Ahmed Paşa debarcă în La Canea; două tentative de pace, la sfârșitul lui 1666 și în 1667, rămân fără ecou; în cele din urmă, în ciuda întăririlor franceze și germane, Francesco Morosini, comandantul Candiei, propune la sfârșitul lui august 1669 discutarea condițiilor de predare. Pe 27 septembrie 1669, otomanii intră în oraș. Venețienii pot să păstreze Souda, Carbousa și Spinalonga în insulă, și Clissa, la frontiera cu Bosnia.

Le-au trebuit deci otomanilor douăzeci şi patru de ani pentru a pune stăpânire pe insulă şi a-şi întregi dominaţia în Mediterana orientală: aceasta nu adaugă nimic gloriei lor. Atunci când, în 1670 şi 1671, noul bail, Alvise Molin, repune în funcţiune instituţiile şi afacerile veneţiene atât la Constantinopol cât şi în alte porturi otomane, pare că o pagină a fost întoarsă, şi cincisprezece ani de pace vor veni să marcheze relaţiile veneto-otomane. Aceasta nu înseamnă că pacea nu va fi presărată de incidente, mai ales din partea corsarilor şi a piraţilor din nordul Africii care împiedică sensibil navigaţia veneţiană în „Golf", adică în Adriatica, în ciuda ordinelor edictate de Poartă după 1669 împotriva corsarilor.

Pe un alt front, marele vizir a căutat să profite de rivalităţile dintre cazacii de pe Nipru şi cazacii zaporojeni, primii fiind susţinuţi de sultan şi de hanul Crimeii, ceilalţi, de regele Poloniei (1669).

Scăpat de constrângerile cretane, Fâzıl Ahmed Paşa se întoarce împotriva Poloniei: în august 1672, cu ajutorul cazacilor de pe Nipru, el cucereşte cetatea Cameniţa şi începe asediul Lvovului; regele Poloniei cere pacea, însă condiţiile sunt considerate inacceptabile de către Dieta polonă, ceea ce duce la noi expediţii otomane anuale din 1673 până în 1676, care se termină cu semnarea păcii de către noul rege al Poloniei, Ioan Sobieski, la Zorawno (27 octombrie 1676); aceasta plasează Ucraina şi Podolia sub controlul turcesc; câteva zile după aceasta, pe 3 noiembrie 1676, Fâzıl Ahmed Paşa moare în urma unei crize de hidropizie provocată de excesele sale de băutură.

Sunt stabilite relaţii cu ţarul Rusiei şi remarcăm trimiterea, în mai multe rânduri, a unui ambasador rus la Constantinopol, în 1640, 1666, 1668. În urma semnării tratatului de la Vasvár, ambasadorul imperial Leslie obţine în august 1665 un firman în favoarea comerţului austriac, ceea ce permite apariţia unui mic trafic efectuat pe Dunăre, care pare însă să nu depăşească în mare parte oraşul Rusciuk; cam în aceeaşi perioadă, are loc, fără succes însă, o încercare de stabilire la Constantinopol; totuşi, austriecii insistă: este constituită chiar o Companie a Levantului care în 1675 exista încă; războiul Ligii Sfinte îi va fi fatal.

Cât despre relaţiile cu occidentalii, acestea rămân senine, chiar dacă francezii sunt câteodată obiectul măsurilor de represiune, din cauza ajutorului sporadic acordat veneţienilor în Creta. Jean de La Haye, ambasador din 1636 până în 1660, întâmpină numeroase dificultăţi; atitudinea sa nu uşurează situaţia, ostilitatea vizirilor Köprülü îi pune piedici de care se vor plânge şi el, şi fiul său. El părăseşte Constantiopolul fără onoruri şi abia în 1665 fiul său, Denis, este numit ambasador. Acesta are drept sarcină reînnodarea legăturilor cu turcii şi obţinerea unei reduceri a taxelor de vamă de la 5% la 3% pentru negustorii francezi. Însă relaţiile sale furtunoase cu marele vizir şi trimiterea întăririlor franceze în Creta cu puţin înainte de căderea insulei, considerată ca un afront de către turci, îl împiedică să obţină reînnoirea Capitulaţiilor. Puţin după aceasta, în 1669, misiunea la Paris a unui trimis otoman, Süleymân Agha, se soldează cu un eşec. Sosit în 1670, noul ambasador, marchizul de Nointel, începe prin a se ciocni de Fâzıl Ahmed Paşa, însă încetul cu încetul relaţiile se ameliorează şi, prin intermediul banilor, reînnoirea Capitulaţiilor, cu scăderea taxelor de vamă, este obţinută în 1673. De acum înainte, în afară de incidente foarte scurte, relaţiile dintre otomani şi francezi vor fi bune.

În ceea ce-i priveşte, englezii au avantajul de a nu fi fost deloc în conflict cu otomanii, ceea ce nu înseamnă că, în anumite perioade de xenofobie activă, negustorii lor au fost scutiţi de anumite neplăceri, mai cu seamă sub formă de jigniri. Cu toate acestea, Capitulaţiile lor sunt reînnoite fără nici o problemă; aceasta este situaţia mai ales în 1662 şi 1674, iar Levant Company profită de împuţinarea veneţienilor şi de problemele francezilor. Totuşi, englezii îi au ca rivali pe olandezi, bine organizaţi şi care par hotărâţi, către mijlocul secolului al XVII-lea, să se impună pe piaţa otomană; ei dispun de case de comerţ în principalele porturi, iar traficul lor cel mai important trece prin Izmir (Smirna); în 1668, ei obţin reînnoirea Capitulaţiilor, cu avantaje comparabile cu cele ale englezilor.

Astfel, pe planul afacerilor externe, viziratul lui Fâzıl Ahmed Paşa se dovedeşte benefic prin succesele militare şi diplomatice obţinute. Statul otoman cunoaşte acum cea mai vastă extensie şi controlează, fără nici un obstacol, întregul bazin oriental al Mediteranei. Cu toate acestea, el nu mai reprezintă puterea redutabilă din secolul al XVI-lea, chiar dacă mai poate avea încă această iluzie.

Kara Mustafâ Paşa şi eşecul de la Viena (1676-1683)

Merzifonlu Kara Mustafâ Paşa, urmaşul lui Fâzıl Ahmed Paşa la marele vizirat, este de origine turcă şi a fost crescut în familia Köprülü, căreia îi datorează cariera în administraţia militară sau în preajma sultanului Mehmed al IV-lea. Numit mare vizir pe 3 noiembrie 1676, el va păstra acest post fără întreruperi până la executarea sa, pe 25 decembrie 1683. Interesat mai degrabă de chestiunile de politică externă şi mai cu seamă de războiul împotriva austriecilor decât de problemele interne, Kara Mustafâ Paşa, personaj ambiţios, autoritar, avid însă şi de bani şi profund xenofob, îi copleşeşte pe ambasadori şi pe negustorii străini cu ocări şi cu amenzi grele, folosind drept pretext cel mai mic incident pentru a le provoca greutăţi.

Pe de altă parte, el întăreşte tributurile cu caracter excepţional ridicate din provincii pentru a-şi asigura mijloacele financiare indispensabile pentru impunerea prezenţei otomane la marginile septentrionale ale imperiului în faţa ruşilor, polonezilor şi a austriecilor. Între 1676 şi 1681, Kara Mustafâ Paşa duce campanii în Ucraina împotriva ruşilor, puţin norocoase în ansamblu. Acordul cu ruşii de la Radzin din februarie-martie 1681 confirmă reculul liniei de apărare otomane pe Nipru şi pe Bug, recunoaşterea ţarului ca suveran al Rusiei, dreptul său de protecţie asupra Bisericii ortodoxe din Ierusalim, înfiinţarea unei Patriarhii ortodoxe la Moscova. De aici vor decurge pretenţiile ruşilor de a-i proteja pe ortodocşii din Imperiul otoman şi conflictele cu patriarhul de Constantinopol.

Kara Mustafâ Paşa este însă preocupat mai ales de Ungaria. Recunoscându-l în 1682 pe Thököly ca suveran al acestei ţări, pentru a împiedica invazia austriacă, el strânge, la începutul anului 1683, o armată puternică, menită să afirme suzeranitatea otomană asupra Ungariei şi să cucerească Viena, pentru a elimina orice ameninţare dinspre Occident. Asediul Vienei, început pe 14 iulie 1683, este ridicat pe 12 septembrie. Acest eşec este resimţit puternic la Constantinopol, fără a fi considerat

totuşi o catastrofă. În schimb, el are un puternic ecou în Europa occidentală, unde, pe lângă victoria asupra musulmanilor, a fost sărbătorită cu deosebire contribuţia eficientă a regelui Poloniei, Ioan Sobieski. Pericolul otoman este îndepărtat, nu însă şi înlăturat. După înfrângere, armata turcă se retrage în Ungaria. Învins încă o dată, marele vizir îşi aşază tabăra de iarnă la Belgrad, unde plănuieşte o nouă expediţie în primăvara următoare. La Istanbul însă, adversarii lui Kara Mustafâ Paşa reuşesc să îl convingă pe sultanul Mehmed al IV-lea să-l elimine pe marele vizir; acesta este executat la Adrianopole pe 25 decembrie 1683.

Kara Mustafâ Paşa este înlocuit imediat cu caimacamul (*kâymakâm*) Kara Ibrâhîm Paşa, care a urcat treptele ierarhiei în administraţia civilă şi militară; acesta fusese mare amiral şi, fiind caimacam (adjunct al marelui vizir), administrase afacerile de stat atunci când Kara Mustafâ Paşa conducea expediţiile, departe de capitală.

Imperiul în dificultate (1684-1699)

Eşecul otoman în faţa Vienei a trezit în Europa dorinţa de a profita de eveniment şi a provocat mari speranţe de revanşă asupra turcilor, socotiţi a fi descurajaţi de înfrângere. Astfel, extrem de rapid se formează o coaliţie între principalii adversari ai otomanilor (iarna 1683-1684): austrieci, ruşi, poloni, cărora li se adaugă papalitatea, apoi Veneţia. Primele campanii înregistrează succese în Ungaria, în Transilvania şi în Moreea, însă dau greş în Podolia, în Bosnia. Veneţienii, mai ales, ocupă cvasi-totalitatea Moreei şi pun stăpânire pe Atena (25 septembrie 1687), a cărei asediere are drept consecinţă distrugerea unei părţi din Parthenon; în plus, ei cuceresc Dulcigno şi Castelnuovo, dar eşuează în cucerirea Eubeei.

Pentru a lupta împotriva acestor adversari, statul otoman este nevoit să ceară contribuţii imense (*imdâd-i seferiye*) din toate provinciile imperiului. Moneda otomană suportă consecinţele evenimentelor militare: asprii şi piaştrii conţin din ce în ce mai mult cupru. După pierderea Ofen-ului (Budin, 2 septembrie 1686), toate oraşele imperiului sunt taxate din oficiu cu sume considerabile pentru a acoperi nevoile campaniei; veniturile domeniilor sultanului şi ale membrilor familiei imperiale sunt greu încercate, sultanul este nevoit să apeleze la rezervele personale; din cauza unei secete neobişnuite în 1687, recoltele sunt slabe, preţurile urcă, ţăranii îşi părăsesc satele şi se strâng în bande de hoţi; soldaţii, neplătiţi şi lipsiţi de hrană, se revoltă şi pornesc spre Istanbul.

În capitală, personalităţile importante ale statului decid detronarea sultanului Mehmed al IV-lea, care nu realiza gravele evenimente ce se petreceau în imperiu şi înlocuirea lui cu fratele său, Süleymân al II-lea (8 noiembrie 1687). Aceasta nu este îndeajuns pentru calmarea ienicerilor care, la începutul lunii martie 1688, pătrund în Palatul imperial, îl ucid pe marele vizir şi provoacă dezordine în Istanbul, ceea ce duce la ridicarea populaţiei împotriva lor. În aceste condiţii, sultanul se hotărăşte să acţioneze; noul mare vizir, Tekirdaghlı Bekri Mustafâ Paşa, reuşeşte să-i înfrângă pe rebeli şi să reinstaureze calmul în capitală, însă provinciile sunt şi ele zguduite de revoltă.

În septembrie 1688, austriecii cuceresc Belgradul, ceea ce declanşează o puternică agitaţie împotriva stăpânirii otomane în Serbia, în Bulgaria, în Transilvania. Încurajată de ambasadorul olandez la Istanbul, conducerea otomană încearcă să propună pacea Austriei şi Veneţiei, tentativă care nu reuşeşte (februarie-iunie 1689). Situaţia se agravează repede, fiindcă austriecii reiau ofensiva şi intră în Macedonia, în timp ce veneţienii continuă cucerirea Moreei. Problemele financiare cresc: o monedă de cupru, *manghır*, este făcută acum, menită să înlocuiască asprul, aproape complet demonetizat; taxele pe băuturi, pe tutun sunt repuse în vigoare, sunt luate şi alte măsuri fiscale.

Pentru a remedia această situaţie dificilă, sultanul îl numeşte mare vizir pe Köprülüzâde Fâzıl Mustafâ Paşa, frate al fostului mare vizir Fâzıl Ahmed Paşa, al cărui nume putea părea o garanţie a redresării (25 octombrie 1689). Fâzıl Mustafâ începe prin suprimarea anumitor impozite cu caracter excepţional, în special cele ce apăsau asupra creştinilor din Rumelia, şi limitează cheltuielile civile ale statului. În timpul verii lui 1690, el porneşte o campanie împotriva austriecilor, recucereşte Niş (9 septembrie 1690), apoi Semendria (27 septembrie) şi Belgrad (8 octombrie). Pe drumul de întoarcere în Istanbul, el înlesneşte unor ţărani goniţi de austrieci întoarcerea pe pământurile lor, redă încrederea sârbilor şi valahilor, şi numeşte în funcţie administratori mai competenţi şi mai integri. La Istanbul, el încearcă să promulge reforme menite să amelioreze funcţionarea administraţiei, să înlesnească controlul asupra funcţionarilor din provincii, prin crearea de consilii de notabili. Asistăm la o veritabilă restauraţie a autorităţii guvernamentale, mai ales a celei a marelui vizir care, în momentul morţii lui Süleymân al II-lea, reuşeşte să-şi impună candidatul, pe Ahmed al II-lea.

Noul sultan urcă pe tron pe 22 iunie 1691 şi-l confirmă în postul său pe Fâzıl Mustafâ. În iulie 1691, acesta reia ofensiva împotriva austriecilor, cu intenţia de a recupera Budin. Însă, în cursul unei bătălii în apropiere de Salankamen, el îşi găseşte moartea, iar trupele otomane sunt înfrânte. Efortul de redresare încercat de marele vizir pare acum compromis, căci succesorii săi sunt departe de valoarea sa. Sultanul Ahmed al II-lea (1691-1695), personaj fără anvergură, este incapabil să conducă afacerile de stat, şi încă mai puţin să continue aplicarea reformelor lui Fâzıl Mustafâ Paşa. Noi convorbiri de pace, susţinute de englezi şi de olandezi, încep în 1693, însă eşuează din cauza intransigenţei sultanului. Ahmed al II-lea moare pe 6 februarie 1695; îi urmează fiul cel mare al lui Mehmed al IV-lea, Mustafâ al II-lea, care va domni până în 1703.

Bărbat energic, Mustafâ al II-lea stăpâneşte situaţia. El micşorează cheltuielile, măreşte impozitele pe tutun şi cafea, scade lefurile funcţionarilor, recrutează noi soldaţi, reface flota, emite monedă cu titlu bun. Sunt repurtate câteva succese, în 1695 şi 1696: Chios este recucerită, iar veneţienii sunt înfrânţi în Grecia. În acest timp, ruşii, care îl au acum ca ţar pe Petru cel Mare, iau în stăpânire Azovul în 1696. Şi, mai cu seamă, otomanii suferă o înfrângere foarte gravă la Zenta, la graniţa Serbiei şi a Ungariei, în faţa austriecilor (11 septembrie 1697). Marelui vizir Elmâs Mehmed Paşa, mort pe câmpul de luptă, îi urmează un nou membru al familiei Köprülü, 'Amcazâde Hüseyin Paşa.

Armata fiind incapabilă să reia ofensiva, Hüseyin Paşa începe negocierile de pace prin intermediul ambasadorilor Angliei şi Olandei, pace dorită şi de austrieci, care aveau probleme cu francezii. Convorbirile încep în iulie 1698 şi se încheie pe 26 ianuarie 1699 prin semnarea păcii de la Karlowitz cu austriecii, veneţienii şi polonii; ruşii semnează pe 15 iulie 1700.

S-a putut spune, pe drept cuvânt, că era primul tratat defavorabil semnat de otomani. În fapt, aceştia pierd cvasitotalitatea Ungariei şi a Transilvaniei, care revin austriecilor, însă păstrează banatul Timişoarei; polonii primesc Podolia şi vestul Ucrainei, veneţienii rămân în posesia Moreei, a Corintului, a insulei Santa Maura şi a unui anumit număr de cetăţi în Dalmaţia şi în Bosnia, însă nu recuperează nimic în Creta. Oraşele şi regiunile ce plăteau cândva tribut otomanilor şi care au trecut acum sub dominaţia altor puteri încetează să mai plătească acest tribut. Cât despre ruşi, ei obţin Azovul, în Crimeea, o parte din Ucraina până la Nistru şi se pot extinde spre Kuban.

Tratatul de la Karlowitz marchează începutul retragerii otomane din Europa. De această retragere lentă, însă ineluctabilă, vor profita toate marile puteri europene. Frontierele otomane sunt de acum deschise atât incursiunilor, cât şi influenţelor străine. Pe planul relaţiilor externe, situaţia s-a schimbat: statul otoman nu mai dictează legea şi nu-şi mai impune deciziile; dimpotrivă, trebuie să cadă la o înţelegere cu adversarii, atunci când nu trebuie de-a dreptul să se supună cererii lor. În plus, un nou venit îşi face simţită prezenţa din ce în ce mai evident: ajuns stăpân al unei mari părţi din Ucraina, Imperiul rus este acum vecinul Imperiului otoman, mai întâi în Basarabia, apoi de-a lungul zonei ocupate de hanii Crimeii, vasali ai turcilor. Or, acţiunile de la sfârşitul secolului al XVII-lea ale ţarului Petru cel Mare au un obiectiv precis: ieşirea la Marea Neagră, concretizată prin luarea Azovului, recunoscută de turci în 1700. În fine, englezii şi olandezii intervin ca intermediari în negocierile de pace şi obţin, ca şi francezii, reînnoirea Capitulaţiilor şi chiar ameliorări privitoare la activităţile lor comerciale.

Înfrângerile militare, concesiunile teritoriale şi diplomatice sunt semne că supremaţia otomană începe să nu mai fie absolută aşa cum era cu un secol în urmă.

Probleme economice

Este sigur că dificultăţile politice şi militare au apăsat greu asupra situaţiei economice şi sociale a statului otoman. În plus, chiar dacă este un ansamblu geografic, uman, politic şi economic considerabil, imperiul nu se află la adăpost de schimbările şi de evoluţiile care au loc în alte puncte ale lumii. El reprezintă un producător şi un consumator dintre cei mai importanţi din lume, însă această producţie este, în toate domeniile, destul de localizată, iar consumul, în afară de Istanbul şi câteva mari oraşe, este realizat în acelaşi loc sau în imediata apropiere. Cheltuielile militare provocate de conflictele cu Iranul, cu Veneţia şi cu Liga Sfântă au avut consecinţe financiare şi fiscale: devalorizări, taxe suplimentare, impozite excepţionale, solde neplătite, emiterea de monedă cu titlu slab. Ienicerii, mereu gata să reacţioneze, se revoltă de mai multe ori; meşteşugarii şi micii comercianţi se ridică şi ei împotriva conducerii: cererile financiare ale acesteia apasă, în provincie, asupra orăşenilor şi încă mai mult asupra ţăranilor. Problemele financiare sunt dublate astfel de cele sociale.

În aceste condiții, producția internă este departe de a fi regulată, ducând la lipsuri, sau chiar la foamete, care provoacă exodul țăranilor, urcarea prețurilor și revolta orașelor, în special la Istanbul, centru de consum enorm.

În principiu, organizarea statului, structurile funciare, controlul producției și mai ales transportul alimentelor, al produselor și materialelor necesare în fabricile de stat și meșteșugarilor ar fi trebuit să evite orice criză economică. În orașe, nevoile populației, controlul aprovizionării sunt de resortul marelui vizir sau al adjunctului său, caimacamul, în Istanbul, și al guvernatorilor și cadiilor, în alte părți. Aceștia, neputând îndeplini toate sarcinile ce le revin în acest domeniu, încredințează *muhtesib*-ului o parte din responsabilități, mai ales cele privitoare la aprovizionarea, supravegherea și controlul corporațiilor. De exemplu, la Istanbul, cadiul este cel care fixează prețurile produselor, prețuri supuse variațiilor; el este cel care, asistat de *muhtesib*, analizează, împreună cu responsabilii corporațiilor, cantitățile de mărfuri și produse ce trebuie aduse în capitală; în funcție de nevoi, deciziile aparțin marelui vizir și Divanului, care transmit cererile către provincii și indică prețul de cumpărare. Dacă nevoile sunt stabilite în capitală, dacă ordinele pleacă de aici, celelalte operațiuni se fac în provincie, teoretic mereu sub controlul statului, prin intermediul funcționarilor din provincie. Prețurile de cumpărare hotărâte nu satisfac în mod obligatoriu producătorii, ceea ce poate încuraja vânzarea prin contrabandă, mai ales în cazul grâului. În timp de război sau de foamete, controlul statului este mai strict, putând fi luate măsuri excepționale privind livrarea alimentelor de către producători sau interzicerea exportului anumitor produse vitale. Acest sistem de aprovizionare necesită mai întâi o mare autoritate a conducerii centrale și a funcționarilor din provincie, ceea ce nu a existat de mai multe ori în secolul al XVII-lea; este nevoie apoi de o coordonare între diferitele servicii, în sfârșit de un control cât mai strâns posibil al producției din diferite provincii, al consumului și al nevoilor capitalei și ale marilor orașe ale imperiului.

Printre cele mai importante preocupări ale conducerii otomane se află aprovizionarea cu grâu a capitalei. Statul intervine pentru a desemna regiunile furnizoare, în funcție mai ales de facilitățile de transport și de importanța producției în aceste zone. Când un mare oraș este situat într-o regiune producătoare, sau în proximitatea uneia, el se aprovizionează direct, iar dacă această regiune produce mai mult decât este necesar, excedentul este trimis în provinciile, cetățile, insulele care sunt cele mai puțin îndepărtate: astfel, Mosul se aprovizionează din regiunea Nusaybin, Rhodos, din provinciile Menteșe și Teke, insulele Arhipelagului, din Rumelia, Mecca și Medina, din Egipt, Istanbulul, din Tracia, Macedonia, Anatolia occidentală, Țara Românească, Moldova, într-o măsură mai mică din Ucraina și din Anatolia orientală (provincia Rûm).

Statul nu intervine decât în mică măsură în cumpărare și transport. Aceste operațiuni sunt efectuate de angrosiști și de armatori, ce acționează fie pe cont propriu, fie pentru mari angrosiști, mari armatori, sau chiar pentru înalte personaje ce dețin importante capitaluri. La ei face aluzie cronicarul Evlîyâ Çelebi când scrie despre negustorii de grâu și de orz: „Ei sunt ruina marinarilor; ei cumpără ieftin grâul pe care aceștia îl aduc și îl depozitează. Când seceta și lipsurile ating un nivel înalt, ei îl revând scump. Sunt oameni îngrozitori, răi, acaparatori." Departe deci de a întâlni

un monopol total al statului pe comerţul cu cereale, constatăm existenţa unui capitalism privat, cu siguranţă puternic şi activ. Ca şi în cazul cerealelor un sistem de control, este stabilit de stat şi în cazul aprovizionării cu carne (bovine şi oi). Şi aici, angrosiştii joacă un rol important: sunt cei numiţi *celeb-keşân*, proprietari de mari turme sau intermediari între proprietari şi măcelari. Chiar dacă acţionează sub supravegherea funcţionarilor din provincie, a cadiilor şi *muhtesib*-ilor, datorită puterii lor financiare şi economice, ei pot să influenţeze preţurile, mai ales că statul nu intervine niciodată în calitate de cumpărător, în afară de aprovizionarea seraiurilor.

În schimb, statul intervine ca perceptor al taxelor: taxe vamale pe mărfurile care circulă dintr-un punct în altul al imperiului, pe mare sau pe pământ, taxe de tranzit, de intrare, pe corăbii, de vânzare, de tranzacţionare, vămi externe, taxe de *ihtisâb* ce ţin de *muhtesib*.

Principalele venituri ale statului provin din impozitele percepute pe terenuri, adică cele percepute de la deţinătorii de bunuri funciare cu titlu personal sau cu titlu de atribuire, precum timarioţii care trebuie să dea o parte din venitul pământurilor lor către Vistieria statului. Aceste venituri, estimate şi fixate de agenţii de cadastru, sunt înscrise în registrele *defterdâr*-ului din capitală şi în cele ale reprezentanţilor finanţelor din provincie. Acest sistem funcţionează bine atâta vreme cât statul îşi afirmă autoritatea şi se impune asupra timarioţilor şi a funcţionarilor. Însă când i se dovedeşte slăbiciunea, incapacitatea de a gestiona afacerile publice, când instrumentele esenţiale ale puterii se află în mâinile celor incompetenţi, a favoriţilor, a funcţionarilor veroşi, atunci timarioţii şi deţinătorii de proprietăţi funciare încearcă să se elibereze din constrângerile financiare. Aceasta se întâmplă mai cu seamă în decursul secolului al XVII-lea, mai puţin în perioada vizirilor Köprülü, şi mai ales când statul trebuie să facă faţă unor cheltuieli militare suplimentare: reglementările fiscale nu mai sunt respectate, iar în provincii se creează grupuri de presiune formate din notabilităţi (*a'yân* şi *derebey*), care constituie un fel de aristocraţie provincială cu care funcţionarii pactizează. Rezultă de aici chiar mişcări de revoltă, ca în Anatolia, cu Abaza Kara Hasan Paşa; dificultăţile financiare provoacă devalorizări ale căror victime sunt comercianţii, meşteşugarii, pe scurt lumea meseriaşilor, care reprezintă în toate oraşele o parte foarte importantă a vieţii economice.

Cu excepţia ienicerilor, a funcţionarilor guvernamentali, a străinilor, toţi locuitorii unui oraş sunt grupaţi, pe lângă apartenenţa la o comunitate etnică sau religioasă, în corporaţii (*esnâf*), fie că sunt musulmani sau nemusulmani. Corporaţia nu joacă, în cetate, decât un rol strict limitat de către putere la chestiunile de ordin economic sau profesional. Ea corespunde şi unei nevoi de apărare a intereselor oamenilor de diferite meserii, ca şi nevoilor, mai mult sau mai puţin conştiente, de solidaritate profesională, care se manifestă prin absenţa concurenţei neloiale, printr-o repartizare a materiilor prime şi a produselor importante, prin controlul preţurilor de vânzare. Aceste corporaţii formează grupuri foarte structurate, având la bază maiştri, muncitori, ucenici, iar în vârf, mediile conducătoare şi responsabile, şeici, ceauşi, *nakîb*, *du'âcc*, *yiyit başı* şi *ketkhüdâ*, secondaţi de sfatul bătrânilor (*ihtiyârlar*). Ele duc la o oarecare rigiditate a vieţii economice locale, căci fiecare are privilegiile sale, locurile lor de

vânzare sau de fabricare. Reglementări foarte stricte, acte emise de sultan, de marele vizir sau de guvernatorul provinciei fixează numeroase puncte ale funcționării corporațiilor care găsesc în acestea o garanție împotriva abuzurilor puterii sau a intruziunii altei corporații. Însă raportarea constantă la aceste garanții duce la sclerozare, la absența inițiativelor, la stagnare.

Cu toate acestea, în anumite orașe ca Smirna, Alexandria sau Salonic, pentru a face față noilor realități economice datorate prezenței mai numeroase a străinilor și importurilor produselor lor (rezultat al unei tehnici mai avansate) se încearcă schimbarea cadrului tradițional. În schimb la Istanbul, prezența sultanului, existența unei clase numeroase de funcționari care participă la viața corporațiilor și care contribuie la existența lor, numărul relativ redus de străini, toate acestea militează în favoarea conservării unei organizări care, până atunci, a funcționat spre binele meseriașilor, ca și al conducerii, cu excepția unor incidente, cum ar fi fluctuațiile monetare de la mijlocul secolului al XVII-lea, care au dus la violente reacții ale meșteșugarilor și negustorilor din capitală.

Comerțul exterior

Anumite produse ale imperiului au căutare în exterior: piei, prelucrate sau nu, lână, bumbac, mătase, condimente, alaun. La rândul său, imperiul solicită cositor, hârtie, stofe de lux, sticlărie, condimente și chiar monedă, căci trebuie să-și plătească importurile din India și din Extremul Orient în bani de argint, căutați cu deosebire în Orient. Exporturile către Occident sunt reglate în parte de importuri, și de aceea occidentalii au văzut importanța comerțului cu monedă. Acest comerț nu cuprinde nici grâne, nici lemn, considerate produse de primă necesitate și interzise la export; totuși, grânele fac obiectul unei contrabande active, mai ales în Marea Egee.

Volumul comerțului de tranzit efectuat de-a lungul teritoriilor otomane nu s-a diminuat sensibil în secolul al XVII-lea, cu excepția, poate, a condimentelor, pe care olandezii au pus monopol. Totuși, comerțul internațional nu reprezintă decât o mică parte a masei de schimburi efectuate în imperiu. În plus, structurile comerciale (caravane, stații de poștă, intermediari etc.) nu au dispărut; ele continuă să existe și se apără în fața progresului europenilor. Astfel, otomanii nu mai dețin un loc esențial în traficul internațional, iar un anumit număr de produse, pe care ei le vindeau sau pe care europenii veneau să le caute în porturile lor, pot fi găsite acum în mod direct în alte părți. Rezultă de aici o sărăcire monetară, ceea ce explică apariția comerțului în acest domeniu, începând aproximativ cu 1630-1640, din care europenii vor trage profit în detrimentul guvernării turce.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, englezii și olandezii sunt din ce în ce mai interesați de piețele Americii și mai ales ale Asiei îndepărtate, abandonând-o într-o oarecare măsură, limitată, pe cea din Mediterana. În ceea ce-i privește pe francezi – ocupați cu problemele interne de la sfârșitul secolului al XVI-lea și până la mijlocul celui de-al XVII-lea –, grație acțiunii lui Colbert, începând cu 1665-1670, ei se orientează către expansiunea comercială în care marseiezii vor juca un rol de primă mână. La rândul lor, venețienii îndură urmările politicii externe, de exemplu, consecințele războiului din Cretă între 1645 și 1669 și cele ale războiului Ligii Sfinte

între 1684 şi 1699; în această perioadă ei fac comerţ sub pavilion francez, sau în numele negustorilor greci sau evrei din imperiu, însă acest comerţ nu merge bine.

După exemplul Franţei şi al Angliei, majoritatea naţiunilor europene occidentale au *obţinut Capitulaţii din partea sultanilor şi au putut să-şi deschidă consulate* în principalele porturi ale imperiului, în afara ambasadei de la Constantinopol. Într-o primă perioadă, aceşti consuli, numiţi cel mai adesea de către camerele de comerţ (Marsilia, Londra, Amsterdam), au ca sarcină esenţială protejarea negustorilor conaţionali şi funcţionarea ca intermediari între aceşti negustori şi administraţia otomană. Cu timpul, caracterul „oficial" al ambasadorului şi al consulilor se afirmă din ce în ce mai mult (în vremea lui Colbert, consulii erau numiţi de guvern): ei nu mai sunt simpli apărători ai negustorilor, delegaţi ai camerelor de comerţ, ci reprezentanţi deţinători de autoritate, funcţionari trimişi de către puteri în Imperiul otoman.

Pe de altă parte, reticenţa turcilor de a se amesteca direct în comerţul internaţional a încurajat dezvoltarea camerelor de comerţ străine în porturi şi, drept urmare, mărirea rolului intermediarilor greci, evrei şi armeni, ceea ce a dus la contacte mai strânse între străini şi minoritari, în defavoarea turcilor. Aceste contacte sunt cu atât mai puternice cu cât un anumit număr de servicii, în vămi, de exemplu, sunt ocupate de greci şi, mai mult încă, de evrei, şi cu ei au de-a face comercianţii străini şi căpitanii de navă. Din intermediari, evreii vor deveni participanţi la comerţul internaţional, la început nu direct sub numele lor, ci asociindu-se cu străinii sau folosind corăbii englezeşti şi, mai ales în timpul războiului din Creta, venețiene. Grecii, mai bine plasaţi pe piaţa internă, sunt în legături cu notabilităţi şi negustori turci, cumpărători sau vânzători la mâna a doua în provincie ai mărfurilor provenind din zonele interzise ale Mării Negre. Ei dispun de corăbii, sunt prezenţi în multe provincii ale imperiului şi se simt apropiaţi de europeni. Astfel, întâlnim frecvent greci în preajma ambasadorilor şi a consulilor ca interpreţi sau secretari, devenind încetul cu încetul „protejaţi": în secolul al XVIII-lea, vor beneficia de un statut oficial de protecţie şi vor fi „baratari", adică indivizi având un *berât* (diplomă, garanţie de protecţie).

Astfel, încetul cu încetul, prezenţa occidentală în principalele porturi ale imperiului de pe coasta mediteraneană devine un element în care comerţul şi politica vor fi strâns împletite. Curând, nu va mai fi vorba de apărarea intereselor negustorilor străini în faţa administraţiei otomane, ci de crearea pe plan local a unei clientele cu ajutorul căreia va putea fi exercitată o influenţă politică. În secolul al XVII-lea, nu se ajunge încă aici, mai ales că unii mari viziri, şi chiar guvernatori de provincie, sunt păzitori vigilenţi ai întâietăţii turceşti şi nu tolerează deloc tentativele anumitor reprezentanţi străini. Ambasadorii francezi, de exemplu, au făcut această experienţă dezagreabilă: reînnoirea Capitulaţiilor francezilor nu a fost făcută decât în 1673, şi abia la această dată ei *obţin scăderea taxelor de vamă de la 5% la 3%, ca şi englezii*, olandezii şi genovezii. Deja însă dificultăţile financiare şi mita deschid breşe în această rigiditate pe care europenii şi minoritarii o vor exploata la cote înalte în cursul secolului al XVIII-lea.

Pe lângă marile naţiuni occidentale, în imperiu sunt prezente şi alte naţiuni. Ştim că toscanii (florentinii) au obţinut reînnoirea Capitulaţiilor în 1668: acest fapt nu este

lipsit de interes, căci nu trebuie să uităm că toscanii dispun de portul Livorno, unde sunt stabiliți comercianți evrei care lucrează în legătură cu evreii din Constantinopol. Livorno devine unul dintre centrele principale ale comerțului evreiesc din Mediterana, iar navele englezești se opresc aici, nu numai pentru a lua postavuri florentine, mereu cu căutare în Orient, ci și pentru a încărca piaștrii spanioli, foarte apreciați în Imperiul otoman; olandezii folosesc Livorno ca port de escală pentru convoaiele lor.

Ragusa, care trebuie să plătească tribut către Vistieria sultanului, încearcă să supraviețuiască între venețieni și otomani. Ea nu mai are la Istanbul decât un număr redus de cetățeni, care închiriază navele cu care fac comerț între orașele italiene de pe malul adriatic și Constantinopol. Genova cunoaște și ea un declin evident. Republica este reprezentată în capitală de un rezident ce nu pare să se bucure de un mare prestigiu pe lângă turci. Cu toate acestea, genovezii efectuează un mic trafic permanent, fie pe socoteala lor, fie pentru negustori de alte naționalități, trafic suficient pentru a justifica acordarea de Capitulații în 1666, reînnoite în 1674. Începând cu 1660-1670, cea mai mare parte a comerțului genovez este constituit din comerțul cu monedă, însă otomanii reacționează și, după 1675, comerțul genovez înregistrează un declin foarte net, ducând la plecarea reprezentantului său în 1680. Sfârșitul de secol al XVII-lea este martorul încheierii a șase secole de prezență și activitate genoveză în Bizanț, apoi în Constantinopol.

Austriecii, polonii și rușii fac un comerț foarte limitat cu otomanii din cauza stării de război, cu excepția regiunilor limitrofe. La sfârșitul primei jumătăți a secolului al XVII-lea, rezidentul austriac Schmid de Schwarzenhorn a încercat obținerea unor condiții favorabile stabilirii unui comerț regulat între Austria și Imperiul otoman: tentativa sa nu a reușit din cauza opoziției venețienilor și a francezilor. Cu toate acestea, în 1665 a fost edictat un firman în favoarea comerțului austriac: un mic trafic începe acum pe Dunăre, fără a depăși Rusciuk; este creată și o Companie a Levantului, care dispare în 1682.

Polonii au obținut Capitulații în secolul al XVI-lea, reînnoite în 1640, 1666, 1668 și 1678. Înaintarea rusă în Ucraina și spre Crimeea constituie un viitor pericol pentru otomani în Marea Neagră, însă, la sfârșitul secolului al XVII-lea, aceștia nu și-au pierdut încă pozițiile comerciale, iar rușii nu au la Constantinopol nici organizare comercială, nici negustori stabiliți aici. Dacă puterile occidentale s-au străduit atât de mult să deschidă strâmtoarea Bosfor, a fost pentru accesul la grâul Ucrainei, la lemnul de pe coasta anatoliană și pentru a ajunge la Trebizonda, punct de plecare al comerțului iranian și oriental: ele s-au lovit nu numai de refuzul turc, ci și de monopolul iranian și armean, ale căror caravane bine organizate aduceau în capitala otomană mătăsuri de Persia, pânze de India și alte mărfuri orientale.

Pentru navele comerciale, dificultățile sunt multe în Mediterana, însă pericolul cel mai de temut sunt corsarii otomani, mai exact cei veniți din Alger, din Tunis sau din Tripoli, care au două zone de acțiune: arhipelagul și „Golful", adică intrarea în Marea Adriatică; pagubele suferite în nave, mărfuri și oameni sunt câteodată foarte mari. Pentru a lupta împotriva corsarilor sunt folosite mai multe mijloace: tratativele directe cu agresorul; riposta, fie asupra corsarilor înșiși, fie împotriva bazelor acestora –

ceea ce poate duce la incidente cu autoritățile turcești, precum incidentul din Chios, provocat de amiralul Duquesne în 1681; înțelegerea directă cu conducătorii nord-africani; apelul către Poartă pentru a cere sancțiuni împotriva corsarilor și a aliaților lor; înarmarea navelor; sistemul de convoaie, folosit de englezi din 1650, apoi de olandezi și, în fine, de francezi între 1682 și 1864, însă acest sistem nu mulțumește negustorii și va fi abandonat; în sfârșit, asigurările maritime, ale căror taxe variază în funcție de evenimentele politice.

Dacă comerțul internațional ocupă un loc ce nu poate fi neglijat în viața economică a imperiului, nu trebuie totuși să-i dăm o importanță exagerată, așa cum s-a făcut când s-a scris istoria Imperiului otoman pornind de la izvoare mai ales occidentale. Au existat însă și incidente, ale căror efecte se vor face simțite pe parcursul secolului al XVIII-lea.

Probleme sociale

Problemele sociale și economice au apăsat, firește, asupra vieții sociale a otomanilor. Dificultățile financiare și monetare, împuținarea monedei de calitate bună, impunerea plătirii impozitelor în piaștri cu titlu bun, abuzurile funcționarilor locali, toate acestea au dus la mișcări de revoltă, în primul rând din partea celor ce primeau din partea guvernării un salariu din ce în ce mai devalorizat sau plătit cu o întârziere din ce în ce mai mare și care, totuși, reprezentau forța laică a regimului: ienicerii. Aceștia constituie forța vie a imperiului și, ca atare, ar fi trebuit să fie privilegiați. De fapt, ei nu sunt întotdeauna victimele mutațiilor politice din fruntea statului (atunci când nu le provoacă chiar ei), nici ale dificultăților economice, căci ei beneficiază de anumite avantaje materiale. Cu timpul, ținuta deosebită a corpului ienicerilor s-a modificat profund: recrutarea nu se mai face prin *devșirme*, obligația celibatului a devenit literă moartă, transmiterea postului din tată în fiu devine o practică obișnuită, ca și venalitatea obținerii acestuia; în sfârșit, la Istanbul, unii ieniceri încep să practice comerțul. Se presupune că au primit prost atât proiectul de reformă al lui Osmân al II-lea, care îi privea, ca și manipulările monetare, ale căror victime au fost, ca primitori de soldă.

În aceste condiții, conducerea otomană trebuie sau să cedeze cererilor ienicerilor (plata în monedă adevărată, înlăturarea șefilor puțin apreciați), sau să-și impună autoritatea, cu ajutorul unui suveran energic: sultanul Murâd al IV-lea reduce numărul ienicerilor de la 100 000 la 60 000, iar marii viziri Mehmed și Fâzıl Ahmed Köprülü nu ezită să îi execute pe capii revoltelor. După eșuarea asediului Vienei și înfrângerile din anii 1684-1686, ienicerii se revoltă din nou; ei vor ajunge chiar să pătrundă în serai, să-l prade și să provoace dezordine în capitală: de această dată, populația se ridică împotriva lor. Este ultima mare revoltă a secolului.

Ceea ce se întâmplă cu ienicerii, se întâmplă și cu alte categorii sociale. În orașe, și mai ales în capitală, meșteșugarii și micii comercianți sunt atinși printre primii de mărirea impozitelor, ce se plătesc în monedă veritabilă. Revolta lor din 1651 nu este ultima și dovedește spiritul de opoziție de care dă dovadă populația față de o conducere incapabilă să asigure o bună gestiune. Este vorba aici de o revoltă cu caracter social, ce merită a fi remarcată într-un mediu atât de tradiționalist ca cel din Imperiul otoman.

Istanbul în secolele XVII-XVIII
principalele edificii religioase şi localizarea populaţiilor nemusulmane
EYUB
HASKÖY
Piyale Paşa
BEŞIKTAŞ
Galata Sarayı
AYVAN SARAY
Edirne Kapı
Patriarhia greacă
Arsenalul Kasim Paşa
Turnul Galata
PERA
Cihangir
BOSFOR
KUZGUNCUK
Arab Cami
Mihrimah
FENER
Selimiye
Cornul de Aur
GALATA
Arsenalul Top-hane
Kiliçi Ali Paşa
UN KAPANI
Yeni Cami
Topkapı
Turnul Leandru (Kız Kulesi)
Mihrimah
Yeni Cami
Biserica greacă
Rustem Paşa
ÜSKÜDAR
Biserica armenească
FATIH
Fatih
Süleymâniye
Şehzade
Vechiul Serai
Yeni Valide
SALACAK
Atik Valide
Çinili
Bayezid
Nur-u Osmaniye
TOP KAPI SARAY
Lâleli
Bazar
Nuh Kuyusu
HASEKI
AKSARAY
KUM KAPI
Sfânta Sofia
Silivri Kapı
Patriarhia armenească
YENI KAPI
Hipodrom
Sultan Ahmed
Koca Mustafa Paşa
MAREA MARMARA
KADIKÖY
YEDI KULE
Principalele moschei
Biserici creştine
Sinagogi
FATIH: Cartiere
Armeni
Greci
Evrei

În provincii, cerințele conducerii apasă asupra orășenilor, însă și mai mult asupra țăranilor care, în plus, sunt și victimele abuzurilor proprietarilor funciari, adeseori timarioți sau funcționari civili. Pe de altă parte, remarcăm o evoluție în sistemul funciar: de acum înainte, *timâr*-ele devin din ce în ce mai frecvent ereditare și sunt considerate ca un bun transmisibil al cuiva, și nu ca o atribuire temporară de către stat. Astfel, se constituie încetul cu încetul o categorie de proprietari funciari, *derebey*-ii, care, de cele mai multe ori, nu erau de origine țărănească, dar care obținuseră terenurile fie prin funcția lor, fie prin cumpărare. *Derebey*-ii fac parte dintre *a'yân*-i (notabilități) sau au o legătură cu aceștia și formează un fel de aristocrație provincială. Față de ei, țăranii nu au mijloace de apărare: siliți să-și plătească impozitele și să dea o parte din producție, ei nu pot decât fie să se împrumute și, în cele din urmă, să se ruineze, fie să-și cedeze terenurile. Ei devin muncitori agricoli sau refugiați la oraș, sau se adună în bande de jefuitori. Trebuie spus că secolul al XVII-lea a fost martorul înmulțirii revoltelor în Anatolia, revolte cu un pronunțat caracter social; preluate de șefi militari, ele devin insurecții politice, duse împotriva guvernării. Înăbușirea lor nu înlătură cauzele profunde, iar războaiele anilor 1680 nu favorizează îmbunătățirea situației. De abia o dată cu domnia lui Mustafâ al II-lea și după pacea de la Karlowitz, condițiile interne vor începe să se amelioreze.

Pe parcursul celei mai mari părți a secolului al XVII-lea, puterea otomană a suferit incontestabil o degradare sensibilă. În fruntea imperiului, sultanii sunt, cel mai adesea, ființe slabe sau incapabile, preferând plăcerile seraiului, și nu pe cele ale guvernării. Așa cum am văzut, afacerile de stat trec fie în mâinile sultanelor-mame (Kösem, Khadîce, Turhân) și ale favoriților lor, fie în mâinile marilor viziri, care, începând din 1656 și aproape în permanență până la sfârșitul secolului, au fost oameni de stat veritabili.

La nivel mai mic, personalul administrației civile sau militare, la Istanbul ca și în provincie, manifestă deseori aceleași incapacități și consideră numirea într-un post oarecare (mai ales în provincie) ca un mijloc de a obține un avantaj financiar. Guvernatorii provinciilor (beilerbeii) și ai districtelor (sangeacbeii) stabilesc relații cu *a'yân*-ii și cu *derebey*-ii, cu acest prilej mărindu-și, și unii și alții, puterea și averea. În anumite orașe unde se găsesc străini – porturile –, pentru funcționarii administrației și pentru persoanele de vază condițiile sunt și mai favorabile, străinii fiind obligați să treacă pe la ei pentru comerțul și afacerile lor. Câteodată, se merge până acolo încât se înlătură notificarea către capitală, creându-se astfel un soi de putere locală ale cărei manifestări vor fi mult mai vizibile în secolul al XVIII-lea.

În ceea ce privește posturile cele mai înalte, acest personal guvernamental este, în general, recrutat dintre favoriții palatului, din anturajul marilor personalități ale capitalei; dacă iese câteodată în evidență, este pentru că s-a arătat clientul perfect al unei înalte persoane care i-a înlesnit cariera. Celelalte posturi sunt împărțite, în principiu, celor care au primit o instrucție în școlile aflate în imperiu: mai întâi, în școlile de pe lângă moschei, unde se învață rudimente de citire și scriere, apoi în școlile mai perfecționate, unde se aprofundează mai ales cultura religioasă, și, în fine, în *medrese*-le, instituții de „învățământ superior", la terminarea cărora se poate

face o carieră juridico-religioasă (ulemale, cadii etc.) sau o carieră administrativă în diferitele departamente ale divanurilor din imperiu. De asemenea, o altă cale este deschisă prin școlile din serai, unde, inițial, intrau un anumit număr de tineri proveniți din *devșirme* și unde, mai târziu, a fost permis și accesul fiilor de funcționari, a protejaților care își pot face aici educația, putând urca treptele administrației. Însă această „cultură administrativă" nu a evoluat din secolele al XV-lea și al XVI-lea și nu a ținut seama de schimbările survenite în imperiu și în lume. Funcționarii rămân fixați în texte stereotipe ce interzic orice schimbare, orice progres. Administrația se înțepenește, incapabilă să răspundă situațiilor noi.

Cu toate acestea, imperiul trăiește, lucrează, produce, consumă. Dacă, pentru moment, a putut exista foamete, în Anatolia mai cu seamă, în alte părți, aprovizionarea s-a făcut normal, furnizarea către fabricile de stat, atelierele meșteșugărești, prăvăliile negustorilor s-a efectuat normal. În orașe, și mai ales în capitală – conducerea veghează la aceasta în chip special –, toate elementele ce asigură viața urbană se află în mâinile unui organism format din: marele vizir (sau adjunctul său, caimacamul), guvernatorul, cadiul, *muhtesib*-ul, prefectul orașului, funcționarii poliției, detașamentele de ieniceri, responsabili diverși și, mai ales, reprezentanți ai corporațiilor. Aceste corporații joacă un rol important în viața economică a cetății, însă și în cea socială, căci, în principiu, nici un locuitor adult nu se poate găsi în afara cadrului corporativ ce îi asigură o meserie, bani, siguranță, solidaritate, fie că este musulman sau nemusulman.

Problemele religioase nu par să se pună acum cu acuitate. Musulmanii, sunniți sau șiiți, sunt practicanți zeloși și nu arată nici o înclinație către intoleranță față de alte religii. Cu toate acestea, actele de impietate ale liber-cugetătorilor sunt riguros reprimate de autoritățile religioase. În plus, un anumit număr de musulmani aparțin confreriilor: *mevlevi, bektași, kalenderi, rufâî, ahmedi*, însă aceasta are legătură deseori cu aparte-nența la un mediu social sau profesional. Nemusulmanii își pot practica religia sub autoritatea patriarhilor (grec-ortodox, armean) sau a marelui rabin, care sunt reprezentanții și responsabilii lor pe lângă conducerea otomană. Creștini și evrei trăiesc în simbioză cu musulmanii și este sigur că structura corporațiilor joacă un rol esențial aici. Într-un oraș ca Istanbulul, coabitarea este un fapt evident, iar măsurile intolerante sau manifestările antiminoritare sunt excepții.

Activitatea intelectuală și artistică

Procesul de sclerozare pare să fi atins și lumea artei și – mai puțin – pe cea a literelor. Diminuarea resurselor sultanului, grija marilor demnitari de a veghea mai degrabă la interesele lor decât la binele public fac să fie alocați mult mai puțini bani pentru construcțiile de mare anvergură. Astfel, la Istanbul, pentru secolul al XVII-lea, nu putem menționa decât construirea a două mari moschei: cea a lui Ahmed I (din 1609 până în 1616), pe Hipodrom (cunoscută astăzi sub numele de „Moscheea Albastră", din cauza nuanței decorurilor din faianță), care, de fapt, este o continuare

directă a moscheilor sultanale din secolul al XVI-lea, moscheea Yeni Vâlide (începută în 1597, terminată însă în 1663), la Eminönü, care dovedeşte puţină inovaţie. Deşi aceste moschei au o structură arhitecturală frumoasă şi o decoraţie în faianţă deosebit de îngrijită, ele nu arată nici o originalitate importantă, iar faianţa care le împodobeşte nu are nici calitatea nici fineţea celor din secolul al XVI-lea. Artiştii se rezumă la recopierea vechilor modele.

Sub domnia lui Murâd al IV-lea, asistăm la un anumit efort de construire, în Istanbul, de exemplu, însă nu este vorba decât de edificii de dimensiuni modeste, câteodată numai de o fântână. Construirea marilor hanuri sau caravanseraiuri (Vezîr khân, 1647, Büyük Vâlide khân, 1650, Piaţa egipteană, 1660) demonstrează totuşi o oarecare pondere a activităţilor economice.

În domeniul literelor, epoca lui Soliman Magnificul a fost considerată multă vreme ca vârsta de aur. Este adevărat că majoritatea scriitorilor secolului al XVII-lea, inclusiv cronicarii, se mulţumesc să urmeze tradiţiile anterioare, însă trebuie remarcat, pe de o parte, că anumiţi istorici au fost şi autori de scrieri politice, câteodată critice, având cu atât mai multe argumente cu cât aparţinuseră administraţiei otomane şi-i văzuseră slăbiciunile. Acesta este cazul lui Koçi Bey (mort către 1650), care a fost consilierul sultanului Murâd al IV-lea şi care l-a determinat să guverneze cu autoritate, al lui Mustafâ 'Alî, autor al unui manual de îndrumare pentru guvernatori, unde acesta îşi notează reflecţiile asupra cauzelor decadenţei dinastiilor, al lui Hâci Khalîfa (sau Kâtib Çelebi, mort în 1657) care a scris două lucrări despre reformele ce trebuiau făcute în imperiu, şi mai cu seamă – dovadă a deschiderii sale – a publicat o versiune turcă a lucrării *Atlas Minor* a lui Mercator şi Hondius, precum şi o traducere a *Istoriei francilor;* este şi cazul lui Hüseyin Hezârfenn (mort în 1691), funcţionar al Vistieriei, care a ştiut poate limbi străine, a fost în relaţii cu dragomanii europeni şi a scris lucrări despre organizarea statului otoman, unde a arătat cauzele decadenţei acestuia, mai ales referitor la finanţe, şi a sugerat remedii. Na'îma (1655-1718) este autorul unei *Cronici* (1591-1659) care constituie realizarea cea mai de seamă a istoriografiei otomane; dacă *Cronica* sa nu este originală în expunerea faptelor, în schimb, ea abundă în comentarii privind administraţia şi reformele posibile. În fine, un scriitor ieşit din comun, Evlîyâ Çelebi (1611-1683), care, într-o limbă simplă şi colorată, îşi povesteşte numeroasele călătorii pe care le-a făcut în Imperiul otoman şi în afara lui; descrierea locurilor vizitate – şi chiar a celor nevizitate! – este precisă, dar şi imaginativă şi constituie o lucrare capitală, ce trebuie utilizată totuşi cu precauţie.

Trebuie să remarcăm în acelaşi timp că aceşti autori nu îşi pun nici o clipă problema ideii de imperiu şi nici nu au o viziune asupra acestui imperiu. Ei propun ameliorări – nu se vorbeşte încă de reforme – ce privesc numai elemente ale mecanismului administrativ, nu şi concepţia acestui mecanism sau comportamentul oamenilor ca supuşi ai imperiului. Cunoaştem foarte prost, prin intermediul cronicarilor otomani, viaţa internă a statului, un stat ce nu este contestat, chiar dacă nu este atât de perfect cum ar fi trebuit să fie.

Din partea occidentală în schimb, se manifestă o evoluţie a viziunii asupra Imperiului otoman. Desigur, acesta este încă perceput ca un stat a cărui putere este considerabilă

şi care ascunde încă multe mistere, mai ales în domeniul religiei, însă observatori mai subtili, mai informaţi întreprind acum un examen mai critic: este vorba, în special, de dragomani, acei traducători-interpreţi ai ambasadorilor occidentali care, cum erau cei ai Franţei, de pildă, îşi fac apariţia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Instruiţi în limbile orientale, ei sunt apţi să cunoască mai bine realitatea faptelor şi a oamenilor, să intre în relaţii directe cu personalităţile statului otoman; ei se află la originea unei deschideri reciproce şi rolul lor, încă modest în secolul al XVII-lea, va avea consecinţe importante în secolul al XVIII-lea. Datorită scrierilor lor, a relatărilor lor se cunoaşte mai bine în Occident lumea otomană. Aici este însă şi domeniul de acţiune al negustorilor; sub toate aspectele – militar, intelectual, economic –, lumea otomană face obiectul presiunilor crescânde ale europenilor, aflaţi acum în plină expansiune, pentru care reprezintă nu numai o curiozitate, dar şi un punct de recucerit sau, cel puţin, de menţinut în limite geografice mai restrânse.

* * *

În momentul când se încheie tratatul de la Karlowitz, Imperiul otoman nu mai prezintă o imagine atât de impresionantă ca odinioară; primele înfrângeri suferite, acest tratat nefavorabil, sunt dovezi ale slăbirii sale. În statul acesta în care sultanul, conducător material şi spiritual, a fost respectat până acum, insurecţiile militare, revoluţiile de palat afectează acum persoana suveranului. Ideea de sultan ca stăpân absolut, reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ, personaj aproape sacru, lasă încetul cu încetul loc imaginii unui principe terestru în esenţă, ale cărui acte pot fi judecate şi condamnate. Pentru naţiunile străine, este revelarea unei transformări considerabile, ce-i face pe reprezentanţii acestor naţiuni să nu se mai încline atât de uşor în faţa deciziilor sultanului sau ale vizirilor săi.

Agitaţia conducerii nu provoacă totuşi o modificare a conduitei politice a otomanilor. Administraţia nu resimte în profunzime instabilitatea guvernamentală şi revoltele; înlănţuită de rutină, prizonieră a tradiţiilor şi a practicilor sale, ea întreţine, pretutindeni unde intervine, formalismul şi stagnarea. Ea apasă asupra vieţii sociale, menţinând supuşii, musulmani şi nemusulmani, într-un cadru politic şi uman strict limitat. Ea apasă şi asupra vieţii economice, controlând îndeaproape corporaţiile şi pieţele, interzicând orice modificare a structurilor corporative şi comerciale. Reacţia împotriva acesteia se manifestă fie prin revolte, fie prin deturnările de putere practicate de înalţii funcţionari, cu deosebire în provincie.

Cu toate acestea, otomanii reprezintă încă o forţă de care trebuie să se ţină seama. În decursul secolului al XVII-lea, ei recuceresc Bagdadul şi Irakul, cuceresc Creta şi ameninţă Europa până sub zidurile Vienei. Ei au fost însă şi învinşi în mai multe rânduri, iar eşuarea asediului Vienei a avut un imens ecou în Occident, poate chiar disproporţionat în raport cu realitatea faptelor; aceasta a contribuit, în acelaşi timp, la micşorarea mitului invincibilităţii otomane şi a îngăduit europenilor o atitudine mai hotărâtă în faţa conducerii din Istanbul.

Această atitudine se manifestă în creşterea prezenţei europene, în fixarea de baze comerciale, în primii paşi ai unei influenţe politice crescânde asupra minoritarilor, mai ales creştini, în numele unei anumite comunităţi de spirit. În acest domeniu, francezii, dar şi ruşii cu începere din ultimele două decenii ale secolului, ocupă un loc din ce în ce mai important. Conştient sau nu, se pune în mişcare procesul de infiltrare internă, care nu se confundă încă cu cel de dezintegrare a statului otoman, nici cu cel de dezmembrare a imperiului, dar care îi „deschide calea". În istoria statului otoman, acest secol al XVII-lea constituie într-adevăr o fază de tranziţie între apogeul imperiului şi declinul său. Desigur, imperiul este departe de a fi învins, el va mai rezista încă două secole. El nu mai are însă elanul, dinamismul, care au contribuit la succesele sale, iar rezistenţa sa în faţa presiunilor europene nu va putea fi decât în scădere.

CAPITOLUL VIII

Statul otoman în secolul al XVIII-lea: presiunea europeană

de Robert MANTRAN

Pentru statul otoman, secolul al XVIII-lea este marcat de două aspecte majore; pe de o parte, problemele externe constituie o sursă de conflicte intermitente cu statele vecine, în special cu Rusia şi cu Austria, care au provocat otomanilor pierderi de teritorii şi o degradare considerabilă a imaginii, atât în ochii occidentalilor, cât şi în cei ai supuşilor imperiului, degradare evidenţiată de tratatul dezastruos de la Kuciuk Kainargi; pe de altă parte, câteva personalităţi otomane luminate devin conştiente de necesitatea reformelor în funcţionarea mecanismelor esenţiale ale statului, începând cu armata şi marina, care au suferit înfrângeri serioase şi care nu au putut opri înaintarea ruşilor spre Marea Neagră şi iniţierea intervenţiei lor pe lângă populaţiile ortodoxe ale imperiului. Acesta nu mai primeşte sprijinul, fie şi moral, al Franţei şi Angliei, prinse în alte regiuni ale lumii, încercând cel mult să intervină ca mediatori în caz de negocieri. Dacă provinciile europene fac obiectul interesului ruşilor şi austriecilor, provinciile arabe, departe de a da un ajutor conducerii otomane, dau dovadă tot acum de o intenţie foarte clară de autonomie, fie că este vorba de Siria, Egipt sau de provinciile Africii de Nord.

În plus, statul otoman suportă o presiune economică externă din ce în ce mai puternică şi care îi limitează posibilităţile de venituri financiare. Şi în acest domeniu, reformele de structură sunt indispensabile; lumea nu este încă pe deplin pregătită să le adopte. Dacă anii 1770-1774 sunt catastrofali, ei vor avea drept consecinţă punerea în practică a primelor încercări adevărate de reînnoire a imperiului.

PROBLEMELE EXTERNE

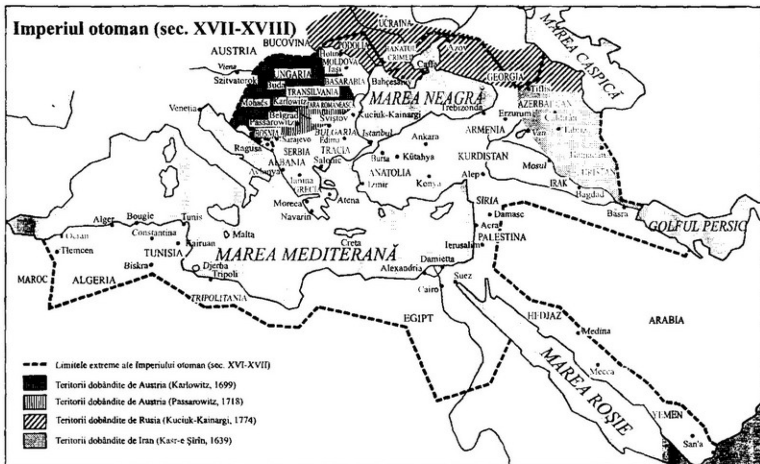
De la pacea de la Karlowitz (1699) la acordul turco-persan (1746)

O dată restabilită pacea, câteva personalităţi otomane resimt nevoia unor transformări în funcţionarea statului, care să îl readucă pe acesta pe calea cea bună, ca şi nevoia de a cunoaşte lumea externă pentru a înţelege mai bine cauzele succeselor militare ale unora, dinamismul economic al altora. Ultimii ani ai secolului al XVII-lea s-au dovedit grei pentru otomani, iar mari viziri precum 'Amcazâde Hüseyin Paşa, Râmî Mehmed Paşa, Çorlulu 'Alî Paşa, mai târziu Dâmâd Ibrâhîm Paşa, se vor strădui să evite alte evenimente neplăcute pentru imperiu, procedând la reforme interne şi încercând să ţină statul otoman în afara conflictelor aflate în desfăşurare în Europa.

Cu toate acestea, circumstanţele vor duce la noi războaie. Astfel, regele Suediei, Carol al XII-lea, nevoit să fugă după înfrângerea de la Poltava (iulie 1709) de către Petru cel Mare, găseşte refugiu la turci. Dorind să-şi recucerească tronul, sprijinit de poloni, de hanul Crimeii şi de partida războinică otomană, el îi determină pe turci să-i declare război lui Petru cel Mare. Or, ţarul, luându-le-o înainte, dă un ultimatum, neacceptat, care declanşează războiul. Înfrânt, Petru cel Mare semnează pacea în aprilie 1712 prin care păstrează Ucraina, însă trebuie să retrocedeze cuceririle anterioare. La Istanbul, facţiunea războiului, puternică în urma succesului repurtat, încearcă să reia lupta împotriva ruşilor. În cele din urmă, tratatul de la Edirne (Adrianopole, 24 iunie 1713) pune capăt ostilităţilor, în timp ce Carol al XII-lea se întoarce în ţara sa.

Însă partizanii războiului nu renunţă. Avându-l în frunte pe marele vizir Silâhdâr 'Alî Paşa, ei atacă de această dată Veneţia, pentru a cuceri teritoriile ocupate de aceasta în Marea Egee (decembrie 1714). Într-devăr, în cursul verii lui 1715, Moreea este recucerită, iar cetatea Souda, în Creta, cade în mâinile turcilor. Aceştia pornesc apoi împotriva austriecilor, având ca obiectiv cucerirea Ungariei (vara lui 1716); reacţia austriacă este foarte vie: luarea Timişoarei (octombrie 1716), apoi a Belgradului (august 1717), în timp ce veneţienii încearcă fără succes să ocupe din nou Moreea. Noul mare vizir Nevşehirli Dâmâd Ibrâhîm Paşa, conştient de limitele otomane, semnează pacea de la Passarowitz (21 iulie 1718): Austria primeşte banatul Timişoarei, partea de vest a Ţării Româneşti şi nordul Serbiei cu Belgradul; Veneţia nu obţine nimic şi nu va mai juca de acum înainte un rol important; otomanii păstrează Moreea şi acordă austriecilor aceleaşi avantaje economice ca şi celorlalte puteri occidentale. Austriecii sunt marii beneficiari ai acestui episod, iar pacea dintre ei şi otomani va dura pe tot parcursul viziratului lui Dâmâd Ibrâhîm Paşa (1718-1730).

Însă, dacă pacea domneşte la frontierele occidentale ale imperiului, dacă marele vizir se străduieşte să îmbunătăţească relaţiile diplomatice cu puterile europene întreţinând raporturi regulate cu ambasadorii acestora la Istanbul şi trimiţând reprezentanţi otomani în principalele capitale – Viena (1729 şi 1730), Paris (1720-1721), Moscova (1722-1723), Varşovia (1730) –, nu acelaşi lucru se întâmplă şi în est, Iranul safavid aflându-se pradă unor mari probleme interne şi externe (invazia

Imperiul otoman (sec. XVII-XVIII)
AUSTRIA
BUCOVINA
UCRAINA
PODOLIA
HANATUL CRIMEII
Azov
Hotin
MOLDOVA
Iaşi
Viena
Szitvatorok
UNGARIA
Buda
BASARABIA
Bahçesaray
Caffa
GEORGIA
MAREA CASPICĂ
TRANSILVANIA
Mohács
Karlowitz
ŢARA ROMÂNEASCĂ
MAREA NEAGRĂ
Trebizonda
Tiflis
AZERBAIJAN
Venetia
Belgrad
Passarowitz
Svistov
Kuciuk-Kainargi
Erzurum
BOSNIA
Sarajevo
BULGARIA
Edirne
Istanbul
Ankara
ARMENIA
Van
Ragusa
SERBIA
TRACIA
ALBANIA
Salonic
Bursa
Kütahya
KURDISTAN
ANATOLIA
Mosul
Ianina
GRECIA
Izmir
Konya
Alep
IRAK
Bagdad
Atena
Moreea
Navarin
SIRIA
Damasc
Basra
Alger
Bougie
Tunis
Acra
GOLFUL PERSIC
Oran
Constantina
Malta
Creta
PALESTINA
Tlemcen
Kairuan
Ierusalim
TUNISIA
MAREA MEDITERANĂ
Damietta
Biskra
Djerba
Tripoli
Alexandria
MAROC
ALGERIA
Suez
Cairo
TRIPOLITANIA
EGIPT
HEDJAZ
ARABIA
Medina
MAREA ROŞIE
Mecca
YEMEN
San'a
Limitele extreme ale Imperiului otoman (sec. XVI-XVII)
Teritorii dobândite de Austria (Karlowitz, 1699)
Teritorii dobândite de Austria (Passarowitz, 1718)
Teritorii dobândite de Rusia (Kuciuk-Kainargi, 1774)
Teritorii dobândite de Iran (Kasr-e Şirin, 1639)

ruşilor în nord, a afghanilor în est, apoi în centru, 1723-1724). Pentru a proteja frontiera lor occidentală, otomanii înaintează în Georgia (cucerirea oraşelor Tiflis şi Gori, 1723, Erevan, 1724, Tabriz, 1724) şi în Iranul occidental (cucerirea Kermanşah-ului, 1723 şi a Hamadanului, 1724), în timp ce afghanul Aşrâf Şâh preia puterea în Iran. În 1727, se încheie pacea la Hamadan, fiind recunoscute cuceririle otomane, însă ostilităţile vor fi reluate curând, în timp ce la Isfahan conducătorul afşar Nâdir Khan îi goneşte pe afghani, îl readuce temporar pe tron pe suveranul safavid şi, în cele din urmă, preia puterea (1736). O nouă pace este încheiată în septembrie 1736, prin care otomanii abandonează cuceririle.

Otomanii au semnat această pace pentru că erau nevoiţi să facă faţă din nou ameninţării ruseşti. După mai multe incidente locale în Rusia de sud şi în Caucaz, ruşii înaintează în Crimeea şi cuceresc Azovul (aprilie 1736). Otomanii declară război, încercând în acelaşi timp să determine intervenţia puterilor occidentale ca mediatori. În ianuarie 1737, austriecii se aliază cu ruşii şi pornesc atacuri, rămase fără rezultat, împotriva Bosniei şi a Bulgariei, iar otomanii atacă Belgradul. În cele din urmă, pacea este semnată în faţa acestui oraş, graţie medierii ambasadorului Franţei (septembrie 1739): austriecii restituie ceea ce au obţinut la Passarowitz, *statu quo*-ul este respectat cu Rusia, care renunţă la orice flotă, de război sau comercială, din Marea Neagră. Pacea de la Belgrad consacră astfel redresarea militară şi diplomatică a Imperiului otoman şi întreruperea ostilităţilor cu ruşii până în 1768, iar cu austriecii până în 1788.

O nouă etapă a războiului cu Iranul este declanşată de Nâdir Şâh, din motive religioase (refuzarea celei de-a „cincea şcoli teologice musulmane") şi politice (după succesul din India şi Afganistan, Nâdir Şâh doreşte să domine Orientul Mijlociu). Războiul, declarat în 1743, oscilează între victorii şi înfrângeri ale celor doi adversari în Georgia, în Anatolia orientală, în Kurdistan şi în Irak. Pacea semnată în septembrie 1746 este o reluare a tratatului de la Kasr-e Şîrîn din mai 1639.

Războiul ruso-turc; tratatul de la Küçüc Kaynarca (Kuciuk Kainargi) (1768-1774)

Sfârşitul domniei lui Mahmûd I (1730-1754), a domniei lui Osmân al III-lea (1754-1757) şi începutul domniei lui Mustafâ al III-lea (1757-1774) constituie o lungă perioadă de pace, din 1746 până în 1768, fapt remarcabil pentru Imperiul otoman. Această perioadă corespunde de altfel celei în care puterile occidentale se află ele însele în conflict (Războiul de succesiune în Austria, 1740-1748, Războiul de şapte ani, 1756-1763) şi, în consecinţă, acordă mai puţină atenţie Imperiului otoman. Conducătorii turci, mai cu seamă sultanul Mustafâ al III-lea şi marele vizir Koca Raghîb Paşa (1757-1763), profită de această situaţie pentru a înfăptui unele reforme interne şi, din cauza ameninţării din ce în ce mai mari pe care o reprezintă Rusia, unele îmbunătăţiri ale armatei.

Dacă Raghîb Paşa şi urmaşii săi imediaţi au fost partizanii păcii, conştienţi de relativa slăbire otomană, nu este şi cazul lui Silâhdâr Mâhir Hamza Paşa care, chemat

în ajutor de polonii aflaţi în conflict cu ruşii, neliniştit de intenţiile acestora în Crimeea, trimite Ecaterinei a II-a un ultimatum prin care cerea retragerea ruşilor din Polonia (octombrie 1768), ultimatum nerespectat, fireşte. Armata otomană porneşte în campanie prost pregătită, echipată incomplet şi lipsită de sprijinul ferm al locuitorilor Crimeii (martie 1769). Dimpotrivă, ruşii şi-au organizat cu grijă planul de luptă: în aprilie 1769, ei atacă pe toate fronturile, din Podolia până în Georgia, apoi, la sfârşitul anului 1769, cuceresc cetatea Hotin şi ocupă Moldova. În anul următor, sunt cucerite Ţara Românească şi Bugeacul. O propunere de pace venită din partea ruşilor este respinsă de către otomani.

Primele succese repurtate de Ecaterina a II-a o fac pe aceasta să se gândească la extinderea influenţei – şi la expansiunea – ruşilor către ţările ortodoxe din sudul Balcanilor, mai ales în Grecia continentală şi în Moreea. Populaţiile locale sunt încurajate de agenţii ei să se răscoale împotriva turcilor, răscoală ce trebuia să fie sprijinită de flota rusă. Din moment ce Ecaterina a II-a nu dispune de o flotă în Marea Neagră, flota din Marea Baltică este cea pusă în mişcare (iulie 1769). Comandată de amiralul Alexei Orlov, flota trece în Mediterana şi, după o escală la Livorno, soseşte în faţa Coronului, apoi asediază Modon. O furtună violentă strică însă planurile ruşilor, care îi lasă în voia sorţii pe răsculaţii din Moreea: aceştia sunt zdrobiţi de turci (aprilie-mai 1770) şi vor ţine minte multă vreme cele întâmplate. Flota otomană, sosită în portul Çeşme, nu departe de insula Chios, este distrusă de ruşi (7 iulie 1770). Aceştia pot, de acum înainte, să opereze fără opelişti în Marea Egee şi în Mediterana orientală, până în Siria şi Egipt, unde sprijină mişcările rebelilor mameluci (1771-1772). Cu toate acestea, nu se petrece nimic hotărâtor, în ciuda numirii unui guvernator rus în Sporade. Situaţia rămâne confuză până la semnarea tratatului de la Kuciuk Kainargi, în urma căruia flota rusă se reîntoarce în Marea Baltică.

Dacă venirea acestei flote în Mediterana orientală a provocat o stupefacţie imensă, totuşi în Crimeea şi în principatele dunărene acţiunile trupelor Ecaterinei a II-a au fost mai importante. Folosindu-se de rivalităţile dintre principii Crimeii, ruşii ocupă Crimeea, Ţara Românească, Dobrogea, Rusciuk. Convorbirile de pace, începute în august 1772, eşuează din cauza cererilor ruseşti, considerate exagerate de otomani. Războiul reîncepe, în folosul ruşilor, care trec Dunărea şi intră în Bulgaria. Condiţiile de pace ale ruşilor sunt acceptate în ansamblu de către noul sultan 'Abdül-Hamîd I, urcat pe tron în ianuarie 1774, însă au de întâmpinat încăpăţânarea sultanului în ceea ce priveşte păstrarea suzeranităţii asupra Crimeii. Ecaterina a II-a porneşte atunci o nouă ofensivă în Bulgaria. Înfrânt la Kozluca, sultanul cere pacea, care este semnată pe 21 iulie 1774 la Kuciuk Kainargi.

Acest tratat, cel mai nefavorabil semnat până atunci de otomani, confirmă locul ocupat de ruşi în problemele internaţionale şi succesul expansiunii lor. Într-adevăr, chiar dacă renunţă la Moldova, Ţara Românească şi Basarabia, ei obţin Azovul, teritoriile dintre Nipru şi Bug, regiunile Kuban şi Terek; Crimeea este recunoscută ca independentă. În plus, ruşii pot avea un ambasador permanent la Istanbul, îşi pot construi o biserică cu drept de protecţie a ortodocşilor din capitală, drept pe care ruşii îl vor extinde curând la ortodocşii din Rumelia, apoi din întregul imperiu. De asemenea, ei obţin pentru navele de

comerț dreptul de a naviga în Marea Neagră și în Mediterana. Pe de altă parte, otomanii acordă libertăți politice românilor, iar austriecii primesc Bucovina.

Deși condițiile tratatului sunt aspre, otomanii au evitat ce era mai rău din cauza Poloniei, pentru care rușii sunt direct interesați. Aceasta nu înseamnă însă că prestigiul imperiului nu scade din ce în ce mai mult, iar el nu devine o pradă tentantă pentru vecinii săi. Slăbirea internă, mediocritatea armatei, destabilizarea unor provincii se numără printre cauze, ca și expansiunea politică, economică și teritorială a marilor puteri europene: unele, mai preocupate de destinele coloniilor îndepărtate, se mulțumesc să-și mențină pozițiile diplomatice și comerciale, altele (Franța, mai ales) încearcă să găsească în Mediterana o compensație pentru pierderile situate dincolo de aceasta. Mai cu seamă Austria și Rusia, care nu vizează decât obiective din Europa centrală, balcanică sau dunăreană, exercită o presiune constantă asupra Imperiului otoman, supraveghindu-se în același timp una pe cealaltă.

Fără a fi complet izolat și fără a se afla la mila periculoșilor săi vecini, Imperiul turc poate, în acest moment, să se bazeze pe alianțe sau pe sprijin extern. Pentru a se putea opune presiunilor multiple și diverse ale adversarilor săi, îi era absolut necesar să-și reînnoiască structurile fundamentale ale statului.

Ahmed al III-lea: tentative de reînnoire (1703-1730)

În perioada cuprinsă între 1700 și 1774 a apărut în Imperiul otoman, în anumite medii de conducere, o nouă mentalitate ce ducea, pe de o parte, la deschiderea către statele europene, iar pe de altă parte, la promovarea de reforme, dacă nu de structură, cel puțin în funcționarea instituțiilor. Acestor reforme însă li s-au opus elementele conservatoare, ce se temeau de pierderea privilegiilor și de o evoluție prea marcată de ideile și tehnicile europene, astfel că vom constata o alternanță la putere a reformiștilor și a conservatorilor, în timp ce în imperiu *a'yân*-ii (notabilitățile: proprietari funciari, înalți funcționari civili și militari, chiar religioși) ocupă un loc din ce în ce mai mare, în detrimentul claselor sociale mai umile, mai ales țăranii. În plus, slăbirea, uneori foarte evidentă, a autorității centrale incită unele elemente din provincie, mai ales din țările arabe, să încerce a-și câștiga o autonomie pe care sultanii sunt nevoiți, cel mai adesea, să o accepte în practică, dacă nu în teorie. Cu toate acestea, noțiunea de stat unitar, condus de un sultan recunoscut ca suveran al tuturor supușilor, nu este pusă în discuție nici în momentele cele mai grele, apărute ca urmare a conflictelor cu diferite puteri sau a mișcărilor de revoltă și a insurecțiilor izbucnite acum.

'Amcazâde Hüseyin Pașa și urmașii săi imediați (1699-1718): deschidere și continuitate

Mare vizir în momentul păcii de la Karlowitz, 'Amcazâde Hüseyin Pașa, din familia Köprülü, a înțeles că statul otoman a rămas în urmă față de puterile europene

şi că funcţionarea sa trebuia îmbunătăţită, reînnoită. Pentru a readuce încrederea în guvernare, contrar predecesorilor săi, Hüseyin Paşa micşorează taxele pe diverse produse (ulei, săpun, cafea, tutun), acordă scutiri de impozite ţăranilor ce se întorc pe terenurile lor, negustorilor care îşi reiau activitatea, încurajează sedentarizarea nomazilor în diferite regiuni din Anatolia orientală şi din Cipru. Diminuarea veniturilor din impozite şi taxe este compensată de reducerea sensibilă a *kapıkulu*-ilor, al căror număr total scade de la 83 700 în 1690-1691 la 59 100 în 1701, ienicerii ajungând de la 70 000 la 34 000; registrele de recensământ al *timâr*-elor sunt sever controlate, iar un număr de spahii sunt demişi din funcţie. Aceste măsuri duc la o ameliorare a finanţelor şi permit chiar o reevaluare a monedei otomane: ţechinul veneţian nu mai valorează decât 315 aspri, în loc de 400. În acelaşi timp, marele amiral Mezzamorto Hüseyin Paşa, care a rămas în funcţie şase ani, din 1695 până în 1701, reface marina otomană. Însă atunci când 'Amcazâde Hüseyin Paşa încearcă să readucă ordinea în serviciile interne ale guvernării şi ale Palatului, vrând să aducă aici funcţionari competenţi şi calificaţi, el se loveşte de cei aflaţi în funcţie, conduşi de *şeykh ül-islâm*-ul Feyzullâh Efendi, care împiedică acţiunile marelui vizir şi îşi plasează apropiaţii şi prietenii în principalele posturi juridico-religioase. Izolat, descurajat şi bolnav, Hüseyin Paşa părăseşte funcţia (septembrie 1702): la puţin timp după aceasta, moare.

Retragerea sa îi îngăduie lui Feyzullâh Efendi să domine scena politică, mai ales că sultanul Mustafâ al II-lea îşi petrecea cea mai mare parte a timpului în palatul de la Edirne şi nu se interesa de afacerile de stat. Feyzullâh numeşte un nou mare vizir, pe Daltaban Mustafâ Paşa – care nu rămâne în funcţie decât patru luni –, apoi pe Râmî Mehmed Paşa, fost *re'îs ül-küttâb*, binecunoscut în mediile europene din capitală, însă fără mare autoritate. Feyzullâh revine asupra unora dintre deciziile lui 'Amcazâde Hüseyin Paşa, ceea ce duce la o nouă dezorganizare administrativă şi financiară, în timp ce deţinătorii de *timâr*-e se străduiesc să le transforme în proprietăţi personale (*malikâne*). Un proiect de expediţie în Georgia provoacă revolta ienicerilor (iulie 1703) şi, în ciuda concesiilor *şeykh ül-islâm*-ului, ienicerii devin stăpâni ai oraşului. În cele din urmă, sultanul îl demite şi îl exilează pe Feyzullâh Efendi, cât şi pe apropiaţii săi (la puţină vreme, ei sunt executaţi), Râmî Mehmed Paşa se retrage (iulie 1703). După ce a încercat fără succes să dezamorseze situaţia, sultanul se decide să abdice în favoarea fratelui său, Ahmed al III-lea (22 august 1703). Îndată după intrarea în Istanbul, după un acord de moment cu revoltaţii, acesta îi pedepseşte aspru. Şeful lor este prins şi executat (octombrie 1703), în timp ce Moralı Dâmâd Hasan Paşa este numit mare vizir.

Sultanul Ahmed al III-lea (1703-1730) era un om cultivat, cu siguranţă dornic de a guverna în pace pentru a-şi satisface pasiunea pentru femei, păsări şi flori, şi mai ales pentru lalele, faţă de care manifestă un asemenea entuziasm încât domnia sa a fost supranumită „epoca lalelelor" (*lâle devri*). Dacă în primii doi ani (până în 1706), marii viziri desemnaţi nu rămân multă vreme în funcţie (aproape două luni, zece luni şi, respectiv, două luni), mai târziu stabilitatea şi mai ales continuitatea constituie regula: Baltacı Mehmed Paşa a ocupat postul de mare vizir un an şi patru luni, Çorlulu 'Alî Paşa, patru ani şi o lună, Silâhdâr Dâmâd Ibrâhîm Paşa, trei ani şi trei luni, Hâci

Khalîl Paşa, un an, iar Nevşehirli Dâmâd Ibrâhîm Paşa, doisprezece ani şi patru luni (1718-1730). Este de notat că pe timpul aceleiaşi perioade (1718-1730) un singur *şeykh ül-islâm* (Yenişehirli Abdüllâh Efendi) şi-a păstrat funcţia. Aceeaşi stabilitate se observă şi în cazul altor posturi: marele amiral (*kapudan-ı derya*), responsabilul finanţelor (*baş-defterdâr*) şi şeful secretariatului (*re'îs ül-küttâb*). Această continuitate şi stabilitate guvernamentală corespund perioadei ulterioare războiului cu Veneţia şi Austria şi semnării tratatului de la Passarowitz (iulie 1718).

Marele vizirat al lui Dâmâd Ibrâhîm Paşa (1718-1730)

Dorinţa de pace a sultanului şi mai ales a marelui vizir Dâmâd Ibrâhîm Paşa a permis menţinerea statului otoman în afara conflictelor europene (dacă nu în afara celor din Orientul Apropiat iranian) şi, drept urmare, păstrarea numărului de ieniceri şi de alţi militari, fără o creştere a efectivelor şi punerea în ordine a finanţelor.

Însă ceea ce a marcat marele vizirat al lui Ibrâhîm Paşa a fost atenţia pe care a acordat-o relaţiilor diplomatice cu puterile occidentale. Hotărât să înţeleagă cauzele progreselor acestora, să se informeze asupra modului lor de viaţă, asupra realizărilor tehnice, şi mai cu seamă să arate că statul otoman doreşte să aibă relaţii paşnice cu ele, Ibrâhîm Paşa nu numai că înmulţeşte contactele cu reprezentanţii puterilor străine la Istanbul, ci trimit observatori mai degrabă decât ambasadori otomani în principalele capitale europene: la Viena (1719-1730), Paris (1720-1721), Moscova (1722-1723) şi în Polonia (1730). Trimisul otoman la Paris, Mehmed Efendi, care a lăsat o relatare surprinzătoare a călătoriei sale în Franţa, a fost extrem de entuziasmat de ceea ce a văzut acolo; înapoiat la Istanbul, el a promovat în asemenea măsură cultura, civilizaţia şi tehnicile franceze, încât marele vizir, foarte impresionat, a făcut să fie adoptat de către oamenii Curţii şi de cei din conducere un stil de viaţă nou, marcat prin construirea de palate (ca cel al lui Saadâbât, pe Cornul de Aur), de *yalı* (reşedinţe pe malul Bosforului), prin amenajarea de grădini precum cele numite „Apele Dulci ale Europei", din capătul Cornului de Aur, prin organizarea de serbări.

Sultanul Ahmed al III-lea adoptă bucuros această stare de spirit. El aduce la Istanbul artişti străini, organizează numeroase distracţii costisitoare. La îndemnul său, membrii claselor conducătoare adoptă acest stil de viaţă plăcut, care costă mult, dar care demonstrează totuşi o schimbare profundă de mentalitate. Această schimbare, condiţionată de posibilităţile financiare care permiteau să fie urmat exemplul venit de sus, explică impunerea din ce în ce mai vizibilă a unei categorii sociale provenind din mediile conducătoare ce dispuneau de venituri mari, din marii negustori sau din negustorii având relaţii directe cu marii negustori străini şi luând parte la comerţul internaţional, din proprietarii de terenuri proveniţi din timarioţi şi din funcţionarii locali. Dacă ambianţa împinge la amuzament, la distracţie, aşa cum a cântat cel mai mare poet al epocii, Nedîm, şi, o dată cu el, şi alţi poeţi, dovadă a unei reînnoiri intelectuale, ea naşte şi dorinţa de a lăsa o mărturie durabilă a epocii, astfel că acum se construiesc moschei, *medrese*-le, fântâni, edificii publice sau particulare, care nu ating, în general, dimensiuni mari, dar care dovedesc o evoluţie, dacă nu în arhitectură, măcar în decoraţie.

Conducătorii otomani au înţeles că imperiul nu mai era statul care domina Europa şi Levantul, că superioritatea sa era zdruncinată, că s-a produs o evoluţie în lumea occidentală, evoluţie neobservată sau neluată în considerare de turci. Răsturnarea situaţiei militare, medierile engleze, olandeze sau franceze arată că ei nu-şi mai pot impune voinţa, că nu mai sunt singurii stăpâni în spaţiul politic şi economic pe care îl dominaseră până atunci. Occidentalii le dau un exemplu prin strădania de a cunoaşte cultura şi civilizaţia lumii musulmane, arabe, turce sau persane; relatările de călătorii, observaţiile dragomanilor ambasadorilor aduc în Occident o viziune mai reală, mai puţin stereotipă a lumii orientale. La Istanbul, dar şi în principalele porturi din imperiu – Izmir, Beirut, Alexandria – se înnoadă relaţii.

Astfel ia naştere, la unii otomani, dorinţa de a cunoaşte mai bine lumea occidentală. Ambasadorii pleacă spre marile capitale, iar de la ei parvin observaţii, informaţii, reflecţii şi, câteodată, inovaţii. Una dintre cele mai importante este apariţia, la Istanbul, a unei imprimerii cu caractere arabe (1727), la iniţiativa lui Sa'îd Mehmed Efendi, fiul trimisului otoman la Paris, Mehmed Efendi, care fusese foarte impresionat de imprimeriile franceze; la întoarcerea la Istanbul, el a găsit în Ibrâhîm Müteferrika, de origine ungară, ajuns însă otoman şi musulman, specialistul capabil să monteze această imprimerie. În afară de lucrări turceşti, arabe sau persane vor fi publicate şi traduceri franţuzeşti şi englezeşti, mai ales cărţi de istorie, geografie şi ştiinţe. Imprimeria a editat douăzeci de volume până în 1745, data morţii lui Ibrâhîm Müteferrika, de care ulemalele conservatoare profită pentru a suspenda funcţionarea acesteia, care nu va fi reluată decât peste câteva decenii. Se produce astfel o oarecare deschidere asupra lumii externe, care se va accentua ulterior prin folosirea de tehnicieni străini, mai întâi francezi, în domeniul militar, în special în artilerie.

Cheltuielile produse de strălucirea domniei lui Ahmed al III-lea sunt, în ansamblu, limitate şi sunt asigurate printr-un control riguros al impozitelor, taxelor şi al diferitelor venituri ale statului. Din acest punct de vedere, Dâmâd Ibrâhîm Paşa a fost un bun administrator şi poate fi considerat ca unul dintre cei mai capabili mari viziri otomani.

Revolta lui Patrona Khalîl (1730); situaţia în provincii

Ceea ce a dus la pierzania lui Dâmâd Ibrâhîm Paşa şi a sultanului a fost „războiul iranian". Acesta este reluat în iulie 1730, în urma recuceririi teritoriilor ocupate de otomani de către şahul Tahmasp al II-lea. Marele vizir pregăteşte atunci o expediţie în Iran, însă se loveşte de o revoltă a ienicerilor conduşi de unul dintre ei, Patrona Khalîl, care, profitând de teama şefilor săi şi de sprijinul ulemalelor şi al adversarilor marelui vizir, se face stăpân pe capitală, apoi pretinde capul marelui vizir şi al altor câtorva înalte personalităţi. Pentru a se salva, sultanul îl demite pe Dâmâd Ibrâhîm Paşa şi ordonă executarea sa (29 septembrie 1730). La puţin timp însă, este silit să abdice, iar unul dintre fiii lui Mustafâ al II-lea este proclamat sultan: Mahmûd I (1 octombrie 1730). Patrona Khalîl şi acoliţii săi răspândesc teroarea în Istanbul, distrug palatele, locuinţele luxoase şi grădinile construite de puţină vreme pe malurile Cornului de Aur, ocupă anumite posturi importante în stat; în cele din urmă sultanul reacţionează:

Patrona Khalîl și aliații săi sunt prinși printr-un șiretlic și strangulați (noiembrie 1730). O tentativă de reluare a revoltei este repede înăbușită (ianuarie-martie 1731). Izbucnirea neașteptată și succesul inițial al revoltei lui Patrona Khalîl arată că situația statului otoman, în ciuda aparențelor strălucitoare, era departe de a fi stabilă și sigură.

O dovadă în plus o constituie evenimentele petrecute în provinciile arabe, unde suzeranitatea otomană era, dacă nu în totalitate pusă în discuție, cel puțin sensibil diminuată. Astfel, la Damasc, familia 'Azm capătă întâietate începând din 1725, iar guvernatorii otomani trebuie să găsească o cale de a se înțelege cu aceasta. Mai în sud, în Galileea superioară și inferioară, familia Zaydâni, sub conducerea lui Dâhir al-'Umar, își impune autoritatea începând din 1710 și până în 1775 atât față de guvernatori cât și față de șeicii locali: Dâhir care, în cele din urmă, a fost executat în 1775, a fost apărătorul unei anumite autonomii a țării sale față de conducerea centrală otomană, dorință ce se manifestă în a doua parte a secolului, în Egipt și în regiunea menționată, prin Djazzâr Ahmad Pașa.

În Maghreb, aproape simultan, în Tunisia și în Tripolitania insurecțiile aduc la putere militari de origine turcă, care vor da naștere unor puteri locale transformate ulterior în dinastii. În Tunisia, aga spahiilor, Ibrâhîm Șarîf, preia puterea, dar este înlocuit trei ani mai târziu (1705) de un alt agă al spahiilor, Husayn bin 'Alî, care devine bei de Tunis și care va primi de la Istanbul titlul de pașă cu rang de beilerbei (guvernator). În Tripolitania, populația indigenă, obosită de anarhia permanentă, aduce în fruntea *ocak*-ului un ofițer de cavalerie, pe Ahmad Karamânlî, descendent al unui corsar turc, care, susținut de Divan, este proclamat dey și pașă (iulie 1711); în 1713, conducerea otomană îi acordă titlul de beilerbei. Tot în 1711, dey-ul de Alger, 'Alî Çâvûș, îl expulzează pe pașa trimis de sultan, apoi reușește să se facă el însuși recunoscut ca pașă de către suveranul otoman. Însă dey-ii de Alger vor continua să fie aleși de către divanul ofițerilor *ocak*-ului. Cu toate acestea, dacă puterile locale se impun astfel, cu un fel de regim de autonomie internă, nici unul dintre cele trei *ocak*-uri nu urmărește să se separe total și toate continuă să fie considerate și să se considere provincii otomane. Nici de o parte, nici de alta nu se caută o modificare totală a unei situații care permite *ocak*-urilor să se bucure de o protecție superioară, iar sultanului îi îngăduie menținerea suzeranității asupra întregului imperiu.

Statul otoman la începutul secolului al XVIII-lea: continuitate sau transformare?

Văzând evoluția petrecută de-a lungul primei treimi a secolului al XVIII-lea, ne putem întreba ce reprezintă statul otoman pentru diversele categorii sociale sau etnice ce îi sunt supuse. Am remarcat deja că în secolul anterior câțiva cronicari – puțini – puseseră accentul pe anumite lipsuri, pe anumite defecte ale administrației otomane și chiar aveau în vedere, ca Na'îma, posibilitatea reformelor. Această stare de spirit apare la conducătorii luminați, în permanent contact cu reprezentanții puterilor occidentale prezenți la Istanbul, fie direct, fie prin intermediul marilor dragomani ai Palatului precum Alexandru Mavrocordat (el însuși și-a făcut o parte din studii în

Italia) sau prin intermediul unor personalităţi „levantine" precum Dimitrie Cantemir, moldovean şi fanariot, foarte apropiat de ambasadorii occidentali şi, în acelaşi timp, prieten cu *re'îs ül-küttâb*-ul, apoi marele vizir, Râmî Mehmed Paşa.

Aceste contacte provoacă curiozitate şi reflecţie, dorinţă de informare şi de cunoaştere, aşa cum se întâmplă cu Dâmâd Ibrâhîm Paşa. Pentru el şi pentru cei ce îi împărtăşesc ideile, sistemul etatist otoman trebuie îmbunătăţit, şi nu transformat; a îmbunătăţi însemna a restabili autoritatea conducerii, a aplica şi a respecta reglementările, a curăţa mecanismele administrative, a pedepsi aspru abuzurile. Intenţia este lăudabilă, ea însă trebuia să fie cunoscută, să apară ca o realitate efectivă. Din păcate, obiceiurile proaste sunt deja bine înrădăcinate şi prea mulţi sunt cei care preferă să folosească sistemul pentru ei şi nu pentru binele statului; problemele militare au drept consecinţă creşterea impozitelor, a diferitelor taxe, a căror greutate cade în principal asupra celor ce nu au nici un mijloc de sustragere, în afară de revoltă sau de fugă. Nu există însă o mişcare generalizată, organizată, de o amploare care să poată pune statul în pericol. Este vorba mai cu seamă de revolte locale pe care, eventual, anumiţi conducători din provincie încearcă să le folosească în avantajul lor, fără a ajunge însă să tulbure un sistem politic care li se pare benefic.

În provinciile arabe, tendinţele de autonomie care apar poartă, în Orientul Apropiat, semnul unei specificităţi tribale sau sociale (de exemplu druzii, mamelucii), fiind în acelaşi timp o reacţie împotriva abuzurilor guvernatorilor otomani şi o dorinţă de constituire a unei puteri locale bazate pe specificitatea regiunii în cauză. În Africa de Nord, mişcările de autonomie au cauze multiple: depărtarea de puterea centrală, presiunea puterilor occidentale (lupta împotriva corsarilor din Africa de Nord), câteodată anarhia locală. Este caracteristic faptul că în cele trei provincii din vest puterea este acaparată de militari, singura forţă organizată susceptibilă de a restabili ordinea internă şi de a se opune acţiunilor străine. În plus, aceşti militari sunt turci la origine (sau asimilaţi), iar mare parte din trupele lor sunt tot de origine turcă. Este simptomatic şi faptul că aceşti şefi, o dată ajunşi la conducerea provinciei, au vrut să fie recunoscuţi în acelaşi timp ca bei sau ca dey, dar şi ca paşale-guvernatori, adică reprezentanţi direcţi ai sultanului. Nu există deci o dorinţă de secesiune, de independenţă, ci dimpotrivă, o dorinţă manifestă de continuitate a existenţei în cadrul statului otoman.

Chiar dacă personalitatea anumitor sultani sau viziri este pusă în discuţie, uneori violent, în nici un moment nu este pus în discuţie statul sau sistemul constitutiv: sunt vizate mai mult persoanele decât instituţiile, iar un sultan o dată detronat, chiar asasinat, nu poate fi înlocuit decât de un nou sultan, şi nu de susţinătorul unui nou sistem politic. Această preeminenţă ţine de faptul că sultanul nu este numai conducătorul puterii laice, ci şi şeful tuturor musulmanilor şi protectorul creştinilor ce locuiesc în imperiul său. De asemenea, în faţa încercărilor puterilor străine, el este şi apărătorul lumii musulmane, iar amintirea măreţiei sultanilor din secolul al XVI-lea acordă încă un prestigiu incontestabil celor din secolul al XVIII-lea. De fapt, până la jumătatea secolului al XVIII-lea, teritoriile pierdute şi cedate de Imperiul otoman sunt mici, marginale, şi nu privesc aproape deloc populaţiile musulmane. Dimensiunile imperiului sunt de aşa natură încât ceea ce se petrece într-una dintre provincii are puţin ecou

sau deloc în celelalte, iar locuitorii au despre statul otoman (*devlet-i 'osmâniye*) o concepție care se manifestă în expresiile *memâlik-i 'osmâniye* (teritoriile otomane) și *memâlik-i islâmiye* (teritoriile musulmane), care, în spirit, sunt sinonime și acoperă un ansamblu uman, politic și religios.

O PERIOADĂ DE TRANZIȚIE (1730-1768)

Bonneval Pașa; îmbunătățiri în domeniile militar și civil

Începută sub auspiciile sumbre ale revoltei lui Patrona Khalîl, domnia lui Mahmûd I (1730-1754) continuă cu războiul împotriva Rusiei, a Austriei, apoi a Iranului și se încheie totuși cu o perioadă de pace (1746-1754). Sultanul poate părea o marionetă a evenimentelor provocate de celelalte puteri. Cu toate acestea, Mahmûd I nu era un suveran inactiv, iar atitudinea sa răbdătoare, dar hotărâtă față de Patrona Khalîl și-a arătat roadele. Inteligent, însuflețit de dorința de a îmbunătăți situația imperiului său, Mahmûd I acționează în două direcții: pe de o parte, repunerea în funcțiune a armatei la un nivel corespunzător, în special a artileriei, sarcină pe care o încredințează unui francez, contele de Bonneval, iar pe de altă parte, reinstaurarea păcii și a încrederii în provinciile anatoliene. În prima parte a domniei sale, s-au succedat numeroși viziri, rămași rar în funcție mai mult de un an (cu excepția lui Hekimoghlu 'Alî Pașa); în schimb, în perioada de pace nu au existat decât patru mari vizir în opt ani, dovadă a unei oarecare stabilități politice și a unei continuități de acțiune.

Nevoia de a reforma armata s-a impus curând sultanului, însă, în fața ostilității ienicerilor, el este nevoit să se limiteze la reînnoirea corpului de bombardieri (*khumbaracı*), folosind cu această ocazie serviciile contelui de Bonneval (1675-1747) care, după ce servise în armata lui Ludovic al XIV-lea, apoi în cea a prințului Eugeniu de Savoia, a venit la Istanbul, s-a convertit la Islam (va fi cunoscut mai târziu sub numele de Khumbaracı Ahmed Pașa), iar prin intermediul marelui vizir Topal Osmân Pașa (1731-1732) a fost prezentat sultanului, care îl însărcinează cu reforma corpului de bombardieri. Lucrul este semnificativ căci, pentru prima dată, se face apel la un specialist străin și, în plus, dovedește dorința sultanului de a realiza reforma folosind persoane competente: faptul că Bonneval s-a convertit nu a făcut decât să ușureze situația, înlăturând mai mult sau mai puțin criticile mediilor conservatoare și tradiționaliste. Bonneval ar fi dorit să poată aduce transformări în ansamblul corpurilor militare otomane, însă ostilitatea ienicerilor l-a silit să se limiteze la bombardieri și la perfecționări tehnice aduse corpului de tunari. Pornind de aici, în 1734 el înființează o școală de ingineri (*hendesekhâne*) destinată să formeze tehnicieni moderni de artilerie. Trimis la un moment dat în exil la Kastamonu, Bonneval este rechemat: el își va păstra funcția până la moarte, în 1747. El a încercat fără succes să joace un rol în relațiile diplomatice otomane, însă a contribuit totuși la strângerea legăturilor cu Franța. Școala de ingineri a fost închisă la puțină vreme (1750) sub presiunea

ulemalelor însă, datorită prezenţei lui Bonneval şi a altor câtorva tehnicieni străini chemaţi de el, s-a produs o deschidere către modelul european.

Tot în domeniul militar, Mahmûd I şi marii viziri ai săi se străduiesc, pe de o parte, să evite izbucnirea unei noi revolte ca cea a lui Patrona Khalîl plătind regulat solda ienicerilor care, în schimb, se angajează să îşi exercite îndatoririle în mod disciplinat, iar pe de altă parte, să protejeze graniţele imperiului, construind fortăreţe şi înfiinţând garnizoane aflate sub comanda unor şefi cu autoritate asupra întregii regiuni înconjurătoare.

Politica de pace a lui Mahmûd I este întărită de controlul mai strict al funcţionării administraţiei, cel puţin acolo unde aceasta îşi poate exercita activitatea fără piedici, ceea ce este cazul, atunci, al provinciilor din Rumelia (Europa) şi din Anatolia. În ciuda faptului că notabilităţile (*a'yân*) tind să capete mai multă importanţă pe plan local, interesul acestora este acelaşi cu cel al statului, astfel că situaţia economică şi financiară se ameliorează şi Vistieria se umple. La Istanbul, Mahmûd I porunceşte construirea de edificii religioase (moscheea Nur-u Osmâniye, terminată sub succesorul său, Marea Moschee din Üsküdar), palate, biblioteci, edificii utilitare, mai ales rezervoare de apă, precum cel de la Topuzlu, aproape de Kâghıtkhâne, şi centrul de distribuţie a apei de la Beyoghlu-Taksim care a permis alimentarea numeroaselor fântâni din cartierele aflate la nord de Cornul de Aur: mai mult de şaizeci de fântâni ridicate fie de sultan, fie de personalităţile epocii. Exemplul suveranului a fost urmat şi în marile oraşe din provincie, mai ales în Anatolia.

O încercare de reînnoire: Koca Raghîb Paşa

La moartea lui Mahmûd I, fratele său Osmân al III-lea devine sultan. Este un personaj şters, fără curaj sau energie, neîncrezător, puţin interesat de inovaţiile tehnice sau intelectuale. În timpul domniei sale (mai puţin de trei ani), s-au succedat şase viziri, cărora mandatul scurt în fruntea afacerilor de stat nu le-a îngăduit să întreprindă ceva important, evenimentele cele mai notabile fiind un imens incendiu la Istanbul în septembrie 1755, un altul în iulie 1756 şi deschiderea moscheii Nur-u Osmâniye (5 decembrie 1755). Sultanul nereuşind să atragă simpatia populaţiei din capitală prin edictele sale ce interziceau vânzarea vinului, plimbările publice pentru femei şi prin cele ce îi obligau pe nemusulmani să poarte costumul distinctiv al religiei lor – toate aceste măsuri neprimind decât o aplicare foarte limitată –, dispariţia sa nu produce mari regrete.

Din contră, urcarea pe tron a lui Mustafâ al III-lea, fiul vârstnic al lui Ahmed al III-lea (30 octombrie 1757), este primită cu entuziasm. Unul dintre primele acte ale domniei este păstrarea în funcţie a ultimului mare vizir al lui Osmân al III-lea, Koca Mehmed Raghîb Paşa, unul din cei mai capabili oameni de stat ai epocii, care va rămâne în funcţie mai bine de şase ani. Împărtăşind părerea sultanului că pacea cu puterile străine este absolut necesară bunului mers al statului, Raghîb Paşa a evitat constant, în ciuda presiunii unora dintre otomani şi a unora dintre ambasadori, să arunce imperiul în conflicte ce nu-i puteau fi decât nefaste. În schimb, a dat atenţie îmbunătăţirii anumitor servicii de stat: justiţia a fost întărită prin acordarea de puteri mai mari cadiilor şi prin promulgarea de reglementări vizând mai buna protecţie a populaţiei faţă de abuzurile

notabililor şi ale funcţionarilor din administraţia provinciilor. De asemenea, el i-a obligat, o dată în plus, pe deţinătorii de bunuri funciare – timarioţi, fermieri *(mukâta'acı)* – să-şi respecte obligaţiile privitoare la plata taxelor şi la interdicţia de a-i stoarce pe locuitori. Au fost trimise chiar şi trupe împotriva contravenienţilor, dovedind prin aceasta dorinţa marelui vizir de a vedea aplicate şi respectate legile şi reglementările statului.

Adept al păcii, Raghîb Paşa a păstrat relaţii bune cu puterile străine, inclusiv cu Rusia şi Austria. Au fost semnate sau reînnoite tratatele comerciale cu regatul Neapolelui, al Danemarcei, al Persiei (primul tratat de prietenie cu acest stat este semnat în aprilie 1761). De asemenea, este epoca în care Franţa şi Anglia au relaţii excelente cu Imperiul otoman şi sunt reprezentate la Istanbul prin doi ambasadori remarcabili, Vergennes pentru Franţa (din 1755 până în 1768) şi James Porter pentru Anglia (1746-1761); primul dintre ei a atras atenţia sultanului asupra baronului de Tott, ofiţer ungur trecut în serviciul Franţei, venit mai apoi în Turcia cu el: baronul de Tott va fi puţin mai târziu (mai ales după 1774) artizanul reformelor profunde din armata otomană.

Este oare dorinţa de pace sau lipsa mijloacelor cea care îi determină pe conducătorii otomani să nu intervină în provincii, în special în provinciile arabe, împotriva mişcărilor de autonomie care apar? Sau ne putem gândi că ei remarcă la guvernatorii acestor provincii grija de a nu se rupe de statul otoman, pentru a păstra o protecţie mai bună împotriva eventualelor tentative externe; sau poate că aceşti conducători nu se consideră suficient de puternici pentru a se proclama total independenţi, iar în faţa progresului politic şi economic al europenilor, ei cred că lumea musulmană trebuie să rămână unită sub autoritatea unui singur conducător, considerat încă un suveran puternic?

Într-adevăr, suzeranitatea otomană nu este pusă în discuţie, iar conducătorii otomani au văzut, poate, cu o oarecare satisfacţie trecând responsabilităţile lor militare, dacă nu şi cele politice, în mâinile autorităţilor locale, mai interesate de mersul treburilor în ţara lor decât guvernatorii prea toleranţi, numiţi pe perioade relativ scurte şi fără contacte profunde cu locuitorii sau cu realităţile provinciei. Ne-am putea gândi, în această privinţă, la un soi de delegare a puterii, apărută din hazardul evenimentelor, însă acceptată şi recunoscută de conducerea de la Istanbul în măsura în care această situaţie îi este, în cele din urmă, favorabilă, cu condiţia ca unitatea statului otoman să nu fie pusă în discuţie. Trebuie notat că această stare de lucruri a fost chiar recunoscută tacit de marile puteri, care nu au ambasadă decât în capitala imperiului, având numai dacă e cazul consulate în capitalele de provincii, ceea ce nu le împiedică să trateze direct cu autorităţile din provincie, mai ales în Maghreb şi în Egipt, fără a mai trece prin Istanbul; astfel de acorduri ar fi trebuit să caute, în principiu, aprobarea guvernării centrale: nu este sigur că aşa se întâmpla totdeauna. Aceasta nu înseamnă că statul otoman nu rămâne o realitate bine închegată, capabilă să reziste primelor atacuri serioase ale puterilor interesate de slăbirea sa.

Încercările de redresare făcute de mai mulţi mari viziri au putut avea temporar unele succese, însă acestea au fost urmate de regrese, de măsuri ce au anihilat aceste încercări. Dacă mediile conservatoare au plecat uneori capul şi au lăsat să treacă

valul reformelor, au ştiut şi să dea replica, revenind şi impunându-şi ideile. Nevoile financiare şi economice ale imperiului îi favorizează pe deţinătorii de capital, care îl folosesc cumpărând terenuri; *timâr*-ele de mici dimensiuni se împuţinează în favoarea posesorilor de mari *timâr*-e care au proprietăţi ereditare, favorizând astfel constituirea unei categorii sociale a marilor proprietari funciari care nu sunt totdeauna de origine rurală. Banii sunt reinvestiţi şi în comerţ, mai cu seamă în comerţul de tranzit sau în comerţul internaţional. Pe de altă parte, presiunea fiscală asupra ţăranilor nu scade, iar impozitele extraordinare se transformă în impozite obişnuite, astfel că revoltele izbucnesc în diferite puncte ale imperiului. Aceste probleme, economice la origine, vor căpăta din ce în ce mai mult un caracter politic şi social, iar marile puteri vor juca aici un rol din ce în ce mai important.

Cu toate acestea, administraţia otomană, oricât de coruptă ar fi fost, rămâne organizată şi relativ eficientă. Personalului administrativ îi lipseşte siguranţa zilei de mâine şi, drept urmare, este lipsit de spirit de iniţiativă, de o concepţie nouă asupra îndatoririlor şi a rolului său: aceasta ar implica o educaţie, un mod de a dobândi idei şi metode noi care nu există încă în Imperiul otoman, în lipsa unei deschideri intelectuale asupra lumii occidentale.

Infiltrarea străină

In istoria Imperiului otoman, secolul al XVIII-lea marchează adevăratul început al ofensivei marilor puteri europene, atât în domeniul militar şi diplomatic cât şi în domeniul economic, fără a mai vorbi de influenţa ce începe să se exercite în domeniul tehnic şi cultural. În secolele anterioare, veneţieni, francezi, englezi, olandezi au încercat mai cu seamă să stabilească legături comerciale la Istanbul şi în alte câteva porturi din Levant; iniţiativa lor s-a limitat la aceasta, căci ei nu erau încă destul de puternici pentru a încerca un alt fel de infiltrare. Dacă au izbucnit conflicte, acestea au fost minore şi marginale, şi chiar atunci când veneţienii – şi austriecii – repurtează victorii mai însemnate la sfârşitul secolului al XVII-lea, aceste succese sunt anulate câteva decenii mai târziu.

În schimb, secolul al XVIII-lea este martorul unei lumi otomane ameninţate în diverse feluri: pe plan militar, ruşii şi austriecii repurtează victorii decisive care duc la un recul al frontierelor imperiului, pe plan economic, unde veneţienii nu mai au decât un rol redus, francezii şi, în mai mică măsură, englezii şi olandezii îşi sporesc influenţa. În ce măsură apelul otomanilor la mediatori (francezi, englezi, olandezi) le-a permis acestora să obţină, în schimbul serviciilor aduse, avantaje mai mari pentru negustorii lor? În fine, ei exercită o presiune de un tip nou, favorizând anumite minorităţi, presiune cu caracter social care se va transforma ulterior în susţinere politică.

Presiunea economică: lărgirea Capitulațiilor

În secolul al XVIII-lea se intensifică prezența occidentală în comerțul internațional din Imperiul otoman, prezență datorată dezvoltării unui capitalism mercantil susținut de conducerile statelor și care se manifestă prin crearea sau extinderea societăților, a companiilor, care se bucură la fața locului de sprijinul ambasadorilor și al consulilor; aceștia își afirmă cu atât mai mult autoritatea sau chiar pretențiile cu cât puterea otomană descrește; Capitulațiile sunt acum utilizate pe larg în profitul negustorilor occidentali stabiliți în porturile imperiului: acestea joacă un rol de primă importanță căci ele sunt punctele de sosire și de plecare în comerțul internațional otoman, europenii neputând aproape deloc să pătrundă în interiorul spațiului otoman, domeniu al caravanelor, a căror manevrare și organizare se află încă în mâinile autohtonilor.

Ce loc trebuie să acordăm comerțului internațional în activitățile economice ale lumii otomane? Probabil un loc mai puțin considerabil decât s-a crezut multă vreme la simpla lectură a rapoartelor consulilor și ale negustorilor europeni. Mai întâi, pentru că Imperiul otoman nu este numai fâșia maritimă în care activează occidentalii, apoi pentru că în interiorul imperiului continuă să existe numeroase activități de producție, de fabricație și de schimburi care privesc direct imensa majoritate a populației, fără vreo intervenție europeană; în fine, pentru că Marea Neagră, interzisă practic navelor occidentale până în 1774, este o zonă de aprovizionare considerabilă, în special pentru Istanbul. Trebuie să notăm și faptul că o bună parte din navigația de-a lungul coastei în Mediterana orientală și în Marea Egee este realizată de navele otomane, în număr mai mare în secolul al XVIII-lea decât în cel anterior. În ceea ce privește Marea Roșie, aceasta nu își pierde interesul pe care îl prezintă pentru otomani – și pentru egipteni – o dată cu dezvoltarea constantă a rutei pe la Capul Bunei Speranțe. Dacă nu ar fi fost astfel, atunci cum explicăm activitatea comercială la Rosetta, la Cairo, în Suez, la Moka? Dacă străinii deturnează spre sudul Africii comerțul cu piper și condimente care tranzita Egiptul, în schimb cafeaua din Arabia ia drumul nordului, iar rolul orașelor Cairo și Suez ca antrepozite și escale pentru mărfurile cu destinația Oceanul Indian sau provenind de aici nu a scăzut, ci dimpotrivă.

Națiunile care au obținut în trecut dreptul de comerț și de stabilire nu mai sunt acum singurele prezente aici. Astfel, austriecii obțin în 1725 dreptul de a înființa consulate la Tunis și la Tripoli, iar în 1727 la Alger; ei se străduiesc să creeze o flotă austriacă proprie, să dezvolte și să controleze un comerț maritim în care Trieste va fi punctul esențial; o Companie austriacă a Levantului este înființată în 1729 cu legături la Trieste, Salonic și Constantinopol, însă războiul din 1736-1739 îi dă o lovitură fatală. În 1754, împărăteasa Maria Tereza înființează o altă Companie a Levantului, iar Trieste cunoaște un nou avânt, concretizat în 1784 prin acordarea de facilități de navigație austriecilor în apele otomane. Livorno continuă să fie un frecventat port de escală și de tranzit: aici se opresc comercianții evrei în Mediterana, dar și negustorii armeni, care apar începând de acum în Mediterana centrală și occidentală. Se stabilesc astfel relații strânse între marii negustori din Livorno, Salonic, Constantinopol,

Smirna şi Alexandria; acestea se dezvoltă încă mai mult când sultanul acordă libertatea comerţului supuşilor marelui duce de Toscana, în 1747. La Livorno fac escală şi hanseaticii – care au obţinut Capitulaţii în 1747 –, şi scandinavii (danezi şi suedezi) care fac comerţ mai ales cu ţările Africii de Nord, dar care ajung ocazional până în Mediterana orientală. După 1774, vedem apărând pavilionul rusesc: în realitate, este vorba de nave ai căror patroni sunt greci. De asemenea, Marea Neagră se deschide puţin acum occidentalilor (francezii au înfiinţat case de comerţ la Caffa, în Ţara Românească şi în Moldova după 1740: acestea nu au avut o activitate importantă) şi putem observa încercări de a lega maritim Rusia de sud, Crimeea şi Marsilia, ca şi o încercare de colaborare între ruşi şi veneţieni: întreprinderi efemere.

Pe toată durata secolului al XVIII-lea, Franţa efectuează un comerţ intens cu Levantul, lăsând englezii departe în urmă: aceasta se explică prin faptul că, mai ales după 1763, francezii nu mai au aproape deloc colonii, în timp ce englezii au Indiile şi America. Însă instalarea lor în Indii îi determină să se preocupe de Egipt şi de Golful Persic: încercarea de a atinge Suezul eşuează şi, dacă francezii se instalează la Basora, rezultatele comerţului lor sunt mediocre aici şi fără viitor.

Marile puteri şi minorităţile

În Mediterana occidentală şi în întregul Levant, europenii întâlnesc mari negustori stabiliţi aici de multă vreme, dispunând de staţii de poştă indispensabile şi de mijloace de acţiune şi neînţelegând să fie lipsiţi de rolul indispensabil şi remunerator de intermediari necesari. Constatăm că stăpânii comerţului local sunt evrei sau creştini (de pildă, sirieni la Cairo şi Alexandria, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea); în afara porturilor, traficul caravanelor, schimburile comerciale se află în mâinile arabilor în Egiptul superior şi în Sudan, ale armenilor între Bagdad şi Alep, ale perşilor din Bagdad în Iran, Irak, în Golful Persic. Mai la vest, grecii urmăresc nu numai dezvoltarea navigaţiei lor, ci şi dezvoltarea relaţiilor cu statul din Balcani. Salonic devine una din bazele lor cele mai active; aflându-se, după împrejurări, sub pavilion rusesc, veneţian, francez, englez, chiar otoman, ei efectuează un trafic din ce în ce mai important în Mediterana centrală şi orientală şi dobândesc astfel averi, mijloace de acţiune care îi fac să se considere din ce în ce mai puţin dependenţi de turci. Nu este departe momentul când îşi vor cere autonomia, apoi independenţa. Dintre toţi otomanii, ei au cele mai strânse contacte cu occidentalii, având de aici o oarecare superioritate nu numai economică, dar şi intelectuală, trăgând concluzii practice asupra rolului pe care l-ar putea juca în Imperiul otoman. Aceste idei vor culmina în secolul al XIX-lea cu mişcările de eliberare din Serbia, Grecia şi, sub o formă diferită, din Egipt.

În porturi, străinii se folosesc de intermediari, care lucrează în egală măsură şi pentru ei, căutând să scape supunerii otomane; greci, armeni, sirieni creştini, evrei, cei care sunt numiţi „minoritari", primesc protecţia funcţionarilor diplomatici străini sub formă de *berât*. Apărarea privilegiilor marilor negustori europeni, ca şi a avantajelor şi a situaţiilor de care beneficiază unii funcţionari otomani şi intermediarii, îi determină şi pe unii şi pe ceilalţi să caute sprijin, complicitate sau protecţie: consecinţa acestor situaţii este, deseori, o atmosferă de concesie şi de ignorare a abuzurilor, mai

puţin la Saint-Jean-d'Acre şi la Sayda, unde guvernatorul Djazzâr Ahmad Paşa îşi impune propria viziune şi comerţul direct cu francezii.

Economia turcă se bazează pe agricultură, producătoare de cereale, de orez, ulei, bumbac, piei, lână, însă mare parte din această producţie serveşte la aprovizionarea oraşelor şi transportul ei creează un trafic caravanier sau maritim care scapă aproape complet străinilor. În lipsa inovaţiilor tehnice, producţia otomană stagnează atât în calitate cât şi în cantitate: în general, ea reuşeşte să satisfacă nevoile populaţiilor din imperiu, dar nu este totdeauna capabilă să răspundă cererilor externe de materii prime. În secolul al XVIII-lea, singurul produs al cărui comerţ a cunoscut o oarecare dezvoltare este cafeaua din Arabia (concurată, în a doua jumătate a secolului, de cafeaua din America); conducerea turcă a încercat să mărească sau să menţină la un tarif înalt taxele vamale la cafea: guvernul francez a reacţionat şi chiar a obţinut o reducere a acestor taxe. De asemenea, mărirea taxelor vamale la diferite mărfuri importate de francezi la Constantinopol şi la Smirna a fost anulată: presiunea europeană nu era în zadar...

Economie şi politică

Pentru multă vreme, responsabilitatea stagnării (chiar a „declinului", cum au scris unii) Imperiului otoman a fost pusă pe seama incompetenţei guvernamentale, a corupţiei marilor funcţionari de stat, a grijii unor notabilităţi de a-şi păstra vechile privilegii, a rigidităţii reglementărilor, a lipsei de scrupule a negustorilor, a neadaptării otomanilor la tehnicile noi, a inexistenţei unei marine comerciale otomane cu caracter „internaţional". Desigur, aceasta este mai mult sau mai puţin adevărat, însă este o apreciere din punctul de vedere occidental, o viziune cu sens unic. Căci, pe de altă parte, trebuie să spunem că anumiţi otomani – şi nu dintre cei puţin importanţi – au încercat să promoveze reforme, că Europa negustorilor şi a companiilor – Europa Luminilor? – se ascunde sub intenţii bune pentru a camufla mai bine cucerirea economică a pieţelor, acapararea materiilor prime, în fine, dominarea politică. Cel puţin până în 1774, statul otoman nu este încă o putere slăbită în chip iremediabil, chiar dacă a suferit câteva înfrângeri şi a încheiat tratate nu întotdeauna favorabile. Acesta domină Orientul Apropiat, oferă aspectul unui stat coerent în ciuda tensiunilor interne, controlează căile de comunicaţie maritime tradiţionale, care sunt departe de a fi abandonate: este el însuşi un intermediar necesar între Europa şi Asia, şi acest rol de intermediar vor occidentalii să-l diminueze sau să-l anuleze în favoarea lor.

Astfel că problemele sfârşesc prin a căpăta un aspect mai mult politic decât economic. În secolul al XVIII-lea, nu a existat o criză economică în interiorul Imperiului otoman; a existat, de fapt, o diferenţiere din ce în ce mai evidentă între economiile de export occidentală şi otomană, care a dus la o presiune din ce în ce mai mare a primei asupra celei de-a doua, având în vedere că nu existau încă în oraşe mari industrii producătoare de produse de export; singurele existente aparţineau statului şi nu produceau decât bunuri nerentabile, iar industriile locale, aparţineau meşteşugarilor, lucrau aproape numai pentru piaţa internă.

Savantul edificiu de reglementări construit în cursul secolelor precedente a avut multă vreme consecințe fericite, furnizând statului și cetățenilor un cadru de viață politică și economică, referințe precise, limitări ale exceselor posibile. Din păcate, a dat naștere și unui fel de siguranță morală, de cutume intangibile, pe scurt, o sclerozare și o dorință de a nu schimba nimic, din teama de a nu vedea edificiul prăbușindu-se și de a repune astfel în discuție situațiile dobândite.

Războiul ruso-turc din 1768-1774 și tratatul de la Kuciuk Kainargi au constituit mai mult decât o somație. De fapt, o nouă stare de spirit se va instala în fruntea imperiului și va permite demararea reformelor profunde, destinate să dea statului otoman o imagine modernizată: aceasta va fi realizarea secolului al XIX-lea.

Declinul Imperiului otoman, constatat în secolul al XVII-lea și pe durata celei mai mari părți a secolului al XVIII-lea, se manifestă mai întâi la vârful statului și în mecanismele conducerii centrale: conștientizarea acestei degradări nu apare decât după înfrângerile suferite în fața rușilor și ea se datorează atât sultanilor 'Abdül-Hamîd I și Selîm al III-lea cât și mai multor persoane de vază, care constată că degradarea nu a atins decât mediile din Istanbul. În decursul celor două secole, provinciile anatoliene, balcanice și arabe sunt zguduite de tulburări politice și sociale, capabile câteodată să pună în discuție integritatea imperiului. De asemenea, trebuie să remarcăm absența acestora din capitală, și chiar din provinciile turcești: agitația care apare în provinciile neturcești este un preludiu al mișcărilor politice mult mai intense din secolul al XIX-lea.

CAPITOLUL IX

Provinciile balcanice (1606-1774)

de Gilles VEINSTEIN

Între jumătatea secolului al XIV-lea şi secolul al XVI-lea, otomanii şi-au impus dominaţia în aproape întreaga Peninsulă Balcanică. La sfârşitul secolului al XVI-lea, posesiunile lor europene depăşesc limitele acestei peninsule, fixate de obicei la limita septentrională a liniei Dunării, Savei şi Kupei.

Dincolo de această linie, la nord de Dunăre, otomanii au vasalizat din secolul anterior statele române Moldova şi Ţara Românească. Campaniile lui Süleymân ce au urmat cuceririi Belgradului au dus, în plus, la anexarea regiunilor dintre Sava şi Drava şi a banatului Timişoarei (Temesvár), numai partea occidentală a Croaţiei şi Slovenia rămânând Habsburgilor. În sfârşit, Süleymân a dus mai la nord încă înaintarea otomană, anexând în 1541 centrul Ungariei şi făcând din Transilvania un nou vasal. La nord-est de acest ansamblu, otomanii sunt prezenţi încă de la sfârşitul secolului al XV-lea la gurile marilor fluvii, pe malul septentrional al Mării Negre, în sudul peninsulei Crimeea şi în nordul Mării Azov. O mare parte din Europa orientală şi chiar centrală se află deci, la apogeul imperiului, sub stăpânire otomană.

Otomanii au supus astfel o mare varietate de popoare: când acestea vor accede treptat la independenţa naţională, în secolele al XIX-lea şi XX, nu vor deveni oare Balcanii sinonimi cu fărâmiţarea politică şi cu antagonismele naţionale? Pentru a ne referi la grupele principale, să amintim prezenţa slavilor de sud (sârbi, croaţi, bulgari) a grecilor, albanezilor, românilor şi aromânilor (numiţi şi ţânţăreni sau valahi din Balcani: un popor apropiat de români prin limbă, prezent în munţii din nordul Greciei şi din Albania), a ungurilor: toate, etnii distincte prin origine, limbă, cultură, istorie. În timpul Evului Mediu, toate întemeiaseră, la un moment dat, state suverane, ba chiar imperii prestigioase. Bizanţul, succesorul grecizat al Romei, fusese cel mai faimos, mai întins şi mai durabil, însă bulgarii şi sârbii formaseră şi ei imperii balcanice. Totuşi, toate erau fărâmiţate şi slăbite atunci când cuceritorii turci au venit în contact cu ele, înaintarea acestora fiind mult uşurată. Otomanii au pus astfel sub o suveranitate unică un veritabil mozaic etnic şi politic şi, în acelaşi timp, au integrat o arie secular

Provinciile europene din Imperiul otoman
PODOLIA
Hotin
Prut
Nistru
Dunărea
Tisa
Gran
Buda
Vasvar
Debrețin
MOLDOVA
Iași
YEDISAN
Nipru
UNGARIA
Cluj
Bacău
Bender
Arad
TRANSILVANIA
Mureș
Akkerman
Mohacs
Drava
Timișoara
BASARABIA
Karlowitz
BANAT
Brăila
Bihac
Belgrad
ȚARA ROMÂNEASCĂ
MAREA
Pozarevac
București
BOSNIA
Dunărea
NEAGRĂ
Omiš
SERBIA
Nicopole
Spalato
Mostar
Novi Pazar
Nis
Șvistov
Dubrovnik
Peć
Kosovo
Sofia
BULGARIA
Kotor
Shköder
Maritsa
Bar
Skopje
Plovdiv
Adrianopole
Drac
Ohrida
Bitola
Serres
TRACIA
Istanbul
Valona
ALBANIA
Thessalonic
MACEDONIA
Gallipoli
Larissa
Lemnos
Ianina
Lepanto
Patras
Navarin
Modon
Coron
Rhodos
Creta
MAREA MEDITERANĂ

creştină – traversată, de altfel, de linia de împărţire a zonelor de influenţă între catolicismul roman şi ortodoxie – în domeniul Islamului, printr-un proces pe care îl considerau ireversibil.

Istoricii diferitelor naţiuni implicate au adus – şi aduc şi astăzi, deseori – învinuirile cele mai aspre secolelor de „jug otoman" care au urmat. Ei le prezintă nu numai ca o perioadă de dominaţie străină şi păgână, de pierdere a independenţei şi a identităţii naţionale, ci şi ca o epocă de violenţă, de opresiune, de exploatare, de obscurantism fără asemănare – o paranteză integral negativă între strălucirea vieţii naţionale medievale şi cea a unei „renaşteri" amânate până în secolul al XIX-lea – o „noapte" străbătută doar de străfulgerările mişcărilor de rezistenţă şi de revoltă ale populaţiilor aservite.

Aceste judecăţi prea globale şi simpliste, ale căror motivaţii sunt uşor de văzut, trebuie să fie nuanţate după locuri şi perioade. Mai întâi, trebuie amintit că existau mai multe cercuri în cadrul posesiunilor europene ale sultanului, în interiorul cărora integrarea în imperiu era mai mult sau mai puţin pregnantă, ponderea prezenţei turceşti mai mult sau mai puţin importantă, contactele cu lumea externă mai mult sau mai puţin întrerupte. Aceste poziţii diferite au influenţat sensibil destinele diferitelor regiuni.

Domeniul european la începutul secolului al XVII-lea: cele trei cercuri

Statele situate la nord de Dunăre, mai depărtate de centrul de gravitaţie al imperiului, fiind cele mai greu de controlat, constituiau cercul cel mai exterior al acestui ansamblu.

Fuseseră mai întâi cuprinse cele două state române, Moldova şi Ţara Românească, care nu fuseseră propriu-zis integrate în imperiu, ci constituiau state distincte, creştini plătitori de tribut sultanului (*kharâcgüzâr*), un fel de vasali. În virtutea acestui statut, ei îşi păstrau suveranii proprii, voievozii, desemnaţi de aristocraţia indigenă a boierilor şi aleşi dintre principalele familii ale acestora. Totuşi, cei aleşi erau confirmaţi de Poartă, care îi investea cu putere şi le trimitea simbolurile acesteia. De asemenea, îşi păstrau instituţiile politice şi organizarea socială specifică, ca şi legăturile cu vecinii şi partenerii tradiţionali, Imperiul habsburgic, Polonia, Transilvania şi Rusia. Teritoriul lor rămânea strict închis funcţionarilor civili, militari şi religioşi ai sultanului. Când acesta asediase în trecut anumite porţiuni din teritoriul moldovenesc sau muntenesc, precum porturile din Kili (Chilia), Akkerman (Cetatea Albă), Turnu Severin, Giurgiu şi Brăila, sau în provincia Bugeac în jurul Tighinei (Bender) pe Nistru, era vorba pur şi simplu de cuceriri, de o redefinire a frontierei dintre imperiu şi statul vasal: acesta din urmă ca atare era inaccesibil armatelor şi garnizoanelor otomane, cel puţin atâta vreme cât pactul de supunere era respectat.

Dacă se baza pe câteva principii, convenţia dintre cele două părţi nu era fixată în detaliu prin tratate cu o formă corespunzătoare; în practică, ea lăsa loc adaptărilor în funcţie de circumstanţe şi de raporturile de forţe. Dacă obligaţiile principale ale vasalilor ţineau de plata tributului anual – însoţit de altfel de alte „daruri" (*peşkeş*) în

bani şi în natură, destinate sultanului şi principalilor săi demnitari –, li se cereau şi anumite servicii şi provizii, stabilite după nevoi. În plus, voievozii trebuiau neapărat să se alinieze la politica externă a sultanului, să fie „prietenul prietenilor săi şi duşmanul duşmanilor săi" şi să trimită contingentele cuvenite armatei acestuia.

Această regulă de aur nu-i împiedica pe anumiţi voievozi îndrăzneţi să ducă pe riscul lor propria politică internaţională, conformă cu interesele lor. Ultimul în ordinea cronologică, în ultimii ani ai secolului al XVI-lea, fusese voievodul Ţării Româneşti, Mihai Viteazul: el s-a împotrivit pe faţă otomanilor, a dus o campanie împotriva lor în 1595 şi a încercat să-şi impună autoritatea asupra Moldovei şi a Transilvaniei. El a fost asasinat în urma reacţiei Habsburgilor, foştii săi aliaţi şi protectori, neliniştiţi de ambiţiile sale, şi nu din cauza otomanilor, atunci incapabili să-l pedepsească.

Este probabil că unei vasalizări de acest tip urmărise Süleymân să supună regatul Ungariei atunci când l-a recunoscut pe Ioan Zápolya ca rege după înfrângerea şi moartea lui Ludovic al II-lea Jagiello pe câmpul de luptă de la Mohács. Mai târziu, decesul lui Zápolya, minoratul fiului său Ioan Sigismund, pretenţiile de neclintit ale lui Ferdinand de Habsburg asupra regatului şi iniţiativele sale în acest sens l-au convins pe sultan că aceasta nu era o soluţie viabilă. El a încorporat atunci direct în imperiu centrul statului, din care a făcut beilerbeilicul de Budun (Buda), rezervând statutul de vasal numai părţii orientale a regatului, având ca centru voievodatul Transilvaniei, în timp ce nordul şi vestul, „Ungaria regală", rămâneau în mâinile Habsburgilor. Süleymân l-a recunoscut pe Ioan Sigismund ca rege al „ţării Transilvaniei", punând această nouă entitate într-o situaţie analogă cu cea a Ţării Româneşti şi a Moldovei.

Însă legătura de vasalitate a rămas aici cu deosebire lejeră, tributul transilvănean fiind întotdeauna mult inferior tributului din cele două ţări dunărene. Nu era îngreunat nici de aceleaşi sarcini anexe. De altfel, fiind în permanenţă expus armatelor lui Ferdinand, Ioan Sigismund a sfârşit prin a recunoaşte în egală măsură, prin pacea de la Szatmár (Satu Mare) din 1565, confirmată în această privinţă de pacea de la Spira din 1570, şi suzeranitatea Habsurgilor, astfel că principatul a fiinţat de atunci sub un regim de dublă vasalitate. Incertitudinile ce decurgeau de aici în ce priveşte poziţia sa internaţională constituiau un factor de mare instabilitate politică.

În acelaşi timp, Transilvania îşi păstrase o organizare originală în interior, sub semnul pluralităţii etnice şi religioase. Aceasta se caracteriza prin existenţa a trei „naţiuni", ale căror nobleţe, drepturi şi privilegii erau oficial recunoscute: ungurii, secuii*, o comunitate tot ungarofonă, însă distinctă etnic, şi saşii**, la origine coloni germani de diferite provenienţe. În schimb, elementul românesc, în ciuda importanţei sale numerice, nu era recunoscut ca o „naţiune". În acelaşi fel, patru religii îşi împărţeau statutul privilegiat de religii „acceptate": catolicismul şi calvinismul, de la care se revendicau ungurii, luteranismul, la care aderau saşii, Biserica unitariană, împământenită din 1564 de către episcopul de Cluj (Kolozsvár), Francisc David, cu credincioşi dintre secui. Alte religii prezente pe acest teritoriu, care atinsese în secolul

* În original, *Székelys* (*Szekler*) (n. tr.).

** În original, *Saxons* (n. tr.).

al XVI-lea o diversitate cu totul aparte din acest punct de vedere, erau tolerate, dar nu şi „acceptate": cea a evreilor, a armenilor, dar mai ales cea a românilor, creştinismul ortodox, al căror episcop se afla la Alba Iulia (Gyulafehérvár).

Cât despre Ungaria centrală, integrată, aşa cum am văzut, laolaltă cu o mare parte din Croaţia şi cu banatul Timişoarei, direct în imperiu, ea fusese redusă, în aparenţă, la regimul comun al provinciilor otomane, împărţită în sangeacuri, având *timâr*-e, înzestrată de sultan cu funcţionari fiscali, cadii şi garnizoane.

Un curent tradiţional în istoriografia ungară, încă viu şi astăzi, deşi coexistând cu tendinţe mai moderate, subliniază efectele distructive ale ocupaţiei otomane în Ungaria şi le consideră inerente cuceririi turce în general. Depopularea şi deşertificarea câmpiei ungare între Dunăre şi Tisa, la care asistăm în cursul secolului al XVI-lea, transformarea acestei foste regiuni agricole prospere într-o zonă de creştere extensivă a animalelor nu ar fi decât rezultatul ineluctabil şi caracteristic încorporării în imperiul sultanilor.

În realitate, departe de a fi exemplară, situaţia Ungariei rămâne mai degrabă un caz particular în sânul acestui imperiu: zonă tampon între Habsburgi şi otomani, ea a fost teatrul unor lupte neîntrerupte între 1526 şi 1606. Şi totuşi, această poziţie deosebit de nefavorabilă nu este suficientă, fără îndoială, pentru a da seamă de sărăcirea atât de severă, căreia nu îi vom găsi un echivalent niciunde în altă parte a posesiunilor turceşti din Europa: s-a emis şi ideea că deteriorarea pământului ungar din această epocă se datorează exploatării agricole excesive din perioada anterioară; un punct critic de eroziune a solului ar fi fost atins la începutul secolului al XVI-lea, care ar fi condus la o schimbare a modului de exploatare, chiar în absenţa cuceririi turceşti.

Pe de altă parte, această provincie, aflată la limita extremă a expansiunii otomane în Europa, la o distanţă atât de mare de capitală, avea şi alte particularităţi. Populaţia musulmană, redusă la o pătură îngustă de administratori, de soldaţi, negustori şi meşteşugari, era cantonată în câteva fortăreţe importante şi în cetăţi ca Buda, Pesta, Pécs, Székésfehervár sau Szeged, unde înlocuise ungurii şi nemţii refugiaţi în teritoriul habsburgic. Mai mult, majoritatea acestor musulmani nu erau turci, ci elemente islamizate venite din Bosnia vecină. În schimb, satele rămâneau în întregime creştine, şi în aceeaşi situaţie se aflau vreo douăsprezece oraşe din centrul câmpiei, printre care Nagykörös, Kecskemét şi Cegléd cunoşteau o dezvoltare deosebită. Populaţia de origine rurală din aceste „oraşe de prerie" *(mezövárosok)* reuşise în trecut să obţină anumite scutiri din partea feudalităţii ungare, iar la sosirea lor, otomanii le-au păstrat o autonomie remarcabilă: acestea nu primiseră cadii sau alţi funcţionari ai sultanului; ele se administrau singure, contactele cu autorităţile otomane reducându-se la vizitele colectorilor de taxe. Pe de altă parte, cunoşteau şi ele, ca şi satele aflate la graniţa cu Habsburgii – însă într-o manieră mai paradoxală, având în vedere relativa depărtare de această frontieră –, regimul de dublă suzeranitate ce reprezenta o altă particularitate a situaţiei ungare: acesta presupunea ca aceeaşi aşezare să plătească taxe către persoanele în drept din cele două părţi ale frontierei, atât Habsburgilor cât şi otomanilor. În cazul „oraşelor de prerie", seniorii de care depindeau, deşi stabiliţi în Ungaria regală, continuau să-şi exercite drepturile fiscale şi judiciare asupra supuşilor din teritoriul otoman.

În sfârşit, să spunem că plecarea ungurilor, ce a urmat cuceririi, a favorizat venirea bosniacilor musulmani în oraşe şi, pe scară mai largă, a unei imigraţii sârbe în provinciile din sudul ţării, în Bácska, Baranya, Banat, Slavonia şi actuala Vojvodina. De asemenea, românii emigraseră tot atunci la est de Tisa, în regiunile Timişoarei şi ale Oradei (Nagyvárad).

Un alt ansamblu, limitat la nord de Dunăre şi Sava, la est de Bulgaria septentrională şi de valea Vardarului, constituie un cerc intermediar al posesiunilor europene ale sultanului. Deja mult mai integrat imperiului, acesta rămânea relativ depărtat de centrul său, îşi păstra un caracter de zonă de frontieră cu Veneţia sau cu Habsburgii şi avea deschidere către lumea externă: Europa centrală şi mediteraneană. Şi aici, populaţia musulmană este limitată la anumite oraşe şi târguri situate pe drumurile de invazie sau în vechile provincii de frontieră. Dacă o întâlnim totuşi în mediul rural, ea se datorează elementelor convertite, cum a fost, treptat, cazul în Bosnia şi în Albania, şi nu unei colonizări turceşti.

Acest ansamblu includea Bosnia-Herţegovina, Muntenegru, Serbia, Albania şi Grecia. Organizarea obişnuită de provincie a imperiului era aici în vigoare, însă tot cu o doză mare de excepţii şi compromisuri.

Republica comercială a Ragusei (Dubrovnik) îşi rezervase astfel o poziţie cu totul aparte: acest stat minuscul agăţat pe coasta dalmată îşi datora importanţa şi prosperitatea unei activităţi comerciale de anvergură internaţională, care beneficia din plin de poziţia sa de ieşire a Balcanilor la Adriatica. Marii negustori ragusani, care fuseseră mai întâi sub suzeranitatea Veneţiei între 1205 şi 1358, apoi sub cea a Ungariei, înţeleseseră că numai un protector foarte puternic i-ar fi pus la adăpost de invidia Serenissimei şi de încercările sale de a-i subordona. Începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ei intraseră în relaţie cu turcii, pentru a deveni definitiv vasalii lor în 1458. De atunci, republica plătea regulat un tribut sultanului, ajuns la 12 500 ducaţi în 1481.

În schimbul acestei sume şi a supunerii pe care o implica, ţinând seama şi de stimulentul economic pe care îl reprezenta pentru imperiu acest punct comercial aflat în flancul său, Poarta acordase ragusanilor avantaje juridice care le asiguraseră până la jumătatea secolului al XVII-lea o avere remarcabilă. Ei păstrau o autonomie totală în cadrul instituţiilor şi a organizării sociale proprii, marcate de altfel de influenţa veneţiană. *'Ahidnâme*-urile acordate de sultani le garantau libertatea comercială în imperiu şi le acordau condiţii vamale privilegiate: ei nu plăteau pe exporturi decât o taxă de 2%. Taxele pe importuri erau tot de 2%, însă ajungeau la 5% pentru vânzările la Istanbul, Edirne şi Brusa. Ragusanii vor fi de altfel autorizaţi să răscumpere totalitatea acestor taxe printr-o plată anuală fixă care îi va pune la adăpost de un eventual abuz al perceptorilor otomani.

Comerţul lor se baza pe o reţea de colonii stabilite în toate centrele Europei otomane (cu excepţia vestului Bosniei, Greciei şi a sudului Bulgariei). Aceste colonii (*plazza*) erau organizate în comune (*opština*) care se autoadministrau cu concursul unei adunări a negustorilor (*skup*) şi beneficiau de scutiri fiscale.

Fără a constitui entități de stat analoge Ragusei, alte elemente din ansamblul avut în vedere, inserate de această dată în cadrul provincial otoman, beneficiau și ele de o largă autonomie.

Muntenegru (Crna Gora), acoperit de munți care făceau din el o fortăreață naturală, populat de triburi de munteni de origine sârbă, rezistase până în 1499 cuceririi otomane. La aceeași vreme, Kotor, ieșirea sa la mare, trecuse în mâinile venețienilor. După primele încercări, descurajate de revoltele locale, otomanii au fost nevoiți să renunțe la introducerea în aceste ținuturi a *timâr*-elor și a spahiilor, iar Muntenegru în întregime a devenit un *khâss* al sultanului, atașat până la finele secolului al XVI-lea sangeacului Iskenderiye (Shköder) sau Dukagin. Este probabil ca resursele foarte slabe ale țării să le fi schimbat cuceritorilor hotărârea de a face eforturi excesive pentru a-și asigura un control mai direct. Astfel, ei s-au mulțumit cu o suzeranitate destul de laxă exercitată asupra unui soi de teocrație care se suprapusese ea însăși cadrelor tribale: începând din 1515, episcopul ortodox, *vladika* de Cetinje, ales de popor și de cler dintre călugării mănăstirii din această localitate, luase titlul de prinț-episcop de Muntenegru.

În Albania, o prezență otomană mai timpurie fusese pusă în discuție de lunga insurecție condusă de Gheorghe Castriotul (Scanderbeg) între 1444 și 1466. Mai târziu, o administrație otomană obișnuită și *timâr*-e nu fuseseră fixate decât pentru terenurile joase din sudul țării, printre populațiile toske. Dimpotrivă, în munții din nord, dincolo de Shkumbi, celălalt mare grup etnic al țării, ghegii, munteni aspri, își păstraseră o autonomie largă în cadrul sistemului lor tribal tradițional. Unitatea de bază era clanul (*fis*), condus de bărbatul cel mai vârstnic. Unul sau mai multe clanuri constituiau o unitate teritorială autonomă, un „stindard" (*bayrak*), având în frunte un „port-stindard" (*bayraktar*), conducător ereditar care administra și judeca conform regulilor cutumiare nescrise. Mai multe *bayrak*-uri formau un trib condus, la rândul său, de un membru al unei familii dominante. O adunare ce reunea membrii masculini ai tribului rezolva problemele majore. De pildă, tribul Mirditë, stabilit la sud de Drin, era constituit din cinci *bayrak*-uri, în timp ce un *bölükbaşı* numit de sangeacbei slujea de intermediar între administrația otomană și clanuri.

Într-adevăr, otomanii reușeau cu greu să ridice taxele de la aceste populații refractare și greu accesibile. În schimb, ei luau de aici trupe auxiliare care par a căpăta mai multă importanță de la sfârșitul secolului al XVI-lea.

Teritoriul Greciei cuprindea și el mai multe zone muntoase izolate a căror situație geografică le făcuse practic independente de puterea otomană. Este cazul peninsulei Magne (Máni) în sudul Peloponezului, a districtului Suli în Epir, a Agraphei în Pind. Poziția numeroaselor insule egeene ca, de exemplu, Rhodos sau Chios, era propice în egală măsură unui regim de autoadministrație. De asemenea, și mănăstirile Muntelui Athos formau pe peninsula lipită de Chalcidica o republică teocratică ortodoxă care recunoscuse demult autoritatea sultanului și beneficiase de scutiri și privilegii importante. Teritoriul „Sfântului Munte", interzis tuturor „creaturilor feminine", era interzis de altfel și ofițerilor Porții.

În fine, chiar în țesătura provincială obișnuită, apăreau puncte particulare: orașe ce se bucurau de un statut privilegiat, moștenit în general din condițiile cuceririi. Acesta era cazul orașului Sarajevo, aglomerare aproape exclusiv musulmană, care era scutită de a primi trupe și avea dreptul de a se administra, sau al Ianinei, în Epir.

Pe de altă parte, printre slavii și valahii din Balcani, existau comunități ce își păstraseră conducătorii ereditari, anteriori cuceririi otomane: la nivelul districtelor, cnezii, la nivelul satelor, primii demnitari (*primikür*), ce erau confirmați printr-un *berât* al sultanului și serveau de intermediari între populațiile locale din care proveneau și autoritățile otomane. Ei asigurau ordinea publică în regiunea lor și îi asistau pe funcționarii fiscului în colectarea impozitelor. În Bosnia-Herțegovina, fosta clasă feudală, în avangarda – așa cum se consideră în general – curentului de islamizare ce exista în țară, adoptând această religie, își păstra cel puțin o parte din bunurile sale și din influența tradițională. Pe de altă parte, în toate aceste regiuni – prin moștenirea, o dată în plus, a instituțiilor preotomane –, populațiile creștine formau corpuri auxiliare de *martolos* sau de „paznici ai defileelor" (*derbendci*), învestiți de sultan cu misiuni de pază și militare. Aceste categorii își aveau ierarhiile proprii și beneficiau, în schimb, de servicii care le permiteau să fie înarmați și să aibă un regim fiscal special.

Cazuri analoge de autonomie locală sau de statute comunitare particulare nu erau absente în partea Europei cea mai strâns legată de imperiu, cea din „primul cerc" al posesiunilor otomane de pe acest continent. Întâlnim aici, de pildă, *voynuk*-ii, dintre care o parte aveau grijă de cai în campaniile imperiale, în timp ce terenurile arendate lor se bucurau de scutiri fiscale. Și totuși, în această regiune ce cuprinde Bulgaria, Tracia, Thesalia, Macedonia și Dobrogea, administrația provincială tipică se exercita în modul cel mai strict, iar influența puterii centrale era aici cea mai directă și mai riguroasă.

Aceste regiuni erau cele mai apropiate de Istanbul sau de Edirne – reședința de iarnă a Curții –, cele mai la îndemână pentru intervenția trupelor Porții. Ele fuseseră cucerite primele; istoria lor era legată de multă vreme de cea a imperiului. Încastrate cum erau în interiorul său, ele își tăiaseră legăturile cu restul Europei într-o măsură mult mai mare decât provinciile din jur. Aici, elementul musulman era de altfel mult mai răspândit, nelimitându-se la câteva orașe strategice ca Nicopole, Kjustendil, Trikala, Skopje, Silistra, ci ajungând în aceeași măsură și la țară, unde apăruseră sate musulmane. Aceste raiale musulmane puteau fi creștini convertiți, ca pomacii – bulgari islamizați – , însă erau și tătari și emigranți de origine turcă, din Anatolia, așezați în urma înaintării otomane în Dobrogea, în sudul și estul Bulgariei, în câteva văi din Tracia și Macedonia. Colonizarea turcă în Europa nu fusese masivă decât până la mijlocul secolului al XV-lea. Astfel se explică că aceasta nu a afectat puternic decât primele provincii cucerite. Mai târziu, separată de rezervorul etnic turc al Asiei centrale de „zăvorul safavid", Anatolia a încetat să mai furnizeze o importantă emigrație către Europa.

REGIMUL CLASIC: SCHIȚĂ A UNUI BILANȚ

Otomanii nu turnaseră deci diversitatea balcanică într-un tipar unic. Departe de a constitui o mutație și o alienare radicală, stăpânirea lor se deprinsese ici și colo cu menținerea contactelor cu lumea exterioară, cu păstrarea instituțiilor și a obiceiurilor anterioare, a zonelor cu autonomie mare. De asemenea, regimul impus nu avusese, cel puțin până la sfârșitul secolului al XVI-lea, caracterul distructiv și opresiv care i-a fost atribuit deseori. Fără îndoială, momentele de cucerire aduseseră cu ele șirul de consecințe funeste: anticipând sosirea cuceritorilor, populațiile fugiseră din căminele tradiționale, raidurile avangărzii *akıncı* semănaseră ruina și dezastrul în urma lor, orașele cucerite cu forța – și câteodată chiar cele care crezuseră că se pot feri prin capitulări negociate – fuseseră jefuite, populația fusese masacrată, luată în sclavie sau deportată. Însă aceste perioade sângeroase nu duraseră decât o vreme și, departe de a dori să le prelungească, noii stăpâni se îngrijeau să îi pună repede capăt. Interesul lor era, firește, să-și câștige populațiile învinse, să restabilească pe cât posibil ordinea și prosperitatea, condiții ale unei bune funcționări a sistemului timariot și a veniturilor fiscale regulate. Aceste obiective îi determinau să lase vechiul sistem fiscal așa cum îl găsiseră, sau chiar să îl ușureze parțial, mai ales în ceea ce privește prestările de servicii, corvezile. În plus, reglementarea edictată pentru noile provincii fixa obligațiile supușilor, substituind cupidității sau arbitrarului fostelor feudalități locale forța legii de stat. Abuzurile funcționarilor puterii centrale erau denunțate și reprimate de aceasta.

În aceste condiții, regimul otoman era deseori mai favorabil „poporului de jos" decât regimurile care îl precedaseră sau cele care îl înconjurau în Europa vremii. În plus, credincios concepțiilor imperiilor musulmane clasice, acesta nu manifestase nici o tendință de asimilare și, mai ales, nici un spirit de prozelitism. Acest aspect era capital în regiunile cu mare majoritate creștină. Pe termen lung, el va îngădui supraviețuirea de-a lungul secolelor a identității etnice în Balcani.

În afară de coloniile evreiești urbane – mărite considerabil prin venirea refugiaților de origine iberică la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui de-al XVI-lea – și de câteva elemente armene, peninsula număra catolici în Bosnia-Herțegovina și în nordul Albaniei, însă creștinii erau aici în majoritate ortodocși. În interiorul Bisericii orientale, ascensiunea politică a imperiilor slave în Evul Mediu dusese în Balcani la apariția Bisericilor „naționale", în detrimentul întâietății Patriarhiei grecești din Constantinopol. Acestea aveau ca limbă liturgică slavona, prin opoziție la *katharevousa*, „limba pură" a clerului grec. Cele două limbi ale Bisericii, arhaice și savante, nu erau totdeauna inteligibile populațiilor, fiind destul de îndepărtate în ambele cazuri de limba populară vorbită. Cu toate acestea, cucerirea otomană dusese, în 1393, la suprimarea Patriarhiei bulgare, înființată la apogeul primului Imperiu bulgar, în timpul țarului Simeon (893-927), apoi, în 1459, la suprimarea Patriarhiei sârbe de Peć, creată la inițiativa celui mai ilustru țar sârb, Ștefan Dușan (1308-1355). Această desfășurare a evenimentelor îngăduise Patriarhiei grecești să își recapete după mai multe secole deplinătatea suveranității.

Din acest punct de vedere, atitudinea lui Mehmed al II-lea după luarea Constantinopolului fusese decisivă. Cuceritorul se arătase grăbit să recunoască instituția Patriahiei și îi atribuise o poziție în stat ce îi permitea să își exercite întreaga influență. El spera astfel să stingă orice veleitate a supușilor săi ortodocși de înțelegere cu adversarii săi din creștinătatea occidentală și să rezolve prin această metodă o problemă majoră a dominației otomane în Europa, pe care o vom vedea reapărând. În acest scop, el a înlesnit ridicarea unui cleric grec eminent, care se remarcase în anii precedenți prin opoziția sa ireductibilă la unirea cu Biserica latină, Georgios Scholarios, care a devenit patriarh sub numele de Ghennadios. El i-a asigurat acestuia „toate privilegiile predesorilor [săi]", încheind cu el un acord ce fixa principiile raporturilor dintre Patriarhie și Poartă.

Supremația spirituală asupra tuturor ortodocșilor din imperiu era recunoscută Scaunului din Constantinopol. Patriarhul continua să perceapă contribuțiile obligatorii ale clericilor și pe cele „benevole" ale laicilor care îi reveneau în epoca bizantină. Înaltul cler ortodox și anturajul acestuia era scutit de *cizya*, capitația nemusulmanilor. Se pare chiar că episcopii sau mănăstirile puteau avea *timâr*-e. În același timp, *Biserica devenea un mecanism al statului otoman, din moment ce, de la sfârșitul* secolului al XVI-lea, sultanul purta în scrierile ecleziastice titlu de basileu. Ales de un sinod de clerici și laici, patriarhul era confirmat printr-un *berât* al sultanului, în cazul mitropoliților fiind urmată aceeași procedură. În plus, Patriarhia plătea taxele specifice Vistieriei: este vorba, începând cu 1465-1466, de „cadouri" *(peșkeș)* cerute cu ocazia alegerii unui patriarh sau la începutul unei noi domnii, apoi, începând cu 1474, de plata unui tribut anual *(kharâc)*. La sfârșitul secolului al XV-lea și pe toată durata celui de-al XVI-lea, nivelul acestor plăți nu a încetat să crească. În consecință, Patriarhia a fost nevoită să instituie noi taxe asupra clericilor și a laicilor, obișnuindu-se, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, să facă apel la sprijinul cadiilor și al altor funcționari locali ai Porții pentru a-și asigura strângerea banilor. Aceste nevoi financiare duceau, în aceeași măsură, la creșterea birocrației Patriarhiei și contribuiau la consolidarea influenței sediului de la Constantinopol asupra aparatului ecleziastic și asupra întregii populații ortodoxe.

Cu toate acestea, acțiunea autorităților religioase era încă concentrată asupra spiritualului. Dacă puterile judiciare le erau recunoscute de stat, ele se limitau la problemele ce priveau clericii iar, pentru laici, la chestiunile de drept privat și de statut personal (căsătorii, tutele, moșteniri) cu incidență religioasă directă. Judecățile erau făcute după dreptul roman, principalul izvor fiind *Hexabiblos* al lui Constantin Harmenopoulos, compilație importantă a secolului al XIV-lea. Nu era încă vorba, la sfârșitul secolului al XVI-lea, de o veritabilă administrare a comunităților ortodoxe de către cadrele religioase, și numai printr-un anacronism frecvent se fixează atât de departe în timp funcționarea sistemului de *millet*, care nu apare, de fapt, așa cum vom constata, decât în perioada următoare.

Pe de altă parte, monopolul Bisericii grecești asupra întregii ortodoxii balcanice rămânea încă limitat în secolul al XVI-lea prin relativa autonomie a arhiepiscopiei de Ohrida, care supraviețuise din fosta Biserică bulgară autocefală. În plus, la inițiativa

marelui vizir Mehmed Sokollu (Sokolović) – un sârb din Bosnia înrolat inițial în *devşirme* –, Patriarhia sârbă din Peć a fost reînființată în 1557, în folosul fratelui sau a unei rude apropiate a acestuia.

În Balcani, ca și în restul imperiului, diferitele comunități evreiești și creștine beneficiau de statutul de *zimmî*, rezervat de legea islamică „oamenilor Cărții" trecuți sub dominația musulmană. Cu acest titlu, ei își puteau păstra locurile și obiectele de cult și își puteau practica religia. Această atitudine a autorităților otomane contrasta cu intoleranța puterilor catolice pretutindeni unde acestea se exercitau asupra populațiilor evreiești și ortodoxe. Această atitudine excludea, în principiu, persecuțiile și convertirile forțate, conferind un sens durabil faimosului slogan al ortodocșilor, care preferau Semiluna, mitrei. Dacă unii sultani fuseseră totuși tentați să impună convertiri masive, împotriva *şerî'a*, ei fuseseră nevoiți să-și schimbe hotărârea. În aceste condiții, practica *devşirme*-lei în Anatolia și în Balcani reprezenta singura nerespectare importantă a toleranței prescrise de legea islamică, din moment ce tinerii creștini „adunați" erau obligatoriu circumciși și islamizați. Totuși, această măsură, care aducea de altminteri posibilități de promovare remarcabile celor loviți de ea, nu privea direct decât o parte minimă a populației creștine. În rest, convertirile erau puțin numeroase, cei ce se converteau fiind mânați, în ciuda presiunii preoților lor și a coreligionarilor, în principal de considerente ca ascensiunea socială și avantajele fiscale. Conform registrelor de capitații din secolul al XVI-lea, se estimează că, în ansamblul Balcanilor, convertirile nu depășeau 100-300 pe an.

Este drept că, din motive încă controversate, dar care, în orice caz, nu dovedesc violență, anumite zone ca Albania și Bosnia-Herțegovina au fost afectate în mod special. La urma urmelor, chiar în aceste cazuri, valul de convertiri nu a fost dintr-o dată atât de masiv pe cât s-a pretins: dimpotrivă, a fost lent și progresiv, atingând mai întâi orașele și satele din jur înainte de a se răspândi în masele rurale. În Bosnia, în 1489, familiile musulmane nu erau încă decât aproximativ 4 500 la 25 000 familii creștine; chiar dacă, în epoca lui Süleymân, se încheiase convertirea feudalității bosniace.

În concluzie, limitele islamizării, iar, pe de altă parte, cele ale imigrației turcești în Europa, au avut drept urmare faptul că musulmanii nu reprezentau în secolul al XVI-lea decât aproximativ 18% din populația beilerbeilicului Rumeliei. Dar dacă, datorită păstrării credinței și a instituțiilor religioase, comunitățile nemusulmane din Balcani și-au menținut o parte din identitatea specifică, scăpând de contopirea într-un tot nediferențiat, nu e mai puțin adevărat că acești *zimmî* nu ocupau în imperiu decât o poziție subalternă, de supuși de categoria a doua. În cazul lor, la ansamblul taxelor ce priveau totalitatea raialelor, se adăugau nu numai impozitele specifice – în principal, *cizya* și *ispence* –, însă erau și obiectul diverselor măsuri discriminatorii ce exprimau inferioritatea condiției lor. Otomanii erau de altfel credincioși și sub acest aspect tradiției statelor islamice.

În principiu, nemusulmanii nu puteau să urce pe cal sau să poarte arme (corpurile paramilitare creștine menționate mai sus făcând excepție). Ei erau obligați să poarte veșminte distinctive, anumite piese de costum și anumite culori rezervate musulmanilor fiindu-le interzise. În general, trebuiau să se abțină de la orice semn de lux

sau de ostentație. De altfel, ei nu pierdeau ocazia de a încălca aceste reguli de îndată ce averea le îngăduia, însă autoritățile musulmane, luând ca pretext *şerî'a*, îi readuceau repede la ordine. În același spirit, legea islamică interzicea ca construcțiile lor civile și religioase să le depășească în înălțime pe cele ale drept-credincioșilor. Ei aveau nevoie de o autorizație oficială pentru a-și repara edificiile de cult și nu puteau construi altele noi. În general, toate sărbătorile și ceremoniile lor trebuiau să fie discrete, fiind excluse clopotele, procesiunile solemne, orice manifestare spectaculoasă. Evident, aceste prohibiții aveau mai mult efect acolo unde *zimmî*-ii coexistau îndeaproape cu musulmanii, susceptibili de a fi deranjați de încălcarea regulilor, ceea ce, așa cum am văzut, nu era cazul pretutindeni în Balcani. Pentru discipolii credințelor, desigur legitime, însă inferioare, a căror înfrângere militară le consacrase inferioritatea, adepții religiei adevărate care, în plus, era cea a stăpânilor, erau înclinați să aibă sentimente de superioritate și dispreț. În aceste condiții, soarta creștinilor din Balcani presupunea destule restricții și frustrări pentru a-i face sensibili la rigorile unei dominații a necredincioșilor.

În concluzie, suveranitatea otomană nu era, cu siguranță, chiar și acolo unde se exercita în modul cel mai direct, „răul absolut" pentru popoarele balcanice, datorită garanțiilor recunoscute de *şerî'a*; însă discriminarea implicată în aceeași lege excludea și posibilitatea de a fi „binele absolut". În plus, această condiție relativ acceptabilă depindea de ordinea și echilibrul care domniseră la apogeul imperiului. Din cauza vulnerabilității inerente a poziției de *zimmî*, siguranța lor implica o supunere totală față de sultan, clauză esențială a pactului de *zimma*, căci integritatea autorității centrale era un apărător indispensabil împotriva arbitrarului și a abuzurilor puterilor locale. Când se vor răscula sau când forța statului va slăbi, ei vor fi victime lipsite de apărare și prăzi sigure.

1606-1774: Tranziția

Dereglarea echilibrelor interne ale statului s-a declanșat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. De acum înainte, imperiul este expus crizei financiare, instituțiile clasice se degradează, ordinea socială tradițională este răsturnată, controlul puterii centrale este mai slab, armatele își pierd eficacitatea, iar inadaptarea în fața adversarului devine evidentă. Erei invincibilității îi urmează cea a semisucceselor și a înfrângerilor militare. Tratatul de la Szitvatorok din 1606, care pune capăt „războiului cel lung" cu Habsburgii, este revelator pentru această evoluție: fără îndoială, aceasta nu implică un recul teritorial pentru otomani. Pozițiile lor în Ungaria nu sunt puse în discuție, și nici suzeranitatea asupra Transilvaniei. Însă nu au fost mai puțin dornici decât adversarii lor să termine un război greu și să aibă astfel mână liberă în Persia. Ei au negociat această pace de care aveau nevoie pe picior de egalitate cu adversarul, tratând chiar pe câmpul de luptă, în Ungaria. Sultanul îi recunoștea lui Rudolf de Habsburg titlul imperial și denumirea de cezar. Mai cu seamă, el renunța – cel puțin,

dacă dăm crezare unei interpretări tradiționale – să ceară tribut suveranului germanic. În realitate, se pare că nu era pregătit încă pentru o astfel de concesie, prin care ar fi renunțat simbolic la pretențiile sale la întâietatea universală. Au existat, de fapt, într-o manieră singulară dar revelatoare, două versiuni ale acestui tratat, ambele autentice. Contrar versiunii habsburgice în ungară, versiunea otomană nu implica această renunțare. Diferența dintre texte era, evident, generatoare de neînțelegeri viitoare, chiar dacă, pentru moment, ea îngăduia încheierea ostilităților.

După ordinea și pacea relativă care marcaseră perioada clasică, provinciile balcanice vor fi răvășite atât de crizele interne ale imperiului, cât și de războaiele europene, de care sunt de altfel legate. Ele vor fi în același timp teatrul și miza acestor războaie. Între tratatul de la Szitvatorok și cel de la Kuciuk Kainargi din 1774, se înscrie pentru provinciile balcanice o perioadă de tranziție, ce face legătura între epoca clasică și cea a naționalismelor, a presiunii internaționale, a dezmembrărilor, a reformelor interne.

Instituțiile vechi rămân în funcțiune și continuă să constituie cadrul legal al imperiului. Însă, sub efectul crizelor sistemului, ele sunt golite de substanță sau își schimbă conținutul real. În spatele unei fațade în aparență neschimbate, apar noi forme de organizare socială și politică, care transformă în profunzime adevărata natură a imperiului. Astfel, se stabilește un decalaj crescând între starea de drept și starea de fapt: se fac noi averi, se constituie patrimonii funciare, noile puteri care se instaurează provin în mare măsură din uzurpări și rămân nelegitime. Cu toate acestea, statul tolerează uzurpatorii atâta vreme cât nu îi poate elimina, și pactizează cu ei când sprijinul lor este indispensabil. Dacă trebuie, îi legitimează, împodobindu-i cu vechi titluri.

Chiar de pe acum, începe reculul teritorial, dar acesta nu afectează încă decât marginile imperiului, fără a atinge inima sa. În plus, nu este vorba de o mișcare în sens unic și totdeauna ireversibilă: putem observa răsturnări de tendință, opriri, întoarceri. De asemenea, revolta se face simțită deja printre populațiile supuse, sensibile la deteriorarea situației lor, ca și la incitările și la promisiunile adversarilor sultanului, care urmăresc sprijinul acestora folosindu-se de motivații religioase. Însă această revoltă rămâne „primitivă"; este o reacție spontană la nedreptate, la abuzuri, la sărăcie, la declasare. Ea este înfăptuită în numele unei ordini vechi, creditată de un minimum de garanții, de siguranță, de prosperitate, împotriva a tot ceea ce o degradează. Noțiunea de valori noi, de un ideal diferit, rămâne embrionară și marginală. De altfel, în această perioadă, puterea centrală păstrează încă suficiente atuuri, raportul de forțe cu statele occidentale nu este încă destul de deteriorat pentru ca aceste revolte să aibă de pe acum un viitor. Cu toate acestea, impactul crescând al acestor state creștine asupra populațiilor balcanice, apariția noilor pături sociale în diferitele etnii, apariția primelor licăriri ale unei gândiri raționaliste și patriotice constituie tot atâția germeni ai schimbărilor ulterioare.

RĂZBOAIE ȘI MODIFICĂRI GEOPOLITICE

În cele aproximativ două secole ce separă cele două tratate menționate, războiul cu multiplele sale consecințe constituie unul din factorii majori, poate chiar primul, al evoluției provinciilor balcanice.

Acesta nu este totuși permanent: să ne amintim că în două perioade, în prima jumătate a secolului al XVII-lea și în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, regiunea cunoaște mai multe decenii succesive de pace: mai precis, între 1606 și 1645, data începerii lungului război din Creta cu Veneția, și pe de altă parte, între pacea de la Belgrad din 1739 și războiul ruso-otoman din 1768-1774, el însuși punct de plecare pentru o nouă serie de confruntări. În aceste perioade, antagonismele dintre statele occidentale însele pun imperiul la adăpost de amenințări. În schimb, din 1645 până în 1739, el se află aproape în permanență în conflict cu dușmanii săi europeni: războiului din Creta, care nu se sfârșește decât în 1670, i se adaugă, din 1663 până în 1664, un prim conflict cu Imperiul habsburgic, refăcut după sechelele Războiului de treizeci de ani. Aceste conflicte sunt continuate de cele dintre sultan și Polonia, între 1672 și 1676, apoi Rusia, între 1677 și 1681, și, înainte ca secolul să se încheie, între 1683 și 1699, de lungul și dramaticul război al Ligii Sfinte, în cursul căruia la alianța austro-polonă se adaugă Veneția, apoi Rusia. După tratatele din 1699, ostilitățile nu vor aștepta mai mult de unsprezece ani pentru a reîncepe, iar anii 1710-1739 vor fi martorii succedării aproape fără întrerupere a noilor conflicte cu Rusia, Austria și Veneția.

Consecința cea mai evidentă a acestei serii de războaie este modificarea sensibilă, ca efect al tratatelor cu care se încheie acestea, a hărții posesiunilor otomane în Europa. Cu toate acestea, bilanțul de ansamblu este nuanțat, iar atunci când acesta este negativ, pierderile rămân limitate.

Podolia și Ucraina

În confruntarea cu state slăbite ele însele, mai ales atunci când se redresează sub impulsul unor mari viziri energici, ca primii Köprülü, imperiul înregistrează ultimele cuceriri: este cazul Poloniei, sub domnia slabului Mihail Wisniowiecki. În detrimentul acestui regat, Ahmed Köprülü a reușit să realizeze un val de protecție împotriva înaintării polone și ruse către sud. Este vorba, de fapt, de completarea în această direcție a celui de-al „treilea cerc" al domeniului european. El este secondat în această sarcină de ideile unui conducător cazac, Piotr Doroșenko, și el refractar în fața rușilor și a polonilor și plănuind să devină *hetman*-ul unei Ucraine unite, vasale sultanului, după modelul Țărilor Române. În urma campaniilor sultanului Mehmed al IV-lea în regiune, tratatul polono-otoman de la Buczacz (1672), confirmat prin cel de la Zorawno (1676), recunoaște, pe de o parte, stăpânirea sultanului asupra Podoliei, pe care o va transforma în *eyâlet*-ul de Camenița (Kamieniec Podolski) și o va supune unui recensământ în regulă, conform tradiției; pe de altă parte, recunoaște suzeranitatea sa asupra Ucrainei.

Totuşi, această extindere târzie se va dovedi dintre cele mai precare: de la tratatul zis de la Radzyń sau de la Bahçesaray, semnat cu Rusia în 1681, Poarta renunţă la Ucraina, iar Podolia va fi restituită Poloniei prin tratatul de la Karlowitz (Sremski Karlovci) semnat cu acest stat, pe 16 ianuarie 1699.

Creta şi Peloponez

Completările teritoriale obţinute din domeniul colonial veneţian se vor dovedi mult mai durabile: cucerirea Cretei a fost dificilă, însă a desăvârşit stăpânirea otomană asupra Balcanilor, ducând-o până la extrema sudică a peninsulei. Pentru Creta, ca şi pentru Podolia, vechea practică a marilor recensăminte ale provinciilor, căzută în desuetudine de la sfârşitul secolului precedent, a fost repusă în funcţiune. Însă islamizarea dreptului otoman survenită între timp, susţinută în chip deosebit de marele vizir Ahmed Köprülü, este perceptibilă în legislaţia funciară şi fiscală elaborată pentru această provincie: printr-o întoarcere la tradiţia islamică, statul, abandonându-şi principiile obişnuite, nu ia în proprietate terenul cultivabil; ţăranii cretani îşi păstrează deplina proprietate asupra bunurilor funciare, cu toate drepturile ce decurg de aici, inclusiv împărţirea între moştenitori, în momentul transmi-terii succesorale, însă este un teren considerat „necredincios" şi, ca atare, supus *kharâc*-ului, termenul reluându-şi cu această ocazie accepţia iniţială, deturnată de uzul otoman, de impozit funciar al nemusulmanilor. Pe de altă parte, reglementările de la Candia (Heracleion) şi Hanya (La Canea) renunţă explicit la diverse taxe necanonice, ca taxa *tapu*, *ispence*, taxa pe căsătorii etc. denunţând, printr-un scrupul tardiv, aceste practici seculare ale fiscalităţi otomane ca „inovaţii condamnabile" *(bid'at)*.

Altfel, trebuie să remarcăm că, o dată trecută sub dominaţia Semilunei, marea insulă ortodoxă care, sub stăpânirea Veneţiei, îndurase mai bine de patru sute cincizeci de ani de suveranitate catolică, a devenit una din principalele zone de islamizare ale Europei otomane: se estimează că, la un secol după cucerire, jumătate din populaţie era convertită.

Cu Peloponezul, Veneţia a părut să găsească un fel de compensaţie pentru pierderea Cretei. Cucerirea acestei peninsule în timpul războiului Ligii Sfinte, unde Serenissima numărase odinioară importante posesiuni, abandonate în cele din urmă turcilor în 1540, se datora armatelor lui Francesco Morosini, apărătorul eroic şi fără noroc al Candiei. Aceasta a fost recunoscută Veneţiei prin tratatul de la Karlowitz, în acelaşi timp cu ocuparea celei mai mari părţi din Dalmaţia.

Totuşi, această a doua dominaţie veneţiană în Moreea a fost de scurtă durată: din 1715, trupele marelui vizir Dâmâd 'Alî Paşa recuceresc bunul sultanului, fiind primite favorabil de populaţia grecească, căreia atitudinea religioasă a autorităţilor veneţiene îi displăcuse: pe timpul scurtului lor mandat, acestea interziseseră numirea episcopilor ortodocşi, puseseră clerul local inferior sub influenţa ierarhiei catolice şi îngăduiseră prozelitismul acesteia. Pe de altă parte, administraţia Serenissimei se dovedise mai plină de constrângeri decât cea a Porţii, căci era mai eficientă în

colectarea taxelor şi respecta mai puţin autonomiile locale. Prin tratatul de la Passarowitz (Požarevac), Veneţia renunţa oficial la această posesiune greu de păstrat. Impresionanta citadelă Palamede pe care guvernatorul Agustino Sagredo tocmai o terminase deasupra Naupliei devenea dintr-o dată fără sens.

Ungaria şi Transilvania

Posesiunile otomane definitiv pierdute în această perioadă erau cele din războaiele cu puteri aflate în ascensiune. În plus, ele aparţineau cercului exterior şi mai fragil al stăpânirii turceşti în Europa, fiind situate fie la nord de linia Dunării şi a Savei, fie pe litoralul septentrional al Mării Negre.

Reculul s-a manifestat mai întâi în prima dintre aceste două zone. Pecetluind un lung şir de înfrângeri otomane, tratatul de la Karlowitz s-a soldat cu cedarea Ungariei otomane şi a provinciilor sale meridionale dintre Drava şi Sava către Habsburgi. Numai banatul Timişoarei (Temesvár) rămânea otomanilor. Sava şi Una constituiau de acum înainte graniţa dintre cele două imperii.

Cealaltă consecinţă majoră a tratatului austro-otoman de la Karlowitz a fost sfârşitul suzeranităţii otomane în Transilvania. Am văzut mai sus poziţia ambiguă a acestui principat împărţit între pretenţiile habsburgice şi cele otomane. Într-adevăr, acesta reuşise să ducă o politică extrem de independentă în anii 1613-1648, graţie unor voievozi energici, Gabriel Bethlen (1613-1629), apoi Gheorghe I Rákóczi (1630-1648). Bogăţiile lor adunate prin comerţ şi confiscări funciare le îngăduiau să întreţină importante trupe care le furnizau mijloacele de acţiune necesare. Astfel, ei interveniseră de partea protestantă în Războiul de treizeci de ani şi exercitau o mare influenţă asupra problemelor moldoveneşti şi munteneşti. Ei vor da naştere unei noi puteri central-europene, contrabalansând ponderea celor doi suzerani.

Redresarea otomană sub primii doi Köprülü a pus capăt acestor perspective, permiţând reafirmarea energică a autorităţii sultanului asupra acestui stat. Principele! Gheorghe al II-lea Rákoczi a fost detronat în 1657 pentru acţiunea sa în favoarea Suediei, împotriva politicii Porţii, în războiul polono-suedez, iar principatul a fost invadat de trupe otomane şi crimeene. Noi principi au fost urcaţi pe tron de otomani: Acaţiu Barcsai (1658-1660), pus de Mehmed Köprülü, care i-a impus o despăgubire de război şi o mărire a tributului anual la 40 000 ducaţi; apoi Mihail I Apafi (1662-1690), învestit de Ahmed Köprülü. Această ultimă numire, respinsă de împăratul Leopold I (1657-1705), a fost cauza imediată a războiului austro-otoman din 1663-1664. În ciuda victoriei strălucite de la Saint-Gotthard, Leopold s-a grăbit să semneze cu turcii armistiţiul de la Vasvár (10 august 1664), prin care îl recunoştea pe Apafi ca principe. Ţara rămânea devastată de război şi de luptele între facţiuni.

Aproximativ douăzeci de ani mai târziu, succesele austriece din războiul Ligii Sfinte i-au îngăduit lui Leopold I să recâştige ocazia pierdută: prin tratatele de la Viena (26 iunie 1686) şi de la Blaj (27 octombrie 1686), el şi-a impus protecţia asupra principatului, în acelaşi timp cu prezenţa garnizoanelor habsburgice în douăsprezece cetăţi din ţară şi cu plata unei contribuţii de 700 000 florini. După care,

pe 4 decembrie 1691, a emis *Diploma leopoldină* ce fixa principiile inserării Transilvaniei în cadrul habsburgic: aceasta rămânea un principat independent, nealipit la Ungaria (o tăietură pe care politica lui Süleymân și consecințele acesteia începuseră să o realizeze). Cele trei „națiuni" și cele patru religii „acceptate" își păstrau privilegiile, însă țara era supusă unui tribut anual de 50 000 taleri în timp de pace și de 400 000 florini în timp de război.

În 1690, la moartea lui Mihail I Apafi, Poarta a învestit din nou un principe, Emerik Thököly, însă acesta nu a domnit decât o lună. Candidatul cu care l-a înlocuit dieta Transilvaniei, Mihail al II-lea Apafi, nu a avut mai mult succes, căci a fost respins de Leopold al II-lea care a pus în locul lui un guvernator, pe Gheorghe Bánffy (1692-1704). Consacrând această situație, primul articol al tratatului austro-otoman de la Karlowitz stipula: „Transilvania aflându-se în prezent în posesia Împăratului, ea va rămâne în stăpânirea sa în vechile ei limite".

Otomanii pierdeau deci unul dintre vasalii europeni în favoarea Habsburgilor. Cu toate acestea, dominația acestora se va lovi în deceniile următoare de puternice opoziții, mai ales din cauza caracterului ei pronunțat procatolic. Poarta otomană a devenit un refugiu pentru opoziția transilvăneană.

Prin tratatul de la Passarowitz, Austria își completa cuceririle anterioare anexând din nou o provincie otomană, *eyâlet*-ul de Temesvár (Timișoara), corespunzând Banatului. În plus, stăpânind Ungaria, putuse să facă o străpungere la sud de Sava, cucerind Belgradul și nordul Serbiei, pătrunzând astfel în cel de-al „doilea cerc" al domeniului otoman. Însă această ocupație nu a fost durabilă: după douăzeci de ani de stăpânire habsburgică, Belgradul și regiunea din preajmă vor fi redate otomanilor prin pacea de la Belgrad, prin medierea extrem de favorabilă turcilor a marchizului de Villeneuve, ambasador al Franței pe lângă Poartă.

Țările Române

În ciuda câtorva momente dificile, războaiele de la sfârșitul secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea nu au pus în discuție suzeranitatea Porții asupra altor doi vasali de la nordul Dunării: Moldova și Țara Românească.

Am amintit mai sus cadrul general al relațiilor dintre Istanbul și Țările Române. În decursul secolului al XVII-lea, contribuțiile cerute de Poartă în ceea ce privește tributul propriu-zis, „cadourile", sumele primite la numirea voievozilor, dar și livrările în natură (cereale, miere, piei, seu, sare, oi, stofe) crescuseră considerabil. În timpul campaniilor otomane în regiune, rechizițiile armatei erau în mod deosebit apăsătoare. Aceasta a fost situația mai ales în timpul războiului cu Polonia din 1672-1676.

Pe de altă parte, cu excepția celor două decenii marcate de domniile celor doi voievozi energici și extrem de stabili, Matei Basarab în Țara Românească (1632-1658) și Vasile Lupu în Moldova (1634-1653) – acesta din urmă consacrându-și de altfel principalele eforturi pentru a pune stăpânire pe Țara Românească –, viața politică a acestor două țări fusese dominată de jocurile politice ale boierilor. Aceștia își datorau bogăția și puterea donațiilor funciare și concesiunilor fiscale alocate de principi și

acordării de drepturi din ce în ce mai mari asupra ţăranilor, date de voievozi pentru a le atrage sprijinul. Începând de la finele secolului, voievozii le vor atribui chiar terenuri aparţinând oraşelor, apoi, mai târziu, oraşele însele. În acelaşi timp, cei ce munceau pământurile aflate în stăpânirea lor, ţăranii liberi *(răzeşi, moşneni)*, deveneau un fel de şerbi *(vecini, rumâni)*. Această schimbare de statut îi autoriza pe boieri să îi oprime mai mult şi să mărească astfel exporturile agricole aducătoare de venituri către Transilvania, Polonia, către teritoriile Habsburgilor şi Imperiul otoman. Această bogăţie le permitea să-şi construiască reşedinţe luxoase la oraş, împodobite cu ceramică şi pavate cu cărămidă emailată, şi le îngăduia, în general, să se înconjoare cu un mare lux, cu obiecte provenite din Orient. Elita acestei nobilimi, câteva mari familii de „magnaţi" precum Stroici, Ureche, Movilă, Băleanu, Buzeşti, Ruset, Costin, monopolizau funcţiile importante, dădeau câteodată şi voievozi şi dominau cele două ţări. În afară de boieri, bisericile şi mănăstirile, inclusiv cele de la Muntele Athos, obţinuseră din partea voievozilor imense donaţii funciare şi aveau în stăpânire o bună parte din pământuri.

Pe de altă parte, aceste state rămâneau larg deschise influenţelor externe prin contactele cu Polonia, Ungaria, Transilvania şi Rusia. Astfel pătrunseseră aici ideile şi inovaţiile Occidentului contemporan. Răspândirea protestantismului în Transilvania a dus la primele traduceri ale Scripturilor în română şi la dezvoltarea acestei limbi ca mijloc de expresie literară. În 1634, Matei Basarab reînfiinţează tipografia din Ţara Românească, iar prima lucrare tipărită în limba română, *Pravila* de la Govora, tradusă din slavonă, apare în 1640, în timp ce prima Biblie editată în română, comandată de voievodul Şerban Cantacuzino şi rămasă sub numele de *Biblia lui Şerban**, apare în 1688. O tipografie a fost înfiinţată şi în Moldova în 1642. Astfel, înainte de începutul secolului al XVIII-lea, au fost publicate în limba română mai multe zeci de lucrări, opere originale sau traduceri: tratate religioase şi juridice, din când în când opere literare sau filosofice şi, în mare parte, tratate istorice precum *Cronicile moldovene (Letopiseţul Ţării Moldovei)*, duse până în anul 1595 de Grigore Ureche (1590-1674**).

De asemenea, la iniţiativa lui Matei Basarab şi a lui Vasile Lupu au fost înfiinţate şcoli superioare la Târgovişte şi la Iaşi, la mănăstirea Trei Ierarhi. În plus, un colegiu umanist cu învăţământ grec şi latin a funcţionat la Târgovişte între 1646 şi 1651. La sfârşitul secolului, către 1694, voievodul Constantin Brâncoveanu (1688-1714) a organizat la Bucureşti academia princiară de la mănăstirea Sf. Sava, menită să aibă un mare răsunet în Balcani, numele acestui voievod fiind de altfel legat de un stil arhitectural specific.

Printre figurile remarcabile ale acestei mişcări intelectuale româneşti din secolul al XVIII-lea îl menţionăm pe stolnicul Constantin Cantacuzino care, ca mulţi tineri aristocraţi greci şi români din epocă, frecventase Universitatea din Padova şi care a publicat, în 1700 la Veneţia, prima hartă a Ţării Româneşti. De asemenea, el a dat prima istorie a românilor în ansamblul lor, dovedind în ea un veritabil spirit de istoric.

* *Biblia de la Bucureşti* (n. tr.).

** Data morţii sale este 1647. Cronica sa a circulat în copii manuscrise (n. tr.).

Şi mai strălucitoare este personalitatea lui Dimitrie Cantemir (1673-1723), voievod fără noroc al Moldovei, aşa cum vom vedea, între 1710-1711. Unei formaţii umaniste de înaltă ţinută, incluzând cunoaşterea limbilor greacă şi latină, acest prinţ îi adăugase, în urma exilului său în capitala otomană, pe cea a unui orientalist ce cunoştea araba, turca şi persana. Astfel, el a alcătuit tratate de muzică turcă, propunând un sistem de notare, pe lângă lucrări istorice de valoare, dintre care cele mai importante au fost elaborate sau terminate în timpul exilului în Rusia, după eşecul său politic. Îi datorăm mai cu seamă o istorie a Imperiului otoman (*Incrementa atque decrementa aulae othomanicae*) şi o *Descriere a Moldovei* (*Descriptio Moldaviae*). El a fost unul dintre fondatorii Academiei din Sankt Petersburg şi a devenit membru al celei din Berlin.

Forţele politice ale celor două ţări erau divizate în faţa conflictelor de la sfârşitul secolului al XVII-lea ce îl opuneau pe suzeranul otoman, Austriei şi Rusiei. Boierii erau împărţiţi în partizani ai *statu quo*-ului, dornici să rămână în orbita otomană, şi în partizani ai Habsburgilor şi ai ruşilor. Moldova avea şi o partidă propolonă. Începând cu pacea ruso-otomană de la Radzyń (1681), ce recunoştea dominaţia Rusiei asupra Ucrainei orientale, presiunea rusă a crescut asupra vieţii politice moldovene (un prim tratat de alianţă între Rusia şi Moldova fiind încheiat în 1656).

Se înţelege că, într-o situaţie atât de complexă, sarcina voievozilor nu era deloc uşoară: ei nu puteau rămâne pe tron şi nu puteau ajunge la rezultatele pe care şi le propuneau decât practicând un joc subtil, alcătuit din şiretlicuri şi corupţie, din disimulare şi duplicitate. Astfel, în 1687-1688, chiar înainte de a muri, voievodul Ţării Româneşti, Şerban Cantacuzino, începuse negocieri secrete cu Austria. La puţină vreme după acesta, voievodul Moldovei, Constantin Cantemir, a încheiat în februarie 1690 la Sibiu, un tratat secret cu Austria, promiţând sprijin în lupta acesteia cu Imperiul otoman. Aceasta nu înseamnă că acelaşi voievod nu a luat parte în august anul următor la victoria de la Zărneşti, în apropiere de Braşov, asupra trupelor habsburgice, de partea forţelor turceşti şi a lui Emerik Thököly.

Pentru voievozii obişnuiţi să se strecoare astfel, războiul ruso-otoman din 1710-1711 a fost momentul adevărului. Voievodul Ţării Româneşti, Constantin Brâncoveanu, aflat pe tron din 1688, se remarcase prin abilitatea sa de a manevra între partide, ceea ce îi permisese evitarea invaziilor pe care le suferise Moldova, ca şi prin darurile revărsate, nu fără a stoarce ţara de bani, asupra demnitarilor Porţii pentru a-şi asigura longevitatea ieşită din comun a domniei. În 1709, în faţa perspectivei unui război ruso-otoman, el a considerat prudent să-i promită sprijin lui Petru cel Mare printr-un tratat secret de alianţă. La rândul său, în noiembrie 1710, Poarta l-a numit pe Dimitrie Cantemir în Moldova, cu ordinul de a-l supraveghea pe Brâncoveanu, de care se îndoia cu drept cuvânt. De fapt, Cantemir nu era mai puţin dispus să facă promisiuni ţarului. În aprilie 1711, el a încheiat la Luck, în Volânia, un tratat de alianţă cu Rusia: Cantemir şi urmaşii săi urmau să devină prinţi ereditari într-o Moldovă independentă, aflată sub protecţie rusească. Cu această speranţă în oarecare măsură himerică, voievodul şi-a unit trupele cu cele ale ruşilor, în lupta de pe Prut (18-22 iulie 1711). Capitularea ţarului, încercuit de forţele otomane şi tătare mult mai numeroase, a

însemnat eşecul politic al principelui erudit. Împreună cu boierii din partida sa, el s-a refugiat în Rusia, unde a primit cincizeci de sate cu 50 000 şerbi, a devenit consilierul ţarului şi s-a consacrat lucrărilor ştiinţifice până la moartea sa, în 1723. În septembrie 1711, sultanul l-a înlocuit pe tronul Moldovei cu un grec, Nicolae Mavrocordat, fiul fostului mare dragoman al Divanului imperial.

Dimpotrivă, Constantin Brâncoveanu, având de mai multă vreme exerciţiul unui oportunism prudent, se abţinuse să ajute în mod deschis Rusia; el luase chiar parte la victoria otomană. Acest comportament i-a dat un răgaz, însă adversarii săi, înverşunaţi să îl piardă, erau numeroşi: Mavrocordat îi râvnea tronul, Ţara Românească aducând dintotdeauna mai multe profituri decât Moldova; diplomaţia franceză, îngrijorată de politica sa, se folosea de influenţa sa la Poartă împotriva lui; familia Cantacuzino, aflată în conflict cu el, i-a denunţat corespondenţa secretă cu Viena. Astfel, el a fost detronat în martie 1714 şi mutat la Istanbul. Prin torturi înfricoşătoare, el a fost silit să spună unde era imensa sa avere, apoi, ca preţ al trădării sale, a fost executat, ca şi cei patru fii ai săi şi principalul sfetnic. Puţin după aceasta, în decembrie 1715, Nicolae Mavrocordat părăsea Moldova pentru a-l înlocui pe tronul muntenesc.

Numirea lui Mavrocordat în Moldova, apoi în Ţara Românească, marchează pentru ambele ţări începutul perioadei numite „fanariote", pe care istoricii o consideră, în general, încheiată în 1821-1822. Epitetul este format din termenul de origine greacă *phanar* (far), nume dat cartierului din Istanbul aflat pe marginea Cornului de Aur, unde se afla Patriarhia, ca şi un număr mare de familii greceşti sau grecizate, îmbogăţite din comerţ şi finanţe, înclinate să revendice filiaţii ipotetice la familii bizantine ilustre şi care şi-au oferit serviciile administraţiei sultanului.

O viziune simplistă a regimului fanariot în Ţările Române consideră că aceste state, guvernate până atunci de voievozi indigeni, ar fi trecut, începând din 1711-1715, printr-o mutaţie radicală impusă de Poartă, sub autoritatea grecilor proveniţi din acest cartier. De fapt, aprecierea trebuie să fie mai nuanţată, atât în ce priveşte cronologia cât şi conţinutul etnic şi politic al noţiunii de fanariot.

O influenţă grecească începuse să se manifeste în Ţările Române încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea, o dată cu venirea negustorilor, a sfetnicilor şi a creditorilor voievozilor, care recurgeau la sprijinul lor în marile negocieri financiare cu Poarta. Numărul acestor greci va creşte în cursul secolului al XVII-lea, nu fără a trezi reacţii ostile: de pildă, în iulie 1631, voievodul Ţării Româneşti, Leon Tomşa, înconjurat de prea mulţi greci, a fost silit de boieri să-i gonească din ţară pe toţi negustorii şi înalţii demnitari de această origine. Cu toate acestea, anumite familii greceşti cu legături la curţile princiare au reuşit să se instaleze aici în chip durabil, înrudindu-se cu familii locale, asimilându-se şi românizându-se parţial: acesta a fost mai ales cazul Cantacuzinilor, stabiliţi la începutul secolului al XVII-lea, care îşi desăvârşesc ascensiunea printre boieri, dând Ţării Româneşti un prim voievod, pe Şerban, în 1678.

În acelaşi timp, afluxul de clerici greci ce pătrunseseră în ierarhia bisericească locală, ca şi dominaţia Muntelui Athos asupra mănăstirilor româneşti avuseseră drept urmare grecizarea Bisericii române, marcată mai ales de înlocuirea slavonei cu greaca în liturghii.

Dacă prezența grecească în aceste regiuni, și chiar apariția principilor de această origine, precedase deci cu mult urcarea pe tron a fanarioților, trebuie să amintim și că familiile desemnate sub acest nume, în afară de faptul că nu locuiau în mod necesar numai în cartierul Fanar, nu erau nici toate grecești în sensul strict: în realitate, ele aveau elemente de origini diferite, mai ales italiană, albaneză, chiar română, chiar dacă toate erau de limbă și cultură greacă. În plus, cei din familiile fanariote care slujeau în Țările Române au fuzionat treptat cu familiile boierești indigene. Acest proces a avut ca efect românizarea unora, grecizarea celorlalți și, în cele din urmă, apariția, în aceste țări, a unei noi aristocrații în interiorul căreia separarea etnică nu mai era hotărâtoare. De acum înainte, conceptul de fanariot avea un conținut mai cu seamă politic: indiferent de originea efectivă, el se referea la principii supuși Porții și la facțiunile care îi susțineau, în opoziție cu tot ce reprezenta în principatele vasale o oarecare rezistență la puterea otomană. Înțeleasă în sensul acesta, eticheta de fanariot se aplică cu siguranță majorității, dar nu totalității principilor din secolul al XVIII-lea.

Oricum ar fi stat lucrurile, noul regim introdus de Poartă în urma trădării lui Cantemir și a lui Brâncoveanu reprezenta o întărire a stăpânirii asupra Țărilor Române, o integrare sporită a acestora în cadrul otoman. Foștilor voievozi, mari boieri, aleși în principiu de ceilalți boieri, pe care Poarta îi confirma doar, aceasta le substituia proprii reprezentanți, aleși din personalul creștin din capitală, din care își lua, pe de altă parte, și dragomanii Divanului și ai flotei. Fără îndoială, vechiul principiu conform căruia aceste state vasale trebuiau guvernate de prinți creștini ortodocși era respectat, însă de acum era vorba de patricieni greci sau grecizați din Istanbul, numiți după vrerea Porții. În plus, Poarta vedea în aceștia o contragreutate față de creșterea influenței ruse în regiune. Supunerea acestor noi principi era cu atât mai mare cu cât accesul la putere și menținerea acesteia depindeau în întregime de bunăvoința guvernanților otomani și de banii prin care ei o căpătau. În plus, de acum înainte, ei erau lipsiți aproape cu totul de forțe armate, ceea ce îi făcea incapabili să poată duce o politică personală, cum încercaseră mulți dintre predecesorii lor.

În general, istoriografia română contemporană judecă foarte nefavorabil efectele negative ale noului regim: agravarea includerii în sistemul otoman a fost însoțită de o reducere a schimburilor economice și mai ales culturale cu Europa centrală și orientală care, așa cum am subliniat, fuseseră înfloritoare în secolul al XVII-lea. Din contră, starea de spirit și gusturile clasei conducătoare stambuliote – otomane sau grecești – impregnau de acum înainte curțile princiare și, prin contaminare, întreaga aristocrație română. Pe de altă parte, exploatarea economică a populației era dusă la limită atât prin cerințele nemăsurate ale boierilor cât și prin logica perversă a sistemului de numire al principilor și al demnitarilor: o dată ajunși într-o funcție, aceștia aveau drept singură grijă să-și recupereze pe spinarea țării investițiile enorme de care avuseseră nevoie, datorită venalității și corupției ce domneau la Istanbul, pentru a obține numirea în acea funcție. În plus, interesul Porții era să înmulțească destituirile pentru a spori ocaziile de profit. Astfel, de la începutul perioadei fanariote până în 1804, douăzeci și cinci de membri din unsprezece familii – mulți fiind numiți și destituiți de mai multe ori – totalizau nu mai puțin de șaizeci și două de domnii.

Cu toate acestea, nu toți domnitorii au rămas nepăsători și inactivi în fața unei situații care amenința, pe termen mai lung sau mai scurt, să ruineze și să depopuleze pe de-a-ntregul țara. Unii au încercat să oprească aceste revărsări și să readucă puțină ordine în statele lor, chiar dacă rezultatele obținute au rămas nesigure. Cel mai important dintre acești fanarioți reformatori a fost Constantin Mavrocordat. De patru ori domnitor în Moldova și de șase ori în Țara Românească, el a inițiat în ambele țări, în deceniul 1739-1749, un șir de măsuri inspirate de Rusia și de monarhia habsburgică contemporane lui. Un nou statut transforma fosta aristocrație ereditară într-o „nobilime de serviciu" în manieră rusă. De acum înainte, o clasificare riguroasă lega privilegiile și scutirile fiscale ale nobililor și ale descendenților acestora de funcția pe care o aveau în stat. Numărul boierilor scutiți de impozite era astfel limitat, din moment ce micii boieri (*mazili*) erau constrânși acum la plata unei taxe personale. De fapt, această rearanjare era și o ocazie pentru favorizarea noilor veniți din suita fanarioților și a boierilor raliați regimului, stârnind un viu resentiment celor lăsați în afara nobilimii. În plus, controlul autorității centrale asupra administrației locale și aplicarea reformelor erau asigurate prin numirea în fiecare district a doi funcționari, plătiți regulat de stat, numiți ispravnici.

Alte dispoziții edictate de Constantin Mavrocordat priveau regimul mănăstirilor și mai cu seamă fiscalitatea și statutul țăranilor: iobăgia a fost abolită juridic în 1746 în Țara Românească și în 1749 în Moldova; a fost făcut un recensământ al populației, iar țăranii au fost împărțiți pe categorii după numărul de bovine pe care le aveau. Anumite drepturi uzurpate de boieri le-au fost restituite în funcție de locul lor în clasificare. Au fost abolite taxe. Dijmele și corvezile (acestea din urmă limitate la opt-zece zile de muncă pe an) au fost fixate prin decret. Totuși, aceste ameliorări, care reprezentau maximum din ce putuse domnitorul să le impună boierilor, erau contrabalansate de afirmarea, de fapt dacă nu de drept, a legării de glie a tuturor țăranilor. Acest principiu, destinat să împiedice fuga țăranilor – reacția obișnuită la taxele excesive – a dus la extinderea masivă a unei dependențe efective a țăranilor în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În același timp, sub presiunea boierilor, mereu avizi să-și mărească veniturile, exploatarea țărănimii a fost reluată cu mai mult zel, mai ales în Moldova.

Otomanii și-au putut menține controlul asupra Țărilor Române și chiar l-au accentuat la sfârșitul războaielor cu Austria și cu Rusia de la finele secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea. Este adevărat că, prin tratatul de la Passarowitz, prima dintre aceste puteri își anexase o parte din vestul Țării Românești, Oltenia. Dominația sa asupra acestei provincii a durat aproximativ douăzeci de ani. De altfel, măsurile pe care le-au aplicat aici – nu fără a-i decepționa pe boierii locali care mizaseră pe schimbarea de regim – au inspirat, în parte, reformele fanariote pomenite mai sus. Însă această perioadă a luat sfârșit prin pacea austro-otomană de la Belgrad, care a restituit Oltenia Țării Românești. În același timp, tratatul semnat tot aici de Poartă cu Rusia punea capăt ocupației Moldovei, înfăptuită de puțin timp de mareșalul Munnich în numele țarinei Anna, și făcea caduc tratatul de anexiune a principatului la Rusia, semnat de mareșal cu „stările bisericești și laice moldovene".

În schimb, suzeranitatea otomană asupra Ţărilor Române a cunoscut o nouă şi serioasă încercare o dată cu războiul ruso-otoman din 1768-1774: timp de cinci ani, din 1769 până la sfârşitul războiului, trupele ţarinei Ecaterina cea Mare au ocupat Bucureştii şi Iaşii şi, chiar dacă au fost evacuate după tratatul de la Kuciuk Kainargi, aceasta s-a făcut cu anumite condiţii care, de această dată, ipotecau viitorul: articolul 16 al tratatului, consacrat special celor două ţări dunărene, „restituie Sublimei Porţi cele două principate ale Moldovei şi Ţării Româneşti, cu toate cetăţile, oraşele, târgurile, satele şi, în general, cu tot ceea ce se află în ele", însă stipulează în mod explicit aplicarea amnistiei generale şi a restituirii bunurilor şi demnităţilor prevăzute în articolul 1 în favoarea celor ce se raliaseră inamicului. În plus, Poarta promitea Rusiei de „a nu împiedica în nici un fel libera exercitare a religiei creştine", ca şi „de a nu se opune construirii de noi biserici şi reparării celor vechi". De asemenea, se angaja să nu perceapă nici o contribuţie din partea celor două principate timp de doi ani şi, dincolo de acest termen, „să se folosească de toată omenia şi de toată generozitatea posibilă în impunerea tributului". În fine, ea recunoştea Rusiei dreptul de intervenţie în viitor: „Sublima Poartă – era consemnat – consimte şi ca, potrivit împrejurărilor în care se vor găsi sus-numitele principate, miniştrii Curţii imperiale ai Rusiei să poată vorbi în favoarea lor, conform consideraţiei amicale pe care Puterile o au unele faţă de altele". Înfiinţarea consulatelor ruseşti la Bucureşti şi Iaşi va încuraja mult această imixtiune.

Trebuie să amintim, de asemenea, că o altă consecinţă a acestui război a fost pentru Moldova cedarea provinciei sale de nord-vest, Bucovina, către Austria, confirmată prin convenţia austro-otomană din 7 mai 1775.

Nordul Mării Negre

În zona Mării Negre acelaşi tratat de la Kuciuk Kainargi a avut pentru Imperiul otoman efecte teritoriale, în timp ce pentru Rusia a reprezentat o etapă decisivă în înaintarea sa către această mare. Eşecul tentativelor otomane, menţionat mai sus, de a face din Ucraina un stat tampon, vasal al Porţii, făcuse această înaintare inevitabilă, chiar dacă, în deceniile următoare, aceasta nu va fi scutită de întârzieri şi momente proaste.

Urmând campaniilor lui Petru cel Mare pe Niprul inferior şi pe Donul inferior din 1695 şi 1696, tratatul de la Constantinopol din 13 iunie 1700, împreună cu convenţiile ruso-otomane de delimitare a frontierelor din 1704 şi 1705, confirma sfârşitul suveranităţii otomane asupra litoralului nordic al Mării Azov: fortăreaţa Azov (Azak pentru turci) şi teritoriul său, ce includea cetatea Taganrog, construită de ţar, erau luate de Rusia, în timp ce o zonă largă dintre acest teritoriu şi Crimeea devenea neutră. În schimb, sultanul recupera Kazıkirman şi alte cetăţi de pe Niprul inferior pe care ruşii le ocupaseră, însă şi această zonă era neutralizată. În plus, un spaţiu vast între Bug şi Nipru se găsea *de facto* pus la dispoziţia Rusiei. Cu toate acestea, tratatul de pe Prut (12 iulie 1711), precizat prin cel de la Constantinopol (5 aprilie 1712), a oferit mai târziu Porţii ocazia de a reveni asupra acestor concesiuni, aducând

Rusia din nou la pozițiile din secolul al XVII-lea, în această regiune. Poarta va pierde încă o dată Azovul în favoarea Rusiei prin tratatul ruso-otoman de la Belgrad (18 septembrie 1739) și prin convenția limitelor cu Rusia de la Nisa (3 octombrie 1739). Totuşi, asupra acestei chestiuni, ca şi asupra altora amintite mai sus, părăsirea luptei de către austrieci şi medierea franceză au avut consecințe fericite pentru otomani: cetatea Azov a fost înapoiată, însă zidurile trebuiau dărâmate, iar teritoriul ei, aşa cum fusese definit prin tratatul din 1700, trebuia demilitarizat.

În aceste condiții, tratatul de la Kuciuk Kainargi a fost cel care a dat prima lovitură grea dispozitivului otoman din nordul Mării Negre, chiar dacă consecințele teritoriale imediate rămâneau încă, în aparență, limitate. Prin retragerea trupelor de ocupație ruseşti, sultanul recupera pozițiile seculare dintre Dunărea inferioară şi Niprul inferior, cu oraşele Ismail, Chilia, Cetatea Albă şi teritoriul din jurul lor, ca şi localitatea Özü (Oceakov), la vărsarea Niprului. În schimb, pierderea Azovului şi a teritoriului său era confirmată: ele vor aparține „pentru totdeauna imperiului Rusiei". Acest imperiu primea şi localitățile Yeni Kale şi Kerci în sud-estul Crimeii, poziții esențiale ce îi permiteau asigurarea legăturilor dintre Marea Azov şi Marea Neagră. În plus, obținea la gurile Niprului castelul Kinburn (Kilburun), „cu un teritoriu suficient pe malul stâng al numitului fluviu", şi – concesiune teritorială de şi mai mare importanță – „unghiul pe care îl formează teritoriile pustii dintre Bug şi Nipru", aceste două elemente rămânând „proprietate deplină, veşnică şi incontestabilă a imperiului Rusiei".

Pe de altă parte, tratatul recunoştea ca „libere şi pe deplin independente", sub autoritatea hanului lor, populațiile tătare din peninsula Crimeea şi din stepele dintre Delta Dunării şi Kuban, dispoziție ce punea capăt suzeranității otomane asupra hanatului Crimeii, începută în timpul lui Mehmed al II-lea, dar care avea şi o altă semnificație: ea implica abandonarea posesiunilor sultanului aflate la sud de Crimeea, în peninsula Taman şi în Delta Kubanului, achiziții ce datau tot din ultima treime a secolului al XV-lea. Cu tătarii, sultanul nu păstra decât legătura de preeminență religioasă ce îl lega pe calif de membrii comunității musulmane. Pierderea acestor teritorii era, pentru otomani, cu atât mai dureroasă cu cât, pentru prima dată în istoria lor, ea afecta un teritoriu islamic. Este adevărat că diplomația rusească atenuase abil acest efect, lăsând Crimeea sub suveranitatea hanului, el însuşi un prinț musulman, provenind din familia vestită între toate a lui Ginghis Han, însă nu era vorba decât de o soluție trecătoare...

Creştinii din Balcani în război: actori şi miză

Războaiele europene din această perioadă nu au drept urmare numai ieşirea anumitor țări sau regiuni relativ marginale din cadrul otoman sau schimbarea statutului în interiorul acestui cadru. Ele au repercusiuni variate, în diverse grade, asupra ansamblului provinciilor rumeliote. Am văzut că anumite provincii slujiseră de câmp de luptă în repetate rânduri: Țările Române (douăzeci şi cinci de ani de ocupație

străină între 1711 și 1829), Peloponezul, dar și Serbia și Bosnia-Herțegovina, Habsburgii forțând linia Dunării și a Savei. Toate aceste țări au primit din plin loviturile războiului, îndurând distrugerile, masacrele, fuga populației, pustiirea totală. Dimpotrivă, alte zone precum Bulgaria, Tracia și Macedonia nu au fost teatrul conflictelor majore, însă au împărtășit celelalte efecte ale războiului: îngreunarea fiscalității, rechiziții în servicii și provizii, prădările dezertorilor și ale trupelor dezorganizate, creșterea prețurilor, penuria.

Vom vedea mai departe că războiul, prin consecințele sale directe și indirecte, poate fi considerat un factor major, dacă nu cel mai important, al evoluției generale a provinciilor balcanice în această epocă, influențând demografia, modificarea regimului funciar, a fiscalității și, în același timp, apariția formelor noi ale puterii locale. Însă el are și o altă caracteristică: interpune între sultan și supușii săi creștini *(zimmî)* pe alți creștini, care sunt dușmani ai imperiului *(harbî);* în acest sens, este un dat fundamental al condiției de *zimmî* balcanici și al evoluției acesteia.

Populațiile supuse cred că pot găsi, în înfrângerile otomane și în succesele câteodată răsunătoare ale adversarilor săi creștini, ocazia de a se scutura de jugul islamic și se revoltă. Veneția a fost prima care a beneficiat de acest sprijin în timpul războiului din Creta: de la declanșarea conflictului, de exemplu, supuși ai sultanului părăsesc Bosnia-Herțegovina sau Muntenegru pentru a se refugia în nordul coastei dalmate (regiunea Ravni Kotari) și în Boka Kotorska; ei creează aici un fel de frontieră militară, formează bande de partizani *(uskok)* aflate în slujba Veneției și fac incursiuni în pașalâcul Bosniei. De asemenea, în timpul acestui război, muntenegrenii se află în strânse relații cu reprezentanții Veneției la Kotor: în 1645, ei provoacă o serioasă înfrângere stăpânitorilor otomani; în 1649, participă la o incursiune venețiană care lovește Cetinje, iar în 1657 sprijină Kotor împotriva unui atac otoman.

Războiul Ligii Sfinte va înmulți mișcările de această natură în diferite zone: înfrângerea turcă în fața Vienei din 1683 provoacă o revoltă în munții dalmați (Dalmatinska Zagora). Anumite triburi muntenegrene (mai ales nikšići și kući) se pun din nou în slujba Veneției, ocupată de această dată în Moreea, ceea ce va duce la o expediție otomană în Muntenegru. Cu austriecii și venețienii colaborează și triburi albaneze, iar revolta masivă a țării din 1689 pare să fi provocat, ca reacție a autorităților otomane, convertiri forțate la Islam.

La rândul lor, autoritățile religioase sârbești se raliază deschis Vienei, ocuparea Belgradului și celelalte succese austriece atenuând neîncrederea ortodocșilor față de un stat catolic: în 1688, patriarhul de Peć, Arsenije al III-lea Crnojević, predică în favoarea insurecției împotriva necredincioșilor. Însă în anul următor, în fața refluxului austriac, este nevoit să fugă cu o parte din poporul său – aproximativ 30 000 familii – la nord de Dunăre. În războiul austro-otoman din 1737-1739, unul dintre urmașii săi la patriarhat, Arsenije al IV-lea, va avea din nou o atitudine antiotomană, compromițând încă o dată Biserica Serbiei în ochii sultanului.

Însă apelul supușilor creștini ai Porții către țari a fost cel care a căpătat caracterul cel mai deliberat și mai sistematic. Această strategie, încurajată evident de comunitatea

de religie dintre suveranul ortodox şi majoritatea creştinilor balcanici, era menită să devină un factor esenţial al politicii ruseşti în Balcani (ca de altfel şi în Caucaz). Petru cel Mare a deschis calea, declaraţia sa de război făcută otomanilor în martie 1711 fiind urmată de o proclamaţie către popoarele din Balcani, pe care le incita la răscoală împotriva turcilor şi la luptă alături de ruşi, „pentru credinţă şi patrie – se spunea în proclamaţie –, pentru onoarea şi gloria voastră, pentru libertatea şi independenţa voastră, pentru voi şi pentru urmaşii voştri...". Astfel, „descendenţii păgânului Mahomet vor fi trimişi în vechea lor patrie, în nisipurile şi stepele Arabiei".

Acest apel nu a avut decât puţine ecouri. Dacă lăsăm la o parte ralierea amintită mai sus a voievodului moldovean Dimitrie Cantemir şi, în restul Balcanilor, câteva revolte sporadice în munţii din sudul Herţegovinei, acest apel s-a resimţit cu cea mai mare intensitate şi durată la muntenii îndârjiţi din Muntenegru.

Pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, muntenegrenii vor apărea drept partizanii cei mai hotărâţi ai rezistenţei împotriva otomanilor, aliindu-se în această luptă, după împrejurări, cu Veneţia, cu Austria, dar mai ales cu ruşii. Începând cu domnia episcopului Danilo (1697-1737), suveranii lor ecleziastici, susţinători ai acestei mişcări de independenţă, aparţin toţi aceleiaşi dinastii: familia Petrović, originară din districtul Katuni şi membră a tribului Njegoš. În aprilie 1712, Danilo a încheiat un tratat de alianţă cu un trimis rus, iar în 1716 a făcut o călătorie în Rusia de unde a adus cărţi, obiecte liturgice, dar şi subsidii. Mai târziu, apropierea de Veneţia a fost readusă pe ordinea de zi prin războiul din 1714-1718: în 1717, dogele Giovanni Cornaro a pus în posesiunea sa din Kotor un „guvernator civil" (*guvernadur*) pentru Muntenegru. Cu toate acestea, chiar dacă funcţia s-a păstrat ulterior, fiind deţinută în mod regulat de un membru al clanului Radonjić, provenit tot din tribul Njegoš, legătura cu Veneţia s-a slăbit după 1718, protectoratul rus devenind prioritar. Cu acest scop, episcopul Vasilije Petrović (1737-1782) a mers de trei ori la Sankt Petersburg şi chiar a publicat la Moscova, în 1754, o istorie a Muntenegrului, pentru instruirea şi lămurirea publicului rus. Totuşi, în războiul decisiv din 1768-1774, ajutorul muntenegrean va lipsi ruşilor din cauza unor circumstanţe aparte: din 1766, ţara se afla în stăpânirea unui aventurier ce se dădea drept Petru al III-lea, soţul Ecaterinei a II-a, mort prin uneltirile acesteia în 1762. El îl îndepărtase pe principele-episcop şi luase puterea sub numele de Ştefan cel Mic. În 1773, otomanii îl vor otrăvi în cele din urmă, prin intermediul unui servitor grec, pe acest abil impostor, la fel de supărător pentru ruşi ca şi pentru ei.

Din partea Sankt Petersburgului, ralierea supuşilor creştini ai sultanului stârnea din ce în ce mai mult interesul, pe măsură ce prindea contur „proiectul oriental" al dominaţiei ţarilor asupra Constantinopolului şi a Balcanilor. În timpul războiului din 1736-1739, mareşalul Munnich, susţinător al acestei idei pe lângă ţarina Anna, trimitea agenţi în Epir şi în Thessalia pentru a provoca o insurecţie creştină, în timp ce el ocupa Moldova, de unde dorea să pornească împotriva capitalei otomane.

Însă abia în cursul conflictului următor cooperarea dintre ruşi şi greci va cunoaşte un început de realizare concretă. Chiar înainte de începerea operaţiunilor, ruşii trimiseseră în peninsula Magna un căpitan de artilerie de origine thessaliană, Grigore Papadopoulos. El era însărcinat să organizeze o revoltă grecească menită să sprijine

operațiunile flotei ruse pornite spre Mediterana. Cei doi frați Grigori și Alexei Orlov se aflau în fruntea acestei acțiuni.

Rezultatul nu a fost pe măsura așteptărilor: Alexei Orlov, debarcat pe coasta vestică a Peloponezului în februarie 1770, negăsindu-și aliații atât de pregătiți și de hotărâți pe cât se aștepta, a deplâns lipsa lor de unitate, cupiditatea și inerția. La rândul lor, decepționați de ajutorul slab în oameni, vase și armament adus de către ruși, peloponezienii s-au simțit trădați. În ciuda acestor dezamăgiri, mai multe mii de greci au luat armele sub conducerea lui Papadopoulos, dar și a beiului de Magna, Mavromichalakis, și a bogatului notabil de Kalamata, Panaiotis Benaki. Acesta din urmă, mare proprietar funciar, a organizat pe banii săi un corp de mercenari. În lipsa unei răscoale veritabile, au fost întreprinse mai multe operațiuni în comun de către ruși și grecii revoltați, rezultatele fiind de altfel, în general, compromise prin lipsa de coordonare; singurul succes important a fost cucerirea cetății Navarino în aprilie 1770. În acest timp, pentru a pune capăt revoltei, guvernatorul otoman al Moreei făcuse apel la bande albaneze de temut, care au fost aruncate asupra țării. Văzând că lucrurile luau o întorsătură neplăcută, ofițerii ruși s-au îmbarcat, între 20 mai și 1 iunie, iar capii insurecției au luat, la rândul lor, drumul exilului. Peloponezul rămânea la îndemâna represiunii sângeroase a albanezilor. Ei au rămas aici în anii următori, continuând violența și abuzurile până ce o armată a sultanului veni și îi luă cu forța, în 1779.

Toate aceste acte de revoltă și de aliere cu dușmanul nu puteau decât să schimbe raporturile dintre puterea otomană și supușii săi creștini și, într-un mod mai general, climatul ce domnea între musulmanii și necredincioșii din Balcani. În aceste circumstanțe, pactul de *zimma* era rupt. Protecției recomandate de *șeri'a* îi urmau în mod legitim represiunea și opresiunea, unei coexistențe relativ armonioase îi urmau excesele aducătoare de resentimente și teamă. Astfel s-ar putea explica convertirile forțate ale albanezilor de la sfârșitul secolului al XVII-lea, amintite mai sus, între alte manifestări de intoleranță și fanatism.

Într-un fel, suveranii creștini ce își retrăgeau trupele din Balcani lăsau ostatice sultanului populațiile creștine la a căror revoltă contribuiseră. Totuși, pe lângă faptul că elemente ale acestor populații îi urmau câteodată în retragere – vom reveni asupra acestui aspect –, acești suverani aveau grija elementară de a stipula în tratate amnistia și „iertarea veșnică" a partizanilor lor. Ei se preocupau în egală măsură de obținerea de angajamente din partea Porții pentru exercitarea liberă a cultului creștin. Astfel, ei ascultau de o datorie morală și spirituală, însă era și o ocazie de a li se recunoaște dreptul de a urmări afacerile interne ale imperiului și de a-și mări prestigiul în fața sultanului, ca și față de semenii lor europeni. În același timp, concesiunile obținute de la un partener slăbit confereau un impuls nou și o legitimitate nouă vechilor eforturi ale populației și ale statelor occidentale – prietene sau dușmane sultanului – pentru exercitarea unei influențe asupra creștinătății *in partibus infidelium* și atenuarea, până la un anumit punct, a rupturii produse în lumea creștină de cucerirea otomană.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, îi vedem pe ambasadorii Moscovei, Veneției sau Franței intervenind pe lângă Poartă în favoarea câte unui

patriarh ortodox. În special regele Franței, în virtutea alianței sale seculare cu sultanul și a Capitulațiilor ce decurgeau de aici, încerca, nu fără a-și depăși drepturile ce îi erau în mod precis recunoscute, să se erijeze în protector al tuturor creștinilor din Levant. Ludovic al XIV-lea a insistat în mod deosebit asupra acestei prerogative: pe lângă reînnoirea Capitulațiilor din 1673, el a pus să se adauge câteva „articole noi" în favoarea bisericilor și a ordinelor religioase catolice. În instrucțiunile sale, el scria contelui de Ferriol atunci când îl trimitea la Istanbul: „Principala strădanie a oricărui ambasador este protejarea religiei și a comerțului în întreg Imperiul otoman [...]".

Secolul al XVII-lea este și martorul unei reînsuflețiri a activității papalității în Levant și mai cu seamă în Balcani. Crearea Congregației propagării credinței de către Grigore al XV-lea în 1622 a fost hotărâtoare în această privință: această instituție a trimis misionari franciscani și iezuiți în rândul populației creștine a peninsulei, la catolici, pentru a marca prezența romană aici, iar la ortodocși, dacă nu pentru a-i converti, măcar pentru a obține din partea clerului acestora o recunoaștere a supremației pontificale. Se urmărea o unire a Romei cu Patriarhia din Peć. Acest curent putea fi accentuat în părțile din Balcani care au trecut la sfârșitul secolului al XVII-lea sub dominație habsburgică, din cauza alianței strânse dintre Curtea de la Viena și Curia romană.

Însă chiar în Balcanii otomani, acțiunea Habsburgilor în favoarea ordinelor romane va fi de acum înainte încurajată prin stipulațiile tratatului de la Karlowitz consacrate acestei chestiuni: împăratul romano-germanic obținuse din partea sultanului un drept de protecție asupra „călugărilor creștini ce țin de S.S.Papa" și care oficiază în teritoriile sale. Articolul 13 al tratatului enunța: „Nu vor fi împotriviri la repararea bisericilor *lor în forma și situația inițială și la exercitarea cultului lor. Nu se vor aduce ofense* călugărilor, din orice ordin ar face parte". Iar sultanul adăuga: „Atunci când ambasadorul împăratului va veni la Constantinopol, el va avea dreptul să îmi supună cererile referitoare la problemele religioase și la locurile de pelerinaj situate la Ierusalim". Fără îndoială, aceste dispoziții, confirmate prin articolul 11 al tratatului de la Passarowitz, nu priveau în mod specific Balcanii, însă, prin semnificația lor generală, dădeau noi baze juridice, fondate pe dreptul internațional, acțiunii de ansamblu a ordinelor catolice în imperiu.

Oricare ar fi fost interpretările lărgite date de beneficiari, este sigur că Poarta nu recunoscuse încă niciodată în mod explicit dreptul de observare asupra condiției supușilor săi creștini: protecția acestora se limita la propriii lor supuși catolici sau la călugării ce țineau de Sfântul Scaun și locuiau în imperiu și, îndeosebi în capitală, în porturile Levantului și la Locurile Sfinte. De fapt, prin aceste texte internaționale, Poarta nu făcuse decât să recunoască acestor catolici din „ținutul războiului", prezenți pe teritoriul său, garanțiile acordate *zimmî*-ilor prin prescrierile *şerî'a*. În schimb, concesiunile făcute Rusiei prin tratatul de la Kuciuk Kainargi aveau o altă greutate: nu numai că țarina putea să construiască la Beyoghlu, în cartierul ambasadelor stambuliote, o biserică rusească „la adăpost de orice ofensă sau persecuție", în legătură cu care ambasadorii ruși erau autorizați să facă „reprezentări" la Poartă „cu orice ocazie", însă angajamentele luate față de această putere aveau un caracter mai

larg; aşa cum am văzut, acestea se refereau la libertatea religioasă a celor două Ţări Române şi erau extinse, prin articolul 7 al tratatului, la întregul imperiu: „Sublima Poartă – se stipula – promite o protecţie constantă religiei creştine şi bisericilor acestei religii". Pe de altă parte, Rusia fiind ortodoxă, *zimmî*-ii de această confesiune, în Balcani mai ales, erau vizaţi de această dată în mod direct.

Cu toate acestea, la sfârşitul luptelor, nu toţi aşteptau apariţia unei dominaţii noi sau restaurarea celei vechi. Schimbările politice, provizorii sau prelungite, erau deseori precedate sau însoţite de migraţii, ele însele temporare sau definitive. Observăm, de pildă, mişcări repetate ale elementului grec între Peloponez şi Insulele Ionice în ritmul succesiunii regimurilor. Însă fenomenul cel mai cunoscut este exodul masiv al sârbilor la nord de Sava, mai ales în regiunea Karlowitz (Sremski Karlovci), legat de refluxul armatelor habsburgice în cursul războiului Ligii Sfinte. Mai mult de 200 000 persoane au emigrat astfel sub conducerea patriarhului de Peć în 1690, urmate de un val mai mic în 1694. Centru al unei noi provincii sârbe definitiv integrate în Imperiul habsburgic prin tratatul din 1699, sediul mitropoliţilor de Sremski Karlovci, protejat prin privilegii emise în 1690 şi 1691 de Leopold I, a reaprins flacăra Patriarhiei de Peć, istovită şi în cele din urmă desfiinţată de Poartă în 1767, şi a devenit un focar important al renaşterii culturale sârbe.

Alte populaţii creştine au emigrat în restul Slavoniei trecute la Habsburgi, mai ales în jurul Osijek-ului: sârbi, bulgari, greci, valahi din Balcani, catolici din Bosnia.

Profitând de vidul lăsat de plecarea sârbilor, în zona actualului teritoriu Kosovo-Metohija, în Iugoslavia, se stabilesc acum elemente albaneze (sau se stabilesc din nou, după istoriografia albaneză). În aceeaşi perioadă, alţi albanezi se aşază în Epir sau în Moreea.

În urma reculului frontierelor otomane, printr-o mişcare simetrică emigraţiei sârbe, musulmanii din Croaţia, Slavonia, Ungaria şi Dalmaţia îşi găsesc refugiul la sud de Sava, în Bosnia-Herţegovina.

Adăugându-se la efectele fazelor anterioare ale cuceririi otomane, războaiele din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea au contribuit la modificarea sensibilă şi la complicarea repartiţiei etnice în Balcani, nu fără a aduce germenii viitoarelor dificultăţi politice, care nu s-au rezolvat în întregime nici astăzi.

Aspecte demografice

Mişcările migratorii care tocmai au fost menţionate sunt unul din factorii unui aspect încă puţin cunoscut: demografia provinciilor balcanice în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Pentru această regiune, ca şi pentru întregul imperiu, studiul epocii suferă de lacuna documentară ce separă remarcabilele recensăminte otomane din a doua jumătate a secolului al XV-lea şi din secolul al XVI-lea şi cele din secolul al XIX-lea, a căror serie începe în 1831. Putem totuşi formula câteva aprecieri cu un caracter foarte general. Este neîndoielnic că, după puternica expansiune din secolul

al XVI-lea, populaţia provinciilor europene cunoaşte o scădere pe ansamblu în secolul al XVII-lea şi în continuare în secolul al XVIII-lea, chiar dacă această ultimă perioadă înregistrează o oarecare creştere, cel puţin la creştinii din oraşe. În 1831, între frontierele reduse, ce-i drept, ale epocii, Rumelia nu număra încă decât 2 650 000 locuitori.

În această scădere demografică, contribuţia nesiguranţei generale a epocii, a campaniilor militare, a dezordinii publice, a mişcărilor de exod este evidentă. S-a emis şi ipoteza impactului unei agravări a condiţiilor climatice din secolul al XVII-lea, însă problema rămâne neclară. În schimb, trebuie în mod sigur să luăm în considerare efectele epidemiilor, mai ales cele de ciumă, cele mai frecvente şi cele mai ucigătoare. Ştim – în orice caz pentru secolul al XVIII-lea – că boala este aproape în permanenţă prezentă, răspândindu-se de-a lungul Balcanilor, cu puncte mai mult sau mai puţin acute, din trei focare locale: Moldova-Ţara Românească, Epir-Albania şi mai cu seamă Istanbul, cel mai activ dintre cele trei. De altfel, războiul joacă şi aici un rol important, din moment ce numeroasele deplasări de trupe sunt un puternic factor de propagare: de exemplu, în 1718, tătarii din Moldova sunt cei ce aduc ciuma, fiind chemaţi la întărirea asediului Belgradului. În 1738, armata rusă, contaminată în Moldova, va răspândi boala în Ucraina, în timp ce armata austriacă o va împrăştia în banatul de Temesvár şi în Ungaria. În 1768-1774, armatele ruseşti vor fi din nou contaminate în provinciile dunărene.

Noţiunii generale de scădere demografică trebuie neapărat să îi aducem numeroase nuanţări după locuri, momente, etnii. De exemplu, în ceea ce priveşte populaţia urbană, dacă pare că, în ansamblu, scade, ea creşte ca procent al populaţiei totale. În plus, nu toate oraşele au aceeaşi soartă. Unele suferă la sfârşitul secolului al XVII-lea pierderi considerabile: aproximativ 50% din locuitori pentru Belgrad, aproape 80% pentru Skopje. De asemenea, atunci când Atena va deveni capitala Greciei independente, ea era departe de a-şi fi regăsit ceea ce însemna nivelul său de populare de la sfârşitul secolului al XVI-lea. Edirne, Sarajevo, Novi Bazar, Banja Luka sunt şi ele într-un declin net. În acelaşi timp însă, alte oraşe îşi menţin sau îşi măresc efectivele.

Pe de altă parte, observatorii epocii amintesc frecvent de o scădere a părţii musulmane în cadrul populaţiei balcanice. Fără îndoială, afirmaţiile lor sunt întemeiate, în anumite regiuni şi în anumite oraşe: de pildă, populaţia creştină a Plovdivului trece de la 240 la 10 000 locuitori între 1580 şi 1680. La Banja Luka, creştinii reprezentau 6% din populaţie în 1655 şi 80% în 1807. Recensământul din 1831 va da la iveală în mod frapant numărul mic sau chiar absenţa aproape totală a musulmanilor în mai multe părţi ale Traciei, Bulgariei şi Serbiei. Nu lipsesc explicaţiile pentru reducerea elementului musulman: înrolat în armată, acesta era cel mai direct expus efectelor luptelor şi epidemiilor. Unele mărturii pretind şi că nivelul natalităţii lor era inferior celui al creştinilor.

Totuşi, mai multe circumstanţe au atenuat slăbirea prezenţei musulmane în Europa (de altfel, în Rumelia anului 1831, musulmanii nu vor fi mai puţini de 34,5%). Dacă Anatolia nu mai era de mult un rezervor de emigraţie important, se pare că unii anatolieni au venit încă să se fixeze în Rumelia cu ocazia războaielor din secolul al

XVII-lea. Am văzut şi cum musulmanii din provinciile periferice pierdute de imperiu (de altfel, cel mai adesea de origine neturcească) merseseră către interior. Pe de altă parte, anumite localităţi au fost puternic afectate de un alt curent: trimiterea de către puterea centrală a unui număr crescând de „trupe ale Porţii" – ieniceri şi spahii – în cetăţile din provincie. Iniţial, la sfârşitul secolului al XVI-lea, scopul era restabilirea ordinii locale. Însă, pe măsură ce efectivele acestor corpuri se îngroşau fără limită şi deveneau un factor redutabil de perturbare la Istanbul, prin trimiterea lor în provincie, obiectivul era mai ales îndepărtarea lor. Pentru a le asigura mijloacele de subzistenţă în condiţiile în care soldele se devalorizau sau erau plătite neregulat, li se îngăduia să devină meşteşugari sau mici comercianţi în oraşele în care erau stabiliţi. Datorită privilegiilor şi prerogativelor pe care le păstrau, ei nu vor întârzia să-şi impună ghildelor legea, ba chiar să pretindă controlul deplin al oraşului şi al satelor dimprejur. Observăm acest fenomen în mai multe oraşe din Serbia şi Bosnia, ca şi în Salonic: în acest oraş, ienicerii reprezentau în 1792 aproximativ 55% din populaţie. Trebuie să luăm în considerare şi faptul că aici, ca şi, de pildă, la Sarajevo, printr-un proces conex, cea mai mare parte a populaţiei musulmane masculine se înrola în rândul ienicerilor pentru a avea privilegiile corespunzătoare.

În fine, elementul musulman în Europa este consolidat de continuarea şi extinderea curentului de convertiri pe care l-am văzut iniţiat înainte de începutul secolului al XVII-lea, în mod special printre bosniaci şi albanezi. În primul caz, mişcarea, care afectase mai întâi nobilimea şi orăşenii, se răspândeşte la sate, înmulţindu-se *potur*-ii, ţărani bosniaci islamizaţi. În Albania, Islamul se răspândeşte pe întreg teritoriul, atingându-i, din motive diferite, atât pe catolicii din nord, cât şi pe ortodocşii din centru şi sud, pentru a deveni religia majoritară a ţării. Să amintim şi convertirile cretane.

Emigraţia evreiască constituie o altă tendinţă a epocii, concurând la transformarea compoziţiei etnice a mai multor oraşe balcanice. Evreii părăsesc Europa orientală pentru a se stabili în Anglia sau în Ţările de Jos. Această mişcare, ale cărei cauze rămân de lămurit (este suficient oare să invocăm intoleranţa crescândă a musulmanilor?), duce la decăderea mai multor comunităţi faimoase din Balcani: cea din Salonic trece, între 1660 şi 1692, de la aproximativ 40 000 la aproximativ 12 000 membri. Scăderi analoge se constată la Sarajevo, Zemun, Skopje, Belgrad şi, mai puţin, la Sofia, Manastir (Bitola) şi Edirne.

Acolo unde evreii şi, eventual, musulmanii au dispărut, locul lor este luat de greci, de slavi şi, într-o măsură mai mică, de albanezi. Asistăm astfel la o oarecare „renaţionalizare" a oraşelor balcanice în secolul al XVIII-lea, legată, aşa cum vom vedea, de noi condiţii socio-economice.

Evoluţia funciară şi problema *Çiftlik*-ului

În epoca clasică, regimul funciar otoman fusese marcat de proprietatea de stat asupra terenului cultivabil, de dreptul de uzufruct al ţăranului liber asupra terenului

arendat (*çift*, unitate de bază a producţiei agricole), de concesionarea temporară a contribuţiilor ţăranilor către funcţionarii statului, sub formă de privilegii condiţionate, *timâr*-ele. Cum s-a subliniat deseori, perioada următoare se caracterizează prin apariţia, pe ruinele acestui sistem, a marilor domenii funciare private, *çiftlik*-urile. Această evoluţie nu este proprie Balcanilor, însă aici a fost semnalată cel mai devreme şi cel mai adesea. Se poate de altfel să fi avut aici o importanţă deosebită. În Bosnia, *çiftlik*-urile erau numite *beylik*-uri, iar în provinciile de limbă greacă se numeau şi *hypostatika*.

Domenii particulare, eventual de întindere foarte mare, au existat în Imperiul otoman cel puţin din secolul al XV-lea, şi purtau deja numele de *çiftlik*. Era vorba de terenuri acordate de suveran, prin urmare, într-o manieră perfect oficială, persoanelor particulare, cel mai adesea mari demnitari, cu titlu de deplină proprietate sau de cedare pe termen foarte lung. Însă aceste concesiuni se refereau la terenuri în pârloagă sau la terenuri pustii, numite *mawât*, exterioare câmpului de aplicare al sistemului funciar obişnuit, structurat în *timâr*-e şi terenuri arendate ţăranilor. Scopul acestor donaţii era tocmai valorificarea acestor pământuri. Drept urmare, ele erau pentru stat o metodă de deştelenire şi de colonizare. Dimpotrivă, *çiftlik*-urile de mai târziu, care încep să apară o dată cu crizele de la sfârşitul secolului al XVI-lea, provin din uzurparea de către persoane particulare, la capătul unui proces în întregime ilegal, fie a terenurilor arendate ale raialelor, fie a *timâr*-elor spahiilor.

În primul caz, uzurparea a putut fi declanşată de disponibilitatea terenului, ca urmare a abandonării colective sau individuale a pământurilor ţărăneşti. Războiul şi consecinţele sale pot fi invocate aici, fie că raiaua fusese ucisă sau fusese nevoită să fugă din sat la sosirea trupelor – regulate sau în dezordine –, fie că îngreunarea apăsării fiscale o împinsese să dezerteze; însă raiaua putea fi atrasă şi de ofertele de înrolare în trupele de tip nou create atunci de guvernatori: *sekbân* şi *sarıca*. Ţăranul putea şi să fi rămas pe loc, însă renunţând la drepturile şi libertatea sa în favoarea unei puteri locale capabile să îl protejeze în acele vremuri tulburi sau în favoarea unui creditor. Persoanele de vază locale, bogate şi influente, au reuşit astfel, prin deposedarea fizică sau formală a arendaşilor legitimi, să pună stăpânire pe terenurile mai multor indivizi, ba chiar pe ogoarele unor întregi comunităţi săteşti. Procedura era ilegală, din moment ce terenul arendat raialei era în principiu inalienabil, însă condiţiile create de război, slăbirea statului, dezorganizarea cadrelor locale constituie tot atâţia factori favorizanţi. Perioadele de războaie generale şi repetate care au încolţit întregul imperiu la sfârşitul secolului al XVI-lea, ca şi cele din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, nu au făcut decât să încurajeze în mod deosebit această evoluţie.

Trebuie să spunem totuşi că *çiftlik*-urile constituite după această metodă rămân incluse în sistemul de *timâr*-e: „proprietarul" *çiftlik*-ului *(çiftlik sâhibi)* se interpune ca nouă parte beneficiară între raia (arendaşul tradiţional sau un nou venit adus de „proprietar") şi timariotul legitim. Condiţia de ţăran nu este deci radical transformată, însă este agravată de apariţia unei a doua persoane în drept: în Serbia, de exemplu, după ce a plătit dijma timariotului oficial, raiaua dă 1/9 din restul recoltei, numită *deveto*, proprietarului *çiftlik*-ului, căruia îi datorează în plus şi zile de corvoadă.

Alte *çiftlik*-uri apar, dimpotrivă, din transformarea de către persoane particulare a prebendelor de importanță diferită *(timâr, ze'âmet, khâss)* – concesiuni condiționale și temporare, în principiu – în proprietăți sau cvasiproprietăți. Și în această situație, principalele perioade de slăbire ale statului și de dezorganizare generală au încurajat aceste uzurpări, însă au contribuit la aceasta și alți factori, legați de comportamentul puterii înseși: prebendele au încetat să mai fie rezervate în mod exclusiv celor apți de serviciu și nu au mai fost legate de buna îndeplinire a acestuia; venalitatea, corupția, abuzurile de toate felurile au devenit criteriile atribuirilor. Aceste devieri de la sistemul *timâr*-elor sunt deseori prezentate drept cauza decăderii spahiilor; ele sunt însă mai degrabă consecința acestei decăderi; *timâr*-ele și-au pierdut vechea rațiune de a fi din cauză că acest tip de trupe era descalificat de evoluția tehnicilor militare, aceste terenuri fiind delapidate sau recuperate de fisc și incluse în *khâss*-urile imperiale.

În acest șir al renunțărilor la vechile principii, uzanța a stabilit acordarea de concesiuni foarte importante *(arpalık)* marilor demnitari și favoriților Curții, fără condiționarea unui serviciu. De asemenea, la sfârșitul secolului al XVI-lea, s-a răspândit obiceiul de a lăsa guvernatorilor scoși din funcție o parte din fostele lor *khâss*-uri, cu „titlu de *çiftlik*" (*ber vech-i çiftlik*), adică de posesiuni permanente. Apariția în Bosnia în secolul al XVII-lea a „prebendelor patrimoniale" *(ocaklık timâr)* mergea și mai departe în acest sens: nu numai că *timâr*-ele din această regiune puteau fi transmise fiilor și fraților deținătorului, însă pentru a se evita ieșirea acestora dintr-o familie sau fărâmițarea lor, spahiii bosniaci au obținut ca acestea să poată fi transmise și rudelor mai îndepărtate, măsură care va duce la întărirea anumitor familii locale, mai cu seamă în regiunea Bosanska Krajina.

Însă transformarea unei prebende în posesiune permanentă nu era totdeauna fapta deținătorului acesteia. Veniturile domeniilor Coroanei sau ale marilor domenii ale favoriților, ca de altfel și cele ale prebendelor mai modeste, erau arendate unor oameni de finanțe *(mültezim)* și aceștia, colectori efectivi ai încasărilor și administratori veritabili ai domeniilor, vor fi agenții procesului de apropriere. Statul a facilitat de altfel într-o măsură decisivă acțiunea lor în acest sens, transformând din 1695 fostele lor contracte temporare de închiriere în concesiuni viagere, *malikâne*, cu intenția de a-i face pe *mültezim*-i să se îngrijească mai bine de bogățiile ce le erau încredințate. În plus, aceste concesiuni erau prelungite prin existența în practică a unui drept preferențial de atribuire către moștenitorii deținătorului. Cu toate acestea, ne întrebăm dacă *malikâne*-lele au contribuit în realitate atât de mult la formarea *çiftlik*-urilor: nu trebuie să uităm că aceste arende pe termen foarte lung erau încredințate pe plan local altor arendași care, exercitând controlul efectiv asupra pământului, se aflau cel mai mult în situația de a dori să-l uzurpe, dar care, în același timp, erau reduși la o deținere extrem de precară și întotdeauna amenințată.

Aceste considerații asupra formării *çiftlik*-urilor ne ajută să înțelegem din ce cauză cele câteva studii istorice precise și exacte duse până la capăt ne dau o imagine sensibil diferită de cea oferită de anumite generalizări teoretice construite în grabă. Aceste *çiftlik*-uri au fost asimilate cu plantații vaste de tip colonial, lucrate de o mână de lucru proletarizată, supuse unei organizări unitare și raționalizate a

producției, vizând rentabilitatea și specializându-se sistematic în culturi de export cu destinația Europa centrală și occidentală: grâu, porumb, bumbac, tutun. De asemenea, s-a stabilit o paralelă între această evoluție agrară otomană și cea la care asistăm în aceeași epocă în restul Europei centrale, în Polonia, în Boemia, în Germania la est de Elba, ca și, într-o anumită măsură, în Moldova și în Țara Românească, așa cum am observat: toate, regiuni în care se constituie acum imense domenii aristocratice, cadre ale unei „a doua iobăgii".

Este sigur că *çiftlik*-urile din Balcani s-au dezvoltat în principal pe terenuri bune, dar și în zone cu legături în exterior care se situau pe câmpiile de pe coastă sau în bazinele interioare plasate pe marile căi de comunicație. Le întâlnim în Thessalia, în Epir, în Macedonia, în Tracia, pe valea Maritzei, în Bulgaria dunăreană, în câmpiile din sudul Albaniei și în anumite părți din Bosnia. Această amplasare predominantă nu înseamnă totuși că, în toate cazurile și în toate epocile, *çiftlik*-urile s-au format în legătură directă cu comerțul exterior. Aici, ca și în alte părți ale imperiului, în cadrul proceselor pe care le-am evocat, ocazia unei uzurpări, grija de a face permanente aceste venituri, chiar modeste, printr-o apropriere de lungă durată au putut fi la originea acestora, fără să fi contat în mod necesar incitarea unei piețe internaționale, sau chiar a unei simple piețe locale.

În plus, nu este adevărat că toate *çiftlik*-urile erau exploatări foarte vaste ce utilizau o mână de lucru numeroasă. Dacă, desigur, aceasta era situația câteodată, se pare că în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea cea mai mare parte rămâneau de dimensiuni modeste și, de altminteri, variabile: în medie între 25 și 50 hectare, chiar mai puțin. De asemenea, un studiu asupra regiunii Manastir (Bitola) din Macedonia, la începutul secolului al XVIII-lea, situează la 3,5 numărul mediu de oameni ce lucrau pe un *çiftlik*, cifra cea mai des întâlnită fiind 2.

În cadrul acestui nou mod de deținere a pământului, raporturile de producție și modurile de organizare a muncii nu au suferit, în general, modificări radicale. Desigur, se întâmpla ca proprietarul să recurgă la mână de lucru salariată, în bani sau în natură, sau chiar la iobagi, însă aceste cazuri nu erau cele mai numeroase. Dimpotrivă, arenda, în parte sau în totalitate, conform modalităților diverse, era predominantă în *çiftlik*-urile balcanice. Țăranul era un fel de arendaș al pământului, achitând proprietarului *çiftlik*-ului datoria în natură, în muncă sau în bani, câteodată prin plata unei simple sume forfetare. În aceste condiții, suprafața arendată țărănească, *çift*-ul, corespunzând unui cămin familial (*khâne*), rămânea celula fundamentală de producție. În Serbia, această unitate de bază lua forma familiei lărgite, *zadruga*. Relația dintre proprietarul pământului și țăranul care îl lucra rămânea de tip senioral, și nu capitalist: primul primește din partea celui de-al doilea o rentă, și nu produsul total al unei munci pe care o salarizează. Printr-un aparent paradox, din perspectiva concepțiilor evoluționiste, putem întâlni forme de proletarizare țărănească și de organizare colectivă a muncii mai degrabă în *çiftlik*-urile formate pe pământuri *mawât*, adică pe tipurile de mari domenii pe care Imperiul otoman le-a cunoscut dintotdeauna: exterioare, în principiu, sistemului de *timâr* și *çift-khâne*, acest fel de exploatări sufereau mai puțin impregnarea tenace a structurilor esențiale ale acestora din urmă.

Nu trebuie uitat nici că expansiunea *çiftlik*-urilor nu a fost niciodată totală în Imperiul otoman până în epoca reformelor funciare a *Tanzîmât*-elor. Mai mult încă, procesul păstra încă o pondere limitată în Balcani înainte de sfârşitul secolului al XVIII-lea. De altfel, formele tradiţionale ale regimului agrar clasic subzistau, retuşate doar sub efectul climatului general. În Bosnia, de exemplu, se făcea deosebirea între *aghalık,* pământuri pe care ţăranii îşi păstrau mai mult sau mai puţin drepturile de folosinţă şi fostul sistem de plăţi, şi *beylik,* considerate ca proprietate a seniorului, şi în care obligaţiunile ţărăneşti, în plăţi şi muncă, erau mult mai grele.

Pe de altă parte, pe lângă constituirea de *çiftlik*-uri, fondarea de legaţii pioase *(vakf),* însoţită de dispoziţii ce asigurau folosinţa de către descendenţii fondatorului, era un alt mijloc, până la urmă mai sigur, de a păstra un bun funciar în familie: practica a luat o amploare considerabilă la musulmanii din Balcani în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, fără ca statul să poată fi în măsură să reacţioneze şi să recupereze pământurile astfel înstrăinate.

De la hoţul-erou la soldatul-jefuitor

Chiar dacă în perioada avută în vedere raialele otomane nu au fost aduse – nici de fapt nici de drept – la stadiul de iobăgie, condiţia lor s-a deteriorat cu certitudine: obligaţiunile ce apăsau asupra lor s-au îngreunat, fie că acestea veneau din partea statului, a deţinătorilor de prebende sau de legaţii pioase şi, după caz, din partea proprietarilor de *çiftlik*-uri. Nevoile create de război, inflaţia monetară, corupţia, incapacitatea statului de a ţine în frâu, ca în trecut, abuzurile funcţionarilor locali, totul concurează la copleşirea lor. Când sunt aduşi în pragul ruinei şi al disperării, ei pot reacţiona în mai multe feluri: fuga este probabil soluţia cea mai obişnuită. Se întâmplă însă şi ca aceştia să se revolte, aşa cum a fost în cazul insurecţiei macedonene din anii 1595-1616, încurajată de altfel de Athanase, arhiepiscopul Ohridei. În timp de război, trecerea la inamic, formarea de bande la frontiere, precum cele ale *uskok*-ilor din Dalmaţia sunt, aşa cum am văzut, o altă formă de revoltă. De multe ori însă trecerea la tâlhărie este o reacţie foarte caracteristică.

Bande de tâlhari au existat totdeauna în Imperiul otoman, însă fenomenul ia o amploare deosebită începând cu al XVII-lea secol: aceşti bandiţi, numiţi, după regiune, *hajduk* sau *klepht*, devin acum actori importanţi şi tipici ai scenei balcanice. Formând mici trupe în anotimpul călduros, între Sfântul Gheorghe (23 aprilie) şi Sfântul Dimitrie (26 octombrie), ei dau lovituri îndrăzneţe împotriva celor bogaţi şi a celor puternici, musulmani sau creştini. Ei îşi atrag astfel admiraţia şi simpatia celor umili, din care provin în general, oferindu-le un soi de revanşă. Preamăritele lor fapte de vitejie formează tema principală a nenumărate balade populare. Totuşi, nu trebuie să căutăm la aceşti „primitivi ai revoltei" – pentru a relua formula lui Hobsbawm – motivaţii revoluţionare sau naţionaliste. Dacă îi animă o ideologie, aceasta este mai degrabă

apărarea ordinii vechi a cărei degradare i-a marginalizat, ca şi o oarecare idee de justiţie şi libertate. Cu toate acestea, acţiunea lor, favorizată de circumstanţe, capătă o amploare mai mare: de exemplu, în anii 1689-1690, un haiduc pe nume Karpoš provoacă o veritabilă insurecţie în nord-estul Macedoniei.

Confruntate cu aceste dezordini, autorităţile adună corpuri de poliţie recrutate pe plan local, cum ar fi armatolii greci sau „căpitanii" bosniaci. O unitate de armatoli, de pildă, avea în jurisdicţie un număr de sate ce constituiau un *armatolik*, cu însărcinarea de a asigura ordinea publică, de a proteja populaţia şi de a strânge impozitele. Şefii lor, desemnaţi prin titlul de *kapitanios*, deţineau această poziţie în mod ereditar sau fuseseră aleşi dintre persoanele de vază ale satelor. Cei care îi urmau erau numiţi *pallikária*. Se întâmpla însă ca aceştia să se dedea abuzurilor, căzând la rândul lor în banditism. Era posibil şi invers, bandele de *klepht* putând candida la funcţia de armatoli în circumscripţia lor. În confuzia generală, toate valorile deveneau relative...

Transformări fiscale şi întărirea autonomiilor locale

În decursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, fiscalitatea otomană în întregul imperiu şi mai ales în provinciile balcanice nu numai că se îngreunează, însă îşi schimbă şi specificul. Împreună cu slăbirea statului şi decăderea vechilor instituţii, această mutaţie a sistemului fiscal a contribuit într-o măsură decisivă la întărirea autonomiilor locale şi a principalilor beneficiari ai acestora, notabilii din provincie.

Confruntat cu devalorizarea asprului şi cu creşterea cheltuielilor militare, statul nu reevaluează vechile taxe ale spahiilor percepute în cadrul *timâr*-ului, din moment ce, oricum, aceşti cavaleri reprezentau de acum înainte o forţă militară descalificată. În schimb, statul măreşte şi generalizează *'avâriz-i divâniye*. La origine, aceste contribuţii percepute direct de fisc nu erau ridicate decât cu ocazia campaniilor militare, având deci un caracter excepţional. Ele devin regulate, probabil în timpul războaielor de la sfârşitul secolului al XVI-lea. Pe de altă parte, compuse iniţial din plăţi în bani, însă şi din livrări de provizii şi din prestări de servicii, sunt de acum înainte în întregime monetarizate. Or, contrar vechilor taxe otomane – impozite de cotă-parte, ale căror nivele individuale erau fixate riguros de *kânunnâme* –, *'avâriz*-ul este un impozit de repartiţie. Suma acestuia era determinată global pentru o regiune dată; aceasta nu era de altfel fixată *ne varietur*, ci rezulta în general dintr-o negociere între reprezentanţii conducerii centrale şi cei ai populaţiilor locale avute în vedere. O dată această sumă stabilită, rămânea să fie repartizată la nivel de *kazâ*, de oraş sau de sat între diferiţii contribuabili şi să fie percepută de la aceştia: administraţia centrală încredinţa grija acestor operaţiuni notabilităţilor locale, musulmane sau creştine.

Acelaşi principiu a fost aplicat şi taxelor ridicate de guvernatorii de provincie pentru întreţinerea propriilor trupe de *sekbân*-i şi *sarıca*. La origine, aceste taxe erau abuzive, desemnate prin denumirea peiorativă de *tekâlif-i şakka*, însă statul, care avea nevoie de sprijinul trupelor în chestiune, a legalizat aceste taxe ale

guvernatorilor în secolul al XVII-lea sub forma unui nou impozit, numit *imdâd-i seferiye* (contribuţie de campanie), şi începând cu debutul secolului al XVIII-lea, guvernatorilor le-au fost conferite modalităţi de percepere analoge celor a *'avâriz-i divâniye:* suma, destinată de această dată guvernatorilor de provincie, era repartizată la nivel de sangeacuri şi *kazâ*-le de către consiliile ce-i reuneau pe cadiii şi pe notabilităţile locale, acestea din urmă fiind însărcinate încă o dată să stabilească şi să ridice impozitul de la contribuabilii din localităţile lor. În plus, *imdâd-i seferiye*, limitat la perioadele de război, a fost completat la începutul secolului al XVIII-lea de un dublet destinat întreţinerii trupelor din provincie pe timp de pace, *imdâd-i hazariye,* perceput în aceleaşi condiţii.

Dezvoltarea unei alte metode fiscale, sistemul de impozit forfetar *(maktû'),* a încurajat la rândul său notabilităţile locale: în loc să se bazeze pe ridicarea cotelor individuale, statul fixa o sumă globală pentru o anumită comunitate, aceasta având sarcina de a o repartiza şi de a o colecta de la membrii săi, aşa cum considera, toţi fiind responsabili în mod colectiv de plata totală. Practica, ce punea populaţia la adăpost de abuzurile perceptorilor şi ale arendaşilor Vistieriei, exista deja din perioada precedentă, însă era limitată la comunităţi puţine, bine circumscrise din punct de vedere geografic, sau la câteva cetăţi privilegiate. Începând cu secolul al XVII-lea, ea s-a răspândit considerabil: numeroase comunităţi din Anatolia şi din Rumelia sunt de acum înainte autorizate să plătească în acest mod anumite impozite, precum*'avâriz*-ele sau capitaţia nemusulmană (*cizya*), sau chiar totalitatea redevenţelor cuprinse într-o sumă forfetară unică: *mâl-i maktû'*. Aceste comunităţi reuşesc astfel să-şi reducă la minimum raporturile cu autorităţile otomane şi să-şi păstreze o remarcabilă autonomie.

În acelaşi timp, aceste proceduri confereau un rol decisiv notabilităţilor care, fie prin averea şi influenţa pe care ştiuseră să le dobândească, fie prin apartenenţa lor la elitele tradiţionale readuse în prim-plan prin această metodă, apăreau ca reprezentanţii fireşti ai comunităţilor respective. Ei serveau de interlocutori cu autorităţile, repartizau şi percepeau impozitele de la locuitori, faţă de care, în plus, făceau şi serviciul de a-i împrumuta. Notabilităţile musulmane erau numite *a'yân, a'yân ve eşrâf, a'yân-i vilâyet,* iar cele creştine erau, după regiune, *kocabaşı, çorbacı* sau arhonţi. În mai multe regiuni ale Balcanilor însă, rolul lor era deţinut de conducătorii tradiţionali, precum *knez*-ii creştini, printre sârbii şi valahii din Balcani, sau „căpitanii" musulmani în Bosnia. Aceştia din urmă, conducători ereditari care aveau iniţial un rol militar şi care au fost amintiţi mai sus pentru funcţia lor de poliţie, aveau şi competenţe fiscale, administrative şi judiciare în cadrul districtelor lor, capitanatele *(kapetania).* Astfel, după tratatul de la Belgrad din 1739, Bosnia număra treizeci şi opt de capitanate, cu şaizeci şi patru de oraşe.

Aceste noi condiţii sporeau şi rolul clerului ortodox. Transformările fiscale şi dezvoltarea autonomiilor comunitare îl determinau pe acesta mai mult decât în trecut să iasă din domeniul pur spiritual: responsabilii religioşi deveneau şi ei perceptori, administratori, reprezentanţi ai enoriaşilor pe lângă autorităţile otomane, în acelaşi timp manifestându-şi tendinţa de a-şi extinde domeniul competenţelor judiciare.

Acesta este momentul când comunitatea confesională începe să devină acea unitate administrativă autonomă desemnată în secolul al XIX-lea sub termenul de *millet*, şi care va apărea ca un mecanism esenţial al funcţionării imperiului.

Pe de altă parte, comunităţile de bază, oraşele, târgurile, satele, fiind nevoite să se organizeze în special în vederea plătirii impozitelor, se transformă de multe ori în veritabile instituţii comunale: astfel, cel puţin începând cu secolul al XVII-lea, vedem dezvoltându-se în mediul grecesc organizări comunale laice (*koinon*), recunoscute temporar prin acte ale Porţii. Ele sunt înfloritoare mai ales în insule, din cauza situaţiei geografice a acestora şi a legăturilor în mod tradiţional destul de slabe cu puterea otomană, reprezentată în principiu aici de *kapudan paşa*, şi în practică de către „dragomanul flotei" – un fanariot, după modelul domnitorilor români.

Conform unor proceduri variabile, incluzând totalitatea sau numai clasele superioare ale populaţiei, era ales un consiliu, prin sufragiu direct sau indirect, consiliu însărcinat să reprezinte oraşul sau satul, să repartizeze şi să strângă impozitele, dar şi să vegheze la curăţenia şi la siguranţa publică, la întreţinerea bisericilor şi a şcolilor. De asemenea, acesta împărţea dreptatea în problemele ce nu ţineau de tribunalele ecleziastice. În această situaţie, se baza pe dreptul roman, ca şi clericii, însă mai mult pe cutumă, codificată progresiv. Putea apărea de altfel o oarecare concurenţă între aceste curţi laice şi instanţele religioase. Membrii consiliului, aleşi în general din clasele superioare, erau numiţi demogeronţi, epitropi, proestoşi, arhonţi sau *kocabaşı*. Ei erau desemnaţi pentru un an, însă puteau fi reînnoiţi, şi erau retribuiţi. Aceste comune nu erau limitate la teritoriile greceşti: organizări analoge se vor înmulţi şi în Bulgaria, mai ales de la sfârşitul secolului al XVII-lea, în localităţile subbalcanice şi în cele din Sredna Gora.

Toate aceste entităţi se bucurau de o autonomie foarte mare, mai ales atunci când izolarea geografică o favoriza. Vedem, de pildă, comuna Myconos folosindu-se, la începutul secolului al XVII-lea, de un *berât* al Porţii ce îi permitea să judece neînţelegerile dintre membrii săi pentru a-i interzice accesul pe teritoriul său cadiului de Paronaxia şi de Myconos, de care depindea teoretic.

La adăpostul unei poziţii geografice marginale, construit la 1 200 m altitudine în bazinul Korça, în Albania, oraşul Voskopoje (Moschopolis) oferă exemplul unei autonomii deosebit de rodnice. Întemeiat de albanezi şi valahi, depinzând din punct de vedere religios de arhiepiscopia de Ohrida, acesta număra în secolul al XVII-lea între 10 000 şi 15 000 locuitori şi a devenit în secolul următor un focar important al culturii greceşti ortodoxe. Relaţiile sale cu administraţia otomană erau la un nivel foarte redus: fiecare dintre cele şase cartiere îşi alegea un *kocabaşı* dintre notabilităţi – meşteşugari importanţi sau negustori înstăriţi. Unul dintre aceştia din urmă era ales „controlor" *(nâzir)* al oraşului şi era confirmat în această funcţie printr-un *berât* al sultanului. Cetatea dispunea în plus, pentru protecţia ei, de o garnizoană proprie de 300 locuitori. Legătura cu autorităţile cele mai apropiate, cadiul de Korça şi sangeacbeiul de Monastir, era asigurată de una dintre notabilităţi, însărcinată cu perceperea impozitelor. De altfel, Voskopoje, atât de liber, prosper şi luminat, va pieri la sfârşitul secolului al XVIII-lea, în urma incursiunilor repetate ale tâlharilor albanezi.

Expresia cea mai elaborată a acestui sistem de autoguvernare o întâlnim probabil în Peloponez, după recucerirea otomană din 1718. Acest sistem a fost fără îndoială şi un mijloc folosit aici de Poartă pentru reconcilierea cu populaţia trecută din nou sub stăpânirea sa. Fiecare sat avea un consiliu de notabilităţi însărcinat cu problemele locale. Aceste diferite consilii trimiteau delegaţi în adunarea *vilâyet*-ului care, la rândul său, trimitea emisari în senatul peloponezian, unde erau discutate chestiunile fiscale şi administrative ce priveau întreaga provincie. Doi membri ai senatului împreună cu doi musulmani formau consiliul guvernatorului, paşa de Tripolitsa (Tripoli). În plus, populaţia provinciei obţinuse privilegiul de a trimite doi reprezentanţi la Istanbul, care puteau supune doleanţele lor direct Porţii, ocolind oficialităţile locale.

Alţi factori favorizau în aceeaşi măsură ascensiunea notabilităţilor locale: acestea găseau surse de profit considerabil în camătă, în arendarea impozitelor şi a domeniilor funciare, în apropierea *çiftlik*-urilor. Din cauza absenteismului unora dintre guvernatori sau a atribuirii anumitor guvernorate cu titlu de privilegiu *(arpalık, başmaklık)*, *a'yân*-ii musulmani puteau să dobândească în plus posturi de locţiitori locali ai guvernatorilor nerezidenţi: *mutesellim*-i sau voievozi. Prin aceste titluri legale, ei oficializau o poziţie bazată până atunci mai cu seamă pe manevre îndoielnice şi pe uzurpări. Poarta susţinea aceste puteri noi, fie pentru a contrabalansa puterea guvernatorilor locali în care nu se încredea, fie pentru a ascunde deficienţele organelor sale tradiţionale. În afară de rolul fiscal, acestea erau însărcinate cu procurarea trupelor şi a proviziilor de care era nevoie în campanii şi pe care instituţiile vechi nu se mai arătau în stare să le aducă. Astfel, în 1771, marele vizir Muhsinzâde Mehmed Paşa cerea unui număr de aproximativ o sută treizeci *a'yân*-i din diferite părţi ale Rumeliei un total de 32 000 oameni de care avea nevoie împotriva ruşilor. Aceste servicii erau dintre cele mai rentabile pentru cei interesaţi.

Şi totuşi, *a'yân*-ii nu erau consideraţi agenţi ai forţei publice. Importanţa lor, deseori decisivă în fapt, nu era fondată de drept. Totuşi, de la sfârşitul secolului al XVII-lea, o categorie superioară de *a'yân*-i, *a'yân*-ii de *kazâ*, aleşi de către cei din eşaloanele locale inferioare şi calificaţi *„a'yâni-i-şef"* (*baş a'yân, re'îs-i a'yân, 'ayn al-a'yân*), a fost recunoscută oficial: membrii săi nu au fost consideraţi funcţionari propriu-zişi ai statului, ci reprezentanţi autorizaţi ai populaţiilor din *kazâ*-lele respective. Această recunoaştere era făcută mai întâi de guvernatorii de provincie, apoi de către marele vizir însuşi, printr-o decizie din 1765-1766 a lui Muhsinzâde Mehmed Paşa. De altfel, aplicarea acestei reforme care întărea controlul puterii centrale a fost amânată de războiul cu Rusia, survenit la puţin timp.

Apariţia marilor *a'yân*-i din Rumelia care vor sfida autoritatea Porţii, precum 'Alî Paşa din Ianina (1788-1822) sau Osmân Pazvantoghlu din Vidin (1799-1807), ţine de epoca următoare, însă vedem apărând acum unele dintre condiţiile ascensiunii lor iar, de la sfârşitul perioadei pe care o discutăm, puterea clanului Bushatlı, de exemplu – în cazul sangeacbeilor ce reuşesc să devină cvasi-independenţi –, începe să se afirme în regiunea Shköder, în partea nordică a Albaniei.

În concluzie, o dată cu slăbirea statului şi cu apariţia noilor puteri la nivel local, raporturile de forţe se complică în chip deosebit în provincii. Pe lângă ierarhia

guvernatorilor otomani care continuă să reprezinte autoritatea legală, multe alte forțe doresc să se afirme și dispun de mijloacele materiale de a o face: garnizoane de ieniceri, comandate de *dahi*, care înfruntă puterile legale și fac să domnească teroarea, bande înarmate de armatoli, de „căpitani" sau de tâlhari, mari notabilități ce întrețin forțe mercenare personale, conducători tradiționali ce profită de moment pentru a-și reînnoi vechea influență, ca în anumite părți din Bosnia, Grecia sau Albania. În funcție de împrejurări, aceste forțe se reunesc sau se opun una alteia într-o atmosferă de război civil. Câteodată, guvernatorul în funcție reușește să se impună și să readucă ordinea în provincia sa, precum pașalele din Bosnia 'Alî Pașa Hekimoghlu, din 1735 până în 1740, apoi Mehmed Pașa Kukavica, din 1752 până în 1760; alteori, el se implică în luptele facțiunilor. Deseori însă, el nu este decât un spectator în propriul său ținut, un fel de „invitat de onoare" pe marginea câmpului închis al acestor lupte. Pe acest teren favorabil, complex și mișcător, își vor face apariția puțin mai târziu primele mișcări naționale.

DEZVOLTAREA COMERȚULUI ȘI NAȘTEREA „NEGUSTORULUI ORTODOX"

Dezvoltarea comerțului balcanic, la care asistăm în această perioadă, a fost un alt factor al exploatării peste măsură a țăranilor, în măsura în care acest comerț, stimulat de cererea din ce în ce mai mare a Europei occidentale și centrale în produse alimentare și materii prime textile, se baza în chip esențial pe exportul masiv al acestor producții agricole. Pe de altă parte, el aducea prosperitatea unor noi pături sociale: acei negustori și transportatori „ortodocși", studiați de Traian Stoianovich.

La începutul secolului al XVIII-lea, schimburile primesc un impuls decisiv prin noua pace cu Austria, care permite reluarea traficului între Balcani, monarhia habsburgică și Veneția. În plus, „tratatul de comerț și navigație" adăugat la tratatul de la Passarowitz din 1718 creează condiții extrem de favorabile relațiilor comerciale dintre supușii habsburgici și cei otomani: taxele de vamă respective, la intrare și la ieșire, sunt limitate la 3%, cu excluderea oricărei alte pretenții. Este stabilită libera circulație a celor două părți pe Dunăre.

Astfel, se va înfiripa de-a lungul Balcanilor o rețea de legături terestre transversale și longitudinale. Drumurile transversale plecau din porturile Adriaticii sau ale Mării Ionice: Dubrovnik, Spalato (Split), Durazzo (Durrës), Arta pentru a ajunge la Novi Bazar, Belgrad, Salonic, Serres, Varna și Istanbul. Cât privește drumurile longitudinale, ele legau Europa centrală de Salonic și Istanbul, de-a lungul principalelor opriri în Bulgaria, Țările Române, Transilvania, Serbia. Pe de altă parte, calea maritimă lega Salonicul de Trieste, prin Marea Egee, Marea Ionică și Adriatica. De la Trieste se ajungea pe cale terestră în Austria și în Germania. Salonicul juca rolul de placă turnantă în aceste diferite itinerarii.

Exporturile din Balcani se compuneau în principal din produse tradiționale, precum vinul, uleiul de măsline, stafidele, coloranții, lâna, pieile, dar la care se adăugau, în

mare măsură, două articole mai noi: bumbacul şi porumbul. Cultura bumbacului începuse la sfârşitul secolului al XVII-lea în regiunea Serres, în Macedonia orientală, de unde s-a extins către vest, până la Salonic şi în Thessalia. Bumbacul devenise astfel în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea producţia de departe cea mai importantă din Macedonia şi din Thessalia. Cât priveşte porumbul, atestat pentru prima dată în Croaţia în 1611, el a avut în Balcani, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, o răspândire mult mai mare decât bumbacul, din cauza cerinţelor climatice mult mai puţin stricte. El s-a răspândit mai cu seamă pe câmpiile de coastă din nordul Albaniei, de la Durazzo şi Arta, ca şi în Peloponez şi în principatele dunărene. El era destinat aproape în întregime consumului urban sau exportului, ţăranii hrănindu-se (mai puţin în Muntenegru) cu mei sau sorg.

S-a făcut deseori legătura între dezvoltarea acestor două culturi noi destinate exportului şi formarea *çiftlik*-urilor. Este neîndoielnic că, din cauza rentabilităţii, deţinătorii importanţi au căutat să introducă aceste culturi pe proprietăţile lor sau să pună mâna pe terenurile care le produceau. Se relatează, de exemplu, că *a'yân*-ul din Serres, Ismâ'îl şi mai târziu fiul său, Yûsuf, aveau plantaţii întinse de bumbac. Cu toate acestea, fără a reveni asupra faptului că dorinţa de a exporta nu fusese singurul motor al constituirii *çiftlik*-urilor, nici asupra constatării că domeniile de acest tip nu fuseseră destinate toate producţiei de export, trebuie să observăm că porumbul şi bumbacul puteau fi cultivate în egală măsură de raiale pe terenurile arendate lor. Astfel, măcar o parte din exportul acestor produse provenea din mica producţie ţărănească, fie că producătorul vindea el însuşi surplusul, fie că plata în natură era comercializată de beneficiar.

În schimbul acestor exporturi, Balcanii primeau de la partenerii din restul Europei mai ales articole manufacturate, în special postavuri, sticlărie, ceasuri şi orologii, arme şi muniţii, ca şi produse coloniale (zahăr, condimente).

Acest comerţ asigura prosperitatea unei pături de „negustori ortodocşi", ce profita de relativa retragere a evreilor pe care am amintit-o. Grecii deţin aici un loc preponderent, beneficiind de coloniile lor din Balcani şi din restul Europei: la Veneţia, Trieste, Marsilia, Viena, Londra, Amsterdam. În aceeaşi măsură însă sunt prezenţi şi macedonenii, sârbii, bulgarii, bosniacii, ţânţărenii, albanezii. De asemenea, se dezvoltă flotele comerciale indigene care profită de împuţinarea vaselor occidentale, în urma războaielor navale franco-engleze din secolul al XVIII-lea, care monopolizaseră până atunci traficul maritim în Levant.

Flota ragusană cunoscuse un grav declin în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, din cauza mai multor factori: concurenţa portului Spalato (Split), teribilul cutremur care distrusese Dubrovnik în aprilie 1667 şi care ucisese mai bine de jumătate din locuitori, scăderea generală a rolului Adriaticii ca ieşire a produselor balcanice în faţa concurenţei căii pe Dunăre. Această flotă renaşte în mod spectaculos din propria cenuşă în anii 1730-1740: în 1758, ea avea între 110 şi 150 vase. În 1763, la sfârşitul Războiului de şapte ani, care i-a fost benefic, ea număra între 200 şi 250 vase. Din contră, războiul ruso-otoman din 1768-1774 i-a fost funest, însă îşi va reveni ulterior încă o dată. În acelaşi timp, noi flote comerciale greceşti apar la Durazzo, la Arta, pe litoralul şi în insulele greceşti (Hydra, Spetsai, Psara, Galaxidi, Creta).

În aceeași măsură se dezvoltă producția meșteșugărească, stimulată mai mult de creșterea cererii interne, care duce la profituri în comerț și în alte moduri de îmbogățire, decât de exporturi, care rămân limitate în acest domeniu (ele vor crește puțin în perioada următoare o dată cu apariția centrelor faimoase, precum Ambelakia, specializată în vopsirea firelor de bumbac).

Principalele centre ale acestei activități se situează deseori în zone izolate, mai ales în Grecia și în Bulgaria, la adăpost de amestecul autorităților otomane și de acapararea corporațiilor de către ieniceri. Sudul Bulgariei, de exemplu, se specializează în confecționarea stofelor de dimie *('abâ)*: începând cu secolul al XVIII-lea, orașele și satele din regiunile subbalcanice și din Rodopi devin principalele fabricante de stofe și haine destinate armatei și populației anatoliene. În nordul Bulgariei, Loveć, prim centru de tranzit în comerțul cu lână, ceară și mătase care ajungea la Leipzig prin Țara Românească și Brașov, se ocupă și de prelucrarea acestor articole, având 25 de corporații la începutul secolului al XVIII-lea; Sviștov produce țesături din bumbac, iar Sliven, textile și arme. Un oraș ca Voskopoje, în Albania, al cărui regim de autoadministrație l-am observat, are în secolul al XVIII-lea aproximativ douăzeci de ghilde, dintre care o parte se ocupă cu fabricarea stofelor groase de lână exportate către Veneția.

În toate centrele de producție constatăm și o tendință – în principiu ilegală – în dezvoltarea unei activități în afara ghildelor, ce scapă astfel reglementărilor acestora. Aceasta este situația mai cu seamă în sectoarele noi, precum cel al tutunului.

Dezvoltarea economică pe care tocmai am analizat-o nu va face decât să se accentueze în deceniile de după 1774, stimulată din plin de punerea în valoare a Ucrainei și de deschiderea Mării Negre pentru comerțul rusesc, ca și de războaie și de agitația politică din Europa occidentală de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea. Însă prosperitatea pe care aceasta o aduce, deschiderile spre lumea externă provocate în anumite pături ale societății balcanice încep deja să transforme modul de viață și starea de spirit.

Observații culturale și religioase

Noile curente de gândire care vor exprima aceste evoluții sociale, aflate sub influența ideilor Luminilor și ale Revoluției franceze, nu încep să apară cu adevărat decât în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, drept urmare, dincolo de limita acestui studiu: acum apar operele scriitorilor raționaliști și patrioți, precum sârbul Dositej Obradovici (1743?-1811) sau grecii Adamantios Korais (1748-1833) și Rigas Velestinlis (1757?-1798), *care marchează începuturile intelectuale ale mișcării* naționaliste în Balcani. Dimpotrivă, de-a lungul perioadei studiate aici, viața culturală a diferitelor comunități nu cunoaște încă mutații spectaculoase: aceasta rămâne în cea mai mare parte o preocupare a clericilor, doritori să păstreze moștenirea trecutului într-un spirit destul de înțepenit.

Pe plan cultural, evreii şi musulmanii se află într-o poziţie evident particulară. În ceea ce-i priveşte pe *cei dintâi, comunităţile europene, în declin demografic*, aşa cum am subliniat, nu constituie focare intelectuale importante. Cu toate acestea, trebuie să semnalăm câteva consecinţe ale predicii mesianice a misticului heterodox originar din Izmir, Sabbatai Zevi (1625-1676): la exemplul acestuia, câţiva evrei din Balcani au acceptat o aparentă convertire la Islam, reunindu-se în secta zisă a "convertiţilor" *(dönme)*. Acesta a fost cazul a 400 de familii din Salonic. La rândul lor, turcii şi cei islamizaţi continuă elaborarea unei literaturi balcanice de tradiţie islamică. Astfel, în oraşele albaneze Elbasan, Berat, Shköder se dezvoltă în secolul al XVIII-lea o literatură zisă a "cântăreţilor", de limbă albaneză, – deşi extrem de impregnată de vocabularul otoman –, scrisă însă cu alfabet arab şi având modele orientale (gazel, casâda, *mevlûd*...).

În comunităţile ortodoxe, trebuie să facem deosebirea între cultura savantă şi o poezie populară foarte vie şi prolixă, făcută din balade în cinstea haiducului sau a *klepht*-ului vestit, şi din mari cicluri epice ce comemorează, transfigurându-le, evenimente istorice fundamentale, precum bătălia de la Kosovo. Deseori, aceste opere au frumuseţea lor, în special marile epopei sârbe. Din contră, cultura savantă este în întregime izolată de popor. Ea are drept centre mănăstirile, bisericile, şcolile religioase sau cel puţin aflate sub influenţă religioasă. Aceasta se străduieşte să păstreze, într-un spirit scrupulos însă, în general, îngust, moştenirea antică şi medievală. Pe de altă parte, ea este dominată din ce în ce mai mult de influenţa grecească, în detrimentul tradiţiei slave.

Această grecizare era consecinţa strânselor legături dintre statul otoman şi Patriarhia greacă de Constantinopol. Aceasta şi întreaga sa ierarhie erau în stăpânirea Porţii care, în climatul de venalitate şi corupţie ce domnea, scotea bani grei din numiri şi, ca în cazul domnitorilor, înmulţea destituirile: între 1595 şi 1695, vedem succedându-se 61 de numiri ce privesc 31 de indivizi. De altfel, această instabilitate se va reduce puţin în secolul al XVIII-lea. În plus, pătrunderea masivă a fanarioţilor – acele familii bogate greceşti sau grecizate care s-au pus în serviciul Porţii – în sinoadele electorale şi în birocraţia patriarhală a întărit şi mai mult dependenţa Bisericii greceşti faţă de puterea otomană. Biserica a încercat să reacţioneze împotriva ingerinţei fanariote, obţinând în 1741 un firman din partea sultanului ce supunea alegerea patriarhului aprobării şi recomandării a cinci mitropoliţi numiţi pentru aceasta. De asemenea, la mijlocul secolului, pentru a evita influenţa fanarioţilor, patriarhul Chiril al V-lea a instituit un comitet de reprezentanţi ai ghildelor greceşti din Istanbul, însărcinat cu administrarea afacerilor materiale ale Bisericii. Cu toate acestea, fanarioţii au obţinut depunerea şi executarea acestui reformator care îndrăznise să le atace privilegiile.

Totuşi, clerul grecesc reuşea să ia o oarecare distanţă faţă de puterea necredincioasă de care depindea, având, de pildă, contacte cu ţarul ortodox: astfel, numeroşi patriarhi, episcopi şi călugări de această confesiune, care veneau din Istanbul, din regiunile sârbeşti, bulgăreşti sau româneşti au făcut pelerinaj în Rusia, pentru a-i solicita sprijinul. Însă, în ciuda acestor pulsiuni limitate, de care, aşa cum am văzut,

politica rusească încerca să profite, ierarhia ortodoxă rămânea, în ansamblu, loială sultanului, conştientă de avantajele incontestabile ale situaţiei: patriarhul era un înalt demnitar al statului, deţinător al unui stindard cu două cozi (ca cel al guvernatorilor de provincie obişnuiţi), beneficiind, ca şi toţi ceilalţi prelaţi, de sprijinul autorităţilor administrative şi militare în caz de nevoie. Nu numai că se afla la adăpost de orice amestec al puterii politice în materie religioasă (mult mai mult decât predecesorii din epoca bizantină sau de omologii contemporani cu sediul la Moscova), însă evoluţia generală a imperiului, despre care am vorbit, făcea din el un *milletbaşı*, etnarhul populaţiei ortodoxe, cu importante competenţe fiscale, administrative şi judiciare, pe care le împărţea cu subordonaţii săi.

În plus, Poarta, care îl făcuse partenerul său creştin privilegiat din timpul lui Mehmed al II-lea, îl ajuta mai mult decât oricând în stabilirea supremaţiei greceşti asupra vechilor Biserici naţionale: astfel, limba greacă a eliminat treptat slavona în oficierea slujbei; au fost distruse cărţile liturgice în slavonă; grecii i-au înlocuit pe bulgari, pe sârbi şi, aşa cum am văzut, pe români în scaunele episcopale şi mitropolitane, ca şi la conducerea mănăstirilor. De asemenea, şcolile şi colegiile greceşti – de departe cele mai bune din Balcanii creştini – , începând cu Academia Patriarhiei din Fanar, fondată de Ghennadios, primeau elitele diferitelor popoare ortodoxe (aceste şcoli vor fi cam patruzeci la sfârşitul secolului al XVII-lea).

Victoria grecească este deplină atunci când, în 1766, sultanul hotărăşte desfiinţarea Patriarhiei sârbe de Peć care de altfel, aşa cum am văzut, se compromisese în două rânduri prin legăturile cu Habsburgii. În anul următor, este suprimată şi arhiepiscopia bulgară de Ohrida. În fruntea acestor instituţii sunt aduşi doi exarhi numiţi de patriarhul grec. Numai Biserica Muntenegrului rămânea independentă.

Relativa scleroză intelectuală provocată de hegemonia spirituală a Patriarhiei de Constantinopol găseşte totuşi contraponderi notabile în perioada avută în vedere. Paradoxal, o anumită reînnoire culturală vine din chiar mediul fanariot: membri ai acestor mari familii vor frecventa Universităţile din Padova şi Bologna sau colegiul Sf. Athanasie din Roma. Ei învaţă aici latina şi italiana şi adună numeroase cărţi care vor umple bibliotecile din Istanbul, Bucureşti şi Iaşi. Astfel, viitorul mare dragoman Alexandru Mavrocordat susţinuse la Bologna în 1664 o teză asupra circulaţiei sângelui, inspirată de teoria lui Harvey (călătorul lyonez Jacob Spon nota după douăzeci de ani în legătură cu aceasta: "El a scris ceva despre plămâni, ce a luat de la autorii noştri"). Fiul său, Nicolae, primul principe fanariot, a fost un scriitor de talent. În aceste condiţii, Ţările Române, a căror remarcabilă activitate culturală în secolul al XVII-lea, legată de Europa centrală şi occidentală contemporană am observat-o, îşi păstrează sub domnitorii fanarioţi un rol cultural important, chiar dacă de o natură sensibil diferită. Aceşti principi fac din academiile întemeiate în Moldova şi în Ţara Românească de ultimii lor predecesori, ca şi din şcoala grecească fondată la Iaşi în 1714, focare de studiu şi educaţie ce ofereau o anumită sinteză a tradiţiei greceşti şi a ideilor noi din Occident.

Însă mai cu seamă în zonele din Balcani care nu se aflau în calea dominaţiei otomane vedem apărând în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea opere originale, ce

relevă trei tendinţe noi: o conştiinţă mai mult sau mai puţin determinată de trecutul naţional, locul ocupat de ideile, invenţiile, stilurile din Occidentul contemporan, dorinţa de a da diferitelor idiomuri din regiune statutul de limbi literare. Către 1650, în Creta aflată încă sub dominaţie veneţiană, Vitsentzos Kornaros compune în demotică poemul grec cel mai important din epocă, *Erotokritos*. De asemenea, pentru sârbi şi croaţi, Dubrovnik, Zagreb şi Slavonia, trecută sub stăpânirea habsburgică, reprezintă principalele centre ştiinţifice, literare şi artistice. Astfel, supuşii otomani din Balcani îşi vor trage în esenţă, de la fraţii lor de dincolo de graniţă, izvoarele "renaşterii culturale" ulterioare.

Cu toate acestea, trebuie să reamintim că, în perioada deseori extrem de sumbră a dominaţiei otomane studiate aici, marcată de război, de distrugerea ordinii vechi, de creşterea fanatismului şi a arbitrarului, în ansamblu, aceste populaţii au putut să-şi păstreze de-a lungul timpului o parte, mai mare sau mai mică, din identitatea lor; mai mult, prin dezvoltarea autonomiilor locale, le-a fost oferită ocazia de a-şi afirma mai limpede această identitate. În acelaşi timp, păturile cele mai favorizate puteau accede la un grad apreciabil de prosperitate şi influenţă, care risca de altminteri să nu le facă decât mai neliniştite de *statu quo*.

CAPITOLUL X

Provinciile arabe[1] (secolele al XVI-lea – al XVIII-lea)

de André RAYMOND

Începând din momentul în care armatele lui Selîm I au pornit ofensiva împotriva safavizilor, care a dus la bătălia de la Çaldiran (august 1514), regiunile populate de o populație majoritar arabă, situate de-a lungul frontierelor Anatoliei și Iranului, au devenit o preocupare imediată pentru sultanul otoman, care se putea teme de o coaliție irano-egipteană. La rândul lor, mamelucii din Cairo nu puteau decât să reacționeze la apariția unei mari puteri militare la marginile septentrionale ale imperiului lor. Expediția lui Qânsûh al-Ghûrî către Siria de nord, în sprijinul lui Şâh Ismâ'îl, l-a determinat pe Selîm să pornească împotriva mamelucilor din Egipt: pe 24 august 1516, armatele otomane au înfrânt trupele lui al-Ghûrî la Mardj Dâbîk, în apropiere de Alep, a cărui ocupare în zilele următoare a constituit preludiul prăbușirii imperiului mameluc ce domina Orientul Apropiat de două sute cincizeci de ani.

Mai apoi, otomanilor nu le-au trebuit decât câțiva ani pentru a-și extinde autoritatea asupra întregii lumi arabe. Cucerirea Siriei, a Palestinei și a Egiptului a fost pecetluită la Raydâniyya, pe 23 ianuarie 1517, iar în ziua următoare, 1 muharram 923, *khutba* (proclamația după rugăciune) a fost pronunțată în moscheile din Cairo în numele suveranului otoman: „O, Dumnezeule, apără-l pe sultan, fiul sultanului, suveranul celor două continente și al celor două mări, distrugătorul celor două armate, sultanul celor două Irakuri, slujitorul celor două sanctuare sfinte, Malik Muzaffar Selîm Şâh[2]". În 1518, corsarul turc Khayreddîn „Barbarossa" i se închina sultanului Selîm și, devenit beilerbei, aducea în imperiu partea occidentală a lumii arabe, Algerul, Constantina și, curând, Tunisul (1534). În principal, cu singura excepție a Marocului (Yemenul, cucerit de Özdemir Paşa în 1547, nu a fost pierdut decât în 1636), totalitatea pământurilor arabe trecuse sub controlul sultanului.

[1] În acest capitol s-a ținut seama de transcrierile în uz pentru țările arabe; grafia anumitor nume sau a anumitor cuvinte poate fi din această cauză diferită de cea utilizată în regiunile turcești sau balcanice.

[2] Ibn IYÂS, *Journal d'un bourgeois du Caire*, trad. G. Wiet, Paris, 1960, t. II, p.141.

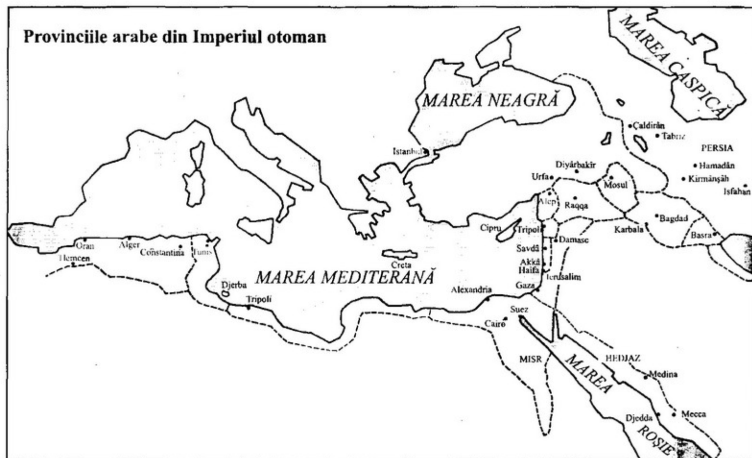
Rapiditatea acestei cuceriri şi relativa ei uşurinţă (mai puţin în cazul Irakului, disputat timp îndelungat cu safavizii, şi în cazul Tunisiei, jinduită de spanioli şi cucerită definitiv în 1574) sunt, bineînţeles, remarcabile şi surprinzătoare. Ele se explică prin faptul că otomanii, aflaţi atunci la apogeul puterii lor, se găseau în faţa unor dinastii ajunse la sfârşitul drumului, precum mamelucii egipteni sau hafsizii ifriqiyyeni. În regiunile îndepărtate din vest, unde sultanii nu au intervenit mai întâi decât indirect, otomanii au beneficiat de prestigiul dat de poziţia de campioni ai Islamului în faţa acţiunilor portughezilor şi spaniolilor, care se încheiaseră cu ocuparea unui anumit număr de cetăţi de coastă din Maroc, Algeria, Tunisia şi Tripolitania. În acest mod, Algerul şi Tunisul au intrat sub dependenţa otomană.

La începutul secolului al XVII-lea, din ansamblul teritoriilor supuse direct guvernării centrale, provinciile arabe reprezentau totalitatea teritoriilor africane şi ce era mai important din teritoriile asiatice, cu excepţia Anatoliei, adică aproximativ două cincimi dintr-o suprafaţă totală de aproximativ 2 500 000 km^2. Este greu de evaluat populaţia acestor teritorii într-o epocă pentru care nu dispunem de cifre pe care să ne putem baza. În primele decenii ale secolului al XIX-lea, dintr-o populaţie globală de aproximativ 23 milioane de locuitori, provinciile arabe vor reprezenta ceva mai mult de 12 milioane, ceea ce înseamnă mai mult de jumătate, proporţie fără îndoială superioară celei din secolul al XVII-lea, epocă în care provinciile nearabe erau mai întinse.

Acest domeniu arab extrem de vast şi foarte populat avea deci o mare greutate în ansamblul imperiului. El trebuia să fie destul de bine controlat de sistemul de administraţie pus la punct de conducerea centrală, cu o mare economie de mijloace, din moment ce, în majoritatea provinciilor, câteva sute sau câteva mii de ieniceri trebuiau să fie suficienţi pentru a asigura ordinea internă şi siguranţa externă: în afară de Algeria şi Irak, ce rămâneau supuse unei puternice presiuni din afară, nici un pericol nu ameninţa provinciile arabe înainte de expediţia lui Bonaparte în Egipt (1798). Astfel se explică durata absolut remarcabilă a dominaţiei otomane asupra teritoriilor arabe: Algeria nu va ieşi din imperiu decât în 1830, după trei secole de prezenţă otomană; iar Siria, Palestina şi Irakul vor rămâne provincii otomane până la sfârşitul primului război mondial.

Sistemul uniform aplicat de otomani în provinciile arabe a evoluat foarte repede. Vom încerca să descriem acest sistem într-un mod global, nu fără un artificiu, înainte de a vedea evoluţiile ce se vor produce în diferite provincii începând cu secolul al XVII-lea, şi care vor duce la situaţii foarte diferite în secolul al XVIII-lea.

Principiul organizării otomane era relativ simplu, dacă nu îl analizăm în detaliu. La începutul secolului al XVII-lea, deci o dată încheiate cuceririle, în general, Imperiul otoman cuprinde 32 de *eyâlet*-uri, dintre care 24 erau împărţite în 279 de sangeacuri. Este aproape situaţia descrisă în lista făcută de marele vizir Kuyucu Murâd Paşa pentru sultanul Ahmed I în 1609. Din acest total, treisprezece privesc teritoriile arabe ale imperiului: provinciile Lahsa, Basra, Bagdad, Mosul, Raqqa, Alep, „Şâm" (corespunzând Siriei Mari), „Trablus al-Şâm" (Tripoli de Siria), Yemen, „Misr" (Egipt),

Provinciile arabe din Imperiul otoman
MAREA CASPICĂ
MAREA NEAGRĂ
Çaldirân
Tabriz
PERSIA
Istanbul
Diyârbakîr
Hamadân
Urfa
Mosul
Kirmânşâh
Isfahan
Alep
Raqqa
Bagdad
Cipru
Tripoli
Karbala
Basra
Damasc
Oran
Alger
Constantina
Tunis
Savdâ
Tlemcen
Creta
Akkâ
Haifa
Ierusalim
Djerba
MAREA MEDITERANĂ
Alexandria
Gaza
Tripoli
Suez
Cairo
MISR
HEDJAZ
MAREA
Medina
Djedda
Mecca
ROȘIE

Trablus al-Gharb (Tripoli din Occident), Tunis, Alger. Se adăuga Hedjazul, stat vasal ce recunoştea suzeranitatea otomană, aflat sub autoritatea şerifului de Mecca.

De fapt, această organizare a provinciilor era foarte complexă. Pe de o parte, decupajul era susceptibil de a fi modificat. Pe de altă parte, el îngloba districte mai mici *(sangeac, nâhiye)*, a căror configuraţie era şi ea schimbătoare. De exemplu, în Bilâd al-Şâm (Siria), Hama şi Homs au format la început un singur sangeac (1527), apoi două (1568), depinzând de Damasc, iar mai târziu au fost ataşate de Alep, respectiv de Tripoli (1578). Însă, cu toate că a fost ataşat provinciei Tripoli, sangeacul de Homs a fost încredinţat în mai multe rânduri guvernatorului de Damasc. Saydâ (Sidon), sangeacul din *eyâlet*-ul Damascului, a fost separat de acesta mai întâi temporar în 1614, apoi definitiv, după 1660. În secolul al XVIII-lea, Saydâ constituia un *eyâlet* la care au fost ataşate *nâhiye*-lele Haifa (în 1723) şi Mardj 'Uyûn (în vremea lui Djazzâr Paşa).

O probă indiscutabilă a faptului că organizarea administrativă stabilită de otomani a avut o reală coerenţă, în ciuda anomaliilor şi a modificărilor locale, şi că, o dată cu trecerea timpului, şi-a cucerit o soliditate sigură este furnizată de Maghreb, unde decupajul otoman prefigurează organizarea care s-a impus mai târziu. Chiar dacă hafsizii îşi exercitau autoritatea asupra zonei Constantina şi Tripoli, iar Tlemcen îşi păstra o autonomie puternic contestată de merinizii din Maroc, structura Maghrebului se va consolida, începând din secolul al XVI-lea, pe liniile de echilibru pe care otomanii le-au definit, nu fără conflicte interne, între Maroc şi provinciile Alger, Tunis şi Tripoli.

Administrarea provinciilor arabe de la centru

În istoriografia ţărilor arabe în epoca otomană, conducerea centrală are reputaţia de a fi administrat extrem de prost provinciile arabe şi chiar de a le fi neglijat aproape complet, declinul administraţiei sultanale provocându-l în mod inevitabil pe cel al provinciilor: „Corupţia şi indisciplina cuceresc încetul cu încetul toate treptele ierarhiei administrative – notează J. Sauvaget în legătură cu Alep – şi se fac simţite mai cu seamă în administraţia provinciilor". Această viziune defavorabilă pare că se datorează, în parte, cunoaşterii mediocre pe care o avem asupra relaţiilor dintre personalul conducerii din provincii şi conducerea centrală, în special asupra instrucţiunilor prin care se exprima politica conducerii în aceste provincii. Corespondenţa dintre guvernatori, cadii şi Istanbul şi mai ales ordinele sultanale *(awâmir sultâniyya)*, care ar permite aprecierea felului în care provinciile au fost guvernate de la centru, nu au făcut încă obiectul unei analize minuţioase mai extinse a documentelor, iar în stadiul extrem de lacunar al informaţiei pe care o avem suntem reduşi adeseori la ipoteze.

Conducerea sultanală dispunea, fără îndoială, de o informaţie destul de precisă asupra provinciilor. Teritoriile imperiului făceau periodic obiectul recensămintelor, realizate după o procedură recunoscută, despre care o reglementare din secolul al XVI-lea, studiată de I. şi N. Beldiceanu, ne dă o idee precisă: alegerea recenzorilor *(amîn)*, remuneraţia (un aspru de casă), derularea recensământului, ţinerea registrelor,

durata recensământului etc. Scopul esențial al acestor treceri în revistă (*tahrîr*) era fiscal: ele trebuiau să permită conducerii fixarea sumei totale a taxelor ce trebuiau ridicate din diferitele regiuni ale imperiului. Însă anchetele realizate pe teren erau destul de îngrijite și de minuțioase pentru ca autoritățile sultanale și provinciale, care le aveau la dispoziția lor și care le foloseau, să poată cunoaște în mod aprofundat aceste provincii, dincolo de obiectivul inițial, în multe domenii: importanța și componența populației, repartiția geografică precisă, natura principalelor producții etc.

Redescoperirea și folosirea recentă a acestor documente, registre detaliate *(mufassal)* și rezumate *(icmâl)* au dus la progrese decisive în ce privește istoria provinciilor arabe aflate în discuție. Pornind de la registrele *tahrîr* cu privire la Palestina, s-a putut studia situația acestei provincii la sfârșitul secolului al XVI-lea: șapte *defter-i mufassal* au permis alcătuirea unui tablou al ocupării rurale a Palestinei, al populației, al producției agricole și al regimului său fiscal. Datorită recensămintelor privind provincia Damascului și orașul Alep, a fost posibilă studierea în detaliu a numărului și a repartiției populației din Alep și a evoluției sale, de la mijlocul secolului al XVI-lea până la finele secolului al XVII-lea. Bogăția acestei documentații îi interesa pe guvernanți, chiar dacă aceștia nu erau în stare, fără îndoială, să o exploateze într-o manieră atât de exhaustivă precum cercetătorii moderni.

La fel de prețioase pentru cunoașterea și exploatarea fiscală a provinciilor erau reglementările *(kânûnnâme)* ce erau elaborate și care precizau pentru fiecare provincie în parte suma totală a taxelor, a taxelor comerciale, dar și practicile administrative respective. Regăsim aici „sistemul unei administrații dornice să pună la punct în cele mai mici detalii buna funcționare a serviciilor sale, mai ales a serviciilor financiare", predispus, în general, să mențină vechile uzanțe atunci când i se par judicioase; „constituirea de noi registre, lucrare esențială pentru buna administrare a provinciilor cucerite, era înfăptuită pornind de la vechile registre, ținând însă totdeauna seama de eventualele modificări ce s-ar fi putut produce în situația economică a țării[1]". Reglementările provinciilor Damasc (1548), Tripoli (1571), Alep (1570), Basra (a doua jumătate a secolului al XVI-lea) aveau un caracter aproape exclusiv fiscal și precizau în detaliu taxele și redevențele aplicate recoltelor și activităților economice urbane (taxe comerciale, taxe de vamă). O reglementare datând din 1583 dă în detaliu arendele ce privesc Alepul (71 de rubrici), realizând deci un tablou precis al activităților economice ale orașului.

Kânûnnâme-ul edictat în 1524 de marele vizir Ibrâhîm Pașa, trimis în Egipt în urma revoltei lui Ahmad Pașa *al-Khâ'in* (cel Hain), avea obiective mai generale, din moment ce viza organizarea regimului otoman în Egipt. Acesta reglementa organizarea militară a Egiptului (miliții) și administrația civilă a acestuia. El păstra un anumit număr de caracteristici moștenite de la sultanatul mameluc. *Kânûnnâme*-ul enumera provinciile a căror administrare era încredințată *kâşif*-ilor și amintea de

---

[1] Citat din R. Mantran, în R. Mantran și J. Sauvaget, *Règlements fiscaux ottomans. Les provinces syriennes*, Paris, 1951, IX. Vezi și R. Mantran, „Règlements fiscaux ottomans. La province de Bassora", *JESHO*, 10 (1967), pp. 224-277.

șeicii ce îi guvernau pe arabii din Egiptul Superior. Acesta menționa rolul beilerbeiului, care își avea reședința în citadelă, și funcționarea Divanului. De asemenea, aborda problema taxelor în bani și natură, pe cea a perceperii impozitului pe terenuri (și a problemelor privind țăranii), a *waqf*-urilor. Era deci vorba de un tablou complet al administrației Egiptului, ce preciza drepturile și obligațiile locuitorilor și ale guvernanților, și care putea furniza puterii centrale elementele ce îi îngăduiau să guverneze provincia.

Este sigur că acest efort de strângere a informațiilor despre provincii, foarte activ în secolul al XVI-lea, în deceniile ce au urmat cuceririi, s-a încetinit mai târziu mult, atunci când energia administrației a scăzut și când influența guvernării sultanale asupra provinciilor a slăbit. În fapt, marile recensăminte, marile texte referitoare la administrarea provinciilor datează din secolul al XVI-lea. Însă conducerea centrală se dovedea interesată de viața provinciilor și era în stare să obțină informația necesară în caz de nevoie: o dovadă ne este furnizată de raportul cerut în 1785 lui Djazzâr Ahmad Pașa, guvernator de Saydâ, asupra situației din Egipt atunci când conducerea imperială plănuia o acțiune împotriva mamelucilor din Cairo. Lunga sa ședere în Egipt (din 1756 până în 1769) și responsabilitățile pe care și le asumase aici (ca bei și ca membru al anturajului lui 'Alî Bey) făceau din el un expert în problemele egiptene: lucrarea sa, *Nizâmnâme-i Mısır*, care a sosit la Istanbul în iulie 1785, constituia un document extrem de precis asupra organizării Egiptului, a situației sale și a posibilităților (și modalităților) unei eventuale intervenții împotriva guvernanților acestuia[1].

Într-o manieră mai regulată și mai continuă, conducerea primea un flux de informații conținute în corespondența reprezentanților săi aflați la fața locului, guvernatori și judecători, la care se adăugau cele trimise în momentul în care problemele locale determinau părțile interesate (inclusiv supușii) să se adreseze Istanbulului pentru a depune plângeri, a face un recurs, a solicita o decizie favorabilă. Dacă corespondența „obișnuită" nu ne este cunoscută, din cauza absenței unei analize minuțioase, memoriile (*'ard*) și contramemoriile adresate Porții sunt frecvent menționate în cronici. Că această corespondență bogată a fost utilizată, stau mărturie ordinele sultanale (*awâmir sultâniyya*) ce exprimă maniera în care guvernarea otomană administra provinciile, într-un fel „de la o zi la alta", cu o precizie ce impresionează atunci când studiem această documentație enormă, rămasă aproape neexploatată până azi.

Sondaje făcute printre *awâmir sultâniyya* referitoare la Alep de la mijlocul secolului al XVIII-lea ne arată în ce mod autoritatea centrală intervenea în problemele foarte numeroase și de importanță foarte variată. Chestiuni privitoare la marile afaceri de stat: cereri de întăriri pentru armata din Irak (1735); ordin de ridicare a recruților, al căror număr este precizat pentru fiecare cartier. Administrarea generală a provinciei: mijloace de remediere a exodului celor de la țară, pe care abuzurile îi făcuseră să-și părăsească satele; măsuri de luat pentru ameliorarea consecințelor

[1] Acest document a fost publicat și tradus de S.J. SHAW, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century*, Harvard, 1964.

foametei (1734); dispoziţii de adoptat pentru asigurarea ordinii în Alep (1742-1743); cereri fiscale impuse fiecăruia dintre cele 81 de cartiere ale oraşului (1743) sau celor 31 de pieţe şi 11 caravanseraiuri (1762). Gestiunea detaliilor administrative: numiri în diferite funcţii în instituţiile religioase sau de învăţământ ori în *waqf*-uri; decizii asupra problemelor ce privesc alimentarea cu apă a oraşului, funcţionarea corporaţiilor de meserii, activitatea meseriilor, mai ales a celor cu repercusiuni asupra alimentării oraşului şi asupra sănătăţii publice (abatoare, măcelari). Probleme de urbanism: reparaţii de făcut pe străzi şi în cartiere, restaurarea monumentelor deteriorate, mărirea pieţelor în care afluenţa este prea mare. În fine, intervenţii legate de grija pentru respectarea prescripţiilor religiei şi pentru a asigura păstrarea bunelor moravuri: un *suq* devenit prea strâmt, în care afluenţa duce la o promiscuitate periculoasă, va fi mărit (1739); patru prăvălii de băutură aflate dincolo de Bâb al-Nasr vor fi închise (1738); ieşirea locuitorilor din Alep primăvara în grădini duce la un amestec de sexe şi la comportamente blamabile, cărora trebuie să li se găsească un remediu (1742). Aceste câteva exemple sunt suficiente pentru a arăta cu câtă minuţie putea interveni autoritatea centrală în problemele unui mare centru comercial, ca răspuns la chestiunile ce îi erau supuse[1].

Dacă corespondenţa în sine ne este, pentru moment, cât de cât cunoscută, organizarea serviciilor care rezolvau, la Istanbul, problemele foarte variate care le erau supuse ne scapă aproape complet. Ordinele ce erau adresate responsabililor din provincie, administrative sau religioase, ne lasă să presupunem existenţa unor birouri specializate la Istanbul ce primeau corespondenţa adresată capitalei şi care pregăteau, cu ajutorul arhivelor de care dispuneau, deciziile care erau apoi luate de autorităţile avute în vedere, probabil în cadrul serviciilor lui *re'îs ül-küttâb*, secretarul principal al Cancelariei, unde, în secolul al XVIII-lea, lucrau aproximativ o sută cincizeci de funcţionari. În aceeaşi măsură, este posibil ca un rol activ să fi avut în acest domeniu agenţii pe care guvernatorii de provincie îi aveau la Istanbul pentru a urmări chestiunile care îi interesau: aceşti *kapıketkhüdâ* erau numiţi şi revocaţi în acelaşi timp cu stăpânul lor din provincie.

Administraţia provincială

Ţinând cont de diferenţele mari care au existat pe plan local de la bun început în organizarea administrativă a provinciilor, ţinând cont şi de cele ce vor apărea treptat mai târziu, de-a lungul unei evoluţii istorice extrem de variate în fiecare regiune, nu putem face o descriere globală a administraţiei provinciale decât dacă rămânem la un nivel foarte general. Cu această rezervă, putem considera că administraţia

[1] Informaţii extrase din *Awâmir sultâniyya* din Alep, Arhivele naţionale din Damasc, t. 1 până la 5. Despre controlul ordinii morale, vezi A. Marcus, „Privacy in Eighteenth Century Aleppo", *IJMES*, 18 (1986), pp. 165-183.

provinciilor arabe se baza pe trei elemente principale, guvernatorii (paşalele), judecătorii (cadiii), ienicerii. Un alt element fundamental al acestei organizări provinciale era administraţia financiară, ce trebuia să furnizeze mijloacele necesare funcţionării provinciei şi trebuia să asigure un surplus destinat conducerii centrale.

Guvernatorii

Ca toate provinciile imperiului, provinciile arabe erau încredinţate guvernatorilor (*wâlî*), care aveau rang de vizir şi titlu de paşă. Importanţa fiecărei provincii avea, bineînţeles, repercusiuni asupra statutului acestor guvernatori. Egiptul, provincie importantă prin populaţia sa, prin activitatea economică şi prin veniturile ce se puteau obţine de aici, avea guvernatori de rang „ministerial". Ayyûb Paşa (1644-1646), 'Alî Paşa (1740-1741), Kûr Ahmad Paşa (1749-1750) fuseseră mari viziri înainte de a guverna Egiptul. Râmî Muhammad (Mehmed) Paşa fusese plenipotenţiar al sultanului în timpul negocierii tratatului de la Karlowitz, apoi mare vizir, înainte de a fi guvernator, din 1704 până în 1706. Şi invers, fostele paşale de Cairo au fost chemate adesea în funcţii înalte: în 1743, Yahyâ Paşa părăsea Cairo, unde stătuse doi ani, pentru a prelua funcţia de *kapudan paşa* (mare amiral). Un alt post important, Alep, a avut şi el titulari de prim rang: Muhammad Paşa Dûqakînzâde (1550-1552), care a fost un mare constructor, fusese vizirul sultanului Selîm şi era înrudit cu Süleymân; mai târziu, el a fost paşă de Cairo, ca mai mulţi guvernatori de Alep. Muhammad Paşa (1593-1596) a fost de două ori vizir. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi la începutul celui de-al XIX-lea, patru *wâlî* de Alep fuseseră mari viziri; alţi patru vor deveni după ce vor părăsi Alepul. Din 148 de guvernatori de Damasc, 21 vor ajunge la rangul de mare vizir, 7 în secolul al XVI-lea, 12 în secolul al XVII-lea, numai doi în cel de-al XVIII-lea, ceea ce se datorează, fără îndoială, creşterii autonomiei provinciei. Provinciile mai puţin importante aveau guvernatori aflaţi mai jos în ierarhie.

Durata funcţiei guvernatorilor, care depăşea de multe ori trei ani în secolul al XVI-lea, s-a micşorat sensibil mai târziu, ca în toate provinciile, pentru care M. Kunt remarcă faptul că procentajul guvernatorilor menţinuţi în funcţie timp de trei ani sau mai mult scade de la 47,9% între 1568 şi 1574 la 10% între 1632 şi 1641. La Cairo, cazurile de longevitate ale lui Sulaymân Paşa (1525-1538) sau Dâwûd Paşa (1538-1549) au devenit repede excepţionale, iar paşalele s-au succedat, în general, rapid (în total, 110 între 1517 şi 1798). La Alep s-au succedat treizeci şi nouă de paşale între 1601 şi 1650, patruzeci şi trei din 1651 până în 1700, patruzeci şi cinci din 1701 până în 1750. Damascul a avut patruzeci şi cinci de guvernatori între 1516 şi 1600 şi şaptezeci şi cinci în secolul următor. În *eyâlet*-ul de Saydâ, au fost mai mult de patruzeci de *wâlî* în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Această practică a înlocuirii guvernatorilor la intervale apropiate a fost deseori agravată de convulsiile politice locale, care au avut ca rezultat o succesiune accelerată a paşalelor. Astfel, la Cairo, între 1760 şi 1765 se succed opt paşale: Ahmad Paşa, sosit în octombrie 1760, a fost depus în august 1761 de către emirii care l-au readus pe predecesorul său, Mustafâ

Paşa. Poarta l-a numit pe Bâkîr Paşa, care a murit la două luni după sosirea sa (1762). Succesorul său, Muhammad Paşa, a sosit în octombrie 1762 şi a fost înlocuit în septembrie 1764 de către Hâdji Muhammad Paşa, care a murit puţin după sosirea sa. Hâdji Hasan Paşa a sosit în ianuarie 1765 şi a fost repede destituit. Mustafâ Paşa a fost schimbat aproape imediat şi înlocuit în septembrie 1765 cu Hamza Paşa. Acesta va rezista până în martie 1767 înainte de a fi depus de emiri. Şi la Alep, vedem succedându-se patru paşale în 1110/1688-1689, trei în 1126/1714-1715, 1129/1716-1717, 1165/1751-1752 şi în 1785. Această instabilitate, care era unul dintre semnele şi una din cauzele declinului imperiului, avea, bineînţeles, efecte dezastruoase asupra provinciilor în care titularii erau tentaţi să exploateze la maximum ţinutul pentru a-şi recupera repede sumele date pentru numire şi erau puţin interesaţi să promoveze o politică ale cărei rezultate nu ar fi fost vizibile decât pe termen lung.

Atribuţiile paşalelor erau foarte largi. Teoretic, ei erau învestiţi cu autoritatea supremă în domeniul civil şi militar: ordinea şi siguranţa publică, strângerea impozitelor şi pregătirea tributului destinat Porţii, administraţia generală. Însă această autoritate era limitată mai întâi de precaritatea din ce în ce mai mare a funcţiei, iar pe de altă parte, de piedicile pe care puterea sultanală le pusese pentru a micşora efectele unei autorităţi excesive: principalul funcţionar al administraţiei finanţelor, *daftardâr*-ul, era numit de Istanbul; astfel era şi cazul cadiului, care avea o mare autoritate în problemele judiciare şi care, prin corespondenţa directă cu Istanbulul, putea să fie o contrapondere; comanda *ocak*-ului ienicerilor era încredinţată unui agă, şi el numit de Istanbul; consiliul *(diwân),* care era câteodată dedublat într-o adunare restrânsă şi o adunare lărgită şi unde îşi aveau sediul principalii funcţionari şi ofiţeri, ca şi ulemalele şi notabilităţile, îl asista pe guvernator, dar putea, eventual, să împiedice acţiunea sa dacă aceasta era contrară intereselor populaţiei şi mai ales intereselor grupurilor de presiune reprezentate în acest consiliu. În fine, otomanii menţineau câteodată grupurile care dominaseră statul înainte de cucerire şi care constituiau un obstacol solid în calea unei eventuale atotputernicii a *wâlî*-ilor: acesta era cazul, în Egipt, al reprezentanţilor fostei aristocraţii mameluce.

Intenţia evidentă a conducerii centrale de a limita durata misiunii guvernatorilor şi de a organiza un sistem de contrapondere faţă de autoritatea lor, ca şi dificultăţile pe care le-au întâmpinat cel mai adesea *wâlî*-ii, explică de ce puterea paşalelor a decăzut atât de repede aproape peste tot şi de ce, de la sfârşitul secolului al XVI-lea, au fost nevoiţi să înfrunte, în condiţii din ce în ce mai grele, dorinţa de putere a instituţiei militare sau a forţelor locale. În Tunisia, de exemplu, începând din 1591, îi vedem impunându-se în faţa paşalelor pe *dey*-ii numiţi de ieniceri, dintre care unul va monopoliza curând puterea militară din capitală, apoi, două decenii mai târziu, se vor impune beii ce controlau o veche instituţie hafsidă, tabăra mobilă (*mahalla*), şi care, prin aceasta, stăpâneau interiorul ţării. Tot astfel, în Egipt, militarii (*'askar*) se revoltă împotriva unui paşă în 1589 şi vor asasina un altul în 1604, iar emirii mameluci, la rândul lor, refuză un paşă numit de Poartă în 1623 şi vor înlătura un altul în 1631.

Instituția judiciară

Instituția judiciară otomană era organizată ca o ierarhie în vârful căreia se aflau *şeykh ül-islâm*-ul, care avea un rang echivalent cu al marelui vizir și care, ca și el, era învestit de sultan, și doi *kâdî'asker*-i, de Rumelia și de Anatolia, care își aveau scaunul în Divanul imperial. Urmau apoi „marii" *molla* care îndeplineau funcția de cadii-șefi în capitală, în cele două orașe sfinte și într-un anumit număr de orașe ca Damasc, Cairo, Ierusalim și Alep: pe plan local, erau numiți câteodată *kâdî'askar*. *Molla* de rang mai mic erau împărțiți în două grade, Bagdadul aparținând gradului celui mai ridicat din această categorie. Cadiii din Asia și din Egipt erau numiți de *kâdî'asker*-ul de Anatolia; cei din Europa erau numiți de *kâdî'asker*-ul de Rumelia, sub a cărui autoritate se aflau și Regențele* Africii de Nord.

La origine, numirile erau făcute pe viață, însă prezența judecătorilor într-un același oraș pe o perioadă nedefinită avea inconveniente evidente. Începând cu secolul al XVII-lea, posturile de judecători din capitalele de provincie au avut un caracter anual, numirea fiind făcută de obicei la începutul lunii muharram, prima din an. De-a lungul secolului al XVII-lea, optzeci de *kâdî'askar*-i s-au succedat în Egipt, pentru un mandat obișnuit de un an, câțiva menținându-se doi ani (18 cazuri), trei ani (3 cazuri) și, în mod excepțional, patru ani (2 cazuri). Situația inversă, când doi cadii se succedau în cursul aceluiași an, nu era rară (12 cazuri); în 1031/1622 au fost chiar trei. Acești *kâdî'askar*-i erau turci: chiar în Tunisia, a cărei autonomie s-a afirmat în secolul al XVII-lea și unde destul de repede nu au mai fost trimiși judecători de la Istanbul, se va continua recrutarea ulemalelor din școala hanefită – care își va păstra întâietatea până în secolul al XIX-lea – și dintre turci, însă era vorba acum de turci locali, aparținând familiilor „tunisificate" de mult timp.

Provinciile erau împărțite în mai multe circumscripții judiciare. În Egipt, existau șaisprezece curți de justiție, trei pentru orașele Alexandria, Rosetta și Damietta, șase pentru Egiptul Inferior și șapte pentru Egiptul Superior. Orașul Cairo avea cincisprezece curți – tribunalul de la Bâb al-'alî, secțiunea militară (*qisma 'askariyya*), secțiunea arabă (*qisma 'arabiyya*) și douăsprezece curți locale. Damascul avea patru curți districtuale și curtea principală. Alepul se afla în aceeași situație. Judecătorii de rang secundar erau, în general, recrutați dintre indigeni.

Judecătorii aveau un rol considerabil în viața socială, economică și chiar în viața politică a provinciilor. Registrele (*daftar*) tribunalelor (*mahkama*), din care s-a păstrat un număr considerabil în aproape toate provinciile arabe, ne dau o idee impresionantă asupra întinderii atribuțiilor acestora. Practic, toate problemele privind populația, în toate domeniile, puteau fi evocate în fața acestei curți: tot ce se referea la „statutul personal" (moștenire, divorț), la religie și moravuri; chestiunile propriu-zis judiciare (justiție civilă, afaceri penale); chestiunile privitoare la activitățile economice (tranzacții comerciale și imobiliare, organizarea breslelor); problemele legate de administrarea

* Regența: denumire franceză veche a statelor din nordul Africii – Alger, Tunis și Tripoli (n.tr.).

orașului și de urbanism, de administrarea *waqf*-urilor etc. Judecătorii dispuneau deci de competențe ce nu cunoșteau practic limite.

Influența lor se întindea până în domeniul politic. Judecătorii și un anumit număr de ulemale își aveau locul în consiliile care îi asistau pe guvernatori. În Egipt, de exemplu, înaltul consiliu *(dîwân al-'alî)*, care era principalul consiliu executiv și care se reunea de trei ori pe săptămână, prezidat de *wâlî*, îi cuprindea pe cei patru *mufti* și pe *kâdî'askar*, pe lângă un anumit număr de funcționari și de înalți demnitari. Consiliul ordinar, care se reunea în fiecare zi, era format din locțiitorul pașei, *daftardâr*-ul și un cadiu. Divanul consultativ din Damasc cuprindea principalii demnitari ai provinciei, agalele milițiilor, *daftardâr*-ul, judecătorul, muftiul. Aceste divane aveau drept menire consilierea pașei, însă sarcina de a se asigura că ordinele trimise de la Istanbul erau executate în cadrul respectării legii religioase, păstrate și interpretate de ulemale, revenea în special judecătorilor. Judecătorii trebuiau să informeze conducerea imperială asupra conduitei guvernatorilor: ei le puteau denunța, eventual, acțiunile atunci când le considerau condamnabile, demers care se putea sfârși cu destituirea guvernatorului de către sultan. Deci, intervenția cadiului în conflictele interne dintre principalele „puteri" care se înfruntau se putea dovedi decisivă. În 1709, în momentul conflictului survenit între ieniceri și celelalte șase *ocak*-uri din Cairo aliate cu beii, autoritățile religioase, *kâdî'askar*-ul, *naqîb al-așrâf*-ul (sindicul descendenților Profetului), ulemalele au redactat împreună o *fatwâ (fetvâ)* ce ordona ienicerilor să se supună: un mesager din suita cadiului a dus mesajul ienicerilor, care s-au supus.

Milițiile

Autoritatea sultanului se baza în mare măsură pe ieniceri, ale căror unități, răspândite în toate provinciile, contribuiau la asigurarea ordinii interne. Nu este util să insistăm aici asupra principiilor ce guvernau în mod tradițional recrutarea acestei trupe (*devșirme*), deoarece, către sfârșitul secolului al XVI-lea, aceste principii nu mai erau respectate. Într-un firman adresat guvernatorului de Damasc în 1577, Poarta se plângea de faptul că locurile vacante din corpurile de ieniceri au fost date nu unor „tineri capabili și viteji din Rum, conform ordinului Nostru, ci unor localnici *(yerlü)* înstăriți și unor străini *(tât)*[1]". Intrarea musulmanilor liberi în acest corp de elită se va generaliza și îi va altera treptat disciplina și capacitatea militară.

Fiecare provincie dispunea de una sau mai multe unități *(orta)* din *ocak*-ul ienicerilor, identificate prin numere de ordine. În Tunis, Sinân Pașa instalase unitatea 101 în 1574, înainte de a se reîntoarce la Istanbul, iar în secolul al XVII-lea erau aproximativ 4 000 de ieniceri care păzeau țara. La Cairo, ienicerii, numiți *mustahfizân* („paznici"), erau 4 899 în 1664 și erau sprijiniți în îndatoririle militare de șase alte *ocak*-uri (dintre care cele mai importante erau *'azabân* și *mutafarriqa*), în total

[1] U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford, p. 68; A. Rafeq, *The Province of Damascus*, Beirut, 1966, p. 27.

13 673 de militari în 1664. La Mosul, la începutul secolului al XVIII-lea, se aflau trei *orta* de ieniceri, a „10"-a, a „52"-a și a „58"-a. Pe parcursul secolului, ele au fost întărite de unitățile exilate de pașalele din Bagdad și instalate la Mosul: a „31"-a (sosită în 1729) și a „27"-a, exilată în 1735. În total, mai puțin de o mie de oameni. În ansamblu, este frapant numărul mic de oameni folosiți pentru securitate și poliție: la Damasc erau o mie în secolul al XVI-lea; la Alep, în secolul al XVIII-lea, trei sau patru mii. În 1685, treizeci și șase de orașe mari aveau în total 13 793 de ieniceri în garnizoană.

Detașamentele de ieniceri erau comandate în general de agale, ofițeri trimiși de la Istanbul. Însă adesea comanda efectivă era exercitată de un „locotenent" *(katkhudâ)*, rolul militar al agăi fiind de acum înainte redus, chiar dacă acest personaj continua să se bucure de un mare prestigiu, să aibă un loc în Divanul guvernatorului și să dețină câteodată funcții importante: la Cairo, aga era însărcinat cu păstrarea ordinii în oraș pe timpul zilei și, cu acest titlu, intervenea deseori într-o manieră decisivă în perioadele de criză. Un rol important aveau în *ocak* „cei vechi" *(ikhtiyâriyya)*, al căror sfat regla problemele corpului și conflictele care, eventual, surveneau.

Importanța din ce în ce mai mare a recrutării locale va transforma treptat într-un mod profund caracterul *ocak*-ului ienicerilor. Această evoluție poate fi observată mai ales la Damasc. În această provincie, ca și în alte părți, ienicerii nu au întârziat să-și părăsească cazarmele, să aibă o meserie pentru a-și ameliora o soldă pe care devalorizarea monedei o redusese în chip primejdios. Pe de altă parte, mulți meșteșugari și negustori locali vor reuși să intre în corpul de ieniceri pentru a beneficia de protecția sa și pentru a profita de scutirile și de privilegiile sale. Miliția a dat dovadă de o indisciplină crescândă: în 1652, ienicerii l-au silit pe guvernator să părăsească orașul, iar în 1656-1657, ei l-au împiedicat pe guvernatorul desemnat, Murtadâ Pașa, să intre în oraș și au susținut revolta lui Hasan Pașa, guvernatorul Alepului. Din acest motiv, în 1658-1659, conducerea de la Istanbul a hotărât trimiterea la Damasc a câteva sute de ieniceri imperiali (numiți *kapı kulu*, „sclavi ai Porții"). Începând cu 1659-1660, au existat două corpuri de ieniceri la Damasc, *kapı kulu* și forțele locale, *yerliyya* (de la turcescul „*yer*", loc), fiecare având câte un agă trimis de la Istanbul. Viața „politică" a Damascului a fost marcată de atunci de înfruntarea dintre aceste trupe, de competiția pentru putere și pentru avantajele pe care aceasta le aducea.

Această dihotomie se regăsește în majoritatea celorlalte provincii. În general, militarii de origine locală dominau *ocak*-ul. Ei erau puternic integrați în populație, cu care împărtășeau activitățile și de care erau legați prin legături de familie. Această inserție se traducea deseori printr-o implantare geografică foarte precisă în interiorul orașului. Diferitele unități de ieniceri din Mosul erau localizate în anumite cartiere și participau o dată cu populația la evenimente. La Alep, ienicerii erau stabiliți în general în cartierele suburbane din estul fortăreței, Bâb al-Nayrâb, Bânqusâ unde se găsea principalul punct de întâlnire, cafeneaua Agăi (*qahwat al-Aghâ*). La Damasc, ienicerii locali se aflau în cartierele *extramuros*, în timp ce ienicerii imperiali, instalați în Fortăreață, se sprijineau pe cartierul *intramuros* 'Amâra, astfel încât conflictele dintre cele două tabere erau și conflicte între cartierele orașului.

În Maghreb, regiune foarte îndepărtată de centrul imperiului, unde tendințele de autonomie erau de altminteri foarte puternice, așa cum vom vedea mai departe, această evoluție ar fi trebuit să fie în mod deosebit pronunțată. Așa a fost în Tunisia, unde forțele locale au căpătat o importanță din ce în ce mai mare și unde, de la începutul secolului al XVIII-lea, s-a făcut din ce în ce mai puțin apel la ienicerii din Levant, cărora le-au fost substituiți treptat *kulughli*-ii (fii de turci cu femeile indigene). Evoluția Algeriei a fost cu totul diferită, iar menținerea până la începutul secolului al XIX-lea a recrutării aproape exclusiv anatoliene se poate explica tocmai prin depărtarea Regenței, prin izolarea minorității dominante turce și prin dorința acesteia de a păstra frâiele puterii prin înlăturarea elementelor locale, și mai ales a *kulughli*-ilor, al căror număr în creștere ar fi marginalizat inevitabil și pe termen lung elementul turc. Militarii *ocak*-ului din Alger continuă deci să fie recrutați în principal din Anatolia, din clasele cele mai sărace ale populației: autoritățile din Alger trimiteau misiuni pentru a ridica voluntari sau se foloseau pentru aceasta de reprezentanții *(wakîl)* lor în această regiune, mai ales în Smirna. Acest flux regulat de militari veniți din centrul imperiului a contribuit mult la păstrarea caracterului „turc" al statului Alger și, fără îndoială, i-a obligat pe conducătorii Algerului să mențină legăturile politice între Regența lor și Poartă, a cărei autorizație era necesară pentru a efectua această recrutare. În Alger, miliția – aproximativ zece mii de oameni împărțiți în 424 de detașamente *(ocak)*, cuprinzând între 10 și 238 de oameni, cantonați în opt cazarme, în „dormitoare" de patruzeci de oameni (201 *oda*) și înaintând în grad și soldă de la rangul de *oda bașı* la cel de *bölük bașı* și, în sfârșit, la cel de agă (obținut pe baza vechimii și pentru o durată de numai două luni, de unde numele său de „aga celor două luni") – rămânea destul de conformă în organizare și recrutare schemei tradiționale.

Paralel cu schimbările ce au afectat din interior structura tradițională a miliției, care a fost puternic „indigenizată", a luat amploare folosirea trupelor locale, ceea ce a contribuit la marginalizarea ienicerilor și la reducerea lor, în majoritatea cazurilor, la un rol relativ secundar. Această evoluție este generală în provinciile arabe și ne vom mulțumi să dăm două exemple, luate din provincii ale căror situații pot fi considerate foarte diferite în raport cu centrul. La Damasc, unde ienicerii, cu unitățile lor, erau numeroși însă nu ieșeau din oraș, unde se aflau interesele lor, guvernatorii au folosit din ce în ce mai mult forțe private de proveniențe foarte diverse: *delâtiyya*, compuse din turci anatolieni, din bosniaci, croați și sârbi; *levend* (corupere de la „Levantino"), kurzi mai ales; *maghâriba*, în principal recrutați din Algeria și Tunisia; *tüfenkdji*, irakieni, poate. În Tunisia, sub Husayn bin'Alî (1705-1740), beiul își folosea pe *hânba* și pe spahii – recrutați în principal dintre bărbații triburilor –, pe *Zwâwâ*, berberi din nordul Tunisiei și al Kabyliei, pe *mzârguî*, cavaleriști auxiliari furnizați de triburile *makhzen*, care însoțeau armata în campanii. Aceste trupe cu soldă acopereau o treime din sarcinile militare și reprezentau o forță militară încă mai importantă. Cu timpul, această evoluție nu a făcut decât să se accentueze: în bătălia decisivă din uedul Sarrat, câștigată împotriva „algerienilor" în iulie 1807, nu vor fi mai mult de 1 500 de turci într-o armată tunisiană de aproximativ 20 000 de oameni.

Compromis cu forţele şi tradiţiile locale

Este important de notat că acolo unde otomanii au găsit tradiţii statale vechi şi grupuri socio-politice puternic constituite, s-au străduit deseori să afle o cale comună cu aceste tradiţii şi cu aceste grupuri, mai degrabă decât să-şi impună în întregime sistemul lor administrativ.

Aceasta este absolut clar în ceea ce priveşte teritoriile ce depinseseră de sultanatul mameluc. Selîm I nu îşi propusese să pună capăt structurii statului mameluc. El l-a numit guvernator de Damasc pe Djanbardî al-Ghazâlî, o notabilitate din fostul regim, şi a încredinţat Egiptul lui Khâ'ir Bey, fostul guvernator de Alep, cu titlul mameluc de *malik al-umarâ*. Dacă revoltele care vor izbucni mai târziu vor determina Poarta să „otomanizeze" administraţia fostelor state mameluce, înzestrându-le cu structuri provinciale tradiţionale (paşale, miliţii), ca a lăsat să subziste multe din elementele administraţiei mameluce şi, mai cu seamă, a lăsat ierarhiei mameluce o mare parte din autoritatea asupra Egiptului. Sultanii au folosit personalul mameluc şi i-au permis să se perpetueze după modelul său de luare de sclavi şi de cooptare care nu era de altfel foarte diferit de sistemul *devşirme* după care era organizată recrutarea ienicerilor. Mamelucii şi-au păstrat influenţa în administraţia provinciilor egiptene, ceea ce le va permite să se organizeze într-o putere rivală cu cea a paşalelor; în 1554, ei au fost chemaţi să participe la formarea corpului de *mutafarrika*, iar în 1556 au constituit corpul de cavalerie al *çarâkisa* (circasieni). Fosta aristocraţie dominantă, departe de a fi distrusă de noul regim, a fost deci chemată să împartă puterea şi nu a fost nevoie decât de ceva mai mult de un secol pentru ca un reprezentant al mamelucilor, Ridwân Bey, să exercite o autoritate cvasimonarhică asupra Egiptului (1631-1656).

Constatăm o evoluţie comparabilă într-un alt stat în care tradiţia statală era, de asemenea, veche şi puternic înrădăcinată, în Tunisia, care fusese nucleul Ifriqiyyei hafside (1228-1574). Obiceiul taberei (*mahalla*) de a face tururi militare – şi fiscale, în acelaşi timp – în diferite regiuni ale teritoriului sub comanda suveranului sau a unui înalt demnitar devenise sistematic în cursul secolului al XV-lea. Această instituţie era atât de judicioasă şi de eficace încât a fost menţinută şi după cucerirea otomană, „beiul de tabără" având drept sarcină administrarea populaţiilor din interior şi ridicarea impozitelor şi exercitând, de fapt, sarcina de guvernator al provinciei, în timp ce paşa, instalat de otomani la Tunis, apoi *dey*-ul, erau stăpâni în capitală. Comandând coloana militară care trecea prin ţară de două ori pe an (tabăra de vară în nord, tabăra de iarnă în sud), beiul îşi va căpăta în mod inevitabil o autoritate care îi va îngădui să se impună la începutul secolului al XVII-lea ca unul din demnitarii esenţiali ai statului. Astfel, Murâd Bey (1613-1631) va putea întemeia o dinastie care va dura un secol.

Am remarcat mai sus că în reglementarea aplicată de otomani, în cadrul *kânûnnâme*, apare aceeaşi grijă de a păstra vechile uzanţe atunci când acestea li se păreau rezonabile şi când nimic nu justifica abolirea lor. De unde, referinţele

frecvente pe care le întâlnim la „practica veche": în *vilâyet*-ul Tripoli, spune o reglementare din 1519-1520, „în timpul padişahului nostru, în care domneşte dreptatea, n-a fost niciodată îngăduită o noutate care să nu aparţină vechii cutume. Taxele fixate de registre într-un mod detaliat şi precis, care sunt vechile taxe existente din timpuri imemoriale, sunt şi acum în vigoare şi au fost înscrise în registru". Cu toate detaliile, sistemul fiscal tunisian aşa cum îl vedem funcţionând în sudul Regenţei (provincia Djerid) pare să dateze cu mult înainte de vremea Muradizilor: utilizarea dinarului ca monedă de referinţă în registrele fiscale din Djerid până la domnia lui Ahmad Bey (1837-1855) este un alt semn al grijii autorităţii centrale de a respecta tradiţiile locale, probabil hafside[1].

Fiscalitatea

În provinciile imperiului, perceperea impozitelor se făcea urmând sistemul de arendare pe care îl putem compara cu sistemul în vigoare în Franţa Vechiului Regim. Unităţile fiscale (*mukâta'a*) erau atribuite unor persoane însărcinate să ridice impozitele, în general pe o bază anuală. Au fost utilizate trei modalităţi. În cadrul *timâr*-ului, titularul îndeplinea servicii (administrative şi militare) în schimbul impozitelor pe care le ridica din regiunea ce îi era încredinţată. *Emanet*-ul consta în strângerea impozitelor de către un funcţionar (*emîn*) care vărsa Trezoreriei totalitatea sumelor percepute, pentru un salariu (*ulûfe*). În cadrul *iltizâm*-ului, arendaşul (*multazim*) cumpăra, pentru o sumă determinată şi pentru un an, o *mukâta'a*, prelua sarcinile administrative şi păstra eventualul surplus.

Cele mai multe dintre provinciile arabe au cunoscut aceste diferite forme ale administraţiei fiscale, însă de la sfârşitul secolului al XVII-lea, cel mai des utilizat a fost sistemul de *iltizâm*. Avantajele sale erau evidente: acesta asigura Trezoreriei sume fixe fără a o obliga să pună în funcţiune o administraţie şi permitea revizuirea periodică a condiţiilor pentru arendare. Principalul inconvenient venea din precaritatea concesiunii, care îl făcea pe titular să renunţe la eforturile pentru o dezvoltare pe termen lung. Astfel, asistăm treptat la consolidarea *iltizâm*-ului având ca bază păstrarea concesiunii atâta vreme cât titularul său îşi achita obligaţiile faţă de Trezoreria imperială. Această evoluţie, care pregătea trecerea către ereditatea concesiunilor, s-a produs mai întâi în Egipt, apoi a fost generalizată în Palestina şi Siria, începând de la finele secolului al XVII-lea, sub forma *malikâne*-lelor.

Exploatarea provinciilor va îngădui buna funcţionare a administraţiei şi a apărării, asigurarea întreţinerii clasei conducătoare şi furnizarea unui surplus destinat conducerii centrale. Nu cunoaştem bine importanţa sumei ce era obţinută: au putut fi făcute evaluări asupra sumei obţinute de la populaţia rurală, producţia agricolă fiind relativ mai bine cunoscută decât producţia urbană, iar sistemul arendelor rurale fiind mai puţin dificil de delimitat decât cel al impozitelor urbane, infinit mai variat.

[1] R. MANTRAN şi J. SAUVAGET, *Règlements fiscaux ottomans*, pp. 79-80; A. HENIA, *Le Grîd*, Tunis, 1980, pp. 55-56.

Cazul Egiptului a făcut obiectul celor mai concludente studii, în parte şi pentru că ocupaţia franceză din 1798-1801 ne-a înzestrat cu informaţii destul de precise asupra administraţiei financiare a statului, care ne permit să anticipăm asupra a ceea ce vom afla din analiza arhivelor epocii otomane. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, ţăranii egipteni plăteau 87 de milioane de parale ca *kharâc* (destinat Trezoreriei), 49 de milioane ca *kuşûfiyya* (pentru guvernatorii de provincie şi oamenii lor), 274 de milioane de parale ca *fâ'id* şi *barrânî* pentru *multazim*-i şi funcţionarii lor, adică în total aproximativ 412 milioane de parale. Însă această cifră a impozitului rural în Egipt nu îşi capătă întreaga semnificaţie decât dacă ştim cărei părţi din venitul ţăranilor îi corespundea, ceea ce nu este cazul. Evaluările care au fost făcute în alte provincii permit, fără îndoială, o apropiere de această problemă. În Palestina, către mijlocul secolului al XVIII-lea, se pare că *fallâh*-ii plăteau între o şesime şi un sfert din venitul total ca taxe. Datorită cercetărilor făcute asupra diferitelor populaţii rurale din Tunisia, se poate estima ponderea taxelor fiscale între 20% şi 25% din valoarea producţiei. Aceste procente nu par atât de apăsătoare pe cât s-a crezut, însă ar trebui să putem extinde asemenea investigaţii pentru a ne permite o concluzie asupra acestui punct.

Din această sumă, o parte era destinată întreţinerii clasei conducătoare: fără îndoială, aceasta era considerabilă. Am constatat că, pentru Egipt, partea *multazim*-ilor şi a funcţionarilor lor reprezenta 67% din suma ridicată de la ţărani, iar cea a guvernatorilor, 12%. O parte acoperea cheltuielile cerute de administraţie, menţinerea ordinii şi cheltuielile de interes colectiv: de exemplu, investiţii pentru infrastructura economică (drumuri, poduri), fără îndoială destul de modeste, cheltuieli cu caracter social sau religios, şi ele de nivel scăzut, deoarece în acest domeniu rolul esenţial aparţinea *waqf*-urilor (sau *habous*). Surplusul era destinat Porţii sub forma unui tribut (*khazîna*) care se trimitea în fiecare an către Istanbul conform unei proceduri ale cărei reguli fuseseră fixate de la începutul ocupaţiei otomane. Instrucţiunile date de sultan lui Muhammad Paşa (1553-1555) specificau cu deosebire: „Tu, Mohammed-Paşa, vizirul meu, care ai în pază Cairo şi aperi Egiptul [...], să-ţi fie ştiut că trebuie să trimiţi în fiecare an la picioarele scaunului nostru imperial suma de 600 000 piaştri pentru *Khazneh*-ul anual al paşalâcului tău [...]. Cinci sute de oameni din Odjaq-urile noastre vor fi folosiţi la escorta sus-numitului tezaur [...]. Adu-ţi aminte că trebuie să-ţi dai toată silinţa la strângerea sumelor care trebuie să intre în tezaurul meu imperial şi că trebuie să veghezi cu toată grija ca trimiterea să fie făcută în perioadele fixate[1]". Această plată a unui tribut era o obligaţie ce apăsa asupra tuturor provinciilor. Acesta trebuia să asigure Tezaurului sumele care îi permiteau să facă faţă nevoilor sale.

Nu suntem în măsură să spunem cum a evoluat contribuţia provinciilor arabe la bugetul global al imperiului. Evident, aceasta a variat în funcţie de autoritatea pe care şi-a menţinut-o Poarta în diferitele provincii. În Egipt, surplusul fusese fixat în secolul al XVI-lea la 16 milioane de parale. Mai târziu, a fost mărit şi adus la 30 de

[1] J.-J. Marcel, *Histoire de l'Egypte depuis la conquête des Arabes jusqu'à l'expédition française*, l'*Univers*, Paris, 1848, p. 198.

milioane. Această cifră pare relativ moderată dacă luăm în considerare importanţa globală a presiunii fiscale pe care o suporta Egiptul, şi din care numai o parte (impozitele din mediul rural) ne este cunoscută. Pe de altă parte, plata acestui tribut a fost deseori neregulată şi incompletă: mai cu seamă în secolul al XVIII-lea, emirii care guvernau Egiptul s-au străduit să eludeze obligaţiile, parţial sau chiar în totalitate. Din 1769 până în 1773, 'Alî Bey, care conducea Egiptul într-o manieră practic independentă, a încetat trimiterea oricărei sume de bani la Istanbul. După el, emirii au dat dovadă de evidente reticenţe în achitarea obligaţiilor lor: între anii 1779 şi 1785, Murâd şi Ibrâhîm Bey au acumulat întârzieri de mai mult de 103 milioane de parale, nepăsare ce a determinat conducerea otomană să trimită o expediţie în Egipt, în 1786. Comandantul expediţiei a stipulat că Egiptul trebuia să trimită un tribut de 35 milioane de parale. Însă această decizie nu a avut nici un efect: în 1793, Murâd şi Ibrâhîm, reveniţi la putere, datorau Porţii 227 milioane de parale, iar începând cu această dată emirii vor înceta plăţile către Istanbul.

Egiptul reprezintă un caz mediu. Exemplele de situaţii extreme ne sunt furnizate de Palestina şi Tunisia. Foarte aproape de centrul imperiului şi încă puternic supusă conducerii imperiale, Palestina a continuat să-şi achite obligaţiunile relativ regulat până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Oricare ar fi fost autonomia reală dobândită de Djazzâr Paşa faţă de Poartă, el a dat dovadă de o oarecare punctualitate în ceea ce priveşte plata sumelor datorate anual. Nelăsând la o parte posibilităţile de a micşora, atunci când putea, cifra obligaţiunilor sale şi, eventual, de a plăti cu întârziere, Djazzâr Paşa s-a străduit să menţină o aparenţă de legalitate şi corectitudine în raporturile sale cu Trezoreria otomană.

Un caz cu totul diferit este Tunisia care, din primele decenii ale secolului al XVII-lea, şi-a dobândit o autonomie aproape totală faţă de Poartă. La începutul secolului următor, sub domnia lui Husayn bin'Alî, beiul nu mai trimitea Porţii decât cadouri (*hadiyya*) cu valoare mai degrabă simbolică şi fără nici o periodicitate: circumstanţele ce justificau trimiterea de produse ale ţării sau de mărfuri rare erau, de obicei, anunţarea urcării pe tron a beiului sau a unui nou sultan. Astfel, Husayn Bey a trimis un cadou în 1706, când cerea învestitura din partea Porţii, şi în 1725, când cerea titlul de paşă pentru nepotul său, 'Alî. Singura obligaţiune regulată pe care a plătit-o beiul Porţii a fost o redevenţă pentru Djerba, o sumă de altfel foarte modestă (5 350 piaştri pe an), probabil pentru că insula ţinuse de Tripoli până la începutul secolului al XVII-lea şi nu fusese ataşată Regenţei de Tunis decât târziu.

Ţinând seama de slăbirea treptată a legăturilor dintre multe din provinciile arabe şi Poartă şi de evoluţia acestora către o autonomie din ce în ce mai declarată, contribuţia lor nu a putut decât să scadă global, până la a nu mai reprezenta decât o sumă relativ mică la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Atunci, Egiptul era socotit ca trimiţând 1200 de pungi (750 000 piaştri), Tripoli şi Saydâ, fiecare 375 000 piaştri, Damasc, 22 500 (un tribut de formă, care ţinea cont de obligaţiunile acestuia privind pelerinajul), Alep, 400 000 piaştri, Bagdad, 275 000 piaştri.

Forţele de coeziune

Imperiul era solicitat de forţe centrifuge care vor conduce multe provincii la afirmarea autonomiei începând cu secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, aşa cum vom vedea. Existau însă şi factori de coeziune, a căror acţiune explică faptul că această construcţie vastă a putut rezista până în zorii epocii contemporane.

O solidaritate morală şi religioasă

Imperiul şi dinastia se bucurau de un prestigiu format o dată cu manifestările puterii otomane care marcaseră secolul cuceririlor, prestigiu care a fost menţinut mai apoi de puternice forţe morale şi religioase, în vremea când succeselor militare de la început le-a urmat o copleşitoare serie de înfrângeri şi reculuri teritoriale, aproape neîntrerupte. Supuşii au găsit în imperiu şi în dinastia otomană mai întâi semnele puterii de cucerire a Islamului, apoi, în momentul refluxului, speranţa unei protecţii împotriva pericolelor externe din ce în ce mai ameninţătoare.

Datorită imperiului, *dâr al-Islâm* cunoscuse o expansiune fără precedent în Occident şi integrase popoare din ce în ce mai îndepărtate: Bulghâr (Bulgaria), Sarf (Serbia), Bilâd al-Ankurûs (Ungaria); oraşe a căror pomenire amintea litania victoriilor repurtate asupra necredincioşilor: Belgrad, Budin (Budapesta) şi chiar Beci (Viena), atacată de două ori de Süleymân, cucerită în 1529, apoi distrusă, scrie cronicarul irakian Yâsîn, „fiindcă era prea îndepărtată de pămînturile Islamului[1]". Graţie imperiului şi dinastiei, domnea *şarî'a*, Legea sfântă, căreia cadiii, trimişi în toate provinciile imperiului, îi erau interpreţi şi apărători respectaţi. Această putere pusă în slujba religiei apărea ca un refugiu. Pericolul spaniol îi determinase pe algerieni să ceară ajutorul corsarului turc 'Arûc, stăpân în Djidjelli şi Şerşel, în 1517. Imposibilitatea în care s-a găsit urmaşul său de a stăpâni Algeria şi de a-i asigura protecţia împotriva creştinilor cu forţele de care dispunea l-a determinat pe Khayreddîn să ceară suzeranitatea sultanului otoman pentru a-i obţine protecţia şi ajutorul.

Într-o altă împrejurare nu mai puţin dramatică pentru comunitatea musulmană occidentală, imperiul a avut prilejul să joace acest rol de protector al Islamului şi al musulmanilor în mod strălucit. Aceasta s-a întâmplat în Andaluzia, înainte şi după înfrângerea definitivă a musulmanilor spanioli. Andaluzii „au cerut sprijinul Sublimei Porţi, marea putere musulmană a vremii [...]. Otomanii au luat [...] contact cu ei şi au încercat în diferite moduri să-i sfătuiască şi câteodată chiar să-i ajute. Astfel, un trimis otoman secret a fost însărcinat cu coordonarea comunicaţiilor şi a operaţiunilor dintre Spania, Africa de Nord şi Istanbul[2]". Aceste încercări au eşuat însă atunci când, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, moriscii* au fost izgoniţi din Spania şi au fost nevoiţi să se exileze, ei găsind un refugiu în provinciile maghrebiene.

[1] P. Kemp, *Territoires de l'Islam*, Paris, 1982, pp. 56-57.

[2] B. Lewis, *Comment l'Islam a découvert l'Europe*, Paris, 1984, p. 182.

* Populaţie maură din Peninsula Iberică, convertită cu forţa la catolicism la jumătatea secolului al XVI-lea, persecutată şi după creştinare şi expulzată din Spania (n. tr.).

Cât privește amintirea lăsată de intervenția Porții, semnificativ este textul în care Muhammad bin 'Abd al-Rafi', andaluz stabilit în Tunisia, povestește, în 1635, cum emigranți andaluzi au ajuns la Belgrad, s-au întâlnit cu Murâd Pașa, unul dintre vizirii sultanului Ahmed I, și l-au informat „asupra situației de mizerie extremă a fraților noștri andaluzi în Franța și în alte părți". De fapt, mai multe zeci de mii de exilați (între 30 000 și 40 000, ne spun izvoarele vremii) trecuseră în Franța și trebuiau să se îmbarce, în 1610, la Agda și Marsilia, în principal pentru Tunisia. 'Abd al-Rafi', care situează momentul în 1013 (1604-1605), continuă: ministrul „a scris suveranului Franței [...], având autorizația Sultanului [...], ordonându-i să îi scoată pe toți musulmanii din Al-Andalus care se găseau în ținuturile sale, considerându-i ca supuși ai dinastiei otomane [...] și transportându-i pe galere către țările musulmane, cu vasele sale, și să le furnizeze ceea ce aveau nevoie". Regele Franței s-a supus. Informat asupra acestei decizii, regele Spaniei, „blestematul Filip al III-lea", fu „cuprins de panică și de groază" și hotărî expulzarea tuturor musulmanilor din regat a căror dorință de a rămâne musulmani era manifestă, „ca și încăpățânarea lor de a cere ajutorul sultanului otoman pentru a ne învinge". Ce dovadă mai evidentă a constanței lor religioase – încheie 'Abd al-Rafi'– decât faptul de a fi acceptat „rugul din cauza religiei adevărate și de a fi cerut ajutorul sultanului musulman, sprijinitorul și apărătorul religiei, califul-principe al credincioșilor, Excelența sa sultanul Ahmed din dinastia otomană"? Protecția imperiului va permite stabilirea celei mai mari părți din cei 80 000 de andaluzi care au părăsit Spania în 1609 în Algeria și mai cu seamă în Tunisia, unde s-au refugiat între 40 000 și 50 000 și unde autoritățile le-au înlesnit așezarea în centre urbane sau în zone rurale. Textul lui 'Abd al-Rafi', scris la mai puțin de douăzeci și cinci de ani de la această stabilire, mărturisește puternica impresie pe care andaluzii o păstrau asupra eficacității protecției acordate de guvernarea otomană.

La fel de semnificativ este și panegiricul pe care șeicul Mar'î, un cunoscut istoric egiptean, mort în 1624, l-a scris pentru a celebra virtuțile dinastiei otomane, în douăzeci și două de părți, fiecare dezvoltând unul dintre meritele suveranilor otomani: descendența nobilă, demnitatea și maiestatea, siguranța și ordinea asigurate în imperiu (în special pentru pelerinaj, protejat împotriva beduinilor), victoriile obținute asupra creștinilor și creșterea imperiului, respectul manifestat față de ulemale și șerifi, aplicarea legii religioase, interesul pentru Locurile Sfinte. *Sultanii otomani*, încheie panegiristul, sunt populari față de supușii lor, care vorbesc despre ei cu respect și nu uită niciodată să le ureze ca Dumnezeu să le aducă victoria. În ciuda anumitor exagerări, acest text (care trebuie să-și fi cucerit o oarecare notorietate din moment ce a fost tradus în turcă) stă mărturie a sentimentelor de loialitate față de dinastie ale ulemalelor din provinciile arabe[1].

[1] J. Pignon, „Une géographie de l'Espagne morisque", *Études sur les moriscos andalous en Tunisie*, Madrid, 1973, p. 75; A. Turki, „Documents sur le dernier exode des Andalous vers la Tunisie", *ibid.*, pp. 119-121 (Ahmed I a domnit între 1603 și 1617, iar Murâd Pașa Kuyudju a fost mare vizir între 1606 și 1611); Michael Winter, „A Seventeenth Century Arabic Panegyric of the Ottoman Dinasty", *Asian and African Studies*, 13-2 (1979).

În provinciile cele mai autonome, apartenența la imperiu era marcată prin manifestări ale respectului și prin dovezi ale dependenței care au fost menținute până într-o epocă în care legăturile cu Poarta erau foarte slăbite. Folosirea cotidiană a monedei, bătută în numele sultanului ce domnea, pomenirea suveranului în fiecare vineri din amvon aminteau supușilor această dependență și această apartenență la marele ansamblu musulman pe care îl constituia imperiul. Guvernanții cei mai autonomi nu s-au eliberat cu ușurință de sub aceasta. Cvasi-suveran al Egiptului, 'Alî Bey, atunci când s-a hotărât, în 1769, să își pună numele pe monedele bătute în Cairo, a continuat totuși să menționeze pe avers *tughra* (emblema grafică) sultanului care domnea, Mustafâ Khân al III-lea. Iar atunci când, în decembrie 1769, un șeic prea zelos a făcut urări la adresa sultanului și a lui 'Alî Bey la *khutba* de vineri, în prezența emirului, 'Alî s-a prefăcut mânios: „Cine ți-a permis să faci urări pentru mine, sunt eu sultan, după știința ta? – Da, tu ești sultan, și voi face urările pentru tine", a răspuns șeicul. Punând să fie ciomăgit, de formă, emirul va arăta că, în ciuda atotputerniciei sale, trebuia să țină seama de soliditatea legăturilor morale care uneau în continuare Egiptul și Poarta și de valoarea pe care, fără nici o îndoială, populația continua să le-o recunoască[1].

În Tunisia husaynită, un secol și jumătate după urcarea pe tron a lui Husayn bin 'Alî, beiul Muhammad anunța sultanului urcarea sa pe tron în 1855 în termenii unei umilințe totale: „Bunăvoința Prințului Drept-Credincioșilor și iertarea lui Dumnezeu sunt invocate de către sclavul binefacerilor sale, devotatul care a crescut în serviciul său, Muhammad [...] Sclavul vostru a crescut în umbra imperiului vostru [...] Ne punem speranța în grația Maiestății voastre". Manifestare protocolară, fără îndoială. Însă același Muhammad Bey nu va îndrăzni să-și menționeze numele pe monedele pe care le va bate în 1855 decât într-un fel ocolit, „în timpul lui Muhammad", însoțind pe revers locul baterii monedei (Tunis) și data, în timp ce numele sultanului ocupă tot aversul monedei: „al-sultân al-Ghâzî 'Abd al-Madjid Khân".

Una dintre manifestările de solidaritate ce unea provinciile de imperiu era participarea lor la marile campanii militare duse de sultan împotriva dușmanilor imperiului, imperialii la vest, rușii la nord, persanii la est. Trimiterea de contingente militare pentru armatele imperiale era o obligație căreia provinciile nu i se puteau sustrage atâta vreme cât erau supuse autorității Porții și care a continuat să existe și atunci când au obținut o largă autonomie. Ne vom mulțumi să dăm câteva exemple cu privire la Egipt, la sfârșitul secolului al XVII-lea. În 1666, marele vizir Ahmed Köprülü pregătește o campanie împotriva Candiei. Se ordonă pașei să trimită 2000 de soldați. Contingentul ia parte la asediul care se va termina cu cucerirea Cretei, în 1669. În timpul lungului război pe care turcii l-au dus cu imperialii, din 1683 până în 1699, sultanul ordonă pașei de mai multe ori să-i trimită întăriri: în 1687, guvernatorul îmbarcă 2 000 de oameni pentru Adrianopole; în 1689, 2 000 pentru Istanbul; în 1695, 2 000 pentru Salonic și 1 000 pentru Rhodos; în 1696, 2 000 pentru Belgrad; în

---

[1] A. Gabartî, *'Agâ'ib al- âthâr*, traducere: *Merveilles biographiques et historiques*, Cairo, 1889, t. III, p. 59.

1698, 2 400 pentru Salonic. Contele Marsigli, fiind în apropiere de Belgrad cu marele vizir Köprülü, va vedea sosind „două mii de ieniceri din Egipt care făceau marşul de paradă denumit «Aloy»", pe care îl fac ienicerii „când sosesc pentru prima dată pe câmpul de întâlnire[1]".

Toate provinciile arabe au contribuit în acelaşi fel la campaniile imperiale până în secolul al XVIII-lea. Că acest sprijin a fost resimţit mai degrabă ca un semn de solidaritate faţă de suveranul care apăra întregul *dâr al-Islâm* decât ca o obligaţie pe care sultanul nu mai avea mijloacele să o pretindă, reiese cu pregnanţă din manifestări târzii, venind din provincii foarte autonome faţă de Poartă. La începutul secolului al XIX-lea, algerienii şi tunisienii vor trimite vase flotei otomane aflate în război cu grecii, iar în noiembrie 1827, contingentele lor vor participa la bătălia de la Navarino, unde întreaga divizie tunisiană va fi pierdută, mai puţin un bric şi o goeletă. În 1854, tunisienii vor trimite încă o dată ajutor sultanului 6 000 de oameni care vor participa la operaţiunile războiului din Crimeea. Oricât de slăbit ar fi fost imperiul şi oricât de laxe ar fi fost acum legăturile dintre Regenţă şi Poartă, ajutorul pentru sultan rămânea o datorie care întrunea şi o anumită adeziune populară.

Această datorie de solidaritate între provinciile arabe şi dinastia care ducea lupta ofensivă, apoi defensivă, împotriva puterilor creştine se exprima în sărbătorirea marilor succese militare şi a evenimentelor fericite ce priveau familia imperială şi sultanul, sub formă de festivităţi al căror element principal era decorarea şi iluminarea oraşelor pentru una sau mai multe zile. La Cairo, acest obicei se numea *zîna*, iar în Egipt era foarte vechi: istoricii Maqrîzî (sfârşitul secolului al XIV-lea – secolul al XV-lea) şi Ibn Iyâs (secolele al XV-lea – al XVI-lea) menţionează ceremonii de felul acesta, cu decorarea şi iluminarea oraşului pentru a serba diverse evenimente oficiale fericite (întoarcerea sau vindecarea sultanului mameluc, circumcizia fiului sultanului sau a celui a unui înalt demnitar). În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, evenimentele care duceau la *zîna* erau victoriile repurtate de armatele otomane, urcarea pe tron a unui nou sultan, naşterea unui fiu suveranului care domnea, mai rar întoarcerea paşei dintr-o expediţie victorioasă, convalescenţa paşei, circumcizia unui fiu al paşei. Evident, frecvenţa acestor festivităţi a scăzut o dată cu evenimentele faste (mai ales militare) care le justificau: şase *zîna* între 1600 şi 1649, cincisprezece între 1650 şi 1699, cinci şi numai două în următoarele două jumătăţi de secol.

Zîna-lele erau ordonate de paşa din Cairo, deseori în urma unui mesaj sosit de la Istanbul: crainicii anunţau că a fost hotărâtă o sărbătoare publică. În timpul *zîna*-lei, care era variabilă – de obicei, trei zile, însă câteodată mult mai mult (în 1706, pentru naşterea unui fiu al sultanului, serbările au durat zece zile) –, casele erau împodobite cu lămpi, străzile erau luminate cu candelabre şi lămpi, mai ales în marile *suq*-uri, ale căror magazine erau tapisate cu stofe preţioase şi împodobite cu făclii. Evident, aceste manifestări nu erau decât în parte spontane. Ne dăm seama de aceasta din plângerile comercianţilor, care le suportau cu greu în caz de criză sau atunci când erau prea apropiate (ca în 1696, când au fost trei *zîna*). Cea din 1620, care a

[1] DEHÉRAIN, *L'Egypte turque*, Paris, 1931, pp. 45-46.

coincis cu o epidemie de ciumă, a fost apăsătoare pentru vânzătorii cu amănuntul, „pe care i-a costat bani şi cărora le-a întrerupt afacerile", notează cronicarul. Astfel, autorităţile luau câteodată hotărârea de a uşura greutatea acestora. Însă aceste festivităţi dădeau cu siguranţă populaţiei ocazia de a-şi exprima o loialitate sinceră faţă de dinastie. Pe de altă parte, ele permiteau afirmarea unităţii acestui imens imperiu, în care toate provinciile împărtăşeau aceeaşi sărbătorire a puterii otomane.

Relatările pe care le avem despre unele dintre aceste festivităţi arată clar că ele nu erau numai la comandă, ci că se manifestau cu această ocazie sentimente în acelaşi timp religioase (exaltarea rolului suveranului şi a dinastiei în favoarea Islamului), dar şi „civice" (afirmarea unei reale solidarităţi cu statul otoman ale cărui armate luptă la frontiere). În jurnalul în care şeicul din Damasc Ismâ'îl al-Mahâsinî îşi nota evenimentele zilei şi reflecţiile personale, marea campanie militară care se va sfârşi cu cucerirea Cretei (în 1669) este menţionată de mai multe ori, cu ocazia unor mari ceremonii în care pare să fie exprimată o emoţie sinceră. După invocaţiile pentru victoria armatelor sultanului făcute la moscheea Omayyazilor lunea şi joia, în mai 1667, la sfârşitul lui decembrie 1667 s-a făcut o mare rugăciune colectivă: „Toţi locuitorii Damascului, mai puţin câţiva, au ieşit la ordinul guvernatorului [...] şi al cadiului [...] pentru a merge în Salhiyye [periferie a Damascului], la moscheea [...] sultanului Selîm [...]. Vizirul şi cadiul [...], ca şi majoritatea ulemalelor din cetate şi populaţia, erau prezenţi în moschee [...] în momentul chemării la rugăciunea din zori [...]. Ei s-au rugat pentru Alteţa sa, Stăpânul nostru, Muhammad, şi pentru vizirul său, Ahmed Paşa, care asedia citadela Cretei, numită Candia. S-au rugat şi pentru cei ce erau cu ei şi pentru soldaţii musulmanilor, pentru ca ei să obţină o victorie şi o cucerire strălucite. Apoi [...] au ieşit toţi pe pantele muntelui Qâsiyûn şi s-au rugat Domnului [...]. A fost un moment măreţ şi o zi cum nu mai fusese în trecut [...]. Cred că, dintre locuitorii Damascului, numai o sută [...] nu au ieşit pe munte, între care bolnavii şi brutarii. În ciuda acestui fapt, i-am auzit pe majoritatea dintre ei spunând că se rugau şi ei acasă pentru victorie". Ceremonia a fost repetată pe 2 ianuarie 1668, la moscheea Omeyyazilor, şi încă o dată pe 6 august 1668, la moscheea Musallâ, în cartierul din sudul Damascului: şeicul notează că, în afara autorităţilor şi ulemalelor, „mare parte din populaţie" era prezentă, „ca şi învăţătorii cu elevii lor", această ultimă remarcă demonstrând clar caracterul civic al manifestării. Cu o altă ocazie – anunţarea cuceririi cetăţii Qabnîsa, în Ungaria, care a dat loc la trei zile şi trei nopţi de festivităţi la Damasc (3 octombrie 1672) –, Cerul a dat un semn care nu putea decât să încurajeze fervoarea religioasă a supuşilor: „În acea zi, după-amiaza – notează şeicul –, a fost un mare tunet şi a căzut o ploaie puternică cum nu se mai întâmplase niciodată. Aceasta a durat aproximativ o oră [...]. În ceea ce Dumnezeu cel Preaînalt face, există hotărâre şi voinţă[1]".

Refluxul treptat al imperiului a făcut, fireşte, mai rare aceste manifestări de bucurie cu ocazia succeselor militare. Însă putem remarca mai întâi că provinciile arabe nu au fost afectate în mod direct de evenimentele dezastruoase care au avut loc în

1. AL-MAHÂSINÎ, „Safahât min târîkh Dimashq", ed. S. Munajjid, *Revue de l'Académie arabe*, 6 (1960), traducere de B. Marino: *Chronique damascène*, lucrare de masterat, Aix, 1986, pp. 17-18, 25-27.

regiuni îndepărtate, în teritorii care, „chiar dacă [erau] cucerite, [nu erau] cu adevărat musulmane", într-o Europă greu de imaginat și de localizat, în „vaste întinderi care nu sunt nici *Bilâd al-Islâm*, nici *Bilâd al-Kuffâr*, ci domeniul unui război permanent și, mai cu seamă, nedecis[1]". Provinciile arabe se simțeau „protejate de puterea militară a Imperiului otoman, barieră încă redutabilă, chiar și la declinul său" și vor putea trăi până la sfârșitul secolului al XVIII-lea într-o siguranță totală în ceea ce privește eventualele pericole externe, cu impresia că civilizația lor era „de departe și pentru totdeauna superioară tuturor celorlalte[2]". Pe de altă parte, atunci când loviturile au afectat direct aceste provincii (prima dată, în momentul expediției în Egipt, din 1798), populațiile au reacționat în mod normal, întorcându-se către puterea otomană pentru a obține singura protecție la care puteau spera din exterior. Acesta a fost cazul Egiptului, între 1798 și 1801, când otomanii au răspuns prin proclamații, în turcă și arabă, războiului psihologic pe care încercau să-l ducă francezii și când manifestările de loialitate față de otomani au fost evidente. Aceeași reacție a existat în Algeria, în momentul expediției din 1830 și, într-un mod încă mai clar, la Constantina, în anii ce au precedat cucerirea (1837).

Foarte târziu, însă cu atât mai semnificativ, în îndepărtata Tunisie, în 1864, cu ocazia revoluției lui Bin Ghadhâhim, populația, care se temea de o intervenție creștină, remarca plină de speranță prezența la La Goulette a unei escadre turcești: „La Sfax, ca în toate orașele din Sahel, inclusiv Kairuan", notează funcționarul consular francez, „se spune că nu va întârzia sosirea unui nou pașă cu trupe osmanli pentru Tunisia. Aceste trupe vor invada apoi Algeria." Și consulul Franței la Tunis amintea consternat „această exaltare religioasă, această fervoare pentru Sultan". În ciuda decăderii și a slăbiciunii, imperiul și sultanul rămâneau, pentru o țară practic independentă de un secol și jumătate, ultimul refugiu.

Legăturile economice interne

Cucerirea otomană integrase statele arabe într-un ansamblu unificat foarte vast, care avea ca limite Marocul, Iranul, stepele Rusiei meridionale, Abisinia, un imperiu care, prin dimensiunile sale (aproximativ 2 500 000 km² în timpul expansiunii maxime), prin prezența sa pe trei sferturi din perimetrul Mediteranei, constituia o construcție politică pe care Occidentul nu o mai cunoscuse de la sfârșitul Imperiului roman. După expresia lui J. Sauvaget, „orice supus al sultanului [putea] de acum să circule de la Dunăre la Oceanul Indian și din Persia până în Maghreb fără a înceta să fie supus acelorași legi și aceleiași organizări administrative, să vorbească aceeași limbă, să folosească aceeași monedă, circumstanță favorabilă unei mari mișcări interne de schimb". Înseși dimensiunile imperiului au creat o vastă piață internă unde se schimbau produse foarte variate din diferite regiuni și mărfuri care tranzitau: cafea, condimente și țesături venite din Orient, care soseau la Cairo sau la Alep; produse aduse din centrul Africii, care treceau prin orașele Maghrebului și prin Cairo; țesături fabricate

---

[1] P. Kemp, *Territoires*, pp. 56-58.
[2] B. Lewis, *Comment l'Islam a découvert l'Europe*, p. 287.

în Egipt, în Siria; obiecte din lână și piele, ulei, produse în Maghreb; lemn din Anatolia; tutun din Salonic etc.

În această activitate comercială, tranzacțiile interne, stimulate de dimensiunile pieței de producție și consum care era imperiul, erau mai importante decât tranzacțiile externe. Cazul Egiptului, al cărui rol comercial era considerabil din cauza poziției sale la punctul de contact a trei continente, este extrem de semnificativ: la sfârșitul secolului al XVIII-lea, comerțul oriental reprezenta 36% din comerțul exterior al Egiptului, comerțul mediteranean, cu diferitele provincii ale imperiului, 50% și comerțul cu Europa, numai 14%. Comerțul cu adevărat „exterior" cu Europa nu avea decât un caracter marginal în raport cu comerțul realizat cu celelalte regiuni ale imperiului. Studiul făcut de D. Panzac asupra navigației comerciale franceze la Alexandria duce la rezultate asemănătoare: din 894 de contracte de afretare încheiate de căpitanii francezi la Alexandria între 1754 și 1767, 385 (43,1% din total) erau pentru Anatolia, 109 pentru Istanbul (12,2%), 112 pentru Maghreb (12,5%), 50 pentru Siria și Cipru (5,6%), 200 pentru Grecia (22,4%) și numai 23 pentru Europa (2,5%). Aceeași situație se înregistra și în alte regiuni arabe ale imperiului: între 70 și 80 de nave franceze de mare capacitate asigurau legăturile maritime între Tunis și Levant, din partea tunisienilor.

Această activitate comercială, într-o lume în care europenii nu înțeleseseră încă deschiderea care se va produce începând cu jumătatea a doua a secolului al XVIII-lea și mai ales în secolul al XIX-lea, explică vigoarea producției meșteșugărești, care găsea piață de desfacere în celelalte regiuni ale imperiului și pe care concurența occidentală nu o afecta încă în mod sensibil. Câteva exemple ne vor îngădui să ne facem o idee despre importanța acestor produse, pe care nu o putem observa decât prin intermediul circulației lor, în general, nefiind disponibilă nici o cifră de producție înainte de secolul al XIX-lea.

Activitatea meșteșugărească din Maghreb furniza în mod tradițional produse din lână, burnusuri, cuverturi albe numite *hirâm*, șaluri: după *Description de l'Egypte*, aceste diverse produse reprezentau 19 milioane de parale numai pentru comerțul maritim cu destinația Egipt, dintr-un total de 92,9 milioane de parale. Un alt produs tradițional al Maghrebului, și mai ales al Tunisiei, fesurile (*şâşîya*), a căror producție, reactivată de andaluzi la începutul secolului al XVII-lea, a atins apogeul în secolul al XVIII-lea: atunci, 15 000 de meșteșugari, lucrând pentru 300 de meșteri *şawwâşi*, fabricau 100 000 de duzini de fesuri. Această producție făcea obiectul unui comerț de export foarte activ în imperiu. Din totalul de 207 000 piaștri procurat de arendele din comerțul exterior al Tunisiei în 1742-1743, *lizma* (arenda) fesurilor reprezenta 70 000 piaștri, adică mai mult de o treime. Pentru 35,4 milioane de parale, Egiptul primea bonete (mai mult de 20 000 de duzini), mai ales din Tunis; tunisienii aveau o companie la Istanbul, unde controlau acest comerț[1].

[1] RAYMOND, *Grandes Villes arabes à l'époque ottomane*, Paris, 1985, pp. 265-266; M.H. CHÉRIF, *Pouvoir et société dans la Tunisie*, Tunis, 1984-1986, t. I, p. 166. Despre *şawwâşi*, vezi mai ales: P. PENNEC, *Les Transformations des corps de métiers de Tunis*, teză, Tunis, 1964, pp. 162-168, 202-205; L. VALENSI, „Islam et capitalisme. Production et commerce des chéchias", *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 16 (1969); S. FERCHIOU, *Techniques et sociétés. Exemple de la fabrication des chéchias en Tunisie*, Paris, 1971.

Egiptul, şi mai cu seamă Cairo, era un centru foarte activ al producţiei textile: aceasta făcea obiectul unui export activ către ţările imperiului şi chiar către Europa. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, Egiptul vindea ţesături de 124,9 milioane de parale în Africa de Nord şi de 56,2 milioane în Siria. Suma totală a acestor exporturi de ţesături de fabricaţie egipteană nu era mult inferioară celei a reexportării cafelei cumpărate din Yemen, care era principalul produs comercial al Egiptului la vremea aceea. Dezvoltarea fabricării de stofe şi mai ales de ţesături din bumbac la Alep în secolul al XVIII-lea era puternic legată de nevoile acestei pieţe interne, a cărei importanţă nu o putem aprecia, din păcate, din cauza lipsei statisticilor locale; cunoaştem însă cu precizie activitatea de export către Europa, în principal spre Marsilia: achiziţionarea de pânzeturi de Alep de către marii comercianţi marseiezi a trecut de la 85 000 livre în 1700-1702 la 1 326 000 livre în 1750-1754, ajungând în cele din urmă la 1 696 000 livre în 1785-1789. Către sfârşitul secolului al XVIII-lea, existau la Alep 12 000 de maşini de ţesut şi 100 de vopsitorii şi aici se producea o mare varietate de ţesături: un document din 1762 privitor la condiţiile de fabricare a textilelor în Alep menţionează nu mai puţin de patruzeci şi trei de feluri diferite de stofe ţesute în acest oraş.

Comerţul de tranzit făcut de diferite mari centre ale lumii arabe îngăduia răspândirea în Mediterana a produselor venite din regiuni situate la periferia imperiului. Prin intermediul unor oraşe ca Tunis sau Cairo, produsele Africii centrale ajungeau pe pieţele de consum din imperiu sau din Europa. Egiptul făcea un comerţ foarte intens cu Sudanul, de unde importa între 5 000 şi 6 000 de sclavi originari din Dâr Fûr, fildeş, cauciuc natural. Marii comercianţi egipteni importau în fiecare an aproximativ 100 000 de chintale de cafea din Yemen (aproximativ jumătate din cât exporta această ţară), pentru o sumă de 255 milioane de parale în 1783, adică aproape o treime din importurile Egiptului (834 milioane de parale). Acest import alimenta un important comerţ de reexportare către alte regiuni ale imperiului: 50 000 chintale de cafea erau expediate în fiecare an către Turcia europeană şi asiatică, din care 15 000 numai pentru consumul din Istanbul.

Această activitate comercială intensă, a cărei origine era enorma piaţă de producţie şi de consum care era imperiul, explică dezvoltarea şi bunăstarea marilor oraşe arabe, dintre care multe erau situate în punctele nevralgice ale comerţului internaţional de anvergură, la graniţa dintre Europa, Asia şi Africa (Mosul, Alep, Cairo) sau la punctul de contact dintre Mediterana şi Africa interioară (Tunis). Fără îndoială, influenţa comerţului european nu juca decât un rol marginal în această dezvoltare urbană, la fel cum marginală era importanţa acestui comerţ pentru provinciile arabe. Între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea, oraşe precum Cairo, Alep şi Damasc şi-au văzut suprafaţa construită, şi probabil şi populaţia, mărite cu 50%, în timp ce dotarea comercială a cunoscut o dezvoltare la fel de spectaculoasă, care, câteodată, este măsurabilă: la Cairo, numărul caravanseraiurilor înregistrate de istoricul Maqrîzî la începutul secolului al XV-lea este de 57; la sfârşitul secolului al XVIII-lea, oraşul din *Description de l'Egypte* va număra 360 de caravanseraiuri. Tot la Cairo, această intensitate a relaţiilor interne se traducea prin prezenţa unor importante comunităţi

originare din alte provincii (10 000 turci, între 15 000 şi 20 000 maghrebieni şi sirieni musulmani, 5 000 sirieni creştini, 5 000 greci), care este revelatoare pentru diversitatea imperiului şi pentru vastitatea contactelor care permiteau existenţa acestei lumi otomane.

Rolul pelerinajului

Pelerinajul a jucat un rol deosebit de important ca forţă de coeziune internă şi ca factor de apropiere între diversele regiuni ale lumii arabe. *Hadjdj*-ul musulman a îndeplinit întotdeauna această dublă funcţie, însă o va face cu atât mai mult în cadrul Imperiului otoman, acelaşi sistem politic acoperind ansamblul ţărilor arabe şi controlând Locurile Sfinte, chiar dacă Mecca şi Medina se bucurau de o oarecare autonomie. Relativa uşurinţă de circulaţie în interiorul imperiului va facilita o dezvoltare considerabilă a pelerinajului. Pe de altă parte, suveranii otomani nu vor uita să exploateze aceste circumstanţe favorabile pentru motive religioase, dar şi politice: pelerinajul le permitea otomanilor să-şi afirme, în fiecare an, rolul de principală putere musulmană, cât şi autoritatea asupra Locurilor Sfinte. Stăpâni ai Hedjazului, ceea ce le justifica titlul de „slujitor al celor două Locuri Sfinte" *(khâdim al-haramayn al-şarîfayn),* sultanii otomani au manifestat deci o grijă constantă pentru asigurarea bunei funcţionări a pelerinajului.

Autorităţile otomane au fost preocupate să organizeze pelerinajul astfel încât să uşureze îndeplinirea acestuia de către credincioşi. Pe plan material, au îmbunătăţit sistemul de forturi care proteja drumul caravanelor, începând din Cairo şi din Damasc, mai ales, şi au amenajat punctele de apă indispensabile. Au pus pe picioare o organizare care permitea desfăşurarea în bune condiţii a lungii călătorii a pelerinilor. Caravana din Egipt se afla sub comanda emirului pelerinajului *(amîr al-hadjdj),* unul dintre cei mai importanţi demnitari mameluci ai ţării, iar o parte importantă din bugetul provinciei era consacrată finanţării caravanei: către sfârşitul secolului al XVIII-lea, se cheltuiau aproximativ 12 500 000 parale pentru transportul şi hrana a o mie de soldaţi care escortau caravana, pentru cheltuieli diverse şi subsidii pentru beduini, spre a-şi asigura ajutorul lor (furnizare de cămile), dar şi pentru a le cuceri bunăvoinţa. La Damasc, responsabilitatea de a conduce caravana siriană a fost considerată destul de importantă pentru ca, începând din 1708, să fie însărcinat cu comanda sa însuşi guvernatorul Damascului, mecanica complicată a organizării pelerinajului ocupând nu mai puţin de trei luni, timp în care guvernatorul absenta de la postul său. Şi în acest caz, finanţarea caravanei făcea obiectul unei organizări detaliate: 382 000 piaştri erau furnizaţi de resurse bugetare, iar restul (135 000 piaştri) de către *dawra*, tur anual în sangeacurile meridionale ale provinciei, în cursul căruia se strângeau sumele necesare.

Datorită acestor eforturi, caravanele puteau porni la drum, cu o relativă securitate, către ţinta unei călătorii care, în total, dura adesea mai mult de un an, ţinând cont de lungimea traseelor, şi care nu decurgea fără mari oboseli şi câteodată fără mari pericole. Cu toate acestea, caravanele adunau un număr foarte mare de pelerini; între 20 000 şi 60 000, după ani, la plecarea din Damasc, unde se strângeau pelerini din Europa, Anatolia şi Levant, între 30 000 şi 40 000 la plecarea din Cairo (pelerini

din Maghreb şi Africa). Acestor caravane li se adăuga cea din Irak. Toate regiunile lumii arabe erau reprezentate în pelerinajul care permitea pelerinilor să parcurgă numeroase ţinuturi, să facă halte, câteodată prelungite, pe drumul către Locurile Sfinte: de exemplu, la Cairo, *hadjdj*-ii făceau pelerinaje la principalele sanctuare, vizitau şeici cunoscuţi, urmau cursuri la al-Azhar şi în marile *madrasa*. Pelerinajul juca rolul de congres islamic şi contribuia mult la unitatea morală a lumii arabe din imperiu.

Contactele pe care le permitea între pelerini sau cu centrele religioase frecventate în cursul călătoriei, atmosfera de fervoare religioasă pe care o întreţinea au avut câteodată consecinţe considerabile asupra evoluţiei lumii arabe: Muhammad bin 'Abdarrahmân al-Guechtoulî, născut către 1720 în Kabylia, a plecat către 1740 pentru a face *hadjdj*-ul, a petrecut douăzeci şi cinci de ani în Egipt, unde a studiat la al-Azhar şi a fost elevul şeicului al-Hifnî. Întors în Algeria către 1770, a întemeiat ordinul Rahmâniyya, care a devenit repede unul dintre cele mai importante din Maghreb. Ahmad bin Muhammad al-Tidjani, originar din Laghouat, şi-a făcut studiile la Fes, a ajuns la Mecca spre 1770, a studiat la Cairo, unde a fost influenţat de Mahmûd al-Kurdî, s-a întors în Maghreb şi a întemeiat în Maroc ordinul Tidjâniyya, menit şi el unei largi răspândiri în Maghreb şi în Africa. Pentru arabi mai ales, pelerinajul contribuia mult la aprofundarea comunităţii culturale fondate pe marile centre religioase care constituiau principalele popasuri ale credincioşilor.: Zîtûna la Tunis, al-Azhar la Cairo, moscheea Omeyyazilor la Damasc.

Lucrările consacrate descrierii acestor călătorii către Locurile Sfinte, atât de tradiţionale şi de numeroase încât au constituit un „gen literar", genul *rihla*, stau mărturie a importanţei religioase şi culturale a acestor deplasări: ele amintesc şi de sentimentul de unitate profundă pe care îl suscita tuturor călătorilor veniţi din Occident şi din Orient faptul că, oricare ar fi fost diferenţele locale ale provinciilor, exista o aceeaşi dinastie care domnea asupra unui aceluiaşi imperiu, de la frontiera marocană la frontiera iraniană.

Evoluţia provinciilor arabe

Pornind de la organizarea destul de uniformă pusă în funcţiune după cucerire, ale cărei trăsături esenţiale tocmai le-am amintit, provinciile arabe ale Imperiului otoman au cunoscut o evoluţie care le-a condus, în secolul al XVIII-lea, la statute foarte diferite. Această diversitate nu trebuie să ne surprindă.

Pe de o parte, teritoriile care vor deveni provincii ale Imperiului otoman cunoscuseră, înainte de cucerire, destine foarte diferite. Unele fuseseră cadrul în care se dezvoltaseră state organizate, care avuseseră câteodată o importanţă mediteraneană: era cazul Tunisiei, care fusese inima statului hafsid întemeiat în 1228, înglobând Constantina şi Bougia la vest, Tripoli la est, şi care chiar restabilise titlul califian; era şi cazul Egiptului, care cunoscuse sub mameluci (1250-1517) una dintre perioadele cele mai strălucite ale istoriei sale, puterea sultanilor din Cairo întinzându-se atunci

asupra Palestinei, Siriei şi asupra unei părţi din Arabia. În aceste două state, tradiţiile statale erau puternice şi anumite instituţii sau moduri de guvernare au supravieţuit cuceririi otomane. Alte provincii depindeau deja de state mai mari şi nu aveau, înainte de otomani, decât o administraţie de provincie: era cazul Siriei (Alep, Damasc, unde îşi aveau reşedinţa reprezentanţi ai sultanului mameluc de la Cairo), al Palestinei şi a unei părţi din Arabia. Începând din 1250, Irakul căzuse sub o dominaţie ne-arabă; el fusese pustiit în 1401 de Tamerlan, apoi trecuse de la mongoli la turkmeni, apoi la safavizi (în 1502); în timpul acestei întregi perioade, fusese deci ataşat lumii iraniene. Maghrebul central, regiune care poartă astăzi numele de Algeria, era împărţit între Maroc şi Tunisia, două state a căror strălucire domina Maghrebul. Trecuturi istorice atât de puţin asemănătoare nu puteau să nu aibă un efect asupra sorţii acestor teritorii atunci când au fost integrate în imperiu.

Alte elemente au jucat un rol important în evoluţia provinciilor arabe. Geografia, şi mai ales depărtarea faţă de centrul imperiului, a fost fără îndoială un factor decisiv, căci intervenţia puterii sultanale era în mod inevitabil mai eficace în provinciile apropiate decât în provinciile cele mai îndepărtate: Alepul şi-a păstrat în timpul acestor trei secole statutul său „clasic" de provincie, în timp ce Tunisia şi Algeria au evoluat în forme foarte accentuate de autonomie, iar Yemenul chiar a ieşit din imperiu. Fără îndoială, condiţiile locale, economice şi sociale, au avut şi ele o influenţă asupra modului în care provinciile s-au transformat de-a lungul acestei perioade de trei secole. În lipsa studiilor globale asupra diferitelor provincii arabe în epoca otomană, aceste elemente rămân, din păcate, destul de neclare.

Un ultim element ar trebui să fie, în mod normal, luat în considerare: politica urmată de Sublima Poartă în relaţiile cu provinciile. Ea a fost în mod sigur variată, după caz şi epocă, însă, din păcate, nu cunoaştem decât puţine lucruri despre aceasta, atât despre politica conducerii centrale faţă de provincii, cât şi despre acţiunea în sine a reprezentanţilor Porţii pe plan local, nici unul dintre fondurile de arhivă a căror analiză ar îngădui lămurirea acestor probleme nefiind până astăzi obiectul unui studiu aprofundat.

Astfel, o parte dintre resorturile esenţiale ale evoluţiei provinciilor ne scapă într-o oarecare măsură. Cel puţin, putem constata extrema varietate a situaţiilor lor în raport cu centrul imperiului în secolul al XVIII-lea, varietate ce face dificilă orice descriere globală. Sunt deci „cazuri" pe care le vom prezenta, amintind de situaţii ce merg de la subordonarea cea mai „obişnuită" faţă de autoritatea Sublimei Porţi (Alep) până la autonomia cea mai afirmată (Tunisia), într-o ordine care pare să indice în ce măsură vigoarea autonomismelor locale şi, invers, posibilitatea pentru Poartă de a reacţiona împotriva tendinţelor centrifuge, par a fi legate, în cele din urmă, mai cu seamă de depărtarea mai mult sau mai puţin mare a provinciilor în raport cu centrul imperiului.

Administrație directă la Alep

Provincia Alepului era prea aproape de centrul puterii și prea importantă din punct de vedere strategic (din moment ce prin ea se făcea accesul la toate provinciile asiatice și africane) pentru ca guvernarea imperială să nu fie intens preocupată de soarta ei. Până în secolul al XIX-lea, ea a fost guvernată, în mod normal, de *wâlî* trimiși de la Istanbul, unde conducerea avea mijloace de a reacționa rapid la evenimente, ceea ce i-a permis să-și păstreze autoritatea în fața forțelor locale și să evite ca reprezentanții săi să-și câștige o autonomie prea mare. În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, pașalele de Alep au fost înalți demnitari care au avut o activitate arhitectonică remarcabilă: vezi marile *waqf*-uri și marile construcții ale lui Khusrû Pașa, Muhammad Pașa Dûqakînzâde, Ipșîr Pașa. Mai târziu, durata scurtă a șederii în Alep (de la trei luni la un an) le-a permis mai greu să se exprime în mari realizări, fiind preocupați mai cu seamă de recuperarea investiției inițiale, care era importantă, căci Alepul, al patrulea oraș al Imperiului otoman, îl costa pe titularul său între 200 000 și 240 000 piaștri.

Titularul guvernoratului de Alep rămânea un personaj important, înconjurat de onoruri considerabile: el se bucura de o întâmpinare fastuoasă din partea populației, care ieșea înaintea lui în afara orașului, în timp ce salvele de artilerie trase din Citadelă îi salutau sosirea la post. Însă mijloacele sale de acțiune erau destul de limitate. El nu mai putea conta pe timarioți, titulari de „fiefuri", sistem ce încetase să mai funcționeze satisfăcător de la sfârșitul secolului al XVI-lea. Abandonarea, deja veche, a sistemului *devșirme*, intrarea „civililor" în corpul de ieniceri făcuseră, de asemenea, greu de folosit *ocak*-ul: în afară de câteva sute de ieniceri care ocupau Citadela, acest corp era compus mai ales din pseudomilitari sau din civili care îi căutau protecția. Neputând să utilizeze forțele tradiționale, *wâlî*-ii nu puteau conta decât pe forțele locale, cantonate în sate sau în oraș, și recrutate dintre kurzi, turcomani, karamanlii și maghrebieni.

Pe de altă parte, forțele locale au contribuit în egală măsură la limitarea autorității pașalelor. *Mutasallim*-ul era ofițerul care îl reprezenta pe *wâlî* în absență, împrejurare frecventă în secolul al XVIII-lea, atunci când guvernatorul era în campanie sau când se schimba titularul postului. El era desemnat deseori dintre mai-marii orașului, câteodată chiar de înseși notabilitățile *(a'yân)*. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, *mutasallim*-ul cumula câteodată funcțiile sale cu cele ale *muhassil*-ului, principalul funcționar financiar, ceea ce îi conferea o foarte mare autoritate. *Wâlî*-ul trebuia să țină seama și de Divan, compus din ofițerii principali și din notabilitățile locale, al cărui rol era consultativ, însă care își putea afirma autoritatea exprimând interesele populației urbane.

Puterea reală a *wâlî*-ului era deci limitată de slăbiciunea mijloacelor de care dispunea. De la jumătatea secolului al XVII-lea, nesupunerea ienicerilor a avut efecte redutabile, iar în 1657 ei au susținut o revoltă împotriva conducerii centrale. Pe de altă parte, autoritatea sa nu acoperea întregul teritoriu care, în principiu, depindea de el. Zonele de cultură sedentară nu se întindeau mai mult de treizeci de mile în jurul

Alepului: mai departe, ţinutul era dominat de triburi beduine, Mawâlî, Hadîdî, federaţia 'Anaza, asupra cărora *wâlî*-ul avea un control din ce în ce mai redus şi cărora trebuia să le plătească ajutorul. Un „prinţ al arabilor", însărcinat cu apărarea împrejurimilor Alepului împotriva incursiunilor beduinilor din deşert, era numit de paşă şi primea o retribuţie importantă. Poarta era deci silită să recunoască puterile locale autonome, în a căror cooperare spera pentru întărirea securităţii.

În faţa paşalelor şi a conducerii otomane, notabilităţile din Alep aveau un rol important, iar marile familii locale – al căror prestigiu s-a perpetuat de multe ori până în zilele noastre, – Amîrî, Kawâkibî, Tahazâde, au putut câteodată să înscrie în „peisajul urban semnul puterii lor[1]". Autoritatea lor provenea în mod firesc mai întâi din monopolul pe care îl aveau asupra funcţiilor religioase: principalele ulemale aparţineau acestor familii. În afară de autoritatea morală conferită în faţa populaţiei de aceste funcţii, însă şi faţă de putere (prin participarea la consilii), ulemalele obţineau mari profituri din patronarea oficială şi din gestiunea *waqf*-urilor, care erau extrem de profitabile. Pe de altă parte, notabilităţile din Alep puteau să-şi asigure o parte importantă din controlul asupra pământului şi a veniturilor acestuia, în cadrul sistemului de *malikâne* (teren arendat pe viaţă), care se înfiinţase către sfârşitul secolului al XVII-lea. La finele secolului următor, notabilităţile din Alep deţineau mai bine de 65% din totalul de *malikâne*-le, din care jumătate se aflau în stăpânirea a trei familii: Tahazâde, Şahbandarzâde, Hankarlizâde. Şi alte familii influente de *ulemale* erau reprezentate în aceste 65%: Fansazâde, Kawâkibî, Trabulsî. În afară de *malikâne*-le, stăpânirea pământului putea fi asigurată prin *waqf*-uri.

Activitatea economică a Alepului şi rolul său comercial au îngăduit şi altor familii de notabili să acceadă la o putere financiară considerabilă. Cel mai marcant exemplu de mare comerciant din Alep este *hâdjdj* Mûsâ al-Amîrî, a cărui bogăţie şi putere ne sunt revelate de numeroasele monumente pe care le-a construit sau le-a cumpărat în Alep şi de un *waqf* deosebit de important (constituit în 1763), în care sunt menţionate case, hanuri, băi de aburi, prăvălii, ateliere textile (*qaysariyya*), vopsitorii, situate de multe ori în apropiere de moscheea pe care a construit-o în proximitatea centrului comercial al oraşului şi dintre care un mare număr au rezistat până în zilele noastre[2]. Că anumite dintre aceste familii nu au avut destinul strălucit al familiilor Djalîlî din Mosul sau 'Azm din Damasc, s-a datorat fără îndoială rezistenţei guvernării otomane în faţa unei evoluţii care ar fi scos de sub controlul său direct o provincie atât de esenţială şi de apropiată.

În jocul politic care se desfăşura la Alep şi în care paşalele nu au fost, de multe ori, decât observatori, în decursul ultimelor decenii ale secolului al XVIII-lea, un rol decisiv a fost jucat de două fracţiuni urbane, cea a şerifilor (*aşrâf*) şi cea a ienicerilor. Mărirea efectivelor lor, care nu era limitată, diversitatea compoziţiei sociale ne interzic să le considerăm ca „un partid închis, şi chiar organizat" (J.-P. Thieck). Însă într-un

[1] J.-P. THIECK, „Décentralisation ottomane", în *Mouvements communautaires et espaces urbains au Machreq*, Beirut, 1985, p. 119.

[2] Acest *waqf* a fost studiat de J. TATE în *Une* waqfiyya *alépine au XVIII-e siècle*, lucrare de masterat, Aix, 1982 (în curs de publicare). Vezi şi THIECK, 144.

oraş în care structura socială avea puţine elemente de organizare, aceste două nebuloase permiteau diferitelor secţiuni din populaţie să se regrupeze şi să se opună. Aşa cum am văzut, ienicerii decăzuseră ca forţă militară, însă deveniseră un grup politic în care intraseră foarte mulţi orăşeni, cărora afilierea la corpul de ieniceri le asigura o protecţie care justifica contribuţiile financiare suportate. Către sfârşitul secolului al XVIII-lea, se pare că numărul ienicerilor se situa între 4 000 şi 8 000. Ienicerii aveau meserii, dintre care unele erau destul de modeste, de exemplu, tăbăcari şi măcelari. Cartierele în care se aflau aparţineau zonei suburbane, situate la est de Citadelă: considerate mai degrabă populare, ele adăposteau activităţi puţin prestigioase şi erau locuite de o populaţie care avea deseori o origine rurală recentă, fie că era vorba de foşti ţărani sau de foşti beduini. Ienicerii, care nu mai erau supuşi obligaţiunilor cu caracter militar de odinioară, beneficiau de un anumit număr de privilegii şi scutiri: nu puteau fi judecaţi şi pedepsiţi decât de ofiţerii lor, iar afilierea la *ocak* asigura o protecţie eficientă împotriva multor abuzuri, care apăsau asupra supuşilor.

Şerifii, ca descendenţi ai Profetului, beneficiau de respect, de privilegii şi scutiri care fuseseră confirmate de otomani şi care trezeau destule invidii pentru ca mulţi musulmani să încerce să fie admişi printre ei. Una dintre principalele obligaţii ale sindicului lor (*nakîb*) era să ţină un registru ce păstra numele şi genealogia şerifilor şi care înregistra noii membri la naşterea acestora. Însă neglijenţa (câteodată interesată) a *nakîb*-ilor, ca şi creşterea naturală explică înmulţirea treptată a acestora. Numărul lor este greu de evaluat: călătorii avansează cifre care merg de la 4 000 la 60 000, probabilitatea fiind fără îndoială mai apropiată de primul număr decât de al doilea. Îi întâlnim în toate clasele sociale din Alep, însă se pare că se bucurau, în general, de un statut social mai ridicat decât ienicerii. În general, aveau activităţi foarte variate (filatori, argintari şi aurari, fabricanţi de ulei, cafegii, măcelari), înregistrând o mare frecvenţă în meseriile textile. Din punct de vedere geografic, se pare că erau mai puţin grupaţi decât ienicerii: mulţi locuiau în cartierul aflat la nord de Bâb al-Nasr, însă cum, în decursul conflictelor dintre ieniceri şi şerifi, aceştia din urmă deţineau oraşul *intra muros* şi erau atacaţi aici de ieniceri, care porneau din cartierele lor, trebuie să presupunem că şerifii îşi aveau reşedinţa în general în interiorul zidurilor, în regiunile de habitat mai înstărite.

Totuşi, semnificaţia socială şi politică a acestor conflicte nu se lasă analizată cu uşurinţă, căci existau conflicte în interiorul partidelor. În partida şerifilor, şefii cei mai importanţi îşi aveau opozanţii lor: Çelebi Efendi Tahazâde s-a ciocnit de marea familie Kawâkibî, Qudsî Efendi, de familia Djâbirî. Partida ienicerilor a cunoscut şi ea, mai ales la începutul secolului al XIX-lea, lupte interne. Pe de altă parte, aceste mişcări nu erau, fără îndoială, numai expresia aspiraţiilor claselor citadine la mai multă dreptate şi securitate: „Şerifii şi ienicerii – concluzionează J. Sauvaget – urmăreau mai puţin să uşureze soarta populaţiei şi mai mult să obţină o libertate de acţiune care să le permită să-şi dezvolte la maximum, în detrimentul compatrioţilor fără privilegii, avantajele asigurate de statutul propriu".

Guvernatorii de Alep au avut dificultăţi din ce în ce mai mari în a-şi impune autoritatea într-un joc politic în care forţele locale se exprimau cu o energie care

obliga deseori conducerea centrală să cadă la învoială cu ele. Unul dintre primele exemple ale reacţiilor locuitorilor Alepului este povestit de cronicari în 1655: informaţi de numirea în provincia lor a lui Ahmad Paşa, care se remarcase prin tirania sa la Konya, aceştia refuză să-l primească în oraşul lor, rezistă două luni la un veritabil asediu şi, în cele din urmă, obţin satisfacţie. Acelaşi scenariu se va repeta de mai multe ori în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi la începutul celui de-al XIX-lea: în 1775, revolta împotriva lui 'Alî Paşa, care este nevoit în final să părăsească oraşul; în 1785, trimiterea unui memorandum la Istanbul, cu plângeri împotriva lui 'Abdî Paşa, care este rechemat; în 1787, refuzarea lui 'Uthmân Paşa, care fusese precedat de zvonul despre abuzurile sale; în 1791, revolta împotriva lui Kûsâ Mustafâ, care este scos în afara oraşului şi înlocuit. Mai rău, între 1795 şi 1798, un notabil din Alep, Ibrâhîm Agha Qattâr Aghasî, responsabil financiar (*muhassil*), este numit *mutasallim* interimar pentru o perioadă ce va dura trei ani, timp în care, în absenţa paşei, Poarta i-a recunoscut *de facto* autoritatea asupra oraşului.

Însă mai ales, timp de aproape o jumătate de secol, conflictele locale vor avea drept cadru esenţial, într-o manieră care este o caracteristică a „vieţii politice" din Alep, rivalitatea dintre ieniceri şi şerifi, al cărei sens va rămâne destul de obscur, rădăcinile sociale, economice şi culturale ale acestor solidarităţi şi tensiuni scăpându-ne. Din această serie confuză de tulburări reţinem câteva episoade importante: în 1770, are loc o bătălie între ieniceri şi şerifi; şerifii se revoltă împotriva *mutasallim*-ului, refuză intrarea lui 'Abd al-Rahmân Paşa; trei sute (?) de şerifi sunt ucişi, iar *nakîb*-ul este înlăturat împreună cu mai mulţi funcţionari. În 1798, ienicerii masacrează un mare număr de şerifi într-o moschee: războiul civil, care va dura două luni şi jumătate, îi opune pe şerifi, retraşi în oraş, ienicerilor, instalaţi în cartierele exterioare Bânqûsa şi Bâb al-Nayrâb, şi pare să decurgă în avantajul celor din urmă. La sfârşitul lui 1802, un nou conflict: ienicerii părăsesc Alepul. În 1805, izbucnesc tulburări în oraş, care este împărţit între adversari: şerifii sunt în cele din urmă desfiinţaţi ca factor politic major, iar ienicerii îşi asigură o întâietate care va dura opt ani. În 1813, sultanul Mahmûd al II-lea încredinţează guvernoratul de Alep lui Djalâl al-Dîn Paşa; noul *wâlî* a poruncit masacrarea a douăzeci de şefi ai ienicerilor, apoi executarea şi sughiunirea altor câţiva.

De fapt, la Alep, o eră nouă va începe o dată cu aceste prime decenii ale secolului al XIX-lea. Din acest punct de vedere, marea revoltă din 1819 constituie în acelaşi timp punctul culminant şi ultima manifestare a mişcărilor populare din Alep. Mari dificultăţi economice, repetate abuzuri îi vor face pe locuitorii Alepului să se revolte împotriva lui Khûrşîd Paşa, pe 23 octombrie 1819. Rezistenţa a fost însufleţită de un consiliu de notabili condus de Muhammad Agha Khûdja. Timp de o sută una zile, oraşul a rezistat unui asediu în regulă, dus de patru paşale şi de mai bine de zece mii de soldaţi, însă, lipsit de alimente şi de apă, el a capitulat (1 februarie 1820). Ienicerii şi şerifii, care îşi avuseseră contribuţia lor la rezistenţă, se vor linişti, ca întregul oraş, în cadrul readucerii ordinii pe care puterea sultanală o va duce treptat la bun sfârşit în toate provinciile în care autoritatea sa se exercita în mod efectiv.

POTENTAŢI LOCALI ŞI CVASI-DINASTII DE PROVINCIE

În ciuda reacţiilor câteodată vii ale populaţiei supuse, Alepul, până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, rămăsese condus de la centrul imperiului. Cu totul altfel s-a întâmplat în cazul provinciilor care constituiau o zonă mai îndepărtată, din Palestina până în Siria centrală şi Irak, unde vedem apărând, în secolul al XVIII-lea, potentaţi (în Palestina) şi chiar, sub forme foarte diverse, cvasi-dinastii (în munţii libanezi, la Damasc, Mosul şi Bagdad), cu toate acestea, fără a fi contestată autoritatea conducerii centrale.

Doi oameni influenţi în Palestina: Şeykh Dâhir şi Djazzâr Paşa

În secolul al XVIII-lea, Palestina era împărţită în două unităţi administrative: cea mai mare parte depindea de *eyâlet*-ul de Saydâ (Sidon) (înfiinţat în 1660), iar o parte mai mică o formau sangeacurile meridionale ale provinciei Damascului. Controlul exercitat de puterea centrală se erodase aici, ca în celelalte provincii arabe ale imperiului, din motive asemănătoare: slăbirea autorităţii Sublimei Porţi, mijloace limitate ale *wâlî*-lor, în special în domeniul militar, succesiunea accelerată a guvernatorilor interzicând în orice fel existenţa unei alte politici decât cea a exploatării cât mai rapide a provinciei încredinţate pentru scurt timp (patruzeci de *wâlî* s-au succedat la Saydâ în prima jumătate a secolului al XVIII-lea). În secolul al XVIII-lea, doi oameni influenţi vor reuşi să-şi impună autoritatea, de altfel în condiţii cu totul diferite.

Dâhir al-'Umar, care va domina provincia timp de aproape o jumătate de secol, până în 1775, era originar dintr-o familie locală, Zaydânî, ţărani arabi care trăiau în apropiere de lacul Tiberiada. Autoritatea pe care şi-au dobândit-o treptat se datora apartenenţei lor la facţiunea Qaysî-lor şi atribuţiilor lor de colectori de impozite *(multazim)*, care le asigurau, pe lângă venituri importante, şi o mare autoritate pe lângă guvernanţi. În anii 1730, unul dintre şeicii Zaydânî, Dâhir al-'Umar, a început să constituie o forţă politică, sprijinindu-se pe puterea clanului său, pe mijloacele ce îi asigurau controlul *iltizâm*-ului, folosindu-se însă, în egală măsură, de schimbările care se produceau în economia Palestinei. Dezvoltarea exportului de bumbac, cererea crescândă din partea comerţului francez şi importanţa din ce în ce mai mare a portului 'Akkâ (Acra), în timp ce Saydâ decădea într-o oarecare măsură, au constituit factori noi de care Dâhir a ştiut să ţină seama; el a încurajat cultivarea bumbacului şi, pentru a-şi asigura, pe cât posibil, controlul asupra acestui comerţ, s-a arătat interesat de dezvoltarea 'Akkăi, căreia i-a întărit portul şi apărarea. Din 1745, autoritatea sa stăpânea în 'Akkâ. În anul următor, el a obţinut recunoaşterea oficială: *wâlî*-ul de Saydâ i-a acordat *iltizâm*-ul vămilor din 'Akkâ, ceea ce a făcut din el nu numai responsabilul veniturilor oraşului, ci şi conducătorul legitim. Dâhir a făcut din acest port capitala sa şi a profitat de progresul oraşului, care a devenit, de la mijlocul secolului, cel mai important din Palestina din punct de vedere economic şi politic, centrul de gravitaţie al provinciei mutându-se din interior către coastă. Chiar dacă, în principiu, era subordonat *wâlî*-ului şi solicita, din acest motiv, mandatul indispensabil

exercitării autorității sale, Dâhir guverna de fapt cea mai mare parte a provinciei, în mod direct sau nu. În 1742, Poarta a apelat la Sulaymân, *wâlî* de Damasc, pentru a-l elimina pe Dâhir, însă fără succes. În anii care au urmat, puterea lui Dâhir s-a consolidat, iar el s-a folosit de sprijinul pe care îl avea la Istanbul pentru a preîntâmpina amenințările ce planau asupra lui. În 1762, Poarta a încercat să oprească creșterea puterii lui Dâhir, punând Haifa sub controlul *wâlî*-ului de Damasc, adversar mai redutabil pentru Dâhir decât slabul guvernator de Saydâ, însă Dâhir a pus stăpânire pe cetate și i-a trimis înapoi pe funcționarii pe care Poarta sau Damascul îi trimitea aici pentru a-și exercita autoritatea.

Pentru a-și consolida poziția, Dâhir s-a apropiat de 'Alî Bey, care devenise practic independent de Poartă în Egipt. Atunci când, în 1771, emirul a început operațiunile pentru cucerirea Siriei, Dâhir l-a ajutat din punct de vedere militar și a profitat de greutățile conducerii otomane pentru a încerca să se facă recunoscut, de această dată oficial, ca guvernator al Palestinei: nu a reușit să se facă numit *wâlî* de Saydâ, însă, în ianuarie 1774, la Damasc a fost încheiat un acord, prin care Poarta ierta acțiunile din trecut ale lui Dâhir și îi acorda sangeacurile Nâblus, Gaza, Ramleh, Jaffa și 'Ajlûn cu titlu de *iltizâm*, și *eyâlet*-ul de Saydâ ca *malikâne*. Proclamația a fost făcută la Damasc pe timp de trei zile, iar Dâhir a primit la 'Akkâ ordinul sultanal și haina de onoare care îl însoțea. Triumful său avea să fie de scurtă durată. Semnarea tratatului de la Kuciuk Kainargi cu Rusia (1774) i-a redat conducerii otomane libertatea de mișcare, în timp ce eșecul final al lui 'Alî Bey îl izola pe Dâhir pe plan local. Poarta l-a folosit pe Muhammad Bey Abû Dhahab, care îi urmase în Egipt lui 'Alî Bey după ce îl înlăturase, pentru a pune capăt acțiunilor lui Dâhir. În martie 1775, Muhammad Bey invada Palestina, în timp ce Poarta trimitea la 'Akkâ o expediție comandată de Hasan Pașa. În august 1775, Dâhir a fost nevoit să fugă din capitala sa. El a fost ucis de unul dintre propriii săi mercenari.

O dată cu moartea sa, starea de autonomie pe care o crease a luat sfârșit: teritoriile sale s-au întors la provinciile Damasc și Saydâ. Pentru a aprecia natura relațiilor care se instauraseră între conducerea centrală și un dinast local, este util de observat că Dâhir, care nu era din punct de vedere oficial decât un *multazim*, nu încercase niciodată să-și asume un titlu ce nu corespundea statutului său, cu toate că se străduise de multe ori, însă fără succes, să obțină o numire ca *wâlî*. El se străduise să evite orice conflict direct cu Poarta și să mențină antagonismele cu guvernatorii de provincie la un nivel local. Chiar atunci când se aliase cu 'Alî Bey, el își prezentase Porții acțiunea ca o măsură defensivă împotriva pașei de Damasc. La rândul său, Poarta, continuând să refuze cu obstinație ridicarea sa la rangul de *wâlî* și străduindu-se să-i distrugă autoritatea, s-a abținut a-l considera un rebel. Astfel, aproape până la sfârșit, cele două părți au păstrat cu grijă ideea falsă că Dâhir „era, în cel mai rău caz, mai degrabă un *multazim* încăpățânat și incomod", care trebuia readus la locul său, sau chiar eliminat, și nu „un rebel veritabil". Atunci când Poarta s-a hotărât în cele din urmă să folosească mijloace militare pentru a scăpa de Dâhir, ea s-a dovedit capabilă să-i zdrobească puterea și să restaureze autoritatea otomană în Palestina[1].

[1] A. Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Ierusalim, 1973, pp. 51-53.

După Dâhir, Palestina a fost stăpânită de un personaj a cărui autoritate s-a sprijinit pe demnitatea pe care Dâhir nu o putuse dobândi, cea de *wâlî*. Ahmad, mameluc de origine bosniacă, își făcuse cariera în Egipt, în serviciul lui 'Alî Bey al-Kâbir, unde căpătase porecla de Djazzâr („Măcelarul"), sub care a devenit celebru. Despărțindu-se de stăpânul său în 1768, el s-a pus în serviciul Porții, a participat la operațiunile organizate împotriva lui Dâhir, iar în cele din urmă a fost numit *wâlî* de Saydâ în 1775, pentru a reinstaura aici autoritatea otomană: confirmat în mod regulat în fiecare an, el a rămas în funcție până în 1804. Însă el s-a instalat la 'Akkâ, din care Dâhir făcuse un oraș puternic și prosper, și de aici a încercat să-și formeze un principat ce se întindea asupra Palestinei și a sudului Siriei.

Pentru a-și realiza această ambiție, Ahmad al-Djazzâr s-a preocupat mai întâi de obținerea controlului asupra forțelor locale, cu o energie și o asprime care i-au confirmat în Palestina porecla pe care o adusese cu el din Egipt. Înlăturarea clanului Zaydânî, care rămăsese foarte puternic în Galileea, și a fiilor lui Dâhir a fost încheiată în 1776, atunci când 'Alî Dâhir a fost executat. Djazzâr s-a străduit să zdrobească autonomia populației șiite Metouali ce locuia în interiorul ținutului, dincolo de orașele Tyr (Sûr) și Saydâ, în partea de sud a Libanului de azi, populație căreia Dâhir nu reușise niciodată să-i impună autoritatea sa, dar pe ai cărei cavaleriști îi folosise împotriva *wâlî*-ului de Damasc și a aliaților săi druzi. În 1781, o mică armată trimisă împotriva Metouali-ilor i-a dezorganizat, Djazzâr fiind în măsură după aceea să controleze, din punct de vedere militar și fiscal, această populație turbulentă. Fără a fi capabil să stăpânească pe deplin populațiile beduine din Palestina, Djazzâr a reușit, cu ajutorul unor operațiuni preventive și represive, să asigure protecția zonelor sedentare și să oprească pătrunderea de noi triburi nomade. De asemenea, Djazzâr a obținut un succes relativ în efortul său de a limita autoritatea pe care Șihâb-ii o aveau în munții libanezi. Stăpânirea pe care și-o asigurase în zona de coastă, unde controla Beirutul și Saydâ, autoritatea pe care-a exercitat-o începând din 1785 la Damasc i-au permis izolarea muntelui și a cantoanelor druze din Șouf, aflat în interiorul ținutului, în dreptul celor două porturi. În fine, Djazzâr a știut să-și impună autoritatea la Damasc și să inverseze relațiile care făcuseră până atunci din Saydâ un port subordonat Damascului, mai ales în perioada dominației 'Azm-ilor. Convins de faptul că nu își putea impune autoritatea în Palestina decât dacă domina Damascul, Djazzâr a reușit să se impună unei conduceri otomane ce ezita în mod evident să concentreze în mâinile sale o asemenea autoritate: în 1785, un ordin imperial l-a numit pe Djazzâr *wâlî* de Damasc, în timp ce doi locotenenți ai săi, Salîm și Sulaymân, erau instalați la Saydâ și la Tripoli. Djazzâr controla acum întreaga „Sirie mare". El a păstrat-o în stăpânirea sa aproximativ douăzeci de ani, cu intervale în care Istanbulul reușea să-l îndepărteze temporar din Damasc: el a fost efectiv *wâlî* de Damasc în 1785, în 1790-1795, în 1798 și în 1803. Oricât de mare ar fi fost dorința guvernării centrale de a-i limita autoritatea, aceasta trebuia să țină seama de puterea lui pe plan local și în special de faptul că era unul dintre puținii oameni în stare să organizeze pelerinajul, care era una dintre preocupările principale ale conducerii în această regiune.

Puterea lui Djazzâr se baza mai întâi pe capacitatea sa de a pune în mișcare o administrație relativ eficientă, ce putea frâna declinul provinciei, ceea ce explică

faptul că guvernarea centrală s-a resemnat să-l accepte timp de treizeci de ani. Această eficacitate îşi avea, fireşte, reversul său: presiunea fiscală, agravată atât de mult încât felahii ar fi trebuit să plătească până la două treimi din veniturile lor, a dus la o sărăcire pe care martorii vremii o constată (fără îndoială, cu o oarecare exagerare, pesimismul fiind obişnuit la observatorii străini): „Acest ţinut frumos este acum în starea cea mai jalnică – nota un raport consular din 1790. Mutualişii care îl cultivă în parte sunt aproape distruşi; druzii [...] sunt împinşi în munţii inaccesibili tiranilor şi neroditori [...]. Locuitorii sedentari au fost răpuşi de revoluţii, mizerie şi tiranie, iar cei rămaşi pot cu greu să cultive un sfert din acest frumos ţinut[1]".

Însă politica comercială a lui Djazzâr dovedeşte în egală măsură o capacitate evidentă de a înţelege economia ţării şi de a profita de aceasta. Djazzâr s-a străduit să stabilească în folosul său un monopol asupra comerţului Palestinei, fapt ce anunţa, într-o oarecare măsură, politica pe care o va adopta Muhammad 'Alî în Egipt, câteva decenii mai târziu. Începând din 1785, Djazzâr luase măsuri pentru a monopoliza bumbacul şi grânele. Datorită extinderii autorităţii sale asupra Damascului, el şi-a putut propune să extindă acest monopol şi la grânele din Hauran. În 1790, el a ordonat ca producţia să nu fie vândută decât funcţionarilor săi din 'Akkâ şi a instituit un control strict în sate şi în porturi. La sfârşitul aceluiaşi an, el a mers până la a expulza negustorii francezi din 'Akkâ şi Saydâ. Dezvoltarea monopolurilor şi a taxelor vamale, exploatarea satelor i-au asigurat lui Djazzâr mijloacele financiare care i-au îngăduit să-şi alcătuiască o armată puternică şi să întărească fortificaţiile din provincia sa: astfel, el a fost în măsură să ducă pe plan local o politică de autoritate, al cărei succes l-am constatat, şi să asigure protecţia caravanei *hadjdj*-ului, care era una dintre atribuţiile sale esenţiale. Revolta din 1789, condusă de locţiitorul său Salîm, cu complicitatea posibilă a Porţii şi cu sprijinul emirului druz Yûsuf al-Şihâbî, a arătat fragilitatea forţelor militare pe care se baza Djazzâr, mercenarii şi mamelucii. O dată victorios, Djazzâr şi-a constituit o armată care şi-a dovedit măsura atunci când, în 1799, Bonaparte a invadat Palestina cu 10 000 de oameni şi a eşuat în faţa rezistenţei lui Djazzâr, retras în 'Akkâ, ale cărei ziduri fuseseră întărite. În afara hotărârii şi a curajului personal arătate de Djazzâr, atunci în vârstă de şaizeci şi cinci de ani, acest eveniment a dat şi dovada solidităţii edificiului politic, economic şi militar pe care paşa începuse să-l construiască cu douăzeci şi cinci de ani în urmă, şi care nu a luat sfârşit decât în 1804, o dată cu moartea sa.

Relaţiile lui Djazzâr cu Poarta sunt de o complexitate care ne face să ne amintim de cazul lui Dâhir. Conducerea otomană apelase la el pentru a-l îndepărta pe Dâhir şi avea nevoie de un guvernator suficient de energic pentru a-şi restabili autoritatea asupra Palestinei. Însă poziţia pe care şi-a asigurat-o curând Djazzâr a condus Poarta ia intenţia de a-l transfera într-un post unde ar fi fost un subordonat mai uşor de manevrat. Fără succes: în 1782, el era numit *wâlî* în Bosnia, însă a refuzat să se ducă acolo; în 1784, se dorea trimiterea lui în Egipt împotriva beilor, însă el a evitat capcana; în 1788, numit *wâlî* de Raqqa, a refuzat să părăsească 'Akkâ. Oricât de

[1] Citat de COHEN, *Palestine in the 18th Century*, p. 325.

tensionate ar fi fost însă câteodată relațiile sale cu Poarta, Djazzâr nu a fost niciodată denunțat, în mod deschis, ca rebel, în afară de 1803, când pașa a asediat Jaffa, în contradicție cu ordinele primite de la Istanbul; fără a se tulbura pentru atât, Djazzâr și-a dus până la capăt asediul, iar Poarta s-a resemnat. În afara acestor perioade problematice, relațiile dintre Djazzâr și Poartă s-au conformat aparent la ceea ce era uzanța dintre un pașă și sultan. În fiecare an, confirmarea lui Djazzâr ca *wâlî* de Saydâ era reînnoită cum se cuvine. Djazzâr informa Istanbulul asupra celor întâmplate în provincie, în formele tradiționale de respect. Deși a întârziat câteodată cu plata obligațiilor financiare față de Trezoreria imperială, el s-a achitat, în total, într-un mod destul de satisfăcător. Oricât de bănuitor ar fi fost în ceea ce privește intențiile reale ale Porții față de el, Djazzâr nu și-a dorit să rupă relațiile cu aceasta; aproape complet liber în mișcări în provincia sa, el menținea aparențele loialității și ale supunerii față de sultan. La rândul ei, Poarta nu își făcea, bineînțeles, nici o iluzie cu privire la supunerea lui Djazzâr; ea s-ar fi folosit bucuroasă de orice prilej pentru a-și impune voința; nefiind însă în stare să o facă, a acceptat situația „cu condiția ca veniturile provinciale să fie plătite repede și ca formele cuvenite de respect să fie urmate". Poarta nu putea decât să remarce faptul că, sub autoritatea lui Djazzâr, *eyâlet*-ul de Saydâ redevenise o provincie în care domnea ordinea și a cărei administrație era eficientă.

Familia 'Azm: o cvasi-dinastie la Damasc

În secolul al XVIII-lea, au apărut un fel de dinastii într-un anumit număr de provincii din această margine de Orient Mijlociu a imperiului, totuși fără ca Poarta să piardă total puterea de a interveni în alegerea pașalelor. În cursul primelor decenii ale secolului al XIX-lea, efortul de reorganizare a imperiului a avut drept rezultat restaurarea unei administrații directe de către conducerea centrală: la Damasc (unde ultimul pașă 'Azm, 'Abdallah, a guvernat în 1807-1808), la Bagdad (în 1831), la Mosul (în 1834)[1].

În provincia Damascului, ca și în restul imperiului, declinul otoman din secolul al XVII-lea își lăsase urmele. Scurtimea duratei funcției guvernatorilor (șaptezeci și cinci de pașale în acest secol) contribuise firesc la micșorarea autorității lor. Miliția

[1] În cazul a ceea ce a devenit Libanul, emergența familiilor locale s-a produs foarte devreme, fără îndoială din cauza specificului muntos al regiunii, care o făcea o fortăreață aproape de necucerit și care favoriza autonomiile. Suzeranitatea exercitată de guvernanții de la Damasc sau Saydâ rămânea deci adesea teoretică. Familia druză Ma'nide, care apare înainte de 1517, va constitui mai târziu un emirat al cărui apogeu se situează în timpul lui Fakhr al-Dîn al II-lea (1590-1635), care a purtat titlul de *sultân al-barr* și care a fost recunoscut drept conducător al unui teritoriu arab care se întindea de la marginile Alepului la cele ale Ierusalimului. Otomanii au reușit să pună capăt autorității sale în 1634. După familia Ma'nide, hegemonia în munții libanezi trece la familia Șihâb, ai cărei membri erau la origine musulmani sunniți. Autoritatea lor a început o dată cu Haydar Șihâb (care avea legături de familie cu clanul Ma'nide), în ultimii ani ai secolului al XVII-lea și până în 1732; aceasta s-a afirmat cu Yûsuf (1770-1789), însă mai ales cu Bașîr al II-lea, care va stăpâni munții libanezi din 1789 până în 1841, până la depunerea sa de către Sublima Poartă. După scurta „domnie" a lui Bașîr a III-lea, otomanii au încercat să pună Libanul sub directa lor administrare (1842), însă au trebuit să accepte sistemul dublului caimacanat, creștin și druz (vezi Dominique Chevallier, *La Société du mont Liban*, Paris, 1971; P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, Cornell, 1966; Kamel S. Salibi, *The Modern History of Lebanon*, New York, 1977).

era recrutată din ce în ce mai mult pe plan local, iar indigenii se înscriau, plătind pentru aceasta, pentru a beneficia de protecţia sa şi de privilegii: astfel, aceasta era din ce în ce mai greu de manevrat. Conflictele cu guvernatorii, aşa cum am văzut mai sus, s-au înmulţit. În 1658-1659, conducerea a trimis mai multe sute de ieniceri imperiali (*kapı kulu*) la Damasc, unde aceştia au preluat controlul Citadelei, al porţilor şi al centrelor vitale ale oraşului. Două corpuri de ieniceri au coexistat de atunci la Damasc, *kapı kulu* şi ienicerii locali (*yerliyya*) recrutaţi după principii diferite şi reprezentând interese şi chiar cartiere diferite: *yerliyya*, legaţi de populaţia locală, se sprijineau pe cartierele exterioare Sûq Sârûjâ (în nord) şi Mîdân (în sud); ienicerii imperiali, stăpâni ai Citadelei, erau aliaţi cu cartierul *intra muros* 'Amâra. Istoria Damascului va fi în mare parte dominată de conflictul dintre cele două miliţii. În fine, într-un domeniu esenţial pentru conducerea imperială, cel al organizării pelerinajului, situaţia la sfârşitul secolului al XVII-lea nu mai era satisfăcătoare. Din şapte atacuri lansate cu succes împotriva caravanei în acest secol, cinci se produseseră în ultimii treizeci de ani, iar în timpul celui din 1112/1700-1701, caravana fusese practic în întregime distrusă.

Înţelegem deci de ce conducerea centrală dorea să ducă la bun sfârşit efortul de redresare. Numirea lui Nasûh Paşa în 1708 a reprezentat o dată decisivă în istoria Siriei otomane. Începând din 1708, guvernatorul Damascului a fost însărcinat cu comanda caravanei anuale a pelerinajului către Locurile Sfinte: experienţa a părut destul de concludentă pentru ca cele două îndatoriri să rămână de acum înainte unite până la sfârşitul dominaţiei otomane, în 1918. Pe de altă parte, Poarta a concentrat în mâinile guvernatorului de Damasc toate problemele provinciei, pentru a-l face capabil să controleze diferitele forţe locale. În sfârşit, numirea lui Nasûh Paşa a marcat începutul unei epoci în care guvernatorii şi-au păstrat postul o perioadă de timp mai lungă, fără îndoială pentru a întări autoritatea *wâlî*-ilor şi pentru a consolida stabilitatea provinciei: între 1708 şi 1757, nu au fost decât 28 de guvernatori, adică o medie de 1,7 ani pentru fiecare, în loc de 1,3 în secolul precedent.

Fără îndoială, în cadrul acestei politici trebuie plasată instalarea la Damasc a unei veritabile dinastii de paşale, din familia 'Azm. Nu ar trebui deci să interpretăm o atare inovaţie ca un semn de slăbire a autorităţii otomane; dimpotrivă, remarcă K. Barbir, „cei din familia 'Azm au fost numiţi tocmai pentru că aveau calităţile de care statul otoman avea nevoie în încercarea sa de a reorganiza provincia [...]. Ei au fost instrumentele necesare pentru continuarea reorganizării provinciei Damascului, care începuse la sfârşitul secolului al XVII-lea". În această privinţă, reculul aparent al autorităţii centrale este, poate, semnul unei viziuni politice care a condus de altfel la folosirea lui Djazzâr Paşa.

Originile 'Azm-ilor nu se cunosc cu certitudine. Ceea ce pare sigur e faptul că erau o familie stabilită în regiunea Ma'arra, un mic oraş situat la aproximativ cincizeci de kilometri de Alep. Ibrâhîm, strămoşul 'Azm-ilor, a venit aici probabil ca militar (*djundî*) către 1650. La începutul secolului al XVIII-lea, 'Azm-ii erau o familie locală de notabili de ţară. Ismâ'îl, fiul lui Ibrâhîm, a fost guvernator de Ma'arra şi de Hama, apoi *wâlî* de Tripoli şi, în sfârşit, guvernator de Damasc, în 1725. El a fost

fondatorul unei dinastii a cărei autoritate se baza pe trei aspecte: rădăcinile locale, o mare stabilitate a funcției, controlul, în afară de Damasc, al provinciilor vecine, Saydâ, Tripoli și, eventual, Alep. Între 1725 și 1783, dintr-o perioadă de cincizeci și opt de ani, 'Azm-ii și-au exercitat puterea la Damasc timp de patruzeci și șapte de ani. Ismâ'îl Pașa însuși a fost guvernator din 1725 până în 1730, iar în 1730, trei 'Azm ocupau posturile de guvernatori în cele trei provincii de Damasc, Saydâ (Sulaymân, fratele lui Ismâ'îl) și Tripoli (Ibrâhîm, fiul lui Ismâ'îl). După un „interregn" de patru ani, Sulaymân Pașa al-'Azm, fratele lui Ismâ'îl, a fost de două ori pașă de Damasc, din 1734 până în 1738, apoi din 1741 până în 1743. El a fost înlocuit de As'ad Pașa, fiul lui Ismâ'îl, al cărui lung guvernorat (1743-1757) a însemnat apogeul familiei. În 1755, trei 'Azm ocupau din nou trei posturi la Damasc, Tripoli (Sa'd al-Dîn, fiul lui Ismâ'îl) și Saydâ (Mustafâ, alt fiu al lui Ismâ'îl). După un interval de trei ani, guvernoratul de Damasc a fost încredințat lui 'Uthmân (Osmân) Pașa, mameluc al lui As'ad Pașa, pe care, din acest motiv, îl putem considera ca aparținând dinastiei (1760-1771). În fine, Muhammad Pașa al-'Azm, nepot și ginere al lui As'ad, a guvernat de două ori Damascul, cu un scurt interregn între primul său mandat (1771-1772) și cel de-al doilea (1773-1783). Acesta nu va fi ultimul *wâlî* 'Azm la Damasc din moment ce 'Abdallah (fiul lui Muhammad) a fost de trei ori pașă, la granița dintre secole. Să remarcăm și faptul că Sa'd al-Dîn, frate cu As'ad, As'ad însuși, Muhammad și fiul său Yûsuf au fost, în diverse ocazii, guvernatori de Alep.

Nu este ușor de spus dacă 'Azm-ii au reușit să oprească procesul de decădere în care provincia intrase către sfârșitul secolului anterior și să oprească forțele anarhice care acționau. Se pare că notabilii din Damasc au fost în general reținuți. Un exemplu este dat de Fathallâh Efendi al-Falâqinsî (Fathî al-Daftarî), membru al unei familii din regiunea Homs, aflate de multă vreme la Damasc, care a reușit să se ridice până la funcția de trezorier *(daftardâr)* și a cărui influență a ajuns mare la Damasc datorită situației sale de șerif și legăturilor pe care a știut să le stabilească cu populația și cu *yerliyya*. Festivitățile care au însoțit căsătoria fiicei sale în 1743 – șapte zile de serbări la care au fost poftiți pașa, șefii militari, ulemalele, cei din confrerii *(turuq)*, ghildele de meserii, negustorii, *dhimmi*-ii (minoritari, creștini și evrei) și chiar prostituatele – sunt dovada unui prestigiu și a unei popularități cu totul excepționale pentru un localnic care se dădea drept rival al pașei, așa cum reușise Dâhir să facă în Palestina, cu o bază de plecare echivalentă – o importantă funcție administrativă. As'ad Pașa a reușit să-l înlăture în 1746, după ce așteptase trei ani momentul favorabil.

'Azm-ii nu au fost în stare să rezolve problemele interne puse de rivalitatea dintre ienicerii imperiali și *yerliyya*, care sfârșea în conflicte reînnoite fără încetare, ca și în cazul rivalității dintre șerifi și ieniceri la Alep. Enumerarea acestor conflicte ar fi fastidioasă dacă nu am constata că, cu ocazia bătăliilor efective care opuneau cele două miliții, orașul însuși și populația erau direct implicate, cartierele mărginașe *(yerliyya)* împotriva orașului *(kapı kulu)*, locuitorii (cu elementele cele mai sărace ale populației) împotriva autorităților. Incidentele din 1726 și 1730 arată progresul *yerliyya*-lelor. În 1738, aceștia se revoltă împotriva lui Husayn Pașa și obțin

rechemarea sa. În 1740, ei obțin expulzarea *kapı kulu*-ilor. Însă în 1742, Sulaymân Pașa 'Azm ia măsuri împotriva celor mai indisciplinați *yerliyya* (*zorab*), iar în 1746 As'ad Pașa îi supune militar după ce le bombardează cartierele: cinci sute de case sunt jefuite și distruse la Mîdân, *yerliyya* sunt căutați, executați și surghiuniți, iar pașa aduce de la Istanbul un regiment (*orta*) de *kapı kulu*. În 1748, după incidente între *kapı kulu* și șerifi, o nouă represiune se abate asupra *zorab*-ilor. În 1757, izbucnește un conflict violent între *kapı kulu* și *yerliyya*: pedeapsirea *yerliyya*-lelor este deosebit de severă. După cronicarul damaschin Budayrî, 24 000 (!) de case au fost jefuite în Mîdân: „Soldații – adaugă el – nu au lăsat celor mari și celor mici decât alegerea între moarte și temniță [...]. Populația Damascului a fost atinsă în acel an de o nenorocire cum nu mai văzuse din vremea lui Tamerlan[1]". Era sfârșitul *yerliyya*-lelor, însă puterea 'Azm-ilor ajunsese la capăt de câteva luni.

Încercarea făcută de Poartă pentru a stăvili triburile și pentru a le folosi la asigurarea securității drumurilor (mai cu seamă cel al pelerinajului) nu s-a încheiat nici ea decât cu rezultate incomplete. Drumul pelerinajului între Damasc și Hedjaz a fost deseori amenințat de către triburile beduine, iar marea deplasare a triburilor arabe dinspre sud a continuat să amenințe zonele de agricultură sedentară: astfel era tribul 'Anaza, care începuse să emigreze din Arabia către Eufrat. Un semn evident al eșecului otomanilor în acest domeniu îl reprezintă numeroasele atacuri lansate împotriva caravanei pelerinajului, a cărei protecție era una dintre preocupările majore ale Sublimei Porți și deci una dintre misiunile esențiale încredințate pașalelor de Damasc. Între 1700 și 1757, K. Barbir relevă nouăsprezece atacuri în cursul cărora *hadjdj*-ul a fost câteodată împrăștiat sau chiar distrus: în 1732, 40 000 de beduini ar fi atacat caravana; în 1757, catastrofa a fost totală, caravana fiind complet distrusă și mii de pelerini uciși. Pașalele din Damasc nu au avut mai mult succes în stăvilirea puterii în creștere a lui Dâhir, sprijinit de dezvoltarea orașului 'Akkâ.

Putem trasa deci o imagine destul de nesigură despre perioada 'Azm-ilor la Damasc: o administrație mai eficientă, un anume răgaz în anarhie, un mecenat local dezvoltat grație legăturilor cu ținutul și cu capitala sa de provincie. Dar și o micșorare treptată a importanței Damascului și a regiunii sale, în timp ce centrul de gravitație economic și politic se deplasează spre coastă, unde operau Dâhir, apoi Djazzâr, și care, în cele din urmă, va domina din punct de vedere politic Damascul. Dacă totuși Poarta îngăduise perpetuarea acestei dinastii 'Azm, o făcuse pentru că spera că ea putea rezolva, cu autoritatea pe care i-o asigura originea ei locală, problemele pe care le punea provincia.

La rândul lor, 'Azm-ii au știut să folosească autonomia de care beneficiau fără a încerca să meargă prea departe și să riște declanșarea unei reacții a conducerii centrale. Chiar puternicul As'ad Pașa aștepta în fiecare an să-i vină de la Istanbul decizia de reînnoire a autorității sale, iar atunci când, în 1757, Poarta a hotărât

---

[1] A. AL-BUDAYRÎ „al-Hallâq", *Hawâdith*, traducere de M. Mechioukhi: *Evénements quotidiens à Damas*, lucrare de masterat, Aix, 1983, p. 77.

retragerea lui de la Damasc pentru a-l numi la Alep, el s-a supus și s-a dus la noul său post (8 februarie 1757), fără îndoială și pentru că această numire nu îl îndepărta prea mult de centrul puterii familiei. În schimb, atunci când, abia la câteva zile după sosirea sa la Alep, a primit un ordin care îl numea la Cairo (26 februarie), au avut loc, în mod oportun, demonstrații de stradă în favoarea sa, iar pașa a fost confirmat în postul său. Însă manifestările care au întâmpinat venirea sa la Sivas (septembrie 1757) și propriile sale demersuri la Istanbul nu au putut să împiedice de astă dată exilul în afara Siriei, care a fost preludiul executării sale (mai 1758).

Exemplul lui As'ad arată că, într-o mare măsură, Poarta rămânea stăpâna jocului la Damasc: așa cum am observat, succesiunea guvernatorilor 'Azm la Damasc a fost întreruptă în 1730-1734, 1738-1741, 1757-1760, 1772-1773. Conducerea otomană își rezerva posibilitatea de a pune capăt unui aranjament pe care îl menținea atâta vreme cât avea un interes: iar în acest caz, este clar că avea puterea necesară de a o face.

Dinastii în Irak, la Mosul și Bagdad

Cazul provinciilor irakiene este destul de particular în imperiu. Aceste provincii erau relativ îndepărtate de sediul guvernării, fiind în mod inevitabil mai greu de controlat decât zonele mai centrale din Siria și Palestina, care erau situate pe ruta – vitală – a pelerinajului. Pe de altă parte, imperiul era vecin în această zonă cu un stat care, în vremea safavizilor (1502-1736), a fost capabil să-i țină în șah pe otomani, cu care se afla în conflict politic și, în același timp, religios (sunniții împotriva șiiților). Pe nici o altă frontieră, africană sau asiatică, otomanii nu au avut de înfruntat o amenințare militară atât de gravă și de constantă, având în vedere că acest conflict, declanșat la începutul secolului al XVI-lea, a continuat cu întreruperi temporare până în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, otomanii fiind deseori reduși la defensivă[1].

Expansiunea otomană, care a început cu câțiva ani înainte de cucerirea Siriei și a Egiptului, a fost de altfel impusă de desfășurarea puterii safavizilor în direcția Irakului (ocuparea Bagdadului în 1508), sfidare pe care otomanii nu vor întârzia să o observe. Cu toate acestea, au fost necesari treizeci de ani – de la victoria de la Çaldiran (1514) la ocuparea Basrei (1546) – pentru ca otomanii să controleze întregul Irak, sultanul Süleymân făcându-și intrarea în Bagdad în 1534. Cele patru pașalâcuri care au fost organizate la Basra, Bagdad, Mosul și Kirkuk au fost înzestrate cu instituțiile provinciale obișnuite: guvernatori numiți pe un an, cu posibilitatea de reînnoire (au existat 24 de pașale la Bagdad din 1638 până în 1704 și 48 la Mosul, din 1638 până în 1700), însoțiți de ieniceri și de contingentele locale, guvernând cu ajutorul unui *daftardâr* (numit de Istanbul) și al unui Divan și al cadiilor, trimiși în fiecare an din Istanbul. Însă foarte curând au apărut în administrația otomană din Irak simptomele decăderii pe care le-am văzut și în alte părți: reculul autorității pașalelor și al controlului

[1] Conflictele cu Marocul au avut un caracter local și au putut fi controlate de provincia algeriană, problemele interne ale Marocului acaparând de altfel suficient atenția sultanilor saadiți, apoi alauiți pentru a-i împiedica să amenințe în chip durabil Algeria.

acestora asupra forțelor locale (tribale); nesupunerea militarilor (răscoala lui Muhammad al-Tawîl, căpitan de ieniceri în Bagdad, în 1603-1607); manifestarea tendințelor de creștere a autonomiilor locale.

Însă mai cu seamă pericolul extern va zdruncina destul de repede bazele stăpânirii otomane în Irak. *În secolul al XVII-lea, conflictul cu Iranul este reluat: în 1623, sub* safavidul Şâh 'Abbâs, persanii ocupă Bagdadul. Diferitele încercări făcute de otomani pentru a recuceri orașul eșuează și va fi necesară o expediție condusă de sultanul Murâd al IV-lea în persoană în 1638 pentru ca Bagdadul să fie reocupat, pe 25 decembrie 1638, după un asediu care a durat patruzeci de zile. Pacea care s-a semnat în 1639 a permis delimitarea frontierei dintre cele două imperii. Însă Basra nu a fost reintegrată imperiului decât în 1668.

Problemele interne ale Persiei de la începutul secolului al XVIII-lea și cucerirea sa de către afghanul Mahmûd Khan în 1722 au părut să dea otomanilor ocazia unei revanșe asupra puternicului lor vecin. În 1723, sultanul a declarat război Persiei și a pornit o ofensivă împotriva ei, condusă de Hasan, pașa de Bagdad, apoi, după moartea acestuia în 1724, de către fiul său, Ahmad. După succese ce i-au îngăduit ocuparea părții occidentale a Persiei (Kirmânşâh, Hamadân), otomanii au pierdut în fața Isfahanului și războiul s-a întrerupt în 1727. Câțiva ani mai târziu, Nâdir Tahmasp (viitorul Nâdir Şâh), care reușise să-i gonească pe afghani și să reinstaureze dinastia safavidă, a redeschis ostilitățile împotriva otomanilor în Irak (1730). Mai întâi, el a luat înapoi provinciile pierdute (tratatul din 1732), apoi, în 1733, a pornit ofensiva în Irak și a asediat Bagdadul: pe 19 iulie, otomanii vor repurta o victorie răsunătoare, însă sângeroasă (perșii ar fi pierdut 30 000 de oameni, iar otomanii ceva mai puțini). Pe 26 octombrie, o a doua mare bătălie se va întoarce în avantajul lui Nâdir. Pacea, încheiată în 1736, după ce Nâdir se proclamase suveran al Persiei, îi aducea pe adversari la granițele din 1639.

Nu era însă vorba decât de un armistițiu. În 1743, Nâdir Şâh, care îi prezentase sultanului pretenții greu de acceptat (revendicarea Diyarbekirului, a Armeniei; recunoașterea șiismului ca al cincilea *madhhab*), a ordonat trupelor sale trecerea frontierei, trupe estimate de contemporani (fără îndoială, în mod generos) la 300 000 de oameni, și a pornit asediul Mosulului. O apărare curajoasă, însuflețită de pașa Husayn din familia Djalîlî, cu concursul populației, a permis salvarea orașului. Bombardamentul violent a două sute de tunuri nu a putut înfrânge hotărârea apărătorilor orașului, iar Nâdir Şâh a trebuit, în cele din urmă, să ridice asediul. Campaniile și negocierile care au ocupat următorii doi ani au îngăduit să se ajungă în cele din urmă la pacea din 1746, care a restabilit frontierele tradiționale. Pe 23 iunie 1747, Nâdir Şâh a fost asasinat. Tulburările care au urmat în Persia au asigurat siguranța Imperiului otoman pentru câteva decenii. Însă pacea nu va fi instaurată definitiv între cele două imperii decât după un ultim asalt al perșilor în 1775, de această dată împotriva Basrei, care a fost ocupată, după ce a fost apărată cu ardoare de Sulaymân Pașa, unul dintre mamelucii Bagdadului (1776). Basra a fost evacuată de către perși abia în 1779, din cauza situației interne tulburi prin care trecea țara lor. Astfel se încheiau două secole și jumătate de conflicte, cu un rezultat pe care îl putem considera nul, din moment ce frontierele tradiționale dintre cele două state se regăseau o dată în plus confirmate.

În timp ce otomanii erau prinşi în conflicte lungi şi dificile cu Persia, în provinciile irakiene îşi făceau apariţia tendinţele de autonomie. La Mosul, ca în multe oraşe, familiile locale ('Umarî, Yâsîn, Kara Mustafâ) aveau o mare pondere în viaţa politică din cauza prestigiului lor, dar şi din cauza unei înrădăcinări profunde în cartierele care le asigurau controlul unor sectoare importante din populaţie. În 1620, paşalâcul de Mosul a fost atribuit unui candidat local care a rămas în funcţie un an şi a revenit cinci ani mai târziu. La Bagdad, Bakr, un ienicer ajuns la rangul de *subaşı* (prefect de poliţie), a reuşit în 1619 să-şi impună autoritatea în faţa paşei provinciei şi a încercat să obţină numirea sa ca guvernator: decepţionat în speranţele sale, el a oferit oraşul lui Şâh 'Abbâs şi a fost răspunzător de reluarea ostilităţilor dintre otomani şi perşi. La Basra, un notabil local, Afrâsiyâb, fără îndoială de origine tribală, a reuşit să-şi impună autoritatea către 1615 şi să întemeieze o veritabilă dinastie: fiul său, 'Alî Paşa, a fost recunoscut de Poartă ca paşă (1624), după ce contribuise la respingerea unui atac al perşilor, şi a fost înlocuit în 1650 de către fiul său, Husayn Paşa, a cărui autoritate a fost benefică pentru oraş: „Prinţul de Basra – notează călătorul Tavernier – a încheiat tratate cu mai multe naţiuni străine, astfel că, oriunde merge, este bine primit. Există atâta libertate, şi o ordine atât de strictă în oraş, încât poţi merge toată noaptea pe străzi fără a avea vreo supărare[1]". Dinastia Afrâsiyâb a durat până în 1668, când guvernarea a putut, în sfârşit, să impună instalarea ca guvernator a lui Yahyâ Paşa.

Dificultăţile Istanbulului în menţinerea autorităţii în provinciile irakiene erau legate în parte de dezvoltarea recrutării locale a ienicerilor, care încetau să mai fie un instrument sigur pentru conducerea centrală şi reprezentanţii săi. Recrutaţi într-un mod mai mult sau mai puţin exclusiv din rândurile populaţiei locale, ienicerii aveau legături cu cartierele oraşului, cu care îşi împărţeau viaţa, aspiraţiile şi cărora le apărau interesele. La Bagdad, principalele regimente (*orta*) jucau rolul de organizaţii militare de apărare populară în cartierele din estul oraşului. Această situaţie a dat naştere la conflicte între armata din Bagdad, recrutată pe plan local, şi ienicerii imperiali, conflicte care aminteau de cele ce îi opuneau, la Damasc, pe *yerliyya* şi pe *kapı kulu*. La Mosul, cele trei *orta* erau fixate în anumite cartiere ale oraşului. Ienicerii erau „oraşul gata de luptă" (P. Kemp) şi constituiau braţul militar al marilor familii de notabili. Apelul din ce în ce mai frecvent la forţe neregulate locale (provenite din triburile arabe sau kurde) sau la mameluci (sclavi importaţi, mai ales din Georgia, şi apoi meniţi unei cariere militare şi administrative) a dus la aceleaşi rezultate: puterea centrală şi reprezentanţii săi locali nu mai dispuneau de instrumentele necesare pentru a impune o politică decisă la Istanbul.

Poarta nu a pierdut ocazia de a încerca să-şi restabilească autoritatea în diferite centre de provincie. Câteodată a reuşit, aşa cum arată cazul clanului Afrâsiyâb din Basra, amintit mai sus. În general însă, a fost nevoită să ajungă la o înţelegere cu guvernanţii locali, al căror sprijin era indispensabil pentru menţinerea ordinii interne şi mai cu seamă pentru apărarea frontierelor, ceea ce reprezenta preocuparea

[1] Citat de S.H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford, 1925, p. 110.

esențială în această margine de imperiu. O dovadă a acestor compromisuri inevitabile sunt și cele două dinastii care s-au consolidat în secolul al XVIII-lea la Mosul (Djalîlî) și Bagdad (mamelucii).

Dinastia Djalîlî la Mosul

Într-o anumită măsură, sistemul politic stabilit la Mosul în primele decenii ale secolului al XVIII-lea (cu 1726 ca punct de plecare a dominației Djalîlî-lor) și care s-a încheiat în 1834 amintește mult de sistemul – contemporan – al dinastiei 'Azm din Damasc. Această analogie merge până la originea Djalîlî-ilor, care suscită aceleași întrebări și aceleași îndoieli ca cea a 'Azm-ilor. Se pare că fondatorul familiei, 'Abd al-Djalîl, fusese un negustor ce făcea comerț pe ruta Diyarbekir-Mosul (unde a murit în 1681). Instalarea familiei la Mosul s-a produs în cursul secolului al XVII-lea. Puterea sa, bazată pe capitalul comercial, s-a transformat în influență politică prin arendarea impozitelor, consolidarea unui patronaj local, prin intermediul instituțiilor religioase și al finanțării campaniilor otomane. La Mosul, familia s-a așezat în cartierul Imâm 'Awn al-Dîn, destul de apropiat de centru; a început să construiască monumente religioase în partea de est a orașului (moscheea al-Aghawât, 1702) și și-a consolidat legăturile cu lumea comerțului. Ismâ'îl, fiul lui 'Abd al-Djalîl, a reușit să obțină numirea ca *wâlî* de Mosul în 1726, probabil ca recompensă a contribuțiilor sale financiare la războaiele otomanilor împotriva perșilor, în care l-a trimis și pe fiul său Husayn, împreună cu un grup de luptători, pentru a lua parte la una dintre campanii. Husayn a condus în mod strălucit rezistența orașului Mosul în 1743 în fața lui Nâdir Șâh, ai cărui ambasadori, trimiși pentru a cere predarea orașului, au primit acest răspuns mândru: „Noi suntem slujitorii Sublimului stat otoman. Nu cerem nimic decât păstrarea acestui oraș în supunere, ca o continuare a datoriei noastre față de domnul și stăpânul nostru, umbra lui Allah pe pământ, sultan al celor două continente și al celor două mări[1]". Loialitatea pașei Djalîlî a consolidat atât prestigiul local al familiei, cât și considerația pe care i-o purta conducerea otomană, ale cărei interese esențiale le servise în împrejurări hotărâtoare. Legăturile între Djalîlî și pașalâcul de Mosul au fost astfel întărite: paisprezece Djalîlî au guvernat Mosulul timp de șaizeci și șapte de ani din cei șaptezeci și șase câți s-au scurs între moartea lui Husayn Pașa (1758) și depunerea lui Yahyâ Pașa, ultimul pașă Djalîlî (1834).

Timp de mai bine de un secol, dominația Djalîlî-ilor nu a fost niciodată întreruptă în mod prelungit: din șaizeci de pașale care au guvernat Mosulul din 1726 până în 1834, câteodată de mai multe ori, treizeci și trei au fost din familia Djalîlî, însă în total ei au guvernat timp de șaptezeci și opt de ani (din o sută șapte), cu „interregnuri" ale pașalelor „altele decât Djalîlî" care nu depășesc niciodată trei ani. Djalîlî-ii puseseră în mișcare o organizare politică cu câteva trăsături originale în raport cu structura tradițională provincială. Reprezentanți ai sultanului, reconfirmați în principiu în fiecare an, pașalele Djalîlî au știut să-și facă „domnii" foarte lungi deseori: între 1730 și 1758, Husayn Pașa

[1] P. Kemp, *Mosul and Mosuli Historians*, teză, Oxford, 1979, p. 311.

a fost de opt ori *wâlî* (timp de cincisprezece ani, dintre care cinci ani unul după altul, între 1741 și 1746); între 1752 și 1775, Amîn Pașa a fost de șase ori *wâlî* (timp de paisprezece ani, dintre care șapte continuu, între 1761 și 1768); între 1771 și 1789, Sulaymân Pașa a fost de patru ori *wâlî* (tot timp de paisprezece ani, dintre care șase continuu, între 1777 și 1783). Muhammad Pașa a guvernat fără întrerupere din 1789 până în 1806: această lungă domnie pașnică a constituit apogeul dinastiei.

Djalîlî-ii au avut deci timp pentru a-și consolida autoritatea și au știut să stăpânească principalele mecanisme ale conducerii provinciale: *katkhudâ*, care îl seconda pe *wâlî* în funcțiile sale, era de obicei fiul sau fratele acestuia; *mutasallim*-ul, care asigura interimatul în cazul în care puterea era vacantă, era ales din familie; în fine, *wâlî*-ii aveau grijă să-și administreze ei înșiși finanțele, dispensându-se de serviciile unui *daftardâr* trimis eventual de la Istanbul. Funcționarii financiari erau personaje subalterne ce nu erau susceptibile a incomoda suveranul. Toate funcțiile administrative importante erau rezervate Djalîlî-ilor. Cadiii înșiși au încetat să mai fie turci trimiși de Istanbul și, începând cu 1740, au fost aleși din marile familii din Mosul. În sfârșit, în paralel cu ienicerii (o mie, recrutați de altfel din zonă, ceea ce limita riscul pe care îl reprezentau), Djalîlî-ii aveau trupe locale, cu diferite statute (1 500 de oameni în total), a căror loialitate era mai sigură.

În aceste condiții, se înțelege că tentativele făcute din când în când de conducerea otomană pentru a pune capăt guvernării Djalîlî-ilor eșuaseră, deseori în urma unor violente conflicte interne, care demonstraseră profunzimea înrădăcinării locale a Djalîlî-ilor și importanța sprijinului pe care îl puteau mobiliza în favoarea lor. În 1757, Poarta îl numește la Mosul pe Radjab Pașa, care urmează unui străin de „Djalîlî", numit în 1756, după plecarea lui Amîn Pașa Djalîlî: ienicerii, care îl susțin pe Amîn, se refugiază în Citadelă și refuză să o predea. Tulburările durează patruzeci și două de zile; pe străzi sunt ridicate baricade; răscoala nu încetează decât o dată cu numirea lui Husayn Pașa Djalîlî (pașă pentru a opta oară), înlocuit foarte repede de fiul său Amîn (1758). Două încercări făcute în 1759 și 1760 pentru a-l îndepărta pe Amîn (eventual prin numirea sa la Urfa) provoacă mari tulburări. Din 1761, Amîn este reinstalat la Mosul, de astă dată pentru șapte ani. În 1769-1771, pentru a ușura îndepărtarea lui Amîn, Poarta se străduiește să-l impună la Mosul pe Fattâh Pașa, un Djalîlî, adversar însă al lui Amîn: după o perioadă de tulburări, puterea îi revine lui Sulaymân, fiul lui Amîn al-Djalîlî, care va guverna Mosulul din 1771 până în 1789, mai puțin trei ani. Această criză este deosebit de interesantă, deoarece arată că Poarta, *pentru a înlătura un Djalîlî incomod, nu găsește altă soluție decât numirea unui alt* Djalîlî, mai docil. În 1809, după ce, între 1785 și 1808, s-au succedat patru Djalîlî, Poarta îl numește pe Ahmad bin Bakr, membru al unei familii locale, însă nu al Djalîlî-lor, o inovație care stupefiază orașul și îl pune în mișcare: ienicerii se revoltă, iar Ahmad bin Bakr este nevoit să părăsească orașul, în care nu s-a putut menține decât câteva zile. Djalîlî-ii sunt stăpâni ai orașului, iar Poarta îl numește în 1809 pe Mahmûd Pașa, care va fi urmat fără întrerupere de alți șapte Djalîlî, până în 1829.

Confruntată cu grave probleme pe alte fronturi (și mai ales în Europa), conducerea otomană era incapabilă să impună mediului local rotația pașalelor străine și trebuia

să se resemneze cu situaţia de cvasi-autonomie creată de succesiunea paşalelor Djalîlî la Mosul. Este adevărat că guvernarea Djalîlî-ilor la Mosul se încheia cu un bilanţ relativ pozitiv în domeniul participării la apărarea frontierelor, al menţinerii ordinii şi al activităţii economice, care nu puteau decât să facă Sublima Poartă mai răbdătoare. La rândul lor, Djalîlî-ii păstrau aparenţele suveranităţii otomane şi aveau grijă mai ales de plata tributului, de altfel modest, pe care îl datorau Porţii (ceva mai mult de 30 000 piaştri către 1760). Însă după 1830, atunci când conducerea otomană a fost, în sfârşit, în măsură să pună în slujba politicii sale mijloace militare convenabile, Djalîlî-ii au părăsit scena politică; în 1834, Yahyâ Paşa, ultimul Djalîlî, s-a resemnat să părăsească puterea şi a cedat convocării care îl chema la Istanbul pentru a participa la activitatea Consiliului consultativ ce fusese constituit de curând.

Mamelucii la Bagdad

La Bagdad, combinarea recrutării elitei conducătoare (politice şi militare) prin sistemul mamelucilor cu constituirea unei cvasi-dinastii duce inevitabil la evocarea cazului Egiptului. La începutul secolului al XVIII-lea, a început o epocă nouă pentru Bagdad, o dată cu guvernoratul lui Hasan Paşa (1704-1724). Acest personaj, născut către 1657, era fiul unui spahiu al lui Murâd al IV-lea; fusese crescut în şcolile Palatului şi avusese apoi o carieră strălucită, încununată de guvernoratul unor provincii importante, în special Alep şi Diyarbekir, de unde a fost transferat la Bagdad. Reuşita sa explică stabilizarea sa în acest post: campanii puternice împotriva triburilor arabe şi kurde; participarea strălucită la războiul împotriva perşilor, în cursul căruia sugerează, şi realizează cu succes, o ofensivă care îi îngăduie ocuparea Kirmânşâh-ului şi Ardalan-ului. Atunci când moare, la începutul lui 1724, prestigiul său este atât de mare încât Poarta nu poate decât să încuviinţeze sugestiile care îi sunt făcute pentru numirea în locul acestuia a fiului său, Ahmad. Acesta adaugă Hamadân-ul cuceririlor tatălui său şi, în ciuda unui eşec în faţa Isfahanului în 1726, el aduce Poarta în situaţia de a încheia cu Persia o pace foarte favorabilă în 1727.

Aceste succese legitimau autoritatea lui Ahmad şi interziceau Porţii să se gândească la înlăturarea lui, pentru a înfrâna ambiţiile lui Nâdir Şah: în 1731, el provoacă perşilor o grea înfrângere în apropiere de Hamadân; în 1733, susţine cu succes asediul Bagdadului; în 1743, pregăteşte apărarea acestuia cu destulă hotărâre pentru ca Nâdir Şah să atace mai degrabă Mosulul. Prin însuşirile sale, îl va impresiona pe Nâdir Şah, al cărui interlocutor favorit va fi în caz de negocieri (în 1732, 1733, 1736, 1743). Nu este deci surprinzător că Ahmad Paşa, ca şi tatăl său, a stat mult în fruntea paşalâcului de Bagdad: el va rămâne aici, aproape fără întrerupere, până la moartea sa, în 1747, stăpânind în întregime Irakul şi tratând conducerea otomană fără docilitate excesivă, fără a merge totuşi pînă la o nesupunere deschisă; scos din funcţie la Bagdad în 1734, el se va supune şi va accepta o numire la Urfa, până în momentul în care sultanul va face apel la el pentru a conduce negocierile cu perşii în 1736, după succesul acestora, trimiţându-l înapoi la Bagdad.

Lungul exerciţiu al autorităţii de către Ahmad i-a îngăduit acestuia să continue o practică instaurată de Hasan Paşa şi care va bulversa complet organizarea politică

la Bagdad timp de aproape un secol. Folosirea sclavilor *(mamlûk)*, cumpăraţi în special din Caucaz şi apoi crescuţi la Palat pentru a furniza membrii personalului militar şi civil, avea un caracter tradiţional: astfel se reînnoia casta conducătoare în Egipt înainte de 1517, iar sistemul a continuat şi după cucerirea otomană. Sclavii cei mai căutaţi proveneau din zona Tiflis, în Georgia, din triburi ca cele ale lazilor sau abazilor. Hasan Paşa, şi după el Ahmad, au recrutat sistematic mameluci, cărora li se dădea, la Palat, o educaţie în care învăţarea cititului şi a scrisului se combina cu instrucţia militară şi sportivă. Aceştia erau împărţiţi pe grupe, fiecare cu un instructor: unii, în vederea unor înalte funcţii civile şi militare, alţii pentru a intra în garda paşei. Când educaţia lor se încheia, ei erau repartizaţi între principalele servicii ale statului. Sub Ahmad Paşa, „slujitorii dinăuntru" erau în număr de 600. Acei mameluci care dădeau dovadă de însuşirile cele mai marcante şi aveau carierele cele mai promiţătoare puteau stabili cu „suveranul" alianţe de familie: Sulaymân Agha Abû Layla, mameluc al lui Hasan Paşa, s-a căsătorit cu fiica lui Ahmad Paşa, căruia i-a urmat, după ce a fost mâna sa dreaptă timp de cincisprezece ani. Această castă conducătoare s-a impus pe plan local în faţa populaţiei indigene şi a „puterilor" trimise de Istanbul (cadiu, *daftardâr*, agă); autoritatea pe care şi-a asigurat-o a pus conducerea imperială în imposibilitatea de a se dispensa de ea în guvernarea provinciei. La moartea lui Ahmad Paşa, în 1747, Poarta s-a străduit să numească candidaţi „externi", însă aceştia nu vor reuşi să se menţină. În 1750, Sulaymân Abû Layla a fost numit paşă şi, după el, mamelucii s-au succedat la conducerea provinciei aproape fără întrerupere, până la destituirea lui Dâwûd Paşa, în 1831.

După cei doisprezece ani de „domnie" a lui Sulaymân Abû Layla (1750-1762), care a ştiut să asigure ordinea internă prin supunerea triburilor, să păstreze relaţii corecte cu Poarta şi să consolideze organizarea mamelucă (cu două sute de tineri antrenaţi în permanenţă), şi după domniile mai puţin strălucite ale lui 'Alî Agha (1762-1764) şi 'Umar Paşa (1764-1775), „dinastia" a cunoscut apogeul sub Sulaymân „cel Mare" (1780-1802). Acest mameluc îşi construise reputaţia organizând lunga rezistenţă a Basrei în faţa perşilor, în 1775 şi 1776. La întoarcerea din prizonierat, în 1779, a fost numit guvernator al Bagdadului, unde încercarea Porţii de a scăpa de mameluci nu dăduse roade semnificative. Trecând prin Irak către sfârşitul secolului, călătorul francez Olivier, ale cărui observaţii sunt în general judicioase, confirma reuşita administraţiei sale: „Este dedicat îmbunătăţirii sorţii celor năpăstuiţi şi se străduieşte să-i împiedice pe principalii funcţionari să comită injustiţii sau acte de tiranie. Nu a îngăduit ca arabii să tulbure navigaţia pe cele două fluvii. A încurajat comerţul, protejându-l prin toate mijloacele [...]. Curajul său a trezit stima tuturor oamenilor de arme; liniştea pe care a menţinut-o în Bagdad şi dreptatea pe care a făcut-o să domnească au făcut ca el să fie iubit, iar guvernarea sa să fie binecuvântată[1]". Pericolul extern care nu încetase să ameninţe Irakul era acum definitiv îndepărtat. Paşa a fost în măsură să controleze pericolul beduin, arabii Muntafiq în sud, kurzii în nord. Pericolul wahhâbî nu a început să apese asupra Irakului decât în

[1] G.A. Olivier, *Voyage dans l'Empire ottoman*, Paris, an IX, 6 vol., t. IV, pp. 350-352 (a fost în Irak în 1796).

ultimii ani ai domniei lui Sulaymân: forțele lui Ibn Sa'ûd, înfrânate în 1797 și în 1799 de expedițiile organizate de pașă, vor țâșni în 1802 din Arabia, atunci când a fost pornit marele raid împotriva Kerbelei, în cursul căruia orașul sfânt șiit a fost jefuit și pustiit. Lunga domnie a lui Sulaymân s-a terminat câteva săptămâni după această întâmplare dezastruoasă. Însă declinul pe care îl va cunoaște dinastia mamelucilor după Sulaymân, și care agrava instabilitatea datorată absenței procedurilor fixe de transmitere a puterii, nu i-a împiedicat pe mameluci să conducă timp de încă aproape treizeci de ani. În 1810, sultanul Mahmûd al II-lea a încercat să-și restabilească autoritatea asupra Irakului, iar Sulaymân Pașa Küçük („cel Mic") a fost înlăturat și ucis; însă Poarta nu a reușit să răstoarne regimul mameluc, iar 'Abdallâh Pașa, care aparținuse casei lui Sulaymân cel Mare, a preluat puterea și a avut încă doi succesori mameluci, Sa'îd Pașa și, în sfârșit, Dâwûd Pașa (1817-1831). Abia în 1831, o expediție militară în regulă a reușit să-i vină de hac ultimului pașă mameluc.

Aceste încercări nu erau decât ultimele eforturi ale Porții de a-și restabili autoritatea la Bagdad. Era un obiectiv la care nu a renunțat niciodată. Însă acesta s-a dovedit inaccesibil din cauza dificultăților majore cărora otomanii au trebuit să le facă față în Europa și din cauza depărtării Irakului, care nu le-a îngăduit să folosească mijloace importante înainte de secolul al XIX-lea. Pe de altă parte, pașalele „străine" pe care Poarta încerca să le pună la Bagdad nu au fost niciodată acceptate aici și au întâmpinat o opoziție imposibil de depășit din partea mamelucilor care controlau toate mecanismele puterii. Toate tentativele făcute de Poartă în 1734-1736, în 1747-1750, în 1775-1780 au eșuat deci una după alta, puterea fiind reluată de fiecare dată de către un suveran puternic, Ahmad Pașa, Sulaymân Abû Layla, Sulaymân cel Mare.

O astfel de situație se poate explica prin existența unor interese mutuale care impuneau menajamente reciproce. Dacă cvasi-suveranii de la Bagdad ar fi împins autonomia până la separatism, ei ar fi rămas izolați în fața pericolelor interne (triburi arabe și kurde) și a pericolelor externe (dinspre partea Persiei) care îi amenințau. Aveau deci interesul de a păstra aparențele supunerii lor față de Poartă: numiți și reconfirmați în fiecare an de sultan, ei plăteau tributul cu o punctualitate nu totdeauna impecabilă, însă incapacitatea lor putea fi justificată de costul apărării țării și al participării la campaniile otomane. Sulaymân Pașa cel Mare plătea un tribut anual de aproximativ 100 000 livre cu destulă regularitate. La rândul său, conducerea otomană avea nevoie de o putere locală destul de puternică pentru a-i apăra interesele esențiale în această regiune: rolul pașalelor din Bagdad în menținerea ordinii interne și loialitatea lor în marile conflicte cu Persia justificau faptul că Istanbulul se resemna cu o situație pe care otomanii nu aveau mijloace să o schimbe, cu excepția unei intervenții militare directe, la care nu vor recurge decât foarte târziu, o dată pericolul persan îndepărtat. Pe toată durata secolului al XVIII-lea, provincia a jucat rolul de stat tampon, iar conducerea otomană nu a putut decât să se resemneze cu o situație de cvasi-autonomie, care dădea pașalelor din Bagdad autoritatea și forțele necesare pentru a le îngădui supravegherea frontierei care separa cele două mari imperii și cele două ortodoxii religioase.

Mamelucii egipteni

Egiptul otoman, cucerit în 1517, a fost organizat de sultanul Süleymân (al cărui *kânûnnâme* datează din 1524), urmând principii care erau în toate punctele conforme cu normele otomane: un *wâlî*, asistat de consilii (*divan*) şi de miliţii al căror număr a trecut treptat de la patru la şapte. Cele mai importante (şi cele mai numeroase) erau două corpuri de infanterişti care au jucat un rol considerabil în istoria Egiptului timp de trei secole. Ienicerii erau corpul cel mai puternic şi cel mai influent: erau aproape 5 000 în secolul al XVII-lea şi asigurau poliţia în Cairo, ceea ce a contribuit, fără îndoială, la dezvoltarea relaţiilor lor cu populaţia oraşului. *'Azab*-ii, mai puţin numeroşi (aproximativ 3 000 către 1700), mai puţin bine plătiţi, s-au aflat deseori în concurenţă cu ienicerii în ce priveşte controlul puterii şi profiturile ce decurgeau de aici. Autoritatea judiciară era exercitată de către *kâdî al-kudâ* (sau *kâdi'askar*), trimis în provincie din Istanbul şi ajutat de *nâ'ib*-i (delegaţi), din care majoritatea erau egipteni. Însă organizarea Egiptului a fost, chiar de la început, foarte originală în măsura în care otomanii au păstrat structura mamelucă a regimului căruia îi pusese capăt Selîm I în 1517. Mamelucii înfrânţi care au rămas în Egipt şi au acceptat să slujească otomanilor au fost înrolaţi în corpuri speciale, precum cel al ceauşilor *(châwîchiyya)*, format în 1524, şi al circasienilor (*çarâkisa*), constituit în 1556. Ei au fost autorizaţi să continue cumpărarea de noi recruţi, mai ales din Circasia, şi antrenarea lor după vechiul sistem. Beii care guvernau provinciile în secolul al XVII-lea erau recrutaţi dintre aceşti mameluci şi tot dintre ei erau aleşi înalţii demnitari administrativi: *daftardâr, amîr al-hadjdj* (comandantul pelerinajului), *sirdâr* (comandantul expediţiilor), emirul ce însoţea tributul trimis la Istanbul în fiecare an *(khazîna), kâ'im makâm*, care asigura interimatul când puterea era vacantă.

Înainte chiar de sfârşitul secolului al XVI-lea, autoritatea paşalelor pe care le trimitea Poarta a început să scadă în faţa puterilor care se consolidau în Egipt. Mai întâi, paşalele au trebuit să facă faţă mişcărilor provocate de militarii pe care devalorizarea soldei îi împingea la revoltă. În 1586, s-a produs prima revoltă militară, în cursul căreia trupele l-au suspendat pe guvernator şi l-au închis într-o închisoare din Cairo. Au urmat alte revolte în 1589, 1598 şi 1601. În 1604, Ibrâhîm Paşa a fost asasinat de rebeli. Acest act de violenţă fără precedent a provocat o vie reacţie a Porţii: după o anchetă efectuată la Cairo şi după executarea unui anumit număr de ofiţeri, conducerea sultanală l-a trimis la Cairo pe Muhammad Paşa. Acesta a luat măsuri severe împotriva beilor care fuseseră complici la asasinat, pentru aceasta fiind supranumit „Kul Kıran" („distrugător de mameluci"). Însă o nouă revoltă a militarilor s-a produs în 1609, destul de gravă pentru ca victoria repurtată în cele din urmă asupra rebelilor să fie descrisă de un cronicar ca „a doua cucerire a Egiptului".

Totuşi, acest succes a rămas fără consecinţe, iar ascensiunea treptată a beilor a continuat în deceniile care au urmat. Aceştia li s-au opus paşalelor cu o îndrăzneală din ce în ce mai mare: în 1623, au refuzat recunoaşterea paşei ce fusese trimis de către sultan şi au obţinut menţinerea paşei Mustafâ; în 1631, ei l-au înlăturat pe

Musâ Paşa, care pusese să fie omorât un bei, au numit un *kâ'im makâm* şi au negociat apoi cu Poarta înlocuirea paşei pe care nu îl mai voiau. În cei douăzeci şi cinci de ani care au urmat răsturnării lui Musâ Paşa, întâietatea beilor s-a incarnat în persoana lui Ridwân Bey, care a dominat viaţa politică a Egiptului până la moartea sa, în 1656, având titlul de *amîr al-hadjdj*. Prestigiul său era atât de mare încât acest emir de origine circasiană a fost înzestrat cu o genealogie imaginară care îl lega de sultanii mameluci Barqûq (1382-1398) şi Barsbây (1422-1438) – ceea ce îi conferea un fel de legitimitate asupra Egiptului – şi de tribul Quraych, ceea ce îi asigura o autoritate care, în Locurile Sfinte, putea concura cu cea a sultanilor otomani. Cu toate acestea, Ridwân Bey nu a încercat să-şi folosească autoritatea şi popularitatea pentru a pune mâna pe putere, aşa cum o va face 'Alî Bey în secolul următor. Această moderaţie explică fără îndoială faptul că a rezistat diferitelor tentative ale Porţii de a-i întrerupe cvasi-domnia: numirea ca *sirdâr* al unei expediţii împotriva Persiei, pe care o evită în 1635 şi 1637; mutarea ca guvernator al provinciei Abisiniei, în 1639; intrigi ale guvernatorilor pentru a-l scoate de la putere în 1647 şi 1651.

Ceea ce a provocat decăderea temporară a beilor au fost rivalităţile dintre mamelucii înşişi, între partida Fiqâriyya (căreia Ridwân îi asigurase supremaţia) şi partida Qâsimiyya, paşalele străduindu-se să profite de aceste conflicte pentru a-i înlătura succesiv pe adversari şi pentru a-şi întări propria autoritate: în 1660, emirii fiqâriţi au fost masacraţi la Tarrâna, iar în 1662 a venit rândul partidei qâsimite să fie distrusă. Beii şi-au pierdut influenţa pe care o avuseseră de la începutul secolului; timp de aproape o jumătate de secol, promovarea unui ofiţer din miliţii la rangul de sangeacbei a fost considerată ca o sancţiune, oricum ca o măsură ce îi prejudicia interesele sale politice şi materiale. Câţiva ani, autoritatea Porţii şi a reprezentanţilor săi la Cairo a fost consolidată. Ibrâhîm Paşa (1661-1664) a făcut ca tributul plătit de Egipt să urce de la 15 la 31 milioane de parale. În 1670, Kara Ibrâhîm Paşa a fost trimis cu un contingent de 2 000 de soldaţi să ducă la bun sfârşit reorganizarea administrativă şi financiară a Egiptului: deciziile luate de guvernator au fost confirmate de un Divan deosebit de solemn, ţinut pe 4 februarie 1672. Aceasta nu va constitui însă decât o amânare pentru autoritatea otomană în Egipt. Emirii au reuşit destul de repede să evite obligaţiile, iar din 1683, *khazîna*-ua era din nou redusă la 23 milioane de parale. În 1676, 1697 şi 1711, paşalele au fost nevoite să-şi părăsească postul.

Scăderea influenţei *beilor* nu va fi de folos multă vreme guvernatorilor: începând din 1670, pentru aproximativ o jumătate de secol, rolul dominant în viaţa politică din Cairo va reveni militarilor şi, mai cu seamă, celor mai puternici dintre ei, ienicerii. Lupta pentru putere în Cairo s-a organizat în jurul şefilor de *ocak*, Küçük Muhammad (mort în 1694), apoi Ifrang Ahmad (mort în 1711). Forţa ienicerilor venea din numărul lor (erau mai mult de o treime din totalul militarilor în 1709), din puterea lor materială (din 1660-1670, au monopolizat principalele arende, în special pe cea mai avantajoasă, a vămii Suezului) şi din legăturile pe care le întreţinuseră cu populaţia din Cairo, prin sistemul complex al protecţiei *(himâya)* şi al afilierii meşteşugarilor şi comercianţilor la *ocak*, ceea ce aducea venituri fructuoase. Lupta pentru putere înăuntrul corpului de ieniceri, marcată de o serie întreagă de crize, dintre care cea mai gravă a fost cea

din 1711 (un veritabil război civil care a durat două luni), a slăbit totuşi *ocak*-ul în chip durabil, iar întâietatea a revenit mamelucilor şi beilor care îi conduceau.

De la începutul secolului al XVIII-lea, sistemul de recrutare a elitei militare şi politice a Egiptului prin sistemul de mameluci (cumpărarea sclavilor originari dn Caucaz, educaţi mai apoi, eliberaţi şi cooptaţi de stăpânii lor) s-a impus întregii caste conducătoare: nu a mai existat o diferenţă fundamentală între cariera în *ocak* sau beilicat, orice mameluc putând deveni un ofiţer sau *un* sangeacbei, după dorinţa patronului său. Evocând, în primii ani ai secolului al XIX-lea, „bunele vremi de odinioară" din anii anteriori expediţiei franceze din 1798, Ibrâhîm Bey va enumera, fără a face o deosebire reală între ele, cele zece mii de persoane care constituiau casta dominantă: emiri, *kâşif*-i (guvernatori, emiri de rang inferior), ofiţeri de *ocak*, mameluci, militari. Aceşti mameluci se grupau în „case" (*bayt*), ale căror ramificaţii se întindeau atât în miliţii, cât şi în instituţia beilicală. Cea mai importantă dintre aceste case a fost Qâzdughliyya, care a monopolizat, practic, poziţiile politice şi militare începând cu Ibrâhîm al-Qâzdughlî, *katkhudâ* (ofiţer principal) al ienicerilor, care a exercitat puterea între 1743 şi 1754, în concurenţă cu Ridwân, *katkhudâ* al *'azab*-ilor şi conducător al „casei" Galfiyya. Până la sfârşitul secolului, beilicatul a devenit un monopol al clanului Qâzdughliyya. Pe de altă parte, treptat, beiului celui mai influent i s-a recunoscut, aproape oficial, titlul chiar dacă cu totul străin ierarhiei otomane, de *şaykh al-balad*, pe care l-a purtat primul Muhammad Bey Şarkas, emir dominant în 1724-1726.

Acest sistem de recrutare a castei conducătoare, această monopolizare a puterii de către un grup de emiri şi această concentrare progresivă a autorităţii (Muhammad Bey Şarkas, apoi Zayn al-Fiqâr Bey, până în 1730; 'Uthmân Bey Dhû al-Fiqâr, până în 1743; Ibrâhîm Katkhudâ şi Ridwân Katkhüdu până în 1754 şi 1755) amintesc evident de organizarea aplicată la Bagdad cam în aceeaşi epocă. Însă, în vreme ce mamelucii din Bagdad se făceau recunoscuţi ca paşale şi îşi procurau prin această învestitură legitimitatea, emirii din Cairo s-au mulţumit (până la 'Alî Bey) să-şi asigure realitatea puterii, reducând autoritatea paşalelor la o simplă aparenţă: „Sultanul îi obişnuieşte atât de mult pe bei cu independenţa, încât cei mai puternici au obiceiul de a nu-i mai recunoaşte autoritatea, înlăturându-l, atunci când li se pare potrivit, pe paşă", scrie consulul Péleran în 1730.

În echilibrul de puteri care se realizase treptat la Cairo, „puterile" egiptene stăpâneau jocul politic aproape în întregime, însă continuau să respecte aparenţele deferenţei datorate paşalelor (chiar şi în momentul depunerii lor) şi a subordonării lor faţă de Poartă. În 1748, Muhammad Râghib Paşa se aliază cu Husayn Bey pentru a încerca răsturnarea celor doi *katkhudâ* Ibrâhîm şi Ridwân; aceştia îl înlătură şi îl somează să părăsească cetatea; atunci când acesta trece, cu suita sa, prin faţa cazarmei *'azab*-ilor, Ridwân ordonă să se tragă asupra lui; nouă persoane sunt ucise, iar paşa însuşi este aruncat de pe cal. Neliniştiţi de urmările unui atentat care a violat formele obişnuite, duumvirii se grăbesc să trimită mesageri la Istanbul pentru a scuza acest „accident" atribuit „unei erori şi unei neînţelegeri".

La rândul său, conducerea imperială, iritată deseori de procedeele emirilor egipteni și, fără îndoială, tentată uneori să intervină energic, se resemna cu o situație pe care nu avea mijloacele de a o schimba. În 1740, emirul dominant 'Uthmân Bey, informat asupra intrigilor duse împotriva lui Sulaymân Pașa, îl înlătură pe guvernator și chiar îl închide în „închisoarea lui Iosif". Poarta își manifestă iritarea, trimite ordine pentru ca pașa să fie readus în funcția sa, însă emirii nerenunțând, este nevoită să trimită un nou pașă: 'Alî Pașa, personaj de rang înalt (fost mare vizir), este primit la Cairo cu ceremonialul obișnuit. Însă, în timpul adunării în cursul căreia se citește firmanul de învestitură, el expune un program a cărui modestie trasează limpede limitele politicii sultanale în provincie: „Nu am venit în Egipt pentru a semăna discordia între emiri, nici neînțelegerea între locuitori. Misiunea mea este apărarea drepturilor fiecăruia. Sultanul, Stăpânul meu, mi-a încredințat teritoriul țării și eu, la rândul meu, vi-l dăruiesc. Singura condiție este să nu-mi faceți greutăți în încasarea impozitelor". Recunoaștere a suzeranității otomane, percepere a taxelor, acesta este programul minimal al unui pașă care, în aceste condiții, va domni pașnic până la sfârșitul mandatului său[1]. S-a întâmplat ca sultanul, „indignat de ofensele continue ale celor din Cairo" și iritat de nesupunerea lor, să plănuiască, așa cum s-a răspândit zvonul în Cairo în 1759, să trimită „caravele" cu trupe de debarcare, „pentru a supune Egiptul, a-i schimba forma de guvernământ, a-l transforma într-o simplă provincie". Însă nu a găsit mijloacele, iar puterile din Cairo, prin manifestări cuvenite de supunere și printr-o îndeplinire minimă a îndatoririlor lor, au știut totdeauna să împrăștie norii strânși la Istanbul.

Din acest punct de vedere, aventura lui 'Alî Bey al-Kabîr constituie un fenomen unic în istoria provinciilor arabe ale imperiului înainte de sfârșitul secolului al XVIII-lea. Accesul la autoritatea supremă a acestui mameluc de origine circasiană (abază), vândut la Cairo în 1743, crescut în casa lui Ibrâhîm Katkhudâ, eliberat, promovat la rang de bei (în 1754), devenit șef al „casei" Qâzdughliyya, apoi *șaykh al-balad* în 1760, este conformă cu o traiectorie destul de obișnuită în Egiptul mameluc. Cariera sa a devenit cu totul excepțională atunci când 'Alî Bey, ajuns în vârful ierarhiei mameluce, în loc să menajeze forțele prezente în Cairo, a început să le înlăture: eventuali rivali dintre bei, pe care i-a ucis sau i-a silit la exil; *ocak*-uri ale ienicerilor, ai căror șefi au fost și ei executați sau exilați și a căror putere financiară a fost distrusă; sau reprezentanți ai Porții, dintre care cel pe care l-a înlăturat în 1768 nu a avut succesor, 'Alî Bey acordându-și funcția de *kâ'im makâm*. Mai neobișnuită încă decât această cvasi-independență, care avea precedente, a fost afirmarea sa publică. Nu este sigur că 'Alî Bey a adresat emirilor reuniți în consiliu, în 1769, cuvântarea pe care o relatează Marcel, în care le-ar fi reamintit că Egiptul „guvernat înainte de ei de alte dinastii de mameluci le aparținea în mod legitim" și că trebuia prins momentul pentru „a scutura jugul pe care politica criminală a sultanilor l-a pus pe acest frumos regat". Însă emirul a realizat în mod efectiv acest program în decursul aceluiași an. El a încetat să trimită tributul obișnuit (*irsâliyya*), iar Poarta s-a

[1] Arhivele Naționale, CC Cairo, B 1326, DAMIRAT, 19 ianuarie 1740, 15 august 1740; GABARTI, t. I, p. 151/ traducere II, p. 23.

abținut de atunci înainte să numească *wâlî*-i la Cairo; mai cu seamă, el a uzurpat privilegiile sultanale pe care nici un emir înaintea lui nu se gândise să le pretindă: 'Alî Bey a bătut un piastru de argint cu numele său, pe reversul monogramei (*tughra*) sultanului care domnea, iar în decembrie 1769, în cursul rugăciunii solemne de la începutul Ramadân-ului, un predicator a pronunțat cuvântarea în numele sultanului și al lui 'Alî Bey. Emirul se erija în mod convingător drept suveran al Egiptului, drept succesor al acelor sultani mameluci a căror istorie o cunoștea și a căror pompă a readus-o în actualitate în mod energic, profitând de condițiile excepțional de favorabile pe care i le furniza războiul ruso-turc din 1768-1774: acest conflict paraliza Poarta; aceasta va duce la o intervenție navală rusă în Mediterana, care va aduce un oarecare sprijin acțiunilor lui 'Alî Bey.

Intervenția lui 'Alî Bey în Hedjaz a fost făcută în cadrul suveranității otomane, din moment ce Poarta a fost cea care i-a cerut sprijinul în favoarea unuia dintre adversarii care își disputau puterea la Mecca. Însă expediția, care a pornit în iunie 1770 și care a adăugat Hedjazul Egiptului, s-a înscris și în cadrul unei politici globale care era menită să-i asigure lui 'Alî Bey controlul asupra celor două țărmuri ale Mării Roșii și să întărească influența Egiptului în comerțul oriental. 'Alî Bey și-a întors apoi privirea către Palestina și Siria, a căror posesiune i-ar fi îngăduit refacerea statului siro-egiptean care dispăruse în 1517. El s-a străduit să dezamorseze ostilitatea previzibilă a Porții prezentând operațiunea ca pe o acțiune dusă numai împotriva pașei de Damasc, 'Uthmân 'Azm. În 1671, el a trimis asupra Palestinei aproximativ patruzeci de mii de oameni comandați de Muhammad Bey Abû Dhahab, la care se adăugau forțele aliatului său, șeicul Dâhir. Pe 6 iunie, Muhammad Bey intra în Damasc. Imperiul mameluc era, în momentul acela, restaurat. Eșecul final al acestei acțiuni s-a datorat, fără îndoială, în mare măsură eforturilor imperiale de a-l întoarce pe Muhammad Bey și pe emirii egipteni împotriva stăpânului lor, folosindu-se de oboseala provocată de aceste acțiuni îndepărtate și de dorința personală de putere. Retragerea, neașteptată, a armatei egiptene și întoarcerea sa în Egipt au dat semnalul luptelor interne, al căror sfârșit a fost înfrângerea, îndepărtarea de la putere și, în cele din urmă, moartea lui 'Alî Bey (8 mai 1773). Încercarea lui 'Alî Bey de a crea un stat independent eșuase deci, fără îndoială pentru că emirul nu avusese timp să pună bazele unui stat modern în Egipt, așa cum va putea face Muhammad 'Alî începând din 1805, dar și pentru că declinul imperiului nu era încă suficient de pronunțat pentru ca dezmembrarea părții arabe să poată fi făcută din interior.

O dată încheiat scurtul episod al lui 'Alî Bey, în ultimul sfert al secolului provincia egipteană și-a regăsit vechea poziție în interiorul imperiului, însă cu o autonomie incontestabil crescută. Muhammad Bey Abû Dhahab a continuat, de fapt, politica stăpânului său, cu menajamente care o făceau acceptabilă pentru Poartă. Întoarcerea la o monedă ce recunoștea suveranitatea sultanului, plata a trei ani restanți de impozite, instalarea cu mare pompă a unui pașă trimis de la Istanbul (Khalîl Pașa, 8 iunie 1773) au fost semnele oficiale ale întoarcerii la ascultare față de Poartă. Însă politica internă și externă a lui Muhammad Bey a fost puțin diferită de cea a predecesorului său, iar autonomia de fapt a Egiptului era aproape la fel de totală ca sub 'Alî Bey.

Un firman al Sublimei Porţi i-a recunoscut oficial lui Muhammad Bey titlul de *şaykh al-balad* (18 septembrie 1773). Se pare chiar că sultanul i-a conferit emirului, în 1775, rangul de vizir şi funcţia de guvernator, cumul care i-ar fi asigurat lui Muhammad Bey o autoritate totală asupra Egiptului. Acţiunile lui Muhammad Bey în Siria, având de această dată susţinerea Porţii, i-ar fi putut procura, fără ruptură, poziţia pe care voise să o smulgă 'Alî Bey, însă moartea sa bruscă în iunie 1775 a pus capăt acestei a doua şi ultime versiuni a marilor ambiţii egiptene în această direcţie.

Cu toate acestea, scurtele treceri ale lui 'Alî Bey şi Muhammad Bey pe la conducerea Egiptului nu au rămas fără consecinţe durabile. Învăţând din experienţa înaintaşilor lor, emirii egipteni dominanţi (Ibrâhîm Bey şi Murâd Bey, în cea mai mare parte a perioadei dintre 1775 şi 1798) şi-au limitat de acum înainte orizontul la frontierele provinciei. Aici însă, s-au comportat cu o autonomie aproape totală, mai ales în domeniul financiar: din tributul datorat de Egipt, duumvirii nu au trimis decât puţin, astfel că, pentru anii 1779-1785, datoria acumulată (pentru o plată, teoretic anuală, de 24 987 200 parale) se ridica la 103 762 369 parale. Această extraordinară nesocotire a obligaţiunilor pe care Poarta le considera esenţiale adăugându-se la iritarea provocată la Istanbul de tirania celor doi emiri explică faptul că Poarta a hotărât, în cele din urmă, să folosească mijloace importante pentru a readuce Egiptul într-o stare de dependenţă mai strânsă faţă de puterea imperială. În 1786, conducerea sultanală a profitat de un scurt răgaz în problemele sale externe pentru a trimite în Egipt o puternică expediţie de 38 de vase, transportând între 3 000 şi 4 000 de oameni, aflată sub comanda unui şef militar şi om de stat de prim rang, Ghazî Hasan Paşa. Aşa cum se spera la Istanbul, puterea duumvirilor s-a prăbuşit fără o mare rezistenţă. Însă nici populaţia, nici reprezentanţii săi tradiţionali (ulemalele) nu şi-au strâns rândurile într-un mod foarte activ în jurul paşei, aşa cum au fost poftiţi.

După câteva demonstraţii de entuziasm popular, justificate de impopularitatea beilor, în momentul intrării lui Hasan Paşa în Cairo (unde a fost primit „ca un Mahdi al vremii", scrie cronicarul Gabartî), încercarea de a reinstaura un control otoman direct în Egipt a luat sfârşit. Hasan Paşa a lăsat regimul mameluc să subziste, cu un personal diferit, iar abuzurile ce îi fuseseră reproşate lui Ibrâhîm şi Murâd au reînceput. În cele din urmă, Hasan Paşa a trebuit să părăsească Egiptul în octombrie 1787 pentru a lupta în Rusia, iar duumvirii au reluat puterea în Cairo pe 23 iulie 1791, după patru ani de interregn asigurat de Ismâ'îl Bey, şi au păstrat-o până în 1798.

Poarta nu avea nici timpul, nici mijloacele pentru a readuce Egiptul la sistemul de guvernământ pe care îl iniţiase aici în 1517. Nu era decât propagandă în ideea pusă în circulaţie de Bonaparte în 1798, că nu venea în Egipt ca duşman al Imperiului otoman, ci al regimului local de mameluci care îi respinseseră autoritatea. Iar faimoasele proclamaţii care promiteau populaţiei Egiptului eliberarea de tirania mamelucilor conţineau fără îndoială câteva adevăruri: „De multă vreme, această adunătură de sclavi cumpăraţi în Georgia şi Caucaz tiranizează cea mai frumoasă parte a lumii, însă Dumnezeu, de care depinde totul, a poruncit ca domnia lor să ia sfârşit". Însă numai o putere musulmană, resimţită ca naţională, putea face ca Egiptul să iasă din cadrul otoman în care trăise din 1517 şi putea duce până la capăt tentativa lui 'Alî

Bey. Cu toate acestea, acţiunea militară şi colonială a lui Bonaparte dăduse o lovitură de graţie regimului „otomano-mameluc" şi făcuse posibilă acţiunea căreia i se va consacra Muhammad 'Alî: transformarea Egiptului într-un stat, practic, independent.

Evoluţia către independenţă a provinciilor din Maghreb

În provinciile Maghrebului (Alger, Tunis, Tripoli), tendinţele de autonomie observate în provinciile din Orientul Apropiat au sfârşit, în secolul al XVIII-lea, într-o cvasi-independenţă: legătura cu imperiul nu mai era marcată decât prin semne exterioare, iar stăpânirea otomană se reducea la o suzeranitate care nu avea consecinţe pentru deţinătorii locali ai autorităţii. Motivele unei astfel de evoluţii par destul de evidente. Depărtarea Maghrebului faţă de centrul Imperiului făcea dificilă intervenţia conducerii imperiale: o dată încheiată o cucerire care necesitase o acţiune militară câteodată puternică, pentru a-şi impune controlul asupra acestei părţi din imperiu, Poarta ar fi trebuit să pună în joc mijloace de care nu mai dispunea începând de la finele secolului al XVI-lea, atunci când principalul său efort a fost orientat către apărarea posesiunilor europene şi asiatice, ameninţate de puterile creştine sau de dinastia safavidă. Interesul pe care otomanii îl arătaseră pentru bazinul occidental al Mediteranei şi pentru teritoriile arabe care o mărgineau la sud fusese declanşat de ajutorul cerut de populaţiile musulmane ameninţate de cucerirea creştină, în principal spaniolă, din Maghrebul septentrional. Algerienii făcuseră apel la corsarii turci care se războiau în regiune, din 1515, pentru a-i scăpa de spanioli. În 1518, Khayreddîn se aşezase din proprie iniţiativă sub suzeranitate otomană. În 1534, el intervenise în Tunis pentru a pune capăt protectoratului spaniol care îngăduia hafsizilor să reziste. La Tripoli, Turgut (Dragut), comandând o flotă turcească, îi izgonise în 1551 pe Cavalerii Ospitalieri ai Sfântului Ioan de Ierusalim, aşezaţi aici de Carol Quintul. Osmanlâii îşi încercaseră puterile cu Habsburgii într-un conflict pentru supremaţia în Mediterana, încheiat atât cu un succes creştin (Lepanto, în 1571), cât şi cu un succes musulman (cucerirea Tunisului în 1574). După 1580, „cei doi monştri politici ai Mediteranei [...] renunţă la luptă". „Mişcarea basculantă a Turciei către est" şi mişcarea Spaniei către vest care îi corespunde înlătură din Mediterana „războiul marilor state care, din 1550 până în 1580, fusese trăsătura majoră a acestei regiuni[1]". Imperiul otoman, a cărui decădere maritimă s-a precipitat după 1580, încetează să se mai intereseze activ de jumătatea occidentală a Mediteranei şi abandonează paza acesteia elementelor pe care le instalase în teritoriile Africii de Nord.

Originalitatea evoluţiei provinciilor din Maghreb trebuie căutată fără îndoială şi în proximitatea imediată a Europei creştine, care a avut efecte contradictorii. Ameninţarea creştină, confirmată de expulzările moriscilor care aminteau de pierderea Spaniei

[1] F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1985, t. II, pp. 429, 468.

(ultimul val a sosit în Algeria şi în Tunisia în 1609) şi sesizabilă în mod direct prin implantările de coastă spaniole, care nu au fost resorbite decât încet (Oranul nu a fost recucerit definitiv decât în 1792), a întreţinut un război de incursiune dus, din partea musulmană, doar de maghrebieni: aceste activităţi navale îndeplineau şi obligaţia *djihâd*-ului, însă îmbogăţeau şi teritoriile Africii de Nord prin profiturile pe care le procurau, luarea de mărfuri şi de sclavi, a căror revânzare era lucrativă. Astfel, căpitanii de navă *(ra'îs)* jucau un rol politic important şi s-au constituit repede într-un element decisiv în echilibrul economic al acestei zone: 'Alî Biçnîn, şef al corporaţiei de căpitani (*tâ'ifa* al *ra'îs*-ilor), proprietar al multor nave şi a mai multor sute de captivi, a dominat viaţa politică a Algerului către 1640; Ustâ Murâd, „căpitan de galere la Tunis", a fost personajul principal în Regenţă între 1637 şi 1640, în calitate de *dey*. Pe de altă parte însă, vecinătatea Italiei, a Corsicii, a regiunii Provence şi a Spaniei a permis stabilirea în provinciile Maghrebului a numeroşi europeni convertiţi prin decizie proprie sau în urma capturării lor de către corsari. Cei pe care europenii îi numeau „renegaţi" vor juca un rol activ în navigaţia de pe ţărmul Africii de Nord şi câteodată chiar în viaţa politică a Regenţelor, mai cu seamă în secolul al XVII-lea: 'Alî Biçnin fusese italianul Piccinino, iar Ustâ Murâd era de origine genoveză. Andaluzii, din care 100 000 au sosit în Africa de Nord la începutul secolului al XVII-lea, au contribuit şi ei la o anumită „occidentalizare" a Regenţelor.

Aceste influenţe variate şi cosmopolitismul, care era frapant în capitalele Maghrebului în secolul al XVII-lea, au avut cu siguranţă efecte care au fost puţin luate în considerare. Această deschidere relativă către lumea externă, care a fost mare în secolul al XVII-lea, contrastează puternic cu închiderea provinciilor din Orientul Apropiat în interiorul imperiului, care va dura până în 1798, şi a contribuit fără îndoială la o evoluţie destul de originală a provinciilor occidentale al imperiului.

Alger: o monarhie colectivă

În ciuda unei evoluţii evidente către un sistem monarhic, puterea a păstrat în Alger până la sfârşit o structură colectivă în care autoritatea supremă se delimita fie în cursul unor „revoluţii" violente în *ocak*-ul ienicerilor, fie în cadrul funcţionării unui grup restrâns, care îşi asuma sarcinile „guvernamentale".

Stabilirea suveranităţii otomane asupra Algerului fusese o consecinţă, neorganizată cu adevărat de conducerea centrală, a problemelor ridicate pe plan local de cruciada creştină (aici, spaniolă). Teritoriile ocupate limitate de fortăreţele spaniole (Oran, în 1509; Bougia, în 1510) i-au făcut pe locuitorii Algerului (unde spaniolii ocupaseră una dintre insuliţe şi construiseră fortăreaţa Peñon, care controla portul) să ceară ajutorul corsarilor turci, fraţii „Barbarossa", care, din 1504, făceau incursiuni energice împotriva creştinilor în Mediterana occidentală şi care în 1514 se stabiliseră la Djidjelli: astfel, 'Arûdj a devenit stăpân al Algerului (1515); fratele şi urmaşul său, Khayreddîn, nu a găsit altă soluţie de a consolida statul pe care se străduia să îl constituie, decât apelând la sultanul Selîm. Sultanul a acceptat acest omagiu, l-a numit beilerbei cu titlul de paşă, i-a trimis 2 000 de oameni înarmaţi cu muschete, a autorizat îmbarcarea a

4 000 de voluntari, cărora le-a acordat drepturi şi privilegii de ieniceri (1518). Astfel, Khayreddîn a putut cuceri în câţiva ani Bône, Constantina, Alger, a reluat Peñon şi a construit la Alger portul care a devenit principala bază a pirateriei turceşti în Mediterana occidentală.

Regenţa Algerului a fost înzestrată cu un sistem de guvernare comparabil din toate punctele de vedere cu cel aplicat în celelalte provincii ale imperiului: un guvernator (*beylerbey*), un *ocak* de ieniceri, administrat de o adunare (Divan), reîmprospătat prin recrutarea regulată de oameni de trupă *(yoldaş)* din Anatolia. Ţinând însă seama de importanţa incursiunilor care continuau împotriva navigaţiei creştine şi care, în afara dimensiunii militare şi religioase, contribuiau la prosperitatea Regenţei, un rol important au jucat în această conducere corsarii *(ra'îs)* organizaţi într-o corporaţie *(tâ'ifa)* a cărei compunere era sensibil diferită de cea a *ocak*-ului, turcii fiind mai puţin numeroşi decât convertiţii. Slăbirea autorităţii beilerbeilor a lăsat câmp deschis rivalităţii pentru putere dintre ieniceri şi *ra'îs*, care a fost considerată, în general, pivotul evoluţiei Algerului de la sfârşitul secolului al XVI-lea până la sfârşitul secolului al XVII-lea, deşi interesele celor două grupuri erau, de fapt, destul de apropiate: din 1568, ienicerii au fost admişi în echipaje şi participau direct la profitul pirateriei. Puterea celor două corpuri pare să fi urmat, în ansamblu, o curbă asemănătoare, urcând până către sfârşitul secolului al XVII-lea, coborând mai apoi.

O altă mare problemă care a marcat istoria politică a Algeriei a fost locul pe care îl vor deţine *kulughli*-ii (copii ai turcilor cu femei indigene), pe care ienicerii s-au străduit cu perseverenţă să-i îndepărteze de la putere. Împărţirea puterii între paşale şi miliţie, pentru care stă mărturie formula de început a actelor oficiale („Noi, Paşa şi Divanul Invincibilei Miliţii din Alger") a luat sfârşit în 1659, când miliţia a hotărât să-i ia guvernatorului ultimele sale prerogative şi să redea puterea agăi, numit iniţial şef al Divanului pentru o perioadă de numai două luni. Acest fel de „republică militară" nu era foarte viabil, aşa cum au arătat tulburările care au urmat. În 1671, cinci sau şase agale au fost numite şi înlăturate în trei zile, iar miliţia a încredinţat puterea unui *dey* (ofiţer numit în mod familiar „unchi dinspre partea mamei"), care era numit pe viaţă şi care şi-a asumat de acum înainte întreaga putere. Mustafâ, *dey* de Alger între 1700 şi 1705, îşi anunţa astfel investitura lui Ludovic al XIV-lea: „Ofiţerii şi Ienicerii armatei victorioase şi ofiţerii Divanului împreună cu principalii seniori ai oraşului şi ai regatului Alger adunându-se, m-au pus toţi, de comun acord şi cu o hotărâre unanimă, în demnitatea de *dey* şi guvernator al oraşului şi regatului Alger[1]", formulă din care paşa era în mod remarcabil absent.

Acest nou regim a fost marcat mai întâi de o oarecare instabilitate: între 1671 şi 1710, s-au succedat treisprezece *dey*-i, şi trei din ultimii patru *dey*-i au fost asasinaţi, al patrulea scăpând unei sorţi previzibile printr-o exilare oportună. Numit dey în 1710, 'Alî Çâvûş a făcut în 1711 o ultimă modificare sistemului guvernamental algerian: a refuzat intrarea în Alger a lui Ibrâhîm Şarkân, paşa desemnat, a solicitat şi a obţinut

[1] E. PLANTET, *Correspondance des deys d'Alger*, Paris, 1889, t. II, p. 4.

din partea sultanului Ahmed al III-lea numirea sa ca paşă de Alger. De acum înainte, Poarta s-a mulţumit să acorde o învestitură formală *dey*-ului desemnat de miliţie. O încercare făcută în 1729 de a aduce în Alger un paşă trimis din Istanbul a eşuat în mod jalnic; pe 20 iunie, atunci când Azlan Muhammad Paşa a sosit în radă cu o suită de patruzeci şi cinci de personaje care trebuiau să ocupe principalele posturi, s-a dat ordin navei să ancoreze la capul Matifou şi să se abţină de la orice comunicare cu ţărmul, în caz contrar deschizându-se foc asupra ei. Divanul a hotărât că nu îl va primi pe paşă; acesta s-a retras, iar Poarta s-a abţinut să remarce incidentul.

În secolul al XVIII-lea, asistăm la o stabilizare a puterii în Alger. Din 1710 până în 1798, numărăm doar nouă *dey*-i, şi numai trei vor fi în perioada 1754-1798. Succesiunea devine regulată: *dey*-ul era ales, în mod normal, dintre înalţii demnitari ai statului, fiind, în general, *khaznadjî*-ul, dar şi aga spahiilor sau *khûdjat al-khayl*. O evoluţie chiar către o anumită ereditate pare să fi fost schiţată câteodată: Baba Ibrâhîm (1732-1745) era cumnatul lui Kûr 'Abdî (1724-1732) şi l-a avut ca succesor pe nepotul său, Ibrâhîm Küçük (1745-1748). Hasan Dey (1791-1798), fiul lui Muhammad bin 'Uthmân , l-a avut ca succesor pe nepotul său, Mustafâ (1798-1805). Domniile au devenit paşnice: din nouă *dey*-i care au domnit între 1710 şi 1798, şapte au murit de moarte bună, numai doi au fost asasinaţi, şi nu a mai avut loc decât o „revoluţie", cea din 1754, în timpul căreia legenda spune că s-au succedat cinci *dey*-i într-o singură zi.

Dey-ul era un cvasi-suveran: el era „suficient de puternic pentru a-şi impune voinţa în cazurile particulare", notează Venture de Paradis către 1790. El guverna cu ajutorul consiliilor unde îşi aveau scaunul înalţii demnitari, ofiţerii miliţiei, *ra'îs*-ii şi diverşi notabili (ulemale). Câteva înalte personaje constituiau schiţa unui guvernământ, cu atribuţii relativ precise: *khaznadjî* (trezorierul), cu cea mai mare influenţă şi desemnat uneori ca succesor al *dey*-ului; aga spahiilor (*mahalla aghası*), care comanda armata; *khûdjat al-khayl* (în turcă: *at-khocası*, „cel ce ţine socoteala cailor"), responsabil cu veniturile terenurilor statului şi cu organizarea taberelor; *bayt al-maldjî*, care controla succesiunile vacante; *wakîl al-khardj*, responsabil cu marina şi, prin extensie, cu afacerile externe. Un personal de scribi *(khûdja)* se ocupa de secretariat şi de diferite „departamente" administrative şi financiare. Trei bei controlau provinciile (Oran, Titteri, Constantina), către care se trimiteau în fiecare an tabere (*mahalla*) pentru sprijin în menţinerea ordinii; provinciile plăteau un tribut anual beiului. Acest sistem a adus în Algeria un calm şi o prosperitate reală, mai ales în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: lunga domnie a lui Muhammad bin 'Uthmân Dey (1766-1791) şi-a avut corespondentul la Constantina, care a cunoscut o epocă de aur sub Sâlah Bey (1771-1792), şi la Oran, cu Muhammad Bey al-Kabîr (1779-1796). Venture de Paradis îi evocă pe cei „cu adevărat virtuoşi" care guvernau Regenţa şi îl descrie pe Muhammad bin 'Uthmân ca pe „un bărbat sobru, abstinent, cast, modest în îmbrăcăminte, trăind numai pentru binele ţării".

De asemenea, Regenţa s-a impus şi vecinilor: trei înfrângeri provocate Marocului de Mawlây Ismâ'îl au asigurat securitatea dinspre partea occidentală. În est, Tunisia era sub stăpânirea algerienilor, a căror superioritate militară se arătase în cursul unor expediţii victorioase; ultima, în 1756, a permis restabilirea ramurii legitime a

husayniţilor şi i-a adus pe beii de Tunis la statutul de tributari. În exterior, puterile europene recunoşteau autoritatea Regenţei din Alger, şi, decât să recurgă la demonstraţii navale ale căror efecte nu erau durabile, preferau de cele mai multe ori să rezolve problema pirateriei algeriene printr-o politică de tratate, care nu erau totdeauna respectate, sau prin plata de tributuri ori cadouri. Două evenimente au dovedit într-o manieră spectaculoasă puterea Regenţei. În 1775, expediţia pornită de spanioli împotriva Algerului sub comanda lui O'Reilly (344 de nave şi 22 000 de oameni de trupă) s-a încheiat cu înfrângerea agresorilor şi a confirmat aparenta invulnerabilitate algeriană în faţa atacurilor venite dinspre mare. În 1792, la puţin timp după moartea lui Muhammad bin 'Uthmân, Oranul a fost recuperat definitiv de la spanioli. Aceasta a pus capăt acţiunilor de colonizare a porturilor algeriene care continuase, cu intermitenţe, timp de aproape trei secole, de la ocuparea lui Mers al-Kebir de către spanioli, în 1505.

În toate acestea, *dey*-ii de Alger se comportau ca suverani independenţi de Poartă. Desigur, menţineau legăturile care îi uneau de imperiu: erau determinaţi în această atitudine de sentimentul de solidaritate islamică, de prestigiul păstrat de conducerea sultanală în faţa populaţiei, fără îndoială, din considerentul că imperiul reprezenta o forţă ce putea fi de folos în împrejurări grave, în fine, din nevoia de a putea continua recrutarea din Levant a militarilor de care *ocak*-ul din Alger avea nevoie pentru a fi reîmprospătat, ceea ce nu se putea face decât cu aprobarea conducerii sultanale. *Dey*-ul nou numit solicita deci o învestitură care nu îi fusese refuzată niciodată şi, pentru a menţine bunăvoinţa conducerii otomane, trimitea cadouri (ţesături, obiecte din coral, sclavi...) care nu constituiau un tribut, oricare ar fi fost valoarea lor, şi cărora sultanul le răspundea de altfel prin cadouri utile: tunuri, praf de puşcă, în 1801; o fregată, în 1817.

Dey-ul se adresa Porţii cu o umilinţă afectată: scriind sultanului în 1827, Husayn Dey se intitula „vizir delegat pentru ocrotirea intereselor *ocak*-ului victorios al stăpânului nostru [...] al cărui slujitor sunt", şi semna „Servitorul Hussein, guvernator al marelui oraş al Algerului, sclavul vostru[1]". Acelaşi dey trimitea un ajutor sultanului cu ocazia războiului de independenţă grec: opt dintre navele sale se aflau la Navarino. Însă în guvernarea provinciei lor şi mai cu seamă în relaţiile lor cu puterile, *dey*-ii nu tolerau nici o intervenţie a suzeranului lor. În 1724, a fost adus la Alger un firman în care sultanul îi invita pe algerieni să înapoieze vasele luate de la armatorii imperiali. În momentul în care trimişii au enumerat titlurile sultanului şi l-au menţionat pe cel de „Rege al Algerului", *dey*-ul s-a ridicat şi a exclamat: „Cum Rege al Algerului [...], atunci eu ce sunt?" şi a ieşit din sală. Vasele nu au fost înapoiate. Atunci când, în 1735, algerienii au decis să intervină în Tunisia împotriva lui Husayn bin 'Alî şi în favoarea pretendentului 'Alî Paşa, Poarta a trimis la Alger un *kapıcı* cu însărcinarea de a interzice orice operaţiune împotriva Tunisului; *dey*-ul nu a ţinut seama de acest demers, iar *kapıcı*-ul a fost în cele din urmă decapitat. În 1798, Mustafâ Dey a ignorat atât cât a putut ordinul lui Selîm al III-lea de a declara război Franţei şi i-a

[1] P. Boyer, *La Vie quotidienne à Alger*, Paris, 1963, pp. 85-86.

atenuat efectele; constrâns din nou în 1801 să rupă relațiile, el scria primului consul pentru a se scuza și pentru a-l invita „să înarmeze multe vase pentru a le intercepta și a le arde pe cele pe care Sultanul le va trimite către partea Occidentului[1]".

În ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, relativa stabilitate pe care am descris-o ia sfârșit, iar Regența intră într-o perioadă de criză care va dura până în 1830. Mult înainte de intervenția lordului Exmouth, în 1816, pirateria devenise o activitate economică de neglijat și încetase să mai reprezinte o resursă de substituție pentru un comerț mediocru. Sclavii creștini, al căror număr depășea probabil 25 000 la mijlocul secolului al XVII-lea, și 3 000 către 1750, nu mai erau decât câteva sute în 1830. Forța militară a Regenței slăbise o dată cu declinul miliției: între 1800 și 1829, numai 8 533 de recruți au fost aduși din Levant. O puternică efervescență religioasă se manifesta în crearea sau reformarea numeroaselor ordine religioase (Tayyibiyya, Darqâwa, Tidjâniyya, Rahmâniyya), care au dus la mișcări de revoltă aproape neîncetate în primii treizeci de ani ai secolului al XIX-lea, mai ales în Kabylia (1803-1807 și 1810-1815) și în regiunea Oran (între 1820 și 1828). Diminuarea resurselor fiscale i-a determinat pe guvernanți să mărească exploatarea populației, agravând astfel nemulțumirile. Pe de altă parte, indisciplina miliției făcea puterea să recadă într-o instabilitate ce amintea de sfârșitul secolului al XVII-lea: între 1798 și 1817, cei șase *dey*-i care au domnit succesiv au fost răsturnați de revoltele militarilor și dați morții.

Fără îndoială, în parte pentru a se sustrage presiunii miliției, 'Alî Khûdja a decis în 1817 să părăsească palatul din centrul orașului Djanîna pentru a se stabili în Citadelă, sub paza a 2 000 de kabyli. Le-a adus turcilor la cunoștință „că îi va trata bine pe cei ce vor consimți să se supună; îi lăsa pe ceilalți liberi să se întoarcă în Levant, de unde nu mai voia /.../ să ia recruți". O tentativă a militarilor turci de a-l înlătura pe *dey* a fost zdrobită de o mică armată de 6 000 de *kulughli*. Ienicerii au pierdut 1 200 de soldați și 150 de ofițeri; un anumit număr au cerut să fie repatriați în Levant[2]. O bulversare a sistemului politic din Regență era, poate, pe cale de a se schița, caz în care puterea ar fi încetat să se sprijine pe elementul turc și ar fi fost „naționalizată", urmând evoluția pe care o avusese Tunisia, la începutul secolului al XVII-lea[3].

Însă era în mod evident prea târziu pentru ca Regența de Alger să poată urma un alt curs. Slăbirea sa era pusă în lumină de declinul poziției sale externe. Tunisia, care fusese dominată militar de *ocak*-ul de Alger timp de două secole, și care îi plătea tribut din 1756, s-a eliberat de sub această dependență: în cursul conflictului care a izbucnit în 1807, o armată tunisiană a asediat Constantina, iar în momentul bătăliei decisive care s-a dat la graniță, la uedul Sarrat (10 iulie 1807), trupele din Alger au fost dezorganizate. În 1816, escadra lordului Exmouth și Van Capellen a impus algerienilor, în numele puterilor europene, abolirea sclavagismului și oprirea pirateriei:

[1] H. de Grammont, *Histoire d'Alger*, Angers, 1887, pp. 285, 295, 356-357.
[2] H. de Grammont, *ibid.*, pp. 383-384.
[3] Este interesant de observat că, oricare ar fi fost motivele locale ale „revoluției" lui 'Alî Khûdja, ea fusese precedată de o puternică represiune a două revolte ale miliției turce din Tunis, în 1811 și 1816, care puseseră capăt importanței sale militare și politice. Acest eveniment survenit în țara vecină nu putuse scăpa *dey*-ului de Alger, care putea fi tentat să urmeze exemplul beiului din Tunis.

bombardamentul violent suferit de Alger (50 000 de ghiulele aruncate în câteva ore) a distrus lucrările de apărare și a pustiit orașul de jos, a cărui vulnerabilitate evidentă a fost, fără îndoială, una dintre cauzele care l-au determinat pe 'Alî Dey să se pună la adăpostul zidurilor Casbah-ului. Franța, ale cărei relații cu *dey*-ii se deterioraseră – și vor sfârși curând într-un conflict deschis –, nu putea să nu observe evidenta slăbiciune a Regenței.

Criza din 1830 a pus în lumină, o ultimă dată, caracterul ambiguu al relațiilor dintre Regența Algerului și conducerea imperială: o independență de fapt, în cadrul unei vasalități reduse la forme exterioare; dar și sentimentul apartenenței la o comunitate al cărei centru otoman putea fi un ultim adăpost în caz de pericol extrem. În aprilie 1830, Poarta l-a trimis în Alger pe Tâhir Pașa pentru a-l convinge pe Husayn Dey să dea Franței satisfacțiile pe care le cerea, pentru a evita declanșarea expediției. Tâhir Pașa era la Tunis pe 8-12 mai; el a sosit în fața Algerului pe 21; comandantul blocadei i-a refuzat trecerea, deoarece corpul expediționar francez era deja îmbarcat (11-18 mai). În acel moment, în care destinul Algerului era pe punctul de a fi pecetluit, Husayn Dey a dat ordin să se tragă asupra fregatei lui Tâhir Pașa dacă încerca să intre în port. Însă ultima scrisoare a *dey*-ului de Alger a fost „un apel urgent la ajutorul militar din Constantinopol".

Foarte semnificative au fost și apelurile la ajutor ale lui Hâdjdj Ahmad Bey din Constantina și ale populației orașului la adresa Porții otomane, ultimul meterez în fața cuceririi franceze. Pe 3 august 1837, beiul se adresa sultanului: „Am făcut urările de recunoștință către Dumnezeu atunci când Maiestatea Voastră s-a ocupat de noi și de slujitorii săi [...]. Dușmanul Domnului a venit asupra noastră [...]. Nu avem puterea de a-l ataca fără ajutorul lui Dumnezeu și al Sublimei Porți [...]. Cerem ca bunăvoința voastră să vegheze asupra noastră [...]. Această țară este a voastră, acești oameni sunt și ei ai voștri, suntem slujitori credincioși și supuși ai Maiestății Voastre imperiale[1]". Pe 13 octombrie, trupele franceze intrau în Constantina.

Dinastiile tunisiene

Tunisia este un caz foarte original în raport cu celelalte provincii arabe ale imperiului, din moment ce vedem succedându-se aici două dinastii care au fost în stare să asigure, pe lungi perioade, o transmitere ereditară a puterii și să-și afirme cvasi-independența față de Poartă. Singurul exemplu comparabil este cel al Tripolitaniei vecine: însă dinastia Karamânlî nu s-a stabilit aici decât în 1711 și otomanii au fost în măsură să o înlăture din 1835.

Pentru a explica o astfel de evoluție și un astfel de succes trebuie să amintim, firește, vechimea și stabilitatea tradițiilor statale care au permis unei puteri născute în cadrul unei instituții hafside („tabăra") să instaureze o monarhie. Soliditatea bazei teritoriale a Tunisiei, regrupată istoric în jurul capitalei și redusă de otomani la zona centrală cea mai coerentă, după abandonarea aripilor occidentale (Constantina) și

[1] A. Temimi, *Le Beylik de Constantine et Hâdj Ahmed Bey (1830-1837)*, Tunis, 1978, p. 256.

orientale (Tripoli) ale statului hafsid, a contribuit şi ea la această transformare. Geografia fizică a Tunisiei, capitala deschisă pe o mare câmpie, absenţa reliefurilor importante vor permite unei puteri ce stăpânea interiorul ţării – şi resursele agricole – să-şi asigure controlul capitalei. În fine, acţiunea beilor a fost uşurată de omogenitatea remarcabilă a unei ţări în care populaţia era în totalitate musulmană şi aproape exclusiv arabofonă.

În ciuda decrepitudinii sale, dinastiei hafside îi rămâneau destule resurse pentru a îngădui ultimilor săi reprezentanţi să ţină piept cuceririi otomane, trecând peste scandalul pe care îl reprezenta pentru populaţie alianţa lor cu spaniolii. Cucerirea Tunisiei a fost deci o problemă de relativ lungă durată şi bogată în peripeţii. După ce Khayreddîn a ocupat Tunisul, Kairuan şi oraşele de coastă (1534), Carol Quintul a venit în persoană să cucerească La Goulette şi Tunis (1535) şi l-a repus pe Moulay Hasan sub protectorat spaniol. Ultimii hafsizi au oscilat între spanioli şi turci. În 1569, 'Euldj 'Alî, beilerbei de Alger, l-a gonit din Tunis pe Hamida, care s-a refugiat la spanioli, şi l-a aşezat aici pe caidul Ramadân. În 1573, don Juan de Austria, sub elanul victoriei de la Lepanto, a pornit să recucerească Tunisul, unde a reaşezat un prinţ hafsid. În sfârşit, în 1574, Sinân Paşa şi 'Euldj 'Alî au pus stăpânire pe La Goulette şi Tunis, care au fost astfel scoase definitiv de sub influenţa spaniolă.

Tunisul a primit de la Sinân Paşa o organizare asemănătoare cu a celorlalte provincii ale imperiului, cu rezerva ca 'Euldj 'Alî, beilerbei de Alger, să exercite până la moartea sa, în 1587, o tutelă asupra celor trei regenţe de Alger, Tunis şi Tripoli. Pusă sub autoritatea unui paşă numit pentru trei ani, Tunisia a primit un contingent de ieniceri (unitatea de *ocak* a 101-a), cu un efectiv de 3 000 sau 4 000 de oameni, controlat de un Divan compus din ofiţeri ai miliţiei şi pus sub conducerea unui agă. *Tâ'ifa*-ua *ra'îs*-ilor, care cuprindea un număr important de convertiţi, juca în această organizare un rol asemănător activităţii de piraterie către sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea. Graniţele Tunisiei au fost fixate târziu: Djerba, multă vreme ataşată la Tripoli, a devenit tunisiană abia către 1613; dinspre partea algeriană, frontiera a fost fixată la uedul Sarrat după conflictul din 1628 cu *ocak*-ul Algerului.

În ultimii ani ai secolului al XVI-lea, sistemul tunisian a suferit o evoluţie care îl anunţa pe cel care va apărea în Algeria puţin mai târziu. Miliţia era, se pare, împărţită în patruzeci de secţiuni comandate de *dey*-i. Abuzurile de autoritate ale unor ofiţeri din miliţie au provocat o revoltă a ienicerilor care i-au adus pe *dey*-i la putere, instituind un fel de democraţie militară (1591). Însă anarhia care a rezultat de aici i-a făcut să aleagă mai târziu un şef unic, a cărui autoritate s-a impus treptat, astfel că de acum înainte *dey*-ul a fost cel care a guvernat cu adevărat provincia, paşa nemaiavând decât un rol de reprezentare. Primul *dey* care a exercitat această autoritate despotică a fost 'Uthmân Dey, care a „domnit" din 1598 până în 1610, în calitate de „guvernator şi protector al miliţiei Regatului Tunisului[1]". Sub 'Uthmân Dey şi succesorii săi, Yûsuf (1610-1637) şi Ustâ Murâd (1637-1640), Tunisia a cunoscut o perioadă de

[1] J. Pignon, „La milice des janissaires de Tunis", *Cahiers de Tunisie*, 5 (1956), p. 303.

redresare după tulburările din secolul precedent. Ordinea internă a fost restabilită, prosperitatea a revenit, cu contribuția pe care au adus-o mai ales imigranții andaluzi, dintre care cam cincizeci de mii s-au stabilit în Tunisia: ei au revigorat artizanatul fesurilor și au sporit prosperitatea regiunilor agricole în care s-au așezat. Această reînnoire a fost încurajată și de activitatea de piraterie: Ustâ Murâd, care fusese „general al galerelor" înainte de a deveni *dey*, ar fi capturat, el singur, 900 de nave și aproape 25 000 de prizonieri.

Însă chiar în momentul în care *dey*-ii își fixau autoritatea asupra miliției și a țării, apărea o forță nouă, care urma să-i pună în umbră. Se pare că 'Uthmân Dey este cel care a instituit funcția de bei ce comanda tabăra (*mahalla*) care străbătea ținutul pentru a impune ascultare populațiilor din interior și pentru a ridica impozitul, obicei a cărui origine hafsidă am semnalat-o. Atribuțiile beiului îi vor îngădui acestuia să controleze interiorul Tunisiei și veniturile care proveneau din agricultură și, în consecință, să se afirme treptat ca un rival al *dey*-ului, a cărui autoritate se exercita mai ales asupra capitalei și asupra *ocak*-ului ienicerilor. Al doilea bei, Murâd Kûrsû (Corsicanul) (1613-1631), și-a asigurat o autoritate atât de mare încât a reușit să obțină din partea Porții titlul de pașă și transmiterea funcției sale fiului său, Hammûda (1631-1666). Adevărat fondator al dinastiei, Hammûda a luat numele de muradit, dinastie care a guvernat Tunisia până în 1702. El și-a propus să treacă sub controlul său interiorul țării, iar din 1647, a fost în măsură să-i impună ca *dey*-i pe titularii care îi conveneau. Îi mai rămânea să obțină o recunoaștere a Sublimei Porți: atunci când a primit firmanul de învestitură ca pașă (în 1658 sau 1659), și-a împărțit autoritatea între fiii săi. După moartea sa, în 1666, puterea a trecut la Murâd Bey al II-lea (1659-1675), care i-a înlăturat pe *dey*-ii cu care fusese în conflict și a ieșit victorios din războiul civil cu miliția, în 1673. De acum înainte, autoritatea dinastiei era suficient de puternică pentru a putea supraviețui războiului de succesiune care i-a divizat pe Muradizi după moartea lui Murâd al II-lea, intervențiilor *ocak*-ului din Alger în 1685 și în 1694 în favoarea pretendenților la tron, și chiar urcării pe tron a unui psihopat, Murâd al III-lea (1699-1702): fanteziile sale feroce și acțiunile sale riscante, precum expediția împotriva Constantinei în 1700, au fost totuși întrerupte atunci când aga spahiilor, Ibrâhîm Şarîf, l-a asasinat (1702).

Scurta domnie a lui Ibrâhîm Şarîf (1702-1705) a fost mai mult decât un interludiu. După ce s-a proclamat bei, acest personaj și-a atribuit titlul de *dey* și a fost recunoscut ca beylerbey pașa de către Istanbul, reunind astfel în mâinile sale cele trei funcții politice principale ale provinciei. Dispariția dinastiei, căreia optzeci și nouă de ani de succesiune ereditară îi dăduseră o evidentă legitimitate, nu schimba cu nimic forma monarhică pe care o îmbrăca de acum înainte puterea în Tunis.

Ajungerea la putere a Husayniților a confirmat caracterul ireversibil al acestei evoluții. În primăvara lui 1705, forțele militare din Alger au atacat Tunisia, iar în iulie Ibrâhîm a fost învins și capturat de invadatori. „Algerienii" nu mai trebuiau decât să pornească spre Tunis, unde amintirea abuzurilor care însoțiseră ocupația din 1694 era încă vie. În aceste circumstanțe dramatice, conducătorii au făcut apel la aga spahiilor, Husayn bin 'Alî, fiul unui ienicer turc și al unei femei indigene, un *kulughli*

deci, ce aparținea elitei turcești, însă puternic împământenit în ținut și perfect arabizat. Această numire a fost ratificată de autoritățile religioase și aprobată de populația Tunisului. Într-o anumită măsură, învestitura lui Husayn bin 'Alî a dat loc la ceea ce putem considera ca una din primele manifestări ale sentimentului național în fața pericolului care amenința Tunisul. Retragerea algerienilor și popularitatea căpătată prin aceasta în mod legitim de bei i-au permis să înlăture pretenția *dey*-ului al-Asfar de a restabili partajul puterii cu beiul: Tunisia a revenit la statutul de cvasi-monarhie ereditară instaurat de Muradizi.

Grație unei lungi domnii (1705-1740), Husayn bin 'Alî și-a putut impune autoritatea tuturor puterilor susceptibile să intre în competiție cu el: pașa a fost redus la funcțiile pur onorifice; *dey*-ul a trebuit să se mulțumească cu prerogativele judiciare și cu conducerea Divanului, cu atribuții limitate și ele. Apelând într-o măsură mai mare la trupe recrutate din țară (spahii și *hânba* arabi, cavaleriști ai triburilor *makhzen*) și la *kulughli*-i, ceea ce micșora dependența sa de elementul turcesc, beiul și-a asigurat mijloacele de a restabili ordinea și siguranța internă, care au contribuit la redresarea economică a țării și la prosperitatea sa. În sfârșit, Husayn Bey a știut să-și fixeze progresiv puterea, arabizând-o cu prudență: astfel, *kâdî'askar*-ul a fost de acum înainte recrutat dintre ulemale care aparțineau familiilor turcești, însă „tunisificate" de multă vreme.

Urcarea pe tron a lui Husayn bin 'Alî fusese o decizie locală în care Poarta nu intervenise. Învestitura oficială, solicitată de Husayn în 1706, împreună cu cadourile obișnuite, nu a sosit decât în iulie 1707, sub forma unui firman ce îi delega lui Husayn autoritatea asupra „regatului" *(mamlaka)* Ifrîqiyya. În 1708, o escadră turcească comandată de *kapudan pașa* Cânim Khûca a ancorat în apele tunisiene, aparent pentru a-l detrona pe Husayn și a-l impune pe pretendentul Muhammad bin Mustafâ „Bin Fatîma", care își asigurase sprijinul Istanbulului. Beiul, sigur de sprijinul tuturor autorităților locale, a arătat că era hotărât să reziste, iar flota a plecat fără să facă vreo tentativă.

Modus vivendi care se va instaura și care va subzista timp de un secol și jumătate consta într-un echilibru subtil între manifestările de vasalitate ale beiului de Tunis (cererea învestiturii, menținerea semnelor exterioare ale suzeranității otomane, trimiterea de cadouri și, eventual, de ajutoare sultanului în caz de nevoie) și acceptarea de către Poartă a totalei autonomii a Regenței. Beii s-au succedat la Tunis urmând regulile tradiționale: ei guvernau „provincia" fără imixtiunea Porții; ei încheiau tratate cu marile puteri în deplină independență, fără consultarea sau ratificarea Porții. Conducerea otomană era conștientă de imposibilitatea de a obține mai mult fără a risca o separare completă a Regenței. La rândul lor, beii tunisieni considerau că îndepărtata tutelă a Porții nu prezenta inconveniente și că, dimpotrivă, putea fi un sprijin și o garanție în cazul în care presiunile externe ce apăsau asupra Tunisiei creșteau: este jocul pe care l-au practicat cu succes după 1830.

Regimul instaurat de Husayn bin 'Alî a rezistat crizei dinastice provocate, între 1729 și 1740, de pretențiile nepotului său, 'Alî Pașa. Această revoltă, sprijinită de algerieni, s-a încheiat în 1740 cu depunerea și moartea lui Husayn și urcarea pe tron

a lui 'Alî Paşa. Însă această „uzurpare", care a durat şaisprezece ani (1740-1756) rămânea în cadrul dinastiei întemeiate de Husayn, iar în 1756, descendenţa legitimă a lui Husayn a fost readusă pe tron, cu cooperarea *ocak*-ului din Alger, de această dată în sensul legitimităţii husaynite. Faptul că fiii lui Husayn, Muhammad Bey (1756-1759) şi 'Alî Bey (1759-1782), au putut să-şi recapete autoritatea asupra Tunisiei după un interludiu atât de lung confirmă stabilitatea edificiului construit de Husayn bin 'Alî .

Dinastia a cunoscut apogeul sub lunga domnie a lui Hammûda Bey (1782-1814). Ulterior, prosperitatea ţării în această epocă a servit drept model, iar în timpul greutăţilor din secolul următor, domnia lui Hammûda apărea ca „vârsta de aur" a Tunisiei moderne. Pe plan extern, beiul şi-a afirmat autoritatea şi autonomia. El s-a arătat capabil să ţină piept puterilor europene (Veneţia, în 1784-1785; Spania, în 1790). El a pus capăt vasalităţii aproximative pe care Tunisia fusese nevoită să o accepte după intervenţia algerienilor în Tunisia, în 1756: expediţia pornită în 1807 împotriva Constantinei nu a fost un succes, însă rezistenţa victorioasă a trupelor tunisiene la graniţă (14 iulie 1807) a marcat sfârşitul raidurilor algeriene împotriva Tunisiei, până la semnarea unei păci definitive în 1821, sub auspiciile Istanbulului. În numeroase împrejurări, beiul şi-a afirmat evasi-independenţa faţă de Poartă. În 1794-1795, el a intervenit în mod strălucit la Tripoli pentru a-i readuce pe Karamânlî-i, împotriva unui uzurpator care beneficiase de sprijinul Porţii şi care fusese recunoscut ca paşă. Pentru a dezamorsa iritarea previzibilă a Porţii, beiul a trimis cadouri somptuoase, iar reprezen-tantul şi principalul său ministru, Yûsuf Sâhib al-Tâbi', a solicitat şi a obţinut iertarea Porţii, care a ratificat revenirea Karamânlî-ilor. În 1798, invitat, ca toţi guvernatorii de provincie, să rupă relaţiile cu Franţa, Hammûda s-a mulţumit cu o manifestare simbolică, însă le-a permis negustorilor francezi să-şi continue activitatea; această atitudine a provocat la Istanbul o agitaţie de care beiul nu a părut să se sinchisească. Conducerea imperială şi beiul aveau interesul comun de a menţine relaţii care nu împiedicau cu nimic acţiunea conducerii Tunisiei şi care ocroteau integritatea imperiului. În cazul Tunisiei însă, evoluţia către autonomie ajunsese în mod evident la un punct care nu putea fi depăşit decât cu consecinţa de a rupe legăturile care legau încă provincia de imperiu şi care dovedeau mai degrabă o solidaritate islamică decât o dependenţă reală.

Tripoli: de la dey *la dinastia Karamânlî*[1]

Ca şi în cazul celorlalte două provincii maghrebiene, regimul instaurat în Tripolitania după cucerirea otomană a fost cel al unei ocupaţii militare şi al unei administraţii ataşate Istanbulului sub autoritatea unui beilerbei numit de sultan[2]. Acest beilerbei

---

[1] Acest subcapitol despre Tripoli a fost redactat de Robert Mantran.

[2] Despre Tripolitania, vezi P. BERGNA, *Tripoli dal 1510 al 1850*, Tripoli, 1925; J. SERRES, *La Politique turque en Afrique du Nord pendant la monarchie de Juillet*, Paris, 1925; C. FÉRAUD, *Annales tripolitaines*, ed. de A. Bernard, Tunis-Paris, 1927; P. MICACCHI, *La Tripolitania sotto il dominio dei Caramanli*, Roma, 1936; S. BONO, *I corsari barbareschi*, Torino, 1964; E. ROSSI, *Storia di Tripoli e della Tripolitania dalla conquista araba al 1911*, ed. M. Nallino, Roma, 1968.

era asistat de un Divan al ienicerilor şi, ca şi la Alger şi la Tunis, o revoltă a ienicerilor a fost cea care a adus o schimbare în regimul local, în 1609: soldaţii miliţiei s-au răsculat şi l-au proclamat ca şef al *ocak*-ului pe unul dintre ofiţerii subalterni, Sulaymân, care a inaugurat guvernarea *dey*-lor, care a durat până în 1711. Sultanul a continuat să trimită la Tripoli paşale-guvernatori al căror rol a fost doar de reprezentare. După conducerile autoritare ale lui Muhammad Sakızlı (1633-1649) şi 'Uthmân Bey (1649-1672), amândoi renegaţi greci din Chios, care au întreţinut relaţii bune cu Istanbulul, o nouă revoltă a ienicerilor şi a corsarilor a dus la o perioadă de anarhie în cursul căreia aceştia şi-au disputat puterea şi în care tunisienii au încercat să intervină.

Această situaţie a durat până ce un ofiţer de cavalerie, Ahmad Karamânlî, descendent al unui corsar turc, a fost adus la putere de populaţia indigenă şi, sprijinit de către Divan, a fost proclamat *dey* şi paşă (iulie 1711): el a inaugurat un nou regim şi o dinastie care va guverna Tripolitania până în 1835. Cu toate acestea, Ahmad Karamânlî a fost recunoscut de sultan ca paşă şi beilerbei abia în 1713; au fost recunoscuţi în mod similar fiul acestuia, Muhammad (1745-1754) şi fiul lui, 'Alî (1754-1793).

Activitatea economică a Tripolitaniei s-a mărit în această perioadă şi Tripoli a devenit o importantă escală comercială în Mediterana. Însă o gravă epidemie în 1767, apoi ciuma şi foametea din 1784-1786 au dus la decădere Tripoli. Autoritatea Karamânlî-ilor până atunci a fost totală: ei dominau puterea centrală, armata şi provinciile, în care erau reprezentaţi de *kâ'id*-i; de asemenea, ei au ştiut să dea întregului teritoriu al Tripolitaniei şi Cirenaicii un început de unitate, cu o preponderenţă a Tripolitaniei, sediu al puterii.

Situaţia s-a înrăutăţit începând din 1790, atunci când au apărut dispute între diferiţii membri ai familiei Karamânlî pentru putere, pe care o revendica şi un aventurier algerian, 'Alî Bulghur, care pretindea că este învestit ca guvernator de către sultan şi care s-a instalat cu acest titlu în capitală (1793-1795). În cele din urmă, un nepot al lui 'Alî, Yûsuf, a reuşit să se impună în 1796 şi a primit firmanul de beilerbei în 1797, ceea ce nu l-a împiedicat să urmeze o politică diferită de a sultanului, din moment ce a încheiat un acord cu Bonaparte în plină campanie a Egiptului. Mai târziu, s-a apropiat de conducerea otomană, iar flota tripolitană a participat la luptele împotriva grecilor. El a adăugat la Tripoli regiunea Ghadames, a încercat să relanseze pirateria, însă cererile sale fiscale au provocat o revoltă care l-a silit să abdice (august 1832). Tulburările care au urmat au durat doi ani, aţâţate de francezi şi englezi, care susţineau fiecare un candidat la succesiune, dar şi de tunisieni, care urmăreau anexarea Tripolitaniei.

În mai 1835, trupele otomane au debarcat la Tripoli. Un guvernator turc a luat conducerea provinciei, în timp ce membrii familiei Karamânlî erau trimişi în exil la Istanbul. De acum înainte, până la cucerirea de către italieni, ţara a fost aşezată sub regimul administraţiei otomane directe. Această acţiune a conducerii otomane era motivată şi de teama unei eventuale extinderi a penetrării francezilor în Maghreb şi de nevoia de a-l tempera pe prea ambiţiosul bei de Tunis.

Originalitatea dinastiei Karamânlî a constat în a se sprijini pe arabii din Tripolitania împotriva turcilor şi a *kulughli*-ilor, în a crea unitatea provinciei mărite şi în a acţiona în aşa fel încât, la un moment dat, a putut fi considerată o dinastie locală, însă nu naţională.

Confruntată cu o evoluție generală a provinciilor arabe către o autonomie puternic marcată, indiferent de forma pe care aceasta a luat-o și de punctul până unde a fost împinsă, Poarta a avut o politică relativ flexibilă. Pe de o parte, concepția pe care guvernanții otomani și-o făceau despre exercitarea autorității lor nu-i împingea nici spre centralizare, nici spre uniformizare: proiectul unei „turcizări" a provinciilor arabe era cu totul străin de însăși natura sistemului otoman. A guverna direct provinciile arabe ar fi necesitat o administrație cu caracter „colonial" greu de conceput și care cu siguranță le-ar fi dat otomanilor multă bătaie de cap pentru a o pune în funcțiune. Pe de altă parte, o dată trecută perioada de cucerire, deteriorarea treptată a autorității conducerii centrale și problemele externe slăbesc considerabil influența avută asupra provinciilor, nici unul dintre elementele pe care se bizuia controlul (instituția sultanală, organizarea militară) nepăstrându-și calitatea necesară pentru a permite o administrare provincială eficientă[1].

Guvernanții otomani s-au resemnat deci cu o evoluție fără îndoială inevitabilă, cu condiția de a fi îndeplinite misiunile principale ale imperiului, în principal apărarea granițelor și menținerea ordinii interne: cu aceste condiții, ei au acceptat formarea unor dinastii, precum 'Azm, Djalîlî, a mamelucilor, sau consolidarea autorității unor personalități locale, precum Djazzâr Pașa. Exista, de asemenea, și condiția plătirii tributului, care materializa supunerea provinciilor, aducându-și în același timp contribuția la funcționarea imperiului: nerespectarea acestei obligații de către mamelucii din Cairo a provocat o intervenție armată. În cazul Tunisiei, Poarta s-a mulțumit cu cadouri simbolice, de o valoare variabilă și fără o periodicitate regulată, însă nu a renunțat la principiul tributului, așa cum au arătat dificilele tratative derulate în secolul al XIX-lea între Tunis și Istanbul, sub privirile interesate ale Franței și Marii Britanii. În aceste limite, manifestările de supunere se reduceau câteodată la puțin: solicitarea unei recunoașteri oficiale (prin acordarea titlului de pașă) și semnele exterioare ce simbolizau, în ochii populației, apartenența provinciei la imperiu și suveranitatea sultanului. Cele două mărci „regaliene" – baterea de monedă în numele sultanului care domnea *(sikka)* și amintirea autorității sale cu ocazia rugăciunii de vineri *(khutba)* – au fost păstrate pretutindeni: nici 'Alî Bey (în 1769), nici Muhammad Bey (în 1855) nu au îndrăznit să abolească menționarea numelui sultanului pe moneda bătută în Egipt și în Tunisia.

Că această evoluție a fost impusă guvernanților otomani de împrejurări, apare cu evidență din tentativele repetate făcute pentru redresarea unei situații care era considerată puțin satisfăcătoare la Istanbul. Încercări de „reluare în stăpânire" au avut loc în toate provinciile, în general sub forma trimiterii de pașale numite de la

[1] Asupra acestor probleme, vezi articolul lui A. H. HOURANI, „The Changing Face of the Fertile Crescent" (*Studia Islamica*, 8, 1957), ale cărui concluzii sunt valabile pentru ansamblul provinciilor arabe.

Istanbul pentru a înlocui dinastiile locale, cu rezultate în general efemere. În anumite cazuri, a fost plănuită o intervenție armată: în Tunisia (în 1708) și în Algeria (în 1729), aceasta nu a depășit stadiul intimidării. În 1786, conducerea imperială a organizat împotriva mamelucilor din Cairo o veritabilă expediție militară, cu un succes inițial căruia problemele imperiului nu i-au permis consolidarea. În secolul al XVIII-lea, ținând cont de mijloacele limitate de care dispunea în continuare conducerea otomană și de marea autonomie la care ajunseseră majoritatea provinciilor arabe, acestea constituiau mai degrabă un „Commonwealth" cimentat de prestigiul instituției imperiale și de solidaritatea islamică, decât o construcție politică puternic structurată și guvernată de la centru. Abia în secolul al XIX-lea conducerea imperială, aflată într-un proces de reorganizare administrativă și militară, a fost în măsură să intervină eficient pentru a readuce la statutul de provincii otomane teritoriile devenite aproape complet autonome. Însă, în această epocă, grave lovituri atinseseră deja unitatea imperiului: în 1805, Muhammad 'Alî luase puterea în Egipt, iar în 1830 începuse colonizarea Algeriei.

Prezența otomană a avut o influență profundă asupra provinciilor arabe care au rămas trei și, câteodată, patru secole în interiorul unui imperiu din care nu au ieșit decât pentru a intra sub dominația occidentală. În Occidentul arab, cucerirea otomană a oprit acțiunea colonizării europene care se dezvoltase din Maroc până în Tripolitania, iar în Orient, aceasta i-a menținut pe perși în afara Irakului. Otomanii au înzestrat provinciile care le erau supuse cu instituții administrative, iar acestea, în ciuda lacunelor și a imperfecțiunilor lor, aveau un anumit caracter de modernitate. Relativa uniformitate a sistemului aplicat în toate țările arabe, din Algeria până în Irak, a contribuit fără îndoială la apropierea unor regiuni a căror evoluție anterioară fusese foarte diversă și care, în această lungă perioadă, au făcut experiența unor instituții asemănătoare într-o structură globală comună. Decupajele provinciale făcute de otomani se vor dovedi suficient de coerente pentru ca statele organizate de puterile coloniale să se poată inspira, în esență, din granițele ce fuseseră trasate între *eyâlet*-uri, conferind însă acestor granițe o opacitate pe care nu o avuseseră niciodată în epoca otomană, când întreaga lume arabă, cu singura excepție a Marocului, se afla din nou reunită într-o aceeași construcție politică.

CAPITOLUL XI

Începuturile „Chestiunii Orientului" (1774-1839)

de Robert MANTRAN

Ceea ce numim „Chestiunea Orientului" corespunde unui ansamblu de fapte care s-au derulat între 1774 (tratatul de la Kuciuk Kainargi) și 1923 (tratatul de la Lausanne). Acestea au ca trăsături esențiale dezmembrarea treptată a Imperiului otoman și rivalitatea marilor puteri în vederea stabilirii controlului și influenței lor în Europa balcanică și în țările riverane Mediteranei orientale (până la Golful Persic și Oceanul Indian) și meridionale. Luând ca pretext protecția ortodocșilor și a slavilor, rușii vizau să-și extindă dominația asupra Balcanilor și să aibă acces la marea liberă. Englezii încercau să protejeze drumul Indiilor, deci să controleze istmul ce separă Mediterana de Oceanul Indian, de unde interesul pe care îl manifestau pentru țările arabe din regiune. Francezii voiau să-și apere interesele comerciale și culturale față de creștinii din Levant și se aflau în opoziție, după împrejurări, cu rușii sau cu englezii. Austriecii, temându-se de extinderea influenței rusești în Balcani, se străduiau să formeze aici un baraj, mai ales în Bosnia-Herțegovina. Mai târziu, germanii se vor interesa și ei de Imperiul otoman, prin optica *Drang nach Osten*.

Războaiele duse de otomani în secolul al XIX-lea vor fi aproape toate pierdute și vor sfârși prin a lipsi imperiul, bucată cu bucată, de cvasitotalitatea teritoriilor sale, în timp ce trecerea unei mari părți a resurselor sale sub controlul societăților occidentale va contribui la micșorarea și la dependența sa.

Cu toate acestea, conducătorii otomani s-au străduit să promoveze reforme *(Tanzîmât)* în domeniul administrativ, social, politic și cultural. Însă jocul marilor puteri a limitat, dacă nu a anihilat influența acestor eforturi. Îndată după încheierea tratatului de la Kuciuk Kainargi, sultanul 'Abdül-Hamîd I (1774-1789), apoi urmașul său, Selîm al III-lea (1789-1807) au lucrat la reînnoirea statului otoman și în primul rând la constituirea unei armate capabile să protejeze granițele imperiului. Această reînnoire însemna, de asemenea, o deschidere a lumii otomane în fața tehnicilor și a ideilor occidentale, iar unii intelectuali otomani, îndeosebi cei turci și cei egipteni, deja din timpul lui 'Abdül-Hamîd I au considerat că puteau fi introduse inovații în

gândirea musulmană, însă aceşti intelectuali au fost puţini şi s-au făcut puţin ascultaţi. Cu toate acestea, nu este sigur că acţiunea lor a fost complet lipsită de rezultate.

'Abdül-Hamîd I (1774-1789)

Ajuns pe tronul otoman în împrejurări dificile, 'Abdül-Hamîd I a înţeles repede necesitatea reformelor. Din acest punct de vedere, el apare ca adevăratul iniţiator al unei noi politici, suscitate de o viziune realistă asupra situaţiei imperiului: el a condus personal această politică, sprijinindu-se pe mari viziri competenţi, care împărtăşeau concepţiile sale şi dintre care unii au rămas relativ multă vreme în funcţie, precum Cebecizâde Mehmed Paşa (ianuarie 1777-septembrie 1778), Seyyîd Mehmed Paşa (august 1779-februarie 1781), Khalîl Hamîd Paşa (decembrie 1782-martie 1785) şi Koca Yûsuf Paşa (ianuarie 1786-iunie 1789).

Situaţia internă

Dacă 'Abdül-Hamîd I stăpâneşte conducerea centrală, dacă în capitală domneşte calmul pe parcursul întregii sale domnii, în schimb autoritatea sa este numai recunoscută în provinciile europene, asiatice sau africane în care anumiţi notabili au dobândit o situaţie locală foarte solidă, profitând de dificultăţile conducerii pe plan extern.

Aceasta este situaţia în diferite regiuni din Anatolia, în Siria unde, după şeicul Dâhir, Djazzâr Ahmad Paşa se impune în Siria de sud, în Liban şi în Palestina, după ce a înăbuşit revoltele locale, în Irak unde Ömer Paşa (1744-1751) şi Suleymân Paşa (1780-1802) i-au readus pe beduini la ascultare, însă s-au îndepărtat de conducerea din Istanbul – mai ales cel de-al doilea, după victoria sa asupra iranienilor care invadaseră sudul Irakului –, în Egipt unde mamelucii 'Alî Bey al-Kabîr (1768-1773), apoi Murâd Bey şi Ibrâhîm Bey (din 1779 până la expediţia lui Bonaparte, 1798) ţin sub control ţinutul şi primesc acceptul conducerii după eşecul acesteia în încercarea de reinstaurare a autorităţii. Provinciile din vest („Regenţele nord-africane") continuă să beneficieze de o foarte largă autonomie şi se feresc să rupă legăturile cu Istanbulul. În provinciile europene, agitaţia nu este mai mică, din cauza mişcărilor mai mult sau mai puţin autonomiste, dacă nu deja naţionaliste, din Tracia, Serbia, Epir (cu faimosul guvernator de Ianina, Tepedelen 'Alî Paşa), din Albania şi Muntenegru.

În aceste situaţii, cu rare excepţii, sultanul nu a încearcat să restabilească autoritatea conducerii centrale prin forţă, mai ales că ameninţarea externă apăsa în permanenţă asupra imperiului. El s-a străduit să ajungă la o înţelegere cu şefii acestor mişcări, acordându-le titluri oficiale şi responsabilităţi. Cu toate acestea, rezultatele au fost minore, iar zădărnicia acestor tratative i-a făcut pe oponenţi să-şi manifeste încă mai mult spiritul de independenţă, mai ales în chestiuni financiare şi economice: ei păstrează pentru ei înşişi şi domeniul lor partea importantă a taxelor şi veniturilor care, în mod normal, ar fi trebuit să ia drumul Trezoreriei statului şi tratează direct cu marii negustori străini schimburile comerciale. Ce rămâne atunci din autoritatea guvernamentală?

Reforme militare, reforme civile

După tratatul de la Kuciuk Kainargi, preocupat de grija de a asigura cu mijloace moderne apărarea imperiului său (înfrângerile terestre şi maritime în faţa ruşilor au constituit o lecţie severă şi, în acelaşi timp, o trezire la realitate), 'Abdül-Hamîd I şi-a consacrat eforturile creării unei artilerii şi unei marine în întregime reînnoite. Prima a fost încredinţată baronului de Tott, gentilom ungur trecut în serviciul Franţei, venit în Turcia în 1755 cu Vergennes, care i-a încredinţat diferite misiuni de informare în Imperiul otoman şi în Crimeea. Spectator al războiului ruso-turc din 1768-1774, el a tras concluziile şi a preconizat reforme care l-au fermecat pe Mustafâ al III-lea, apoi pe 'Abdül-Hamîd I: astfel, din 1774 el organizează, cu ajutorul scoţianului Campbell şi al francezului Aubert, un nou corp de artilerie cu tir rapid *(sürat topçuları)* cu efective reduse, însă bine antrenate, bine alese şi înzestrate cu tunuri furnizate în parte de Franţa; el înfiinţează o nouă turnătorie de tunuri la Hasköy şi reînfiinţează fosta şcoală de ingineri *(hendesekhâne)*, întemeiată de Bonneval Paşa. Cu toate că Tott a părăsit Turcia în 1776, opera sa a continuat sub conducerea lui Campbell – care s-a convertit la Islam – şi a lui Aubert.

Reînnoirea marinei se datorează lui Cezayırlı Ghâzî Hasan Paşa, scăpat din bătălia de la Çeşme şi promovat mare amiral în 1774. Profitând de distrugerea unei mari părţi din navele otomane, el începe, în diferite arsenale din imperiu, construirea de nave moderne, pentru aceasta făcând apel la tehnicieni străini, aflaţi sub conducerea a doi ingineri francezi, Le Roi şi Durest. Se fac eforturi pentru a recruta şi a antrena marinarii. Astfel, este fondată o şcoală de inginerie marină, însă aceasta nu va ajunge să formeze mulţi ofiţeri şi, deşi calitatea noilor vase de mare capacitate este ameliorată, nu se poate spune acelaşi lucru despre echipaje. Cu toate acestea, primul impuls este dat şi, în timpul viziratului lui Khalîl Hamîd, reînnoirea va atinge chiar corpul de ieniceri şi pe cel de spahii, fără schimbări profunde, creând însă cel puţin o nouă stare de spirit, de ascultare şi disciplină: ienicerii se supun unui antrenament militar constant, deţinătorii de *timâr*-e se angajează să trăiască pe pământurile lor. Pe scurt, domnia lui 'Abdül-Hamîd I este perioada în care apare o armată de tip modern, occidental în unele aspecte. Această operă va fi completată de Selîm al III-lea.

Pe lângă readucerea la ordine a corpurilor tradiţionale ale armatei, Khalîl Hamîd a acordat atenţie îmbunătăţirii datelor economice: el a încurajat industriile locale, a urmărit revigorarea industriei textile, concurată puternic de produsele europene, a încurajat meşteşugăritul, a dat un nou avânt tipăririi şi publicării de cărţi. Această repunere în ordine a statului a provocat opoziţia conservatorilor, a ulemalelor şi a anumitor şefi militari lăsaţi pe margine. Reformatorii hotărâţi erau puţini şi, în plus, din cauza apelului făcut la tehnicienii europeni, de cele mai multe ori francezi, au fost acuzaţi de subminarea bazelor religioase şi sociale ale statului. Această opoziţie la reforme era susţinută din culise de ruşi şi de austrieci, care nu doreau să vadă statul otoman eliberat de slăbiciuni, redevenind puternic şi organizat; dimpotrivă, englezii, olandezii şi francezii, adepţi ai Europei Luminilor, îi sprijineau pe reformatori, nu fără un gând ascuns.

În mod curios, printre adversarii lui Khalîl Hamîd se afla Cezayırlı Ghâzî Hasan Paşa, un reformator totuşi, însă ambiţios şi urmărind să ajungă mare vizir; el a declanşat împotriva lui Khalîl Hamîd o campanie care, în cele din urmă, a găsit ascultare în faţa sultanului, care a fost făcut să creadă că urma să fie detronat în favoarea nepotului său, Selîm. Khalîl Hamîd a fost demis din funcţie pe 31 martie 1785 şi executat în mai puţin de o lună. Triumful adversarilor săi a fost completat cu destituirea, în 1787, a tehnicienilor străini.

Presiuni din partea Rusiei

Necesitatea unei armate otomane puternice se făcea cu atât mai mult resimţită cu cât împărăteasa Ecaterina a II-a îşi manifesta deschis intenţiile: în ianuarie 1777, ea a intervenit în hanatul Crimeii, înlăturându-l pe hanul Devlet Giray şi urcându-l pe tron pe Şahin Giray. Doi ani, ruşii şi otomanii şi-au disputat suzeranitatea asupra Crimeii prin intermediul hanilor; în cele din urmă, în ianuarie 1779, trupele ruseşti au intrat în Crimeea, care a fost anexată. În ciuda eforturilor clanului belicist otoman, condus de Ghâzî Hasan Paşa, sultanul, sprijinit de Khalîl Hamîd, a recunoscut anexarea Crimeii de către ruşi, semnând tratatul de la Aynalı Kavak (ianuarie 1784).

Pentru Ecaterina a II-a, această anexare nu era decât o etapă, concretizată în plus prin anexarea Georgiei, către un obiectiv mult mai vast: constituirea unui stat ortodox, condus de suveranul rus şi cuprinzând toate ţările balcanice, cu excepţia părţii occidentale a Balcanilor, atribuită drept compensaţie Austriei, în timp ce Veneţia primea Moreea, Creta şi Cipru, iar Franţa, avantaje în Siria şi Egipt. Era deci vorba despre un proiect de dezmembrare – şi de repartizare – a Imperiului otoman în Europa, în beneficiul mai ales al Imperiului rus. Împotriva acestui proiect s-au ridicat Anglia şi Prusia, neliniştite de înaintarea rusă, şi care au incitat conducerea otomană să reziste la aceste presiuni, cu atât mai mult cu cât ruşii instalaseră baze navale la Sevastopol şi la Kerson, ameninţări directe asupra Mării Negre otomane.

O dată cu noul mare vizir, Koca Yûsuf Paşa, ajunge la putere partida războinică: este adresat un ultimatum Rusiei, prin care se solicita evacuarea Georgiei şi a Crimeii (14 august 1787), la care Rusia răspunde printr-o declaraţie de război, o lună mai târziu (15 septembrie), Austria intrând în conflict în februarie 1788. Acesta s-a încheiat fără pierderi pentru otomani, din cauza evenimentelor din Polonia şi în special din Franţa, care au atras atenţia austriecilor şi ruşilor către vest: pacea semnată cu Austria la Sviçov (Şiştov, 4 august 1791) menţinea *statu quo*-ul dintre cele două imperii care nu se vor mai afla în conflict până în 1878. Cu Rusia, pacea de la Iaşi (9 ianuarie 1792) recunoaştea anexarea Crimeii şi a Georgiei de către ruşi, iar Nistrul devenea noua frontieră dintre cele două imperii. Mai bine de douăzeci de ani, statul otoman va trăi relativ în pace cu vecinul său din nord: Revoluţia franceză, apoi Napoleon I reprezentau acum un pericol mult mai mare pentru puterile europene.

Între timp, urcase pe tronul otoman un nou sultan, Selîm al III-lea, care va relua şi va consolida reformele începute de 'Abdül-Hamîd I.

Selîm al III-lea (1789-1807)

Mai mult decât Mahmûd I şi 'Abdül-Hamîd I, Selîm al III-lea, născut în 1761, a dovedit o voinţă de reînnoire a statului otoman care face din el adevăratul precursor al sultanilor şi al marilor viziri reformatori din secolul al XIX-lea. Sfârşitul tragic al domniei lui a imprimat şi mai mult în spirite ideea că detronarea şi execuţia sa s-au datorat concepţiilor politice, mai apoi reluate şi dezvoltate de urmaşii săi, în special de Mahmûd al II-lea: din toate acestea personalitatea sa a ieşit sporită. În plus, cum domnia lui a coincis cu unele dintre marile evenimente de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui de-al XIX-lea, se poate spune că o dată cu el începe o nouă fază a istoriei statului otoman. De fapt, Selîm al III-lea, chiar dacă s-a aflat la originea unui anumit număr de inovaţii, a fost un om al secolului al XVIII-lea şi poate fi considerat ca unul dintre acei suverani „luminaţi" care au marcat această epocă.

Selîm al III-lea nu era numai curios în legătură cu noutăţile introduse în armata otomană, ci şi dornic să se informeze asupra altor regimuri din lume, mai ales asupra celui din Franţa, din cauza locului deţinut de tehnicienii francezi la Istanbul; el a întreţinut chiar o corespondenţă cu regele Ludovic al XVI-lea şi a fost primul suveran otoman care a trimis ambasadori permanenţi în marile capitale europene. Confruntat de la începutul domniei cu problemele legate de războiul împotriva Rusiei, el a fost nevoit să întârzie declanşarea reformelor, însă a profitat de aceasta pentru a-şi aduce în posturile de răspundere adepţii, dintre care unii chiar vor avea în vedere, în afara reformelor militare şi administrative indispensabile, măsuri cu caracter economic şi social. Ca totdeauna, această mişcare va suscita opoziţii: ele vor sfârşi prin a triumfa în 1807, însă pentru puţină vreme.

Reformele: nizâm-i cedîd *(1789-1802)*

Date fiind circumstanţele, armata este cea care face obiectul primelor măsuri de reînnoire. Corpul de ieniceri nu este, propriu-zis vorbind, schimbat în mod radical; cu toate acestea, recrutarea este mai strictă, se instaurează o nouă ierarhie, soldele, plătite în fiecare lună, sunt fixate după grade şi merite, antrenamentul este obligatoriu şi regulat. În interiorul corpului sunt separate funcţiile militare de cele administrative. De asemenea, spahiii sunt supuşi unui control mai riguros, cu măsuri împotriva absenteismului, iar atribuirea de *timâr*-e nu se mai face prin favoritism.

Aceste reforme, bune în sine, nu au decât un succes moderat, căci apăsarea obiceiurilor şi tradiţiilor ienicerilor şi a spahiilor îngreunează orice inovaţie. De aceea, Selîm al III-lea înfiinţează în 1794 un nou corp de infanterie, numit *nizâm-i cedîd* (noua organizaţie), antrenat în stil european de ofiţeri englezi, francezi şi germani, dotat cu mijloace financiare proprii şi recrutat mai ales din Anatolia; în 1797, acesta număra 9 200 de oameni şi douăzeci şi şapte de ofiţeri; în 1802, s-a introdus în Anatolia un sistem de înrolare menit să amelioreze recrutarea şi formarea acestor noi militari; în 1806, corpul număra 22 685 de soldaţi şi 1 590 de ofiţeri. Notabili şi funcţionari responsabili din Anatolia au colaborat (de bunăvoie?) la această acţiune

care, în schimb, a dat greş în Balcani din cauza opoziţiei notabililor locali. În 1795, Selîm al III-lea înfiinţează Şcoala militară de geniu, destinată să formeze ofiţeri specializaţi, mai cu seamă pentru artilerie.

Reformele militare pătrund şi în marină, care fusese deja reînnoită de Ghâzî Hasan Paşa. Succesorul său, marele amiral Küçük Hüseyin Paşa, îi continuă opera, făcând din marina otomană o marină modernă, graţie îmbunătăţirilor aduse în recrutarea şi formarea marinarilor: modernizarea Şcolii navale, reorganizarea arsenalelor, crearea unei Şcoli de sănătate navală şi, ca în cazul ienicerilor, separarea între afacerile militare şi cele administrative. Pentru a asigura costul reformelor militare, Selîm al III-lea a procedat la o devalorizare a monedei, la confiscarea bunurilor marilor negustori, la creşterea taxelor, fenomen cu îndelungată tradiţie la otomani.

Reformele civile sunt mult mai puţin profunde: ele privesc reorganizarea serviciilor financiare, aprovizionarea oraşelor cu produsele esenţiale, obligaţia ţăranilor plugari de a se întoarce în satele lor, respectarea tradiţiilor cu privire la portul costumului „legal" de către diferitele categorii ale populaţiei.

Există, în acelaşi timp, un domeniu în care sultanul a inovat efectiv: cel al diplomaţiei. Deja anumiţi sultani trimiseseră observatori în Occident, însă doar temporar şi excepţional, sau recrutaseră tehnicieni străini pentru domenii de activitate precise: armata şi marina. Acest început de deschidere către Vest era un semn al recunoaşterii rămânerii în urmă a imperiului, ca şi a necesităţii de a cunoaşte mai bine ţările occidentale. La Istanbul şi în câteva alte oraşe ale imperiului, Smirna, Alexandria, Acra, Salonic, contactele dintre elementele reprezentative ale populaţiei locale (înalţi funcţionari, notabilităţi, negustori) şi ambasadorii, consulii şi negustorii străini se dezvoltă constant. Selîm al III-lea este adeptul deschiderii către Occident şi mai ales către Franţa, a cărei cultură o apreciază; ideile noi apărute o dată cu Revoluţia franceză se răspândesc şi ajung până la Istanbul, unde o tiparniţă instalată la ambasada Franţei difuzează jurnale şi pamflete, al căror conţinut este însă prost sau deloc înţeles de otomani. Această dorinţă de deschidere este împărtăşită de diferite personalităţi, în special de *re'îs ül-küttâb*-ul (adică funcţionarul însărcinat cu afacerile externe) Reşîd Mehmed Efendi, care numeşte ambasadori permanenţi în diferite capitale, cu excepţia Parisului, din cauza executării regelui Ludovic al XVI-lea (pe care Selîm al III-lea a dezaprobat-o). În octombrie 1793, Yûsuf Agha Efendi este numit la Londra, unde rămâne până în 1797, dată la care este înlocuit de Ismâ'îl Ferruh. În 1795, Seyyîd 'Alî Efendi este numit în Prusia şi Ibrâhîm Efendi în Austria, apoi în septembrie 1796, Seyyîd 'Alî este numit la Paris, unde soseşte în iulie 1797 cu o suită de optsprezece persoane; mai târziu, va avea ocazia să-l întâlnească de multe ori pe Talleyrand, ajuns ministru al afacerilor externe. Însă expediţia lui Bonaparte în Egipt în 1798 duce la ruperea relaţiilor, ruptură ce durează puţin mai mult de trei ani.

Trebuie să notăm că ambasadorii la Londra, Berlin şi Viena care îşi părăsesc postul în 1798 şi 1800 nu sunt înlocuiţi. La fel se întâmplă la Paris în 1811. Până în 1821 nu vor mai fi în capitalele europene decât însărcinaţi cu afaceri, cel mai adesea turci musulmani şi nu fanarioţi, ca mai înainte. Această retragere otomană poate fi

explicată prin problemele de politică internă, care ocupă un loc important, dar și prin faptul că această experiență nu a adus mari satisfacții. Ambasadorii desemnați nu au dovedit nici o înclinație către noile lor funcțiuni: aparținând mediului de înalți funcționari, ocupând posturi ce nu priveau decât viața internă a statului, necunoscând limbi străine și neprimind nici o formație specifică înainte de plecarea lor, ei sunt incapabili să facă cunoscut și să explice în exterior comportamentul politic al guvernării otomane, după cum sunt incapabili să înțeleagă cum trebuie evenimentele ce se produc în Occident. Singurul beneficiu obținut de pe urma acestor ambasade a constat în faptul că anumiți tineri secretari aparținând personalului diplomatic trimis în străinătate vor învăța limbi străine și vor observa lumea care îi înconjoară, se vor strădui să înțeleagă sistemele politice și administrative europene. Observațiile și concluziile lor vor permite mai târziu declanșarea reformelor menite să modernizeze statul otoman după modelul occidental; cu această ocazie, unii dintre ei vor juca un rol eminent.

Probleme interne, constrângeri externe

Reformele întreprinse de sultan, războiul împotriva Rusiei și a Austriei cereau mijloace financiare și umane pe care guvernarea otomană le pretinde de la notabilii Anatoliei, dar și de la cei din provinciile arabe și europene, lucru prost acceptat și care duce chiar la revolte, ca cea a lui 'Alî Pașa din Ianina în Grecia de nord și în Albania, cea a lui Pazvanoghlu Osmân în Bulgaria, care își întinde autoritatea asupra Serbiei și Țării Românești și adună în jurul său notabilitățile și ienicerii adversari ai reformelor. O dată învinși (1798), revoltaților din Bulgaria le sunt oferite de către Selîm al III-lea condiții de pace avantajoase, din cauza războiului care izbucnise de curând cu Franța. La rândul lor, grecii și-au păstrat identitatea sub stăpânirea otomană; în plus, rolul politic și economic jucat de ei prin intermediul marilor familii grecești (fanarioții) din Istanbul i-a întărit în ideea că reprezintă o forță capabilă să-și obțină independența. Ideile răspândite de Revoluția franceză i-au entuziasmat pe intelectualii greci și mai ales pe poetul Constantin Rhigas, fondator al primei asociații patriotice, Eteria. Sperând în van în sprijinul lui Bonaparte, Rhigas inițiază din Viena acțiuni ce urmăreau să creeze o republică grecească, eventual lărgită la alte popoare supuse otomanilor. Denunțat austriecilor, este arestat și apoi predat turcilor, care îl execută (24 iunie 1798). Din acest moment, era evident că reformele dorite de sultan nu erau unanim acceptate și chiar provocau reacții ostile, mai ales în legătură cu noul corp militar, considerat de unii menit mai degrabă să lupte împotriva opozanților dinăuntru decât împotriva adversarilor din afară.

În vreme ce relațiile cu Franța sunt bune, mai cu seamă după 1794 și în ciuda ocupării de către francezi a țărmurilor dalmate ale Adriaticii, raporturile cu Rusia se îmbunătățesc de-abia în urma morții Ecaterinei a II-a în 1796 și datorită tentativelor de apropiere de otomani a urmașului său, Pavel I, care încearcă să contracareze influența franceză. Curând, expediția lui Bonaparte în Egipt (1798-1801) a compromis bunele relații turco-franceze; aceasta l-a obligat pe Selîm al III-lea să încheie o

alianță cu britanicii și cu rușii și să declare război Franței (septembrie 1798). Consecințele acestui război au fost dezastruoase pentru comerțul francez în Levant: consulii și comercianții sunt arestați, bunurile franceze confiscate, insulele ionice sunt recucerite de turci. Armata franceză și armata turcă se înfruntă în Palestina, însă Bonaparte este nevoit să ridice asediul de la Saint-Jean-d'Acre (martie-mai 1799). O altă armată turcă este înfrântă în iulie la Abukir, însă generalul Kléber, care i-a urmat lui Bonaparte, este asasinat în iunie 1800, iar succesorul său, generalul Menou, părăsește Egiptul la 1 septembrie 1801. Pacea este semnată în 1802: Franța recapătă tot ceea ce a trebuit să cedeze și obține chiar dreptul de navigație în Marea Neagră. Politica de prietenie cu Franța se va menține (cu excepția unei scurte perioade, în 1804-1805, când Selîm al III-lea a refuzat să-i recunoască lui Napoleon titlul de împărat și a rupt relațiile), în ciuda tentativelor Rusiei și Angliei de a contracara aceste relații amicale.

După plecarea francezilor din Egipt, englezii au încercat să ocupe militar țara, însă guvernatorul Mehmed 'Alî (Muhammad 'Alî) a reușit să-i facă să se retragă și să-și restabilească autoritatea. Conducerea otomană părea acum să aibă posibilitatea de a-și reinstaura puterea în provincii, beneficiind de răsunetul eșecului francezilor și de bunele relații, foarte interesate, pe care Rusia, Marea Britanie, apoi Franța le întrețineau cu aceasta. În acest moment al domniei sale, Selîm al III-lea apare ca un suveran fericit, a cărui politică internă și externă este încununată de succes.

Revoltele din provincie

De fapt, obsedat de problemele externe și de politica defensivă a imperiului, care l-au făcut să se îngrijească numai de reformele militare, Selîm al III-lea nu a acționat deloc pe plan intern, unde nu a putut sau nu a știut să restabilească întreaga autoritate a statului. Profitând de problemele create de război, guvernatorii, notabilii, chiar șefii de bandă urmăreau să-și instaureze propria autoritate în provincia lor, mai mult sau mai puțin eliberată de sub tutela statului, de a cărui nouă armată se temeau că va fi folosită împotriva lor, unii neezitând să caute sprijin la ruși.

Aceste revolte au motivații diferite și capătă un caracter politic, personal, naționalist sau religios. Astfel, în Arabia apare o revoltă cu caracter religios în tribul wahhabiților: acesta urma doctrina lui Muhammad Ibn 'Abd al-Wahhâb (1703-1792) care urmărea să redea Islamului întreaga sa puritate primitivă, coruptă de-a lungul secolelor de o evoluție considerată contrară învățăturii Profetului. Această mișcare a fost deosebit de bine primită de emirul din Nedjd, Ibn Sa'ûd, care a declanșat o insurecție armată împotriva otomanilor și a pus stăpânire pe orașele sfinte Mecca și Medina, reașezate astfel sub o autoritate cu adevărat arabă (1803-1804). A fost nevoie de un război de șapte ani (1811-1818) dus de trupele lui Muhammad 'Alî, guvernatorul Egiptului, pentru a opri această insurecție.

Ceva mai la nord, Djazzâr Ahmad Pașa, numit guvernator de Damasc, este tentat de ideea creării unui stat înglobând Siria și Palestina sub autoritatea sa: moartea lui în 1804 pune capăt acestei încercări în beneficiul puterii legale de la Istanbul. În Anatolia septentrională, Canikli Tayyâr Pașa, sprijinit de ruși, urmărea și el independența față de Istanbul.

Cele mai periculoase sunt însă revoltele din provinciile Europei: dacă în Bulgaria bandele de tâlhari, *kırcalı*, seamănă dezordinea şi spaima, fără a manifesta totuşi cea mai mică intenţie politică, nu acelaşi lucru se întâmplă în alte regiuni, unde obiectivele urmărind autonomia, dacă nu independenţa, întemeiate pe un naţionalism incipient sprijinit ici şi colo de austrieci şi de ruşi, iau o amploare câteodată considerabilă. În Bulgaria orientală şi în Tracia occidentală, Tirsanikli Ismâ'îl Paşa şi locotenentul său Mustafă Bayraktar îşi impun stăpânirea directă asupra populaţiei locale, ca şi Pazvanoghlu Osmân în Bulgaria occidentală şi în Serbia orientală, şi mai cu seamă Tepedelen 'Alî, paşa de Ianina, a cărui insurecţie s-a desfăşurat în Albania şi în Epir, şi care se dădea drept suveran independent al întregii regiuni. Mai specifică încă este mişcarea care izbucneşte în Serbia, datorată exceselor şi violenţelor ienicerilor, în 1803: aici este vorba de o veritabilă insurecţie cu caracter naţional care a atins cea mai mare parte a populaţiei sârbe, condusă de unul dintre şefii săi, Gheorghe Petrovici, zis Kara Gheorghe. Această insurecţie, susţinută de austrieci şi de ruşi, va dura până în 1812, dată la care sârbii obţin prin tratatul de la Bucureşti o oarecare autonomie: este o reluare, însă cu un oarecare succes, a tentativei făcute la sfârşitul secolului precedent de Rhigas pentru Grecia.

Unele dintre aceste mişcări insurecţionale depăşesc cadrul unei insurecţii locale pentru a atinge dimensiunile unei mişcări de independenţă naţională. Desigur, ideile sunt de cele mai multe ori încă confuze în majoritatea spiritelor, care nu văd în mişcarea lor decât un mijloc de a-i obliga pe conducătorii otomani să-şi reconsidere sistemul de dominare. Însă la unii dintre ei, noile idei de independenţă şi libertate au o rezonanţă mai mare. Este de remarcat că, în aceste circumstanţe, ei nu primesc sprijinul Franţei, totuşi inspiratoarea acestor idei, din cauza politicii de prietenie ce a existat după 1805 între francezi şi otomani, ai căror adversari comuni erau austriecii şi ruşii. De fapt, acestea erau imperativele politicii externe care îi conduceau şi pe unii, şi pe alţii, iar dacă ruşii şi austriecii îi susţineau pe răsculaţi, aceasta nu se întâmpla din cauza aprobării revoltei, ci din grija de a utiliza tot ce putea dăuna statului otoman: dacă „principiul naţionalităţilor" nu este încă invocat, ne putem gândi că el se manifesta deja în anumite regiuni, în mod discret, însă efectiv.

În aceste circumstanţe dificile, sultanul Selîm al III-lea nu pare să fi acţionat bine. Estimând că provinciile europene trebuie calmate şi protejate, el plănuieşte instalarea la Edirne (Adrianopole) în 1805 a unui corp din noua armată, a cărui recrutare trebuia efectuată în Rumelia. Această decizie i-a tulburat pe autonomişti şi notabilii din Balcani, mai ales pe cei din Bulgaria, care se temeau că această trupă va fi folosită împotriva lor. Tirsanikli Ismâ'îl Paşa intră în contact cu opozanţii conservatori la Istanbul şi pregăteşte o acţiune împotriva sultanului, însă Selîm al III-lea cedează şi renunţă la proiect. Ismâ'îl Paşa murind între timp, succesiunea sa este asigurată de Mustafă Bayraktar. Sultanul îl recunoaşte, în timp ce, pentru a linişti elementele conservatoare, le încredinţează câtorva dintre acestea comanda unor părţi din *nizâm-i cedîd*. Acesta era un veritabil abandon al sultanului în faţa oponenţilor săi, iar acţiunile sale de reformă riscau de acum înainte să fie anulate.

Căderea lui Selîm al III-lea

Dacă Selîm a acționat astfel, este pentru că noi pericole se conturau în diferite puncte la granițele imperiului. Englezii și rușii nu priveau cu ochi buni preponderența influenței franceze la Istanbul și în Balcani. Ei îl obligă pe sultan să acorde rușilor dreptul de trecere prin Strâmtori (septembrie 1806), însă victoriile lui Napoleon din toamnă îl fac să revină asupra acestui acord. Rușii reacționează de îndată și invadează Moldova, în ciuda opoziției lui Mustafâ Bayraktar și a lui Pazvanoghlu, care se simțeau ei înșiși amenințați de această înaintare a rușilor, care ocupă apoi Țara Românească și Basarabia (1806-1807).

Presiunea rușilor este întărită de cea a britanicilor, a căror flotă, după ce a făcut o demonstrație în fața Istanbulului, ajunge în Egipt (martie 1807) pentru a-i sprijini pe mamelucii revoltați împotriva otomanilor. Aceștia fiind înfrânți de Mehmed 'Alî, englezii nu insistă și se retrag (septembrie 1807).

Eliberat de pericolul englez, Selîm al III-lea se pregătește să-i înfrunte pe ruși și pe sârbi; el se putea baza pe sprijinul Franței, al cărei ambasador la Istanbul, Horace Sébastiani, se bucura de o mare influență, și pe sprijinul foștilor rebeli din Bulgaria, mai ales al lui Mustafâ Bayraktar, neliniștiți de înaintarea rusă spre Balcani.

Prea absorbit de problemele de apărare a imperiului, Selîm al III-lea nu a știut să își formeze elementele indispensabile politicii sale de reformă: oameni motivați, bine formați și în număr suficient, precum și un suport financiar solid. Ca mulți dintre predecesorii săi, el a recurs la expediente (taxe suplimentare, confiscarea de bunuri) care au dus la o mărire a prețurilor. Nemulțumea astfel o mare parte a populației, pe cei atinși de reformele militare și de măsurile financiare, ca și pe cei care considerau că statul nu trebuie să se angajeze pe calea modernizării și mai ales a occidentalizării, acestea punând în pericol tradițiile musulmane și otomane. Rolului jucat de Horace Sébastiani, unii scriitori i l-au adăugat și pe cel al unei doamne din harem care ar fi fost de origine franceză și care ar fi fost identificată cu Aimée Dubuc de Rivery, verișoara Joséphinei de Beauharnais: nimic nu ne îngăduie să afirmăm că Aimée Dubuc a făcut parte din haremul sultanului sau că ar fi devenit favorita sultanului 'Abdül-Hamîd I, sub numele de Nakşidil. În realitate, a existat o *khâsseki* cu numele de Nakşidil: ea era mama sultanului Mahmûd al II-lea și se pare că nu trebuie să o identificăm cu această franțuzoaică din care unii au făcut sfătuitoarea lui Selîm al III-lea și inspiratoarea politicii sale profranceze.

În mai 1807, Selîm al III-lea este nevoit să facă față unei revolte neașteptate, apărute în rândul ienicerilor răsculați împotriva ofițerilor din armata nouă. Sultanul evită o reprimare aspră, încearcă să negocieze cu răsculații, care refuză și pornesc spre Palat, adunând oponenți de toate felurile. Concesiile pe care le face sunt considerate insuficiente: este reclamată abolirea reformelor, apoi detronarea sultanului; este dată în acest sens o *fetvâ*. Selîm al III-lea renunță să se apere și se retrage, lăsând locul vărului său, Mustafâ al IV-lea (29 mai 1807).

Această răscoală, neînsemnată la început, dar care a căpătat dimensiuni atât de mari, exprimă fragilitatea puterii sultanale, impactul redus al reformelor asupra unui

anumit număr din elementele esențiale ale statului otoman (militare și juridico-religioase), ponderea conservatorilor, la Istanbul în special, lipsa de curaj a sultanului sau, cel puțin, spiritul lui pacifist.

Reacție și contrareacție

Mustafâ al IV-lea, care a dovedit foarte puțină personalitate, s-a conformat exigențelor mediilor conservatoare și reacționare: toate inovațiile introduse sub Selîm al III-lea, începând cu *nizâm-i cedîd*, sunt abolite, vechile instituții și legi sunt repuse în drepturi. Toți cei care, în diferite grade, au fost victimele regimului precedent sau sunt considerați ca atare își recuperează bunurile sau primesc compensații. În întregul imperiu se organizează vânătoarea adepților lui Selîm al III-lea – și în special a ofițerilor *nizâm-i cedîd*. Ienicerii din Istanbul, care au fost la originea răsturnării sultanului, cred că le este permis orice; ei fac să domnească teroarea și jaful în capitală, în asemenea măsură încât noii conducători sunt nevoiți să-i îndepărteze, făcându-le promisiuni și acordându-le avantaje.

Acești noi conducători sunt în special marele vizir Ibrâhîm Hilmî Pașa și *șeykh ül-islâm*-ul Ataullâh Efendi, reprezentanți a două clanuri care, după ce au fost aliate, nu se pot înțelege asupra politicii care trebuie urmate; ei și-l fac dușman pe Mustafâ Bayraktar care, în mijlocul acestor dezordini, face, practic, secesiune și se instalează la Rusciuk.

Acestor probleme interne li se adăugau neliniștile create de evenimentele din afara imperiului. Pe 8 iunie 1807, Napoleon I și țarul Alexandru au semnat pacea de la Tilsit: în afara unui număr de puncte ce priveau Europa occidentală, împăratul francez se angaja să intervină ca mediator între ruși și turci; în caz de eșec, cei doi împărați urmau să ajungă la un acord pentru a lua otomanilor stăpânirea asupra Europei balcanice. În realitate, Napoleon I nu va întreprinde nimic împotriva acestora. În schimb, rușii vor menține presiunea, susținându-i pe sârbi și pe moldoveni în lupta lor. Pacea nu va fi semnată decât în 1812 (pacea de la București).

La Istanbul, incompetența și absența actelor pozitive ale conducătorilor, rivalitățile lor provoacă regruparea reformatorilor și a notabililor care se temeau de o înrăutățire a situației. Ei iau contact cu Mustafâ Bayraktar, care apărea ca omul influent al momentului, cu scopul de a-l face să acționeze cu trupele sale pentru a-l readuce pe tron pe Selîm al III-lea. Acesta aflându-se însă în mâinile adversarilor săi, trebuia manevrat cu prudență pentru a evita eliminarea lui. Încep tratative între reformatori, sultanul Mustafâ al IV-lea și noul mare vizir Çelebi Mustafâ Pașa, mai ostil încă decât predecesorul său *șeykh ül-islâm*-ului și șefului ienicerilor, Kabakçı Mustafâ. Mustafâ Bayraktar intră în Istanbul cu trupele sale (18 iulie 1808), demite un anumit număr din personalitățile reformiste, îi readuce la ascultare pe ieniceri în timp ce Kabakçı Mustafâ este executat.

Bayraktar căpătând prea multă influență, sultanul și marele vizir încearcă să-l îndepărteze de Istanbul, trimițându-l să apere frontiera dunăreană. El refuză și,

dimpotrivă, cere detronarea lui Mustafâ al IV-lea şi revenirea lui Selîm al III-lea. Acesta însă este asasinat, în timp ce prinţul Mahmûd reuşeşte să evadeze şi să se refugieze la Bayraktar, care îl proclamă sultan (28 iulie 1808): acest prinţ, unul dintre fiii lui 'Abdül-Hamîd I, va domni sub numele de Mahmûd al II-lea (1808-1839). El va fi adevăratul iniţiator al schimbărilor în Imperiul otoman, din moment ce acum începe perioada numită *Tanzîmât* (reformele).

O dată cu moartea lui Selîm al III-lea se încheie o perioadă a istoriei otomane, în cursul căreia începe să fie evidentă presiunea marilor puteri pentru a micşora imperiul şi dominaţia sa teritorială, timp în care se manifestă şi primele încercări de reforme, contracarate de inadaptarea oamenilor şi a mentalităţilor, prea marcate de tradiţie, de obiceiuri şi de teama de a pierde privilegiile. Domnia lui Selîm al III-lea constituie totuşi o perioadă de tranziţie. Deşi rezultatele nu par pozitive, nu este mai puţin adevărat că s-au făcut încercări de modernizare şi de deschidere, că s-a produs o anumită dezenclavizare a imperiului, că unii dintre tinerii otomani au putut observa de aproape structurile şi regimurile statelor europene şi că de aici va proveni un număr de idei pentru viitor. În viitorul apropiat însă, nimic, sau aproape nimic, nu va ameliora funcţionarea unei administraţii sclerozate, corupte sau incompetente. Singurele domenii în care se produce modernizarea sunt cele ale armatei şi marinei; dar şi această modernizare nu se face fără incidente, dintre care cel mai însemnat este revolta din 1807.

Administraţia centrală era recrutată mai ales din clasa *'ilmiye*, adică dintre oamenii instruiţi în *medrese*-le de către ulemale. Or, pe de o parte, recrutarea viitorilor funcţionari ai statului nu se mai făcea numai dintre adolescenţii proveniţi din *devşirme*, ci din ce în ce mai mult dintre membrii familiilor musulmane aflate deja în sistem, nepotismul şi clientelismul fiind pe primul loc. Pe de altă parte, învăţământul dat în *medrese*-le sau în şcolile Palatului nu evoluase de două secole; presiunea politică şi militară exercitată de puterile occidentale întărea *a contrario* influenţa ulemalelor care vor să apară ca apărătorii tradiţiilor musulmane în faţa uzurpatorilor statelor creştine. Aceste ulemale deţin o putere sigură asupra guvernanţilor, a conducătorilor – ce provin adesea din rândurile lor –, a funcţionarilor statului cărora le pot facilita cariera, asupra studenţilor din *medrese*-le şi a maselor populare. Ei posedă nu numai puterea intelectuală şi religioasă, ci şi mijloacele psihologice şi, în special, mijloacele financiare datorită fundaţiilor pioase de pe lângă instituţiile religioase.

Administraţia provinciilor, aflată sub autoritatea guvernatorilor, era, după caz, total dependentă de aceştia sau de notabilii locali puternici sau, eventual, şi de unii, şi de alţii. Principalele posturi ale ierahiei administrative provinciale, ca şi cele din marile oraşe aveau titulari numiţi de conducerea centrală, în timp ce funcţiile juridico-religioase, cele de cadiu şi de *nâ'ib*, erau de resortul *şeykh-ül-islâm*-ului. Toţi, sau aproape toţi, încearcă să obţină maximum de profit din însărcinările a căror atribuire nu ştiu cât va dura. Reglementările proprii fiecărei provincii erau aplicate cu mai multă sau mai puţină rigoare, mai ales în ceea ce priveşte perceperea de taxe şi venituri multiple, dintre care o parte revenea Vistieriei statului şi o parte funcţionarului responsabil. Este evident că, în acest domeniu, abuzurile erau numeroase şi strigătoare

la cer; mai ales ţăranii suferă în urma acestora, în plus, fiind foarte dependenţi de proprietarii funciari: se înţelege că, în anumite ocazii, ţăranii s-au răsculat, aşa cum vedem mai ales în Anatolia, ţinut mai specific turc şi musulman, dar şi în Kurdistan.

În provincii, ordinea era asigurată de guvernatori, însă se întâmpla destul de frecvent ca ienicerii, mai ales cei din garnizoanele îndepărtate, să nu mai ia în seamă autoritatea şi să acţioneze faţă de populaţie după bunul plac sau în acord (ori în opoziţie) cu notabilii locali. În aceste condiţii, autoritatea statului era deseori redusă la minimum, la aparenţe.

În Balcani, revoltele împotriva puterii otomane încep să se desfăşoare, la sfârşitul secolului, la instigarea ruşilor şi a austriecilor. În zona arabă, autonomia Maghrebului, câteodată a Egiptului, a Siriei, a Irakului, sunt un fapt împlinit; multe provincii tind către o viaţă individuală, atât pe plan politic, cât şi pe plan economic, schimburile comerciale cu negustorii străini făcându-se din ce în ce mai mult pe baze locale, fără referinţă la conducerea centrală, care trebuia să găsească mijloacele de a asigura aprovizionarea capitalei şi comerţul general indispensabil activităţilor de stat.

Începând de la jumătatea secolului al XVIII-lea, trebuie să remarcăm locul din ce în ce mai important al oamenilor de finanţe armeni: din marii negustori care erau în secolul al XVII-lea, ei devin mânuitori de bani şi de monede *(sarraf)*, apoi bancheri. Luând locul finanţiştilor evrei, influenţi până la începutul secolului al XVIII-lea, armenii se introduc în mediile conducătoare ale imperiului, atât în capitală, cât şi în provincii, împrumutând sume adesea considerabile unor personaje bine plasate – inclusiv sultanii – şi obţin atribuirea unor arende importante, precum cea a baterii de monedă. Aceasta nu se întâmplă întotdeauna fără reacţii din partea conducerii otomane, mai ales în perioadele dificile: confiscări de bunuri, arestări, exilări, chiar execuţii sunt mijloacele folosite în aceste ocazii. Cu toate acestea, nu pare ca riscurile meseriei sau reformele administrative ale lui Selîm al III-lea şi Mahmûd al II-lea să-i fi determinat pe oamenii de finanţe armeni să renunţe la o profesie extrem de lucrativă care, în plus, îi punea în relaţie, la Constantinopol şi în marile porturi, cu reprezentanţii şi cu negustorii puterilor europene. Ulterior, hatişeriful din 1839 şi mai mult încă cel din 1856 vor consacra rolul lor economic, politic – şi chiar social, ca aparţinând unei comunităţi nemusulmane – în sânul statului otoman.

În pragul urcării pe tron a lui Mahmûd al II-lea, Imperiul otoman rămâne un stat temut, stăpânind vaste teritorii. Este însă imaginea unei puteri din trecut, neadaptată la noile condiţii politice şi economice: el trăieşte în continuare ca în secolul al XVI-lea sau al XVII-lea şi duce cu sine greutatea unui trecut glorios, dar perimat. Pe toate fronturile, este în defensivă acum; eforturile lui Selîm al III-lea nu au fost suficiente pentru a-l determina să facă pasul decisiv către un stat modern.

Mahmûd al II-lea şi vicisitudinile puterii (1809-1821)

Negreşit, trebuie să-i atribuim lui Mahmûd al II-lea adevăratul demaraj al reformelor în Imperiul otoman. De-a lungul întregii sale domnii (1808-1839) şi în

ciuda gravelor probleme cu marile puteri și în anumite provincii, el a dus o politică ce urmărea să reînnoiască sistemul administrativ sclerozat al statului, a introdus schimbări considerabile în armată și a încercat să schimbe mentalitățile din mediile influente ale societății otomane. Aceasta nu s-a făcut fără zdruncinări și fără rezistențe, sau chiar fără revolte pe plan intern. În special, imperiul s-a văzut lipsit de mai multe părți din teritoriul său, care și-au dobândit fie independența (Grecia), fie o autonomie foarte largă (Serbia, Egipt): asistăm în acest moment la dezmembrarea Imperiului otoman, în care, pe de o parte, joacă un rol major personalitățile locale, însă în care, pe de altă parte, acestea primesc un sprijin, nu dezinteresat, din partea marilor puteri (Rusia, Anglia, Franța). Astfel, împins și de marile puteri, Mahmûd al II-lea pregătește în cele din urmă primul mare edict de reforme, hatișeriful de la Gülkhâne, care va fi proclamat abia la patru luni după moartea sa (30 iunie/3 noiembrie 1839).

Acest impuls nu a putut avea loc decât cu ajutorul, deseori preponderent, al conducătorilor tineri, nou veniți pe scena politică unde vor figura timp de mai multe decenii: aceștia sunt reformatorii, instruiți în progresele făcute în Occident, unde câțiva dintre ei au stat o vreme însărcinați, cu problemele afacerilor externe: exemplul cel mai caracteristic este cel al lui Mustafâ Reșîd Pașa, care joacă un rol de prim plan în politica otomană între 1832 și 1858, după ce a fost ambasador la Paris și la Londra. Cu toate acestea, la moartea lui Mahmûd al II-lea, apăsarea obiceiurilor, a tradițiilor este atât de mare încât, în ciuda intențiilor afișate și a câtorva realizări, mișcarea de reforme nu a atins decât un număr limitat de oameni și nu a avut mari repercusiuni în cea mai mare parte a provinciilor care rămâneau supuse autorității otomane.

Constrângerile sistemului politic

Atunci când Mahmûd al II-lea urcă pe tronul otoman, el are douăzeci și trei de ani. Experiența sa politică este deocamdată limitată, însă el a primit o foarte bună instrucție la Palat și posedă o oarecare cunoaștere asupra a ceea ce se întâmplă în interiorul și dincolo de granițele imperiului. În iulie 1808, el nu este încă omul influent din stat: acest rol este deținut atunci de noul mare vizir, Bayraktar Mustafâ Pașa, omul căruia sultanul îi datorează urcarea pe tron, cel care a înțeles necesitatea unei puteri reale, sprijinite pe o armată modernă, formată, disciplinată și bine antrenată, în stare să se opună acțiunilor rușilor în provinciile dunărene, o putere care să se poată baza pe o administrație reformată, de asemenea, o putere care trebuia să înțeleagă locul și rolul *a'yân*-ilor, care dețin în anumite provincii o influență departe de a fi neglijabilă.

De fapt, după ce i-a înlăturat pe adversarii lui Selîm al III-lea, atât civili, cât și militari, bizuindu-se pe autoritatea dobândită, sultanul a reunit la Istanbul principalele notabilități din provinciile imperiului pentru a le propune un plan de reforme și pentru a-l discuta cu ei. Apelul a fost primit de mulți dintre notabilii Anatoliei și Rumeliei, însă cei mai importanți dintre ei nu s-au prezentat: 'Alî Pașa de Ianina, Muhammad 'Alî, guvernator deja atotputernic în Egipt, unii *a'yân*-i din Bulgaria, adversari ai lui Bayraktar, și majoritatea conducătorilor din țările arabe.

Totuşi, pe 7 octombrie 1808 este semnat un acord (*sened-i ittifâk*) ale cărui principale articole sunt următoarele: loialitatea faţă de sultan şi de reprezentantul său, marele vizir, organizarea unei noi armate, perceperea regulată şi eficientă a impozitelor, guvernarea provinciilor asigurată în respectul legalităţii şi al justiţiei, respectarea reciprocă a teritoriului şi a regimului fiecărei provincii, acordul pentru susţinerea reformelor şi a acţiunii împotriva opozanţilor. La rândul său, sultanul se angaja să nu ridice decât impozitele legale şi regulate. Însă acest document, care ar fi putut să fie baza unei adevărate Constituţii a statului otoman, nu a avut, în cele din urmă, decât o importanţă limitată, căci, pe de o parte, nu includea nici un articol cu privire la reforma armatei, iar pe de altă parte, nu a fost semnat de către sultan, care considera că erau acordate prea multe avantaje notabililor; şi, în fine, pentru că nu a fost semnat decât de patru conducători sau notabili, ceilalţi părăsind reuniunea înainte de sfârşit, constatând că textul prevăzut le-ar limita puterea personală.

În timp ce încerca să pună la punct o înţelegere între conducătorii din imperiu, Mustafă Bayraktar se străduieşte să reorganizeze vechiul corp militar creat de Selîm al III-lea, *nizâm-i cedîd*. El reuşeşte efectiv să recruteze 5 000 de oameni, însă pentru a evita orice opoziţie sau rezistenţă a ienicerilor, el dă acestui corp numele de *segbân-i cedîd* (sau *seymen-i cedîd*, literal: noul corp de gardă, de la numele unui vechi regiment de ieniceri); numărul acestor soldaţi ajunge destul de repede la 10 000 de oameni, comandaţi de foştii ofiţeri ai *nizâm-i cedîd*. Reformele ating şi marina. Alte reforme sunt avute în vedere pentru ieniceri, însă sultanul, temându-se ca ei să nu profite de aceasta pentru a se revolta din nou, le limitează considerabil. Problema ienicerilor nu va fi rezolvată decât optsprezece ani mai târziu.

De fapt, Bayraktar se credea mai puternic decât era. El îl indispune pe sultan prin atitudinea sa autoritară şi tranşantă, supără populaţia capitalei prin acţiunile partizanilor săi, pe notabilii unor provincii (în special Bulgaria) prin ambiţiile sale, pe ieniceri prin înfiinţarea *segbân-i cedîd*. Aceştia declanşează o nouă revoltă, pe parcursul căreia Bayraktar Mustafă îşi găseşte moartea (14 noiembrie 1808). Rebelii îşi exprimă cererile, însă sultanul reacţionează ferm şi bătăliile între ieniceri şi trupele fidele suveranului continuă, în cursul cărora cad multe victime civile (15-16 noiembrie). Chiar dacă pe 17 noiembrie este încheiat un compromis ce privea desfiinţarea corpului de *segbân*, mulţi dintre aceştia sunt atacaţi şi ucişi de ieniceri, ca şi anumiţi conducători reformişti.

Mahmûd al II-lea, care a reuşit să-şi salveze tronul, este convins de acum înainte că nu este posibilă nici o reformă atâta vreme cât deţinătorii unui sistem pe care îl consideră perimat rămân în funcţii, fie că este vorba de militari, de funcţionari ai guvernării sau de medii juridico-religioase. Sultanul consideră necesar să-şi restabilească autoritatea şi, în consecinţă, autoritatea statului. Însă aceasta nu se poate întâmpla decât dacă guvernarea este în măsură să se bizuie pe o forţă militară şi pe funcţionari hotărâţi să apere statul mai mult decât propriile privilegii. Pentru moment, nu se putea pune problema unui sprijin din partea ienicerilor, prea indisciplinaţi, şi nici din partea spahiilor, prea legaţi de notabilii locali; în schimb, îi avea de partea sa pe tunari, al căror corp a fost reorganizat şi consolidat în repetate rânduri în

secolul al XVIII-lea, în timpul domniei lui Selîm al III-lea, şi de către el însuşi, şi marina reînnoită de *kapudan paşa* Hüsrev Mehmed Paşa, în funcţie din 1811 până în 1818 şi din 1822 până în 1827.

În clasa politică, Mahmûd al II-lea îi are drept principale obstacole în reînnoirea statului pe notabilii din provincie şi pe ulemale. Împotriva primilor, el primeşte concursul uneia dintre principalele personalităţi otomane, Mehmed Sa'îd Halet Efendi, fost ambasador la Paris, dar şi adept al vechiului regim, ca şi al întăririi puterii centrale, a corpului de ieniceri şi a ulemalelor: adică, un adversar al oricărei modernizări. Împotriva celorlalţi, el se sprijină pe câţiva otomani deschişi către occidentalizare, precum marele amiral Hüsrev Mehmed Paşa, *re'îs ül-küttâb*-ul (responsabilul cu relaţii externe) Canib Mehmed Besim Efendi, în funcţie din 1817 până în 1821, şi mai ales Mehmed Sa'îd Ghâlib Paşa, adept convins al reformelor, adversar hotărât al lui Halet Efendi, la înlăturarea căruia contribuie direct (noiembrie 1822). Începând cu acest moment, Mahmûd al II-lea îşi plasează adepţii în posturile de răspundere ale guvernării centrale şi ale diferitelor corpuri militare. De acum înainte, sultanul deţine mijloacele de a impune reformele indispensabile.

Muhammad (Mehmed) 'Alî în Egipt: un model de urmat?

În acest domeniu, sultanul a fost precedat de guvernatorul Egiptului, Kavalalı Muhammad 'Alî (Mehmed 'Alî). Numit în acest post în iulie 1805, la patru ani după sfârşitul expediţiei franceze, el trebuia să restabilească autoritatea otomană, pusă în discuţie de notabilii locali – mamelucii – susţinuţi de englezi. În cele din urmă, el şi-a impus autoritatea în faţa adversarilor săi în martie 1811 şi, în continuare, a triumfat în Arabia wahhabiţilor şi a recucerit de la aceştia oraşele sfinte în 1813; cu toate acestea, wahhabiţii nu vor fi definitiv învinşi decât în cursul unei alte campanii, din 1818-1820.

În Egipt, Mehmed 'Alî şi-a dobândit consideraţia ulemalelor, care fuseseră victime ale mamelucilor. Constatând slăbiciunea şi dificultăţile guvernării din Istanbul, supusă la multe încercări, el a decis curând să facă din Egipt un model de organizare modernă şi, în acelaşi timp, un bastion al propriei puteri, fără a renega totuşi suzeranitatea otomană. Folosind experienţa ofiţerilor şi subofiţerilor francezi rămaşi în Egipt după 1801, el s-a străduit să pună pe picioare o armată remodelată. Însă soldaţii otomani arătând mai mult decât reticenţă în urmarea acestei noi concepţii militare, Mehmed 'Alî a căutat o altă cale: crearea unui corp de armată de tipul *nizâm-i cedîd (nizâmiye)*, alcătuit din recruţi veniţi din Caucaz sau din Africa neagră, s-a dovedit repede nepotrivită, căci aceasta ar fi însemnat recrearea vechiului sistem mameluc. Inspirându-se atunci din modelele franceze şi engleze, el a organizat o armată „naţională", formată din ţărani egipteni recrutaţi prin înrolare şi organizaţi de ofiţeri străini, antrenaţi şi echipaţi în stil occidental (1823). Această nouă armată se va remarca în Creta, apoi în Grecia, sub comanda fiului lui Mehmed 'Alî, Ibrâhîm Paşa, mai târziu în Siria şi chiar în Anatolia.

Mehmed 'Alî se va dedica în aceeaşi măsură modernizării administraţiei, dezvoltării exploatării resurselor din Egipt, creării de noi culturi şi industrii, deschiderii

societății egiptene către lumea externă, trimiterii de studenți în Europa și creării unui sistem de educație foarte nou, încurajării apariției unei prese „naționale".

În timpul primilor douăzeci și cinci de ani de guvernorat, Mehmed 'Alî va duce la îndeplinire mai multe reforme decât sultanul și va angaja Egiptul pe calea modernizării. În 1830, el nu își formulase încă toate revendicările teritoriale și politice: deceniul următor va fi martorul ambițiilor sale, al victoriilor și înfrângerilor sale; cu toate acestea, va reuși să facă din Egipt o monarhie ereditară distinctă de restul Imperiului otoman, însă nu complet separată.

Mahmûd al II-lea îi va urma exemplul în diferite sectoare. Un soi de rivalitate în cursa modernizării se va angaja astfel între cei doi bărbați, care apar ca cei mai reprezentativi din evoluția lumii orientale în prima treime a secolului al XIX-lea.

Conflicte sau reforme?

Tratatul de la Tilsit dintre Napoleon I și țarul Alexandru determinase Anglia să încheie pacea și o alianță cu Imperiul otoman (ianuarie 1809). Războiul între otomani și ruși este reluat, în urma eșuării negocierilor de la Iași, din cauza pretențiilor teritoriale ale rușilor. Aceștia pun stăpânire pe cetățile otomane din regiunea dunăreană și îi încurajează pe sârbi, conduși de Kara Gheorghe, să lupte pentru independență (1810). În urma unei campanii dezastruoase în Balcani (1811), otomanii încep negocierile de pace cu rușii, pe care aceștia le acceptă cu atât mai ușor cu cât Napoleon I invadează Rusia. Tratatul de la București (mai 1812) redă otomanilor Moldova și Țara Românească, în timp ce rușii iau Basarabia, însă restituie teritoriile ocupate în Caucaz și la Marea Neagră; de asemenea, ei obțin restabilirea privilegiilor diplomatice și comerciale și protecția creștinilor ortodocși; în fine, ei îi determină pe otomani să recunoască autonomia Serbiei.

Îndepărtarea pericolului rusesc îi îngăduie acum lui Mahmûd al II-lea să-și consolideze autoritatea sa și a statului otoman asupra provinciilor balcanice, înlăturându-i pe notabili sau reducându-le mult puterea (1814-1820). La fel se întâmplă în Anatolia septentrională și occidentală, unde moartea notabililor locali importanți înlesnește reabilitarea autorității guvernatorilor (1812-1817), ca și în Irak și în Siria de nord.

În Serbia, unde independența visată nu a fost obținută, Kara Gheorghe, prin politica sa excesiv de unitaristă, își ridică împotriva sa pe mulți notabili care primesc bucuros întoarcerea otomanilor (octombrie 1813). În timp ce Kara Gheorghe fuge în Ungaria, unul dintre adversarii săi locali, Miloș Obrenovici, este recunoscut ca principe (*knez*) al Serbiei centrale. Adept al negocierilor cu otomanii, Miloș Obrenovici se vede totuși antrenat într-o nouă mișcare de insurecție (aprilie 1815), care beneficiază de evoluția evenimentelor din Europa: înfrângerea lui Napoleon I la Waterloo eliberează forțele rusești, care îl constrâng pe Mahmûd al II-lea să facă din Serbia un principat vasal, cu Adunarea națională și armata sa, în care Obrenovici este recunoscut ca principe; totuși, otomanii sunt reprezentați la Belgrad de un guvernator și pot avea garnizoane în diferite puncte ale țării (1817). Abia în 1829, prin tratatul de la Edirne (Adrianopole), otomanii acordă sârbilor o autonomie totală, Miloș Obrenovici fiind recunoscut ca suveran ereditar, autonomie în schimbul căreia sârbii

plătesc un tribut anual şi le permit otomanilor să-şi păstreze câteva garnizoane pe frontiere. Acordul din 1817 constituie o etapă, limitată, însă efectivă, pe calea dezmembrării Imperiului otoman şi, mai mult încă, o retragere a autorităţii de stat dintr-una dintre provinciile sale.

Mai la est, în Iran, evenimentele politice au adus la putere o nouă dinastie, dinastia Qadjar, care va rămâne în fruntea ţării din 1794 până în 1925. În 1797, urcă pe tron Fath 'Alî Şâh, pentru ale cărui favoruri se înfruntă englezii şi francezii, în timp ce ruşii vizează regiunile din Caucaz (1800-1815). Împins de ruşi după 1815, Fath 'Alî Şâh caută compensaţii către vest şi lansează atacuri în Irak, ceea ce îl face pe Mahmûd al II-lea să îi declare război (octombrie 1820). Campania otomană este dezastruoasă: iranienii pun stăpânire pe Anatolia orientală şi înaintează în Kurdistan (1821-1822), însă o gravă epidemie de holeră se abate asupra armatei imperiale. În cele din urmă este semnat un acord la Erzurum (iulie 1823), prin care Fath 'Alî Şâh dobândea anumite avantaje teritoriale în regiunea de frontieră, ca şi liberul exerciţiu al comerţului şi libera circulaţie în Anatolia pentru negustorii iranieni. Ameninţarea rusă constantă din nord va interzice de acum înainte şahilor Iranului orice nouă tentativă de expansiune către teritoriul sultanilor otomani, cu care vor menţine pacea.

Prima tentativă de independenţă a grecilor a fost opera poetului Constantin Rhigas. Am văzut că acesta fondase o asociaţie patriotică, Eteria, şi pornise acţiuni împotriva otomanilor. Încercarea sa, care se încheiase tragic în 1798, nu fusese uitată de greci, şi Eteria se va reface cu puţină vreme înainte de congresul de la Viena, mai întâi la Odesa (1814), apoi la Constantinopol, sub numele de Societatea Prietenilor (Philiki Hetairia); animată de personalităţi fanariote, aceasta încearcă să stabilească relaţii cu Kara Gheorghe, apoi cu Tepedelen 'Alî, însă fără rezultate pozitive. Membrii Societăţii caută atunci sprijinul ruşilor şi doresc să-l pună în fruntea lor pe un grec din insulele ionice, apropiat al ţarului, din moment ce este ministru al afacerilor externe, Ioan Capodistria. Acesta refuzând, alegerea cade pe Alexandru Ipsilanti, un fanariot fost domnitor al Ţării Româneşti şi aghiotant al ţarului. Societatea plănuia să-şi înceapă acţiunea în Peloponez, având legături cu acţiunile duse de sârbi. Însă noul conducător sârb, Miloş Obrenovici, înclina pentru negocieri cu turcii, iar Societatea şi Ipsilanti au ales să acţioneze în principatele Moldovei şi Ţării Româneşti, unde fanarioţii deţineau controlul administraţiei şi erau în strânse legături cu clerul local; în plus, forţele otomane sunt destul de slabe aici, iar trupele ruseşti nu erau departe.

În acelaşi timp, este pregătit un plan de insurecţie în Grecia, care trebuia să fie declanşat atunci când otomanii vor fi ocupaţi în Moldova – Ţara Românească să contracareze atacul pornit de Ipsilanti, şi în Epir împotriva lui 'Alî Paşa. În februarie 1821, Ipsilanti trece în Ţara Românească şi încearcă fără succes să-i ridice împotriva otomanilor pe creştinii ortodocşi; reacţia otomană este violentă. În acelaşi timp se reunesc congresele de la Laybach şi Tropau, în care membrii Sfintei Alianţe dezavuează mişcările insurecţionale: ţarul îl părăseşte pe Ipsilanti, care, învins de turci, se refugiază în Ungaria (iunie 1821).

Cu puţin înainte, un puternic atac otoman fusese dus împotriva lui 'Alî de Ianina, iar oraşul fusese asediat începând din august 1820. În cele din urmă, 'Alî acceptă

să se predea condiţionat, dar condiţiile sunt refuzate de otomani; este ucis pe 24 ianuarie 1822, ceea ce pune capăt tentativei de secesiune în Albania de sud şi Epir, şi eliberează trupele otomane, care vor putea acţiona în Grecia împotriva insurgenţilor.

De fapt, contând pe diversiunile operate de Ipsilanti şi de 'Alî de Ianina şi pe războiul turco-iranian, patriarhul de Patras, Germanos, proclamase războiul de eliberare pe 25 martie 1821. Însă acest război a fost pornit în mod necoordonat în Peloponez şi în insulele egeene, iar una dintre primele acţiuni ale insurgenţilor a fost masacrarea civililor turci din Moreea, mai ales a locuitorilor turci din Tripolitsa, în octombrie 1821. La rândul lor, ienicerii din Istanbul îi arestaseră, apoi îi spânzuraseră pe patriarhul ortodox şi pe mulţi alţi oameni ai Bisericii, în timp ce în întregul imperiu pornise vânarea grecilor. Dacă s-au comis atrocităţi în ambele tabere, trebuie să constatăm că opinia publică internaţională nu a reacţionat decât la masacrarea grecilor, al cărei punct culminant au fost masacrele din Chios, în aprilie 1822. Nici o voce nu s-a ridicat pentru a deplânge masacrul turcilor, dimpotrivă, în Europa s-a declanşat o mişcare de simpatie în favoarea insurgenţilor.

Aceştia, într-o primă fază care a durat până în 1823, reuşesc să controleze o bună parte din Peloponez, un număr de insule din Marea Egee şi, la nord de Golful Corint, Missolonghi, Atena şi Teba. În decembrie 1821, o adunare a reprezentanţilor greci se întruneşte la Epidaur, proclamă independenţa Greciei, publică o Constituţie după modelul Constituţiei elaborate de Directoratul din Franţa, formează un guvern şi îl alege ca preşedinte pe Alexandru Mavrocordat (12 ianuarie 1822). Proaspătul guvern grec se loveşte repede de ostilitatea lui Theodor Kolokotronis, nemulţumit că a fost îndepărtat de la putere; se formează două tabere; o a doua adunare naţională, ţinută la Astros în decembrie 1822, îl dezavuează pe Kolokotronis. Această luptă internă se termină abia la sfârşitul anului 1824, în avantajul lui Mavrocordat şi al guvernului său.

Eşecul reformelor lui Selîm al III-lea, înfrângerile militare şi începutul procesului de secesiune a diferitelor provincii dovedeau necesitatea reînnoirii imperiului în instituţiile şi în forţele sale fundamentale, a restabilirii autorităţii sultanului şi încredinţării guvernării unor oameni formaţi în noile concepţii şi capabili să le aplice. Cu toate acestea, nu a fost uşor de luptat împotriva ponderii tradiţiilor şi a privilegiilor şi nu au fost uşor de schimbat mentalităţile. În plus, sultanul trebuia să poată conta pe sprijinul corpurilor celor mai influente ale statului, începând cu cel al ulemalelor, cărora ştiuse să le cucerească simpatia printr-o atitudine foarte religioasă, prin încurajarea învăţământului tradiţional, prin promovarea ulemalelor celor mai cooperante. În acelaşi timp, ienicerii, incapabili să apere imperiul, însă mult mai apţi pentru revoltă şi jaf, erau discreditaţi.

Pe 12 iunie 1826, o primă încercare de reorganizare apare o dată cu crearea corpului *eşkinciyan*, militari selecţionaţi din batalioanele de ieniceri din capitală şi meniţi să formeze sâmburele noii armate, cu anumite avantaje, dar şi cu o adaptare la noi obligaţii. Două zile mai târziu, ienicerii se revoltă, jefuiesc palatul marelui vizir şi cer capul reformatorilor. Dovedind energie şi hotărâre, Mahmûd al II-lea primeşte sprijinul artileriştilor, al ofiţerilor favorabili reformelor şi, în cele din urmă, al ulemalelor, care

se desolidarizează de rebeli. Pe 15 iunie, sub ordinul marelui vizir, artileria bombardează cazarmele în care s-au adunat ienicerii, din care majoritatea sunt uciși; în zilele următoare, cei ce se află încă în capitală sunt urmăriți, arestați și executați. Cele câteva puncte de rezistență din provincie sunt și ele repede lichidate.

În urma acestor evenimente, corpul de ieniceri este oficial suprimat, ca și cel de spahii, în timp ce sunt arestați și executați șefii confreriei bektași, care îi susținuseră și care erau considerați ca inspiratori ai opoziției ienicerilor față de sultan (iulie 1826). Sunt suprimate și toate corpurile și organismele legate de aproape sau de departe de ieniceri. Această schimbare fundamentală a primit numele de *vakayi khayriye* (evenimentul fericit).

La puțin timp după aceasta, era inițiată organizarea unei noi armate, sub ordinele unui *ser'asker* (comandant șef). Efortul de reînnoire atinge în aceeași măsură cavaleria, artileria și alte corpuri militare care constituie în 1827 armata numită *'asâkir-i mansûre-i muhammediye* (trupele victorioase ale lui Muhammad). Marina este și ea reînnoită, școlile de ingineri militari și de marină primesc un nou impuls, iar în martie 1827 este fondată o școală de medicină militară. În decurs de trei ani, armata otomană a făcut loc unei armate moderne, antrenate după modelul european de instructori străini, însă căreia îi lipsește încă nivelul adecvat de calitate, de coeziune, chiar de antrenare. Aceste defecte vor apărea în timpul luptelor duse în anii următori împotriva rușilor și a egiptenilor.

Efortul de reînnoire al statului otoman nu putea fi făcut fără participarea mediilor influente, atât militare, cât și civile sau religioase. Înainte chiar de distrugerea corpului de ieniceri, Mahmûd al II-lea știuse să atragă în politica sa un număr de ofițeri, ulemale și personalități, printre care Halet Efendi, Ghâlib Pașa, Agha Hüseyin Pașa și mai ales Hüsrev Mehmed Pașa, care putuse observa reformele introduse de Mehmed 'Alî în armata egipteană. Doi *şeykh ül-islâm* l-au susținut pe sultan în această primă perioadă de reforme: Seyyîd 'Abdül Wahhâb Efendi (1821-1822) și Mustafâ 'Âsim (1818-1819 și 1823-1825). Și unul, și celălalt au trebuit să facă față reacțiilor ulemalelor tradiționaliste și conservatoare, în fața cărora au fost siliți câteodată să se încline, însă i-au îngăduit totuși sultanului să-și continue politica înnoitoare.

Această politică presupunea mijloace financiare substanțiale, care trebuiau găsite fie în noi resurse, fie printr-o reordonare a celor vechi. Cele provenite din bunurile și veniturile Vistieriei imperiale, care până atunci erau destinate unor fundații pioase mai mult sau mai puțin bine administrate, sunt încredințate de acum înainte unei administrații a fundațiilor pioase *(nezâret-i evkâf)*, conduse cu strictețe pentru a alimenta Vistieria statului cu beneficiul acestor fundații. De asemenea, un anumit număr de arende, de impozite și taxe sunt luate de la cei cărora le fuseseră atribuite și sunt încredințate unei noi administrații, *mukâta'ât khazinesi* (literal, Vistieria arendelor), având drept sarcină asigurarea funcționării finanțelor noii armate; aceleași condiții sunt create și pentru marină. Un alt impozit, *rûsumat-i cihâdiye* (taxe pentru războiul sfânt), pus pe prăvălii și piețe, contribuie de asemenea la asigurarea finanțării armatelor. Aceste adaptări financiare nu sunt totdeauna bine acceptate, mai ales de către ulemale, care sunt câteodată lipsite de venituri care nu sunt de neglijat, de

către arendași, care văd dispărând o sursă considerabilă de profituri, ca și de negustorii și meșteșugarii supuși unei noi taxe.

Cu toate acestea, grație tuturor acestor măsuri, modernizarea armatei se poate extinde treptat în artilerie, care ocupă un loc mai important în armata propriu-zisă, dar și ca sprijin efectiv al conducerii, în serviciile legate de armată, precum cel al armurierilor, în arsenale și în manufacturile implicate. Cavaleria timarioților trebuie și ea să fie transformată profund, controlată, înregistrată, însă rezistența timarioților este puternică, numai puțini dintre ei acceptând să urmeze noile norme (1828). Necesitățile de război îi constrâng pe sultan și pe Hüsrev Pașa, inspiratorul acestei înnoiri, să amâne aceste transformări. În aceeași situație se află trupele neregulate, recrutate dintre triburile nomade stabilite în Rumelia *(evlâd-i fatihân);* acestea sunt reorganizate în grupuri constituite în sate ce trebuiau să furnizeze un anumit număr de oameni și un sprijin financiar la care contribuiau mai ales locuitorii nemusulmani ai acestor sate (1828). Între 1822 și 1828, și marina suferă schimbări, datorită lui Hüsrev Pașa și lui Topal 'Izzet Mehmed Pașa. Școala navală creată de Selîm al III-lea este întărită, ierarhia ofițerilor precizată, marinarii sunt selecționați și Școala de ingineri de marină este modernizată. Dezastrul maritim de la Navarino (octombrie 1827) contracarează aceste eforturi, însă elanul este dat, iar politica de reînnoire continuă. Ea nu poate da rezultate edificatoare în viitorul imediat, așa cum o arată înfrângerile suferite în fața rușilor, în 1828-1829, și în fața egiptenilor, între 1832 și 1839.

Conflictele (1821-1839)

Grecia: de la insurecție la independență

În 1824, în timpul luptei dintre cele două clanuri grecești, sultanul Mahmûd al II-lea se află încă în imposibilitatea de a interveni pentru a-și restabili autoritatea asupra țării; el face atunci apel la Mehmed 'Alî, care s-a comportat strălucit în Arabia și a lansat Egiptul pe calea modernizării. Mehmed 'Alî răspunde favorabil, cu condiția să fie recunoscut guvernator al Cretei și Moreei (pe lângă Egipt). El își trimite trupele care, sub comanda fiului său, Ibrâhîm Pașa, pun stăpânire pe Creta, debarcă în Moreea (februarie 1825) și repurtează numeroase succese asupra naționaliștilor greci, în timp ce trupele sultanului reușesc, în decurs de un an, să pună stăpânire pe Missolonghi (aprilie 1825-aprilie 1826). Pare că revolta grecească a fost înăbușită cu promptitudine.

Succesele otomane îl neliniștesc pe noul țar al Rusiei, Nicolae I, care avea planuri cu privire la țările ortodoxe (decembrie 1825). În martie 1826, el îi adresează un ultimatum sultanului, pentru a-l obliga să-i cedeze dreptul de protecție asupra Moldovei, a Țării Românești și a Serbiei: Mahmûd cedează; în plus, el trebuie să recunoască suzeranitatea rusă asupra Caucazului și să acorde navelor rusești libera circulație în

apele otomane (tratatul de la Akkerman, 7 octombrie 1826). La Istanbul, se înfruntă două tabere: cea războinică, care nu accepta o renunțare din partea statului, și cea care ducea o politică de tergiversare, care dorea medierea unei puteri europene. În cele din urmă, Mahmûd al II-lea înclină către supunerea revoltei grecești; în iunie 1827, trupele sale cuceresc Atena.

În iulie, englezii, francezii și rușii formează o alianță care face să planeze amenințarea unei intervenții în favoarea grecilor dacă sultanul va refuza orice mediere, ceea ce se întâmplă. Intervine o flotă franco-engleză, care blochează flota otomană, împreună cu flota egipteană, în portul Navarino: un incident declanșează bătălia, în cursul căreia flota turco-egipteană este distrusă și 8 000 de marinari și soldați sunt uciși (20 octombrie 1827). Acest eveniment dă noi speranțe grecilor, îl izolează pe Ibrâhîm Pașa în Moreea, dar mai cu seamă favorizează intervenția marilor puteri în problemele otomane, intervenție susținută în Occident și de o presă și o opinie publică în întregime favorabile grecilor.

Sultanul rămâne ferm și continuă să refuze orice mediere. Pe 28 aprilie 1828, Nicolae I îi declară război. Trupele sale pătrund în același timp în Anatolia orientală (cucerirea orașelor Kars, iulie 1828, Erzurum, iulie 1829), în Moldova, în Dobrogea, în Bulgaria (iunie-octombrie 1828) și în Tracia, unde cuceresc Edirne (Adrianopole, 22 august 1829), în timp ce Franța și Anglia obțin reîntoarcerea lui Ibrâhîm Pașa în Egipt și, după înființarea unui nou guvern grec condus de Ioan Capodistria, plănuiesc crearea unui stat grec autonom.

În cele din urmă, prin tratatul de la Adrianopole (14 februarie 1829), completat de conferința de la Londra (februarie 1830), Franța și Anglia reușesc să împiedice dezmembrarea provinciilor europene din Imperiul otoman în favoarea Rusiei. Cu toate acestea, independența Greciei este proclamată și garantată de marile puteri, autonomia Serbiei, a Moldovei și a Țării Românești este recunoscută; Basarabia trece în mâinile rușilor, care obțin avantaje comerciale și libertatea de trecere prin Strâmtori pentru vasele lor comerciale.

Elementul cel mai marcant al conflictului greco-turc a fost, fără îndoială, intervenția directă a marilor puteri, altele decât Rusia sau Austria, în problemele otomane. Deja, expediția lui Bonaparte în Egipt și tentativele engleze care urmaseră arătaseră interesul Franței și al Angliei pentru „Levant", drum către Indii și țările Oceanului Indian. Dacă acest aspect este prezent în continuare, apar altele, cum sunt penetrarea influenței unei țări sau alteia în Imperiul otoman, mai întâi prin prezența tehnicienilor, a consilierilor și, de asemenea, a negustorilor, apoi constituirea de clienți atât în Europa balcanică, cât și în Orientul Apropiat (în acest domeniu, rușii au un mare avans în provinciile dunărene). Intervențiile diplomatice, medierile Franței sau ale Angliei sunt și ele mijloace de a influența politica otomană și de a impune viziunea occidentală atât în materie de afaceri externe, cât și în materie de gestiune internă a statului: *Tanzîmât*-ele (reformele) decurg de aici în mod direct.

Ambițiile occidentale nu se limitează la Mediterana orientală: în iunie 1830, francezii au debarcat în apropiere de Alger, cu intenția de a pune mâna pe Algeria, încă provincie otomană. Cucerirea va fi de lungă durată, însă statul otoman, ocupat

cu Egiptul, apoi cu problemele din Siria și Liban, nu se va putea opune: dezmembrarea Imperiului otoman începea acum cu adevărat.

Războiul cu Egiptul

În Grecia, guvernatorul Egiptului, Mehmed 'Alî, pierduse mult: flota sa fusese distrusă la Navarino și, în timp ce el aspira la guvernoratul Cretei și al Moreei, fusese silit să evacueze aceste două teritorii sub presiunea francezilor și a englezilor, și nu obținuse nimic de la sultan pentru ajutorul dat. În compensație, i-a cerut guvernoratul Siriei, însă Mahmûd al II-lea a refuzat și i l-a propus pe cel al Cretei. Mehmed 'Alî refuză și, sub diverse pretexte, trimite trupele lui Ibrâhîm Pașa în Palestina și în Siria: în mai puțin de un an, întreaga Palestină, Libanul și provincia Damasc cad în mâinile egiptenilor (noiembrie 1831-iunie 1832). Mahmûd îl decade atunci pe Mehmed 'Alî din funcțiile sale și pregătește o expediție împotriva lui: armata otomană este învinsă de Ibrâhîm Pașa în nordul Siriei. Totuși, Mehmed 'Alî nu a mers mai departe, sperând să obțină Siria pe calea negocierilor. Mahmûd al II-lea refuză din nou: el organizează o altă armată sub ordinele marelui vizir Reșîd Mehmed Pașa, fapt ce nu îl împiedică pe Ibrâhîm Pașa să treacă în Anatolia, să ocupe Konya, în apropierea căreia armata otomană este învinsă (21 decembrie 1832), și să ajungă apoi la Kütahya (februarie 1833), plănuind chiar să ajungă până la Bursa.

În fața acestei amenințări, sultanul a cerut ajutorul țarului Nicolae I. Acesta a răspuns favorabil, căci nu vedea cu ochi buni constituirea unui stat egiptean puternic în Orientul Apropiat, care ar fi putut incomoda planurile sale în această regiune. Însă francezii și englezii au intervenit pentru a impune un acord între turci și egipteni, în timp ce trupele rusești staționează pe malurile Bosforului pentru a proteja Istanbulul împotriva unui nou atac. Este semnat totuși un tratat între turci și egipteni, pe 29 martie 1833, la Kütahya: Ibrâhîm Pașa devine guvernator de Siria, Cilicia și Hedjaz, iar Mehmed 'Alî, confirmat ca guvernator al Egiptului, primea și Creta. Acest acord nu l-a mulțumit deloc pe țarul Nicolae I; făcând presiuni asupra sultanului și retrăgându-și flota din Bosfor, el a obținut semnarea tratatului de la Hünkâr Iskelesi (8 iulie 1833), care confirma tratatul de la Adrianopole, dar mai cu seamă prevedea închiderea Strâmtorilor oricăror nave de război, ceea ce elibera Rusia de orice amenințare franceză sau engleză în Marea Neagră.

De fapt, nimeni, în afară de ruși, nu este mulțumit de aceste tratate. Mahmûd al II-lea constată că reformele militare nu au avut rezultatele scontate și că are nevoie de pace pentru a continua reformele civile; el se străduiește să contracareze politica lui Ibrâhîm Pașa, în înțelegere cu populația Siriei, încurajând revoltele de aici. Englezii încearcă să destindă raporturile dintre turci și ruși; neliniștiți de înaintarea lui Mehmed 'Alî în Orientul Apropiat, mai ales către Arabia de sud și Aden, ca și de evoluția economică a Egiptului, ei iau poziție împotriva acestuia care era, de altfel, susținut de francezi; la rândul său, Mehmed 'Alî nu vrea să se mulțumească cu autonomia și urmărește să obțină independența deplină.

Anii 1835-1838 corespund unei perioade de pace armată, în timpul căreia Mahmûd al II-lea și-a întărit armata, s-a apropiat de britanici (tratatul de la Balta Liman, din

august 1838, le acorda avantaje economice). În aprilie 1839, trupele otomane înaintează către Siria de nord, dar sunt grav înfrânte la Nisibin (24 iunie 1839), iar flota turcească capitulează la Alexandria, în timp ce englezii cuceresc Adenul. Mahmûd al II-lea moare pe 30 iunie 1839, lăsând urmaşului său, 'Abdül-Mecîd I, o situaţie dificilă.

În iulie 1840, marile puteri, cu excepţia Franţei, îi trimit un ultimatum lui Mehmed 'Alî, pe care acesta îl respinge. Guvernul francez intervine atunci şi îl determină pe Mehmed 'Alî să negocieze, cu atât mai mult cu cât englezii exercitau o ameninţare serioasă asupra coastelor Libanului şi asupra Alexandriei. În cele din urmă, se încheie un acord: sultanul îi recunoaşte lui Mehmed 'Alî guvernoratul ereditar al Egiptului, cu titlul de *kediv**, în schimb, acesta trebuie să înapoieze flota turcească, să renunţe la Siria şi să-şi reducă armata (noiembrie). Puţin mai târziu, el părăseşte de bună voie Hedjazul şi obţine din partea sultanului recunoaşterea autorităţii sale asupra văii Nilului până în Sudan inclusiv.

În iulie 1841, tratatul de la Londra abrogă tratatul de la Hünkar Iskelesi, specificând mai ales că trecerea prin Strâmtori rămâne închisă navelor de război străine atâta vreme cât Poarta este în timp de pace (convenţia Strâmtorilor). În această chestiune egipteană, statul otoman pierde din nou, din moment ce se desprinde o nouă provincie; aceasta se va desprinde din ce în ce mai mult, până când va fi ocupată de englezi (1882).

Ducând în continuare o politică externă energică, Mehmed 'Alî modernizează Egiptul şi consolidează autoritatea conducerii. O reformă agrară le ia mamelucilor cvasitotalitatea terenurilor, ce devin proprietate de stat; la rândul lui, le încredinţează ţăranilor; la fel se întâmplă cu terenurile *waqf*-urilor (bunuri de proprietate inalienabilă). Ţăranii trebuie să cultive conform directivelor conducerii, căreia îi dau recoltele. Acest dirijism favorizează cultura bumbacului cu fir lung, la iniţiativa francezului Jumel, şi cea a produselor de export.

Progresele industriei sunt mai puţin edificatoare din cauza inadaptării egiptenilor la noile tehnici, de unde şi recurgerea la tehnicieni străini. În acelaşi timp, şi comerţul egiptean este pus sub controlul guvernării care tinde să anihileze efectele Capitulaţiilor, însă şi aici inadaptarea şi excesul de dirijism au dus, câteodată, la eşecuri. Comerţul exterior cunoaşte, în cele din urmă, o întoarcere către liberalism, care îi favorizează pe străini şi pe intermediarii lor locali, greci şi sirieni.

Paralel cu aceste reforme, Mehmed 'Alî încurajează transformarea şi modernizarea sistemului tradiţional de învăţământ şi oferă o deschidere intelectualilor egipteni către culturile occidentale – italiană, apoi franceză. Primii intelectuali egipteni sosesc în Franţa în 1826, sub conducerea lui Rifâ'a al-Tahtâwî, care va fi profund marcat de şederea sa aici (1826-1831). Mehmed 'Alî face apel şi la tehnicieni francezi: Clot-Bey pentru medicină, colonelul Sève (viitorul Soliman Paşa) pentru armată, Linant de Bellefonds pentru baraje şi canale. Acest spirit de reformă şi reînnoire, care este cunoscut în Franţa, incită câţiva saint-simonieni, împreună cu părintele Enfantin, să încerce să-şi împământenească doctrina în Egipt. Întreprinderea lor nu are succes, însă aceasta nu înseamnă că de acum înainte nu sunt stabilite strânse legături cu

* Viceregele al Egiptului (n.tr.).

Occidentul şi că Egiptul nu devine un pion de valoare în jocul politic şi economic din Mediterana orientală. Tăierea canalului de Suez în 1869 este o dovadă edificatoare.

Presiunea internaţională. Cucerirea Algeriei

Evenimentele care s-au desfăşurat la sfârşitul secolului al XVIII-lea au drept consecinţă faptul că nu mai putem studia istoria Imperiului otoman fără a face referinţă la rolul jucat de marile puteri: tentativelor de înaintare rusă către Mediterana li se opune dorinţa englezilor de a proteja împrejurimile drumului Indiilor, dar şi dorinţa francezilor care nu vor să fie absenţi din această regiune, în numele unei vechi prezenţe şi în numele protecţiei creştinilor.

Această presiune a marilor puteri se exercită fie direct asupra conducerii otomane, fie indirect, prin sprijinul acordat revoltelor sau insurecţiilor locale: ea apare sub forma unor războaie sau ocupări de teritorii, al căror rezultat este – sau nu – ratificat printr-un tratat. Într-o manieră insidioasă câteodată, dezmembrarea imperiului este în curs de desfăşurare, sub acoperirea protejării minorităţilor religioase sau etnice, ori a intereselor diplomatice sau comerciale ale unei puteri. Expansiunii economice din secolul al XVII-lea, expansiunii politice şi precoloniale din secolul al XVIII-lea îi urmează expansiunea teritorială, care se face în detrimentul imperiului celui mai apropiat, mai eterogen, mai fragil. În aceste lupte expansioniste, conducerea otomană apare ca un pion folosit după nevoi şi împrejurări, niciodată pentru a-l face să câştige. Astfel, ruşii, francezii, englezii se lansează într-o rivalitate punctată de reluarea contactelor diplomatice: Chestiunea Orientului este de resortul unic al puterilor din Occident.

Cucerirea Algeriei de către francezi marchează cu deosebire lipsa de consideraţie arătată de occidentali suzeranităţii otomane. Provincia Algerului, dependentă de Imperiul otoman, beneficiază, ca şi celelalte provincii din vest (Tunisia, Tripolitania), de o largă autonomie, însă relaţiile oficiale, chiar dacă reduse la minimum, continuă să existe între Alger şi Istanbul. Pirateria a fost, până în secolul al XVIII-lea inclusiv, una dintre resursele cele mai importante ale *dey*-lor din Alger; reacţiile, câteodată violente, ale puterilor au încetinit totuşi această activitate, înlocuită încetul cu încetul prin schimburi comerciale mai normale cu diferite state. Astfel, algerienii au furnizat Franţei grâu în perioada Directoratului, însă guvernul francez nu a plătit aceste livrări; ulterior, raporturile dintre Alger şi Franţa napoleoniană s-au deteriorat, iar datoria franceză a crescut. În ciuda unui acord din 1817, apoi din 1820, raporturile nu se îmbunătăţesc şi se creează o tensiune în care consulul francez Deval joacă un rol esenţial; la acestea se adaugă probleme referitoare la amplasamentele franceze de pe coasta algeriană, Bône şi La Calle, şi la drepturile de concesiune ale Companiei Africii.

În viaţa politică şi economică a Algeriei, intervin şi alte mari puteri. La începutul secolului al XIX-lea, englezii iau pentru moment locul francezilor în comerţul cu grâu, însă nereînnoirea acordurilor şi refuzul rambursării datoriilor algeriene către englezi şi olandezi duce la bombardarea Algerului de către o flotă anglo-olandeză (1816). În acelaşi an, Statele Unite obţin exceptarea Algerului de la plata tributului anual. În 1819, o flotă anglo-franceză blochează flota algeriană; în 1824, francezii

susțin o revoltă a kabililor împotriva Algerului, iar în 1827, flota *dey*-ului este distrusă în bătălia de la Navarino.

Declanșarea intervenției franceze în Algeria își găsește pretextul în incidentul din 30 aprilie 1827 dintre *dey*-ul Husayn și consulul Franței („lovitura de evantai"). După ruperea relațiilor în iunie 1827 se succed numeroase incidente. Îndeosebi presiunea mediilor politice și economice franceze se încheie cu hotărârea de a trimite o armată pentru a pune stăpânire pe Alger: prima debarcare de trupe are loc pe 14 iunie 1830. Pe 5 iulie, *dey*-ul Husayn capitulează. La puțin timp, beii de Titteri și Oran se supun, în timp ce beiul de Constantine rămâne rezervat. Mai târziu, ocupația franceză se extinde, însă Constantine rezistă (1836); beiul acestui oraș, Hâci Ahmad, caută în van să-și negocieze victoria atât cu francezii, cât și cu sultanul. În 1837, Constantine cade, însă Hâci Ahmad continuă să lupte, cerând fără încetare și fără succes ajutorul sultanului otoman. Acesta, prea ocupat cu problemele din Balcani și mai ales cu conflictul din Egipt, nu-i poate oferi nimc lui Hâci Ahmad, iar diplomația otomană, la Paris, ca și la Istanbul, nu poate interveni eficient în fața guvernului francez.

În provincia vecină a Tunisiei, beii sunt în bune relații cu conducerea de la Istanbul, până în momentul în care, în urma evenimentelor grave care se petrec în Tripolitania între 1832 și 1835, beiul de Tunis, Husayn, dorește să anexeze acest ținut, iar sultanul intervine în Tripolitania, unde este restabilită administrația otomană directă, cu înlăturarea dinastiei Karamânlî. Sub conducerea beiului Ahmad (1837-1855), raporturile sunt din nou tensionate, Ahmad fiind susținut de francezi care merg până acolo încât plănuiesc să-i atribuie regiunea Constantinei, plan rămas fără urmări. În ciuda câtorva incidente, chiar dacă relațiile turco-tunisiene cunosc anumite tensiuni, otomanii nu vor să vadă Tunisia ieșind de sub suveranitatea lor într-un moment în care aceasta dispărea din diferite regiuni, mai ales din Algeria; la rândul lor, tunisienii nu-și doresc să fie lipsiți de această suzeranitate, care, în ciuda a toate, constituie pentru ei o oarecare garanție în fața puterilor occidentale.

Reformele (1830-1839)

Nu putem pune la îndoială intențiile reformatoare ale lui Mahmûd al II-lea, nici capacitățile sale de a le realiza. El însuși a trecut în tinerețea și adolescența sa prin prea multe evenimente, dintre care unele chiar i-au amenințat viața, pentru a lăsa să continue deteriorarea internă a conducerii otomane și anarhia în care statul risca să alunece. Dacă reformele militare au fost dominante în prima parte a domniei lui, în schimb, a doua parte, din 1830 până în 1839, a fost consacrată mai cu seamă reformelor „civile".

Protagoniștii

Această dorință de reformare nu-i aparține numai sultanului: un anumit număr de personalități otomane împărtășesc cu fermitate acest punct de vedere și este de

remarcat că Mahmûd al II-lea a făcut apel la ele în această perioadă, în care acordă importanță, de asemenea, continuității în principalele funcții; astfel, din 1829 până în 1839, numărăm doar doi mari viziri: Reşîd Mehmed Paşa din 1829 până în 1833 şi Mehmed Emîn Râ'ûf Paşa din 1833 până în 1839, amândoi partizani ai reformelor. În celelalte funcții esențiale se găsesc oameni relativ tineri, care sunt deschişi către reînnoirea statului prin convingere personală, prin educație, prin contactul cu mediile străine fie în capitală, fie în ambasadele din Europa, unde unii dintre ei au fost secretari şi au putut observa îndeaproape funcționarea diferitelor state europene.

Unii dintre aceştia marchează efectiv epoca: am văzut deja rolul lui Hüsrev Mehmed Paşa, cel mai vârstnic dintre ei, care s-a conscrat reînnoirii marinei şi, după 1826, armatei; Mehmed Sa'îd Pertev Paşa, care a fost *re'îs ül-küttâb* (însărcinat cu afacerile externe) din 1827 până în 1830, adjunct al marelui vizir din 1831 până în 1836, ministru de interne din 1836 până în 1837, data morții sale; 'Akif Paşa, *re'îs ül-küttâb* din 1832 până în 1835, primul ministru al afacerilor externe din 1835 până în 1837 *(khâriciye nâziri),* atunci când a fost înființat acest minister, apoi ministru de interne *(dâkhiliye nâziri)* după 1837; şi, mai ales, Mustafâ Reşîd Paşa, conducă-torul mişcării reformiste începând din anii '30, ambasador la Paris (1834-1835 şi 1835-1836), Londra (1836-1837), ministru al afacerilor externe (1837-1839) şi de mai multe ori mare vizir după 1839.

Mustafâ Reşîd Paşa avea idei foarte precise asupra reformelor ce trebuiau promovate. Funcțiile sale în administrația centrală, apoi în relațiile externe i-au permis să observe defectele sistemului, erorile de îndreptat, problemele care se puneau şi avea, de asemenea, exemplul țărilor europene. Treptat, el devine primul personaj din stat după sultan. Influența sa este mare, el înțelege să-şi exercite acțiunea în profunzime, şi pentru aceasta, îşi plasează protejații, funcționarii pe care se poate baza, în posturile de răspundere ale statului. În fine, el este cel care pregăteşte seria de reforme edictate în *khatt-i şerif*-ul (hatişeriful, carta imperială) de la Gülkhâne, în 1839, pe care o prezintă solemn reprezentanților marilor puteri. Mustafâ Reşîd Paşa a marcat incontestabil viața statului din 1834 până în 1858, data morții sale; opera sa va fi continuată de Mehmed Emîn 'Alî Paşa şi de Mehmed Fû'âd Paşa.

Inovațiile

Reformele introduse după 1830 privesc în primul rând administrația centrală şi administrația provincială. Dacă unele dintre acestea nu par decât pur formale, este vorba de fapt de o veritabilă schimbare a stării de spirit, de o transformare sensibilă a structurilor şi a funcționării statului, care priveşte nu numai oamenii, ci şi obişnuințele şi însăşi viziunea asupra statului.

Conducerea centrală, pe care ne-am obişnuit să o numim Sublima Poartă (*Bâb-ı 'âlî*), îl are în frunte pe marele vizir care, la un moment dat, ia titlul de prim-ministru (*baş vekîl*). Guvernul este împărțit în ministere şi departamente: *nâzir*-ii vor deveni acum *vekîl*-i (miniştri); afacerile interne sunt de resortul adjunctului marelui vizir *(sadaret ketkhüdası)* care în 1836 devine *umûr-u mülkiye nâziri* (director al afacerilor de stat), apoi *vekîl-i dâkhiliye* (ministru de interne) în 1837; lui *nezâret-i*

de'âvi (Direcția afacerilor judiciare) îi urmează *nezâret-i 'adliye*, apoi *vekâlet-i 'adliye* (Ministerul de Justiție). Afacerile financiare (trezoreria armatei, trezoreria imperială, moneda) sunt regrupate în *nezâret-i umûr-u mâliye*, ulterior *vekâlet-i mâliye* (Ministerul de Finanțe). Afacerile externe, aflate sub autoritatea *re'îs ül-küttâb*-ului, devin în 1836, un minister *(vekâlet-i khâriciye)*, de care ține și comerțul exterior (începând din 1836, sunt semnate tratate comerciale de tip modern cu diferite state). În 1838 este înființat un Consiliu al agriculturii și comerțului *(meclis-i zirâ'at ve ticâret)*, transformat în Consiliu al lucrărilor publice *(meclis-i nafi'a)*, din care se separă Ministerul Comerțului *(nezâret-i ticâret)*.

Activitățile ministerelor sunt examinate și hotărâte în Consiliul de miniștri al sultanului (*meclis-i khass-i vükelâ*), numit și *meclis-i khass* (Consiliul sultanului) și *meclis-i vükelâ* (Consiliul de miniștri). În 1838 este înființat un Consiliu al Sublimei Porți *(Dâr-i şurayı Bâb-i 'âlî)*, care are drept sarcină examinarea propunerilor de legi.

Aceste transformări ale conducerii centrale sunt însoțite de reforme ce privesc supușii imperiului: astfel, se procedează la recensăminte ale populației și la cadastrul terenurilor în vederea unei repartiții mai juste a impozitelor, determinate în principiu de veniturile fiecăruia. Impozitele nu mai sunt strânse de către arendașii cărora le fuseseră atribuite, ci de către funcționari salariați ai conducerii centrale, *muhassîl*-ii, controlați de guvernatorii de provincie; aceștia nu mai au autoritate asupra garnizoanelor locale, care depind de acum înainte direct de Istanbul. Însă toate aceste reforme nu sunt aplicate decât gradual (provincia Bursei, sau Hüdavendigâr, este cea care slujește de prim teren de experiment), iar aplicarea lor cere mai cu seamă un personal care nu există încă sau este insuficient format, în special în provincii.

Din această cauză, reformele ajung și în rândul funcționarilor statului, care în 1835 sunt repartizați în trei categorii: personalul civil (*kâlemiye* – termen înlocuit puțin mai târziu cu *mülkiye*), personalul militar *(seyfiye)* și personalul juridico-religios *('ilmiye)*, care depind, respectiv, de marele vizir, de comandantul-șef al armatei *(ser'asker)* și de *şeykh ül-islâm*. Este instituită o ierarhie cu nouă grade pentru acești funcționari, care nu mai poartă numele de *kul* (servitor a sultanului), ci pe cel de *me'mûr* (funcționar), și care primesc un salariu determinat în funcție de rangul lor; ei pot fi sancționați în caz de delict prin aplicarea unei legislații specifice *(cezâ kânûnnâmesi)*.

La Ministerul Afacerilor Externe este creeată o Școală de traducători și este înființat un Birou de traduceri (*tercüme odası*), unde nu mai lucrează greci, ci, în general, turci – sau asimilați – și de unde vor ieși funcționari animați de o nouă stare de spirit, hotărâți să pună în aplicare reformele; de asemenea, apare prima școală destinată formării de funcționari civili.

Armata, care nu a strălucit în luptele împotriva trupelor lui Mehmed 'Alî, este și ea obiectul noilor reforme, inspirate și aplicate de consilieri și tehnicieni străini, ruși, englezi, prusaci (printre care locotenentul von Moltke), însă nu și francezi, care nu sunt prezenți din cauza ajutorului dat de Franța lui Mehmed 'Alî. Armata, aflată sub comanda unică a *ser'asker*-ului, se numește *'asâkir-i muntazama* („trupele organizate", 1838); ea cuprinde regimente (*alay*) de infanterie, cavaleria compusă

din regimentele din provincie, artileria antrenată de specialişti prusaci; în 1833-1834 este creată o forţă de rezervă *(redîf)*, mobilizată în caz de nevoie, însă destinată mai cu seamă asigurării securităţii locale a locuitorilor. Este sigur că suprimarea ienicerilor a fost privită cu ochi buni de ansamblul populaţiei, prea adesea victimă a exceselor acestora. Soldaţii noii armate poartă o uniformă, un acoperământ simplificat, fesul, adaptat după fesul tunisian, care înlocuieşte vechiul turban. Toate serviciile legate de armată: arsenalele, armurăria, diferitele fabrici – sunt reorganizate şi modernizate; în aprilie 1839, finanţele militare trec sub administraţia directă a ministrului de finanţe. Toate aceste măsuri vor începe să-şi arate efectele abia după 1839.

Serviciile urbane, care odinioară erau apanajul ienicerilor, precum cele de poliţie sau de pompieri, sunt de acum înainte de resortul unor corpuri specializate: *muhtesib*-ul, fostul responsabil al poliţiei pieţelor, ia numele de *ihtisâb aghassı* (1828) şi devine unul dintre elementele principale ale oraşului, avându-i sub autoritatea sa pe responsabilii de cartier (*mukhtâr, kâhyâ*); apoi, el este asistat de un Consiliu al Bătrânilor, reprezentativ pentru diferitele elemente constitutive ale oraşului (comunităţi religioase, etnice, economice).

Aplicarea reformelor lui Mahmûd al II-lea era subordonată existenţei unui corp de funcţionari în stare să le înţeleagă şi să le pună în practică. Or, formarea funcţionarilor administraţiei sultanale, până la acea epocă, fusese de resortul ulemalelor şi al învăţământului lor, dat în *medrese*-le sau în şcolile Palatului. Acest învăţământ apărea acum insuficient, inadaptat. Era absolut necesar să fie creat altul, eliberat de tradiţii şi de vechile anchilozări, însă existenţa unui sistem de învăţământ şi de educaţie laic era prost văzută de ulemale. Era deci necesar să se procedeze în etape. Prima constă în înfiinţarea şcolilor *rüşdiye* (şcoli secundare), deschise celor care, după *medrese*, vor să se consacre carierei militare; aici, ei primesc un învăţământ mai deschis şi, în acelaşi timp, mai specializat în anumite domenii. Pentru cei atraşi de administraţia civilă, se creează Şcoala de învăţământ judiciar *(mekteb-i ma'ârif-i 'adliye)* şi Şcoala de învăţământ literar *(mekteb-i ma'ârif-i edebiye)*. Însă, până în 1839, şcolile de bază sunt încă mult prea puţin numeroase, iar calitatea învăţământului nu este întotdeauna de un nivel satisfăcător din cauza lipsei de profesori capabili.

Sunt înfiinţate sau reorganizate şcoli superioare. Acesta este cazul Şcolii de medicină *(tıbkhane-i 'âmire)*, la care se adaugă Şcoala de chirurgie *(cerrâhkhâne)* în 1832 şi care devine în 1839 Şcoala imperială de medicină *(mekteb-i şahâne-i tıbbiye)*; se înfiinţează Şcoala de ingineri militari, reactivată în 1828, ca şi Şcoala de ingineri de marină şi o Şcoală de ştiinţe militare *(mekteb-i 'ulûm-u harbiye)*, care va deveni Şcoala de război *(mekteb-i harbiye)*, şi o Şcoală de medicină militară *(mekteb-i tıbbiye-i 'askeriye)*. Faţă de Mehmed 'Alî, care trimite în Franţa un grup de studenţi egipteni pentru a se forma şi a se perfecţiona, sub conducerea lui Rifâ'a al-Tahtâwî, Mahmûd al II-lea nu încurajează acest proces. Însă ambasadele turceşti deschizându-se din nou după 1830, tinerii diplomaţi şi copiii personalului diplomatic urmează în ţările străine cursurile şcolilor franceze, engleze etc.; reîntorşi în Turcia, ei se vor găsi mai târziu printre cei ce vor promova reformele.

Nu se poate schimba în zece sau chiar în douăzeci de ani o administrație înțepenită în tradiții și în toleranță excesivă, un sistem de educație care nu a făcut efortul de a se adapta, de a se deschide către noile cunoștințe, o armată a cărei experiență este bazată pe modele prea vechi. Cu toate acestea, impulsul este dat, iar reformatorii primesc și sprijinul unor factori noi: presa și opinia publică.

Presa și societatea

Nu putem socoti cu adevărat otomane jurnalele franceze publicate, primul la Istanbul în 1795, prin grija ambasadorului Franței, sub numele de *Bulletin des nouvelles*, apoi, în 1796, *La Gazette française de Constantinople*, iar în 1797, *Mercure oriental*; acestea dispar destul de repede. Mai târziu, în 1824, apare *Le Smyrnéen* urmat în același an de *Le Spectateur oriental* și în 1828 de *Courrier de Smyrne*. În afara Turciei propriu-zise, în timpul prezenței franceze în Egipt au fost publicate la Cairo, din 1798 până în 1801, *Courrier d'Egypte* și *Décade égyptienne*. Toate aceste jurnale erau destinate cititorilor francezi și aduceau câteva știri din Franța, ca și câteva informații cu privire la lumea otomană a epocii: audiența lor este foarte limitată.

În 1829, Mehmed 'Alî face să apară la Cairo primul ziar otoman: *Vekâyî-i Misriyye* (evenimentele Egiptului). Urmându-i exemplul, Mahmûd al II-lea hotărăște apariția în limba otomană a publicației *Tavkîm-i Vekâyî'* (calendarul evenimentelor), al cărei prim număr iese pe 1 noiembrie 1831; săptămânal, în principiu, acesta prezintă legile și decretele edictate, ca și principalele evenimente survenite în imperiu și în afara acestuia. Câteva zile mai târziu, apare o ediție franceză a acestei publicații sub titlul de *Moniteur ottoman*. Acest ziar are un caracter oficial, iar apariția unei ediții franceze arată influența limbii franceze și, în același timp, dorința sultanului de a-i impresiona pe străinii din capitală, în general cunoscători ai acestei limbi. La rândul lui, Mehmed 'Alî face să apară o ediție franceză a jurnalului său sub titlul de *Moniteur égyptien* (1833). Bineînțeles, difuzarea ziarelor otomane din capitală este limitată la un public restrâns: tirajul este de 5 000 de exemplare pentru ediția turcă și de 300 pentru ediția franceză. Abia nouă ani mai târziu, în 1840, apare o a doua publicație otomană, *Cerîde-i havâdis* (literal: registrul noutăților). Presa turcă va cunoaște adevăratul avânt abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Aceasta nu înseamnă însă că nu avem de-a face cu o inovație importantă, care este și ea o mărturie a deschiderii lumii otomane. Însă presa nu atinge decât o infimă parte a populației, în principal cea din capitală și din Smirna, cele două centre comerciale principale ale imperiului, și mai puțin câteva dintre celelalte porturi, ca de exemplu Beirut.

Urmând exemplul sultanului, această occidentalizare se extinde treptat la diferite categorii ale populației. Acesta adoptă costumul european, părăsește palatul de la Topkapı pentru cel de la Dolmabahçe (1814), amenajat în stil occidental (va fi reconstruit în 1853), circulă cu trăsura, apare în public și face călătorii în provincie. Învață franceza, organizează recepții, serbări și, cu concursul lui Giuseppe Donizetti, fratele celebrului compozitor italian, introduce la Curte muzica occidentală, cu concerte, balete, opere, iar în armată, o muzică militară de tip occidental.

Urmând acest exemplu, personalul guvernamental şi notabilii adoptă costumul european (devenit de altfel obligatoriu pentru funcţionari în 1829) şi fesul. Limba franceză devine semnul culturii; ea este din ce în ce mai răspândită în „elită", totuşi destul de restrânsă în momentul în care Mahmûd al II-lea dispare. Însă la Istanbul numărul străinilor creşte: consilieri, tehnicieni, diplomaţi, negustori constituie un mediu care începe să fie frecventat din ce în ce mai mult de înaltul personal guvernamental, ca şi de marii negustori şi de notabili. Nu putem vorbi încă de o evoluţie importantă a moravurilor, căci există în continuare un mediu tradiţionalist puternic, care se străduieşte să frâneze mişcarea de occidentalizare şi să păstreze în vechile forme instituţiile religioase şi culturale. Cu toate acestea, drumul este deschis, iar după 1839, elanul reformatorilor va continua să crească, beneficiind de o perioadă mai calmă pe planul relaţiilor cu marile puteri.

Hatişeriful de la Gülkhâne

Mahmûd al II-lea moare pe 1 iulie 1839. Pe tron îi urmează fiul său, 'Abdül-Mecîd I, în vârstă de şaisprezece ani, iar Hüsrev Mehmed Paşa devine mare vizir. Înainte de moartea sa, Mahmûd al II-lea pusese să fie pregătit, mai ales de către Mustafâ Reşîd Paşa, un text ce anunţa reformele proiectate. Acest text este prezentat oficial pe 3 noiembrie 1839 şi este citit de Mustafâ Reşîd Paşa în faţa celor mai înalte autorităţi ale statului, a personalităţilor religioase, a responsabililor activităţilor economice şi a personalului diplomatic: este *khatt-i şerîf*-ul sau *khatt-i hümâyûn*-ul (hatişerif, cartă imperială) zis de la Gülkhâne, numit astfel după locul din Topkapı unde acesta a fost prezentat auditoriului.

Este o cartă cu faţete multiple: judiciară, financiară, administrativă şi militară. În primul rând, aici se stipulează că supuşii Imperiului otoman sunt de acum înainte egali, fără deosebire de religie sau naţionalitate, ceea ce vine în contradicţie cu legea musulmană; fiecare individ care va ajunge înaintea justiţiei va fi judecat în conformitate cu legea stabilită, şi nu va mai fi judecat şi condamnat în chip sumar şi fără anchetă; fiecare va plăti impozitele direct către stat, în funcţie de averea şi veniturile sale; arendarea impozitelor este abolită; fiecare localitate va trebui să furnizeze un contingent militar conform unei legi ce urma să fie stabilită, iar serviciul militar nu va putea depăşi cinci ani.

Acest ansamblu de decizii marchează dorinţa de schimbare care îi animă pe conducătorii imperiului; citirea sa în faţa reprezentanţilor statului, a comunităţilor religioase şi a marilor puteri îi conferă un caracter de angajare solemnă care confirmă această dorinţă. De acum înainte, Imperiul otoman se află în mod incontestabil pe calea unei evoluţii pe care suveranii succesivi, până la 'Abdül-Hamîd al II-lea inclusiv, vor încerca să o marcheze prin acte importante. Însă nu toată lumea se bucură de această evoluţie, în special marile puteri interesate în desfiinţarea imperiului. Numeroase obstacole se vor ridica în calea transformării sale, iar acest stat pe care un diplomat rus îl va numi „omul bolnav al Europei" se va afla în mâinile unor doctori hotărâţi mai degrabă să-l facă să moară decât să-i redea vigoarea şi prosperitatea.

În ceea ce se numește „Chestiunea Orientului", marile puteri poartă o răspundere considerabilă, ceea ce nu înseamnă că statul otoman nu și-a îngreunat și singur situația.

Selîm al III-lea, apoi Mahmûd al II-lea au dorit să restaureze autoritatea guvernamentală și să-i redea statului prestigiul și măreția. Cel de-al doilea, mai cu seamă, și-a exercitat influența asupra provinciilor musulmane ale imperiului (cu excepția Algeriei), a revigorat vechea centralizare a puterii și a dovedit europenilor, prin introducerea reformelor inspirate din Occident, că Imperiul otoman nu era un stat înțepenit în trecutul său, că se putea deschide către modernitate.

În practică, Mahmûd al II-lea a fost nevoit să țină seama de forțele reacționare (care triumfaseră asupra lui Selîm al III-lea), care vedeau în aceste măsuri un atentat la principiile Islamului și la tradițiile otomane. Pentru susținerea sa, el nu a avut decât un mic număr de oameni capabili să-i aplice deciziile; este incontestabil că încercările de reformă nu au avut încă decât puține ecouri și că nu au avut impact decât asupra câtorva medii administrative din capitală. În provincii, în ciuda anumitor măsuri, cum ar fi abolirea *timâr*-elor, lucrurile se clintesc puțin – cu excepția Egiptului –, iar structurile rămân ceea ce erau în secolul al XVIII-lea, guvernării lipsindu-i funcționarii instruiți, capabili să înțeleagă sensul evoluției dorite de sultan, dar și puterea de a răspândi de-a lungul imperiului, mai ales în provinciile musulmane, prin intermediul unei instrucții modernizate și al presei, cvasiinexistente, principiile de reînnoire a imperiului.

Însă efortul lui Mahmûd al II-lea nu a fost inutil. S-a putut spune că hatișeriful de la Gülkhâne a fost mai mult sau mai puțin impus de puterile europene. Dacă premisele nu ar fi existat, nu ar fi fost totuși promulgat atât de repede: acesta nu a fost prețul unei soluționări a conflictului turco-egiptean, ci rezultatul logic al unei politici declanșate cu aproape douăzeci de ani în urmă. Cu toate acestea, a avut ecou mai mult în afara imperiului decât în interiorul acestuia, căci, dacă se întreprind noi reforme administrative și judiciare, ele nu pot fi încă aplicate integral din lipsa participării populației – cu excepția unora dintre mediile minoritare și din cauza numărului prea mic de reformatori veritabili și a ostilității unei fracțiuni din mediile aflate la putere. Cu toate acestea, nu îi putem nega lui Mahmûd al II-lea și celor care l-au ajutat importanța acestei acțiuni.

CAPITOLUL XII

Perioada *Tanzîmât*-elor (1839-1878)

de Paul DUMONT

Promulgat pe 3 noiembrie 1839, la câteva luni de la urcarea pe tron a lui 'Abdül-Mecîd I, hatişeriful de la Gülkhâne marchează o cotitură majoră în istoria Imperiului otoman. El constituie punctul de plecare al unui vast program de reforme care, în decursul câtorva decenii, vor schimba peisajul instituţional, economic şi social al ţării. Selîm al III-lea şi Mahmûd al II-lea deschiseseră drumul. Noul suveran şi succesorii săi, 'Abdül-'Azîz (1861-1876), Murâd al V-lea (1876), 'Abdül-Hamîd al II-lea (1876-1909) se avântă cu îndrăzneală pe acest drum.

Cunoscută sub numele de *Tanzîmât* (pluralul substantivului arab *tanzîm*, „punere în ordine", „reorganizare"), această mişcare de reformă, al cărei punct culminant va fi promulgarea în 1876 a primei Constituţii otomane, încearcă să răspundă unei întrebări pe care sultanii şi cei din anturajul lor şi-o pun de foarte multă vreme: „Cum poate fi salvat imperiul?" Soluţia propusă este exprimată în câteva cuvinte-cheie: centralizare administrativă, modernizare a aparatului de stat, occidentalizare a societăţii, laicizare – cu destule restricţii – a dreptului şi a învăţământului. Cu ochii fixaţi asupra Europei, statul otoman îşi caută salvarea în copierea modelelor pe care aceasta le oferă. Rezultatele sunt spectaculoase: la începutul domniei lui 'Abdül-Hamîd al II-lea vor fi o mulţime de romantici întârziaţi care, după modelul unui Pierre Loti, vor deplânge dispariţia vechii Turcii, victimă a unei modernităţi omniprezente şi tentaculare.

Cu toate acestea, *Tanzîmât*-ele nu vor reuşi să pună capăt dezagregării imperiului. Supus lăcomiei marilor puteri, minat de izbucnirea naţionalismelor, zdruncinat de disidenţe şi insurecţii, acesta merge din criză în criză, lăsându-se purtat de agitaţia „Chestiunii Orientului". Conflictul cu Egiptul, pe care 'Abdül-Mecîd l-a moştenit, nu este decât primul dintr-o lungă serie – în Liban, în Creta, în Balcani şi în alte părţi – care va continua să slăbească acest stat calificat curând ca „omul bolnav". Aceasta înseamnă că perioada *Tanzîmât*-elor nu se remarcă numai ca o eră a reînnoirii. Ea va fi şi una a marilor dezbinări.

Reformatorii

Tanzîmât-ele au fost adesea prezentate ca o revoluţie de sus. Termenul de revoluţie este cu siguranţă discutabil, numai dacă nu suntem gata să-i dăm un sens foarte larg. În schimb, este de netăgăduit că reformele au fost realizate la iniţiativa unui grup destul de restrâns. Că presiunile puterilor „civilizatoare" şi fierberea societăţii otomane au avut o contribuţie la orientarea luată de Turcia după 1839, nu este nici o îndoială. Însă, dacă nu ar fi existat acţiunea Palatului şi cea a Sublimei Porţi, lucrurile s-ar fi desfăşurat probabil altfel sau, cel puţin, în alt ritm.

Sultani şi paşale

Rolul jucat de sultani în animarea procesului de reformă merită să fie cu deosebire subliniat. Nici 'Abdül-Mecîd, nici succesorii săi nu sunt prinţi-fantoşă care se mulţumesc să aprobe deciziile luate în birourile marelui vizir. După modelul suveranilor reformatori din Occident – printre care Petru cel Mare se distinge ca modelul cel mai fascinant –, ei participă la opera guvernamentală, o sprijină şi, dacă este cazul, o îndrumă. Desigur, monarhul din epoca *Tanzîmât*-elor seamănă încă mult cu cei ce l-au precedat pe tronul otomanilor. El ia parte la fastuoasele procesiuni din *selamlık*, se conformează protocolului ceremoniilor de la Curte, uimeşte poporul cu cavalcadele sale prin capitală, primeşte ambasadori... Însă, prin ţinuta sa inspirată mult din costumul european, prin modul de viaţă, prin felul de a concepe rolul său în fruntea statului, el încarnează de asemenea, în mod elocvent, spiritul timpului. Acesta este compus din modernitate, realism, deschidere la ideea de progres. Sultanul de stil nou duce o existenţă comparabilă cu cea a suveranilor europeni, inaugurează cazarme şi şcoli, îi place să se înconjoare cu opere de artă venite de la Paris şi de la Viena, asistă la şedinţele Consiliului de miniştri, audiază experţii, se prezintă în public cu pieptul împodobit de decoraţii occidentale. 'Abdül-'Azîz se va remarca chiar, întreprinzînd în 1867 o călătorie în Europa, fapt fără precedent în istoria imperiului.

Urmaşii lui Mahmûd al II-lea au învăţat din copilărie noua artă a guvernării. La urcarea pe tron, 'Abdül-Mecîd I, în vârstă de optsprezece ani, se poate mândri cu o cunoaştere acceptabilă a limbii franceze şi se face remarcat printr-o educaţie relativ îngrijită, ce acordă un loc egal artelor şi ştiinţelor. Fratele său, 'Abdül-'Azîz, care îi va urma în 1861, afişează un temperament mai rustic, iubeşte sportul, vânătoarea şi manifestă interes pentru creşterea animalelor. Aceasta nu îl va împiedica să se fălească cu europenismul, mai mult decât fratele său, şi să lucreze energic la ducerea la îndeplinire a reformelor.

Probabil că Murâd al V-lea, a cărui domnie nu va dura decât câteva luni (iunie-august 1876), a fost cel mai bine pregătit pentru rolul de prinţ reformator. Fiul vârstnic al lui 'Abdül-Mecîd a primit, ca şi tatăl său, o educaţie variată, cuprinzând, între altele, lecţii de franceză şi de muzică occidentală. Ajuns la vârsta adultă, el a avut posibilitatea de a lua parte la călătoriile lui 'Abdül-'Azîz şi mai ales la memorabilul turneu european

care îl va duce pe suveran la Paris și la Londra. Foarte repede, el a putut beneficia de sfaturile și părerile unui cerc de prieteni – intelectuali, oameni de afaceri, ofițeri, înalți funcționari... În 1872, el a cerut chiar admiterea sa în misterele francmasoneriei. Că a ales, pentru a fi inițiat, o lojă a Marelui Orient din Franța constituie un fapt extrem de semnificativ: a miza pe francmasoneria franceză însemna, în acea epocă, a opta pentru raționalism, pentru spiritul voltairian, pentru idealurile Marii Revoluții; de asemenea, însemna asumarea riscului de a șoca profund lumea musulmană.

Numai 'Abdül-Hamîd al II-lea, fratele și succesorul lui Murâd al V-lea, pare să facă notă discordantă în această galerie de suverani moderni. Posteritatea a reținut imaginea unui tiran sângeros, trăind înconjurat de polițiști și de spioni. Cu toate acestea, „sultanul roșu" a străbătut aceeași cale ca și predecesorii săi. O copilărie studioasă și o tinerețe marcată de lungi conversații cu diverși apropiați au făcut din el un prinț la curent cu lumea, conștient de multiplele probleme cu care se confrunta statul otoman. Atunci când îi ia locul lui Murâd, la sfârșitul verii 1876, ajunge la putere unul dintre campionii cei mai fervenți ai modernizării. Faptul că, foarte curând, a întors spatele liberalismului politic pentru a se orienta către metode de guvernare din ce în ce mai autocratice nu schimbă cu nimic lucrurile: sub domnia sa – marcată de altfel de numeroase tare – *Tanzîmât*-ele au atins apogeul.

Dacă urmașii lui Mahmûd al II-lea au știut să ia reformele pe seama lor, făcând din Palat unul dintre locurile cele mai active pe calea modernizării, trebuie totuși să recunoaștem că adesea primul impuls a venit dinspre birourile ministeriale ale Sublimei Porți. În timp ce sultanii își asumau cu zel rolul de vitrină a *Tanzîmât*-elor, în ministere se construiau proiecte, se întruneau comisii, se redactau decrete. Vizirii, care dirijau toată această activitate, au ocupat în punerea în practică a inovațiilor un loc cel puțin la fel de important ca cel al suveranilor pe care îi slujeau.

Printre principalii artizani ai mișcării de reformă, trebuie menționat în primul rând Mustafâ Reşîd Paşa (1800-1858), inspiratorul hatișerifului de la Gülkhâne. Considerat ca „părinte" al *Tanzîmât*-elor, acest personaj-cheie al noilor vremuri a urmat un drum comparabil cu cel al multor oameni de stat ai epocii. Provenit dintr-o familie destul de modestă – tatăl său era unul dintre administratorii fundațiilor pioase ale lui Bâyezîd al II-lea –, el începuse prin a se angaja pe calea studiilor teologice. Apoi, datorită sprijinului unui unchi, Seyyîd 'Alî Paşa, el reușise să intre ca secretar al Sublimei Porți. Din acest moment, nu-i mai rămânea decât să parcurgă, unul după altul, diferitele eșaloane care îi vor permite să acceadă la cele mai înalte funcții din stat. În 1832, el ocupă postul de prim-secretar în *amedî*, un serviciu însărcinat cu gestiunea afacerilor interne și externe ale imperiului. Doi ani mai târziu, este trimis ambasador la Paris, primă etapă a unei cariere diplomatice din care episodul cel mai marcant va fi perioada petrecută la Londra. În 1837, este numit ministru al afacerilor externe. Va trebui să aștepte până în 1846 pentru a accede la postul de mare vizir, însă el apare, de acum înainte, ca unul dintre demnitarii cei mai bine văzuți ai Sublimei Porți, unde se remarcă mai ales prin constanța în promovarea reformelor celor mai îndrăznețe. Principalele sale atuuri sunt stăpânirea limbii franceze și o bună cunoaștere a problemelor europene. În timpul anilor de serviciu ca ambasador, el s-a familiarizat

şi cu ideile momentului, în parte prin intermediul francmasoneriei, în care va intra la întoarcerea sa în Turcia. Promulgarea hatişerifului de la Gülkhâne la începutul domniei lui 'Abdül-Mecîd a făcut din el personalitatea majoră a *Tanzîmât*-elor. Cariera sa nu va fi mai puţin oscilantă, fluctuând în funcţie de conjunctura politică, de variaţiile stării de spirit a suveranului, de intrigi. La moartea sa, în 1858, el va lăsa în urma sa cinci treceri prin marele vizirat, mai multe misiuni în străinătate şi două numiri, pentru durate relativ lungi, în fruntea Ministerului Afacerilor Externe.

Ceilalţi responsabili ai *Tanzîmât*-elor – Mehmed Emîn 'Alî Paşa (1815-1871), Mehmed Fû'âd Paşa (1815-1869), Midhat Paşa (1822-1884) – au biografii care prezintă numeroase similitudini cu cea a lui Mustafâ Reşîd: o tinereţe dedicată studiilor teologice, o perioadă de ucenicie în eşaloanele inferioare ale birocraţiei otomane, o perioadă de timp petrecută în Europa, diferite funcţii administrative, în fine, intrarea în sferele conducătoare, cel mai adesea prin intermediul Ministerului Afacerilor Externe. În toate cazurile, succesul ţine de deschiderea către Occident. Însă la reuşita reformatorilor par să fi contribuit în egală măsură şi studiile clasice – în cazul de faţă, învăţătura dată de şcolile religioase. Aceştia, chiar dacă au privirile întoarse către Europa, îi datorează acestei înrădăcinări în cultura veche o măsură a lucrurilor: respectul – chiar de faţadă – al valorilor tradiţionale.

După Mustafâ Reşîd, probabil că Mehmed Emîn 'Alî Paşa este cel care a jucat rolul cel mai activ în aplicarea reformelor. În orice caz, el este cel care s-a aflat la conducere cel mai îndelungat timp. Fiu al unui prăvăliaş din Istanbul, el a avut o ascensiune extrem de rapidă. Primit în serviciul Porţii atunci când nu avea încă douăzeci de ani, nu i-au trebuit decât zece ani pentru a fi numit ambasador la Londra (1841), datorită aptitudinii sale pentru limbile străine. Începând cu această dată, cariera sa se încrucişează cu cea a lui Mustafâ Reşîd, fie că îi succede acestuia în postul de ministru al afacerilor externe, fie că îl înlocuieşte în marele vizirat, o funcţie pe care o va ocupa, la intervale, din 1852 până la moartea sa, în 1871. Mustafâ Reşîd îşi legase numele de promulgarea hatişerifului de la Gülkhâne. 'Alî Paşa va fi unul dintre făuritorii unui document de egală importanţă, *khatt-i hümâyûn*-ul (ordinul imperial) din 1856, un nou program de reforme edictat de sultanul 'Abdül-Mecîd la puţină vreme după terminarea războiului Crimeii. De asemenea, va fi unul dintre principalii membri ai Înaltului Consiliu al reformelor *(Meclis-i 'Alî-i Tanzîmât)*, creat în 1854 pentru a supraveghea şi a dezvolta acţiunile novatoare.

Contemporan cu 'Alî Paşa şi unul dintre colaboratorii săi cei mai apropiaţi, Mehmed Fû'âd Paşa a avut o carieră mai puţin rapidă decât cea a protectorului şi prietenului său, însă la fel de strălucită. Provenit dintr-o familie de ulemale, el începuse prin a se dedica medicinei şi, după studii în acest domeniu, intrase în corpul medical al armatei. Cu toate acestea, foarte repede cunoştinţele sale de franceză i-au permis să-şi schimbe orientarea. Evenimentul decisiv al vieţii sale a fost intrarea sa, în 1837, în veritabila pepinieră de oameni de stat care era Biroul de traduceri *(tercüme odası)* al Sublimei Porţi, înfiinţat de Mahmûd al II-lea cu puţină vreme înainte. În 1840, este numit dragoman al ambasadei otomane din Londra. Este începutul unui drum care, doisprezece ani mai târziu, îi va permite să acceadă, cu sprijinul lui 'Alî

Paşa, la postul de ministru al afacerilor externe. De acum înainte, el face parte din grupul celor care ţin în mâini frâiele statului. Mare vizir de mai multe ori, membru al Înaltului Consiliu al reformelor – pe care îl va conduce câţiva ani –, el va juca, până la moartea sa în 1869, rolul de *alter ego* al lui 'Alî Paşa, schimbând împreună cu el onoruri şi funcţii, înlocuindu-l atunci când acesta cădea în dizgraţie, însă urmând cu fermitate aceeaşi politică de redresare instituţională, economică şi socială.

Ultimul dintre marii reformatori ai epocii, Midhat Paşa, este singurul care a urmat un itinerar ceva mai diferit decât cel al predecesorilor săi. Regăsim, desigur, în biografia sa date care nu au nimic inedit: o copilărie petrecută în şcolile religioase; o adolescenţă marcată de obţinerea unei mici slujbe la marele vizirat; un început de carieră jalonat de o călătorie de câteva luni în Europa. Însă, în timp ce Mustafâ Reşîd, 'Alî şi Fû'âd urmează filiera diplomaţiei, Midhat Paşa va urca treptele puterii ilustrându-se în administraţia provincială. După ce ocupase diferite posturi subalterne, el este numit în 1861 guvernator al provinciei Niş. Trei ani mai târziu, urmează consacrarea: i se încredinţează provincia Dunării – ce acoperea practic ansamblul Bulgariei actuale –, cu libertatea de a duce la îndeplinire toate reformele considerate necesare. Aici şi la Bagdad, unde va fi mutat în 1869, va şti să facă dovada calităţilor sale excepţionale de administrator, remarcându-se ca unul dintre agenţii cei mai eficienţi ai centralizării otomane. De acum înainte, onorurile şi demnităţile se succed în ritm accelerat. În 1872, sultanul 'Abdül-'Azîz îl pune chiar în fruntea guvernării otomane, timp de câteva luni. Totuşi, abia în 1876, ajuns mare vizir al lui 'Abdül-Hamîd al II-lea, va reuşi să realizeze obiectivul pe care îl împarte cu alte câteva personalităţi: promulgarea unei Constituţii.

Cu Midhat Paşa, portretul-robot al reformatorului otoman se îmbogăţeşte incontestabil cu o nouă dimensiune: ancorarea în ceea ce am putea numi imperiul în profunzimea sa. Acţiunea lui Mustafâ Reşîd şi a altor făuritori ai *Tanzîmât*-elor era ghidată de fascinaţia resimţită de ei în faţa civilizaţiei europene. Pentru ei, reforma însemna a importa din Occident reţete încercate aici. Pentru părintele Constituţiei din 1876, însemna şi ascultarea provinciilor. La drept vorbind, nici Mustafâ Reşîd, nici 'Alî, nici Fû'âd Paşa nu ignorau faptul că supravieţuirea imperiului depindea de luarea în considerare a problemelor regionale. Fiecare dintre ei are la activ numeroase reforme vizând regenerarea universului provincial. Totuşi, Midhat Paşa este primul dintre marii reformatori care a făcut din acesta laboratorul privilegiat al *Tanzîmât*-elor.

Oameni de litere şi ideologi

Dacă iniţiativa reformelor vine, în principal, dinspre Palat şi birourile ministeriale, clasa intelectuală nu rămâne, cu toate acestea, inactivă. Perioada *Tanzîmât*-elor este marcată de apariţia unei pleiade de oameni de litere, care se iniţiază treptat în formele literare împrumutate din Occident – romanul, teatrul, eseul filosofic, jurnalismul – şi care folosesc aceste mijloace de expresie pentru a critica, a polemiza, a da lecţii conducătorilor, a instrui cititorii. Am putea crede că aceşti scriitori nu fac decât prea multă gălăgie; dar nu. Dacă reforma înaintează, aceasta li se datorează

şi lor. Prin entuziasmul cu care celebrează civilizaţia occidentală, prin ardoarea cu care reclamă transformări din ce în ce mai îndrăzneţe, ei contribuie eficient la schimbarea lucrurilor.

Noua clasă intelectuală se exprimă mai cu seamă prin intermediul presei, care începe să se dezvolte din anii 1840. Majoritatea comunităţilor etnice şi confesionale ale imperiului au ziarele lor. Acestea promovează, în limbi diferite, aceeaşi credinţă în progres şi pornesc de la aceleaşi idealuri de dreptate şi fraternitate. Însă, ici şi colo, vedem ivindu-se treptat şi teme mult mai subversive, frizând naţionalismul: de la un capăt la altul al ţării, se înmulţesc apostolii unei renaşteri a limbilor şi culturilor indigene, care vor merge câteodată până la a cere, în provinciile cu populaţie mixtă, aplicarea unei autonomii administrative care să respecte specificul local.

Alături de ziare, teatrul va juca şi el un rol important. La început, este vorba de un teatru importat în întregime din Europa: se traduc Schiller şi Victor Hugo, se adaptează Molière; spectatorii se familiarizează astfel cu satira socială şi cu temele dramei burgheze. Către sfârşitul domniei lui 'Abdül-Mecîd, se constituie şi un repertoriu otoman, vehiculat iniţial de trupe armene, iar mai târziu de companii numărând şi câţiva actori musulmani. Aceste piese, cel mai adesea copiate integral după succesele scenelor europene, vorbesc despre binefacerile civilizaţiei occidentale, pledează în favoarea ideilor şi a modurilor de viaţă venite din Europa şi, paralel, exaltă principii precum dragostea de ţară, simţul onoarei, gustul libertăţii şi al dreptăţii. Cu toate acestea, nu se pune problema reflectării cu beatitudine în oglinda Occidentului. Numeroase lucrări teatrale nu ezită să-i descrie pe maniacii europenismului, gata să îmbrăţişeze fără discernământ noua credinţă. După modelul marilor artizani ai *Tanzîmât*-elor, dramaturgii epocii se evidenţiază ca oameni ai sintezei: dacă se întâmplă să ridiculizeze moravurile de odinioară, ei nu se arată mai puţin ataşaţi valorilor tradiţionale.

În mod curios, romanul, principalul mijloc de expresie al literaturii europene, nu îşi va face apariţia în arsenalul scriitorilor otomani decât după 1870. Şi aici s-a început cu traduceri: *Télémaque* al lui Fénelon (tradus în turceşte în 1859), *Les Misérables* de Victor Hugo (1862), *Robinson Crusoe* de Daniel Defoe (1864), *Micromégas* de Voltaire (1871)... Copiate după aceste modele, primele încercări romaneşti ale perioadei *Tanzîmât*-elor nu constituie, cu siguranţă, nişte capodopere: naivităţile, sentimentalismul lacrimogen se află la loc de cinste. Totuşi, acestea îşi îndeplinesc foarte bine funcţia pedagogică, pledând eficient în favoarea civilizaţiei moderne. Genul privilegiază problema relaţiei între sexe şi se delectează cu problema emancipării femeii. Totuşi, numeroase opere merg mai departe, străduindu-se să analizeze moravurile unei societăţi atrase în acelaşi timp de Orient şi de Occident.

Printre pionierii noii literaturi, trei nume ocupă un loc cu totul deosebit: Münîf Paşa (1828-1910), Ibrâhîm Şinâsî (1826-1871) şi Ziyâ Paşa (1825-1880). Primul, redactor-şef la *Ceride-i Havâdis*, se numără printre părinţii jurnalismului otoman. Ca majoritatea publiciştilor din epocă, el este interesat de tot – drept, economie, literatură, filosofie – şi se consacră răspândirii ştiinţei occidentale cu toată pasiunea unui autodidact. Opera sa cea mai semnificativă este o culegere de dialoguri traduse din Fénelon, Fontenelle şi Voltaire. Publicată în 1859, această operă îmbracă un

caracter cu adevărat revoluţionar. Un fel de antologie a noilor idei, ea propune intelectualităţii otomane noi teme de reflectare, cum ar fi natura umană, noţiunea de patrie sau fundamentele morale ale societăţii, care nu mai fuseseră niciodată abordate până acum într-o astfel de manieră. Münîf Paşa s-a remarcat şi prin fondarea, în 1862, a Societăţii otomane de ştiinţe şi a revistei acesteia, *Mecmu'a-i Fünûn*. Timp de câţiva ani cât a apărut, aceasta a jucat în Turcia un rol la fel de important ca cel deţinut în Franţa secolului al XVIII-lea de marea *Encyclopédie*. Aceasta nu a avut numai rolul de a contribui la propagarea unei întregi mase de cunoştinţe, ci, mai important încă, a constituit unul dintre primele laboratoare ale gândirii pozitiviste care va lua naştere în Imperiul otoman.

Contemporani cu Münîf Paşa, Ibrâhîm Şinâsî şi Ziyâ Paşa şi-au consacrat şi ei o bună parte din existenţă jurnalismului, făcând din editorial principala armă a luptei pe care o duceau pentru transformarea ţării. Carierele lor au multe trăsături comune. Şi unul, şi celălalt au militat constant în favoarea reformelor. De asemenea, nici unul, nici celălalt nu au ezitat să critice regimul celor doi principali mari viziri ai lui 'Abdül-'Azîz, 'Alî şi Fû'âd, pe care îi considerau prea conservatori. În fine, şi unul, şi celălalt au trebuit să suporte repercusiunile, plătind cu mai mulţi ani de exil neîncetatele critici la adresa guvernării. Cu toate acestea, cel puţin un lucru îi separă: diferenţa de atitudine faţă de tradiţia islamică. Mare admirator al filosofiei Luminilor, Şinâsî se referă atât de rar la Islam încât pare să-i întoarcă spatele. Dimpotrivă, Ziyâ îşi trage o bună parte din inspiraţie din gândirea mistică musulmană şi afişează un conservatorism religios şi cultural care face din el unul dintre barzii cei mai problematici ai modernităţii otomane. Însă intelectualii acestei perioade sunt personalităţi paradoxale. Acelaşi om – şi acesta este cazul lui Ziyâ – poate foarte bine să dovedească cea mai mare neîncredere faţă de modelele venite din Occident şi, pe de altă parte, să se evidenţieze ca unul dintre promotorii cei mai fervenţi ai ideilor noi.

Aflaţi în avanposturile dezbaterii politice şi literare, Şinâsî şi Ziyâ au exercitat o influenţă considerabilă asupra intelectualităţii otomane din timpul domniei lui 'Abdül-'Azîz. Cu toate acestea, unul dintre cei mai tineri, Nâmık Kemâl (1840-1888), se va remarca drept scriitorul cel mai reprezentativ al epocii *Tanzîmât*-elor. Cel mai reprezentativ, dar şi cel mai talentat şi cel mai fecund: lui îi datorăm romane, piese de teatru şi, mai cu seamă, o abundentă producţie jurnalistică, în care regăsim formulate energic toate ideile epocii.

Publicat între 1871 şi 1873, *Ibret* a fost principalul receptacul al acestei proze prolifice. Însă mai înainte, Nâmık Kemâl făcuse deja dovada talentului său în *Tasvir-i Efkâr*, un ziar fondat de Şinâsî în 1862, şi în vreo alte zece organe de presă. Episodul cel mai important în această carieră agitată a fost participarea sa, către sfârşitul anilor 1860, la *Hürriyet*, publicat la Londra cu colaborarea lui Ziyâ Paşa şi a altor câtorva. Aici, pe teritoriul exilului, intelectualul contestatar, acum la adăpost de presiunile Sublimei Porţi, va găsi ocazia să-şi cizeleze gândirea: o proză dacă nu cu totul limpede, cel puţin febrilă şi ardentă; idei subversive ce urmăresc mai cu seamă liberalizarea regimului şi a instituţiilor.

În articolele de ziar, ca şi în operele literare, Nâmık Kemâl s-a ilustrat mai ales ca apărător înflăcărat al ideii de libertate. Reluând în chip personal unul dintre marile

principii ale *Declarației drepturilor omului*, el a fost primul dintre intelectualii generației sale care a afirmat că omul este născut liber și că această libertate îi este „la fel de necesară ca hrana". Într-un celebru articol din *Ibret*, apărut într-o epocă în care regimul lui 'Abdül-'Azîz accentua presiunile asupra intelectualilor, el nu va ezita să proclame mai clar încă: „Dreptul și scopul omului nu este numai de a trăi, ci de a trăi liber".

Provenit dintr-o familie impregnată de misticism islamic, Nâmık Kemâl, ca un bun musulman, concepe această libertate ca pe un dar de la Dumnezeu. Însă el subliniază energic și faptul că societatea – și, mai precis, statul, care încununează edificiul social și politic – este datoare să alcătuiască astfel legile încât să garanteze fiecăruia respectarea drepturilor fundamentale și egalitatea în fața legii. Este încă prea devreme, în acești ani '60-'70 ai secolului al XIX-lea, pentru ca un om atât de legat de Islam ca Nâmık Kemâl să poată concepe un drept pur laic, independent de *şeri'a*, legea religioasă. Însă el a știut să spună, într-un fel foarte elocvent, că o societate modernă nu poate accepta arbitrarul și nedreptatea; că funcționarea acesteia trebuie să se conducă după reguli generale, recunoscute de toți și aplicate tuturor, fără deosebire de rang ori de apartenență etnică sau confesională.

Dacă, în pledoariile sale în favoarea unui stat care să respecte dreptul, Nâmık Kemâl face de obicei apel la Islam, el se referă la acesta încă mai mult atunci când cere o strictă separație a puterilor și instaurarea în Imperiul otoman a unui regim constituțional capabil să ofere societății civile posibilitatea de a-și exprima aspirațiile. Împrumutând de la instituțiile islamice noțiunea de *meşveret*, consultarea comunității, el nu ezită să afirme că ideea unui guvern reprezentativ se găsește înscrisă în tradiția musulmană și nu trebuie decât să fie reanimată pentru a fi pe deplin potrivită cu exigențele unui stat modern. Însă, sub acest pretext al întoarcerii la tradiție, este vorba, de fapt, de suprimarea absolutismului și de punerea în aplicare a unui program liberal, în care monarhia constituțională este chemată să constituie unul din principalii piloni. Modelul pe care îl are în vedere Nâmık Kemâl nu este foarte eretic: este cel al Constituției celui de-al Doilea Imperiu dată Franței de către Napoleon al III-lea, cu amestecul său subtil de putere autocrată și de organe reprezentative. Îndepărtând alte sisteme mai radicale, Nâmık Kemâl dorește, evident, să joace cartea moderației. Aceasta nu înseamnă însă că constituționalismul său militant nu este aducător de răsturnări politice care nu se pot încheia decât cu micșorarea, ba chiar dispariția monarhiei otomane.

Cu siguranță, sultanul și miniștrii săi aveau de ce să se îngrijoreze. Ei se vor alarma cu atât mai mult atunci când Nâmık Kemâl și alți intelectuali liberali, printre care figurează mai ales Ziyâ Paşa, prințul egiptean Mustafâ Fâzıl (1829-1875) și publicistul 'Alî Suavi (1838-1878), formează, în 1865, un fel de societate secretă copiată după modelul carbonarilor, cu scopul de a promova ideile noi. Acest grup, care foarte curând a luat numele de „Tinerii otomani", după cum existase o dată „Tânăra Italie" sau „Germania tânără", are drept principală armă elocvența oamenilor de litere care o alcătuiesc. Este vorba, în acest caz, de o armă redutabilă. Sublima Poartă nu a întârziat să fie supusă unui bombardament intens de critici și revendicări.

Treptat, lupta dintre contestatari şi putere s-a înveninat cu adevărat, iar conducerea a sfârşit prin a-i pedepsi cu asprime.

Ceea ce a aprins scânteia a fost publicarea în 1867 a unei scrisori deschise adresate sultanului de către unul dintre principalii membri ai mişcării Tinerilor otomani, Mustafâ Fâzıl Paşa. În acest pamflet, tras în câteva zeci de mii de exemplare şi larg răspândit în imperiu, prinţul egiptean denunţa fără menajamente gravele neglijenţe ale puterii şi propunea iniţierea unui program de reforme având drept punct esenţial instaurarea unui regim constituţional. În faţa acestor revendicări, reacţia marelui vizir 'Alî Paşa a fost imediată: 'Alî Suavi, Nâmık Kemâl, Ziyâ şi alţi câţiva sunt puşi în situaţia de a alege între obscure sinecuri în provincii îndepărtate şi exilul în Europa.

Pentru Tinerii otomani, cei cinci ani pe care au trebuit să-i petreacă în afara imperiului au fost ani de maturizare. În capitalele europene în care s-au reîntâlnit, ei au continuat într-un ritm mai susţinut propaganda împotriva autocraţiei otomane. Însă, mai ales aici au putut să se familiarizeze cu ideile, tehnicile, stilurile de viaţă pe care nu le cunoscuseră până atunci decât din cărţi. Fireşte, acest contact direct cu universul occidental nu a făcut decât să sporească forţa de persuasiune a scrierilor lor.

Punctată de gesturi de iertare, urmate de noi plecări în exil, gherila dintre guvern şi Tinerii otomani va continua până la urcarea pe tron a lui 'Abdül-Hamîd al II-lea. Un conflict straniu, ce privea mai degrabă mijloacele de folosit decât scopurile de atins. De fapt, în principiu, intelectualii liberali urmăreau acelaşi obiectiv ca şi paşalele reformatoare împotriva cărora se ridicau: vindecarea omului bolnav, făcându-l să înghită o mare cantitate de idei politice, de valori culturale şi inovaţii tehnice împrumutate din Occident. Totuşi, cum trebuia dozată această poţiune? Ca oameni ai puterii, sultanul şi miniştrii săi se desfătau bucuros cu proclamaţii liberale, însă se fereau să arunce prea mult balast. Tinerii otomani, dimpotrivă, însetaţi de libertate şi dreptate, considerau că numai un regim reprezentativ putea fi întruchiparea revendicărilor lor. Li se părea imposibil să se mulţumească cu reformismul autoritar cu care, în ceea ce îl privea, guvernul era gata să se declare satisfăcut.

În această confruntare dintre două abordări divergente ale *Tanzîmât*-elor, aparatul de stat va avea – provizoriu – ultimul cuvânt. De fapt, Constituţia pe care Tinerii otomani o doreau atât de mult nu va fi promulgată, la puţin timp după urcarea pe tron a lui 'Abdül-Hamîd al II-lea, decât pentru a fi imediat suspendată şi pusă la păstrare. Putem spune că lupta dusă de Nâmık Kemâl şi cei din jurul său a fost în zadar? Faptul că Tinerii otomani nu au reuşit să smulgă puterii acordarea unui regim reprezentativ durabil constituie cu siguranţă un eşec. Însă, în schimb, trebuie să le recunoaştem meritele în mobilizarea unei părţi a opiniei în favoarea ideilor noi. Este evident că nici Şinâsî, nici Ziyâ, nici Kemâl nu erau politicieni fini. Ei au ştiut să fie buni pedagogi.

Anonimii reformei

Sultani, mari viziri, ideologi, oameni de litere cu renume... Aceştia sunt vedetele *Tanzîmât*-elor. Alături de ei au existat şi reformatori anonimi: birocraţii, experţii,

juriştii, tehnicienii, ofiţerii noii armate, dascălii, membrii diverselor comisii consultative, într-un cuvânt, toţi cei care au participat la elaborarea sau la aplicarea proiectelor de reformă, toţi cei care au contribuit la răspândirea, de la un capăt la altul al imperiului, a modernităţii otomane.

Pentru a afla aceste cadre anonime ale mişcării de reformă, putem, de exemplu, să privim către una din numeroasele loje masonice care s-au răspândit de-a lungul imperiului începând cu domnia lui 'Abdül-Mecîd, şi să-i parcurgem lista membrilor. Desigur, oricât de activă ar fi, această francmasonerie otomană nu suferă nici o comparaţie cu francmasoneriile occidentale din aceeaşi epocă, veritabile biserici ale noului spirit. Ea nu a jucat decât rareori un rol politic şi nu a participat la agitaţia politică decât ca forţă secundară. Cu toate acestea, nu este mai puţin adevărat că ea a constituit una dintre manifestările cele mai semnificative ale efervescenţei sociale şi culturale aduse de *Tanzîmât*-e.

Iată numai un singur exemplu: cel al lojei Uniunea Orientului, fondată la Istanbul în 1863. Ataşată Marelui Orient din Franţa, aceasta se află, aşa cum o subliniază numele său, sub semnul uneia dintre ideile conducătoare ale *Tanzîmât*-elor: convieţuirea frăţească, înţelegerea între neamuri. În 1869, ea va număra o sută patruzeci şi trei de membri, proveniţi din diverse zone ale societăţii otomane. Printre aceştia remarcăm prezenţa mai multor francezi, a câtorva resortisanţi din alte ţări europene veniţi să-şi caute norocul în Orient: meşteşugari specializaţi în fabricarea produselor de lux, bancheri, mari negustori, un avocat care nu este altul decât Louis Amiable, una dintre marile figuri ale francmasoneriei franceze. Însă loja adună deja, mai cu seamă, un mare număr de minoritari din imperiu. Remarcăm, mai întâi, un număr important de notabilităţi din comunitatea israelită. Grecii sunt reprezentaţi aici de jurnalistul Iannis Vretos, de marele negustor Alexandru Ismyrides, de comerciantul cretan Cleanthi Scalieri şi de încă vreo şase-şapte personalităţi. Mai numeroşi încă, armenii din această lojă aparţin şi ei, în majoritate, lumii băncilor sau comerţului, însă observăm printre ei şi magistraţi (mai ales Nerses Dadian, prezentat ca „membru al Consiliului de instrucţie penală din Ministerul Poliţiei"), funcţionari, membri ai profesiunilor liberale.

Totuşi, ceea ce uimeşte cel mai mult în recrutarea membrilor lojei este prezenţa a aproximativ cincizeci de musulmani. Majoritatea acestora aparţin armatei. În rândurile lor, se găsesc însă şi câţiva magistraţi, un număr de înalţi funcţionari şi chiar două sau trei persoane cu funcţii religioase. Responsabilii lojei au reuşit să înroleze oameni aflaţi de cele mai multe ori în posturi-cheie. Lista membrilor din 1869 îi enumeră – printre alţii – pe primul aghiotant al sultanului (Râ'ûf Bey), ca şi pe primul şambelan al acestuia (Cemîl Bey), un inspector din Ministerul Poliţiei ('Abdürrahmân Hilmî Efendi), doi guvernatori (Mehmed Remzî Efendi, guvernator de Chios, şi 'Izzet Paşa, fost guvernator de Ierusalim), mai mulţi militari de rang înalt, patru judecători de la tribunalul de comerţ şi vreo cincisprezece funcţionari de diverse ranguri. Cu un an înainte, loja făcuse două achiziţii cu totul remarcabile: preşedintele Consiliului de stat, Ibrâhîm Edhem, şi şeful Tinerilor otomani, prinţul Mustafâ Fâzıl.

Cele o sută patruzeci și trei de personalități regrupate în Uniunea Orientului în acești ani nu sunt, evident, decât o infimă parte din numărul oamenilor luminați care au contribuit la realizarea reformelor. Trebuie să subliniem însă că aceste personalități constituie un eșantion extrem de reprezentativ.

Așa cum o dovedește recrutarea Uniunii Orientului, birocrația și armata furnizează o mare parte din soldații reformei. Nu este nimic surprinzător în aceasta. Birourile administrației și cazarmele au fost primele laboratoare ale *Tanzîmât*-elor. Începând cu domnia lui Mahmûd al II-lea, formarea funcționarilor instruiți, stăpânind limbile occidentale, a fost o prioritate, ca și constituirea unei armate moderne, plasate sub îndrumarea instructorilor francezi, englezi sau germani. Aceste eforturi nu au întârziat să-și arate roadele. Către 1870, birocratul otoman se remarca, cel puțin în eșaloanele medii și superioare, prin buna cunoaștere a francezei și prin aptitudinea de a se adapta la modurile de viață și la ideile venite din Occident. De asemenea, ofițerul nu a schimbat numai uniforma, ci a îmbrăcat și o nouă personalitate. Aflat în contact permanent cu tehnicile și științele de vârf, el este vârful de lance al modernizării. O modernizare care merge mână în mână cu o oarecare doză de subversiune: cititor, în timpul liber, al lui Voltaire și Rousseau – pe care îi devorează în secret –, militarul *Tanzîmât*-elor întredeschide poarta viitoarelor revoluții.

În același timp, pe lângă militari și funcționarii civili ai statului, se conturează un alt grup: cel al marilor negustori și al bancherilor. Proveniți aproape toți din comunități minoritare, acești oameni trebuie să joace un rol pe care îl cunosc bine: cel de intermediari privilegiați între Europa și Imperiul otoman. Specialiști în schimbul de mărfuri și în mișcările de capital, în egală măsură vor face să circule moduri de trai, procedee tehnice și moduri de a înțelege lumea. Le mai este însă atribuită și o altă sarcină: cea de a finanța schimbarea. Statul construiește, în parte cu banii lor, palate, cazarme, școli care simbolizează noul spirit. De la ei se va împrumuta guvernarea pentru a reînnoi armata și pentru a construi infrastructurile necesare demarajului economic al țării.

Din masa celor care au contribuit la propagarea reformelor, putem izola cu ușurință o vastă nebuloasă de indivizi practicând diverse meșteșuguri sau profesii liberale: jurnaliști, medici, farmaciști, ingineri, avocați, ceasornicari, mecanici... Este vorba de meserii noi, apărute din occidentalizare. Fie că au fost formați în Europa sau la Istanbul, ei participă la spiritul *Tanzîmât*-elor și figurează printre apărătorii cei mai eficienți ai noii științe și ai noilor tehnici. Datorită lor, vor fi suficiente câteva decenii pentru ca modernitatea să se insereze în viața de zi cu zi, cel puțin în mediul urban.

O parte dintre acești inovatori sunt europeni care au ales să se expatrieze, având ca principal bagaj știința și îndemânarea lor. Cizmarul a adus din provincia sa franceză modelul unui pantof. Farmacistul cu diplomă de la Universitatea din Paris a venit cu formulele sale chimice. Inginerul format la Berlin a sosit încărcat cu proiecte. Majoritatea acestor străini s-au aclimatizat repede, lăsând urmași aici, formând ucenici sau elevi gata să reaprindă flacăra. Medicina otomană a fost, probabil, principala beneficiară a acestei infuzii de creiere și de *know-how* către Orient. Sub domnia lui 'Abdül-'Azîz, existau în Turcia zeci de medici veniți din Europa, toți dornici să-și ducă la bun sfârșit munca, în acord cu ultimele descoperiri ale științei.

Un ultim grup care merită să ne reţină atenţia este cel al oamenilor cu funcţii religioase. Pe lista membrilor Uniunii Orientului nu întâlnim decât un număr foarte mic dintre aceştia. De fapt, însă, foarte mulţi dintre ei şi-au dat concursul, în întregul imperiu, la realizarea *Tanzîmât*-elor. Ulemalele figurează în număr mare în majoritatea organismelor centrale înfiinţate de Sublima Poartă pentru a promova reformele. Tot ulemalele asigură, în cea mai mare parte, funcţionarea justiţiei, în ciuda transformărilor survenite în acest domeniu începând cu domnia lui 'Abdül-Mecîd. În fine, ulemalele sunt în număr mare în şcoli – chiar şi în cele mai laice – şi, mai mult încă, în serviciile anumitor ministere, ca şi în administraţia locală.

Cum se explică faptul că oamenii religiei au ocupat un loc atât de important în rândurile personalului *Tanzîmât*-elor? Primul răspuns care ne vine în minte este că statul otoman, nedispunând încă la vremea aceea de un număr suficient de elemente laice pentru a acoperi toate noile funcţii care abia fuseseră create, a apelat firesc la funcţionarii tradiţionali ai administraţiei şi ai ştiinţei, ulemalele. Trebuie să remarcăm însă că modernitatea *Tanzîmât*-elor nu era nici antireligioasă, nici anticlericală. Dimpotrivă, majoritatea reformatorilor otomani se evidenţiau prin ataşamentul lor la tradiţia islamică. La rândul lor, oamenii religiei nu erau, în ansamblu, ostili inovaţiilor, mai ales când acestea le erau prezentate sub pretextul unei restaurări a valorilor de odinioară. Nimic de mirare, în aceste condiţii, că s-au alăturat în masă la trupele reformei.

Este important totuşi să subliniem un fapt: nici una dintre componentele etnice sau religioase ale imperiului nu a deţinut exclusivitatea *Tanzîmât*-elor. *'Alîm*-ul musulman a participat la modernizare alături de marele negustor armean, de medicul evreu, de jurnalistul grec, de ceasornicarul venit din Jura. Pentru majoritatea notabilităţilor din epocă, ca şi pentru sultan şi vizirii săi, ceea ce trebuia salvat cu ajutorul reformelor era acest stat multirasial şi multiconfesional care mărginea Mediterana orientală din timpurile cele mai îndepărtate.

Reformele

Sublima Poartă

La sfârşitul secolului al XVIII-lea, conducerea imperială număra în serviciul său între 1 000 şi 1 500 de scribi. Sub domnia lui 'Abdül-Hamîd al II-lea, birourile Sublimei Porţi vor adăposti până la 100 000 de secretari şi conţopişti de toate felurile. Cifrele sunt suficiente prin ele însele pentru a ne da o idee despre umflarea spectaculoasă pe care instituţiile guvernamentale au cunoscut-o în perioada *Tanzîmât*-elor şi ne lasă să ghicim complexitatea lor crescândă. Străduindu-se în repetate rânduri să croiască şi să recroiască serviciile existente, să adauge noi servicii şi noi instanţe la organismele care funcţionau deja, reformatorii otomani au reuşit să creeze, în spaţiul câtorva decenii, o administraţie centrală la fel de tentaculară ca cea a unui stat cu o bogată tradiţie birocratică precum Franţa.

Bineînțeles, modelul a venit din Europa. Marile state europene aveau ministere specializate în gestionarea unui anume sector al afacerilor publice. S-au înființat deci ministere. După imaginea a ceea ce se făcea în Occident, fiecare minister a fost dotat cu multiple departamente, birouri responsabile cu îndeplinirea unei sarcini precise, consilii având drept misiune îndrumarea ministrului în deciziile sale. Totuşi, toate acestea au luat timp. A fost nevoie de mai bine de treizeci de ani pentru ca Divanul afacerilor judiciare creat de Mahmûd al II-lea să se transforme, către jumătatea domniei lui 'Abdül-'Azîz, într-un adevărat Minister al Justiției. De asemenea, abia în 1869 va vedea lumina zilei un Minister de Interne. Până atunci, gestiunea provinciilor fusese asigurată de un serviciu ataşat marelui vizirat.

Cu toate acestea, către începutul anilor 1870, schimbarea este practic încheiată. Sublima Poartă dispune la acea dată de o întreagă gamă de departamente ministeriale ce acoperă sectoare variate, precum Afacerile externe, Internele, Justiția, Finanțele, Fundațiile pioase, Comerțul, Agricultura şi Lucrările publice. Fiecare dintre aceste organisme este condus fie de un ministru *(nâzir)*, fie de un secretar *(müsteşar)* care face parte din Consiliul de miniştri alături de alte personalități, precum *şeykh ül-islâm*-ul, ofițerii din fruntea departamentelor militare (armată, artilerie, marină) şi președinții diverselor adunări consultative. Organul central al executivului astfel constituit seamănă încă mult cu vechile adunări *ad-hoc* pe care suveranul otoman avea obiceiul de a le reuni pentru a crea un consens printre principalii factori ai puterii. Prin funcționarea sa, însă, acesta oferă deja profilul unui „cabinet" în stil european: el deliberează asupra problemelor momentului, examinează proiectele de legi, aprobă bugetul de stat şi, dacă este cazul, edictează decizii cu privire la o mare varietate de subiecte.

Dintre toate departamentele Sublimei Porți, cel care poartă cel mai puternic amprenta Occidentului este Ministerul Afacerilor Externe. Principala legătură dintre statul otoman şi exterior, acest organism, ale cărui baze au fost puse în timpul domniei lui Mahmûd al II-lea, prezintă către 1870 o structură extrem de diversificată şi grupează aproximativ douăzeci de secțiuni diferite. Cea mai notabilă dintre ele este Camera de traduceri *(tercüme odası)* a cărei funcție este să traducă documentele referitoare la afacerile conduse într-o altă limbă decât turca, dar care, pe parcurs, asigură şi formarea noilor elite. Căci aici nu se dobândeşte numai arta de a alcătui diverse versiuni. Camera constituie, de fapt, un fel de club literar şi politic în care cei ce au avut şansa de a fi admişi învață să descifreze lumea modernă. Acelaşi rol îl joacă şi ambasadele şi legațiile. Serviciile diplomatice otomane sunt departe de a acoperi ansamblul planetei – imperiul nu este reprezentat decât în vreo zece țări –, însă acestea asigură o legătură eficientă măcar cu marile capitale: Londra, Paris, Viena, Sankt Petersburg, Berlin, Washington, Roma... În mare parte, prin intermediul lor sosesc informațiile şi analizele menite să servească de bază proiectelor de reformă ale Sublimei Porți.

În paralel cu diverse ministere, administrația centrală a fost înzestrată în egală măsură cu mai multe corpuri deliberative responsabile cu elaborarea legilor şi a reglementărilor de care societatea *Tanzîmât*-elor avea nevoie. Cel mai vechi şi, fără

îndoială, cel mai important dintre aceste organisme este Consiliul superior de justiție (*Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-i 'Adliye*), fondat în 1838, cu puțin timp înainte de moartea lui Mahmûd al II-lea, și ale cărui competențe au fost lărgite la începutul domniei următoare. Rolul său: să pregătească textele legislative care trebuie să constituie cadrul reformelor și să vegheze la aplicarea lor. Juriștii și notabilii care fac parte din acesta își iau lucrul în serios, astfel că, foarte repede, devin principalii furnizori de legi ai regimului, funcționând și ca o curte de apel pentru litigiile ce erau de resortul noilor coduri.

Cu toate acestea, curând acest consiliu nu a mai fost în măsură să facă față nevoilor apărute din diversificarea din ce în ce mai mare a instituțiilor și a fost necesar să fie înființate instanțe specializate, adesea de dimensiuni modeste, cărora le-a fost încredințată grija de a examina problemele ce impuneau o expertiză specială. Astfel, a existat, de exemplu, o comisie însărcinată cu problemele comerciale, alta dedicată studiului măsurilor ce trebuiau luate pentru dezvoltarea agriculturii, o alta privind sectorul lucrărilor publice. În 1854, Sublima Poartă va institui și o Adunare superioară a reformelor *(Meclis-i 'Alî-i Tanzîmât),* având, după modelul Consiliului superior al justiției, competențe legislative și judiciare, însă construită în special ca un fel de *brain trust* al *Tanzîmât*-elor. Acest organism nu va exista decât vreo zece ani și va sfârși prin a se contopi cu Consiliul superior de justiției, pe care avea misiunea de a-l seconda, nu fără a fi făcut, mai înainte, proba eficacității sale.

Printre instanțele legislative cele mai importante ale epocii trebuie să amintim și Consiliul de stat *(Şûrâ-yi Devlet),* înființat în 1868 pentru a înlocui Adunarea reformelor, suprimată la începutul deceniului. Prin funcțiile pe care le asigură, acest nou consiliu, format din cinci comisii (interne-afaceri militare, finanțe, justiție, lucrări publice – comerț – agricultură, învățământ), nu se distinge în mod considerabil de organele care l-au precedat. Totuși, el se remarcă printr-o noutate extrem de semnificativă. În fapt, o parte dintre cei cincizeci de membri care îl compun reprezintă comunitățile nemusulmane ale Imperiului. În plus, el cuprinde și delegați ai adunărilor provinciale și ai corporațiilor. Este vorba aici de un prim pas, foarte timid, în direcția unui corp reprezentativ. În chip evident, Constituția de la 1876 și regimul său de adunări nu mai sunt prea departe.

Pentru a face să funcționeze această mașinărie administrativă din ce în ce mai greoaie a fost necesară recrutarea, într-un interval de timp relativ scurt, a unui număr considerabil de funcționari. Camera de traduceri și cele câteva școli de elită de-abia instituite nu puteau satisface decât o parte restrânsă a nevoilor. Sublima Poartă a fost deci constrânsă să se întoarcă spre comunitățile minoritare – greci, armeni, evrei –, ai căror membri cunoșteau în general destul de bine limbile străine și se adaptau cu ușurință la metodele moderne de administrație. De asemenea, ea a căutat și în pepiniera sa obișnuită, cea a oamenilor formați în școlile islamice tradiționale. În mare, a trebuit să recurgă la toate mijloacele. Acest personal heteroclit este departe de a fi ireproșabil. Reglementarea edictată de marii viziri pentru birourile Sublimei Porți nu va întârzia să sancționeze toate felurile de lipsuri în ce privește etica profesională: absenteism, corupție, neglijență, furt din bunul public, abuz de putere,

indisciplină etc. Însă aceste lipsuri – pe care oamenii de litere ai epocii le denunţă cu ardoare – nu schimbă nimic din aspectele esenţiale. Să nu uităm că această birocraţie, destul de puţin pregătită pentru rolul ce îi fusese dat, a ştiut, până la urmă, să se pună în slujba reformelor.

Către o unificare a dreptului

Una dintre misiunile majore pe care birourile Sublimei Porţi trebuiau să o ducă la îndeplinire era elaborarea de noi legi, conforme cu spiritul *Tanzîmât*-elor. Legi demne de un stat modern. Mai cu seamă, legi care să poată fi aplicate tuturor cetăţenilor Imperiului otoman, fără deosebire de rasă sau religie, aşa cum promiteau ordinele imperiale. Sarcina nu era uşoară. Era vorba de a arunca peste bord drepturile cutumiare, de a lua populaţiilor minoritare o parte din privilegiile de care se bucurau în materie de justiţie pentru a le supune la legea comună şi, în fine, de a stabili coduri care să poată fi acceptate de către toate comunităţile, continuând însă să respecte principiile juridice ale Islamului.

Într-un mod extrem de prudent, Sublima Poartă nu va înainta pe terenul mişcător al unificării dreptului şi a justiţiei decât cu paşi mici. Lucrurile vor începe cu adoptarea în 1840 a unui cod penal (*cezâ kânûnnâmesi*), într-o oarecare măsură dezordonat şi confuz, totuşi inspirat foarte clar de noile idei. De fapt, preambulul enunţa unul dintre marile principii ale *Tanzîmât*-elor, cel al egalităţii tuturor cetăţenilor în faţa legii, şi preciza chiar că „păstorul din munţi şi ministrul" vor fi supuşi de acum înainte unui tratament identic. Nu se mai punea problema de a se încrede, în materie penală, în deciziile arbitrare ale autorităţilor. Infracţiunilor constatate nu li se puteau aplica decât sancţiunile prevăzute de lege, cu excluderea oricărui apel la regulile fluctuante ale cutumei.

Revizuit în 1851, acest prim corpus va fi înlocuit în 1858 cu un nou cod de origine franceză. În aceiaşi ani, Franţa va furniza statului otoman şi modelul unui Cod comercial (1850, revizuit în 1861) şi cel al unui Cod de comerţ maritim (1863). Toate aceste texte – încă foarte modeste – urmăreau acelaşi scop: înzestrarea imperiului cu legi stabile şi universale, adaptate nevoilor unei ţări în plină mutaţie.

Desigur, în ciuda precauţiilor luate de juriştii însărcinaţi cu redactarea noilor coduri, aceştia reuşesc câteodată să scandalizeze ulemalele. În special Codul comercial, care legaliza împrumutul cu dobândă şi introducea forme de asociere neprevăzute de dreptul musulman, va fi departe de a întruni unanimitatea şi va provoca polemici aprinse. În ansamblu însă, asemenea înfruntări vor rămâne rare, căci, în general, legislaţia *Tanzîmât*-elor ştie să îmbine foarte bine Islamul şi inovaţia.

Acesta este cazul, în special, al principalului monument juridic al epocii, *Mecelle*, echivalentul otoman al Codului civil. Când s-a pus problema să fie începută această lucrare, marele vizir ʻAlî Paşa a dorit să se procedeze ca în cazul celorlalte texte adoptate deja şi să se mulţumească cu copierea Codului civil francez. Însă doctorii legii însărcinaţi cu această lucrare reacţionaseră atât de vehement încât Poarta fusese nevoită să-şi schimbe părerea şi să se pună de acord cu opinia celor care

pledau în favoarea unei codificări întemeiate pe *şeri'a*. Elaborat sub conducerea lui Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), istoric, jurist şi om de stat de mare talent, *Mecelle* poartă amprenta puternică a acestui ataşament faţă de tradiţia islamică şi se prezintă, în linii mari, ca o culegere de legi musulmane din şcoala hanafită. În pofida acestor aspecte, această lucrare monumentală în şaisprezece cărţi – a cărei publicare s-a întins din 1870 până în 1877 – nu oferă mai puţin un profil extrem de diferit faţă de ceea ce existase până atunci. Prin limpezimea organizării interne, prin felul metodic în care sunt tratate diferitele chestiuni, prin precizia formulărilor, el se evidenţiază ca un demn pandant islamic al Codului napoleonian şi al diferitelor sale avataruri.

Regăsim aceleaşi caracteristici într-un alt text marcant al epocii, Codul agrar din 1858. Respectând dreptul cutumiar şi regulile juridice ale Islamului, acest document de 132 articole nu face decât să codifice situaţia *de facto* existentă în satele otomane şi nu schimbă mare lucru în ce priveşte formele de proprietate sau modul de exploatare a terenurilor. Ceea ce este cu adevărat nou este forma. Harababurii inextricabile de legi şi cutume aflate în vigoare până atunci, i se substituie un ansamblu sistematizat de reguli, valabil în toate regiunile şi purtător al unei raţionalităţi având pecetea Occidentului.

Pentru a pune în aplicare noile coduri, era nevoie de noi jurisdicţii, căci instanţele tradiţionale, aflate în mâinile oamenilor religiei, nu se pretau schimbării decât într-o măsură mediocră. Totuşi, şi în acest caz, reformatorii vor acţiona cu prudenţă. Nu se putea pune încă problema abolirii dintr-o singură mişcare de pană a tribunalelor religioase ale cadiilor, nici a celor ale comunităţilor nemusulmane. Aceasta ar fi însemnat bulversarea fundamentelor înseşi ale societăţii otomane. Era însă posibil să le fie juxtapuse treptat jurisdicţii responsabile cu justiţia în problemele ce ţineau de noile legi.

Înfiinţate începând cu 1840, tribunalele de comerţ au constituit un prim pas în direcţia unei justiţii laice, separate de aparatul religios. Formate din trei judecători numiţi de guvern şi din patru asesori care îi reprezentau pe negustorii minoritari şi europeni, aceste curţi aplicau un cod importat din Franţa şi funcţionau conform unei proceduri comparabile cu cele în vigoare în Europa.

Un al doilea pas va fi făcut o dată cu înfiinţarea, în cursul anilor '60, a unei reţele de tribunale numite *nizâmî* („regulamentare" sau „conforme cu noua ordine"), având sarcina de a se ocupa de toate chestiunile ce ieşeau de sub competenţa autorităţilor religioase. O primă experienţă fusese făcută la începutul domniei lui 'Abdül-Mecîd, o dată cu instaurarea camerelor mixte care priveau examinarea chestiunilor penale. Cu tribunalele *nizâmî*, sistemul va fi generalizat şi vom asista la crearea unei întregi game de instanţe, de la simplul Sfat al Bătrânilor, format din doisprezece membri, la nivel de canton *(nâhiye)*, până la Consiliul de stat aflat la Istanbul, trecând prin tribunalele districtuale *(kazâ, sancak)* şi prin curţile de apel ale capitalelor de provincie. Prezidate de cadii, aceste noi tribunale, care numărau printre membri şi mulţi alţi reprezentanţi ai aparatului religios, nu ieşeau, în aparenţă, din cadrele Islamului. Însă aici deţineau un loc şi nemusulmanii, ca şi laicii numiţi de autorităţile civile. În plus, aici numai codurile edictate de Sublima Poartă aveau drept de cetate. Era o veritabilă revoluţie, însă camuflată, care nu va provoca decât o rezistenţă pasageră din partea ulemalelor.

Faptul că juriştii responsabili cu crearea de noi legi şi de noi structuri judiciare au aparţinut aproape toţi, inclusiv Cevdet Paşa, corpului de ulemale a uşurat cu siguranţă lucrurile. Astfel, reforma dreptului s-a putut prezenta, în bună parte, ca o reformă condusă din interior. Din acest motiv, multe noutăţi au fost mai uşor suportate, inclusiv pilula destul de amară a adoptării de legi împrumutate din Occidentul creştin.

Laicizarea învăţământului

Dacă ulemalele şi, în general, învăţaţii musulmani au ocupat în toată perioada *Tanzîmât*-elor un loc de prim-plan nu numai în aparatul judiciar, ci şi, aşa cum am văzut, în serviciile administrative ale statului, aceasta s-a datorat, în mare parte, faptului că sistemul de învăţământ tradiţional, cu reţeaua sa de *mekteb*-uri şi *medrese*-le, avea încă în acea epocă un rol primordial în formarea elitei. Reformatorii au înţeles foarte repede nevoia de a pune pe picioare structuri educative separate de pedagogia religioasă, pentru a forma oameni capabili să administreze modernitatea cu toată eficienţa. Totuşi, în lipsa mijloacelor şi, mai ales, în lipsa unui număr suficient de profesori, laicizarea învăţământului va progresa destul de lent, cel puţin în ceea ce priveşte dispozitivul pedagogic pus în funcţiune de stat. De fapt, în „naţiunile" minoritare, lucrurile se prezintă într-o lumină destul de diferită. Asistăm aici la un veritabil *boom* educativ. În decursul câtorva decenii apar sute de şcoli ce răspândesc un învăţământ modern. Însă acestea nu scapă controlului diferiţilor clerici care veghează asupra comunităţilor.

Primele şcoli laice destinate copiilor şi adolescenţilor fuseseră înfiinţate sub domnia lui Mahmûd al II-lea. Către mijlocul secolului, aparatul educaţional al statului prezintă deja un profil destul de coerent: la bază, un învăţământ primar *(ibtidâ'iye)* cu lecţii de aritmetică, istorie otomană şi geografie, dând şi o formaţie religioasă; un al doilea nivel, constituit din şcoli purtând numele de *rüşdiye* („adolescenţă"), care propunea tinerilor între zece şi cincisprezece ani lecţii de limbi (turcă, arabă şi persană), matematică, geometrie, istorie, geografie şi religie; în fine, un ciclu „mediu" *('idâdî)* de trei ani, având în program un număr mai mare de discipline (limbi orientale, franceză, economie, algebră, aritmetică, contabilitate, ştiinţe fizice, chimie, filosofie, istorie, geografie, lucru manual). Însă aceste şcoli sunt încă foarte puţine. După Anuarul oficial al Sublimei Porţi, la sfârşitul războiului Crimeii, Imperiul otoman nu numără decât aproximativ şaizeci de *rüşdiye*, cu un efectiv global de 3 371 de elevi, în timp ce, în aceeaşi perioadă, numai *medrese*-lele din Istanbul totalizează 16 752 de elevi.

Va trebui să aşteptăm sfârşitul perioadei *Tanzîmât*-elor pentru a vedea infrastructura şcolară a statului îndesindu-se cât de cât. Între timp, Victor Duruy, ministrul instrucţiunii publice al lui Napoleon al III-lea, venise la Istanbul şi supusese sultanului un proiect de reformă a învăţământului otoman. În urma acestei vizite, în 1869 noul sistem făcuse obiectul unei „reglementări" ce prevedea generalizarea sa. În special, fusese adăugat un nou nivel piramidei şcolare, numit *mekteb-i sultânî* („şcoala sultanului"), echivalentul otoman al liceului.

Primul şi cel mai celebru dintre aceste *sultânî* a fost liceul imperial Galata Saray, fondat în 1868 cu sprijinul guvernului francez. Autorităţile otomane ţintiseră de la

bun început foarte sus. Era vorba de a furniza unei mici elite un învățământ importat aproape în întregime din Franța și predat în limba franceză. La terminarea liceului, elevilor li se asigura un post important în administrație și puteau chiar spera să ajungă în eșaloanele cele mai înalte ale funcției publice. Conform cu ideologia *Tanzîmât*-elor, școala era deschisă nu numai musulmanilor, ci și minoritarilor. Era o metodă cu totul deosebită de a îmbia toate segmentele populației otomane să participe la modernizarea țării. Printre alte instituții de același nivel trebuie să menționăm și *Dâr üș-Șafaka*, un liceu pentru orfani înființat la Istanbul în 1873. Această școală cu dominantă științifică cuprindea în mod special o secție dedicată învățării telegrafiei. Cu acest titlu, ea va juca un rol primordial în dezvoltarea mijloacelor de comunicație moderne de pe teritoriul otoman.

Mai sus de liceu, proiectul lui Duruy, reluat prin reglementarea din 1869, prevăzuse crearea unei universități *(dar ül-fünûn)* formate din mai multe facultăți (litere și filosofie, drept, științe naturale, matematici). O întreprindere de același gen, începută în primii ani de domnie a lui 'Abdül-Mecîd, se soldase cu un eșec. Inaugurată în 1870 și instalată într-o clădire special construită, noua universitate nu va fi mai norocoasă. Vor exista, mai întâi, atacurile ulemalelor împotriva unui învățământ considerat prea laic. Apoi, și mai ales, vor exista un întreg șir de dificultăți financiare. În 1871, moartea marelui vizir 'Alî Pașa, principalul susținător al proiectului, nu va întârzia să pună capăt experimentului.

În lipsa universității, tinerii otomani dornici să-și continue studiile aveau posibilitatea să se îndrepte către diferitele școli superioare cu care imperiul începuse să fie dotat din vremea lui Mahmûd al II-lea. Lista acestor instituții va continua să crească, acoperind domenii din ce în ce mai variate. Anii 1830 dăduseră naștere unor școli însărcinate să formeze diferite tipuri de personal pentru armată: ofițeri, ingineri, medici, veterinari, muzicieni. Anii 1850 și 1860 vor fi martori la crearea de noi școli militare, însă și la crearea mai multor mari școli civile, printre care se remarcă îndeosebi Școala de administrație (1859), Școala de medicină (1866), Școala normală superioară (1862) și, semn al timpurilor, Școala normală de fete (1870).

Ca majoritatea altor instituții publice, aceste școli erau accesibile, în principiu, tuturor supușilor otomani, indiferent de rasă și religie. Reformatorii țineau mult la acest amestec al comunităților, văzând în acesta una dintre condițiile supraviețuirii imperiului. În anumite cazuri, ei vor obține câștig de cauză: Școala de medicină, de pildă, va înregistra multă vreme printre elevii săi o proporție ridicată de minoritari. În ansamblu însă, coabitarea etniilor și a confesiunilor prevăzută de textele ministeriale va avea probleme în aplicare. Mai întâi, pentru că nemusulmanii erau prea legați de propria moștenire lingvistică și culturală pentru a accepta să se lase absorbiți de un sistem educațional a cărui modernitate purta, în ciuda a toate, marca turcismului și a Islamului. Apoi, pentru că ei dispuneau de propriile școli, deseori mai bune decât instituțiile aflate sub egida statului.

Câteva cifre sunt suficiente pentru a ne face o idee asupra dezvoltării considerabile pe care rețelele școlare ale minorităților au avut-o în epoca *Tanzîmât*-elor. În 1871, de pildă, numai comunitatea armeană dispunea de 48 de școli la Istanbul și 469 de

instituții de învățământ răspândite în Anatolia. Cam în aceeași perioadă, grație eforturilor desfășurate de o foarte activă Asociație literară elenă (*Hellenikos philologikos syllogos*), fondată la Istanbul în 1861, grecii aveau o rețea de dimensiuni comparabile. În ce îi privește pe evrei, mai puțin numeroși și rămași, într-o oarecare măsură, în urmă în materie de progres cultural, ei nu aveau încă decât vreo șase instituții laice, însă Alianța israelită universală – al cărei sediu se găsea la Paris – nu va întârzia să schimbe această situație, înființând mai bine de cincizeci de școli în cursul ultimei treimi a secolului.

Acestor instituții organizate de comunități trebuie să le adăugăm numeroasele școli, în principal destinate minorităților, instituite de diverse organizații misionare. Numai misiunile protestante americane totalizau în 1870, dacă este să dăm crezare unor statistici, ce-i drept, amplificate, 205 instituții, printre care celebrul Robert College, înființat în 1863 la Bebek, unul dintre satele de pe malul european al Bosforului. La rândul lor, misiunile catolice – în general, animate de călugări francezi – vor țese încetul cu încetul o rețea care va număra către sfârșitul secolului câteva sute de școli.

Colonizare culturală? Cu siguranță. Și, se pare, conducătorii otomani au fost conștienți de aceasta. Situația era cu atât mai periculoasă cu cât un mare număr dintre aceste școli contribuiau la deșteptarea națională a minorităților. Cu toate acestea, va trebui să așteptăm domnia lui 'Abdül-Hamîd al II-lea pentru a vedea autoritățile luând măsuri, încă timide, cu scopul de a opri fenomenul. Până atunci, Sublima Poartă va considera că imperiul avea mai mult de câștigat decât de pierdut dacă comunitățile minoritare și misiunile creștine erau lăsate să-și vadă de treburi. Și aceasta, pentru că statul otoman avea nevoie de simpatia opiniei occidentale, iar în ochii acesteia, libertatea acordată nemusulmanilor în materie de educație constituia unul dintre principalele semne de deschidere ale Turciei în fața ideilor de progres. Pe de altă parte, structurile pedagogice aflate în afara controlului autorităților aveau un mare merit: acela de a furniza un învățământ de calitate care nu costa nimic statul.

Noua armată

A forma buni funcționari: acesta este unul dintre scopurile majore ale sistemului educațional al *Tanzîmât*-elor. Însă reformatorii otomani au în vedere și un alt mare obiectiv: formarea unor buni soldați. Eșecurile suferite de forțele lui Mahmûd al II-lea în fața trupelor kedivului Egiptului Muhammad 'Alî au constituit un imens șoc pentru conducătorii imperiului. Astfel, de la începutul domniei lui 'Abdül-Mecîd, problema reformei armatei a fost luată în serios. Rețeta este aceeași cu cea aplicată și în alte domenii: se europenizează. Această europenizare trece, mai întâi, prin învățământul din școlile militare. De asemenea, trece printr-o reorganizare generală a forțelor terestre și navale. În fine, ea implică o mutație la nivelul armamentului și al disciplinei militare.

În ce privește învățământul, armata *Tanzîmât*-elor dispune deja de infrastructura creată în vremea lui Mahmûd al II-lea: Școala militară de ingineri, Școala navală, Școala militară de medicină și mai ales Școala de științe militare *(mekteb-i 'ulûm-u harbiye)*, fondată către sfârșitul domniei. Începând de la mijlocul secolului, vedem

adăugându-se acestui grup inițial un mare număr de instituții răspândite în întregul imperiu. În eșalonul superior, inovația cea mai notabilă este crearea unei Școli de stat-major (*erkân-ı harbiye mektebi*), un fel de academie militară în care învățământul este asigurat de experți europeni – francezi și prusaci –, ca și în celelalte instituții. Totuși, majoritatea noilor școli sunt *rüşdiye* sau *'idâdî*, care se adresează adolescenților dornici să facă o carieră în armată. Chestiunea formării de cadre militare a fost începută, de astă dată, de la bază. Integrați în meseria armelor de la zece ani, viitorii ofițeri ar fi trebuit să fie, în principiu, soldați de elită, perfect la curent cu științele și tehnicile moderne.

Pentru omul de trupă, dorința de modernizare a armatei manifestată de conducerea otomană se va traduce prin uniforme noi – inspirate din cele ale armatei prusace –, metode noi de antrenament – împrumutate mai întâi din Franța, apoi din Prusia –, arme mai performante și o viață de cazarmă comparabilă cu cea din cazarmele europene. Dar mai importante vor fi transformările aduse modului de recrutare și organizării forțelor militare. În 1843, pentru prima dată în istoria Imperiului otoman, un firman – al cărui text reia în parte legea militară prusacă din 1814 – instituie comandamente provinciale și creează cinci armate responsabile cu apărarea capitalei, respectiv a Traciei orientale, a Rumeliei, Anatoliei și a provinciilor arabe. O a șasea armată, cu baza la Bagdad, va fi înființată în 1848, având ca zonă de acțiune Irakul și Hedjazul. În cadrul acestor forțe, o întreagă îmbinare de brigăzi, companii, batalioane și regimente formează un edificiu complex, foarte apropiat de mașinăriile militare ale Occidentului. Noua armată otomană numără în total aproximativ 150 000 de oameni, recrutați prin tragere la sorți. S-au terminat vremurile în care se intra sub arme pentru a nu mai ieși! De acum înainte, cei înrolați servesc cinci ani, după care sunt trecuți în rezervă *(redîf)* pentru încă șapte ani. Către vârsta de treizeci și doi de ani sunt liberi.

O lege din 1869 va îngreuna sistemul, instituind trei categorii de serviciu: un serviciu activ *(nizâmiye)* cu o durată de patru ani, rezerva în care soldații sunt ținuți șase ani și, în fine, „garda" *(mustahfiz)*, ai cărei rezerviști ies abia după opt ani, după ce au trecut de patruzeci de ani. În principiu, toți supușii otomani sunt constrânși la tragerea la sorți. Însă nemusulmanii – a căror prezență în armată nu este deloc dorită, în ciuda dispozițiilor egalitare ale edictelor de reformă – au posibilitatea de a fi scutiți prin plata *bedel*-ului, o taxă care permite „răscumpărarea" serviciului militar.

Către 1870, armata otomană, cu cei 210 000 recruți angajați în serviciul activ, cei 190 000 *redîf*-i și 300 000 *mustahfiz*-i, alcătuiește o forță militară relativ numeroasă, chiar dacă se situează departe în urma armatei prusace, capabilă să alinieze mai mult de un milion de combatanți. Însă efectivele nu constituie singurul său atu. Ea dispune și de un material analog cu cel al armatelor europene, chiar dacă unele arme – mai ales pușca Martini aflată în dotarea unei mari părți a trupelor – sunt deja puțin demodate. După urcarea pe tron a lui 'Abdül-'Azîz, s-a arătat o grijă deosebită flotei, care se comportase extrem de prost în războiul Crimeii în fața unităților rusești. În câțiva ani, marina de război otomană, dotată cu cuirasate de ultimul tip și cu un personal format special pentru a servi pe aceste nave, a devenit a treia marină

mondială. În total, apărarea imperiului – atât pe pământ, cât şi pe mare – nu pare să lase prea mult de dorit.

Însă ce poate face această armată modernă în faţa agitaţiei naţionalismelor emergente care minează ţara din interior? Cel mult, să amâne scadenţele. Conducătorii otomani vor avea de multe ori ocazia să constate în această a doua jumătate a secolului al XIX-lea că revendicările de autonomie culturală şi administrativă, chiar de independenţă politică, care agită anumite provincii periferice ale imperiului sunt înzestrate cu o remarcabilă rezistenţă la represiunea militară.

Administraţia provincială şi finanţele

O evidenţă: pentru a plăti reformele, fie că este vorba de crearea unei noi armate sau de organizarea unei birocraţii moderne, trebuia asumat riscul de a inova. În materie de finanţe, reformatorilor *Tanzîmât*-elor nu le vor lipsi ideile, fie că se inspiră din ceea ce se întâmplă în Europa, fie că elaborează propriile soluţii. Pe parcurs, ei se vor implica şi în reorganizarea administraţiei locale, pentru a îmbunătăţi încasările fiscale, dar şi pentru a întări autoritatea statului asupra provinciilor şi, în paralel, pentru a încerca să calmeze agitaţia din zonele fragile ale imperiului.

În domeniul administrativ, Sublima Poartă are un model prestigios: cel al centralizării napoleoniene, cu piramida ei de circumscripţii mergând de la comună la departament. Mustafâ Reşîd Paşa a copiat sistemul, adaptându-l, din 1840. Cu toate acestea, va trebui să aşteptăm mai bine de douăzeci de ani pentru ca lucrurile să ia o formă mai mult sau mai puţin definitivă. În 1864, o lege instituie 27 de provincii *(vilâyet)*, fiecare subîmpărţită într-un număr de sangeacuri, la rândul lor împărţite în *kazâ*-le, care sunt formate din *nâhiye*, unitatea de bază – sub *nâhiye* – fiind satul sau cartierul. La acest ultim nivel, îndatoririle administrative sunt încredinţate unui primar ales *(muhtâr)*, secondat de un Sfat al Bătrânilor. Mai departe, ierarhia ajunge de la *müdür*, şef de *nâhiye*, la guvernatorul provinciei *(vâlî)*, trecând prin *kâymâkam* (administrator de *kazâ*) şi *mutasarrif* (guvernator de sangeac).

Aspectul cel mai îndrăzneţ al reformei este introducerea, la toate nivelele administraţiei provinciale, a unor corpuri alese sau numite, însărcinate cu diferite răspunderi. Unele dintre acestea funcţionează ca tribunale şi, sub preşedinţia cadiilor, aplică noile legi. Altele deliberează probleme locale, fie că este vorba de ridicarea impozitelor, de construirea de drumuri sau, de exemplu, de măsurile ce trebuie luate pentru a opri tâlhăria, şi elaborează propuneri care, dacă este cazul, sunt transmise la Istanbul. În cea mai mare parte a acestor instanţe, legea din 1864, reluând dispoziţii deja în vigoare, prevedea prezenţa unui anumit număr de nemusulmani, pentru ca toate elementele populaţiei să aibă posibilitatea de a fi reprezentate. Astfel se petrec lucrurile mai ales în adunările generale din provincii *(meclis-i umum-u vilâyet)*, la care participă un număr egal de musulmani şi minoritari aleşi de sangeacuri. Este vorba aici de un prim pas, modest, însă care nu este neglijabil, în direcţia regimului reprezentativ pe care elitele liberale şi-l doreau atât de mult.

Noua administraţie provincială are multe de făcut: trebuie să se ocupe de menţinerea ordinii publice, să ridice şcoli, să traseze drumuri, să repare podurile, să se

îngrijească de comerț și de agricultură, să facă să domnească dreptatea... Însă una dintre sarcinile sale esențiale este și aceea de a veghea asupra bunei funcționări a multiplelor mecanisme fiscale puse în mișcare de stat.

Nici aici lucrurile nu au mers de la sine. Reforma lui Reșîd Pașa, în 1840, prevedea o serie de inovații, mai cu seamă abolirea arendării impozitelor – sistem anacronic și puțin rentabil și pe care, în plus, populația îl suporta extrem de greu – și crearea unui corp de perceptori numiți și plătiți de stat. Însă, destul de repede, noul sistem s-a dovedit greu de pus în practică în conjunctura administrativă a epocii, iar în multe părți, arendarea a trebuit să fie reinstituită. Cu toate acestea, pe parcurs, profilul fiscalității otomane începe să se diversifice datorită inventivității manifestate în acest domeniu de Sublima Poartă, în special în timpul celor două mari vizirate ale lui Mehmed Fû'âd Pașa (1861-1863 și 1863-1866). Către mijlocul anilor 1860, arsenalul fiscal de care dispune imperiul pare deja destul de complex: el cuprinde o taxă pe animale *(aghnam)*, tradiționala capitație *(cizya)* percepută de la nemusulmani, dijma pe recolte *('öşr)*, readaptată într-o oarecare măsură, *bedel*-ul plătit de cei ce doreau să scape de serviciul militar și o vastă gamă de noi impozite, dintre care cele mai productive erau impozitul pe proprietăți și impozitul pe beneficii și venituri. Printre alte sume care alimentează caseta statului trebuie menționate și taxele de timbru – care vor figura în bugetul otoman al anului 1861-1862 cu 13% din resursele totale ale imperiului –, sumele percepute pentru actele de identitate eliberate cetățenilor cu ocazia recensămintelor *(nüfus tezkeresi)*, taxele pe diverse produse precum tutunul, sarea sau băuturile alcoolice și, în fine, taxele de vamă aplicate nu numai mărfurilor importate sau exportate, dar și celor ce circulau în interiorul țării.

Pentru a asigura rentabilitatea acestei fiscalități prolifice, conducerea otomană s-a văzut, firește, obligată să organizeze diverse servicii administrative însărcinate cu determinarea situației impozitelor și cu controlarea perceperii acestora. Cel mai important dintre aceste noi organe este cadastrul, înființat în 1858, ale cărui lucrări de reperare și recenzare a proprietăților au început în același an. Au apărut însă și o mulțime de alte birouri, atât la Istanbul, cât și în eșalonul din provincie, specializat fiecare în gestiunea unui anumit tip de resurse.

Eforturile conjugate ale *mültezim*-ilor (arendași de impozite), ale colectorilor salariați de stat, ale vameșilor și ale multor altor categorii de funcționari responsabili cu fiscalitatea își vor arăta repede roadele. Începând din 1860, remarcăm o creștere considerabilă în randamentul majorității impozitelor. Astfel, venitul provenit din dijma pe recolte va trece de la 434 milioane piaștri în 1862-1863 la 675 milioane în 1877-1878. În același interval, totalul sumelor percepute cu titlu de *bedel* se va ridica de la 60 milioane la 92 milioane, în timp ce încasările provenite din taxele de timbru vor urca fulgerător, sărind de la 22,4 milioane la 50 milioane.

Însă reformele – și, la fel, cheltuielile excesive făcute de stat, mai cu seamă sub domnia lui 'Abdül-'Azîz – necesită o sumă atât de mare încât destul de repede evidența a trebuit să fie acceptată: imposibilitatea de a merge mai departe fără a găsi alte resurse decât cele furnizate de fiscalitate. Însă unde puteau fi găsite aceste resurse? Reformatorii otomani, după exemplul desfășurat sub ochii lor de puterile

Occidentului, vor recurge la două soluţii extrem de periculoase: emisiunea unei monede de hârtie şi împrumuturile.

Puse în circulaţie pentru prima dată în 1840, *kaime*-lele nu sunt bilete de bancă propriu-zise, ci mai degrabă bonuri de trezorerie purtătoare de dobândă. Rata dobânzii propusă pentru prima emisiune este considerabilă: 12% pe an. Mai târziu, va fi redusă la jumătate. Teoretic, *kaime*-lele sunt garantate printr-o sumă existentă în bani de metal. În practică, această garanţie nu există, iar emiterea de bancnote continuă în ritm alert. Atunci când sultanul 'Abdül-'Azîz îl va întreba pe ministrul Trezoreriei cât a costat construirea palatului Dolmabahçe, acesta va şti să răspundă: 3 500 de piaştri. Suma pe care trebuise să o cheltuiască pentru a imprima trei milioane şi jumătate de livre turceşti în hârtie. Ceea ce agravează şi mai mult situaţia este faptul că *kaime*-lele – care, la început, sunt caligrafiate de mână – se pretează foarte bine la falsificare. Dificultăţile nu vor întârzia să se înmulţească: circulaţia de bancnote false, scăderea vertiginoasă a valorii *kaime*-lelor în raport cu moneda metalică şi, mai ales, prăbuşirea încrederii cetăţenilor în stat. Nevoiţi să facă pe ucenicul vrăjitor, conducătorii otomani au semănat, fără să ştie, sămânţa dezastrului financiar.

Pentru a opri criza provocată de proliferarea necontrolată a monedei de hârtie, dar şi pentru a continua finanţarea reformei, către mijlocul secolului conducerea va apela la un alt panaceu: împrumuturile externe. Semnat în 1854, cu o rată a dobânzii de 6%, primul împrumut otoman va fi echivalentul a 3 300 000 de lire turceşti, destinat în mare parte să finanţeze scoaterea din circulaţie a *kaime*-lelor emise până atunci. Pentru statul otoman este începutul unei spirale a împrumuturilor. Între 1855 şi 1875, se vor face paisprezece noi împrumuturi, cu o rată a dobânzii variind între 4% şi 9%. De fiecare dată, Imperiul otoman va face un pas înainte în direcţia falimentului. Acesta va surveni la sfârşitul domniei lui 'Abdül-'Azîz.

Era însă un faliment care va lăsa şi ceva bun în urma lui. Căci banii cheltuiţi de stat nu au slujit numai la construirea de palate inutile sau la cumpărarea de cuirasate făcute să putrezească în Cornul de Aur. Aceştia au permis înfiinţarea de noi şcoli, dezvoltarea infrastructurii administrative şi judiciare, modernizarea armatei şi, într-un mod mai general, aşezarea societăţii otomane pe calea progresului. Nu este nici o îndoială că promotorii *Tanzîmât*-elor nu au ştiut întotdeauna cum trebuie să folosească resursele de care dispuneau. Însă nu încape îndoială nici că, însufleţiţi de un mare proiect, ei au acţionat aşa cum trebuiau să acţioneze: şi-au asumat riscul.

EVOLUŢIA ECONOMICĂ ŞI SOCIALĂ

În acest mijloc de secol al XIX-lea, nu numai instituţiile şi aparatul de stat se transformă, ci întreaga societate este atinsă de schimbare. În ce priveşte mediul urban, aceasta merge aproape de la sine. Oraşele sunt incontestabil mai favorabile *Tanzîmât*-elor decât satele. Însă în felul lor, zonele rurale se mişcă şi ele. Se mişcă literalmente. Numeroasele mişcări de populaţie pe care le observăm de-a lungul

teritoriilor otomane constituie unul dintre fenomenele cele mai marcante ale epocii. Acestea sunt de diferite tipuri: exod rural; aflux de imigranţi din Imperiul rus; migraţii sezoniere de lucru; nomadism.

Satele în mişcare

În lipsa unor statistici detaliate, este greu de analizat cu precizie deplasarea populaţiei înspre oraşe. Cu toate acestea, creşterea demografică înregistrată de la jumătatea secolului de către unele oraşe ca Istanbul, Smirna şi Beirut ne dau o idee asupra acestui aspect. Către 1840, Istanbulul avea probabil mai puţin de 400 000 de locuitori. În 1890, va avea 900 000. În acelaşi interval, Smirna va trece de la 110 000 la 200 000 de suflete. La rândul său, Beirutul îşi va vedea populaţia sărind de la 40 000 de persoane în anii '50 la aproximativ 80 000, treizeci de ani mai târziu. Multe alte oraşe ale imperiului – de exemplu, Salonic, Adana, Samsun – cunosc o evoluţie comparabilă, chiar dacă prezintă o curbă de creştere mai puţin remarcabilă. Cu siguranţă, această creştere demografică se datorează, în parte, transformării condiţiilor de viaţă şi ameliorării igienei publice. O contribuţie la această creştere o aduc şi emigranţii musulmani veniţi din Rusia. Însă nu putem explica pe de-a-ntregul acest fenomen fără a pune la socoteală exodul rural.

De ce îşi părăsesc ţinuturile ţăranii şi locuitorii micilor târguri? Pentru că existenţa este aici încă foarte grea, iar câteodată este suficientă o recoltă proastă, un raid al tâlharilor sau orice altă nenorocire pentru a duce la disperare sate întregi. În timpul marii foamete din 1873-1874, călătorii europeni vor vedea rătăcind de colo-colo pe drumurile Anatoliei centrale hoarde de ţărani înfometaţi care lăsaseră în urma lor tot şi plecaseră să găsească în altă parte o cale de a supravieţui. Însă riscurile vieţii rurale nu explică totul. Dacă locuitorii de la ţară încep să-şi părăsească teritoriile, o fac şi pentru că sunt fascinaţi de oraş. Oraşul *Tanzîmât*-elor, cel care îşi dezvoltă propriile schimburi comerciale cu Occidentul, care are un început de industrie, care ridică noi construcţii, care le asigură locuitorilor săi o oarecare protecţie împotriva calamităţilor şi, mai cu seamă, cel care dă de lucru tuturor celor care caută. Aglomerările care atrag sunt, bineînţeles, cele în care se focalizează expansiunea economică a imperiului: capitala, marile porturi la Marea Egee şi Marea Mediterană, dar şi noile focare de industrializare şi dezvoltare agricolă, ca Samsun sau Adana.

Plecarea la oraş este precedată adesea de o etapă intermediară: migraţia în vederea unei munci sezoniere. De la mijlocul secolului al XIX-lea, o dată cu dezvoltarea treptată a culturilor comerciale pe câmpiile de coastă ale Anatoliei, mişcările temporare de acest tip vor lua o amploare din ce în ce mai mare. Cazul cel mai semnificativ este cel al migraţiilor în direcţia Ciliciei, care mobilizează în fiecare an mai multe zeci de mii de indivizi veniţi de pe platoul anatolian şi din Taurus. Majoritatea acestor lucrători sunt folosiţi la recolta de bumbac, nou introdusă în regiune. Un anumit număr dintre ei participă şi la seceriş. O dată sezonul încheiat, ei nu pleacă toţi înapoi. Există întotdeauna şi unii care rămân, fie că au reuşit să se angajeze pe unul din marile domenii din câmpie, fie că au găsit de lucru în oraş, la Adana sau Mersin.

Pe lângă deplasările acestor lucrători sezonieri, trebuie să acordăm locul cuvenit şi migraţiilor triburilor nomade. Acestea, încă numeroase – mai ales în Anatolia şi în provinciile arabe –, continuă să se ocupe de activităţile tradiţionale, în ciuda ostilităţii manifestate de populaţia sedentară. Este vorba, totuşi, de o rămăşiţă de nomadism, a cărui dispariţie pare de neevitat. În multe locuri, triburile se fixează spontan, adesea pe terenuri colonizate de curând, într-atâta interesul economic al unei astfel de mutaţii este evident. Câteodată însă, cel care intervine este statul, uzând de forţă aşa cum a mai făcut-o de atâtea ori în trecut. Astfel se vor petrece lucrurile mai ales în câmpia ciliciană şi pe marginile sale muntoase, unde operaţiunea de „pacificare" pe care Ahmed Cevdet Paşa a fost însărcinat să o conducă în 1865 împotriva anumitor triburi, considerate prea anarhice, se va încheia cu sedentarizarea unor importante contingente nomade, punct de plecare al unui remarcabil avânt agricol şi, ulterior, industrial.

Această politică de fixare a nomazilor nu are drept scop numai facilitarea controlului populaţiilor susceptibile de a pune în pericol ordinea publică. Măsura răspunde şi unei nevoi urgente, cea de a găsi forţa de muncă necesară relansării agriculturii otomane, mai ales în regiunile puse în exploatare de puţină vreme. În mare parte pentru a face faţă aceleiaşi nevoi, Sublima Poartă va apela şi la un alt mijloc: instalarea masivă în teritoriul otoman a *muhâcir*-ilor (emigranţi) veniţi din afară, în principal din Imperiul rus.

Fenomen demografic major, acest aflux de *muhâcir*-i nu constituie ceva nou. Importante contingente de refugiaţi, venind din Crimeea, din Caucaz şi din perimetrul Mării Caspice, dar şi din state ale Europei centrale, ca Ungaria, Boemia sau Polonia, au început de la sfârşitul secolului al XVIII-lea să se orienteze către Imperiul otoman. Cu toate acestea, începând cu *Tanzîmât*-ele, porţile vor fi larg deschise. Pentru a încuraja imigrarea, o lege edictată de Sublima Poartă în 1857 mergea până la a promite familiilor de *muhâcir*-i un petic de pământ, ca şi scutirea de impozit şi de serviciul militar pe o durată între şase şi doisprezece ani, în funcţie de locul de instalare. Rezultatele acestei politici de primire – sprijinită mai mult prin înfiinţarea unei Comisii a refugiaţilor în 1860 – vor fi spectaculoase. Se pare că cel mai important curent migrator, cel al tătarilor din Crimeea, a totalizat aproximativ 300 000 de persoane între 1854 şi 1876. Tot cu sutele de mii se numără şi tătarii nogai şi cei din Kuban, veniţi să se aşeze în Imperiul otoman în timpul şi după războiul Crimeii. În aceeaşi perioadă, diferitele populaţii din Caucaz vor furniza, la rândul lor, aproximativ 500 000 de refugiaţi. Numai pentru anul 1864, statisticile otomane înregistrează aproximativ 400 000 de *muhâcir*-i îmbarcaţi în porturile ruseşti.

Aşezaţi în zonele subpopulate din Rumelia, Anatolia şi Siria, aceşti emigranţi vor fi colonizatori neobosiţi şi vor contribui eficient la dezvoltarea economică a imperiului. Fireşte însă, ei nu constituie singura armă de care dispune conducerea otomană pentru a da o nouă viaţă satelor. În paralel cu fixarea unei numeroase mâini de lucru pe teritoriile ce trebuiau colonizate, de la începutul domniei lui 'Abdül-Mecîd autorităţile au recurs la o gamă întreagă de măsuri. Este vorba, mai întâi, în 1843, de lansarea unei vaste anchete rurale, duse în cea mai mare parte a provinciilor, în

vederea stabilirii nevoilor țării. Mai târziu, inițiativele se vor înmulți: înființarea unui Minister al Agriculturii (1846); înființarea unei școli de formație agricolă la periferia Istanbulului (1847); publicarea, în 1858, a unui Cod agrar care generaliza proprietatea privată asupra terenurilor; scutirea de impozite și distribuirea gratuită de semințe și plante pentru începerea anumitor culturi specializate, cum ar fi tutunul, bumbacul și dudul; ameliorarea mijloacelor de comunicație, mai ales pe terenurile câștigate de curând pentru agricultură; începerea diferitelor lucrări de asanare.

Rezultatele? Guvernul otoman le va arăta cu mândrie la prima „expoziție națională" deschisă la Istanbul în 1863: eșantioane remarcabile de bumbac și tutun, vase umplute cu ovăz de calitate excelentă, saci de grâu și de porumb, diferite specii de orez, lână și încă multe alte produse, printre care tronează – principală atracție a târgului – mașini agricole importate din Franța și Anglia. Triumfalism naiv, dar care ne dă totuși o idee asupra drumului urmat de agricultura otomană. De fapt, aceasta nu va înceta să progreseze pe toată perioada *Tanzîmât*-elor, mai ales în sectorul produselor exportabile: bumbac, tutun, cereale, fructe uscate, plante pentru vopsit, mac, mătase...

Dovadă a acestui progres este dublarea vânzărilor Turciei către Regatul Unit și Franța – cei mai mari parteneri comerciali ai săi – între 1855 și 1875. Anumite cifre sunt extrem de semnificative: în 1855, Imperiul otoman exportă 413 000 kg bumbac către Franța; va vinde aceleiași țări 2 569 000 kg în 1875. În același interval, exporturile de mătase trec de la 309 000 kg la 1 265 000 kg, cele de tutun de la 434 000 la 681 000 kg. Comerțul cu Anglia arată evoluții comparabile și adesea chiar mai impresionante: triplarea vânzărilor de fructe uscate, multiplicarea cu zece a vânzărilor de cereale, urcarea fulgerătoare a vânzărilor de opium.

Cu toate acestea, în termeni absoluți, această creștere rămâne modestă. Va trebui să așteptăm perioada hamidiană pentru a vedea agricultura otomană schimbându-se, iar lumea rurală deschizându-se către modernizare. Până atunci, majoritatea celor ce vor avea ocazia să străbată satele imperiului, le vor face un tablou mai degrabă sumbru. Țăranul? Incult și nevoiaș. Uneltele sale? Arhaice. Măsurile luate de administrație pentru a-i îmbunătăți soarta? Puțin eficiente. Desigur, ici și colo s-au constituit mari proprietăți, unde putem vedea câteva mașini agricole și unde se aplică metode de exploatare moderne. Nu scapă însă nimănui faptul că aceste domenii-model sunt construite pe mizeria mâinii de lucru – adesea, agricultori deposedați de terenuri – care le lucrează.

Noul chip al orașelor

Dacă satele *Tanzîmât*-elor evoluează păstrându-și profilul tradițional, în schimb, orașele cunosc în aceeași perioadă o mutație extrem de vizibilă. Firește, există aglomerări care rămân în urmă și care nu vor aborda modernitatea decât destul de târziu în cursul secolului. Însă cetățile portuare, orașele aflate pe marile căi de comunicație și anumite capitale de provincie au o nouă înfățișare începând cu domnia lui ʻAbdül-Mecîd. Istanbulul este cel care dă exemplul. În același timp, orașe precum Smirna și Salonic, ori chiar o aglomerare de talie relativ modestă ca Bursa, nu vor întârzia să calce pe urmele sale.

Orașul *Tanzîmât*-elor se schimbă în primul rând pentru că se mărește. O dată cu afluxul *muhâcir*-ilor și al celor de la sate tentați de aventura exodului, limita orașelor a trebuit să fie deseori mutată și să fie create noi cartiere la periferie. Amenajarea modernă obligă, iar aceste noi zone de locuit nu au nimic comun cu cartierele de odinioară. Străzile în unghi drept, împrumutate din urbanismul occidental, urmează țesăturii complicate de fundături și labirinturi. Uniformitatea și raționalitatea înlocuiesc ceea ce părea în ochii planificatorilor epocii o dezordine capricioasă. În același timp, imobilele de raport s-au înmulțit în inima orașelor, în timp ce familiile mai bogate au început să migreze către sectoare mai plăcute, câteodată destul de îndepărtate de centru, însă devenite accesibile grație dezvoltării transporturilor – în unele orașe otomane, caleașca face furori de la începutul *Tanzîmât*-elor – și deschiderii de noi artere.

Alte schimbări sunt însă mai ușor perceptibile. În primul rând, este vorba de toate infrastructurile ce țin de progresul mijloacelor de comunicație: gări pentru calea ferată, birouri de poștă, cheiuri, antrepozite de mărfuri, hoteluri. La Istanbul, imobilele poștale, construite începând cu anii 1840, se remarcă drept un prim indiciu al apariției treptate a noilor rețele de comunicație. Curând, vor apărea și marile hoteluri destinate călătorilor europeni. Astfel, în 1855, *Journal de Constantinople* nu va înceta cu elogiile la adresa Hotelului Ambasadorilor, o clădire înzestrată cu apartamente fastuoase și cu o sală de mese „de cel mai mare lux". Va trebui să așteptăm ultimii ani ai domniei lui 'Abdül-'Azîz pentru a vedea apărând alte repere: prima gară Sirkeci (înlocuită în 1889 cu actuala construcție), linia de metropolitan ce leagă Galata de Pera (1875), rețeaua de tramvaie cu tracțiune animală (1872).

Dezvoltarea schimburilor economice cu Occidentul și deschiderea imperiului către capitalurile străine constituie, de asemenea, un factor important al schimbării urbane. La Istanbul și în alte câteva mari orașe ale imperiului începe să se constituie, către mijlocul anilor 1860, un cartier al băncilor, ale căror fațade masive sunt expresia triumfului capitalismului occidental. În jurul acestei noi inimi a afacerilor – care este pe cale să înlăture vechile bazaruri, transformându-le în curiozități pentru turiști – vom vedea apărând o sumedenie de case de comerț și de centre de afaceri *(iș khânî)*. Aici, bogăția se concentrează în birouri strâmte, îngrămădite unele peste altele. Apropierea băncilor face spațiul prețios.

Acești bani care se înmulțesc din ce în ce mai mult trebuie cheltuiți. Fascinat de modurile de consum europene, orașul *Tanzîmât*-elor este și orașul magazinelor de lux, al sălilor de teatru, al cafenelelor, al locurilor de distracție de toate felurile. Gérard de Nerval, care a fost la Istanbul la puțină vreme după proclamarea hatișerifului de la Gülkhâne, a fost martorul unei vieți deja foarte mondene, marcate mai ales de trecerea mai multor trupe străine de operă. Treizeci de ani mai târziu, posibilitățile de distracție vor fi încă mai numeroase, în capitală, bineînțeles, dar și în orașele de provincie, îndeosebi în orașele portuare, supuse puternic influenței din Europa. La începutul domniei lui 'Abdül-Hamîd, chiar și o mică aglomerare ca Bursa se putea mândri cu un teatru. Este drept că guvernatorul orașului era la vremea aceea Ahmed Vekif Pașa, unul dintre părinții dramaturgiei otomane.

În fine, trebuie să subliniem că, aproape întotdeauna, în orașe, reformele și-au găsit oglindirea în piatră: cazarme, școli, clădiri administrative, spitale, palate... Aceste

construcţii, extrem de numeroase şi răspândite în întregul imperiu, nu au drept scop numai să răspundă unor necesităţi practice. Prin amploarea dimensiunilor, prin maiestatea liniilor, prin bogăţia elementelor decorative, acestea afirmă puterea statului, ca şi modernitatea sa, nuanţată de respectul pentru tradiţiile islamice.

Cum să administrezi aceste oraşe în plină mutaţie? Oamenii *Tanzîmât*-elor şi-au pus această întrebare foarte repede şi au răspuns luând, o dată în plus, modelul din Europa. Prima etapă, după numeroase tatonări: crearea la Istanbul, în 1854, a unei municipalităţi conduse de un primar *(şehir emîni),* secondat de un consiliu alcătuit din doisprezece membri. Printre numeroasele îndatoriri ale noului organism figurează fixarea situaţiei impozitelor locale, supravegherea pieţelor, aplicarea măsurilor de asanare, controlul aprovizionării cu apă şi alimente, reglementarea lucrărilor de construcţii. Trei ani mai târziu, va fi făcut un al doilea pas, mult mai semnificativ: după exemplul Parisului, capitala este împărţită în mai multe arondismente (*daire*), dintre care, pentru moment, numai al şaselea, cuprinzând cartierele Galata şi Pera, se materializează. Acest „al şaselea arondisment" – care doreşte să egaleze în opulenţă şi în eficacitate administrativă circumscripţia pariziană ce poartă acelaşi număr – are un caracter experimental. Edilii responsabili aici au drept misiune tranformarea sa într-un sector urban model, înzestrat cu străzi pavate, trotuare, un sistem de iluminat cu gaz, o reţea de aducţiune a apei, aliniamente regulate ale imobilelor etc. Această experienţă se va dovedi atât de concludentă încât, din 1868, noua metodă de administraţie municipală va începe să fie aplicată şi în celelalte cartiere ale Istanbulului şi chiar în unele oraşe din provincie. În 1877, vom asista la încheierea logică a acestui proces: o lege votată de Parlamentul abia înfiinţat extinde regimul municipal stambuliot la toate oraşele din imperiu.

În paralel cu punerea în practică a noilor structuri municipale, asistăm, în aceleaşi decenii, la apariţia – încă foarte timidă – a unei alte forme de intervenţie în viaţa oraşelor: planificarea urbană. Dornic să dea capitalei otomane un chip comparabil cu cel al metropolelor europene, Mustafâ Reşîd Paşa formulase, începând din 1836, câteva principii generale: trebuiau lărgite străzile, înlăturate fundăturile, trasate mari artere, modelate cartiere cu străzi perpendiculare, era nevoie de construcţii în piatră. Un inginer german, care va deveni mai târziu extrem de celebru, Helmut von Moltke, va relua curând aceste propuneri, punând astfel bazele urbanismului *Tanzîmât*-elor. Un urbanism plin de imaginaţie, dar adesea puţin realist. Începând cu 1848, data primei „reglementări asupra construcţiilor", vor fi edictate o serie întreagă de măsuri, la intervale regulate, pentru ameliorarea structurii urbane. În general, acestea nu vor fi aplicate decât în cartierele noi de la periferia oraşului.

Ici şi colo, incendiile sunt cele care fac mai întâi curat. Pentru planificatori, aceste cataclisme care devastează frecvent vechile cartiere reprezintă un chilipir. În 1856, un mare incendiu distruge 650 de case în cartierul Aksaray din Istanbul; puţin după aceea, sectorul, în întregime reconstruit, va oferi privirilor un caroiaj de străzi de lărgimi strict standardizate, aşa cum cerea reglementarea din 1848. Zece ani mai târziu, însăşi inima oraşului arde, între Cornul de Aur şi Marea Marmara. Autorităţile profită de aceasta pentru a lărgi principalele artere, a înlătura fundăturile, a regulariza

traiectul străzilor. În 1870, acelaşi scenariu se repetă la Beyoghlu, unul dintre cartierele „străine" ale Istanbulului, unde focul va distruge 3 000 imobile. Nu numai capitala beneficiază de aceste eforturi de reamenajare. La Salonic, Smirna şi în multe alte oraşe ale imperiului, lucrurile se petrec asemănător. De fiecare dată când izbucneşte un incendiu, edilii profită pentru a aplica – nu întotdeauna cu succes – noile norme de urbanism.

Cu toate acestea, nici planificatorii, nici arhitecţii care, după împrejurări, modelează oraşul *Tanzîmât*-elor nu se mulţumesc să copieze orbeşte Occidentul. Ei se străduiesc să dezvolte un stil original care să ţină cont de moştenirea bizantină şi turco-islamică a imperiului. În mod deosebit, constructorii europeni, veniţi ca experţi, sunt cei care se remarcă drept promotorii cei mai activi ai acestei dorinţe de sinteză. Pentru ei, cel mai adesea nu este vorba decât de a face ceva „pitoresc". Însă în ochii statului care îi plăteşte, este vorba mai ales de afirmarea cu putere a unei identităţi otomane.

Expansiunea economică

Printre diferiţii factori care guvernează evoluţia oraşelor în epoca *Tanzîmât*-elor, accelerarea activităţilor economice ocupă un loc deosebit. Pentru a putea importa şi exporta cantităţi mai mari de mărfuri, se reamenajează porturile, se construiesc antrepozite şi gări pentru calea ferată. Pentru a facilita schimburile comerciale şi infrastructurile necesare se înfiinţează bănci.

Această viaţă economică în expansiune este în mare parte orientată către Occident. În 1838 a fost semnat un tratat comercial cu Regatul Unit, apoi cu Franţa. Între 1839 şi 1841 sunt încheiate acorduri identice cu Sardinia, Suedia, Norvegia, Spania, Olanda, Prusia, Danemarca, marele ducat de Toscana şi Belgia. Toate aceste tratate, care prevedeau mai ales o scădere importantă a taxelor vamale pentru produsele importate şi abolirea privilegiilor acordate intermediarilor locali, au pus bazele unui liberalism aproape absolut în relaţiile comerciale ale imperiului. În paralel, acestea au contribuit din plin la plasarea economiei otomane sub influenţa marilor puteri europene.

Dezvoltarea comerţului exterior, căruia acordurile din 1838-1841 îi dăduseră impulsul iniţial, constituie aspectul cel mai frapant al avântului economic pe care imperiul l-a cunoscut în epoca *Tanzîmât*-elor. Câteva cifre sunt semnificative: în 1840, exporturile otomane totalizează o valoare de 4,7 milioane lire sterline; către sfârşitul domniei lui 'Abdül-'Azîz, acestea se vor situa la aproximativ 20 milioane; în acelaşi interval, importurile vor trece de la 5,2 milioane la aproximativ 24 milioane lire sterline. Aceasta înseamnă că, în decursul a patruzeci de ani, schimburile comerciale ale imperiului au crescut de cinci ori. Este suficient să comparăm această creştere fulgerătoare cu cele aproximativ 80% ale creşterii din jumătatea de secol cuprinsă între 1780 şi 1830 pentru a înţelege demarajul survenit o dată cu domnia lui 'Abdül-Mecîd.

Un demaraj bazat în principal pe agricultură şi creşterea animalelor. De fapt, nouă articole – tutun, bumbac, grâu, orz, stafide, smochine, mătase, mac şi păr de capră –

constituie, numai ele, în anii 1850-1870, aproape 60% din vânzările Imperiului otoman. Restul este, de asemenea, format în esență din produse agricole: plante de vopsit, ulei de măsline, semințe oleaginoase, piei, bureți etc. Un demaraj care beneficiază – trebuie să subliniem – și de conjunctura internațională. Expansiunea pe care o cunosc piețele europene către mijlocul secolului al XIX-lea se regăsește în dinamismul exporturilor otomane. De asemenea, războiul de secesiune care sfâșie Statele Unite la începutul anilor 1860 este un chilipir pentru imperiu, căci importatorii europeni – mai ales cei din sectorul textil –, lipsiți de sursa tradițională de aprovizionare, se îndreaptă către acesta. De îndată ce conjunctura se schimbă, o dată cu sfârșitul războiului american, comerțul otoman va suporta consecințele. Pentru acesta, mai ales în ce privește exporturile de bumbac, anii 1870 vor fi o perioadă de scădere importantă, la care va putea face față numai prin dezvoltarea noilor sectoare de activitate.

În schimbul produselor agricole, imperiul primește de la partenerii săi – dintre care cei mai importanți sunt Marea Britanie (de unde provin, către sfârșitul anilor 70, 45% din importurile otomane), Franța (11,8% din importurile otomane în aceeași perioadă) și Austria (11,8%) – o întreagă gamă de produse finite (țesături, haine, arme, mobilă, mașini, orologii, diverse instrumente, fire de telegraf, produse farmaceutice etc.), ca și articole coloniale (zahăr, condimente) și materii prime precum cărbunele și diferite metale. Faptul că balanța comercială este constant în favoarea Europei constituie o serioasă problemă pe care imperiul nu va reuși niciodată să o rezolve. Însă mult mai îngrijorătoare sunt efectele nefaste ale acestor importuri asupra producției meșteșugărești locale. Ubicini a semnalat pericolul în ale sale *Lettres sur la Turquie*, încă de la mijlocul secolului. În special în sectorul textilelor, pagubele sunt considerabile. Astfel, de pildă, provincia Bursa producea aproximativ 20 000 bucăți de țesătură – bumbac și mătase – în 1843. Douăzeci de ani mai târziu, nu va mai fabrica decât 3 000. În toate provinciile supuse direct prezenței occidentale, statisticile semnalează căderi comparabile. Numai regiunile situate departe de marile circuite comerciale – cum este în special cazul Anatoliei orientale – rezistă mai bine: la Erzincan, Diyarbekir, Harput, Malatya, pentru a nu cita decât câteva centre de producție dintre multe altele, sute, iar câteodată mai mult de o mie de războaie de țesut ale meșteșugarilor vor continua să funcționeze până în preajma primului război mondial.

În fața acestui aflux de produse manufacturate europene, imperiul nu este lipsit de arme. În locul meseriilor în declin vedem formându-se foarte repede un meșteșugărit „modern" care ia în seamă noile nevoi: fabricanți de scaune, tâmplari (care imită mobilele venite din Anglia, din Franța și din alte părți), croitori de costume în stil european, cizmari, ceasornicari, mecanici etc. De asemenea, asistăm la apariția câtorva „fabrici", prim nucleu al unui sector industrial care nu va începe să se dezvolte decât către sfârșitul secolului. În majoritatea cazurilor este vorba de întreprinderi ale statului care manufacturează echipamente destinate armatei (țesături, uniforme, încălțăminte, pături, fesuri, arme) sau articole de lux – la Hereke, o fabrică-model produce covoare, mătăsuri, țesături de catifea – pentru a satisface nevoile Palatului și ale păturilor bogate.

Ici și colo apar și primele întreprinderi particulare: este cazul unei manufacturi de batiste de mătase pe care un cetățean francez a construit-o la Bursa în 1850 și a

unei țesătorii italiene instalate în apropiere de Izmir, în 1862, sau, mai ales, al zecilor de mici filaturi de mătase apărute în diferite regiuni sericicole ale imperiului. În fine, un alt sector, ce se va dezvolta mult mai rapid decât manufacturile, va fi cel al producției miniere. După războiul Crimeii, zăcămintele otomane de cărbune, cupru, fier și de diferite alte materii, precum argintul, cromul, șmirghelul sau boraxul vor face obiectul unui asemenea entuziasm din partea investitorilor europeni, încât Sublima Poartă va trebui să edicteze în 1861 o lege ce fixa la maximum zece ani durata concesionărilor și obliga concesionarii să verse statului un sfert din beneficiul brut.

În definitiv, Imperiul otoman constituie, la acest mijloc de secol al XIX-lea, o țară cu potențial considerabil. Cu agricultura sa în expansiune și cu vastele sale resurse miniere, cu multiplele sale nevoi în materie de echipament industrial și de servicii – avantaje la care trebuie să adăugăm stabilitatea regimului politic –, acesta oferă unui spirit întreprinzător un remarcabil teren de acțiune. Bineînțeles, oamenii de afaceri occidentali nu vor întârzia să-și dea seama de aceasta. Cetățeanul francez care, în 1850, se lansase în fabricarea de batiste de mătase la Bursa nu este decât unul dintre numeroșii europeni veniți să-și caute norocul, în această epocă, în Eldorado-ul otoman.

Pe lângă aceste inițiative individuale există și cele ale grupurilor financiare și ale marilor bănci. Multe dintre aceste organisme își datorează existența noilor posibilități apărute în imperiu, mai cu seamă după războiul Crimeii. Acesta este în special cazul Băncii imperiale otomane, instituție franco-engleză creată în 1863, în urma multor frământări, și care joacă rolul de bancă a statului otoman. De asemenea, acesta este cazul a numeroase alte întreprinderi cu nume semnificative: Societatea generală a Imperiului otoman (1864), Creditul general otoman (1869), Banca Constantinopolului (1872), filială a Société générale, Societatea otomană de schimb și valori (1872), Banca austro-otomană (1871), Banca austro-turcă (1871). Aceste instituții și multe altele au ca primă funcție să furnizeze statului otoman banii de care acesta are nevoie. Însă foarte repede, ele vor fi interesate și de finanțarea diverselor societăți aparținând, aproape toate, sectorului transporturilor și celui al serviciilor publice municipale.

Marea vedetă este trenul, în care capitalismul european își pune speranțe imense. În acest domeniu, începuturile sunt modeste, dar promițătoare: inaugurată în 1866, Ottoman Railway from Smirna to Aidin of his Imperial Majesty the Sultan, construită cu capital englez și lungă de 130 kilometri deservește interiorul regiunii smirniote și dovedește eficiența căii ferate în transportul mărfurilor către portul de exportare; cu o lungime totală de 169 kilometri, calea ferată de la Smirna la Cassaba, pusă în funcțiune în același an, și prelungirea sa până la Alașehir (1872), care sunt și ele controlate de capitaluri britanice, joacă, într-un alt sector al hinterlandului egeean, un rol comparabil cu cel pe care îl are calea ferată Smirna-Aydın; în fine, Societatea imperială a căilor ferate din Turcia europeană, creată în 1869 de un grup financiar ce reunea capital belgian, francez și austriac și care va deveni mai târziu Compania de exploatare a căilor ferate orientale, administrează, către sfârșitul domniei lui 'Abdül-'Azîz, o linie de aproximativ o mie de kilometri, prim tronson al unei rețele care trebuia să lege Turcia de principalele orașe ale Europei.

Însă marii finanţatori nu sunt interesaţi numai de căile ferate. Proiectele nu încetează să se înmulţească, iar unele sunt duse la îndeplinire. În 1858, contele Edmond de Perthuis înfiinţează o societate pentru construirea unui drum carosabil între Beirut şi Damasc; câţiva ani mai târziu (începând din 1862), călătorii vor putea parcurge cei 112 kilometri care separă cele două oraşe într-un timp record de douăsprezece ore! Cam în aceeaşi perioadă, alte societăţi încep să fie preocupate de problemele puse de progresul navigaţiei maritime. Fondată în 1867, Societatea cheiurilor din Smirna este prima în iniţierea unei întregi serii de lucrări portuare în întregul imperiu, care vor continua până la începutul secolului XX. La rândul ei, Societatea Collas et Michel, al cărei sediu juridic se găseşte la Paris, se angajează să construiască la începutul anilor 1860 o sută de faruri în diferite puncte ale litoralului otoman.

În domeniul serviciilor publice, iniţiativa cea mai notabilă este luată de Banca otomană în 1869 – participarea la finanţarea Societăţii de tramvaie din Constantinopol. La puţină vreme, vedem apărând tot aici şi o Companie a apelor patronată de mai multe bănci franceze. Iar acesta nu este decât un început. Câteva decenii mai târziu, se vor înregistra în marile aglomerări ale imperiului numeroase concesiuni de acelaşi tip.

Fireşte, pentru toate aceste societăţi este importantă în primul rând fructificarea investiţiilor. Singurele proiecte care se pun în practică sunt cele care par rentabile. Numai cu totul întâmplător marii finanţatori europeni iau în considerare interesele Imperiului otoman. La drept vorbind, acesta nu este în ochii grupurilor financiare decât o bucată din imensa prăjitură colonială pe care şi-o dispută puterile. O bucată mare, pe care nici un stat al Europei nu poate spera să o digere singur. Încep deja să fie conturate zone de influenţă: pentru Anglia – Irakul, Egiptul, Peninsula Arabică, poate Palestina; pentru Franţa – Siria, sud-estul Anatoliei şi mai ales Tunisia; pentru Rusia – perimetrul Mării Negre, Anatolia orientală şi, împărţind cu Austria, Balcanii...

Sublima Poartă este conştientă de pericol – şi aceasta cu atât mai mult cu cât crizele care izbucnesc la intervale regulate nu încetează să-i amintească precaritatea situaţiei în care se găseşte imperiul –, însă se face a nu-l observa. Imperiul, angajat într-o strategie de dezvoltare, are însă nevoie de Europa şi nu se poate gândi să-i întoarcă spatele. Are nevoie de produsele ei, de competenţa ei, de capitalurile ei. De asemenea, are nevoie de pieţele ei. Europa îi este atât de necesară încât este gata, dacă trebuie, să plătească foarte scump ajutorul acesteia.

Renaşterea millet-*urilor*

A salva imperiul: pentru a ajunge aici, Sublima Poartă a mizat pe deschiderea – economică, politică, ideologică – către Occident. Însă ea dispune şi de o altă carte majoră: cea a unirii frăţeşti a tuturor popoarelor imperiului sub sceptrul sultanului.

Pentru a asigura această unire, fără de care pacea civilă nu putea exista, oamenii *Tanzîmât*-elor au înmulţit gesturile de bunăvoinţă faţă de minorităţi. Prin hatişeriful de la Gülkhâne, ei au promis tuturor supuşilor din imperiu, indiferent de rasa sau

religia lor, o siguranţă perfectă în ce priveşte viaţa lor, onoarea şi averea, respectarea drepturilor legale şi o reformă a sistemului fiscal în sensul echităţii. Promulgat imediat după războiul Crimeii, sub presiunea puterilor aliate ale imperiului, firmanul de reformă din 1856 se va angaja încă mai mult pe calea concesiilor ce garantau minoritarilor libertatea cultului, egalitatea cu musulmanii în faţa justiţiei şi a impozitului, accesul la toate instanţele administrative şi, mai cu seamă, libera folosinţă a imunităţilor tradiţionale, în special în materie de organizare internă a comunităţilor.

Primite cu mare satisfacţie de către nemusulmani, aceste concesii reprezintă totuşi o armă cu două tăişuri. Desigur, în esenţă, ele au un caracter unificator şi, prin aceasta, nu pot decât să contribuie la fraternizarea populaţiei supuse. Pe de altă parte însă, lăsând comunităţilor dreptul de a-şi administra liber problemele interne, conducerea otomană le îngăduie, în acelaşi timp, şi să se închidă în specificitatea lor. Ne găsim aici în prezenţa unuia dintre paradoxurile cele mai frapante ale *Tanzîmât*-elor. Idealul de unire şi fraternitate apărat cu glas tare de către reformatori este aclamat pretutindeni, dar este însoţit de un efect secundar: renaşterea diferitelor „naţiuni" ale imperiului (termenul otoman care le desemnează, *millet*, acoperă noţiunea de comunitate confesională), sub dubla influenţă a doctrinelor împrumutate de la naţionalismele europene şi a neintervenţiei otomane în domeniul administraţiei comunitare.

Armenii, angajaţi de la începutul secolului al XIX-lea într-un puternic proces de reînnoire economică şi culturală, sunt primii care înţeleg la ce pot folosi aceste dispoziţii guvernamentale. Un jalon memorabil: în 1850, aceia dintre ei pe care misionarii britanici şi americani îi convertiseră la protestantism – erau aproximativ 15 000 în întregul imperiu – au obţinut din partea Porţii dreptul de a constitui o comunitate independentă, „naţiunea protestantă", condusă de un episcop secondat de un consilier religios, având însă şi un comitet laic responsabil cu administrarea problemelor laice ale noului *millet*. Din acest model se vor inspira armenii gregorieni, de departe cei mai numeroşi în imperiu, pentru a da un nou suflu propriei comunităţi. Primele încercări în acest sens fuseseră făcute înainte de proclamarea *Tanzîmât*-elor, sub influenţa câtorva notabilităţi luminate, dornice să laicizeze o administraţie comunitară controlată în întregime de cler. Încununarea acestor eforturi va constitui un alt moment marcant al istoriei armene: aprobarea de către guvernul otoman în 1863 a unei reglementări a comunităţii conforme cu spiritul *Tanzîmât*-elor.

Această „reglementare a naţiunii armene" nu modifică în vreun fel statutul comunităţii în interiorul imperiului. În esenţă, aceasta nu face decât să confirme privilegiile dobândite, mai ales în materie de administraţie internă. Totuşi, după exemplul reglementării naţiunii protestante, aceasta prevede înfiinţarea unei adunări de o sută patruzeci de membri, compusă în majoritate din laici, şi alegerea de către această adunare a două consilii, unul religios, responsabil cu problemele religioase, altul civil, ocupându-se de problemele economice şi de învăţământ. Avem de-a face aici cu o inovaţie care se va dovedi plină de consecinţe. În realitate, sub impulsul elementelor celor mai radicale, Adunarea nu va întârzia să se transforme într-un veritabil parlament al comunităţii şi să se remarce prin luări de poziţie din ce în ce mai subversive, mergând până la a cere pe faţă autonomia provinciilor populate de

armeni. La rândul său, patriarhul – mai ales Migirdici Khrimian, ales în 1869, și succesorul său, Nerces Varjabedian – nu va ezita să-și iasă din rolul religios pentru a se face apărătorul revendicărilor naționale înaintate în Adunare.

Pe plan instituțional, *millet*-ul evreiesc a cunoscut aceeași evoluție ca și comunitatea armeană, cu un ușor decalaj în timp. Și aici, lucrurile au început prin tatonări și printr-o frondă a elitelor liberale împotriva elementelor conservatoare, hotărâte să nu schimbe nimic în ordinea existentă. Și aici a fost elaborată în cele din urmă o reglementare, care a fost supusă aprobării guvernului. Promulgată în 1865, această reglementare seamănă mult cu cea a armenilor gregorieni. Cu toate acestea, nu vor exista aceleași consecințe politice. Dispersați în mici insule în întregul imperiu, evreii nu pot pretinde în acel moment, un *home* național. Tot ceea ce pot spera este o îmbunătățire a situației lor materiale și culturale. Noua reglementare va contribui la aceasta, limitând rolul rabinilor, adesea destul de prudenți față de noile idei, și dând notabilităților laice un drept de supraveghere nu numai asupra gestiunii financiare a comunității, dar și asupra tuturor instituțiilor controlate de aceasta: școli, spitale, asociații filantropice etc.

Cu grecii, situația se prezintă altfel. În sânul națiunii ortodoxe a existat, desigur, ca și în cazul evreilor și al armenilor, un grup de înnoitori care militează în favoarea unei anumite laicizări a instanțelor comunitare. Printre ei găsim chiar entuziaști ai elenismului, gata să provoace o mișcare comparabilă cu cea care a agitat comunitatea armeană. Cu toate acestea, Patriarhia se arată destul de puțin permeabilă și chiar ostilă acestei agitații, fără îndoială fiindcă interesele aflate în joc sunt considerabile. În special interesele financiare: datorită impozitelor ecleziastice și a numeroaselor proprietăți pe care le are, clerul ortodox dispune de resurse considerabile și nu poate să-i privească decât cu ochi răi pe laicii care încearcă să se amestece în treburile sale.

Refacerea instanțelor comunitare va avea loc în ciuda acestor probleme, însă va fi limitată. O serie de reglementări elaborate între 1860 și 1862 vor pune în funcțiune mecanisme din care laicii nu sunt absenți, însă în care aceștia nu au o mare putere: o adunare reunită numai cu ocazia alegerii patriarhului; un sinod de episcopi responsabil cu problemele dogmei și cu disciplina ecleziastică; un consiliu mixt având drept teren de acțiune finanțele, educația, operele de binefacere și justiția. În acesta din urmă, laicii dețin majoritatea. Cu toate acestea, deciziile importante nu pot fi luate decât cu aprobarea membrilor sinodului.

Una peste alta, o reformă pentru nimic, o reformă care lasă aproape intacte prerogativele Patriarhiei. Aceasta nu înseamnă însă că Patriarhia nu are griji. De mai multe decenii, Biserica Ortodoxă se confruntă cu o problemă extrem de serioasă: creșterea aspirațiilor separatiste ale clerului bulgar și ale celui român, ambele dornice să scape de sub jugul grecesc – un jug făcut din subjugare culturală și lingvistică, dar și opresiune economică – și să formeze Biserici autocefale, capabile, dacă e nevoie, să-și aducă contribuția la mișcările de independență națională care se conturează în posesiunile balcanice ale imperiului.

În România, către jumătatea secolului, românizarea Bisericii constituie deja un proces destul de avansat, iar curând Patriarhiei nu-i va rămâne decât să recunoască situația (totuși, recunoașterea formală a unei Biserici autocefale române nu se va

produce decât în 1885). În schimb, în provinciile cu populație bulgară, situația este mai confuză. Apărătorii *statu quo*-ului și cei care cer crearea unei Biserici autocefale au pornit un adevărat război. Ei își dispută cu îndârjire fiecare parohie, fiecare școală. Totuși, partizanii constituirii unei Biserici naționale bulgare vor sfârși prin a obține câștig de cauză. În 1860, ruptura dintre Biserica bulgară din Istanbul și Patriarhie a dat un puternic imbold disidenței. Recunoașterea faptului împlinit va veni câțiva ani mai târziu: în 1870, în ciuda anatemelor patriarhului, guvernul otoman își va da acordul pentru crearea unui exarhat bulgar independent.

Crearea acestei Biserici autocefale dovedește în mod clar – ca și fondarea națiunii protestante, cu douăzeci de ani mai înainte – tendința de fărâmițare manifestată de *millet*-uri după proclamarea *Tanzîmât*-elor. Ridicarea la rang de „națiune", cam în aceeași epocă, a micilor comunități precum cele ale asirienilor *(Suryani)* și caldeenilor *(Keldani)* participă la același fenomen.

Constituirea acestor grupuri confesionale autonome și ascensiunea concomitentă a naționalismelor nu se potrivesc deloc, evident, cu eforturile depuse de Sublima Poartă pentru promovarea conviețuirii pașnice între etnii și religii. Însă, în concluzie, trebuie să recunoaștem că reformatorii otomani au cules ceea ce semănaseră. Faptul că o anumită doză de libertate și permeabilitate la ideile de progres a deschis calea unor ofensive repetate împotriva ordinii existente nu are nimic surprinzător.

„Omul bolnav"

Un cerc vicios: reformele creează un teren favorabil apariției revendicărilor. Însă reformele sunt absolut necesare pentru a încerca stoparea pericolelor care amenință din toate părțile. Cu siguranță, pentru a se lăsa prins într-o astfel de spirală, trebuie ca imperiul să fie grav bolnav. Situația este cu atât mai îngrijorătoare cu cât cele care pretind a avea grijă de el, marile puteri europene, nu par deloc hotărâte să-l salveze. Istorica frază a țarului Nicolae I adresată în 1853 lui sir Hamilton Seymour, ambasadorul Angliei, în cursul unei serbări la marea ducesă Elena, este, în această privință, de o ambiguitate perfect lămuritoare: „Noi avem pe mâini [...] un om foarte bolnav; v-o spun cu toată sinceritatea, ar fi o mare nenorocire dacă, într-una din aceste zile, ne-ar scăpa, mai ales înainte ca toate dispozițiile necesare să fie luate".

În această privință, pericolele sunt multe, de la începutul domniei lui 'Abdül-Mecîd: un conflict în desfășurare cu Egiptul, probleme care mocnesc în Liban, dificultăți în Creta, o situație tulbure în Balcani. Presa europeană dispune de o etichetă comodă, pe care o scoate la intervale regulate: criza din Orient. În realitate însă, cuvântul „criză" trebuie înțeles la plural, căci este clar că Imperiul otoman se confruntă cu acestea pretutindeni.

Orientul în criză

Pentru noul suveran, lucrurile au început printr-un dezastru: către jumătatea lui iulie 1839, la câteva săptămâni după victoria zdrobitoare a egiptenilor asupra forțelor lui Mahmûd al II-lea la Nizib, Ahmed Fevzî Paşa, marele amiral al flotei otomane, i-a predat toate navele lui Muhammad 'Alî pentru a evita căderea acestora în mâinile ruşilor, aliați de moment ai Porții. La Istanbul, se declanşează panica. Fără flotă, cum putea fi oprit Egiptul? Şi până unde va merge acesta? Nimeni nu a uitat că în 1833 trupele lui Ibrâhîm Paşa au sosit până la Kütahya, la numai câteva sute de kilometri de capitala otomană. Înnebunit, guvernul se grăbeşte să-i propună lui Muhammad 'Alî posesiunea ereditară asupra Egiptului. Însă la Cairo lucrurile sunt văzute altfel: sunt cerute şi Siria şi Cilicia, ca şi demisia marelui vizir Hüsrev Paşa. Tensiunea creşte şi amenințarea unui nou război se arată deja la orizont.

Cu toate acestea, problema este prea serioasă pentru a lăsa Imperiul otoman şi Egiptul să-şi rezolve singure diferendul. De ieşirea din criză depinde întregul echilibru al forțelor din Mediterana. Diplomația europeană, zorită să intervină de către Mustafâ Reşîd, pe atunci ambasador al Porții la Londra, va estima foarte repede că trebuie să intre în acțiune pentru a face un aranjament conform cu interesele apropiate şi în acelaşi timp divergente ale marilor puteri.

Negocierile vor dura mai bine de doi ani, marcate în special de rivalitatea dintre Franța şi Anglia. Prima, socotind că o stăpânire egipteană în Siria i-ar permite sporirea propriei influențe în Levant, îl sprijină pe Muhammad 'Alî . Dimpotrivă, Anglia, care a semnat de puțină vreme un acord comercial fructuos cu Sublima Poartă, susține punctul de vedere otoman, căci se bazează pe conducerea de la Istanbul pentru a o ajuta să dejoace uneltirile franceze. Şi o altă putere se simte direct vizată de criză: Rusia. Însă aceasta este interesată mai ales de statutul Strâmtorilor. Pentru a pune la adăpost posesiunile sale meridionale, ea doreşte ca Dardanelele şi Bosforul să fie în viitor în mod permanent închise navelor de război, aşa cum prevăzuse deja din 1833 tratatul de la Hünkâr Iskelesi.

Cea care va avea în cele din urmă câştig de cauză va fi Anglia, aliată pentru moment cu Rusia, Austria şi Prusia. Tratatul semnat la Londra pe 13 iulie 1841 redă Siria sultanului şi dă Egiptul lui Muhammad 'Alî , cu titlu ereditar, în schimbul plății unui tribut anual de patruzeci de milioane de piaştri şi a unei recunoaşteri formale a suzeranității otomane. În aceeaşi zi, un alt text, numit Convenția Strâmtorilor, dă satisfacție cererii ruseşti şi, în paralel, garantează integritatea Imperiului otoman, rezervându-şi formularea imprecisă: puterile – se spune în această convenție – vor să dea sultanului „o probă evidentă a respectului pe care îl poartă inviolabilității drepturilor sale suverane" şi să-şi exprime „sincera dorință de a vedea consolidându-se liniştea în imperiul său". Cuvinte frumoase, menite să recompenseze buna conduită a sultanului, în special hatişeriful de la Gülkhâne. Pentru a se ajunge aici au fost necesare reunirea multor conferințe şi semnarea multor protocoale. Mai mult, aliații imperiului au trebuit să bombardeze Beirutul (septembrie 1840), să debarce o mică

armată în Liban (octombrie), să ocupe treptat principalele orașe de pe coastă, să înceapă blocada Alexandriei (noiembrie), să-l supună pe Muhammad 'Alî la un adevărat duș scoțian al promisiunilor și amenințărilor.

Cele două tratate încheiate la Londra rezolvă chestiunea egipteană și, provizoriu, pe cea a Strâmtorilor, însă nu pun nicicum capăt crizei din Orient. Aceasta este precum hidra din mitologie – se regenerează pe măsură ce este decapitată. Pentru moment, capetele monstrului se numesc Creta, Liban, România.

În Creta, anarhia este endemică. Din 1821, dezordinile se succed fără întrerupere. Pentru populația creștină a insulei, prelucrată de propaganda elenă și secondată în agitația sa de infiltrațiile militare venite de pe continent, este vorba de obținerea alipirii la noul regat al Greciei. Este, bineînțeles, o chestiune pe care otomanii nu o pot accepta și la care răspund, de fiecare dată când împrejurările o cer, prin represiune. Timp de zece ani, din 1830 până în 1840, aflată sub tutela lui Muhammad 'Alî, insula a cunoscut un oarecare calm. Însă după plecarea egiptenilor, ciclul infernal al masacrelor urmate de expediții de pedeapsă a fost reluat mai intens. Poarta era fermă, încercând totuși să introducă câteva reforme în favoarea creștinilor. În zadar. Dezordinile vor fi din ce în ce mai mari și vor sfârși cu izbucnirea marii revolte din 1866.

Criza libaneză este una dintre consecințele conflictului dintre Imperiul otoman și Egipt. În momentul ocupării Libanului de către trupele lui Ibrâhîm Pașa, fiul lui Muhammad 'Alî, regiunea înregistra deja tensiuni între diferitele elemente ale populației, în special între maroniți și druzi. Egiptenii nu au ezitat să se folosească de aceste antagonisme pentru a-și consolida puterea. Curând și-au format partida lor, alcătuită în principal din maroniți. La rândul lor, druzii s-au strâns în rânduri masive în tabăra celor care erau favorabili sultanului. Englezii și francezii, care urmăreau îndeaproape tot ceea ce se întâmpla în această parte a lumii, s-au amestecat și ei, primii înclinând către druzi, ceilalți jucând pe cartea maronită. O pulberărie pe care cea mai mică scânteie o putea face să explodeze. Nu va trebui să așteptăm mult. 1840 este un an dificil, marcat de debarcarea anglo-otomană – cu tot cortegiul său de intrigi – și de retragerea forțelor egiptene. Furtuna se poate simți deja. Ea va izbucni în 1841, o dată cu convertirea la creștinism a noului emir al Libanului, Bașîr al III-lea. Această convertire, care îi face pe druzi să se teamă de acapararea de către creștini a tuturor mecanismelor puterii, dă naștere unor confruntări sângeroase la care participă nu numai cele două tabere adverse, ci și ortodocșii și musulmanii sunniți. De acum înainte, mecanismul redutabil al violențelor intercomunitare este pornit.

Conducerii otomane îi vor trebui aproape cinci ani pentru a reinstaura ordinea. După multe tatonări, în cele din urmă se va ajunge la o înțelegere în 1846. Elaborată de Mustafâ Reșîd Pașa, cu acordul Puterilor, aceasta prevedea înființarea, sub autoritatea unei conduceri otomane, a două sangeacuri, unul druz și altul maronit, și crearea unei întregi serii de instanțe mixte, cu diferite funcțiuni, printre care strângerea impozitelor și administrarea justiției.

Cu toate acestea, pacea stabilită astfel va fi o pace fragilă. În 1860, Libanul va fi trecut din nou prin foc și sabie de către comunitățile care se sfâșie reciproc, cu

complicitatea Franţei şi a Angliei. Evenimentele din 1841 nu au fost decât un fel de repetiţie generală. De astă dată, în urma dezordinilor survenite în nordul ţării, unde maroniţii cer o reformă agrară, vor avea loc masacre masive: între 6 000 şi 10 000 de morţi, sute de sate pustiite, 500 de biserici, 30 de şcoli, 40 de mănăstiri distruse. Nici Beirutul nu a scăpat de această furtună. Pentru a răzbuna umilinţele pe care musulmanii le-au suportat aici, curând va veni rândul Damascului să fi cuprins de flăcări. Aproximativ 20 000 de persoane îşi vor găsi moartea în acest oraş, mai ales creştini.

Puterile, care urmăresc îndeaproape evoluţia crizei, vor interveni în cele din urmă. Scenariul este aproape acelaşi cu cel folosit pentru rezolvarea conflictului cu Egiptul. Mai întâi, trimiterea de vase echipate cu tunuri în portul Beirut. Apoi, debarcarea – acum este vorba de trupe franceze. În fine, convocarea la Istanbul a unei conferinţe internaţionale ce reuneşte reprezentanţii Franţei, Angliei, Prusiei, Austriei, Italiei şi Rusiei. Pentru Franţa, acest episod este un pas înainte în politica sa de expansiune în Orientul Apropiat. Conferinţa va acorda Libanului – redus, ce-i drept, la zonele sale muntoase – o totală autonomie administrativă, judiciară şi financiară, şi va încredinţa conducerea unui funcţionar catolic numit de Poartă, aflat însă sub controlul Puterilor. Prin acest acord semnat pe 9 iunie 1861, Imperiul otoman pierde o provincie, Franţa câştigă un protejat.

Cu întreruperi, criza libaneză a durat, practic, douăzeci de ani. Însă, în timp ce aceasta întuneca orizonturile orientale ale imperiului, sultanul se găsea confruntat cu numeroase probleme în posesiunile sale europene. Aici, în anii 1840, situaţia cea mai îngrijorătoare era cea a Principatelor Române care, din 1829 până în 1834, au cunoscut ocupaţia rusă şi care acum, în ciuda dublei tutele, a Rusiei şi a Imperiului otoman, se găsesc pe calea deşteptării naţionale.

Lucrurile au început printr-o agitaţie culturală: s-au construit şcoli, au apărut ziare, au fost puse bazele unei istoriografii naţionale. Apoi, principii aflaţi în fruntea Ţării Româneşti şi a Moldovei au făcut câţiva paşi timizi în direcţia unei viitoare uniri a provinciilor române. Impulsul final va veni în 1848, adus de vântul revoltei care suflă asupra Europei. S-a făcut revoluţie la Paris, s-a făcut la Berlin, Viena, Praga, Budapesta. Se va face şi la Blaj, la Islaz şi la Bucureşti. Pe 21 iunie, o adunare în care sunt reprezentate toate păturile populaţiei aboleşte privilegiile feudale, promite o Constituţie şi proclamă unitatea şi independenţa României.

Cele două puteri protectoare, sultanul şi ţarul, vor reacţiona energic. De la mijlocul verii 1848, o armată otomană şi una rusească vor mătura provinciile româneşti şi vor zdrobi unul după altul toate focarele de rezistenţă. Ţara Românească, în special, ocupată de ruşi, va cunoaşte o represiune de o rară duritate. O curăţire de proporţii la care participă, în Transilvania, şi armata ungară. La capătul câtorva luni, problema românească este rezolvată provizoriu: în mai 1849, Convenţia de la Balta-Liman va confirma eşuarea revoluţiei şi tutela ruso-otomană asupra unei Românii lipsite de acum înainte de multe dintre privilegiile sale.

Însă cum se poate imagina o înţelegere durabilă între Imperiul otoman şi Rusia, chiar dacă nu este vorba decât de a se pune de acord pentru a asigura supravegherea în provinciile în curs de pacificare? Cele două puteri îşi vor întoarce curând spatele,

mergând până în pragul rupturii. Pretextul? Sublima Poartă a refuzat să-i predea Rusiei pe revoluţionarii ungari, valahi şi polonezi refugiaţi în Imperiul otoman. Chestiunea pare atât de gravă încât Franţa şi Anglia şi-au mobilizat degrabă flotele, gata să pornească în ajutorul sultanului în cazul unui atac rusesc. Cu patru ani înainte de războiul Crimeii, urzeala unei confruntări majore există deja.

Războiul Crimeii

În 1849, era cât pe ce să aibă loc o bătălie pentru că indivizi consideraţi periculoşi de ţar îşi găsiseră refugiu în Turcia. În 1853, va avea loc o bătălie pentru că preoţii catolici din Ţara Sfântă nu reuşeau să se pună de acord cu clerul ortodox în privinţa posesiei anumitor locuri sfinte, în special a Bisericii Naşterii din Bethleem.

La început, a fost o simplă chestiune de chei. Latinii cereau restaurarea unuia dintre „drepturile lor istorice": liberul acces la biserica din Bethleem şi posesia uneia dintre cheile ce deschid marea poartă a sanctuarului. La rândul ei, Patriarhiei ortodoxe nu i-a greu să scoată la iveală un firman imperial datând de la mijlocul secolului al XVIII-lea, care recunoştea Bisericii greceşti paza edificiului. Era vorba de un conflict cum nu se poate mai banal: de secole, diferitele cleruri creştine prezente în Ţara Sfântă îşi disputau controlul asupra sanctuarelor marcate de amintirea lui Hristos; tot de secole, autorităţile otomane se străduiau să găsească soluţii – adesea nu prea bune, ce-i drept – care să poată mulţumi pe toată lumea.

Totuşi, de data aceasta, diplomaţia europeană se va implica căci, pentru două dintre marile puteri, Franţa şi Rusia, conflictul apărea la momentul potrivit. În Franţa, guvernul prinţului-preşedinte, Ludovic-Napoleon Bonaparte, se interesa de problema Locurilor Sfinte pentru că avea nevoie de sprijinul catolicilor în politica sa internă; el ştia că, dacă se arăta un apărător al latinilor din Orient, nu putea decât să-şi atragă simpatia partidei clericale. Din contră, pentru Rusia lui Nicolae I se punea problema consolidării imaginii de protectoare a Bisericii Ortodoxe, o imagine la care ţinea cu atât mai mult cu cât aceasta îi îngăduise să intervină mai mult decât o dată în politica internă a Imperiului otoman.

Hotărârea era atât de delicată, ea comporta atâtea riscuri, încât Franţa, deşi se voia din nou ocrotitoarea Bisericii, a ezitat iniţial să intervină. Totuşi, la sfârşitul anului 1850, generalul Aupick, ambasador al Republicii la Istanbul, se va hotărî să întreprindă demersuri pe lângă Poartă, cerând restituirea drepturilor care fuseseră acordate latinilor prin Capitulaţii şi diferite firmane. Pentru guvernul otoman, care voia să mulţumească Franţa, dar care ţinea să nu nemulţumească Rusia, aceasta era o cerere extrem de stânjenitoare, în faţa căreia a reacţionat cum reacţionează toate guvernele în atare situaţii: va lăsa lucrurile să treneze, supunând dosarul unei comisii *ad hoc*.

Însă Franţa şi Rusia urmăreau chestiunea atât de îndeaproape încât o hotărâre trebuia luată. Aceasta a fost un model tipic pentru dibăcia otomană în faţa unor astfel de conflicte: un firman din 21 martie 1852 stipula în principal că trei chei de la biserica din Bethleem vor fi date latinilor, dar că aceştia nu vor avea dreptul decât să

traverseze sanctuarul, nu să şi oficieze; pe de altă parte, diferitele comunităţi creştine vor putea să acceadă liber la mormântul Sfintei Fecioare, dar pe rând şi după un orar dinainte stabilit; în fine, în ceea ce priveşte celelalte sanctuare din Ţara Sfântă, *statu quo*-ul va fi veşnic menţinut.

Partea rusă este consternată. Drepturile Bisericii ortodoxe sunt batjocorite! Câteva luni mai târziu, Nicolae I va avea celebra sa conversaţie despre „omul bolnav" cu ambasadorul Angliei la Sankt Petersburg. El consideră că a sosit momentul ca Chestiunea Orientului să fie soluţionată de o manieră durabilă. Imperiul otoman se confruntă deja de multă vreme cu probleme interne. În Franţa, Napoleon al III-lea pare preocupat mai mult de consolidarea imperiului pe care l-a proclamat de curând. Austria, puternic zdruncinată de mişcările revoluţionare de la 1848, pare să dorească neutralitatea. De ce să nu profite de împrejurări pentru a organiza o împărţeală în doi? Anglia ar putea lua Egiptul şi Creta, în timp ce Rusia şi-ar stabili protectoratul asupra Moldovei, Ţării Româneşti, Serbiei şi Bulgariei, iar Istanbulul ar deveni un port liber.

La Londra, aceste propuneri nu trezesc nici un ecou. Ţarul ia această tăcere drept un acord tacit. De acum înainte, el poate merge mai departe.

În martie 1853, aghiotantul său general, prinţul Menşikov, debarcă cu mare zarvă în capitala otomană, venind cu cereri exorbitante: el cere nu numai reglementarea problemei Locurilor Sfinte într-un sens favorabil Rusiei, ci şi semnarea unui tratat care să aşeze din punct de vedere formal Biserica ortodoxă sub protecţia Imperiului rus; în schimbul acestor concesii, sultanul putea conta pe alianţa cu ţarul.

De acum înainte, ritmul crizei se accelerează. Pe 4 mai, un firman al Sublimei Porţi confirmă dispoziţiile luate cu un an înainte în ce priveşte Locurile Sfinte. Pe 5, Menşikov dă conducerii otomane un ultimatum, cerându-i să accepte pretenţiile ruseşti în cinci zile. Pe 9, ambasadorul Angliei la Istanbul, sir Stratford of Redcliffe, unul dintre cei mai buni cunoscători ai problemelor Orientului, se duce la sultan şi îi promite concursul eventual al flotei britanice. Este răspunsul Londrei la propunerile îmbietoare pe care Nicolae I i le-a făcut cu câteva luni mai înainte. Neliniştită de acţiunile ruseşti, care riscă să-i compromită grav interesele comerciale şi politice în Orient, Anglia s-a hotărât de această dată să sprijine Franţa şi, mai cu seamă, să bareze drumul ţarului. Pe 10, sultanul promite să protejeze religia ortodoxă şi să-i respecte imunităţile, însă refuză să se lase legat printr-un tratat cu Rusia. În zilele următoare, tonul declaraţiilor devine din ce în ce mai grav. La sfârşitul lunii, Menşikov se hotărăşte în cele din urmă să părăsească Istanbulul, după un nou ultimatum al ţarului.

Lucrurile s-ar fi putut opri aici. Însă Nicolae I, care „simte pe obraz cele cinci degete ale sultanului", hotărăşte altfel. Pe 26 iunie 1853, el îşi face cunoscută intenţia de a ocupa Principatele Române cu titlul de gaj pentru a putea asigura eficient apărarea ortodoxiei. Acum, calea este deschisă războiului.

În timpul primelor operaţiuni militare, vor mai exista încercări de mediere. În zadar însă. Ţarul nutreşte ambiţii mari şi înţelege să profite de conjunctură pentru a le realiza. Nu vrea să înţeleagă că Imperiul otoman poate conta pe sprijinul Franţei şi al Marii Britanii şi că aceste puteri sunt hotărâte să facă totul pentru a împiedica expansiunea rusă în Orient.

Ce-i drept, ajutorul franco-englez nu este gratuit. Puterile aliate sunt gata să garanteze integritatea Imperiului otoman şi independenţa sultanului, însă cer în schimb conducerii de la Istanbul să promită realizarea reformelor egalitare. Aceasta se va împlini pe 12 martie 1854, o dată cu semnarea tratatului de la Constantinopol. Câteva zile mai târziu, Franţa şi Marea Britanie vor putea declara război ţarului, a cărui armată trecuse Dunărea.

În Balcani, forţele otomane sunt cele care vor trebui să suporte, în principal, greul ostilităţilor. Datorită contingentelor aliate, vor scăpa destul de uşor. Către sfârşitul verii, partea rusă simte deja dezastrul. Însă englezii nu au deloc intenţia să se mulţumească cu această victorie terestră; ceea ce doresc ei este distrugerea puterii maritime ruseşti, iar pentru a reuşi, sunt hotărâţi să ducă războiul în Crimeea, unde se află mai ales marele arsenal de la Sevastopol.

Septembrie 1854-septembrie 1855: va fi nevoie de aproape un an de lupte îndârjite pentru a înfrânge rezistenţa încăpăţânată a ruşilor. La început, aproximativ 60000 de oameni – 30 000 francezi, 21 000 englezi, 6 000 otomani – luptă în faţa Sevastopolului. În primăvara lui 1855 vor fi 140 000. Datorită corespondenţilor de presă şi a fotografiei, care începe să-şi facă apariţia în presă, opinia europeană poate urmări pas cu pas, cu o groază crescândă, derularea operaţiunilor. Numele marilor bătălii se înscriu în memorie, ca şi imaginile masacrului: faleza Alma, Balaklava, Inkerman, Malakov, Traktir. Un război modern în care nu se face economie nici de mijloace, nici victime. Numai asaltul turnului Malakov (8 septembrie 1855) îi va costa 10 000 de oameni pe aliaţi, 13 000 pe ruşi. Este adevărat că e vorba de un ultim efort. Cu toate acestea, mai înainte, zece mii de alţi soldaţi au murit în luptă, dar şi din cauza scorbutului, a tifosului şi holerei.

Luarea Sevastopolului pe 10 septembrie 1855 pune capăt războiului. Acum trebuie să se încheie pacea şi să se încerce, o dată în plus, găsirea unei soluţii durabile în Chestiunea Orientului. Însă pacea, ca şi războiul, nu este gratuită. Sultanul trebuie să facă concesii. Trebuie, mai ales, să respecte promisiunea făcută în 1854 cu privire la începerea unui nou şir de reforme.

Congresul de pace se va deschide la Paris pe 25 februarie 1856. Cu câteva zile mai înainte, Sublima Poartă va notifica Puterilor un ordin imperial *(khatt-i hümâyûn)* menit să devină un jalon fundamental în istoria *Tanzîmât*-elor. Acest text este mult mai precis şi mult mai elaborat decât hatişeriful din 1839. Acesta garantează comunităţilor nemusulmane respectarea imunităţilor tradiţionale, ca şi libertatea cultului şi dreptul de a-şi administra bunurile fără cea mai mică piedică. Desigur, aceste prevederi înlăturau pretextul celor care încercaseră cu câţiva ani înainte să profite de problema Locurilor Sfinte pentru a-şi impune protectoratul asupra creştinilor din Orient. Printre altele, ordinul introduce o inovaţie remarcabilă: de acum înainte, membrii diferitelor cleruri vor primi din partea comunităţii lor o retribuţie fixă, pentru a evita numeroasele abuzuri de care se plâng enoriaşii lor. Pe de altă parte, sunt enumerate o serie de reforme: toţi supuşii imperiului, fără deosebire, vor fi egali în ce priveşte impozitele, justiţia, educaţia; ei vor putea accede la aceleaşi slujbe şi vor fi primiţi în aceleaşi şcoli; egalitatea drepturilor antrenând pe cea a datoriilor, de asemenea toţi vor trebui

să se supună legii cu privire la recrutarea militară, măcar pentru a se scuti prin plata *bedel*-ului; pentru a da fiecărei comunități posibilitatea de a fi reprezentată, se va proceda la o reorganizare a structurilor administrative provinciale; pe viitor, statul va dispune de un buget anual și va veghea la buna gestiune a finanțelor publice; acesta se va implica și în începerea lucrărilor de interes general; va autoriza înființarea băncilor și a altor societăți financiare; va lupta împotriva corupției și a deturnărilor de fonduri etc.

În total, un program complet de reforme, dintre care unele sunt în curs de desfășurare de multă vreme, iar altele, destul de îndrăznețe, vor juca un rol hotărâtor în evoluția viitoare a Imperiului otoman. La Paris, Puterile iau act cu satisfacție de „înalta valoare a acestei comunicări". Și aveau de ce să fie mulțumite: ordinul din 1856 nu se mulțumește să introducă un anumit număr de reforme interne; el pune bazele unei influențe occidentale sporite în imperiu.

Bunăvoința Sublimei Porți este atât de manifestă încât câteva săptămâni vor fi suficiente pentru a se ajunge la un acord. În plus, toate părțile prezente sunt grăbite să semneze pacea. Rusia a ieșit epuizată din război. În Franța, Napoleon al III-lea mărturisește că și-ar da „patru degete de la o mână" pentru a ajunge mai repede la o înțelegere. Anglia, care poartă răspunderea aventurii din Crimeea, începe să-și dea seama că ar fi putut face economie și ar vrea să încheie acest episod cât mai grabnic.

Semnat pe 30 martie 1856, tratatul de la Paris este, în aparență, favorabil sultanului. Însă, oricât de puțin am ști să decriptăm limbajul diplomatic, dorința de imixtiune a Puterilor în afacerile imperiului iese la iveală cu evidență. În această situație se află mai ales articolul 7, care garantează cu mare pompă statului otoman respectarea independenței și a integrității: „Înaltele părți contractante, dorind ca Sublima Poartă să participe la avantajele concertului european stabilit prin dreptul public între statele Europei, se angajează, fiecare pentru sine, să respecte independența și integritatea Imperiului otoman, garantează în comun stricta observare a acestui angajament și consideră în consecință orice act sau orice eveniment care ar fi de natură să aducă o atingere la acestea drept o chestiune de interes european". Este aici un mod de a spune că Puterile își rezervă dreptul de a intra în acțiune în toate circumstanțele care li se par că necesită o intervenție. De asemenea, articolele 10-14, care confirmă Convenția Strâmtorilor și interzic flotelor de război, inclusiv celor ale puterilor riverane, navigația pe Marea Neagră, aduc o limitare deosebită a suveranității otomane. La același rezultat duc articolele 15-19, care prevăd internaționalizarea Dunării și a gurilor sale, sub controlul unei comisii desemnate de Puteri. Prin articolele 20-27, Imperiului otoman i se restituie suzeranitatea asupra Principatelor Române, însă trebuie să accepte o serie întreagă de restricții și să accepte ca o comisie europeană să facă propuneri în vederea viitoarei lor organizări. În fine, în același spirit, articolele 28 și 29 stipulează că „principatul Serbiei va continua să țină de Sublima Poartă", dar că „drepturile și imunitățile sale vor fi așezate de acum sub garanția colectivă a puterilor contractante".

Cu toate acestea, pentru Imperiul otoman este vorba de o victorie. Însă o victorie scump plătită. Desigur, sultanul nu trebuie să deplângă nici o pierdere teritorială. În

provinciile româneşti, tratatul i-a acordat chiar o mică rectificare a frontierelor, care contribuie la îndepărtarea Rusiei de gurile Dunării. Totuşi, este evident că participarea la „avantajele din concertul european" nu este gratuită. În mai 1853, sultanul respinsese ultimatumul prinţului Menşikov pentru a scăpa de riscul unei tutele ruseşti. Acum, el are de-a face cu tutela, la fel de redutabilă, chiar dacă se arată sub aparenţele cele mai amabile, a Europei coalizate.

Distrugerea păcii

La Paris, Puterile avuseseră drept ambiţie găsirea unei soluţii definitive la Chestiunea Orientului. De fapt, acest „definitiv" va fi extrem de provizoriu. Aranjamentul la care se ajunsese se baza, în mare parte, pe respectarea integrităţii teritoriale a Imperiului otoman, garantată de puterile europene. Or, foarte repede se va dovedi că Europa nu era deloc dispusă să-şi ţină promisiunea. La fel de repede, noţiunea însăşi de „concert" se va dovedi o amăgire pe care Sublima Poartă nu putea conta. De la sfârşitul anilor 1850 începuse procesul de dezagregare a antantei europene care făcuse posibilă semnarea tratatului de la Paris. Noile alianţe care se profilau la orizont – în special apropierea dintre Austria, Germania şi Rusia, al cărei rezultat va fi constituirea, în 1872, a Ligii celor trei împăraţi – nu erau deloc făcute să favorizeze menţinerea *statu quo*-ului în Orient.

Principatele Române vor fi primele care vor declanşa destrămarea treptată a ceea ce fusese pus pe picioare la Paris. Aici, tratatul prevedea menţinerea celor două provincii distincte, Moldova şi Ţara Românească, fiecare având principele său şi instituţii proprii. Cu toate acestea, începând din 1857, la instigarea comisiei europene însărcinate cu punerea bazelor unei noi organizări în Principate, adunările consultative moldoveană şi munteană nu au ezitat să se pronunţe în favoarea unirii, reunindu-se chiar de pe acum prin înfiinţarea de instanţe comune. Alegerea, la începutul anului 1859, a aceluiaşi om, colonelul Alexandru Cuza, în fruntea celor două Principate va constitui o adăugire suplimentară la stipulaţiile tratatului de la Paris. Fireşte, Sublima Poartă s-a grăbit să protesteze, susţinută fiind şi de Austria, ostilă unirii Principatelor. În cele din urmă, sub presiunea Franţei, a trebuit însă să accepte faptul împlinit. În 1861, are loc epilogul: un firman imperial din 2 decembrie acceptă, cu titlu provizoriu, unirea Moldovei şi a Ţării Româneşti sub sceptrul lui Cuza, prevede fuziunea Adunărilor celor două principate şi instituie un guvern unic, cu sediul la Bucureşti. Nimeni nu se înşală în această privinţă. Este vorba despre o etapă decisivă pe calea independenţei române.

O altă lovitură la adresa stipulaţiilor Tratatului de la Paris: autonomia crescândă a Serbiei. La drept vorbind, de la tratatul de la Edirne (1829), aceasta se bucura de o mare independenţă, iar prezenţa otomană se reducea la puţine aspecte. Cu toate acestea, congresul de pace a prevăzut că sultanul îşi putea păstra garnizoanele de aici şi că principatul va continua să se afle sub suzeranitatea imperiului. O dată cu sosirea la putere a lui Mihail Obrenovici (1860-1868), Serbia va dori să se debaraseze de această slabă tutelă. Din 1861, ea îşi creează o mică armată şi îşi făureşte instrumentele statului federativ croato-sârbo-bulgar pe care visează să-l întemeieze:

o educaţie publică, un nou sistem fiscal şi, într-o altă ordine de idei, o reţea de alianţe cu naţiunile vecine (Muntenegru, Grecia, România, Bulgaria). În 1867, va avea loc un eveniment puţin important în sine, însă cu încărcătură simbolică: în urma ciocnirilor cu populaţia sârbă, ultimele garnizoane otomane părăsesc ţara. Singura concesie, pur formală, făcută imperiului: drapelul otoman va continua să fluture deasupra cetăţii Belgradului, alături de drapelul sârb. De drept, Serbia este încă vasală sultanului. În fapt, ea este independentă.

O independenţă ce se răspândeşte. Către sfârşitul anilor 1850, sub influenţa propagandei naţionaliste sârbe, Bosnia-Herţegovina – totuşi, în mare măsură musulmană – şi Muntenegru se străduiesc de asemenea să iasă de sub tutela otomană. În Bosnia, revoltele locale, deseori de mică amploare, vor fi înăbuşite destul de uşor de către guvernatorul provinciei, Ömer Lûtfi Paşa (1860-1861), şi de către succesorul său, Osmân cel Şchiop (1861-1869), care, în plus, vor profita de succesele lor pentru a introduce în regiune reformele prevăzute de conducerea de la Istanbul. Muntenegru însă va fi mai greu de ţinut în frâu. Danilo, prinţul-episcop, are deja la activ o mare revoltă (1853), izbucnită la instigarea ruşilor. În 1857, după ce a încercat în zadar să includă independenţa Muntenegrului în Tratatul de la Paris, el se va răscula din nou, tăind în mod unilateral legăturile cu sultanul. Din partea otomană, reacţia este fermă: o energică represiune militară, al cărei rezultat de compromis, dictat de o intervenţie a Puterilor, va fi aplicarea unei autonomii muntenegrene, controlate de o comisie internaţională (8 noiembrie 1858). Totuşi, cu aceasta dosarul nu este închis. Asasinarea lui Danilo în 1860 şi venirea la putere a nepotului său Nicolae Petrović vor relansa agitaţia, de astă dată cu un puternic puseu al naţionalismului slav în Herţegovina. Ca şi în 1857, Poarta va interveni, trimiţând forţe atât în Muntenegru, cât şi împotriva rebelilor din Herţegovina. Însă, din nou, aceasta se va lovi de intervenţia Europei, care va impune întoarcerea la *statu quo*, prin mijlocirea promisiunii făcute de muntenegreni de a nu mai da ajutor Herţegovinei (acordul de la Scutari, semnat pe 31 august 1862).

De data aceasta, aranjamentul pare durabil. Totuşi, va trebui să aşteptăm numai câţiva ani pentru ca regiunea să fie din nou trecută prin foc şi sabie. Între timp, pace? Nici gând. Imperiul va fi confruntat cu o altă mare criză: revolta cretană.

Aceasta debutează în mai 1856, când un grup de locuitori creştini ai insulei cer o uşurare a impozitelor şi o refacere a instanţelor judiciare. În faţa acestor revendicări, temându-se de o insurecţie generală, conducerea otomană reacţionează trimiţând soldaţii să împânzească regiunea pentru a-i proteja pe musulmani împotriva unor eventuale masacre. Aceasta este scânteia care aprinde pulberea. Imediat se mobilizează grecii, mii de voluntari de pe continent se adună, se formează bandele. Lucrurile vor evolua foarte repede. Pe 23 septembrie, adunarea populară de la Sphakia proclamă „unirea indisolubilă şi eternă a Cretei cu Grecia-mamă". La puţină vreme, debarcă regimentele otomane, precum şi trupele trimise de kedivul Egiptului. Un nou guvernator, Ömer Paşa, organizează o represiune brutală. Având experienţa celor întâmplate în provinciile balcanice cu câţiva ani mai înainte, grecii se bazau pe o intervenţie rapidă a Puterilor. Însă vor fi nevoiţi să renunţe la aceste speranţe. Într-adevăr, conjunctura

nu mai este aceeaşi ca la încheierea Congresului de la Paris. Rusia, păţită cu întorsătura luată de chestiunea Locurilor Sfinte şi ocupată cu problemele sale interne, este mult mai puţin preocupată decât odinioară de protejarea ortodocşilor. În plus, ea are ochii aţintiţi mai ales către populaţiile slave din Balcani. Marea Britanie şi Austria ezită să ia poziţie în favoarea Greciei, de teama de a nu provoca o criză majoră. Numai Napoleon al III-lea a încercat să sprijine deschis insurecţia, însă nu a întâlnit nici un ecou. În aceste condiţii, foarte curând revoltaţilor nu le mai rămâne decât să depună armele.

Pentru Poartă, întotdeauna destul de grijulie cu imaginea sa, aceasta va fi ocazia de a etala în ochii Europei o reformă model. Un regulament organic din 10 ianuarie 1868 creează consilii judiciare şi administrative alese, instituie o adunare generală formată din deputaţi din toate *kazâ*-lele, acordă creştinilor o parte egală cu cea a musulmanilor în toate instanţele nou organizate, suprimă sau micşorează diversele taxe şi aşază greaca alături de turcă drept limbă oficială a insulei. Toate aceste măsuri au fost edictate fără intervenţia concertului european. Puterile nu se vor pune în mişcare decât la începutul lui 1869, după o nouă tentativă de revoltă în Creta, de teama unui război între imperiu şi Grecia. Însă conferinţa reunită la Paris în ianuarie, la iniţiativa lui Napoleon al III-lea, nu va avea nimic cu adevărat original de propus. Pentru moment, regulamentul organic care acordă insulei o oarecare doză de autonomie dă satisfacţie Europei.

Favorabil sultanului, rezultatul crizei cretane pare să indice faptul că Sublima Poartă stăpâneşte în sfârşit instrumentul reformelor şi că, datorită măsurilor judicios aplicate, se află în situaţia de a opri dezagregarea Imperiului otoman. În realitate însă, nu este aşa. Într-adevăr, în timp ce în Creta viaţa îşi redobândeşte – provizoriu – cursul obişnuit, o altă criză se pregăteşte deja în Balcani. O criză care, atunci când va izbucni, va deschide drumul unui cataclism major şi îl va costa pe 'Abdül-'Azîz tronul.

La început o simplă revoltă a sătenilor, în Herţegovina, împotriva perceptorilor de impozite care cer plata integrală a datoriilor, în ciuda dificultăţilor provocate de recolta catastrofală din 1874. Totuşi, foarte repede lucrurile au luat amploare: masacre ale musulmanilor, contra-masacre, un val de arme provenind din Muntenegru şi din Imperiul austriac, organizarea de mari trupe de rebeli. Către mijlocul verii lui 1875, nu numai întreaga Herţegovină, dar şi Bosnia şi Muntenegru sunt pe picior de război.

Europa, temându-se ca flăcările să nu se propage curând şi în restul Balcanilor, şi, pe de altă parte, neliniştită să vadă imperiul într-o criză financiară fără precedent, va interveni de îndată. De la la jumătatea lui august, acordurile dintre puteri se înmulţesc. Această efervescenţă va avea ca punct culminant ţinerea unei conferinţe la Berlin, la sfârşitul lui noiembrie, care îi regrupa pe prim-miniştrii Ligii celor trei împăraţi, Bismarck, Gorceakov şi contele Andrassy. Acesta din urmă, reprezentant al Austro-Ungariei – puterea cea mai direct interesată de situaţia din Bosnia-Herţegovina – este însărcinat să prezinte Porţii concluziile reuniunii. Nota sa din 30 noiembrie 1875 cere suprimarea arendării impozitelor în provinciile cuprinse de insurecţie, acordarea unei libertăţi totale a cultului, înfiinţarea de consilii administrative mixte şi măsuri în favoarea ţăranilor dornici să cumpere terenurile pe care le cultivau în contul marilor proprietari.

La Istanbul, unde nota a fost transmisă de către toţi ambasadorii Puterilor, Sublima Poartă ia act şi promite reformele cerute (13 februarie 1876). Însă cum poate fi oprită o insurecţie care, sigură de simpatia popoarelor slave şi de sprijinul ascuns al Europei, a luat aspectul unei cruciade antiotomane? Poarta spusese „reforme". În realitate, va fi cu totul altceva: represiune. În primele luni ale lui 1876, forţele otomane, sub conducerea lui Ahmed Muhtâr Paşa, întreprind o curăţire sistematică a regiunii, împingând către Muntenegru, Serbia şi Austria mii de refugiaţi creştini. Europa, unde presa se hrăneşte din relatarea atrocităţilor, este consternată. Curând, consternarea va creşte.

Într-adevăr, în aprilie a izbucnit o răscoală şi în Bulgaria, în regiunea Plovdiv şi Pazargik. Acelaşi scenariu ca în Bosnia-Herţegovina. Realizată cu concursul bandelor cercheze şi al miliţiilor neregulate *(başi-bozuk)*, represiunea se transformă în masacru, cel puţin din perspectiva Europei.

În faţa incapacităţii imperiului de a rezolva criza prin mijloace paşnice, Puterile vor interveni din nou. Pe 13 mai 1876, cu ocazia unei vizite a ţarului la Berlin, o conferinţă a miniştrilor „ligii" va reînnoi cererile făcute cu câteva luni înainte de către Andrassy, propunând în plus un control internaţional pentru verificarea aplicării reformelor. De astă dată însă, tonul diplomaţiei europene este în mod clar mai ameninţător: dacă Imperiul otoman nu realizează reformele promise, Austria va ocupa o parte din Bosnia, în timp ce Rusia se va extinde asupra Basarabiei meridionale; dacă va fi cazul, Puterile vor avea chiar dreptul de a face uz de forţă pentru a-şi impune punctul de vedere.

Cu toate acestea, Europa nu este singura care este tulburată. Lumea se alarmează şi la Istanbul. Presa europeană este neliniştită de soarta populaţiilor creştine. În Turcia se pune mai ales problema victimelor musulmane, iar intervenţiile parţiale ale puterilor în favoarea „călăilor" provoacă o dezaprobare generală. Au început să circule zvonuri ciudate: oare marele vizir Nedîm Paşa, care acceptă toate cererile lui Ignatiev, ambasador al ţarului pe lângă Sublima Poartă, va da ţara pe mâna trupelor ruseşti? Populaţia se înarmează. Cuprinşi de spaimă, creştinii, cel puţin cei care au mijloacele necesare, se grăbesc să părăsească capitala otomană.

Pe 11 mai 1876, marile moschei şi pieţele publice din Istanbul se umplu de manifestanţi care denunţă laşitatea guvernului şi îl acuză că nu a făcut nimic pentru a pune capăt masacrelor comise împotriva musulmanilor. Conform unei tradiţii bine împământenite, studenţii şcolilor religioase, *softa*, se găsesc în fruntea mişcării. Şiruri întregi se îndreaptă către Sublima Poartă pentru a cere plecarea miniştrilor. Mulţimea cere în special demiterea *şeykh ül-islâm*-ului Hasan Fehmî Efendi şi a lui Nedîm Paşa, consideraţi laşi şi rusofili.

Confruntat cu această agitaţie, sultanul va încerca mai întâi să reziste. El va începe prin a scăpa numai de *şeykh ül-islâm*. Însă pe 12, în faţa unei creşteri a tensiunii, va fi nevoit să renunţe şi la marele vizir.

Condus de Rüşdü Paşa, noul minister cuprinde două personalităţi foarte cunoscute pentru tendinţele lor liberale: Midhat Paşa, care, pentru moment, este ministru fără portofoliu, şi Hüseyin 'Avnî Paşa, căruia sultanul i-a încredinţat Ministerul de Război.

De la început, relațiile dintre cei doi eroi ai momentului – pe care populația îi consideră ca singurii capabili să rezolve onorabil criza balcanică – și 'Abdül-'Azîz vor fi destul de tensionate. „Sunteți aici pentru că poporul a cerut să vă aibă. Să vedem acum de ce sunteți în stare cu adevărat!" De la prima întrevedere cu noii săi miniștri, sultanul a ținut să le facă cunoscută dezaprobarea sa. Și dacă, o dată calmul restabilit, suveranul, considerându-i răspunzători de revolta *softa*-lelor, se va întoarce împotriva lor și îi va urmări cu mânia sa? Foarte repede, suspiciunea, neliniștea încolțesc în inimile miniștrilor. Ei sunt acolo pentru a-l sluji pe sultan. Ei îl slujesc, însă fără a renunța vreodată la o oarecare neîncredere în ceea ce-l privește.

Se pare că cel care a avut primul ideea de a-l detrona pe 'Abdül-'Azîz pentru a se apăra de o eventuală răzbunare a fost Hüseyin 'Avnî Pașa. Faptul era posibil. În cursul celor cincisprezece ani de domnie, sultanul nu se arătase deloc ireproșabil: antrenase statul în cheltuieli nesocotite și îl dusese la un veritabil faliment; i se întâmplase de multe ori să încerce substituirea regimului liberal al *Tanzîmât*-elor cu o putere personală cu metode brutale; lăsase să ia amploare în întreaga țară situații periculoase pe care fusese incapabil să le stăpânească. În trecut, alți suverani fuseseră detronați pentru mai puțin.

La început, în fața unui asemenea proiect, Midhat a ezitat, căci spera să poată smulge de la 'Abdül-'Azîz promulgarea unei constituții. Abia după ce și-a dat seama de imposibilitatea acestui lucru, el s-a raliat părerii lui Hüseyin 'Avnî . Au urmat ceilalți miniștri, și aceasta cu atât mai ușor cu cât *șeykh ül-islâm*-ul a dat o *fetvâ* ce proclama că, din punct de vedere al legii religioase, nimic nu se împotrivea la detronarea sultanului.

Pe 29 mai 1876, Hüseyin 'Avnî Pașa încercuiește cu armata palatul Dolmabahçe unde se află sultanul, în timp ce marina împiedică orice comunicare cu exteriorul pe calea mării. În aceeași zi, fiul vârstnic al lui 'Abdül-Mecîd, prințul Murâd, căruia i-a fost puțin forțată mâna de către miniștri, primește jurământul lor de fidelitate. Domnia lui 'Abdül-'Azîz – una dintre domniile cu cele mai mari contraste și una dintre cele mai deschise la schimbare din istoria otomană – se încheie. La mai puțin de o săptămână, sultanul detronat va fi găsit mort, cu venele tăiate, în camera sa din palatul Fer'iye, la Ortaköy, unde guvernul îi fixase reședința după destituire. Sinucidere? Asasinat?

Criza balcanică

Inteligent, cultivat, deschis către ideile liberale, Murâd al V-lea se prezintă ca suveranul ideal al *Tanzîmât*-elor. Totuși, chiar înainte de urcarea pe tron, el s-a remarcat prin accese de nervozitate excesivă. Curând, cu noile răspunderi pe care trebuie să și le asume, boala va pune cu totul stăpânire pe el. În situația dramatică în care se găsește imperiul, dezordinea mentală pe care o manifestă sultanul constituie un pericol suplimentar pentru țară. Pe 31 august 1876, miniștrii vor recurge, o dată în plus, la procedura de detronare. Murâd al V-lea este înlocuit cu unul dintre frații săi, un bărbat la fel de inteligent ca el și care pare la fel de liberal, 'Abdül-Hamîd al II-lea. Pe 1 septembrie, acesta inaugurează o domnie de treizeci și trei de ani.

Cât despre domnia lui Murâd al V-lea, aceasta nu va fi decât o paranteză de trei luni, însă o paranteză agitată, marcată mai ales de exacerbarea crizei din Balcani.

Agitațiile politice provocate de schimbarea sultanului nu au îmbunătățit cu nimic situația în provinciile europene ale imperiului. Profitând de conjunctura nesigură, revoltații și-au întețit acțiunile. În Bulgaria, în Herțegovina, în Bosnia, înfruntând represiunea otomană, mișcările de revoltă au fost reluate cu și mai multă forță. Foarte repede însă, Sublima Poartă a fost confruntată cu o problemă încă și mai gravă: pentru a-i sprijini pe frații de neam și religie, Serbia și Muntenegru au pornit și ele pe calea războiului. Pe 26 mai, încurajate de ruși, cele două principate au semnat o alianță ce prevedea o nouă împărțire teritorială în regiune în caz de victorie asupra otomanilor. La puțin timp, prințul Milan de Serbia a pretins Porții să fie numit la conducerea Bosniei, cerând în același timp alipirea Herțegovinei la Muntenegru. Pe 2 iulie, în fața refuzului indignat al Istanbulului, va fi făcută declarația oficială de război.

O dată în plus, diplomația europeană va încerca să rezolve criza conform cu planurile sale. Însă de la nota lui Andrassy, situația s-a schimbat mult! Atunci când țarul Alexandru al II-lea și împăratul Austriei Franz Joseph se întâlnesc la Reichstadt, în Boemia, pe 8 iulie, în convorbirile lor este pusă mai degrabă problema împărțirii Balcanilor decât a măsurilor pentru restabilirea păcii. Austria își rezervă tutela asupra Serbiei și dorește să se rotunjească teritorial în Bosnia și în Herțegovina; Rusia își arogă protecția bulgarilor și se gândește să pună stăpânire pe Basarabia și pe Anatolia orientală; viitorul principat bulgar, Rumelia, Albania vor fi autonome; Grecia se va putea extinde în Thesalia și în Epir; în fine, capitala Imperiului otoman, Istanbul, va fi oraș liber, un prim pas către anexarea pe care rușii o plănuiesc de secole.

Vast program. Totuși, pentru moment, pe teren se dau lupte. De la protectorii lor imperiali, balcanicii au primit deocamdată mai mult un ajutor verbal. Desigur, câteva sute de voluntari ruși s-au reunit cu armata sârbă, iar aceasta are în frunte un ofițer al țarului, Cernaiev. Este însă foarte puțin față de marile contingente pe care otomanii au reușit să le mobilizeze. Către sfârșitul lui august, Osmân Pașa, unul dintre cei mai buni generali otomani, va repurta o victorie importantă asupra sârbilor, în fața localității Alexinatz. Ceea ce ar fi trebuit să le dea de gândit nu numai balcanicilor, ci și puterilor care îi sprijineau.

Cu toate acestea, va fi necesar ca ostilitățile să fie reluate, la câteva săptămâni după urcarea pe tron a lui 'Abdül-Hamîd, și ca otomanii să facă încă o dată proba superiorității lor militare pentru ca Puterile să se hotărască să se implice cu toată fermitatea. Pe 31 octombrie 1876, ambasadorul Rusiei, contele Ignatiev, se prezintă Sublimei Porți ducând un ultimatum laconic: dacă Imperiul otoman nu semnează în patruzeci și opt de ore un armistițiu cu Serbia și Muntenegru, Rusia va trage concluziile care se impun. Istanbulul cedează și, din primele zile de noiembrie, trupele otomane aflate în campanie încep să fie demobilizate. Însă Puterile nu se mulțumesc deloc cu această manifestare de bunăvoință. Ele vizează deja la un partaj al prăzii de război otomane și reclamă reunirea de urgență a unei conferințe internaționale. Această cerere este însoțită de amenințări. „Anglia nu se teme de război – proclamă Disraeli

în cursul unui banchet – şi are posibilitatea de a se bate douăzeci de ani, dacă este nevoie. Flota britanică va fi trimisă în Dardanele."

Conferinţa reclamată se va deschide la Istanbul pe 23 decembrie 1876 şi va reuni sub preşedinţia ministrului otoman al afacerilor externe, Saffet Paşa, delegaţi din Rusia, Anglia, Franţa, Austria, Germania şi Italia. Fireşte, Poarta ştie de acum înainte la ce să se aştepte: i se va propune autonomia Bosniei şi a Herţegovinei, ca şi constituirea unei noi Bulgarii mari aflată sub influenţă rusească; încă o dată, lucrurile se vor solda cu pierderi teritoriale şi cu o diminuare a resurselor. Însă în faţa cererilor *noului concert european*, Midhat Paşa, devenit prim-ministru al lui 'Abdül-Hamîd, a prevăzut un ultim scut: promulgarea unei Constituţii.

Lovitură de teatru! Chiar atunci când reprezentanţii Puterilor se reuneau pentru prima oară, cade lovitura. Preşedintele conferinţei, Saffet Paşa, îi anunţă printr-o scurtă alocuţiune pe delegaţi că sultanul, în măreţia sa, tocmai a acordat poporului său un nou regim şi că, în aceste condiţii, reuniunea îşi pierde raţiunea de a fi. Replica glacială a ambasadorului rus: „Să trecem la ordinea de zi". Cu toate acestea, surprinzătoarea iniţiativă otomană modifică efectiv datele dezbaterii.

În fapt, Constituţia elaborată de Midhat Paşa şi de oamenii din anturajul său constituie rezultatul unui lung proces de reformă, început în imperiu o dată cu hatişeriful de la Gülkhâne, şi lasă Puterile fără multe din argumentele pe care le aveau în favoarea unei reexaminări a Chestiunii Orientului. Acum, statul otoman este înzestrat cu un regim cu totul comparabil cu cel al naţiunilor moderne din Occident. El dispune de o Cameră a notabililor, ai cărei membri sunt numiţi pe viaţă de sultan – o garanţie împotriva destituirilor abuzive –, de o Adunare formată din deputaţi aleşi de populaţie, de un executiv destul de asemănător în structura sa unui minister european. Desigur, sultanul, a cărui persoană îmbracă un caracter sacru, îşi păstrează o mare parte din puterile tradiţionale: el nu răspunde în faţa nimănui de actele sale, el numeşte sau demite miniştri, el convoacă Parlamentul şi îl dizolvă, el promulgă legile, comandă forţele armate, semnează tratatele, declară războiul sau pacea. În schimb, deputaţii votează legile şi în special bugetul, o prerogativă care le îngăduie să controleze toate operaţiunile fiscale şi financiare ale statului. În plus, Constituţia reînnoieşte toate garanţiile oferite supuşilor otomani de hatişerifurile din 1839 şi 1856: respectarea libertăţilor individuale, egalitatea în drepturi şi datorii, liberul acces la toate funcţiile publice, eliminarea tuturor formelor de arbitrar etc.

Bineînţeles, nu este o întâmplare faptul că noul regim a fost proclamat în aceeaşi zi cu deschiderea conferinţei de la Istanbul. Sultanul şi miniştrii săi contau pe un fel de şoc psihologic. Şi mai ales, ei sperau ca Constituţia să fie un argument pentru invalidarea tuturor cererilor Puterilor. Să cedeze teritorii Bosniei şi Muntenegrului? Imposibil, căci Constituţia declară imperiul intangibil. Să acorde privilegii speciale creştinilor? Imposibil, căci Constituţia proclamă egalitatea tuturor supuşilor otomani. Să facă tribunale speciale pentru nemusulmani? Imposibil, căci Constituţia prevede existenţa unui sistem judiciar laic aplicabil tuturor componentelor populaţiei. O instanţă internaţională care să verifice aplicarea reformelor? Imposibil, căci Constituţia nu are în vedere nimic asemănător.

În zilele care au urmat loviturii de teatru din 23 decembrie, negocierile au continuat, laborioase, lungi, inutile. Delegații Puterilor au venit cu tot felul de cereri și planuri pe hârtie. Fiecare cerere, fiecare propunere s-a lovit de același răspuns: guvernul otoman va realiza reformele prevăzute de Constituție. Era mai bine să se recunoască eșecul conferinței și să se despartă. 20 ianuarie 1877. Aproape o lună pierdută cu tocmeli.

Această dizolvare a conferinței fără ca nici un rezultat să fi fost obținut va avea o consecință deosebită. Într-adevăr, considerându-l pe Midhat Pașa răspunzător de eșecul negocierilor, la începutul lui februarie, 'Abdül-Hamîd va hotărî să-i ia marele vizirat și, după cum îi îngăduia Constituția, să-l trimită în exil. La drept vorbind, eșecul conferinței nu este singura cauză a acestei dizgrații bruște. În cursul primelor luni de domnie, sultanul a adunat multe alte plângeri împotriva ministrului său. Nu întreținea acesta legături prea strânse cu Junii turci? Nu era prea favorabil creștinilor, cărora le deschisese chiar porțile Academiei militare? Populația și, mai mult încă, observatorii străini nu arătau oare o înclinație prea mare de a-i atribui ceea ce se făcea în imperiu?

Midhat va părăsi capitala otomană fără să fi asistat la prima manifestare tangibilă a revoluției instituționale al cărei părinte era: reunirea Parlamentului. Cu toate acestea, lucrurile au mers foarte repede. După alegerile organizate în mare grabă pentru a arăta Puterilor că imperiul înțelegea cu adevărat să aplice Constituția pe care tocmai o aprobase, deputații și membrii Camerei notabililor au inaugurat lucrările, cu mare pompă, pe 19 martie 1877.

De la început, o problemă va domina dezbaterile: pericolul unei confruntări militare cu Rusia. Într-adevăr, de la eșecul conferinței de la Istanbul, un război ruso-turc pare din ce în ce mai probabil, deși un tratat de pace a fost semnat în cele din urmă cu Serbia (1 martie 1877). Țarul a reușit treptat să convingă Puterile de necesitatea unei atitudini energice față de imperiu și a primit de la acestea asigurarea că ar închide ochii în caz de conflict. Pe 15 ianuarie, la Budapesta, el a încheiat cu Austria, pe baza convorbirilor de la Reichstadt, un acord ce prevedea împărțirea Balcanilor. Către sfârșitul lui martie, el l-a însărcinat pe generalul Ignatiev cu un turneu de explicație prin capitalele europene. În aprilie, el a obținut din partea României permisiunea de a-i tranzita teritoriul cu trupele. Era evident că menghina era pe punctul de a se strânge încă o dată.

Rusia va declara război pe 19 aprilie 1877. *Casus belli* nu a fost greu de găsit. Cu câteva zile în urmă, Sublima Poartă refuzase să acorde o urmare favorabilă unui ultim demers al Puterilor care, printr-un protocol semnat la Londra pe 31 martie, pretindeau ca imperiul să accepte toate cererile lor. Imediat ce răspunsul guvernului otoman a fost cunoscut, Alexandru al II-lea a dat ordin forțelor sale să înainteze.

La început, acesta va semăna cu un *Blitzkrieg*. Atacul rusesc se desfășoară pe două fronturi. La vest, este vorba de traversarea Balcanilor și de atingerea cât mai repede posibil a Istanbulului și a Strâmtorilor. La est, țarul vrea să pună stăpânire pe Anatolia orientală. Către jumătatea lui iunie, o parte din acest program este deja realizată: în Europa, armata rusă ocupă nordul Bulgariei, înaintează către Sofia și Edirne; în Asia, ea a cucerit Ardahan (18 mai 1877) și Bayezit (20 iunie). Însă otomanii nu vor întârzia să se regrupeze. Războiul va dura încă șase luni.

Pe frontul oriental, Ahmed Muhtâr Paşa este cel care organizează rezistenţa şi înfrânge elanul ruşilor, apărând eroic Kars; în Bulgaria, Süleymân Paşa opreşte inamicul la Şipka, Osmân Paşa îl blochează în faţa Plevnei. Abia din toamnă forţele ţarului vor regăsi suficientă putere pentru a face să sară, unul după altul, toate aceste zăvoare. Pe 14 noiembrie, Muhtâr Paşa este nevoit să ia hotărârea de a abandona Kars; pe 10 decembrie, după ce a rezistat asalturilor ruseşti timp de cinci luni, Osmân Paşa predă Plevna; în ziua următoare capitulează şi Süleymân Paşa. Serbia şi Muntenegru vor profita de conjunctură pentru a intra, la rândul lor, în război, creând un nou front în Macedonia şi la hotarele Albaniei. Pentru armata rusă, ceea ce rămâne de înfăptuit nu este decât o plimbare. Pe 3 ianuarie, ea se află la Sofia, pe 16 la Plovdiv, pe 20 la Edirne. Zece zile mai târziu, contingente de avangardă se arată în faţa localităţii Rodosto, situată la numai o sută de kilometri de Istanbul.

În faţa unui dezastru de o asemenea amploare, Sublima Poartă se hotărăşte să semneze un armistiţiu la Edirne, pe 31 ianuarie. Însă războiul nu s-a terminat, iar ruşii au de acum înainte posibilitatea, dacă cererile lor nu sunt satisfăcute, să asedieze capitala otomană. Aici se produce panică. Populaţia se alarmează, guvernul pare lovit de paralizie. Parlamentul se agită.

Această frondă parlamentară care nu încetează să se amplifice – deputaţii critică guvernul, stigmatizează incompetenţa ofiţerilor, dezaprobă modul în care au fost conduse operaţiunile militare – se va transforma curând într-o criză în criză. În ziua de 13 februarie 1878, sultanul a convocat o comisie parlamentară pentru a o consulta în privinţa răspunsului ce se cuvenea dat unei oferte britanice de a trimite o flotă în Marea Marmara pentru a contribui la apărarea Istanbulului. La început, dezbaterile s-au desfăşurat fără dificultăţi, dar deodată unul dintre deputaţi, Nâci Ahmed Efendi, şef al corporaţiilor fabricanţilor de căptuşeli, a considerat că e bine să ia cuvântul: „Mai devreme ar fi trebuit organizată o asemenea reuniune în prezenţa suveranului nostru. Momentul favorabil al războiului a trecut! Acum, că lucrurile au ajuns unde au ajuns, la ce-i mai slujeşte să ne consulte?" Ceea ce l-a făcut pe 'Abdül-Hamîd să-şi iasă din sărite: „Răspunde-i deci acestui nemernic – a fost auzit zicându-i marelui vizir Sa'îd Paşa – pentru ca comisia să-şi poată face o idee!" Au urmat îndelungi explicaţii ale ministrului asupra originilor războiului şi a conducerii operaţiunilor. Însă interpelatorul nu s-a lăsat deloc convins. A doua zi, deputaţii vor afla că sultanul, sprijinindu-se pe un drept care îi era recunoscut de Constituţie, hotărâse să dizolve Parlamentul.

Acesta este sfârşitul primei perioade constituţionale. Ea a durat mai puţin de un an. În timp ce aleşii se răspândesc în linişte, imperiul intră, fără să ştie, în trei decenii de autocraţie.

Cu siguranţă, este vorba aici de o întorsătură majoră în evoluţia statului otoman de la *Tanzîmât*-e încoace. Constituţia venise să încununeze un edificiu pentru care fuseseră necesari aproape patruzeci de ani spre a fi construit piatră cu piatră. Edificiul nu s-a prăbuşit o dată cu dizolvarea Parlamentului. Acum însă, el oferă aspectul bizar al unei construcţii căreia i-a fost uitat acoperişul. Cu toate acestea, în viitorul apropiat, puţini sunt cei care acordă o mare importanţă celor întâmplate. Conflictul cu Rusia rămâne prioritatea priorităţilor.

La drept vorbind, situația este atât de dramatică încât, pentru moment, Imperiul otoman nu are altceva de făcut decât să accepte condițiile țarului. Rușii cer independența României, a Muntenegrului și a Serbiei; de asemenea, doresc crearea unui principat bulgar autonom, mergând de la Marea Neagră la Marea Egee și la munții Albaniei; ei pretind reforme în Bosnia și în Herțegovina, ca și în Epir și în Thesalia; în provinciile orientale ale imperiului, doresc să fie luate toate măsurile pentru a îmbunătăți soarta armenilor și a garanta siguranța lor în fața kurzilor și a circasienilor; în fine, ca despăgubire de război, ei reclamă cea mai mare parte din Dobrogea, insulele Dunării și, în Anatolia orientală, provinciile Kars, Ardahan, Batum și Artvin, precum și o sumă de 400 milioane de ruble. Pe aceste baze încep convorbirile de pace de la San Stefano (Yeşilköy), în suburbia Istanbulului. Pe 3 martie, otomanii vor semna tratatul care le este prezentat fără a putea obține nici cea mai mică concesie.

Însă, dacă sultanul acceptă, Europa nu este deloc pregătită să o facă. Desigur, ea a închis ochii la război; acum însă, când țarul hotărăște de unul singur soarta Orientului, depășind cu mult drepturile ce i-au fost recunoscute prin acordurile încheiate înainte de începerea ostilităților, ea este ferm hotărâtă să-l oprească. Puterile, mai ales Anglia și Austria, nu acceptă faptul împlinit de la San Stefano. Chiar înainte de semnarea tratatului, Marea Britanie și-a trimis flota să ancoreze în fața Istanbulului pentru a-și manifesta sprijinul pentru guvernul otoman. Austria este și mai amenințătoare. Considerându-se lezată, ea pretinde revizuirea imediată a actului și, pentru a se face mai bine înțeleasă, își mobilizează armata și se declară gata de război cu Rusia. Nu numai membrii importanți ai concertului european sunt nemulțumiți. Balcanicii sunt și ei profund nemulțumiți. Nici Serbia, lipsită de Herțegovina și Bosnia, nici România, căreia rușii i-au luat Basarabia, nici Grecia, care spera să se extindă în Macedonia sau în Thesalia, nu pot accepta aranjamentul de la San Stefano.

În fața atâtor nemulțumiri, mai ales în fața amenințării austriece cu războiul, Alexandru al II-lea va accepta propunerea lui Bismarck de a reuni un mare congres de pace la Berlin pentru a reexamina întregul dosar oriental. De astă dată, pentru imperiul otoman lucrurile vor merge ceva mai bine. Este adevărat că, cu câteva zile înainte de deschiderea congresului, sultanul plătise din greu sprijinul Angliei, lăsându-i insula Cipru (Convenția de la Istanbul din 4 iunie 1878).

Semnat pe 13 iulie 1878, tratatul de la Berlin reia unele dintre clauzele acordului încheiat la San Stefano și amendează altele. Independența României, a Serbiei, a Muntenegrului este definitiv recunoscută. Însă Bulgaria Mare dorită de țar este împărțită în mai multe bucăți: la nord, este constituit un principat autonom cu Sofia drept capitală; la sud, „Rumelia orientală" este așezată sub autoritatea politică și militară directă a sultanului, însă dispune de o autonomie administrativă; Dobrogea revine României (în schimbul Basarabiei, cedată Rusiei), Niș și Pirot – Serbiei, Macedonia se întoarce la Imperiul otoman. Nu va exista nici Serbia Mare, contrar speranțelor lui Milan Obrenovici: Bosnia și Herțegovina rămân nominal otomane, însă vor fi ocupate și administrate de Austro-Ungaria. Grecia venise și ea la Berlin înarmată cu mari planuri; provizoriu, ea trebuie să se mulțumească cu promisiuni. În Anatolia centrală, rușii păstrează Ardahan, Kars și Batum, însă se văd obligați să

înapoieze imperiului Alaşkert şi Bayezit. Ca şi la San Stefano, sunt prevăzute garanţii pentru minorităţi, mai ales pentru armeni; totuşi, termenii articolului 61, care tratează această problemă, sunt atât de vagi încât lasă poarta deschisă multor interpretări. În fine, concesie importantă, suma despăgubirii de război datorată Rusiei de Imperiul otoman, este micşorată.

În ansamblu, noul tratat urmăreşte în chip evident să frângă elanul panslavist al ruşilor şi al sârbilor. Marilor unităţi teritoriale la care se visa la Sankt Petersburg şi la Belgrad, diplomaţii Puterilor le-au substituit un mozaic de principate şi de teritorii autonome gata să se sfâşie reciproc, într-atâta decupajul teritorial prevăzut de congres este generator de rivalităţi. Însă statul otoman este cel care plăteşte cel mai mult. La Berlin, el pierde cea mai mare parte a teritoriilor balcanice, insula Cipru, cele „trei provincii" din Anatolia orientală. Pierde, de asemenea, şi importante resurse financiare. Pierde, în fine, populaţii care erau socotite printre cele mai iscusite şi mai prospere din imperiu. Ceea ce obţine în schimb nu sunt decât vorbe goale: o vagă continuare a stipulaţiilor tratatului de la Paris privind garantarea de către Puteri a integrităţii sale teritoriale.

***

Pentru supuşii lui 'Abdül-Hamîd al II-lea, anul 1878 este însemnat cu o bilă neagră, ca atâţia alţi ani de când Imperiul otoman a pornit, în 1839, pe calea *Tanzîmât*-elor. Oare bilanţul celor patruzeci de ani de reforme este alcătuit numai din crize interne şi externe, din pierderi teritoriale, din aservire economică, dintr-o subjugare continuă la politica Marilor Puteri? Pentru a răspunde la această întrebare este suficient să parcurgem unul din acele albume de fotografii pe care călătorii veniţi să facă pelerinaj artistic şi cultural în Orient îl puteau găsi, către începutul domniei lui 'Abdül-Hamîd, în majoritatea marilor oraşe ale imperiului. Temele „pitoreşti" ocupă aici un loc important: bătrâni în costum tradiţional, femei acoperite cu văluri de dantelă fină, serbări câmpeneşti... Dar putem vedea aici şi bărbaţi îmbrăcaţi europeneşte, aşteptând tramvaiul; gări de cale ferată; porturi pline de vapoare cu aburi; edificii publice maiestuoase şi bogat ornamentate; o nouă structură urbană în curs de construcţie, făcută din cazarme, palate, săli de teatru, bănci, case din piatră... Cu siguranţă, şi acestea fac parte din bilanţul *Tanzîmât*-elor. Dar nu numai atât. Celor patruzeci de ani de criză le corespund patruzeci de ani de demaraj economic, de avânt cultural, de laicizare şi modernizare a instituţiilor, de progres în domeniul drepturilor omului. Pe lângă Chestiunea Orientului, există şi răspunsurile pe care acesta încearcă să le dea.

CAPITOLUL XIII

Ultima tresărire (1878-1908)

de François GEORGEON

STATUL OTOMAN DUPĂ TRATATUL DE LA BERLIN

După criză

Din lunga criză cu multiple aspecte – de ordin financiar, politic, militar, diplomatic – care durează din 1875 până în 1878, statul otoman iese slăbit și micșorat. El a suferit pierderi teritoriale considerabile în Balcani: România, Serbia, Muntenegru și-au obținut deplina independență, Bosnia-Herțegovina a fost ocupată de Austria, iar Bulgaria a devenit un principat autonom. Însă reculul otoman nu privește numai partea europeană a imperiului: insula Cipru este cedată Angliei, iar în estul Anatoliei, provinciile Kars și Ardahan sunt anexate de Rusia. În total, aproximativ 210 000 km^2 sunt desprinși din Imperiul otoman, cu o populație de aproximativ 5,5 milioane de locuitori, adică aproape o cincime din populația totală a imperiului. Pe lângă aceste amputări teritoriale și demografice, resursele financiare ale Imperiului otoman sunt micșorate. Unele dintre noile state plăteau mai înainte tribut Porții, iar această diminuare a veniturilor lovește o țară care trebuie să plătească Rusiei o despăgubire de război grea, de aproximativ 800 milioane de franci.

Slăbirea statului otoman se înregistrează și pe plan diplomatic. La congresul de la Paris, care a pus capăt Războiului Crimeii (1856), Turcia fusese recunoscută ca făcând parte din concertul european, respectarea integrității sale teritoriale și neamestecului în afacerile sale interne fuseseră admise ca principii. Reafirmând aceste principii, tratatul de la Berlin prevede intervenția Puterilor în cazul în care reformele cerute în „provinciile locuite de armeni" nu vor fi adoptate de conducerea de la Istanbul.

În cursul anilor care urmează tratatului de la Berlin, Turcia suferă noi amputări: în 1881, în urma unor lungi negocieri, Thesalia și o parte a Epirului sunt cedate Greciei.

Dezmembrarea Imperiului otoman (sfârşitul sec. al XIX-lea)
Teritorii desprinse din Imperiul otoman şi data
(teritorii autonome, independente sau protectorate)
MAREA NEAGRĂ
MAREA CASPICĂ
MAREA MEDITERANĂ
GOLFUL PERSIC
ROMÂNIA
1878
BOSNIA
1878
SERBIA
1878
BULGARIA
1878
1885
RUMELIA
ORIENTALĂ
MUNTENEGRU
1878
MACEDONIA
Salonic
1881
Istanbul
Brusa
Ankara
Konya
Adana
Smirna
Aydın
1878 (Rusia)
Kars
Erzurum
Bagdad
KUWEIT
1901
(Br.)
CIPRU
1878
(M.B.)
Beirut
Damasc
Ierusalim
Creta
1898
Cairo
EGIPT
1882
(Br.)
TRIPOLITANIA
CIRENAICĂ
MAREA ROŞIE
HEDJAZ

Câţiva ani mai târziu, Rumelia orientală, asupra căreia Imperiul otoman exercita un control politic şi militar, este anexată de Bulgaria. Cel mai grav este că marile puteri profită de slăbirea imperiului pentru a-şi mări propriile stăpâniri. Astfel, în 1881 Tunisia trece sub protectoratul Franţei, iar în anul următor, Egiptul este ocupat militar de către englezi „pentru un timp nedeterminat". Desigur, este vorba de două teritorii care nu mai aparţineau decât formal domeniului otoman, dar, cu toate acestea, este vorba de noi lovituri aduse prestigiului imperiului. Şi mai mult, lovituri aduse de două state europene care, până atunci, se făcuseră campionii integrităţii otomane. Situaţia este deci alarmantă.

Pe de altă parte, în noile state constituite în Balcani, populaţia musulmană se află într-o situaţie dificilă. Tratamentul prost, teama de represalii şi legile agrare promulgate în favoarea elementelor creştine aruncă pe drumurile către Istanbul mii de turci şi musulmani, ceea ce, unui stat deja încolţit pe plan financiar, pune dificila problemă a primirii şi instalării acestor refugiaţi.

Astfel, la începutul anilor 1880, Imperiul otoman are o nouă fizionomie: nemaiavând în Europa decât coridorul macedonean, iar în Africa numai coastele libiene, el oferă acum înfăţişarea unui stat mai ales asiatic şi musulman. Din cauza schimbărilor teritoriale şi a afluxului de refugiaţi, proporţia musulmanilor în raport cu populaţia totală a imperiului a trecut în câţiva ani de la 68 la 76%. Imperiul este acum un stat pe trei sferturi musulman.

Toate aceste evenimente provoacă în sânul clasei conducătoare o gravă criză morală. Războiul din „93", cum i se spune[1], va lăsa urme adânci în memoria colectivă a turcilor. Fără îndoială, imperiul nu a mai fost nicio dată atât de aproape de sfârşitul său, nicio dată armatele ruseşti nu se mai apropiaseră atât de mult de Istanbul. Iar pericolul nu priveşte numai partea europeană a imperiului, el se iveşte acum de pretutindeni, în Asia şi în Africa. Este vorba de ceva nou: criza trezeşte la conducătorii otomani sentimentul că imperiul este o fortăreaţă asediată din toate părţile şi minată din interior. Optimismului din epoca *Tanzîmât*-elor îi urmează o perioadă de îndoieli: se mai poate acorda încredere Europei şi naţionalităţilor creştine ale imperiului? Politica de occidentalizare a instituţiilor şi a societăţii dusă de paşalele reformatoare este oare potrivită? Desigur, aceste probleme fuseseră deja ridicate de intelectualii tineri otomani şi de Nâmık Kemâl. Însă îndoiala cuprinde acum clasa politică otomană, traumatizată de dezastru.

Primul care îşi va pune întrebări asupra legitimităţii politicii *Tanzîmât*-elor şi o-va repune în discuţie va fi sultanul 'Abdül-Hamîd al II-lea. Profund marcat de condiţiile tulburi în care se produsese urcarea sa pe tron, el întreprinde din primii ani ai domniei sale o revizuire completă a principiilor pe care se baza politica epocii reformelor.

În politica internă, 'Abdül-Hamîd ia drept pretext gravele probleme cărora trebuie să le facă faţă pentru a repune în discuţie regimul constituţional. Proiectul de Constituţie stabilit de Midhat Paşa fusese deja corectat într-un sens autoritar de către sultan.

[1] 1293, în calendarul zis „financiar" *(mâliye)*, în uz în Imperiul otoman de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Corespunde lui 1877.

După încheierea conferinței de la Istanbul, acesta îl demisese din funcție pe Midhat Pașa și îl trimisese în exil. În februarie 1878, atunci când armatele rusești își instalează tabăra în Tracia, sultanul dizolvă Parlamentul. Câteva luni mai târziu, el trebuie să înfrunte două revolte de inspirație liberală care au ca obiectiv detronarea sa cu scopul readucerii pe tron a lui Murâd al V-lea: în mai 1878, lovitura de forță a lui 'Alî Suavi în fruntea unui mic grup de refugiați din Balcani împotriva palatului Çiragan, iar în timpul verii, complotul pus la cale la Istanbul de un grec, Cleanthi Scalieri, mare maestru al lojei masonice Prodos. Două tentative care eșuează, dar care îi întăresc lui 'Abdül-Hamîd neîncrederea în privința liberalilor și a francmasonilor și dorința de a-și restabili autoritatea. Timp de treizeci de ani, el nu va mai reuni Parlamentul. Constituția nu va fi abrogată (ea va continua să figureze în mod regulat în fruntea anuarului oficial al statului otoman), ci suspendată. Pentru a defini acest sistem politic, s-a putut vorbi de un „absolutism constituțional[1]".

Pe de altă parte, soarta pe care le-o rezervă sultanul capilor mișcării liberale indică clar orientarea pe care dorește să o dea regimului. Sigur, Midhat Pașa este rechemat din exil, sub presiunea englezilor, în 1878 și i se încredințează succesiv posturile de guvernator în provinciile Damasc și Aydın. Aici însă, acțiunile sale sunt supravegheate îndeaproape, căci sultanul îl bănuiește că duce o politică personală, incitând populațiile locale. Acuzat de a fi urzit asasinarea lui 'Abdül-'Azîz, Midhat Pașa va fi arestat în 1881 și exilat la Ta'îf în Arabia, unde va muri strangulat trei ani mai târziu, probabil la instigarea sultanului. Cât despre Nâmık Kemâl, bardul libertății în Turcia, el este condamnat la exil într-o insulă din Marea Egee, unde își va încheia cariera ca mic funcționar, în timp ce lucrările sale vor fi cenzurate, iar manuscrisele confiscate. Două exemple la care puteau medita toți aceia care, oameni politici sau scriitori, ar fi fost tentați să facă auzită în imperiu vocea libertății.

Suspedând Constituția și domolindu-i pe opozanți, 'Abdül-Hamîd a reușit să-și impună puterea în stat. În primii șase ani ai domniei sale, el îl schimbă de șaisprezece ori pe marele vizir. Părăsește palatul Dolmabahçe de pe malul Bosforului pentru a se instala pe colina Yıldız, înconjurată de ziduri înalte. De acum înainte începe absolutismul hamidian.

Și în politica externă, primii ani ai domniei lui 'Abdül-Hamîd sunt martorii repunerii în discuție a principiilor pe care se întemeia diplomația în epoca *Tanzîmât*-elor și a făuririi de noi orientări. Până în 1878, diplomația otomană constase în solicitarea sprijinului Franței și Angliei pentru a face față Rusiei, considerată inamicul principal al imperiului. Însă la Berlin, prețul plătit pentru această politică fusese foarte mare, din moment ce a trebuit să fie cedat Ciprul Marii Britanii drept compensație.

Din 1878-1879, 'Abdül-Hamîd începe să bănuiască Anglia că vrea să-și abandoneze politica tradițională de menținere a integrității otomane. Aceste bănuieli sunt alimentate de presiunile guvernului britanic asupra sultanului pentru a întreprinde reformele promise în provinciile armene; presiunile sunt agravate de venirea în fruntea

[1] Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964, p. 253.

guvernului englez, în mai 1880, a șefului partidului liberal, Gladstone, dușman declarat al turcilor după „atrocitățile din Bulgaria". Ele se găsesc confirmate într-o oarecare măsură prin luarea în stăpânire de către Londra a Egiptului, în 1882. De acum, diplomația engleză, așa cum este percepută la Istanbul, a efectuat o răsturnare totală. Pentru a bara rușilor drumul Indiilor, miză primordială a politicii britanice, Anglia nu mai poate conta pe Imperiul otoman. Trebuie deci să se instaleze solid în Mediterana orientală, în Cipru, pe malurile canalului de Suez, și să se bazeze pe alte elemente ale imperiului decât turcii, de exemplu pe armeni, pe arabi sau chiar pe bulgari. Obiectivul englezilor nu este oare, în special, să încerce să constituie, în fața expansionismului rus venit din Caucaz, o autonomie armeană sub control englez? De fapt, nu este sigur că Marea Britanie a renunțat să apere integritatea imperiului otoman în măsura în care își imagina opinia publică în Turcia sau că, potrivit formulei utilizate, a abandonat Istanbulul pentru Cairo[1]. Ceea ce contează însă este ideea pe care și-o fac otomanii despre evoluția politicii engleze.

Față de imperiul țarilor, 'Abdül-Hamîd duce o politică foarte prudentă, având mare grijă să nu provoace ambițiile tradiționale ale rușilor. În 1878, Rusia a înțeles că nu va putea pune stăpânire pe Strâmtori în mod direct; astfel că mizează pe tânărul principat bulgar, însă acesta, în 1885-1886, înșală speranțele Sankt Petersburgului, acționând de unul singur. Un mare eșec al diplomației ruse, care va începe, către sfârșitul secolului, să fie interesată de Extremul Orient. Devenit țar în 1881, Alexandru al III-lea abandonează liberalismul predecesorului său pentru a institui un regim autoritar care se bazează pe poliție, pe cenzură, pe religie, pe rusificarea „alogenilor". Una peste alta, o politică nu prea îndepărtată de cea pe care 'Abdül-Hamîd este gata să o aplice în statul otoman, iar între cei doi împărați există incontestabil o oarecare complicitate. În orice caz, chiar dacă politica rusă nu uită importanța strategică și economică a Strâmtorilor, în ce privește Imperiul otoman, ea tinde să devină „conservatoare", în sensul că preferă menținerea *statu quo*-ului în locul aventurii.

Astfel, începând cu anii 1880, amenințarea care apasă asupra statului otoman pare să vină mai degrabă dinspre Marea Britanie decât dinspre Rusia. În fața acestei amenințări, Franța este istovită, iar Germania bismarckiană estimează situația, se retrage și lasă mână liberă englezilor în Egipt. Diplomația hamidiană se va strădui deci să mențină un echilibru între puteri și să-și asigure un soi de neutralitate, așteptând ca orientarea Germaniei către *Weltpolitik* să-i permită să-și găsească un nou sprijin printre puterile europene.

Statul hamîdian

Sistemul politic pe care 'Abdül-Hamîd îl elaborează în primii ani de domnie este produsul unei duble reacții: împotriva slăbirii autorității sultanului, care a însoțit politica

[1] KEITH M. WILSON, „Constantinople or Cairo: Lord Salisbury and the Partition of the Ottoman Empire, 1886-1897", în K.M. WILSON, *Imperialism and Nationalism in the Middle East, The Anglo-Egyptian Experience*, Londra, 1983, pp. 26-55.

Tanzîmât-elor, şi împotriva liberalismului şi a constituţionalismului lui Midhat Paşa, care reprezintă ultima etapă a acestei slăbiri. 'Abdül-Hamîd consideră că această politică a adus ţara pe marginea prăpastiei. În ochii săi, poporul otoman nu este pregătit pentru a încerca experienţa parlamentarismului. Trebuie deci ca el să fie îndrumat de un „ghid", de un „părinte", aşteptând ca structurile şi reformele puse în aplicare de către stat, în special în domeniul învăţământului, să îşi arate roadele. Pe de altă parte, sistemul parlamentar îi pare periculos în contextul multietnic al Imperiului otoman, unde adunarea riscă să fie cutia de rezonanţă a diferenţelor, divergenţelor şi separatismelor. Trebuie stabilită o autoritate puternică, centralizată, capabilă să se opună veleităţilor de independenţă ale naţionalităţilor şi să facă faţă ingerinţelor Europei. În timp ce Midhat Paşa vedea în acordarea de libertăţi mijlocul de a asigura garantarea şi dezvoltarea imperiului, 'Abdül-Hamîd dă prioritate unităţii şi integrităţii statului otoman. El se inspiră din domnia bunicului său, Mahmûd al II-lea, domnie aşezată sub semnul centralizării şi al reformismului autoritar.

Cu toate acestea, statul hamidian este mult diferit de statul otoman de la începutul secolului. Mai întâi, din cauza personalităţii noului sultan. Născut în 1842, la câţiva ani după urcarea pe tron a tatălui său, 'Abdül-Mecîd, este crescut mai întâi în Palat, ca prinţii de condiţia sa, însă îşi câştigă repede o anumită independenţă, mai ales pentru că are foarte puţine şanse să domnească într-o zi asupra imperiului. În capitală, el frecventează medii foarte variate, are legături cu străinii, învaţă puţină franceză. Formaţia sa va rămâne incoerentă, incompletă. Este descris ca un tânăr timid, temător, cuprins de frici iraţionale. Devenit sultan, strânge o avere considerabilă, pe care o încredinţează spre administrare unui om de încredere armean, Hagop Zarifi Bey, bancher *(sarrâf)* din Galata, şi pe care, din neîncredere faţă de băncile otomane, o plasează cu grijă în străinătate; după moartea sa, va fi nevoie de două societăţi pentru a se ocupa de lichidarea bunurilor sale. Şi totuşi, la Palat, el duce o viaţă de o simplitate şi de o sobrietate exemplare, foarte potrivită să-i aducă simpatiile unei populaţii uşor şocate de luxul şi de manierele occidentalizate ale oamenilor *Tanzîmât*-elor. Splendorilor rococo ale palatului Dolmabahçe, 'Abdül-Hamîd le preferă farmecul puţin rustic al pavilioanelor de la Yıldız.

În plus, acestea au avantajul de a fi mai bine apărate. Teama pare să fie, într-adevăr, una din trăsăturile personalităţii sultanului. Mare amator de romane poliţiste, el pune să i se traducă până târziu în noapte la Palat – îl va onora pe Conan Doyle cu una dintre cele mai înalte distincţii ale imperiului – şi trăieşte cu teama unui complot sau a unui atentat. Iar această obsesie se va agrava o dată cu tentativele de a-l detrona sau chiar de a-l asasina duse de opozanţii Juni turci sau armeni. În ultimii ani ai domniei, 'Abdül-Hamîd va trăi retras în palatul de la Yıldız, protejat de o reţea de spioni, înconjurat de linguşitori şi curteni, din ce în ce mai îndepărtat de realităţile imperiului său.

'Abdül-Hamîd a lăsat, mai ales în opinia publică occidentală, o imagine foarte negativă. El a fost considerat un distrugător al libertăţilor, un ucigaş al armenilor, pe scurt, un despot brutal şi sângeros, aşa cum sugerează epitetul de „sultan roşu" care îi este atribuit de obicei. Această imagine a fost alimentată de intensa propagandă făcută de opoziţia din exil pentru care răsturnarea sultanului devenise prima dintre

priorităţi. În ce măsură corespunde această imagine cu realitatea? De câţiva ani, există tendinţa de a încerca reabilitarea memoriei lui 'Abdül-Hamîd . Istoricii insistă asupra reformelor duse la bun sfârşit, asupra modernizării întreprinse de sultan, care ar face din el mai degrabă continuatorul decât groparul *Tanzîmât*-elor. În mediile tradiţionaliste, se pune accentul pe eforturile sale de a da lumii islamice o nouă vigoare, care să-i permită să reziste acţiunilor Occidentului. În realitate, distingem în 'Abdül-Hamîd două personaje. Există autocratul care nu are încredere în nimeni şi pretinde să se ocupe de afacerile de stat până în cel mai mic detaliu, despotul care se străduieşte să înăbuşe glasul intelectualilor şi care reprimă cu brutalitate aspiraţiile naţionale ale populaţiilor imperiului; şi există apoi omul timpului său, deschis la noutăţi, amator de spectacole de operă italiană şi de arhitectură modernă, dornic să dezvolte învăţământul, să organizeze justiţia, să îmbunătăţească reţeaua de comunicaţii cu ajutorul căii ferate şi a telegrafului, mai ales în măsura în care acestea pot servi la întărirea statului.

În decursul câtorva ani, sultanul a reuşit să concentreze în mâinile sale o putere de care, probabil, nu a dispus nicio dată vreunul dintre predecesorii săi. O putere care se bazează în primul rând pe slăbirea autorităţii Sublimei Porţi, adică a funcţiei marelui vizir sau, cum începe să fie numit câteo dată acesta, a primului ministru. Am văzut că a existat un adevărat „dans" al marilor viziri în primii ani de domnie. Dacă ritmul schimbărilor se va încetini mai târziu, trăsătura dominantă rămâne totuşi instabilitatea funcţiei. În treizeci şi trei de ani de domnie, 'Abdül-Hamîd „foloseşte" şaptesprezece mari viziri şi schimbă guvernul de douăzeci şi şase de ori, în funcţie de dispoziţia sa sau pentru a răspunde la dorinţa cutărei sau cutărei mari puteri, care îşi are fiecare favoriţii săi. Marii viziri trăiesc astfel cu teama permanentă de a cădea în dizgraţie, dacă nu de a fi omorâţi. În aceste condiţii este imposibil de dus o politică continuă. Cu atât mai mult cu cât nu există un cabinet, din moment ce miniştrii, numiţi de sultan, nu răspund decât în faţa lui. Astfel, lipsiţi de autoritatea pe care o dobândiseră în timpul *Tanzîmât*-elor, marii viziri devin simpli executanţi ai voinţei imperiale. „Secolul Sublimei Porţi"[1] s-a încheiat: sultanul domneşte şi guvernează.

Din această cohortă de mari viziri, prin forţa lucrurilor oarecum şterşi, se detaşează figurile a doi mari funcţionari ai statului, Sa'îd Paşa şi Kâmil Paşa. Sa'îd Paşa (1838-1914), care a fost mare vizir de şapte ori, a întreprins reforme importante cu privire la organizarea poliţiei, independenţa justiţiei, modernizarea birocraţiei, crearea Camerei de comerţ din Istanbul, extinderea reţelei şcolare moderne. Născut în Cipru, Kâmil Paşa (1832-1913), adept al unei politici de apropiere faţă de Anglia, a încurajat societăţile străine să înfiinţeze în imperiu căi de comunicaţie şi industrii moderne. Însă, oricare ar fi fost valoarea lor personală, nici unul dintre ei nu a reuşit să capete un ascendent asupra sultanului. Mai mult chiar, fiecare a trebuit, într-un moment al carierei, să se teamă pentru viaţa sa: în 1859, Sa'îd Paşa s-a refugiat la ambasada Angliei de la Istanbul, iar în 1907, Kâmil Paşa, pe atunci guvernator al provinciei Aydın, a trebuit să se pună sub protecţia consulului englez din Izmir.

[1] Expresia îi aparţine lui ILBER ORTAYLI, *Imparatorluğun En Uzun Yüzılı*, Istanbul, 1983.

Asistăm aşadar la o alunecare a puterii, deja începută în primii ani 1870, de la Sublima Poartă către palatul imperial. De acum înainte, la Yıldız se hotărăşte politica statului. Sultanul se înconjoară cu un mare număr de consilieri, foarte diverşi prin originile şi funcţiile lor, precum Tahsîn Paşa, secretar particular, Karatodori Paşa, care se ocupă de politica externă, Ahmed Celâleddîn şi Fehîm Paşa, care conduc poliţia etc. Ei sunt ceea ce adversarii sultanului numesc „clica" sau „camarila" de la Yıldız. În afară de consilieri, există „oaspeţi" permanenţi ai Palatului, notabili sau demnitari religioşi veniţi din provinciile arabe, din Asia Centrală sau din Indii, şi care sunt socotiţi garanţi ai ataşamentului supuşilor lor faţă de calif. Trebuie să cităm şi cazul anumitor membri ai familiei şerifului din Mecca, practic ţinuţi ostateci în palat pentru a reteza veleităţile de independenţă ale Oraşelor sfinte. În orice caz, nici unul din membrii anturajului sultanului nu reuşeşte să fie cu adevărat favoritul, nici chiar faimosul Ebûlhudâ, *şeykh rıfaî* originar din Siria, din care s-a dorit să se facă, nu fără a exagera, un „Rasputin otoman".

Dincolo de cercul Palatului, 'Abdül-Hamîd îşi exercită autoritatea asupra ţării prin intermediul unei birocraţii care creşte rapid. Devoltarea aparatului de stat, a oraşelor şi a serviciilor municipale face ca numărul funcţionarilor să crească foarte repede, pentru a atinge 100 000 spre sfârşitul secolului. Este pus la punct un regulament al funcţiei publice, care dă de acum înainte slujitorilor statului un statut modern. Înalţii funcţionari sunt formaţi în Şcoala de administraţie *(mülkiye)* fondată în epoca *Tanzîmât*-elor, dar şi în noi instituţii specializate, precum Şcoala de drept şi Şcoala de finanţe. În mod normal, funcţionarii încep să fie recrutaţi în funcţie de merit, după un sistem de concursuri şi examene. În realitate însă, se menţin multe din vechile practici, cum ar fi ucenicia în birouri, favorurile, protecţia, mita. Dacă statul otoman îi înzestrează din plin pe cei mai înalţi slujitori ai săi (salariul unui mare vizir este de douăzeci şi cinci de ori mai mare decât al unui secretar de minister), el tratează extrem de prost mulţimea micilor funcţionari şi slujbaşi, ceea ce continuă să întreţină corupţia. Exemplul îl dă sultanul însuşi, care nu se dă în lături să cumpere conştiinţele dacă este nevoie.

Extinderea aparatului de stat implicând o supraveghere sporită a persoanelor şi a spiritelor, statul hamidian devine un stat poliţienesc. În 1880 este creat, după modelul francez, un Minister al poliţiei, în fruntea căruia 'Abdül-Hamîd numeşte oameni de încredere. Însă mai mult decât atât, paralel cu acesta şi dirijat de Palat, se pune în funcţiune un sistem de spionaj, inspirat poate de Germania. De la marele vizir până la cel mai mic funcţionar, trecând prin ambasadorii otomani în străinătate şi prin opozanţii Juni turci, poliţia politică se apucă de o intensă muncă de control şi informare. Delaţiunea este încurajată pe scară largă. Oricine poate fi *jurnalcı*, adică autor de rapoarte *(jurnal)*, denunţându-şi vecinii, colegii, cunoştinţele. După revoluţia Junilor turci, închisorile vor fi pline de victimele acestor *jurnal*. De asemenea, sunt supravegheate deplasările. Imperiul otoman este prima ţară, împreună cu Rusia, care a înfiinţat sistemul de paşapoarte, şi aceasta într-o epocă în care mijloacele de comunicare se dezvoltau rapid.

Aplicarea cenzurii asupra publicațiilor, care datează din vremea lui 'Abdül-Azîz, este considerabil întărită sub 'Abdül-Hamîd. Ministerului Educației și celui al Afacerilor Externe le sunt afiliate comisii de cenzură pentru a supraveghea publicațiile locale și pe cele venite din străinătate. Înființarea de edituri sau de ziare este supusă unei autorizări prealabile. Folosirea anumitor termeni sau nume proprii este interzisă, chiar dacă, contrar unor afirmații curente, se pare că nu a existat nicio dată o „listă neagră". Printre cuvintele proscrise, putem cita „libertate", „Constituție", „revoluție", „anarhie", „grevă", „patrie" etc. Este interzisă aluzia la Murâd al V-lea, la evenimentele din Creta sau la cele din Macedonia. Celebra revistă *Servet-i Fünûn* este suspendată mai multe săptămâni din cauza unui articol care face aluzie la „regimul din 1789". Cenzura, sau poate autocenzura, ajunge până la lexicografie. Un dicționar otoman apărut în 1905 dă drept definiție a cuvântului „tiran"*: „pasăre din America". În afara efectului de amuzament pe care îl trezește în opinia europeană și a discreditării pe care o aruncă asupra regimului, această cenzură este puțin eficientă. În special prin intermediul posturilor străine, cuvintele și conceptele considerate subversive de către putere pătrund cu ușurință, cel puțin în elitele urbane.

În același timp în care 'Abdül-Hamîd se străduiește să stăpânească spiritele, tot el este cel care întreprinde reforme importante în domeniul judiciar, în comunicații, în învățământ, reforme care continuă eforturile începute în epoca *Tanzîmât*-elor. Astfel, în domeniul învățământului, legea din 1869 pusese bazele unui sistem de învățământ public, însă abia sub 'Abdül-Hamîd ea a fost aplicată în chip real. În fața înmulțirii școlilor libere străine sau nemusulmane, statul trebuia să-și afirme prezența și să răspundă la cererea crescândă de învățământ a administrației, a societăților străine și a claselor de mijloc. După 1878, provinciile imperiului sunt acoperite de o rețea de școli primare, medii și secundare, care se găseau până atunci mai ales în capitală. Aceste școli au drept misiune formarea de buni musulmani și de supuși otomani loiali. La Istanbul sunt înființate mari școli și instituții profesionale, precum Școala de Finanțe, Școala de Drept, Academia de Bele arte, Școala de Comerț. Pentru a încununa aceste eforturi, în 1900 Istanbulul este dotat cu o universitate unde se spera să fie reținuți studenții, pentru a nu mai fi contaminați cu ideile liberale în Europa.

Extinderea puterilor statului, înmulțirea numărului de funcționari, modernizarea justiției, dezvoltarea învățământului public erau tot atâtea poveri pentru bugetul imperiului. În ciuda dureroasei experiențe a falimentului din 1875, statul hamidian a fost nevoit să recurgă din nou la împrumuturi externe, mai ales după 1900. Centralizarea și modernizarea statului duceau inevitabil la creșterea dependenței sale.

Marea gândire din epocă

Una din trăsăturile care diferențiază cel mai mult statul hamidian de cel al *Tanzîmât*-elor este locul nou pe care religia islamică pare să-l ocupe aici. Într-un anumit număr de domenii se produce, într-adevăr, un fel de „întoarcere la religie": se

* Specie de pasăre cântătoare insectivoră din familia tiranelor (n.tr.).

construiesc mai multe moschei, se acordă Islamului un spaţiu mai mare în programele şcolare şi în şcoală. La Palat, în jurul sultanului gravitează o mulţime de demnitari religioşi, *seyyîd, khoca, molla* etc.

'Abdül-Hamîd însuşi dă tonul: aparţinând confreriei Kadiri, el duce o viaţă pioasă şi bigotă, care respectă îndeaproape îndatoririle credinciosului. Nu este nimic în comportamentul său care ar putea primi epitetul infamant de ghiaur (*gâvur*, necredincios), dat câteo dată predecesorilor săi. În exterior, el se sprijină pe legătura religioasă pentru a înnoda relaţii cu celelalte popoare sau state musulmane. Sunt trimişi emisari otomani în Algeria, în Egipt, în India, pe lângă musulmanii din China. Sunt acordate subvenţii ziarelor musulmane pentru a susţine efortul lor de propagandă în favoarea califului. Este răspândită imaginea califului, numele său este pronunţat câteo dată în moschee la rugăciunea de vineri, în semn de supunere. Este vorba aici de aspectul numit, de obicei, „panislamismul" politicii sultanului – un panislamism care a speriat mult cancelariile occidentale, convinse că la Istanbul se pregătea o revoltă a musulmanilor din lumea întreagă care ar fi dus la o destabilizare a sistemului colonial. Indiferent de această teamă, este evident că, o dată cu 'Abdül-Hamîd , lucrurile s-au schimbat. Islamul pare să atârne mai greu în afacerile de stat. Rămâne să apreciem motivele şi dimensiunile fenomenului.

La început, este vorba fără îndoială de repunerea în discuţie a politicii *Tanzîmât*-elor. Ideea de a crea o naţiune otomană acordând tuturor, musulmani şi nemusulmani, egalitatea, de a face din toţi supuşii imperiului cetăţeni cu drepturi depline ai aceluiaşi stat, una peste alta, ideea „otomanismului" a eşuat; ea nu a reuşit să oprească dezagregarea imperiului. Trebuia găsit un alt principiu de solidaritate, iar acest principiu va fi Islamul. Un Islam care va servi şi la redarea speranţei populaţiilor, pe care mărturiile le descriu pradă unei mari dezordini după 1878, şi la mobilizarea acestora. A pune accentul pe Islam înseamnă, de asemenea, a trage consecinţele din noul echilibru demografic care face din imperiu un stat pe trei sferturi musulman. Pe scurt, Islamul ca ideologie a unirii şi a mobilizării marii majorităţi a otomanilor.

Unul dintre elementele esenţiale ale acestei politici a fost folosirea temei califatului, piesă de rezistenţă a panislamismului lui 'Abdül-Hamîd . Sultanul considera că, în calitate de calif, deţinea puterea spirituală asupra tuturor musulmanilor, şi nu numai asupra celor din Imperiul otoman. Această concepţie făcea din califat o instituţie asemănătoare papalităţii – ceea ce nu era deloc conform cu tradiţia –, iar din Yıldız, un fel de Vatican al Islamului. În efortul său de a trezi loialitatea musulmanilor faţă de această instituţie, sultanul a folosit anumite confrerii, ca cea Rifaî sau Kadiri. Presa otomană făcea o mare publicitate acestor eforturi întreprinse pentru a-şi asigura fidelitatea celor mai îndepărtaţi musulmani ai imperiului. Poate că aici este punctul important: nu era, evident, vorba de unirea musulmanilor din lumea întreagă în jurul califatului – obiectiv pentru care sultanul ştia foarte bine că sunt depăşite cu mult mijloacele de care dispunea –, ci de mobilizarea populaţiilor musulmane din interiorul imperiului în jurul califatului. Era, într-un fel, un panislamism de uz intern.

Însă această politică califală nu răspundea numai dorinţei de a găsi un substitut otomanismului. Ea îşi propunea, de asemenea, să îndepărteze un pericol care se putea dovedi redutabil pentru imperiu; virusul naţionalismului risca să cucerească, la

rândul lor, populațiile musulmane neturcești, albanezii, kurzii și arabii. Se pare că sultanul a fost foarte repede conștient de acest pericol. Astfel, din 1880, îl vedem dizolvând liga de la Prizren, care exprima tendințele autonomiste din Albania, și punând accentul pe legătura islamică ce îi unea pe albanezi și pe turci. Față de kurzi, 'Abdül-Hamîd duce o politică de alianță cu câteva mari familii de notabili religioși pentru a întări puterea de stat, iar această politică se dovedește eficientă din moment ce, după 1880, nu va mai exista o mare revoltă kurdă împotriva statului.

Totuși, sultanul se temea de apariția tendințelor naționaliste, mai întâi în provinciile arabe ale Imperiului. Se pare că el a bănuit foarte curând că Anglia vioa să joace cartea arabă împotriva puterii otomane. Or, de la sfârșitul anului 1876, în jurnalele arabe publicate la Londra începea o veritabilă campanie în favoarea unui califat arab. Teza susținea că instituția califatului fusese uzurpată de către otomani și că trebuia restituită arabilor, cărora le aparținea de drept. Aceste idei, apărate la început mai ales de libanezi creștini, fuseseră reluate zgomotos de către Wilfrid Scaven Blunt, poet și agent britanic, într-o lucrare apărută în 1881 și intitulată *The Future of Islam*.

Exact în momentul în care aceste idei începeau să fie formulate în Europa, o anumită agitație cuprindea provinciile arabe ale imperiului. În 1880-1881, la Beirut, Alep, Damasc și Bagdad își făceau apariția pamflete și afișe, chemând populațiile arabe să se scuture de tutela otomană. Observatorii constată că este pe cale să ia naștere o atmosferă ostilă turcilor, iar 'Abdül-Hamîd vede aici mâna Angliei. Mai întâi restrânsă la un mic grup de libanezi creștini, tema califatului arab sau chiar a unui stat arab își croiește drum puțin câte puțin. În 1902, apărea la Cairo *La Mère des cités* a sirianului al-Kawâkibî, lucrare în care autorul propunea un plan de regenerare a Islamului sub impulsul unui califat arab, având numai o putere spirituală, al cărui centru ar fi Mecca („Cetatea între cetăți"). Câțiva ani mai târziu, Neguib 'Azury va expune ideea unui naționalism arab într-o carte în franceză, intitulată *Le Réveil de la nation arabe dans l'Asie turque*.

Prin raportarea la acest pericol, încă difuz, de separatism în provinciile arabe trebuie mai ales să apreciem „panislamismul" lui 'Abdül-Hamîd. Este unul din elementele unei politici pe care o putem numi „arabe" și care va încerca să lege mai solid provinciile arabe de statul otoman. Religia era un mijloc printre altele de a ajunge la acest rezultat. Pentru a răspunde ideii de califat arab, sultanul a încurajat publicarea de lucrări de propagandă în arabă, apărând legitimitatea califatului otoman.

Care sunt celelalte aspecte ale politicii arabe a lui 'Abdül-Hamîd? Mai întâi, provinciile arabe sunt favorizate pe plan politic și economic. În ierarhia provinciilor imperiului, ele ajung în capul listei, adică le sunt repartizați ca guvernatori oamenii cei mai capabili. Ele primesc o parte mai importantă din investiții și fonduri publice. Astfel, între 1882 și 1908, vor fi construiți 2 350 kilometri de cale ferată în Siria și Hedjaz, față de 1 850 kilometri în Anatolia în aceeași perioadă, adică o proporție de 47% față de 37% din totalitatea căilor ferate amenajate sub 'Abdül-Hamîd. Un oraș ca Damascul este iluminat și dotat cu tramvaie electrice în 1906, înaintea Istanbulului. Statul face un mare efort în învățământ: la Beirut sau la Damasc, școlarizarea în școlile publice progresează mai repede decât în alte părți.

Această politică constă, de asemenea, în acordarea unui loc mai mare arabilor în viața statului. În afară de grupul de demnitari religioși care îl înconjoară pe sultan la Yıldız, găsim arabi în posturi ministeriale (precum maronitul libanez Selîm Melhame Pașa), sau la conducerea birourilor palatului (precum 'Arab 'Izzet Pașa, al doilea secretar al Palatului). Și în armată, recrutarea ofițerilor arabi s-a intensificat: numărul lor era de circa 3 200 în 1886. Pe plan local, în provincii, 'Abdül-Hamîd se sprijinea pe câteva mari familii de notabili din Damasc sau Alep, ori pe șefii de trib. O Școală a triburilor a fost de altfel înființată la Istanbul în 1892 pentru a forma conducători și pentru a-i crește în loialitatea față de statul otoman.

Unul din aspectele cele mai spectaculoase ale acestei politici arabe a fost, cu siguranță, construirea căii ferate din Hedjaz, pentru legarea Orașelor sfinte din Arabia de Damasc. Scopul mărturisit al acestei acțiuni era facilitarea pelerinajului la Mecca. De fapt, sultanul urmărea altceva: să facă mai rapid transportul trupelor către marginile descori neliniștite ale Arabiei și să controleze mai ușor Orașele sfinte, pentru a evita ca acestea să devină nucleul unui stat arab, al cărui suveran să se poată prevala de titlul de calif. Construită grație musulmanilor din lumea întreagă și realizată de ingineri și tehnicieni în principal turci, lucrarea a fost, pe plan tehnic, o reușită. Montată cu o viteză record, calea ferată ajungea la Medina în momentul revoluției Junilor turci, în ciuda rezistenței beduinilor care considerau calea ferată un concurent neloial pentru activitățile lor de caravană. Calea ferată din Hedjaz a provocat un puternic elan de solidaritate în lumea islamică și a avut un efect incontestabil de mobilizare asupra musulmanilor din imperiu. În plus, a avut o valoare simbolică: a arătat ceea ce erau în stare să realizeze musulmanii într-un domeniu tehnic, dispensându-se de ajutorul europenilor.

Astfel, panislamismul lui 'Abdül-Hamîd a constat mai ales în mobilizarea musulmanilor din imperiu în jurul temei califatului și în strângerea legăturilor cu provinciile arabe. În rest, religia islamică, chiar dacă, aparent, a ocupat un loc mai important, nu și-a regăsit poziția pe care se afla înaintea *Tanzîmât*-elor. Dimpotrivă, tendințele de laicizare ale epocii reformelor au fost întărite, de exemplu în domeniul judiciar în 1879. Ulemalele nu și-au regăsit puterea tradițională și au continuat să fie controlate îndeaproape de puterea civilă. *Șeykh ül-islâm* numiți de 'Abdül-Hamîd au fost personaje de rang secund pe care sultanul putea ușor să-i țină deoparte. Cu câteva excepții, confreriile *(tarikat)*, ca și *medrese*, au fost lăsate în stare de decrepitudine, reformarea lor fiind întreprinsă abia de Junii turci. De altfel, sultanul nu avea încredere în studenții din *medrese*, *softa*, foarte adesea turbulenți. Un alt indiciu al locului Islamului în epoca lui 'Abdül-Hamîd sunt cărțile de religie. Se publică mai mult în această privință, însă proporțional mai puțin decât lucrările tratând chestiuni laice. Ele reprezintă 38% din cărțile imprimate sub 'Abdül-Mecîd, 22% sub 'Abdül-'Azîz și numai 14% sub 'Abdül-Hamîd. Toate aceste elemente duc la nuanțarea „întoarcerii la religie" evocate mai sus. În realitate, Islamul este departe de a fi restaurat în stat, și nici nu se pune problema unei întoarceri la teocrație, așa cum pretindeau adversarii sultanului.

Nu intra în discuție nici o reformă a Islamului. Marea mișcare a reformismului musulman, care urmărea în același timp întoarcerea la un Islam original mai pur și încercarea de a-l adapta la lumea modernă, era deosebit de activă la sfârșitul secolului al XIX-lea printre musulmanii din India și Egipt. Cu toate acestea, marele reformator al Islamului, Cemâl ed-Din al-Afghâni, a fost oaspetele sultanului începând din 1892; nu ca purtător al unui mesaj de înnoire, ca în timpul primei sale șederi la Istanbul, în 1870, ci în calitate de autor al unei *Réfutation des matérialistes*, apărută în India în 1878, în care îi desființa pe atei, distrugători ai legii și ai moralei. Cenzura otomană i-a gonit către Egipt pe toți aceia care, la Istanbul sau în provinciile arabe, cugetau la modernizarea Islamului. Rezultatul este că, de acum înainte, în domeniul teologiei tradiționale (cu el-Azhar), ca și în cel al gândirii reformiste, Cairo va lua locul Istanbulului drept capitală a lumii musulmane. Rezultat cel puțin paradoxal al marii politici panislamice a lui 'Abdül-Hamîd!

Influența Occidentului

În epoca în care 'Abdül-Hamîd strângea rândurile musulmanilor din imperiu în jurul temei califatului, Occidentul își accentua presiunea asupra statului otoman. Venirea la putere a lui 'Abdül-Hamîd corespunde, de fapt, cu începuturile unei presiuni generalizate a imperialismului, care va duce către sfârșitul secolului al XIX-lea la „împărțirea lumii". Criza din 1873, primele efecte ale marii recesiuni economice, întoarcerea la protecționism împing marile puteri, în contextul unor aprige rivalități internaționale, la o vânătoare de materii prime și de piețe de desfacere pentru produsele manufacturate și pentru capitaluri. Imperiul otoman a fost una dintre primele prăzi ale expansionismului european. Totuși, în timpul celor treizeci de ani care despart stăpânirea engleză asupra Egiptului de ocuparea italiană a Libiei (1911), teritoriile otomane vor fi destul de ferite de cuceririle coloniale. Însă aceasta nu împiedică statele occidentale să profite de privilegiile conferite de Capitulații și de avantajele date prin tratatele comerciale cu Poarta pentru a-și desfășura interesele financiare, economice și culturale din Imperiu.

Pe plan financiar, de la falimentul din 1875, chestiunea reglementării datoriilor otomane aștepta o soluție. O dată cu retragerea armatelor otomane în fața rușilor, deținătorii de bonuri otomane se arătaseră extrem de neliniștiți în fața amenințării de prăbușire a imperiului. După tratatul de la Berlin, guvernul va intra în contact direct cu reprezentanții creditorilor europeni pentru a negocia noile condiții ale datoriei. Aceste negocieri vor duce la promulgarea în 1881 a „decretului din Muharrem". Decretul prevedea mai întâi o reducere și o eșalonare pe termen lung a datoriei otomane, a cărei sumă trecea de la 280 la 116 milioane de lire turcești. Pentru această datorie, guvernul afecta o parte din veniturile sale, precum monopolul sării, impozitul pe alcooluri, taxele de timbru, dijma pe mătăsuri, taxele pe pescuit, veniturile din tutun etc. Pentru a percepe și a administra aceste venituri s-a înființat un organism financiar, de drept otoman, însă în întregime separat de Ministerul de Finanțe otoman, Administrația Datoriei Publice. Aceasta era condusă de un consiliu compus din

şapte membri reprezentându-i pe deţinătorii de titluri otomane (un englez, un francez, un italian, un austriac, un german, un otoman, plus un reprezentant al bancherilor din Galata) şi prezidat pe rând de delegatul englez şi de cel francez.

O dată cu crearea Datoriei publice, statul otoman evita să aibă soarta Tunisiei sau a Egiptului, căzute amândouă sub controlul politic al Europei din cauza insolvabilităţii. Pe de altă parte, buna funcţionare a sistemului înfiinţat îi permite să-şi recâştige treptat creditul în faţa marilor state europene şi să poată negocia după 1881 noi împrumuturi în condiţii bune. Împrumuturile otomane contractate între 1881 şi 1908 au avut un procent de emisie mult superior celui al primelor împrumuturi (între 80 şi 90% în loc de 58% în medie pentru perioada 1854-1881) şi dobânzi mai puţin ridicate (între 3 şi 4% în loc de 5 şi 6%). Administraţia Datoriei Publice a jucat în anumite cazuri şi un rol economic pozitiv. Astfel, în ceea ce priveşte creşterea viermilor de mătase, care fusese ruinată de concurenţa extrem-orientală şi de boli, măsurile cuvenite luate de organismul internaţional permit refacerea rapidă a acestei activităţi profitabile.

Însă în rest, trebuie să recunoaştem că înfiinţarea Datoriei publice reprezenta o gravă pierdere de suveranitate pentru statul otoman. Cu atât mai mult cu cât, o dată cu trecerea anilor, aceasta a avut tendinţa de a se purta din ce în ce mai mult ca un stat în stat. La sfârşitul domniei lui 'Abdül-Hamîd, aceasta avea 720 de sucursale pentru a strânge taxele din provincie, cu 5 500 de slujbaşi – mai mult decât Ministerul de Finanţe – şi deţinea controlul asupra 30% din veniturile statului. Reprezentanţii din Consiliul Datoriei, aleşi cu grijă de guvernele respective, erau, în realitate, ambasadori ce răspundeau de interese considerabile. Împreună cu Banca otomană (cu capitaluri mai ales franceze) şi Deutsche Bank (apărută în Imperiul otoman din 1888), Datoria publică se găsea în inima dispozitivului de control al finanţelor şi al economiei otomane. Asigurând garantarea şi plasamentul anumitor împrumuturi otomane în Europa, ea servea, în plus, ca legătură pentru investiţiile industriale. Alături de Datoria publică, Regia tutunului, cu capitaluri în principal franceze, fusese înfiinţată în 1883 pentru a administra veniturile din tutun. Întreprindere enormă şi aceasta, din moment ce folosea în 1900 aproape 9 000 de persoane, din care o parte constituia un fel de armată particulară, ce răspundea de represiunea contrabandei cu tutun. În fruntea acestor două societăţi, care foloseau o mână de lucru majoritar musulmană, toate cadrele de conducere erau străini. Înţelegem de ce Datoria publică şi Regia, simboluri ale capitalismului european în Turcia, au sfârşit prin a concentra asupra lor ostilitatea faţă de Europa.

În afara acestui aspect instituţional, epoca lui 'Abdül-Hamîd nu se remarcă în mod special în ceea ce priveşte împrumuturile de stat. Din cauza deficitului bugetar şi a cheltuielilor militare, statul hamidian a continuat să împrumute, însă, în total, împrumuturile au fost de mai mică importanţă decât în epoca lui 'Abdül-'Azîz şi, se pare, mai bine utilizate. Dimpotrivă, în ceea ce priveşte investiţiile, domnia lui 'Abdül-Hamîd reprezintă momentul în care capitalurile străine încep să se reverse asupra imperiului. Să luăm în considerare cazul capitalurilor franceze, care sunt în fruntea investiţiilor străine: în 1881, suma acestora era de 85 milioane de franci; ea va urca de la 292 milioane în 1895 la 511 milioane în 1909, adică în treizeci de ani se

înmulţise cu şase. Dacă luăm în considerare acum totalitatea capitalurilor străine investite în imperiu înainte de 1914, constatăm că 40% au fost făcute între 1888 şi 1896. Putem vorbi de o adevărată îmbulzeală a capitalurilor străine în aceşti ani, care corespunde unei perioade de construcţie accelerată a căilor ferate în Imperiu.

Într-adevăr, construirea căilor ferate a fost domeniul de predilecţie al investiţiilor străine, mergând până la a reprezenta două treimi din capitalurile plasate în Imperiul otoman înainte de primul război mondial. Investitorii străini sunt atraşi de garanţia pe kilometru dată de guvernul otoman, care le asigură un randament minim. Astfel că liniile deja începute înainte de 1876 în vestul Anatoliei sunt prelungite. În 1888, un grup german obţine concesiunea Căilor ferate din Anatolia. Lucrările înaintează în ritm rapid şi, din 1892, calea ferată ajunge la Ankara; câţiva ani mai târziu, linia este completată cu o ramificaţie către Konya via Eskişehir. Şi în provinciile arabe, înaintarea căii ferate este foarte rapidă. În total, în 1878 existau 1 800 kilometri de cale ferată, iar în 1908 vor fi 5 800. În afara căilor ferate, capitalul străin se orientează către amenajarea porturilor şi a cheiurilor, precum şi către construirea de faruri.

De fapt, dacă examinăm repartiţia pe sectoare a acestor investiţii străine, constatăm că acestea acordă o preferinţă netă infrastructurii transporturilor sau sectorului legat de comerţ. Totalul sumelor investite în căile ferate, porturi, cheiuri reprezintă 73% din investiţii. Dacă adăugăm la acestea companiile de asigurări şi băncile, ajungem la 81%. Altfel spus, mai puţin de 10% sunt investiţii în sectorul productiv, industrie sau mine. Este deci clar că aceste investiţii străine nu contribuie deloc la dezvoltarea industrială a Imperiului otoman, ci dimpotrivă, facilitând exporturile de produse agricole, acestea îi agravează situaţia de furnizor de materii prime şi de piaţă pentru produsele manufacturate europene.

Dacă analizăm repartiţia investiţiilor pe ţară, faptul remarcabil, perceptibil din ultimii ani ai secolului, este slăbirea poziţiei Marii Britanii. În 1888, 56,2% din capitalurile străine erau britanice; în 1914, această proporţie a căzut la 15,3%. În acelaşi timp, partea de investiţii franceze a trecut de la 31,7% la 50,4% şi cea a investiţiilor germane, de la 1,1 la 27,5%. Dacă adăugăm şi faptul că se observă un net recul al Londrei printre statele creditoare ale Imperiului otoman, este greu să nu tragem concluzia unei anumite dezinteresări a capitalismului englez faţă de Imperiul otoman, paralel cu răcirea relaţiilor diplomatice anglo-otomane după 1878.

Pe lângă influenţa financiară şi economică a Occidentului, putem vorbi de o influenţă culturală. Nu este un fapt nou, căci, urcând departe în istoria Imperiului otoman, observăm urmele unei influenţe culturale a Europei. Însă, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, fenomenul ia o amploare fără precedent. Şi domeniul cultural face obiectul unor aprige rivalităţi între statele care îşi dispută protejarea minorităţilor nemusulmane din imperiu şi care încearcă să aibă propriile lor şcoli, propriile opere de binefacere, propriile ziare etc. Istoria misiunilor protestante americane este un exemplu bun al acestei expansiuni culturale occidentale pe pământ otoman.

Către 1830, sub egida American Board of Commissionneers for Foreign Missions, misiunile protestante americane şi-au început opera filantropică şi şcolară în Imperiul otoman, însă acţiunea lor s-a dezvoltat mai cu seamă după 1870. Existau la vremea

aceea 205 şcoli americane cu un total de 5 500 de elevi. În 1885, cifrele erau de 390, respectiv, 13 800, iar în 1913, numărul elevilor era de 23 500, repartizaţi în 430 de şcoli. Majoritatea acestor instituţii fuseseră înfiinţate în provincii şi mai ales în estul Anatoliei. Armenii constituiau, într-adevăr, grosul efectivelor şcolare din misiunile americane. În ajunul primului război mondial, 4 385 de elevi armeni frecventau şcolile medii şi superioare americane, faţă de 399 de greci şi numai 122 turci. În 1908, Robert College, cea mai cunoscută instituţie americană din Istanbul, nu număra în rândurile sale mai mult de 5% turci. Deschise cel mai adesea fără autorizaţie, aceste şcoli practicau un învăţământ de tip american, fără nici o legătură cu sistemul şcolar otoman.

Însă, oricare ar fi fost răspândirea şcolilor americane, Franţa este cea care îşi afirmă cel mai puternic prezenţa culturală în imperiu la pragul dintre secole. Limba franceză este preponderentă în diplomaţie (arhivele Ministerului Afacerilor Externe otoman sunt redactate în mare parte în franceză), în afaceri (franceza este limba folosită la Datoria publică, la Banca otomană, la Regie) şi în viaţa culturală. Există mai multe mari jurnale publicate în franceză, precum *Stamboul*. Franceza este limba străină de departe cea mai studiată în şcolile otomane. La Pera, printre levantini şi străini, dar şi printre otomanii cei mai deschişi către exterior, franceza a înlocuit italiana. Aproape 90 000 de elevi frecventează şcolile franceze înfiinţate în imperiu în 1914. Şi în acest caz este vorba de un învăţământ care priveşte mai mult copiii minorităţilor nemusulmane, adică mai ales arabii creştini din Siria şi Liban. În 1914, doar 8,7% din elevii şcolarizaţi în instituţiile franceze erau musulmani.

Care au fost reacţiile statului otoman în faţa acestei influenţe multiforme a Occidentului? Se consideră câteo dată că există la 'Abdül-Hamîd o contradicţie între dorinţa lui de a apăra cu orice preţ integritatea imperiului şi faptul de a face loc intereselor europene. În realitate, în lipsa capacităţii de a se opune frontal expansionismului european, sultanul se gândea că puterile europene, având mari interese în imperiu, se simţeau legate de supravieţuirea acestuia. Totul era să menţii un echilibru între acestea. Nu se poate spune că istoria nu i-a dat dreptate lui 'Abdül-Hamîd : vom vedea, de pildă, Franţa, prea implicată financiar în imperiu, sustrăgându-se în faţa planurilor de intervenţie în problema armeană în 1895-1896. Pe de altă parte, trebuie să nu uităm că teoriile imperialismului, apărute la începutul secolului XX, nu au fost cunoscute la Istanbul decât abia către 1910-1911. În epoca lui 'Abdül-Hamîd , nu se considera că un aflux de capitaluri străine putea reprezenta o ameninţare pentru statul otoman. Semnificativ în această privinţă este planul de lucrări publice supus atenţiei sultanului, în 1880, de către Hasan Fehmî Paşa: ministrul lucrărilor publice estimează că, pentru construirea căilor ferate, nu există nici un inconvenient în acordarea de privilegii societăţilor străine.

În acelaşi timp însă, conducătorii otomani încercau să limiteze inegalităţile cele mai stridente ce existau în raporturile dintre statul otoman şi marile puteri. Deja la congresul de la Paris din 1856, 'Alî Paşa se străduise în van să obţină suprimarea Capitulaţiilor. De mai multe ori, 'Abdül-Hamîd va încerca să le limiteze ponderea. Astfel, în 1900 el a hotărât să mărească cu 3% taxele de vamă puse pe importurile

din imperiu însă, în fața protestelor cancelariilor, a fost nevoit să renunțe. Abia în 1907 a putut obține această mărire, cu prețul concesiilor față de Marea Britanie și Rusia. Și în domeniul justiției, legile din 1879 cu privire la organizarea tribunalelor mixte căutau să limiteze privilegiile judiciare de care se bucurau străinii, însă misiunile străine au refuzat recunoașterea lor, iar extrateritorialitatea a fost menținută.

Un exemplu semnificativ al acestor eforturi întreprinse în epoca lui 'Abdül-Hamîd pentru a recuceri, în anumite sectoare, independența pierdută este furnizat de chestiunea poștelor străine din imperiu. Din secolul al XVIII-lea, existau birouri de poștă străine care, sub pretextul organizării defectuoase a curierului statului otoman, scăpau oricărui control. În 1865, 'Alî Pașa propusese în zadar suprimarea lor. 'Abdül-Hamîd face noi tentative în 1881 și 1884. Guvernul otoman afirmă că aceste poște străine au devenit inutile o dată cu reforma sistemului poștal otoman și că, pe de altă parte, existența lor este contrară Convenției de la Berna cu privire la Uniunea poștală, al cărei membru era și statul otoman. Însă Puterile se fac că nu aud. O dată cu apariția opoziției Junilor turci din exil, birourile străine de poștă, mai ales biroul francez din Galata, servesc la răspândirea clandestină a broșurilor și a ziarelor interzise. Neliniștit, sultanul încearcă încă o dată să acționeze. În 1901, el pune să fie luați din gara Sirkeci sacii poștali destinați birourilor străine, însă este nevoit să renunțe repede în fața protestelor ambasadelor. Mai mult, în aprilie 1908, Italia va face chiar o demonstrație navală în apele turcești pentru a obține deschiderea unor noi birouri poștale, iar sultanul va trebui să cedeze o dată în plus. În total, vor exista până la cincizeci și șapte de poște străine în imperiu.

Astfel, toate încercările conducătorilor otomani de a suprima sau a înlătura Capitulațiile se loveau de voința de nezdruncinat a Puterilor de a-și menține privilegiile în imperiu. Sistemul era atât de bine intrat în obiceiuri încât, în 1907, un proiect de schimb de ambasadori între Japonia și statul otoman a eșuat, Japonia pretinzând să-i fie recunoscute privilegiile capitulare!

Imperiul otoman este deci, la pragul dintre secole, în bună măsură o semicolonie. Ceea ce îl împiedică să aibă o soartă mai rea se datorează, în primul rând, faptului că ambițiile Puterilor se bat cap în cap, dar și faptului că se mențin în stat o autoritate centrală puternică și recunoscută ca legitimă și o birocrație care, în ansamblu, este animată de un spirit de rezistență față de ambițiile europene. În ciuda tuturor slăbiciunilor sale, structura politică a imperiului și-a putut păstra autonomia. Așa cum o recunoștea ambasadorul englez pe lângă Poartă, lord Dufferin: „Adevărul este că nici un ambasador nu va reuși să fie mai mare decât sultanul[1]". Însă, dacă influența Occidentului nu se va transforma într-o sechestrare politică, ea nu va rămâne fără efect asupra evoluției societății otomane.

[1] Citat în FEROZE ABDULLAH KHAN YASAMEE, *The Ottoman Empire and the European Great Powers, 1884-1887*, teză dactilografiată, Londra, 1984.

Societatea otomană la pragul dintre secole

Numărul şi mişcarea oamenilor

În ultimul sfert al secolului al XIX-lea, datele asupra populaţiei Imperiului otoman încep să se înmulţească. Într-adevăr, statul otoman întreprinde, pentru prima dată în epoca lui 'Abdül-Hamîd, recensăminte de populaţie de tip modern. De la fondarea Imperiului, otomanii ţineau, din motive fiscale şi militare, registre ale populaţiei, însă aceste registre, întocmite într-un mod neregulat, priveau numai un sangeac sau o provincie. Un prim recensământ general avusese loc la câţiva ani după suprimarea ienicerilor, în 1831; el dădea ca rezultat 3,6 milioane de oameni. După tulburările din anii 1875-1878, conducătorii otomani au simţit nevoia să lămurească situaţia demografică pentru a reorganiza armata şi finanţele (pentru a cunoaşte mai ales numărul nemusulmanilor plătitori ai taxei de scutire de serviciul militar, *bedel*) şi pentru a încerca să rezolve problema refugiaţilor. În general, politica de centralizare dusă după 1878 va fi însoţită de un efort în direcţia unei mai bune cunoaşteri statistice a Imperiului; în 1891 a fost creat pe lângă Sublima Poartă un Consiliu al statisticii care lua drept model instituţiile cele mai moderne din acest domeniu.

Un prim recensământ general al populaţiei (cuprinzând femeile) a fost întreprins în 1881, însă a fost încheiat abia în 1893: populaţia totală a imperiului era estimată la 17,4 milioane, cifră care trebuie dusă până la 19-20 milioane din cauza anumitor lacune. Un al doilea recensământ a fost realizat în 1905-1906, pentru a îndrepta erorile primului şi pentru a evalua mai precis populaţiile din Macedonia. Rezultatul a fost de 20,8 milioane de locuitori. Acestor statistici ale conducerii centrale este bine să le adăugăm recensămintele din provincii, publicate regulat în anuarele oficiale ale statului *(sâlnâme)*, şi recensămintele întreprinse de diferitele comunităţi religioase (patriarhia greacă, patriarhia armeană), fără a uita multiplele estimări globale sau locale ale călătorilor, experţilor şi diplomaţilor occidentali.

Brusca abundenţă a acestor materiale demografice ne-ar putea face să credem că avem o perspectivă clară asupra situaţiei demografice din Imperiul otoman la pragul dintre secole. În realitate, suntem departe de aceasta. Într-adevăr, prejudecăţile şi pasiunile naţionaliste, dorinţa cutărei sau cutărei comunităţi de a da greutate drepturilor sale asupra unei părţi din teritoriul otoman au dat loc unor nenumărate deformări şi falsificări. De la Congresul de la Berlin se va declanşa un adevărat „război al statisticilor", care va dura până după primul război mondial. Evident, discordanţele cele mai grave se înregistrează mai cu seamă atunci când este vorba de repartizarea etnică sau confesională a populaţiei. Exemplul populaţiei armene din Imperiul otoman constituie o bună ilustrare în acest sens. Cifrele furnizate de patriarhia armeană dau o populaţie de 2 660 000 de armeni în 1882 şi de 2 100 000 în 1912. Pentru date apropiate, recensămintele oficiale ale statului otoman oferă rezultate foarte diferite: 1 080 000 pentru recensământul din 1881-1893 şi 1 170 000 în 1914. După cum vedem, cifrele sunt în total dezacord nu numai în ceea ce priveşte ordinul de mărime, dar şi în legătură cu sensul evoluţiei demografice.

În momentul de față, tendința multor istorici este de a se sprijini mai mult pe cifrele furnizate de recensămintele otomane, chiar dacă le aduc retușuri serioase, și aceasta din două motive: aceste statistici otomane erau documente de uz intern care, nefiind destinate publicării, scăpau în mai mare măsură efectelor deformatoare ale propagandei, iar pe de altă parte, statul otoman, deținător al autorității publice, era singurul în măsură să-și numere oamenii[1]. În orice caz, trebuie luat în considerare și faptul că proasta administrație, mai ales în anumite regiuni retrase ale imperiului, făcea probabil dificile operațiunile recensământului.

Însă în afara chestiunilor de repartiție etnică și confesională a populației, trebuie să admitem că nu avem foarte multe date despre demografia otomană. Cu aproximativ douăzeci de milioane de locuitori pe 3,4 milioane km^2, densitatea este mică, de circa 6 locuitori pe km^2. Suntem foarte departe de densitățile la care s-a ajuns în țările industrializate din Europa. Datele de care dispunem pentru Anatolia în 1897 arată o natalitate de 37,5‰ și o mortalitate de 21,2‰. Aceasta rămâne deci încă mare; chiar dacă epidemiile de ciumă au dispărut, iar holera este mai puțin frecventă, starea sanitară a populației lasă încă mult de dorit. Dacă facem comparație cu un imperiu vecin, Imperiul rus, care numără la sfârșitul secolului 65 milioane de locuitori, cu o rată a natalității foarte mare (50‰) și o mare rată a sporului natural, ne dăm seama că Turcia este departe de a avea un real dinamism demografic.

Dacă sporul natural al populației otomane, atât cât suntem în măsură să judecăm, pare relativ scăzut, creșterea populației se datorează în bună măsură fenomenului de imigrare. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea, statul otoman primește populații musulmane ce fug din calea expansiunii rusești înspre Marea Neagră, Caucaz și Asia Centrală. Imigrarea era considerată ca un aport pozitiv de către un stat care vedea în împuținarea populației un handicap militar și economic și care dispunea de numeroase terenuri vacante. Aceasta a fost deosebit de intensă în timpul Războiului Crimeii și al cuceririlor rusești din Caucaz.

Criza balcanică din 1875-1876 și războiul ruso-turc au provocat un nou exod al musulmanilor către Turcia. În Balcani, imigranții au venit aproape de pretutindeni, din România, din Muntenegru, din Serbia, din Bulgaria, din Thesalia. Valul a fost considerabil mai ales între 1876 și 1879, pentru a se încetini mai târziu, fără a înceta complet nicio dată. În total, afluxul de musulmani din Balcani în Anatolia după 1876 este estimat la aproximativ 1,5 milioane. La această cifră trebuie să adăugăm miile de musulmani originari din provinciile Kars și Ardahan, anexate de ruși, și pe cei care au continuat să vină din Caucaz: ar fi vorba de încă aproape 500 000 de cerchezi așezați în Imperiul otoman între 1881 și 1914. Către sfârșitul secolului, mici grupări de tătari din Crimeea, tătari din Kazan și de azeri s-au refugiat în Turcia pentru a scăpa de politica de represiune dusă de Alexandru al III-lea. De asemenea, după acordarea autonomiei Cretei în 1897, zeci de mii de musulmani au părăsit insula pentru a veni să se așeze pe malul vestic al Anatoliei.

[1] Lucrările cele mai recente asupra demografiei otomane sunt: JUSTIN MCCARTHY, *Muslims and Minorities, The Population of the Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, 1983, și KEMAL H. KARPAT, *Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985.

Confruntat cu amploarea acestei mişcări de imigrare, guvernul otoman a creat în 1878 o Comisie a refugiaţilor *(Muhâcirîn Komisyonu)*, care se ocupa cu facilitarea transportului imigranţilor şi cu organizarea aşezării lor. Ei au fost instalaţi, în funcţie de terenurile disponibile, de-a lungul noilor căi ferate. La est, în apropiere de noua frontieră cu Rusia, guvernul s-a străduit să fixeze musulmanii originari din Caucaz sau din provinciile anexate pentru a mări în această zonă sensibilă elementul musulman al populaţiei.

Consecinţele acestui aflux de imigraţi în Imperiul otoman au fost multiple. Mai întâi, în ce priveşte componenţa populaţiei, proporţia musulmanilor, deja sporită într-un mod aşa-zicând mecanic prin dispoziţiile teritoriale ale tratatului de la Berlin, a fost şi mai mult întărită. Într-adevăr, faţă de acest aport de două-trei milioane de musulmani originari din Balcani sau din Rusia, au existat aproximativ 300 000 de emigranţi care au părăsit Imperiul otoman între 1878 şi 1914, în principal creştini (armeni, greci, arabi), pentru a se refugia în Rusia (în cazul armenilor) sau pentru a-şi încerca norocul în Statele Unite. Astfel, mişcările migratorii au contribuit oarecum la islamizarea Imperiului otoman; un motiv în plus pentru ca 'Abdül-Hamîd să le facă o bună primire refugiaţilor.

Sosirea refugiaţilor *(muhâcir)* a adus schimbări importante în geografia umană şi în economia Anatoliei. Anumite provincii au profitat în mod deosebit de aportul lor, precum provincia Brusei care, din cauza densităţii mici şi a bogăţiilor naturale, a atras un mare număr, astfel că vedem populaţia sa dublându-se între 1876 şi 1906. Aşezaţi mai întâi la ţară, *muhâcir*-ii vor mări în curând exodul rural. După 1878, ei au primit dreptul de a se instala în zonele urbane şi încep de acum să apară în jurul anumitor oraşe anatoliene cartiere de *muhâcir*-i, diferite ca plan şi tip de habitat. Acesta este cazul, de pildă, al cartierului bosniac din Ankara sau al mai multor cartiere din Çorum, construite între 1881 şi 1892. Un oraş ca Eskişehir îşi datorează o bună parte din dinamism prezenţei numeroşilor refugiaţi cerkezi. La rândul lor, imigranţii din Balcani aduceau cu ei o ştiinţă şi câteo dată chiar capitaluri care le-au permis să pornească o afacere. În clasa de mijloc musulmană care începe să se formeze către sfârşitul secolului al XIX-lea întâlnim numeroşi *muhâcir*-i. În aceeaşi măsură, contribuţia lor a fost importantă pe plan intelectual; anumiţi musulmani refugiaţi din Rusia la Istanbul aduc cu ei, pe lângă o formaţie de calitate, primită în gimnaziile sau în universităţile ruseşti, o sumă de idei noi, cum ar fi populismul sau socialismul. În orice caz, dacă aceşti imigranţi erau cu toţii de religie musulmană, ei au introdus în imperiu o mare diversitate etnică şi lingvistică. Din Balcani veniseră nu numai turci, ci şi bosniaci, tătari, nogai. Musulmanii veniţi din Creta vorbeau greceşte etc. Asimilarea acestor elemente a fost lentă. Este una dintre problemele pe care imperiul le va lăsa moştenire republicii.

Imigraţia evreiască

Faţă de populaţia totală a imperiului, imigraţia evreiască priveşte o minoritate foarte mică, însă consecinţele sale politice au fost considerabile. Până către 1880, populaţia evreiască stabilită în Palestina era restrânsă: ea cuprindea aproximativ

24 000 de persoane, provenite dintr-un curent migrator destul de neregulat. Lucrurile se schimbă la începutul anilor 1880, când evreii din Europa centrală şi orientală încep să fie atinşi de măsuri restrictive şi să devină victime ale pogromurilor. Ei iau calea exodului cu miile, cel mai adesea în direcţia Europei occidentale şi a Statelor Unite, însă o mică parte încearcă să ajungă în Ţara sfântă prin Marea Neagră şi Istanbul. În 1882, a fost înfiinţată în Palestina prima colonie agricolă de către organizaţia naţionalistă evreiască Iubitorii Sionului. Ea va fi urmată de multe altele.

Chestiunea a luat o întorsătură mai politică atunci când Theodor Herzl a lansat, către sfârşitul secolului, mişcarea sionistă, mai întâi publicând în 1896 *L'État juif*, apoi reunind în anul următor la Basel primul congres sionist care avea în vedere crearea unei vetre naţionale pentru evrei în Palestina. Pentru a-şi putea realiza planurile pe pământ otoman, Herzl trebuia să obţină acordul sultanului. În ciuda propunerilor sale de a ajuta finanţele Imperiului în schimbul stabilirii unui cămin evreiesc, Herzl nu a obţinut de la sultan decât vorbe frumoase.

Într-adevăr, de mai mulţi ani, conducătorii otomani aveau cunoştinţă de pericolul pe care îl reprezenta pentru statul otoman mişcarea sionistă. O imigraţie masivă a evreilor în Palestina risca să deschidă o nouă poartă influenţei şi ingerinţei puterilor europene care ar fi găsit aici încă o ocazie de a-şi aduce sprijinul şi protecţia unei minorităţi nemusulmane. S-ar fi creat astfel o nouă problemă naţională insolubilă pentru statul otoman. În plus, nu părea deloc posibil, în momentul în care 'Abdül-Hamîd îşi desfăşura marea sa politică arabă, să „dea Ierusalimul evreilor". Chiar dacă nu se poate vorbi în această epocă de o opoziţie locală serioasă faţă de sionism, negustorii şi notabilii arabi din Palestina împărtăşiseră Porţii temerile lor faţă de instalarea imigranţilor evrei.

Din noiembrie 1881, s-au luat primele măsuri restrictive în legătură cu intrarea şi stabilirea evreilor în Imperiul otoman. Aceştia aveau dreptul de a se instala oriunde în imperiu, mai puţin în Palestina, cu condiţia de a se supune legilor statului şi de a deveni supuşi otomani. Pe de altă parte, vânzarea de terenuri către evreii deja stabiliţi în Palestina era interzisă. În aceste condiţii, Herzl nu avea nici o şansă de a obţine de la sultan posibilitatea de a-şi realiza proiectele în Palestina.

În fapt, această politică de restricţii a dat greş în bună parte. În 1908, existau 80000 de evrei ce locuiau în Palestina, ceea ce înseamnă că în treizeci de ani proporţia elementului evreiesc a trecut de la 5% la 10% din populaţia totală a Palestinei. Evreii se stabiliseră dincolo de Oraşele sfinte, până la Jaffa şi Haifa, şi fondaseră douăzeci şi şase de colonii agricole, cu 10 000 de locuitori. Statul otoman nu reuşise deci să oprească imigraţia evreiască. Era un eşec pentru conducerea otomană, datorat fără îndoială slăbiciunilor administraţiei otomane locale, dar mai ales politicii Puterilor, în special a Germaniei şi a Rusiei, care încurajau mişcarea sionistă. Puterile au adus drept argument faptul că măsurile care restrângeau imigraţia şi cumpărarea de terenuri erau contrare Capitulaţiilor. Ele au obţinut pentru evrei, din partea sultanului, autorizarea de a emigra în Palestina cu titlu individual. Mulţi dintre ei obţinuseră de altfel statutul de „protejat" pe lângă consulatele europene.

Schimbările din sate și din orașe

La sfârșitul secolului al XIX-lea, Imperiul otoman rămâne un stat esențialmente agricol. Locul pe care îl ocupă viața satelor și activitățile agricole reiese dintr-un anumit număr de trăsături. Astfel, populația agricolă reprezintă între 75% și 85% din populația totală a imperiului. Structura exporturilor relevă și ea partea preponderentă a economiei rurale: în 1914, între 80% și 85% din exporturile unei regiuni ca Anatolia privesc produsele pământului. În aceeași epocă, dacă este să dăm crezare unei estimări, agricultura contribuie cu 56% din venitul național al imperiului, față de industrie, cu 17%. Un ultim indiciu, partea de impozite plătite de lumea rurală. Socotind beneficiul dijmei, principal impozit agricol reprezentând o sumă ce varia între 10% și 13% din producție, și cel al *agnam*-ului, taxă pe cap de vită, ajungem la o cifră de aproximativ 40% din impozitele totale, iar dacă adăugăm impozitele personale vărsate de populația rurală, obținem o cifră mai mare de jumătate din produsul fiscalității otomane.

Ponderea impozitelor constituie cu siguranță unul dintre principalele handicapuri care apasă asupra lumii rurale otomane, însă nu este singurul. Am mai putea enumera, de asemenea, caracterul primitiv al utilajului agricol, lipsa de capital care îl lasă pe țăran la cheremul cămătarului, dezinteresul cronic al autorităților publice și, poate mai presus de orice, înrolarea țăranilor în armată, mai ales a țăranilor turci din Anatolia, care dau grosul efectivelor militare. De unde un puternic deficit al populației masculine în sate, caracteristic Anatoliei de la sfârșit de secol al XIX-lea.

În ciuda tuturor acestor handicapuri, agricultura otomană manifestă progrese incontestabile. Ceea ce caracterizează perioada hamidiană din acest punct de vedere este propagarea agriculturii comercializabile. Astfel, în Anatolia, zonele de producție agricolă în vederea comercializării erau până acum limitate la vest (provincia Brusa și Aydın). De acum înainte, cererea europeană înaintează mai mult, către noi regiuni de coastă, ca cele din Samsun și Adana, dar și către interiorul platoului anatolian, către Konya și Ankara. Această penetrare este evident facilitată de îmbunătățirea comunicațiilor: instalații portuare, căi ferate ce leagă porturile de ținutul din interior, dezvoltarea drumurilor dintre piețele tradiționale și căile ferate.

Alte elemente sunt în favoarea progresului agriculturii. Astfel, având în răspundere anumite venituri agricole ale imperiului, precum dijma pe mătase brută, Administrația Datoriei Publice veghează îndeaproape la ameliorarea acestei producții. Am putea spune același lucru despre rolul Regiei în ce privește tutunul. Însă în ansamblu, în afara impactului cu cererea europeană, incitarea la progres agricol a venit mai cu seamă din partea statului, iar aici este vorba de un fapt relativ nou ce merită să fie subliniat.

Acest rol pozitiv al statului a îmbrăcat mai multe aspecte: formarea de specialiști și experți agricoli, fie trimițându-i să-și continue studiile în străinătate, fie creând pe plan local școli de agricultură în care se preda teoria și practica agriculturii. Școala cea mai cunoscută a fost cea de la Halkalı din Istanbul, însă altele au fost fondate la Brusa și la Salonic. Au fost create și ferme model pentru a introduce pe scară largă folosirea îngrășămintelor și utilizarea semințelor și pentru a încuraja țăranii să treacă

la cultivarea produselor agricole celor mai cerute. Un Minister al Minelor, Porturilor şi Agriculturii a apărut la sfârşitul secolului. Printre instituţiile chemate să joace un rol de durată în avântul agriculturii, trebuie să menţionăm Banca agricolă *(Ziraat Bankası)*, fondată în 1888 pentru a rezolva întrucâtva lipsa de capital în lumea ţărănească şi de a-i submina pe intermediari şi pe cămătari. În fapt, ea va oferi credite mai ales ţăranilor celor mai înstăriţi, accentuând astfel inegalităţile sociale de la sate şi favorizând agricultura comercializabilă.

Cerealele constituie în continuare cultura dominantă a Imperiului otoman la sfârşitul secolului. În Anatolia, acestea ocupă între 75% şi 90% din suprafaţa cultivată, în funcţie de variaţiile de climă de la un an la altul, şi marchează progrese importante o dată cu construirea căilor ferate, datorită cărora Istanbulul începe să fie aprovizionat cu grâu anatolian, în ciuda concurenţei aspre cu grâul rusesc şi cu cel american, produse în condiţii de mecanizare mult superioare. Însă mai ales culturile de export sunt cele care progresează, mai cu seamă după 1900, atunci când schimbarea conjuncturii şi mărirea preţurilor joacă un rol stimulator asupra producătorilor otomani. Cazul bumbacului ilustrează bine influenţa cererii externe asupra variaţiei producţiei locale. Orientate către cultura bumbacului în epoca războiului de secesiune, anumite regiuni ale imperiului sunt nevoite să încetinească ritmul după război şi să împuţineze răsadurile. Însă după 1900, cererea mondială devine din nou atât de mare încât producătorii sunt tentaţi să se lanseze încă o dată în cultura bumbacului. Astfel, în regiunea Adana, producţia se triplează în zece ani, iar în Siria, aceasta se dublează în acelaşi interval de timp. Printre celelalte culturi de export care progresează rapid, trebuie menţionate stafidele care, în ciuda bolii viţei-de-vie şi a protecţionismului francez, se găsesc la începutul secolului pe primul loc în exporturile regiunii Izmir. Aceeaşi creştere se înregistrează pentru smochine (al căror export s-a mărit de patru ori între 1860 şi 1914) şi tutun (a cărui producţie se dublează sau se triplează între 1880 şi război).

Evoluţia agriculturii este însoţită de transformări sociale în lumea rurală, al căror sens apare cu claritate în epoca lui 'Abdül-Hamîd. În ansamblu, ceea ce domină pe scară largă satele otomane este regimul micii exploatări familiale, cel mai adesea mai mică de 5 hectare. Pământul aparţine, în principiu, statului, însă în practică – şi acest lucru este confirmat de Codul funciar din 1858 – ţăranul este liber să utilizeze sau să vândă după voia sa pământul pe care îl lucrează. Cu toate acestea, tendinţa care se conturează de la *Tanzîmât*-e este formarea, oricum limitată, de mari exploatări de tip modern, ceea ce duce la apariţia proletariatului rural. Această tendinţă este puternică mai ales în regiunile agricole cele mai orientate către pieţele externe, precum zona Izmirului, câmpia Ciliciei. Ea este accentuată de mulţimea terenurilor disponibile şi de politica statului, care favorizează din motive fiscale şi economice agricultura comercializabilă, chiar dacă este încă neîncrezător în marii proprietari funciari. De altfel, în lipsa unei tribune parlamentare, aceştia nu vor avea nici o importanţă politică înainte de venirea la putere a Junilor turci.

Dezvoltarea marilor exploatări poate fi observată mai ales în Cilicia şi în regiunea Izmir. În jurul Adanei, marile proprietăţi au început să apară către sfârşitul secolului,

favorizate de numărul terenurilor disponibile, de uşurinţa comunicaţiilor şi de orientarea regiunii către cultura bumbacului. Raritatea mâinii de lucru putea constitui un handicap, însă aceasta s-a rezolvat apelând la *muhâcir*-i sau la muncitori agricoli sezonieri, şi mai ales dezvoltând mecanizarea. Înainte de războiul din 1914, regiunea din Imperiul otoman care utilizează cel mai mult maşinile agricole este Cilicia.

În regiunea Izmir, formarea marii proprietăţi a fost cel mai adesea realizată de străini, îndeosebi de englezi. Profitând de legea din 1867, ce îi autoriza pe străini să dobândească bunuri funciare în imperiu, anumiţi comercianţi englezi din Izmir au constituit în apropiere mari exploatări de tip capitalist, utilizând muncitori agricoli salariaţi şi maşini agricole. Adesea, era vorba de fermieri-comercianţi, care aveau la Izmir case de comerţ cu legături la Londra, Liverpool, Marsilia, Hamburg etc. Se pare însă că marile proprietăţi engleze au avut tendinţa de a regresa către sfârşitul secolului. Au existat mai multe motive: raritatea mâinii de lucru, nemulţumirea ţăranilor, care izbucnea în răzmeriţe sporadice, banditismul care făcea mari ravagii în regiune şi care, combătut cu moliciune de autorităţi, sfârşea prin a avea un efect descurajator asupra întreprinderilor agricole străine. Astfel, faimosul bandit Çakıcı a bătut satele vreme de zece ani, creând o stare de nesiguranţă aproape permanentă pe drumurile şi căile ferate care porneau de la Izmir. La începutul secolului, culturile de export din regiune trecuseră, de cele mai multe ori, în mâinile burgheziei greceşti şi armene.

Este vorba aici de un fenomen care se regăseşte şi în alte părţi. De pildă, în regiunea Adanei, marii proprietari funciari sunt în majoritate greci şi armeni; grecii predomină în cultura bumbacului. Fenomenul este încă mai net în Liban, unde maroniţii domină complet producţia de fructe şi cultura dudului. Ar fi astfel tentant să opunem, schematic, cultura de cereale din Anatolia centrală, aflată mai ales în mâinile musulma-nilor, şi culturile de export de la periferie şi din regiunile de coastă, practicate mai mult de minoritari.

La pragul dintre secole, şi oraşele manifestă o diferenţiere socială crescândă. Unele cunosc o creştere spectaculoasă în cursul secolului al XIX-lea. Acestea sunt oraşele portuare, precum Istanbul, Salonic, Izmir, care au cunoscut dezvoltarea cea mai rapidă. Beirutul trece într-un secol de la 6 000 la 140 000 de locuitori. În acelaşi timp, Istanbulul şi Izmirul îşi triplează populaţia, iar cea a Salonicului creşte de două ori. În schimb, cu câteva excepţii, ca Eskişehir, a cărui populaţie pare să se fi înzecit într-un secol, multe din oraşele medii din Anatolia interioară par să fi avut o demografie stagnantă pe toată durata secolului al XIX-lea. În lipsa unei industrializări semnificative, fenomenul de exod rural nu s-a produs.

Dacă nu a existat o industrializare decât în cele mai mari oraşe ale imperiului, în schimb, declinul meşteşugăritului a fost aproape general. La Ankara, atelierele de ţesut lână au dispărut aproape, iar oraşul exportă lână brută. Aceeaşi situaţie la Tokat în ceea ce priveşte fabricarea de veselă din cupru, care constituia o importantă sursă de venituri la începutul secolului al XIX-lea. La Brusa, numărul războaielor de ţesut mătasea trece de la o mie la 75. Şi pentru ţesăturile de bumbac, regresul a fost foarte rapid, însă se pare că s-a stabilizat către sfârşitul secolului; importurile de ţesături de bumbac europene, mai ales englezeşti, reprezintă acum 80% din consumul

intern, însă nu vor depăşi această cifră, căci la Salonic şi în Macedonia se vor instala câteva fabrici moderne, iar ţeserea bumbacului înregistrează o creştere chiar la sfârşitul secolului. În mod excepţională, anumite activităţi meşteşugăreşti se revigorează, cum ar fi fabricarea de covoare în vestul Anatoliei, însă este vorba de o excepţie legată de organizarea producţiei şi a comercializării prin câteva mari firme având legături cu cererea externă.

Unul dintre aspectele sociale noi pe care le oferă marile oraşe otomane în epoca hamidiană este apariţia proletariatului muncitoresc. Acest fenomen rămâne limitat la câteva mari oraşe din imperiu (Istanbul, Salonic, Izmir), iar amploarea acestuia rămâne încă redusă. În 1908, în momentul în care se declanşează marile greve din vară, populaţia muncitorească a Istanbulului este estimată la aproximativ 250 000 de lucrători (din care 70 000 femei), concentraţi în principal în fabricile de textile, în manufacturile de tutun şi în industriile alimentare. Condiţiile de muncă sunt foarte grele, ziua de muncă este lungă şi salariile, mizerabile. Nu există organizaţii muncitoreşti, ci cluburi filantropice care iau în sarcină soarta muncitorilor, asociaţii muncitoreşti, precum *Amele-i 'Osmânî Cemiyeti* (Asociaţia muncitorilor otomani), înfiinţată la Istanbul în 1894-1895, şi case de întrajutorare sau de pensii, care încep să se dezvolte în anii 1880 în domeniul minelor, al arsenalelor, căilor ferate şi al companiilor de navigaţie. Combativitatea acestei populaţii muncitoreşti – este greu de vorbit despre o „clasă muncitoare" în această perioadă – se manifestă prin greve; deşi acestea sunt interzise, vom număra circa cincizeci de opriri ale lucrului între 1872 şi 1908. Majoritatea acestor greve au ca origine întârzierile excesive în plata salariilor. Cele care au loc în întreprinderile străine sunt pedepsite mai sever: capitalul străin nu trebuie neliniştit. În aceste societăţi străine, apariţiei unei conştiinţe de clasă, încă embrionară, i se adaugă adesea rivalităţile etnice. În cazul Companiei căilor ferate din Anatolia, de exemplu, muncitorii turci îşi manifestă de mai multe ori ostilitatea faţă de muncitorii de specialitate sau faţă de contramaiştrii greci şi armeni.

Dacă această nouă populaţie muncitorească este încă prea limitată pentru a marca cu adevărat peisajul urban, nu acelaşi lucru se întâmplă cu alte două fenomene sociale al căror teatru este oraşul de la sfârşitul secolului al XIX-lea: creşterea birocraţiei şi dezvoltarea unei burghezii printre minorităţile nemusulmane ale imperiului. Extinderea aparatului de stat, dezvoltarea serviciilor municipale, înmulţirea şcolilor, crearea de societăţi precum Administraţia Datoriei Publice sau Regia tutunului, care folosesc un personal numeros, au sporit numărul de slujbaşi şi de funcţionari şi au dus la formarea unei clase de mijloc care îşi va manifesta în curând dorinţa de bunăstare şi libertăţi.

Paralel cu acest fenomen, expansiunea economică şi culturală a Europei în imperiu este însoţită de ascensiunea minorităţilor nemusulmane, mai ales greci şi armeni. Sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul de secol XX constituie pentru această burghezie nouă o veritabilă vârstă de aur. Deja, proporţia de nemusulmani este mai mare în oraşe. Într-adevăr, ei reprezintă o treime din populaţia urbană şi numai o cincime din populaţia totală a imperiului. Însă din rândul acestora se recrutează comercianţii, oamenii de afaceri, antreprenorii. La Izmir, vedem constituindu-se această

clasă socială în ultimul sfert al secolului al XIX-lea. În timp ce, pe vremuri, grecii și armenii se mulțumeau să servească drept intermediari și funcționari la firmele comerciale englezești, acum ei încep să-și înființeze propriile case de comerț și să se lanseze în import-export. Din 1893, numărăm 97 de case de comerț aparținând grecilor și armenilor din Izmir și 34 la Aydın. Această acaparare a activităților comerciale și economice nu privește numai regiunile de coastă: în același timp, la Ankara, grecii au acaparat comerțul cu lână angora, iar armenii dețin controlul asupra comerțului de tranzit. Reprezentând o treime din populația orașului, ei domină în toate activitățile comerciale.

Poziția grecilor și armenilor este de acum dominantă în comerțul exterior, dar și în activitățile bancare și industriale. Primul „recensământ" industrial din Imperiul otoman, realizat în 1913-1915, va confirma această tendință: 50% din capitalul investit în întreprinderile industriale supuse recensământului sunt în mâinile grecilor, 20% aparțin armenilor, 5% evreilor. Restul se împarte între străini (10%) și turci (15%). Altfel spus, în ajunul primului război mondial, trei sferturi din capitalul industrial se află sub controlul otomanilor nemusulmani.

Acest loc ocupat în activitățile economice se regăsește în domeniul cultural: pretutindeni, numărul de școli și de elevi este, proporțional cu cifra populației, mai mare la greci și armeni. Astfel, în provincia Izmirului, care numără 1,1 milioane de musulmani la 300 000 de creștini, numărul elevilor care frecventează școala secundară este 3 500, respectiv, de 7 300. Regăsim proporții asemănătoare la Ankara, Erzurum, Konya etc. Cât privește populația evreiască din imperiu, școlarizarea este și aici relativ mare, datorită școlilor fondate de Alianța israelită universală.

Peisajul urban al orașelor otomane la început de secol poartă în mod clar marca acestor evoluții sociale. Dezvoltarea birocrației și centralizarea hamidiană duc la construirea, în centrul orașului, a edificiilor publice „moderne": sedii de guvernorate *(hükümet konaghı)* sau municipalități, spitale, școli, cazărmi, gări. Primele construcții de acest tip își fac apariția la Ankara în 1882, la Afyon în 1896, la Çorum în 1900. Ceea ce frapează este uniformitatea arhitecturală a acestor construcții: de la Edirne la Beirut sau Damasc, triumfă același stil neoclasic. Revistele ilustrate ale epocii, precum *Malûmât*, sunt pline de fotografii ale acestor edificii, menite să fie dovada modernității și unității imperiului.

Modernizarea cadrului urban se traduce prin amenajarea și ameliorarea căilor de comunicație (pavarea străzilor, iluminat public, canale de scurgere). Sunt tăiate noi bulevarde, ca *Istasyon Caddesi* (Bulevardul Gării) la Ankara, care deschid orașul trăsurilor. De acum, este posibil să locuiești la periferia orașelor, unde își fac apariția cartiere rezidențiale. Habitatul urban poartă de asemenea marca acestor evoluții. Alături de casele otomane tradiționale își fac apariția case moderne cu mai multe etaje. Început în anii 1860 la Izmir sau la Afyon, procesul arată, către 1900, o diferențiere foarte netă în habitat. La Ankara, fenomenul demarează mai târziu, la sfârșitul secolului, iar orașul își păstrează încă o bună parte din omogenitate. În jurul marilor orașe apar zone de vilegiatură, unde burghezia grecească și armeană și înalții funcționari otomani se retrag pe timpul verii. Acesta este cazul unui oraș

precum Foça (Phoceea), unde grecii bogați din Izmir își construiesc case trainice din piatră la sfârșit de secol. La Istanbul, Bosforul și Insulele Prinților sunt acoperite de „reședințe secundare".

Istanbul și cultura otomană

S-a spus, printr-o butadă, că Imperiul otoman era împărțit în două regiuni: Istanbul și restul Imperiului. Este foarte adevărat – capitala este ea însăși o lume aparte prin situarea sa și prin întinderea geografică, prin bogăția istoriei sale și prin rolul său politic și cultural. În același timp, regăsim aici tendințele evoluției sociale observate în cazul orașelor otomane, însă mărite sau exagerate la dimensiunile orașului.

Istanbulul a cunoscut o creștere demografică rapidă în cursul secolului al XIX-lea, trecând de la 391 000 de locuitori în 1844 la 850 000 în 1896, pentru a atinge un milion către 1900. Fără îndoială, o creștere datorată mai puțin sporului natural al populației, cât exodului rural și, mai mult încă, fenomenului de imigrație (creșterea este foarte rapidă după 1876). De asemenea, a jucat un rol și afluxul de străini. Aceștia sunt estimați la 130 000 în 1886, adică 15,3% din populație, cifră care pare foarte mare, însă trebuie să includem aici și numeroșii otomani nemusulmani care au obținut protecția ambasadelor și un pașaport străin. O statistică otomană realizată în 1886 pentru orașul Istanbul dă următoarea repartiție etnică și confesională: musulmani – 44%, greci – 17,5%, armeni – 17,1%, evrei – 5,1%. Către sfârșitul secolului, populația otomană a capitalei se împarte deci aproape egal între musulmani și nemusulmani.

Extinderea geografică a capitalei a căpătat un ritm foarte rapid în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Aceasta privește nu partea orașului din sudul Cornului de Aur, Stambul, care nu depășește zidurile bizantine, ci cartierele din nord, dincolo de Pera. Creșterea urbană se face pe două axe: la nord de piața Taksim, unde se construiesc cartierele rezidențiale Șișli, și de-a lungul Bosforului, în jurul cartierului Beșiktaș și în apropiere de palatele imperiale Dolmabahçe și Yıldız. De la țărm, țesătura urbană începe să urce colinele în direcția nord-vest, pentru a se uni cu noile cartiere.

Orașul se mărește, însă, în același timp, modernizarea comunicațiilor apropie diferitele cartiere. Ultima treime a secolului al XIX-lea este marcată de expansiunea navigației pe Bosfor (treizeci și șase de nave sunt în serviciu în 1909), de apariția tramvaielor cu cai, de punerea în funcțiune a unui nou pod peste Cornul de Aur în 1875, de crearea unei linii de metrou funiculare între Galata și Pera, fără a uita pătrunderea căilor ferate în oraș, cu sosirea Orient-Expres-ului în 1888 și construirea noii gări Sirkeci în anul următor. Toate aceste progrese permit un amestec de zi cu zi al populației, fără a duce totuși la uniformizare.

Dimpotrivă, impactul modernității tinde să mărească diferențele între cartierele Istanbulului, în principal de o parte și de alta a Cornului de Aur. Partea de nord (Galata și Pera) a profitat, în epoca *Tanzîmât*-elor, de îmbunătățirile aduse prin crearea unei municipalități-pilot (al VI-lea district), însuflețită mai ales de minoritari, și a luat, într-un fel, un avans față de restul orașului în ceea ce privește echipamentul

(iluminat cu gaz, aducţiunea apei, canale), urbanismul (deschiderea de parcuri şi crearea de noi aliniamente, facilitate de marele incendiu din Pera din 1870) şi construirea de noi clădiri, precum spitalele sau primăria. În faţa siluetelor tradiţionale ale moscheilor din Stambul, Beyoghlu oferă o alură mai modernă şi mai occidentală, cu clădirile sale noi, cu birourile sale, cu băncile, teatrele, hotelurile, magazinele sale. Oraşul vechi pare mai puţin dinamic. Fiecare nou incendiu determină plecări către nordul Cornului de Aur şi lasă în ţesătura urbană găurile cartierelor părăsite şi ale terenurilor virane.

Cu toate acestea, nu trebuie să credem că există, faţă în faţă, de o parte şi de alta a Cornului de Aur, un oraş european şi creştin şi unul turcesc şi musulman. Istanbulul, s-a reamintit de curând, nu este un oraş colonial, ci produsul unei evoluţii complexe[1]. În cartierele din nord (Galata, Pera, Topkhâne etc.), la sfârşitul secolului, elementul musulman reprezintă 21% din populaţie. Prezenţa sa se explică prin participarea la afaceri, ca şi prin atracţia palatelor imperiale, care concentrează o mare proporţie de musulmani între Beşiktaş şi Rumeli Hisarı. Dimpotrivă, în partea veche a oraşului, musulmanii reprezintă 55% din populaţie, fiind deci departe de a constitui o majoritate zdrobitoare. Este adevărat însă că tendinţa care se profilează la sfârşit de secol se caracterizează printr-o emigrare a grecilor, armenilor şi evreilor către cartierele moderne. De exemplu, grecii bogaţi din cartierul Fanar, unde se află Patriarhia, se instalează mai bucuros în locuinţele noi din nordul cartierului Beyoghlu sau din Insulele Prinţilor.

Diferenţierea operează deci de o parte şi de alta a Cornului de Aur mai ales pe planul „civilizaţiei". Străinii, mult mai puţin numeroşi la Stambul (1,5% din populaţie), se află în mediul lor la Beyoghlu, unde sunt pe primul loc. Sub domnia lui 'Abdül-Hamîd, elitele cosmopolite cunosc „la belle époque". Atotputernicia misiunilor diplomatice aşezate în inima oraşului le permite să-şi ducă viaţa în deplină siguranţă. Strada mare din Pera (*Istiklâl caddesi*), întotdeauna foarte animată, este artera unde magazinele de lux, braseriile, cafenelele, patiseriile la modă sunt înfloritoare. Este epoca teatrelor, a restaurantelor elegante, a cluburilor. Beyoghlu devine şi un loc important în turismul internaţional, aşa cum o dovedeşte construirea în această epocă a câtorva mari hoteluri, printre care faimosul Pera Palace. Pretutindeni se vorbeşte franceza. Occidentul este imitat în obiceiuri, în distracţii, în mode vestimentare.

Prin intermediul acestor cartiere din nordul Cornului de Aur, clasele de mijloc din Stambul intră în contact cu modernitatea, prin intermediul Perei se stabileşte cu civilizaţia occidentală o relaţie care este, în acelaşi timp, de fascinaţie şi de respingere. Fascinaţie pentru lux, confort, libertatea moravurilor, independenţa femeii, varietatea distracţiilor, mulţimea locurilor de petrecere. Însă în acelaşi timp, morala tradiţională, profund lovită de aceste comportamente ostentative, are tendinţa de a se încorda. Romanul turcesc, care îşi face apariţia în această epocă, traduce aceste sentimente contradictorii: în general, el îi are drept ţintă pe turcii superoccidentalizaţi, denunţându-le mofturile ridicole şi snobismul pe care îl afişează pentru tot ceea ce vine din Occident, cu riscul de a-şi trăda tradiţiile.

[1] Zeyneg Çelik, *The Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle şi Londra, 1986, p. 160.

În ciuda cenzurii, viața culturală a Istanbulului în preajma anilor 1900 rămâne intensă și, în ciuda tonalității mai islamice care domnește, este mai mult ca nicio dată impregnată de Occident. Orașe precum Salonic, Izmir, Beirut participă fiecare în felul său la elanul cultural, însă Istanbulul continuă să fie centrul cel mai activ pe planul cărții, al artelor și ideilor.

Presa și editarea de carte progresează remarcabil în epoca lui 'Abdül-Hamîd. Aceste progrese pot fi măsurate în numărul de teascuri de imprimerie – care trec de la 54 în 1883 la 99 în 1908 – sau în numărul cărților tipărite: în epoca lui Mahmûd al II-lea, se publicau în medie 11 lucrări pe an. Această medie ajunge la 43 sub 'Abdül-Mecîd, la 116 sub 'Abdül-'Azîz și la 285 sub 'Abdül-Hamîd. În ceea ce privește presa, dacă cotidienele sunt în număr redus, ele ating tiraje importante pentru perioada aceea, 15 000 pentru *Ikdam* (Efortul), 12 000 pentru *Sabah* (Dimineața). Chiar dacă contextul politic le privează de orice apreciere critică, ele contribuie la răspândirea între elitele otomane a obiceiului de a citi în fiecare zi un ziar. Pentru marele public, există acum reviste ilustrate, precum oficiosul *Malûmât*, care vrea să joace rolul lui *L'Illustration*.

Ceea ce caracterizează conținutul cărților și al ziarelor din această epocă este deschiderea mai largă către lumea occidentală. Tendința apărută în epoca *Tanzîmât*-elor este deci prelungită și poate chiar accentuată de fenomenul cenzurii. Scriitori, publiciști, jurnaliști, temându-se de subiectele de politică internă, dezvoltă mai bucuros teme depărtate de politică și de statul otoman, căutându-și cel mai adesea temele în Europa sau în America. În ceea ce privește editarea de carte, constatăm că proporția de cărți traduse crește sensibil. Până în 1875, proporția de lucrări traduse dintr-o limbă străină în otomană era de 6,4% în raport cu totalitatea cărților apărute de la introducerea tiparului. În epoca lui 'Abdül-Hamîd , această proporție trece la 23%. S-a schimbat și tipul de lucrări traduse. În vremea *Tanzîmât*-elor se traducea puțin, însă era vorba de mari capodopere ale literaturilor europene. După 1880, lucrările traduse, mai ales din franceză, sunt în mare măsură cărți ce se bucurau de o largă răspândire, romane de moravuri, aventuri, cărți de science-fiction. În presa ilustrată, imaginile Occidentului dezvăluie cititorilor otomani lumea revoluției industriale, a căilor ferate, a marilor lucrări. Astfel, în ciuda cenzurii sau poate, în parte, din cauza ei, modernitatea occidentală continuă să-și facă drum către spirite.

La modul general, cenzura apasă asupra vieții intelectuale și artistice din epoca hamidiană. Astfel, teatrul otoman, după ce a cunoscut o perioadă strălucită la începutul anilor 1870, sub impulsul unui armean, Güllü Agop, se află sub un control strict după 1884. Nu se mai joacă decât vodeviluri franțuzești. Însă statul nu are numai o acțiune negativă. 'Abdül-Hamîd pune să se construiască un teatru la Yıldız, unde atrage trupe și orchestre străine, și unde se reprezintă spectacole de operă italiene. Chiar dacă aceasta privește în primul rând Palatul, Istanbulul profită și el de venirea acestor artiști străini. Pe de altă parte, la Școala de Bele arte *(Sanâyi-i nefise mektebi)*, înființată în 1883 și condusă de un pictor și arheolog de renume, Osmân Hamdi, se fac cursuri de sculptură, arhitectură și pictură pentru studenți mai ales nemusulmani. Prezența minoritarilor și a străinilor în viața culturală este una dintre trăsăturile frapante ale

acestei epoci. Astfel, în teatru, majoritatea directorilor de trupă, a regizorilor şi actorilor sunt armeni. Mulţi arhitecţi sau muzicieni sunt străini. De altfel, în toate domeniile se încearcă inspirarea din Occident. În pictură, Osmân Hamdi, care a fost elevul lui Gérôme şi al lui Boulanger, îşi trage inspiraţia din vâna „orientalizantă" a pictorilor europeni contemporani. În acelaşi timp, se conturează, începând din această epocă, o reacţie împotriva tendinţei de occidentalizare. În arhitectură, de exemplu, primele încercări de a face din nou loc valorilor şi concepţiilor tradiţionale apar sub 'Abdül-Hamîd.

În literatură se produce acelaşi fenomen. Influenţele europene, care impregnau literatura *Tanzîmât*-elor, sunt duse la culme de mişcarea numită a „noii literaturi" *(edebiyat-ı cedide)* care, în jurul revistei *Servet-i fünûn* (Comoara ştiinţelor) animată de Tevfîk Fikret, grupa un anumit număr de poeţi şi scriitori. Inspirându-se din simbolism, ei cultivă arta pentru artă şi scriu într-un stil căutat, în care intră mulţi termeni rari de origine arabă sau persană. În aceeaşi epocă, o cu totul altă concepţie a occidentalizării era pusă în practică de un scriitor enciclopedist, Ahmed Midhat. Acesta încerca să transmită celor mulţi principalele elemente ale civilizaţiei europene, într-o formă accesibilă şi într-o limbă simplă. Elitismului poeţilor de la *Servet-i fünûn*, pe care îi acuza că sunt „decadenţi", el le opunea misiunea sa de scriitor de popularizare a cunoştinţelor Europei.

Către sfârşitul secolului al XIX-lea, un grup de savanţi şi scriitori va orienta viaţa culturală într-o altă direcţie, şi anume căutarea unei culturi naţionale proprii turcilor. Acest curent era influenţat, pe de o parte, de cercetările turcologice europene care se înteţiseră la sfârşitul secolului al XIX-lea, mai ales o dată cu descifrarea celor mai vechi monumente de limbă turcă, inscripţiile de la Orhon[1], şi, pe de altă parte, de emigrarea la Istanbul a intelectualilor musulmani din Rusia, care aduceau cu ei ideea unităţii lingvistice şi culturale a popoarelor turce. Chestiunea purificării şi a simplificării limbii otomane se găsea acum în centrul dezbaterilor. Un scriitor de origine albaneză, Şemseddîn Sami, autor al mai multor dicţionare, s-a făcut apărătorul unei limbi simple, apropiată de limba vorbită şi golită de numeroasele împrumuturi din arabă sau persană. Curentul „literaturii naţionale" care a luat naştere în această epocă a avut, într-un fel, un manifest, o dată cu apariţia *Poemelor în turcă (Türkçe Şiirler)* ale lui Mehmed Emîn în 1877, după victoria militară împotriva Greciei. O dată importantă în istoria literaturii turceşti: autorul folosea o limbă simplă, apropiată de limba poporului, pentru a exprima înalte sentimente patriotice; mai mult, în locul versificaţiei arabe *('arûz)*, obişnuită în marea poezie otomană, el folosea metrul silabic turc tradiţional. În sfârşit, alt element important, el exalta în versurile sale măreţia turcilor (şi nu pe cea a otomanilor): „Sunt turc; mare este numele meu, mare este neamul meu".

---

[1] Inscripţiile de la Orhon: gravate în secolul al VIII-lea pe stele în Valea Orchon, în sudul lacului Baikal, ele au fost descifrate la sfârşitul secolului al XIX-lea de Thomsen şi Radloff.

Creșterea pericolelor

Mișcări naționale, problema armeană

Asistăm către sfârșitul secolului la o recrudescență a agitației naționalităților. În provinciile armene, violențele, care există în stare endemică, se agravează brusc la sfârșitul anului 1894, în regiunea Sasun. Timp de doi ani, actele de rebeliune și cele de represiune se vor succeda în Anatolia orientală și la Istanbul, arătând forța naționalismului armean. În Balcani, comitetele revoluționare trec la acțiune cam în aceeași perioadă: Organizația revoluționară internă a Macedoniei (1893) este urmată curând de o organizație externă, fără a uita *Etnike Hetairia* grecească și organizațiile sârbești, care revendicau toate același teritoriu. În insula Creta, care se bucură din 1868 de un statut de autonomie, comitetele cretane lucrează în acord cu *Etnike Hetairia* pentru alipirea insulei la Grecia: în mai 1896, Creta cade pradă unei revolte generalizate. În cincisprezece ani de putere personală și de centralizare, 'Abdül-Hamîd nu a reușit deci să înfrâneze aspirațiile de autonomie și libertate ale naționalităților din imperiu.

Din cele trei probleme care reapar către 1895, numai problema cretană va fi rezolvată repede. La începutul lui 1897, guvernul grec este antrenat de elanul aspirațiilor asupra Cretei și a Macedoniei într-un război împotriva otomanilor, care se transformă repede într-un dezastru pentru armatele grecești (mai-iunie 1897). Victorie militară a otomanilor, care înseamnă mult pentru prestigiul sultanului și care demonstrează eficacitatea consilierilor militari germani, dar care nu va putea fi transformată într-un succes diplomatic, căci Puterile impun pentru Creta o autonomie sub control european. Chiar dacă drapelul turcesc este menținut în mod simbolic, Creta este pierdută pentru Imperiul otoman. Începe exodul musulmanilor din insulă către vestul Anatoliei.

În ceea ce privește Macedonia, aceasta va rămâne otomană până în 1912, însă cu prețul câtor greutăți! Macedonia? Un teritoriu care se întinde de-a lungul Balcanilor, din Albania până în Tracia, și care cuprinde trei provincii: Kosovo, Monastir și Salonic. Un teritoriu în care se învecinează numeroase etnii: turci, albanezi, greci, sârbi, bulgari, evrei, țigani, valahi, și unde se înfruntă religiile, nu numai Islamul și creștinismul, ci și, în sânul ortodoxiei, exarhatul bulgar și Patriarhia grecească. Un teritoriu pentru patru state, Serbia, Bulgaria, Grecia și Imperiul otoman, fără a uita România, care se interesează de minoritatea valahă, sau de apariția unui naționalism propriu macedonean, care respinge pretențiile tuturor statelor vecine. Și unii, și alții se justifică prin drepturi istorice asupra aceluiași teritoriu, invocând – unii – regatul Macedoniei al lui Filip al II-lea și Alexandru, alții – Bulgaria Mare a tratatului de la San Stefano, care îngloba mare parte din teritoriul macedonean.

De la sfârșitul secolului al XIX-lea, Macedonia devine teatrul unor confruntări sângeroase între membrii comitetelor revoluționare *(komitaci)*. Metodele teroriștilor merg de la masacrarea unor sate întregi până la spectaculoase atacuri de trenuri,

trecând prin răpiri pentru răscumpărări, incendierea moscheilor şi a bisericilor, atacuri armate etc. Conflictul va dura astfel, mai mult sau mai puţin latent, până la războaiele balcanice, cu explozii brutale câteo dată, ca în 1902-1903, când Organizaţia internă va declanşa o veritabilă revoltă în jurul oraşului Monastir. Suveranitatea otomană este menţinută, deşi din ce în ce mai precară, prin jocul Puterilor în Balcani, care nu vor să-şi asume riscul unor confruntări. În două rânduri, Austro-Ungaria şi Rusia, care sunt cele două puteri direct interesate de evoluţia din Balcani, ajung la o înţelegere pentru menţinerea *statu quo*-ului: prima dată, la Sankt Petersburg în 1897, şi a doua oară, în 1903, la Mürzsteg, unde Franz Joseph şi Nicolae al II-lea organizează un program de reforme pentru Macedonia, care prevedea, printre altele, crearea unei jandarmerii internaţionale. 'Abdül-Hamîd va reuşi să menţină Macedonia sub suveranitate otomană, însă nu fără o revărsare de violenţă şi nu fără o ingerinţă din ce în ce mai mare a puterilor europene.

La sfârşitul secolului al XIX-lea însă, îngrijorătoare pentru statul otoman pare în special evoluţia mişcării naţionale armene. De la jumătatea secolului, societatea armeană s-a schimbat profund. Ea a cunoscut o deşteptare naţională marcată prin dezvoltarea unei reţele de şcoli moderne, trimiterea tinerilor armeni în Europa, înmulţirea cărţilor şi a ziarelor editate în armeană. Această renaştere culturală a dus la adoptarea unei constituţii în 1860, Regulamentul organic armean, care reducea puterile tradiţionale ale patriarhului în favoarea burgheziei. Următoarea etapă este marcată de naşterea mişcării naţionale armene, la începutul anilor 1860. În estul Anatoliei, în rândurile populaţiei armene circulă petiţii, izbucnesc insurecţii, încă localizate, ca cea de la Zeytun din 1862. Această efervescenţă se va continua până la reunirea Parlamentului otoman în 1876, care oferă deputaţilor armeni ocazia de a expune aspiraţiile comunităţii lor pentru a obţine reforme, securitate etc.

Aceste elemente, pe care le putem observa la originile naţionalismului armean (dezvoltarea şcolilor, reînnoire literară, agitaţie) le regăsim în punctul de pornire al tuturor mişcărilor naţionale din imperiu. Totuşi, cazul armean se remarcă prin câteva trăsături specifice. Mai întâi, geografia populaţiei armene în Imperiul otoman, care face ca în Anatolia orientală şi în Cilicia populaţia armeană să fie strâns imbricată în ţesătura demografică musulmană. În plus, în cele şase provincii orientale cele mai populate cu armeni, aceştia nu constituie nicăieri, la sfârşitul secolului, majoritatea populaţiei. Armeni, turci, kurzi, circasieni se învecinează în aceleaşi sate, în aceleaşi oraşe.

Un alt fapt care trebuie notat este că armenii, fără îndoială mai mult decât oricare altă minoritate nemusulmană, sunt integraţi în structura politică şi administrativă a statului. De la insurecţia grecească, care a avut drept rezultat reducerea semnificativă a influenţei grecilor din imperiu, armenii ocupă un rol important în personalul politic ataşat Palatului sau Porţii. Ei sunt numeroşi şi în instituţiile locale înfiinţate prin legea din 1864. Sunt prezenţi în consiliile municipale, în tribunale, furnizează experţi financiari, interpreţi, tehnicieni în serviciile de sănătate şi agricultură. Astfel, locul lor în stat devine mai important chiar în momentul în care conştiinţa identităţii naţionale se acutizează.

A treia trăsătură care dă originalitate problemei armene este tipul de contacte pe care populaţia armeană le întreţine cu exteriorul. Ei sunt legaţi de existenţa unei

diaspore armene deja vechi în Europa, care dispune de centre de cultură națională strălucite, ca cel pe care Mekhitariții l-au fondat la Veneția. Pe de altă parte, relațiile cu Caucazul și legăturile cu armenii din Rusia sunt strânse. Din Caucaz, oamenii și ideile circulă către Anatolia orientală înainte chiar de a atinge Istanbulul. În fine, în comunitatea armeană au pătruns din plin misiunile, mai ales misiunile protestante americane. Astfel, prin deschiderea elitelor către lumea exterioară, societatea armeană, mai ales cea din Anatolia orientală, se diferențiază din ce în ce mai mult de societatea musulmană care o înconjoară.

Începând din 1878, problema armeană se internaționalizează, iar mișcarea națională se radicalizează. În momentul negocierilor tratatelor de pace (San Stefano și Berlin), armenii trimiseseră delegați pentru a-și face auzită dorința de reforme și autonomie după modelul autonomiei acordate Libanului în 1860. La San Stefano, Rusia a fost cea care a vegheat la aplicarea reformelor în Armenia turcească; la Berlin, această răspundere apasă acum asupra puterilor europene (articolul 61). Între timp, prin convenția din Cipru, Marea Britanie se angajase să fie aplicate reformele și să apere Anatolia orientală împotriva oricărui atac, deci împotriva pericolului rusesc.

De acum înainte, provinciile armene sunt un element al rivalităților anglo-rusești. Prin platoul armean, Rusia amenința Indiile engleze. Marea Britanie este neliniștită de presiunea militară rusă dinspre Caucaz și de folosirea de către Rusia a pretextului protecției armenilor. Împinsă de o opinie publică puternic sensibilizată față de soarta populației armene, aceasta se străduiește să facă presiuni asupra guvernului otoman pentru a întreprinde reformele promise; în acest scop, în 1879-1880 vor fi trimiși în Anatolia consuli militari englezi. Temându-se ca această luptă pentru reforme să nu fie pentru englezi un mijloc de a pune piciorul în Anatolia orientală, rușii se opun aproape sistematic planurilor britanice.

Radicalizarea mișcării naționale armene după 1878 este legată în mare parte de analiza făcută de intelectualii armeni în privința independenței bulgare: aceasta a fost obținută datorită intervenției Europei, desigur, însă mai ales datorită metodelor violente ale „comitetelor" revoluționare bulgare. Astfel, „modelul bulgar" îi obsedează pe militanții armeni, în special pe cei care vor fonda primele organizații. Într-adevăr, către mijlocul anilor 1880 încep să apară primele partide revoluționare: partidul Armenakan, înființat la Van în 1885 de câțiva învățători, apoi cele două mari partide care, spre deosebire de primul, vor fi înființate de armenii din Caucaz, care nu aveau decât puține legături cu Armenia turcească: Hençak (Clopotul), fondat la Geneva în 1887, și Dașnak (Federația revoluționară armeană), în 1890 la Tiflis.

În ciuda anumitor diferențe (de exemplu, Hençak este singurul care vorbește despre independență și care cere unirea populațiilor armene din Turcia, Rusia și Iran), cele două mari partide au multe puncte comune: fondate de intelectuali rupți de mase, ele se inspiră din populismul rus și se reclamă deschis din socialism. Ele au în vedere terorismul și lupta armată pentru a-și atinge scopurile și cred că trebuie înarmată țărănimea armeană pentru a-i organiza apărarea. De asemenea, contează mult pe ajutorul pe care îl poate da cauzei lor Occidentul, iar o parte din activitatea lor consta în a întreprinde o intensă propagandă pe lângă opinia publică și oamenii

politici occidentali. Prim semn al activității revoluționare, Hençak organizează o manifestație în 1890 la Istanbul, în cartierul Kum Kapı, pentru a denunța soarta mizerabilă a armenilor din Anatolia orientală.

În fața creșterii naționalismului armean, care va fi atitudinea lui 'Abdül-Hamîd? Pentru sultan, problema armeană, luată în ansamblu, este o altă problemă de naționalitate care se adaugă problemelor grecești, sârbe, bulgare. Altfel spus, ea reprezintă o nouă amenințare care apasă asupra integrității teritoriale a imperiului și care oferă puterilor europene noi ocazii de intervenție. Având în vedere experiențele precedente, este bine deci să fie înăbușiți primii germeni ai naționalismului armenilor înainte de a fi prea târziu. Văzută din perspectiva teritorială, problema armeană este cea a Anatoliei în general, și în particular a Anatoliei orientale. Fiecare retragere otomană din Balcani este percepută de armeni ca o încurajare, iar de conducătorii otomani, ca un motiv în plus de a-și consolida dominația asupra Anatoliei. După 1878, Anatolia orientală este amenințată din exterior de ruși și de englezi, iar din interior, de armeni.

Statul otoman se străduiește să răspundă acestor amenințări cu handicapurile structurale care îi sunt proprii: stare mediocră a finanțelor, stare proastă a drumurilor și comunicațiilor, corupție etc. Un prim răspuns va fi de ordin demografic: acesta constă în utilizarea refugiaților veniți din Rusia pentru a întări elementele musulmane, în special de-a lungul graniței cu Imperiul țarilor. Un alt răspuns, politico-militar, este crearea în 1891, a regimentelor *Hamîdiye*, după modelul cazacilor din Rusia. Este vorba de regimente compuse din elemente aparținând triburilor kurde. La Istanbul, ele constituie garda personală a sultanului, iar pe plan local, în estul anatolian, sunt însărcinate să mențină ordinea, în realitate să facă față activității revoluționarilor armeni. Însă înființarea trupelor *Hamîdiye* se înscrie, în aceeași măsură, în politica kurdă a lui 'Abdül-Hamîd, care consta în încercarea de a întări solidaritatea musulmanilor și de a evita orice înțelegere între kurzi și armeni. O astfel de eventualitate ar fi făcut foarte dificilă apărarea Anatoliei orientale.

În orice caz, aceste noi regimente nu reușesc să împiedice efervescența revoluționară care sfârșește în doi ani de agitații și violențe, în 1894-1896. În timpul verii lui 1894, militanții Hençak își încurajează patrioții din districtul Sasun să se ridice împotriva kurzilor. Considerând că este vorba de o revoltă, guvernul turc trimite trupele. Represiunea este brutală, iar masacrele provoacă o mare emoție în Europa și contribuie la trezirea mișcării armenofile. Un an mai târziu, Hençak organizează în inima Istanbulului, în fața Sublimei Porți, o manifestație care degenerează în confruntări sângeroase cu poliția. În anii 1895-1896, regiunea Zeytun, în est, este în stare de revoltă aproape permanentă. În august, agitația culminează cu atacul îndrăzneț al partidului Dașnak împotriva sediului Băncii otomane din Istanbul. Pentru a lovi puterile europene în interesele lor și pentru a le face să acționeze în favoarea armenilor, douăzeci de militanți ocupă clădirea și rețin personalul ostatic pentru întreaga zi. Chestiunea provoacă represalii împotriva comunității armene din Istanbul, fără ca revendicările teroriștilor să fie satisfăcute.

Într-adevăr, Europa nu intervine. În ciuda forței curentului armenofil, în care se remarcă Gladstone, guvernul englez nu poate antrena celelalte puteri într-o acțiune

colectivă şi nu are mijloacele de a acţiona singur, aşa cum recunoştea Salisbury atunci când spunea că nu poate trimite flota britanică către muntele Ararat. Rusia, care practică la sfârşit de secol o politică de rusificare şi îşi persecută proprii armeni, a devenit foarte circumspectă faţă de mişcarea armeană din Turcia, animată de revoluţionari şi socialişti, ca şi faţă de orice politică de reformă sau de autonomie dusă în Anatolia orientală. Ea se opune deci planurilor Londrei. Cât despre Franţa, aliata Rusiei, creditoare a Imperiului otoman, unde are mari interese economice şi culturale, ea se va abţine în mod prudent.

Consecinţele acetor ani de agitaţii şi tulburări sângeroase sunt importante. Mişcarea naţională armeană traversează o criză profundă. Alegerea unei ideologii socialiste, recurgerea la terorism şi violenţă au îndepărtat burghezia armeană din Istanbul. Mişcarea a mizat pe ajutorul Europei, crezând că aceasta putea manipula guvernul otoman după voia sa. Fără îndoială, cel mai grav este faptul că mişcarea naţională armeană nu a fost unită, cu excepţia unei singure perioade (1890-1891); cele două partide mari rămân despărţite mai degrabă din cauza persoanelor şi a clientelelor decât a ideologiei. Din 1896, o fracţiune din Hençak renunţă la socialism pentru a se concentra asupra eliberării naţionale. Revoluţionarii armeni îşi revizuiesc strategia: ei se vor alia cu opoziţia Junii-turci în 1902 şi 1907 pentru a încerca să restaureze Constituţia.

Cât despre 'Abdül-Hamîd, el a reuşit, nu fără brutalitate, să slăbească mişcarea naţională armeană. Timp de câţiva ani nu vor mai exista tulburări majore pe platoul armean. Însă confruntările din 1894-1896 au lăsat cicatrice profunde. Aproape 100 000 de armeni iau drumul exilului către Transcaucazia sau America. Un zid de neîncredere şi ostilitate îi separă de acum încolo pe creştinii şi musulmanii din estul anatolian. Un exemplu printre altele: unul dintre *şeykh*-ii kurzi responsabili de represiunea revoltei din Sasun, trecând prin Diyarbekir pe drumul pelerinajului la Mecca, a fost primit ca un erou de populaţia musulmană a oraşului.

Germania intră în scenă: calea ferată spre Bagdad

În octombrie 1898, împăratul Germaniei, Wilhelm al II-lea, mergea în vizită oficială în Imperiul otoman. Era a doua oară când efectua o călătorie la Istanbul şi va rămâne singurul şef de stat european care va fi primit de 'Abdül-Hamîd. După mai multe zile petrecute în capitală, unde au fost trataţi cu mare pompă de către sultan, împăratul şi împărăteasa s-au dus în Ţara sfântă, unde Wilhelm al II-lea s-a declarat atât apărătorul catolicilor, cât şi al protestanţilor. O săptămână mai târziu, la Damasc, apăsând pe coarda panislamistă, el îi asigura de întreaga sa protecţie pe cei „300 milioane de musulmani" din lume. Pe lângă aceste aspecte politice şi religioase, vizita imperială fusese precedată de venirea la Istanbul a unei importante delegaţii de oameni de afaceri germani, condusă de directorul de la Deutsche Bank, von Siemens, care obţinuse contracte fructuoase pe lângă Poartă. Ideea construirii căii ferate de la Bagdad de către germani a fost acceptată.

Călătoria lui Wilhelm al II-lea marchează, desigur, o cotitură în relaţiile germano-turce şi, la modul mai general, în relaţiile Imperiului otoman cu puterile europene.

După proiectele ratate de intervenție în problema armeană în 1895-1896, Anglia se dezinteresează de Imperiul otoman; de altfel, ea are multe de făcut în alte părți, în Egipt, în Sudan, în Africa de Sud. La rândul ei, Rusia se dezinteresează de problemele balcanice pentru a-și afirma prezența în Extremul Orient, pe care construirea Transsiberianului îl apropie. Ocazia pare favorabilă Germaniei pentru a-și promova interesele politice și economice în statul otoman; o Germanie care, de la retragerea lui Bismarck și sub impulsul lui Wilhelm al II-lea, se lansează hotărât în *Weltpolitik*, în politica mondială, și începe să-și manifeste „prezența pașnică" în Africa, în America latină și în Extremul Orient.

La drept vorbind, prezența germană în Imperiul otoman la sfârșitul secolului nu este ceva nou. Deja din anii 1830, ofițerii prusaci, printre care von Moltke, serveau drept instructori în armata otomană. Către mijlocul secolului, economiști germani, precum Rodbertus sau Roscher, desemnaseră Asia Mică drept un câmp de activitate ideal pentru antreprenorii germani. La vremea aceea, o mică colonie germană se instalase în Palestina, ingineri și tehnicieni germani veniseră să ajute la construirea primelor căi ferate.

Din primii ani de domnie, 'Abdül-Hamîd, căutând un înlocuitor pentru politica tradițională orientată spre Anglia, se gândise la Germania. Se făcuseră propuneri pe lângă Bismarck. Acesta era atunci arbitrul Europei. De la Sadowa și Sedan, armata germană se bucura de un imens prestigiu. Germania nu părea să nutrească ambiții teritoriale în Imperiu; părea să fie partenerul ideal pentru dezvoltarea Imperiului, fără a aduce atingere integrității sale, și pentru diversificarea intereselor europene în Asia Mică. Cu toate acestea, Bismarck se arătase foarte reticent față de ofertele otomane și Germania nu răspunsese la început așteptărilor sultanului. Trebuie totuși să semnalăm trimiterea unei misiuni de ofițeri germani în Turcia în 1882, obținerea de către un grup german, în 1889, a construcției căilor ferate către Ankara și Konya, și semnarea unui tratat comercial germano-turc în 1890. Vizita lui Wilhelm al II-lea din 1898 va da un nou imbold și o nouă amploare acestor activități. De acum înainte, alianța cu Germania este considerată o piesă de rezistență a diplomației și a strategiei de dezvoltare a statului otoman.

Ponderea Germaniei în Imperiul otoman în epoca lui 'Abdül-Hamîd se manifestă pe mai multe planuri: în comerțul otoman, partea Germaniei era de 2% în 1878; va trece la 12% pentru importuri și 7% pentru exporturi în 1914. În ceea ce privește exportul de capitaluri, progresul este spectaculos. Germania are 7,5% din Datoria publică otomană în 1881, iar această proporție trece la 15% în 1898, pentru a atinge 21% în ajunul primului război mondial. În aceeași perioadă, partea de capitaluri germane din investițiile străine este de 23,2%. De asemenea, Germania stabilește linii de navigație cu Orientul Apropiat, precum Deutsche Levant Linie, își dezvoltă relațiile bancare, fără a uita instituțiile religioase și culturale. Totuși, nu trebuie să exagerăm ponderea acestor interese în Imperiul otoman. Pe plan comercial, Germania rămâne departe în urma Marii Britanii, iar în ce privește capitalurile, departe în urma Franței. De asemenea, în domeniul cultural, ea nu poate rivaliza cu influența franceză. Însă, dacă nu este decisivă, pătrunderea germană în teritoriul otoman a fost foarte

rapidă şi a tulburat echilibrele din Orientul Apropiat, în special în două sectoare, armata şi căile ferate.

Până în anii 1880, armata otomană îşi lua echipamentele şi metodele din diferite ţări europene, Marea Britanie, Franţa, Prusia etc. În timpul domniei lui 'Abdül-Hamîd, Germania lui Wilhelm al II-lea tinde să capete un monopol asupra armatei otomane: ea asigură formarea ofiţerilor turci, furnizează instructori militari, echipează armata cu arme şi muniţii. Ea sugerează chiar statului major strategia sa, o strategie „prusacă", „continentală", care pune accentul mai degrabă pe valoarea „teritorială" a Imperiului otoman decât pe dimensiunile sale maritime[1]. Drept urmare, armata terestră otomană va fi obiectul unei atenţii mult mai mari decât marina; nave de război putrezind la cheiuri, acesta este aspectul, întrucâtva caricatural, pe care îl va oferi flota către sfârşitul domniei lui 'Abdül-Hamîd. În orice caz, asistăm la un fel de „germanizare" a armatei otomane.

În acest domeniu, rolul principal revine misiunii de ofiţeri germani trimise în Turcia în 1882, mai ales atunci când aceasta va fi preluată de Colmar von der Goltz, începând din 1885. Ofiţerii germani joacă rolul de instructori militari, le insuflă elevilor lor un puternic simţ patriotic şi, mai cu seamă, ocupă o poziţie strategică pentru orientarea comenzilor de arme către industria germană. Treptat, armata otomană se echipează cu puşti Mauser, cu tunuri Krupp, astfel încât pe piaţa de arme otomană, din care francezii şi englezii se văd înlăturaţi, Germania sfârşeşte prin a deţine monopolul, din 1899. Primele efecte ale prezenţei unei organizări germane în armata otomană se vor face simţite în timpul războiului din 1897 împotriva Greciei. Începând de la sfârşitul secolului, Germania se bucură de o mare simpatie în rândurile opiniei publice otomane. Otomanii sunt convinşi că Germania, spre deosebire de celelalte puteri, apără integritatea imperiului. În rândurile tinerilor se răspândeşte o admiraţie durabilă pentru „arta militară germană", pentru ştiinţa germană.

Însă marea „afacere" germană din epoca lui 'Abdül-Hamîd este calea ferată de la Bagdad. Proiectul de legare a Istanbulului de Golful Persic prin calea ferată era deja vechi, impunându-se conducătorilor otomani după 1878, într-un moment în care imperiul devenea mai „asiatic". Englezii şi germanii au elaborat o serie de proiecte rivale, însă germanii au înregistrat primele succese atunci când au primit, în 1888, concesionarea căii ferate Izmit-Ankara şi când, în anul următor, a fost fondată Compania căilor ferate din Anatolia.

Cum era privită dinspre partea otomană crearea unei astfel de linii? La modul general, 'Abdül-Hamîd era favorabil dezvoltării mijloacelor moderne de comunicaţie în imperiu. O cale ferată ce traversa pentru prima dată Anatolia era importantă în primul rând pe plan militar. Operaţiunile din 1897 împotriva Greciei arătaseră rolul căilor ferate în strategia militară: a putea deplasa rapid trupele pentru a face faţă unei insurecţii, chiar îndepărtate, era cu siguranţă una dintre marile preocupări ale sultanului. De asemenea, era un mijloc de a-şi consolida autoritatea politică în regiunile

[1] Ilber Ortaylı, *Ikinci Abdülhamit Döneminde Osmânlı Imparatorluğunda Alman Nüfuzu* (Influenţa germană în Imperiul otoman în epoca lui 'Abdül-Hamîd al II-lea), Ankara, 1981, pp. 57-72.

traversate, altfel spus, un instrument al politicii de centralizare. Aşa cum spunea ambasadorul Germaniei la Istanbul, Marschall von Bieberstein: „Cu foarte puternicul său simţ al autorităţii, sultanul recunoaşte că, în marele său imperiu, puterea sa scade o dată cu depărtarea de capitală şi că pentru aceasta nu există decât un singur remediu, regiunile îndepărtate să fie apropiate de capitală prin mijloacele de comunicaţie".

În afara acestor consideraţii militare şi politice, motivele economice deţin un rol important. În timp ce primele căi ferate se mulţumeau să lege marile porturi de ţinutul din interior în felul căilor ferate coloniale, calea ferată spre Bagdad urma să deschidă întregul ţinut progresului economic. Aşezând *muhâcir*-i de-a lungul căii ferate ar fi fost posibil să fie puse în valoare regiunile traversate, să fie irigate regiunile uscate, să fie dezvoltate culturile de export şi să fie favorizată cultura grâului pe platoul anatolian pentru aprovizionarea Istanbulului. Este însă drept să spunem că în rândurile clasei conducătoare otomane se făcuseră auzite unele îndoieli în ceea ce priveşte interesul economic al unei asemenea întreprinderi.

Rămânea chestiunea finanţării. Era posibilă numai recurgerea la capital străin. Cine însă ar fi adus capitalul necesar? 'Abdül-Hamîd nu avea încredere în Anglia, pe care o bănuia că vrea să facă legătura cu Egiptul şi India. A-i concesiona calea ferată spre Bagdad însemna, într-un fel, a o ajuta să-şi realizeze planurile. În egală măsură, sultanul era neliniştit de ambiţiile franceze în ce priveşte Siria şi Libanul. Germania părea să ofere cea mai bună soluţie atât pe plan politic, cât şi tehnic. Pentru tronsoanele până la Ankara şi Konya, germanii conduseseră lucrările cu o remarcabilă repeziciune. Însă alegerea Germaniei întâmpina rezistenţe. În anturajul sultanului existau partizani ai Angliei, precum Dâmâd Mahmûd Paşa sau Sa'îd Paşa, dar se pare că avizul sultanului a înclinat balanţa în favoarea Germaniei.

Atâta timp cât linia nu depăşea Anatolia, chestiunea nu ridica prea multe dificultăţi, chiar dacă Rusia se simţea ameninţată în acţiunile sale comerciale din Anatolia şi Iran. Lucrurile s-au complicat în ultimii ani ai secolului, atunci când a fost vorba ca linia să fie continuată în direcţia Golfului Persic. Concesiunile din 1899 şi 1903 acordate germanilor au ridicat multiple probleme diplomatice între Puteri în legătură cu participarea financiară şi zonele de influenţă. Problema care se punea Franţei şi Angliei era dacă trebuiau să participe la o întreprindere care se anunţa lucrativă, diminuând coloraţia germană a acesteia, sau, dimpotrivă, dacă trebuiau să refuze orice colaborare cu capitalul german, care risca să fie insuficient, şi să încerce astfel să se aşeze în calea realizării proiectului. Francezii au optat pentru acord: erau dispuşi să participe la 30% din capitalul Societăţii căilor ferate din Bagdad, înfiinţată în 1903. Compania primise dreptul de a exploata pădurile, minele şi carierele aflate de-a lungul căii ferate, şi chiar pe cel de a întreprinde cercetări arheologice! S-a putut vorbi pe bună dreptate de un adevărat „coridor" german în Imperiul otoman[1].

S-au împlinit rezultatele aşteptării sultanului şi ale conducătorilor otomani? În 1908, este fără îndoială prea devreme pentru a judeca, căci lucrările au înaintat

[1] Ilber Ortaylı, *op.cit.*, pp. 73-103.

încet și nu există decât tronsoane prost legate între ele. Însă deja refugiaților din Balcani și din Rusia le-au fost atribuite terenuri de-a lungul căii ferate, au fost cucerite noi terenuri, câmpia Konyei a fost irigată, iar bumbacul a progresat în câmpia Adanei. Însă calea ferată costă statul otoman foarte mult din cauza garanției pe care acesta o plătește companiei pentru fiecare kilometru de cale ferată construit și pentru plata căreia a trebuit să investească dijmele din provinciile traversate. Dacă construirea căii ferate și exploatarea sa au creat slujbe, ele au provocat și dificultăți sociale și tensiuni între feroviarii turci musulmani și contramaiștrii greci și armeni. Din 1907, izbucnesc tulburări de-a lungul căii ferate, care vor culmina cu greva din august 1908.

Pe plan diplomatic, 'Abdül-Hamîd căutase să-i neutralizeze pe ruși și pe englezi, prin promovarea intereselor germane în însăși inima imperiului, și să facă imposibilă dezmembrarea imperiului. În realitate, construirea căii ferate spre Bagdad a provocat rivalități, dar și acorduri între puterile imperialiste. Ea va permite o împărțire încă imprecisă în zone de influență mai mult sau mai puțin rezervate. Astfel, în 1900, prin acordul zis de la Marea Neagră, Rusia a impus recunoașterea dreptului său exclusiv de a construi căi ferate în nord-estul Anatoliei. La rândul lor, francezii revendică un fel de monopol de fapt asupra rețelei siriene; stimulați de proiectele germane, ei au construit aproape 700 kilometri de cale ferată între 1892 și 1902. Pe de altă parte, penetrarea germană în Imperiul otoman a fost unul dintre factorii care au contribuit la apropierea anglo-rusă care se conturează spre sfârșitul domniei lui 'Abdül-Hamîd și care pare foarte periculoasă pentru supraviețuirea imperiului.

Nașterea unei opoziții: Junii turci

În luna februarie a anului 1902 se reunau la Paris circa cincizeci de opozanți ai politicii lui 'Abdül-Hamîd într-un congres al liberalilor otomani, numit în general „primul congres al Junilor turci". Uniți prin aceeași ură față de tirania hamidiană, acești liberali erau de origini foarte diverse: turci, arabi, albanezi, kurzi, armeni se regăseau cot la cot, oferind un fel de prescurtare a structurii plurietnice a imperiului. Acest congres reprezenta un prim efort în organizarea și unificarea grupurilor de opozanți care fugiseră de puterea personală a sultanului, de cenzură, de represiunea armenilor, și care se refugiaseră în Egipt, în Balcani, în Europa. Într-o declarație comună, delegații la congres criticau aspru despotismul, făceau apel la egalitatea tuturor cetățenilor imperiului; ei afirmau că obiectivele lor erau asigurarea integrității teritoriale a imperiului, restaurarea păcii și a ordinii interne și restabilirea Constituției din 1876.

Mișcarea Junilor turci se naște în 1889, anul centenarului Revoluției franceze. Câțiva studenți de la Școala de medicină militară din Istanbul formează un grup clandestin de opoziție la regimul lui 'Abdül-Hamîd, pe care îl numesc Comitetul de Uniune otomană. Grupul se organizează în celule, după modelul carbonarilor sau poate după cel al nihiliștilor ruși. Printre primii aderenți figurează arabi creștini, albanezi, kurzi și turci. În timpul reuniunilor este evocată Revoluția franceză, se recită poeme de Nâmık Kemâl, se analizează situația imperiului. Având puțină experiență, studenții Juni turci aspiră să pună în practică ideile învățate pe băncile școlii. Este important

de spus că mişcarea ia naştere în Şcoala de medicină militară: milităria şi medicina sunt, într-adevăr, două sectoare ale statului în care au fost întreprinse reforme de modernizare din secolul al XVIII-lea şi care, drept urmare, se găsesc cel mai adesea înaintea restului societăţii. Viitori ofiţeri, aceşti studenţi sunt animaţi de un patriotism înflăcărat, pus în slujba apărării imperiului; viitori medici, ei sunt bine plasaţi pentru a diagnostica bolile de care suferă acesta şi pentru a încerca să găsească remediile. În întreaga istorie a mişcării Junilor turci, ofiţerii şi medicii vor juca un rol de prim plan.

După începuturi modeste, comitetul se va răspândi în imperiu, dar mai întâi printre studenţii şcolilor superioare din capitală: Academia militară, Şcoala veterinară, Şcoala de administraţie, Academia navală etc. Însă acesta îşi recrutează membrii şi dintre ofiţerii aflaţi deja în funcţie în armată şi dintre ulemale. Sunt numeroase mărturiile despre atmosfera prerevoluţionară care domnea în aceste şcoli, în care actele de nesubordonare se înmulţeau şi în care studenţii strigau mai degrabă „Trăiască Constituţia" decât „Trăiască sultanul". Adesea originari din clasele de mijloc din provincie, ei simt că, oricare ar fi meritul şi reuşita lor la examene, ei nu vor reuşi să se impună în faţa celor aflaţi la putere.

Mişcarea Junilor turci se răspândeşte şi în afara imperiului, printre numeroşii exilaţi, nevoiţi să fugă din cauza cenzurii sau a surghiunirii într-un oraş îndepărtat de provincie. Astfel, se formează nuclee la Cairo, în România, la Londra, dar mai ales la Paris şi Geneva. În realitate, nu există o mişcare jună turcă, ci un fel de nebuloasă cu mici grupuri izolate unele de celelalte, mai mult sau mai puţin organizate în jurul unui ziar sau al unei personalităţi. În 1895, doi intelectuali Juni turci încep să se detaşeze ca lideri ai opoziţiei în exil, Ahmed Rıza (1859-1930) şi Mizancı Murâd (1853-1912). Primul, fost elev al liceului *Galata Saray*, făcuse studii de agricultură în Franţa înainte de a deveni director al Instrucţiunii publice în provincia Brusa. Profund decepţionat de imposibilitatea de a-şi pune în practică ideile, el s-a stabilit în Franţa în 1889. Devenit un adept fervent al doctrinei lui Auguste Comte, în 1895 el trece la opoziţie declarată faţă de regimul hamidian, publicând la Paris *Meşveret* (Consultarea), ziar care purta pe frontispiciu data calendarului pozitivist şi formula „Ordine şi progres". Cât despre Murâd, acesta era originar din Caucaz; îşi făcuse toate studiile în Rusia, înainte de a emigra în Turcia în 1873, unde devenise profesor de istorie la Şcoala de administraţie *(Mülkiye)*. Editor al unui jurnal care a avut un mare succes, *Mizan* (Balanţa), el a trebuit să se exileze în 1895 la Cairo, unde a reluat publicarea *Mizan*-ului. Murâd se bucura de o mare popularitate în cercurile otomanilor din exil. Criticând mai ales anturajul lui 'Abdül-Hamîd, acordând un loc important valorilor islamice, el apărea ca un opozant mai moderat decât Ahmed Rıza.

Anii 1895-1897 marchează o dezvoltare rapidă a societăţii Junilor turci în interiorul şi în exteriorul Imperiului. În Europa, opinia publică, foarte pornită împotriva lui 'Abdül-Hamîd din cauza politicii de represiune a armenilor, era favorabilă opoziţiei Junilor turci. Literatura revoluţionară publicată la Paris sau la Geneva, ziarele, broşurile şi pamfletele reuşeau să pătrundă în imperiu mai ales datorită birourilor poştale străine. În imperiu circulau clandestin chiar foi satirice care îl ridiculizau pe

sultan sau poeme, precum cel în care marele poet Tevkîf Fikret evoca „ceața" *(Sis)* ce domnea asupra Istanbulului, simbol al despotismului hamidian.

Aceste desfășurări ale opoziției începeau să-l neliniștească pe 'Abdül-Hamîd. Imaginea sa în exterior risca să fie serios terfelită de propaganda răspândită prin foile Junilor turci. Începând din 1896, sultanul a pus totul în funcțiune pentru a bara calea opoziției din afară: mai întâi, presiuni exercitate de ambasadorii otomani asupra guvernelor vinovate de adăpostirea activităților Junilor turci (Franța, Elveția, Belgia), apoi trimiterea de spioni, precum șeful poliției secrete a sultanului, Ahmed Celâleddîn Pașa, care s-a străduit să semene zâzanie printre disidenți. Însă mijlocul cel mai eficient consta în oferirea de posturi și de gratificații pentru opozanți: ei, care se simțeau excluși din sferele conducătoare otomane, nu ar fi rezistat unor asemenea propuneri! Calculul s-a dovedit rentabil: printr-o schimbare subită, care a fost asimilată cu o trădare, Murâd s-a întors în Turcia în 1897, iar mulți alții se vor regăsi în ambasade, provocând astfel o puternică discreditare a mișcării Junilor turci. Pe de altă parte, la Istanbul poliția descoperise un complot la Academia militară. Represiunea s-a abătut asupra elevilor ofițeri juni turci și aproape o sută dintre ei au fost trimiși în exil în Tripolitania. Astfel, în 1897, sultanul a reușit să reducă la tăcere opoziția. Cu un an înainte, el a potolit agitația armeană, iar în același an, armatele sale i-au înfrânt pe greci în Thesalia. În 1898, vizita lui Wilhelm îi va aduce garanția unei mari puteri europene. Ultimii ani ai secolului reprezintă incontestabil apogeul domniei lui 'Abdül-Hamîd.

Cu toate acestea, opoziția va renaște. În 1899, câțiva Juni turci rămași pe baricade în Europa primesc o întărire neașteptată în persoana cumnatului lui 'Abdül-Hamîd, Dâmâd Mahmûd Pașa, și a celor doi fii ai acestuia, Sabâheddîn și Lûtfullâh. Lovitura era grea pentru sultan; aceasta însemna că opoziția își recruta membrii chiar și din Palat! De fapt, Dâmâd Mahmûd Pașa era în dezacord cu sultanul în privința acordării concesiunii către Germania a căii ferate spre Bagdad; el ar fi preferat Anglia, însă, neputându-l convinge pe sultan, hotărâse să se exileze împreună cu cei doi fii ai săi și să treacă în tabăra opoziției. Chiar dacă nu a participat personal la acțiunile Junilor turci, el a susținut mișcarea, și în special publicarea în Anglia, mai întâi la Londra, apoi la Folkstone, a unuia dintre cele mai importante ziare de opoziție, *Osmanlî* (Otomanul). Faptul că Anglia oferea atunci ospitalitate Junilor turci nu este lipsit de semnificație: înciudat de eșecul în afacerea „Bagdad", guvernul englez se arăta brusc plin de bunăvoință față de adversarii regimului.

Congresul din 1902 a avut loc la Paris, oraș ce rămânea, orice ar fi fost, centrul activităților Junilor turci. Reunit la inițiativa fiilor lui Dâmâd Mahmûd Pașa pentru a unifica mișcarea Junilor turci, congresul i-a confirmat, de fapt, diviziunea. Dacă toți delegații căzuseră de acord asupra nevoii de a implica armata într-o schimbare politică pe care numai propaganda nu putea spera să o realizeze, ei au avut opinii diferite în chestiunea intervenției Europei pentru restabilirea Constituției. Recurgerea la puterile europene (era vorba, bineînțeles, de Franța și Anglia) era dorită de delegații neturci, mai ales de armeni, și de Sabâheddîn și prietenii săi. Ahmed Rıza și partizanii săi se opuneau la aceasta cu toată energia, considerând că aceasta implica un pericol extrem pentru Imperiu, însă, aflați în minoritate, ei au refuzat să adopte părerea

majorității. De acum înainte, mişcarea Junilor turci era împărțită în două fracțiuni, cea a lui Sabâheddîn şi cea a lui Ahmed Rıza .

Născut în serai, exilat în Europa la douăzeci şi doi de ani, prințul Sabâheddîn (1877-1948) cunoştea puțin realitățile Turciei. Foarte influențat în Franța de sociologie, Sabâheddîn, spre deosebire de mulți juni turci, considera că nu se puteau mulțumi să pună capăt tiraniei lui 'Abdül-Hamîd, ci că trebuiau căutate cauzele sociale care o făceau posibilă. Admirator al lui Le Play, el îşi însuşise ideile unuia dintre discipolii acestuia, Edmond Demolins. Acesta, căutând cauzele superiorității anglo-saxonilor, opunea societățile particulariste, precum societatea engleză, deosebit de apte pentru progres, şi societățile comunitare, menite stagnării. O deosebire care îl făcuse pe Sabâheddîn să impute întârzierea societății otomane aspectului său comunitar. Trebuia deci dezvoltată, cu ajutorul învățământului, inițiativa privată, şi inaugurată descentralizarea, printr-o reformă politică. Această ultimă temă era cea care îi adusese lui Sabâheddîn simpatia nemusulmanilor, mai ales cea a armenilor. Pentru a-şi răspândi ideile, prințul a înființat la Paris în 1906 un ziar, *Terakkî* (Progresul), şi o asociație, Liga inițiativei particulare şi a descentralizării.

Acestui liberalism descentralizator, Ahmed Rıza îi opunea ideea unui centralism autoritar. Neîncrezător în Europa şi în minoritățile creştine ale imperiului, el considera că un sistem descentralizat ar fi primul pas către dezmembrarea imperiului şi că acordarea autonomiei pentru naționalități ar echivala cu o adevărată trădare. Obsedat de două idei, restabilirea Constituției şi menținerea integrității teritoriale a imperiului, el considera, de asemenea, că elementul turc era cel pe care trebuia să se sprijine pentru a asigura supraviețuirea statului şi progresul.

Una dintre problemele fundamentale cu care se confruntau Junii turci era cea a trecerii la acțiune: cum ar fi putut o mână de exilați, ce dispuneau de puține mijloace materiale şi care se aflau departe de Turcia, să schimbe regimul şi să restabilească Constituția? Să recurgă la ajutorul Europei? Am văzut că această soluție nu întrunea unanimitatea în rândurile oponenților. Să recurgă la violența şi terorism? Şi asupra acestui punct erau în dezacord. Sabâheddîn înclinase un moment în favoarea acestei soluții, însă tentativa pe care o susținuse în 1903, sprijinită mai mult sau mai puțin de Marea Britanie, a fost abandonată. Adept în mai mare măsură al legalității, Ahmed Rıza a refuzat deriva către metodele nihiliştilor ruşi. Rămânea armata. Asupra acestui punct, Junii turci erau de acord: era absolut necesar ca aceasta să fie câştigată de partea cauzei revoluționare. În 1906, Ahmed Rıza publică la Cairo o broşură pe această temă, intitulată *Datorie şi răspundere: soldatul.* Aici, el explica rolul pe care armata era chemată să îl joace în apărarea şi în progresele Imperiului otoman. Acest rol se schimbase, el trecuse de la cucerire la apărarea țării, de la *ghazâ* la patriotism. Ofițerii fiind elementele cele mai calificate şi mai patriote ale națiunii, lor le revenea sarcina de a îndruma viața politică a țării. În fața despotismului hamidian care ducea imperiul la pierzanie, Ahmed Rıza cerea în special elitei militare să îşi asume datoria revoluționară. Publicând această broşură, Ahmed Rıza dădea glas unui fenomen care era pe cale de a se realiza: preluarea de către ofițerii turci a opoziției Junilor turci din exil.

Către revoluție

Începând din 1905-1906, istoria Imperiului otoman pare să se accelereze dintr-o dată. O serie de evenimente externe au un profund răsunet în Turcia. Este vorba, mai întâi, în 1905, de victoria militară a Japoniei împotriva imperiului țarilor, care provoacă, ca în toată Asia, o mare bucurie în toate păturile populației otomane: inamicul tradițional a fost umilit și înfrânt, o putere europeană a fost potolită de o națiune asiatică. Liberalii și patrioții otomani au un alt motiv de a se bucura: victoria a revenit unui stat constituțional, Japonia, în timp ce înfrângerea a zdruncinat atât de tare autocrația rusă încât a fost nevoită să accepte o Constituție și reunirea unui Parlament, Duma. În anul următor, stabilirea unui regim constituțional în Iran aduce, într-un fel, o probă suplimentară a faptului că zilele regimurilor despotice sunt de acum numărate și că Junii turci sunt în consonanță cu mersul Istoriei.

În același timp, situația internă se agravează. În 1905, un comando armean încearcă să îl asasineze pe sultan. Reîncepe agitația în Anatolia orientală. Și mai cu seamă, problema macedoneană se află în impas mai mult ca nicio dată. De la evenimentele sângeroase din 1902-1903, puterile europene își accentuează presiunile asupra guvernului otoman. În 1904, este stabilită în Macedonia o jandarmerie internațională, compusă din ruși, austrieci, francezi, italieni și englezi. Ea răspunde de menținerea ordinii, alături de armata otomană. Evenimentele din Macedonia oferă din ce în ce mai mult statelor europene ocazia de a practica politica forței. În 1903, Rusia trimite câteva nave de război pentru a protesta împotriva asasinării a doi dintre consulii săi; în același an, austriecii și italienii fac o demonstrație navală în rada Salonicului. În 1905, cele cinci puteri (Germania se abține să participe la aceste demersuri comune) propun un sistem de control financiar al provinciilor macedonene prin intermediul Băncii otomane și al sucursalelor acesteia. În fața refuzului sultanului de a accepta deciziile comisiei internaționale de finanțe, vămile și poștele din insulele Mytilene și Lemnos sunt ocupate, iar sultanul este nevoit să cedeze.

Neputința conducerii hamidiene de a rezolva problema macedoneană și de a ține la distanță statele europene era resimțită în special de ofițerii turci însărcinați cu represiunea tulburărilor din Balcani. Pentru ei, revolta din 1903 constituie o cotitură. Tineri absolvenți ai Academiei militare *(Harbiye)*, unde fuseseră, în general, în contact cu ideile liberale, ei s-au văzut trimiși în Macedonia, luptând pentru un despot împotriva mișcărilor naționale. Astfel, pentru mulți dintre ei, Macedonia va fi un fel de laborator al ideii naționale. Pe de altă parte, alături de jandarmeria internațională, ei nu pot decât să constate sărăcia mijloacelor de care dispun. Ofițerii sunt prost plătiți, și cel mai adesea cu mare întârziere, de către o Vistierie care nu mai poate achita mai mult de șase luni de salarii pe an. Însă nemulțumirea din armată se întindea mult dincolo de Macedonia. Astfel, la Damasc, un grup de tineri ofițeri înființase în 1906 o societate secretă, comitetul Patrie și Libertate. Printre ei, un tânăr locotenent încă necunoscut, proaspăt ieșit din Academia militară, Mustafă Kemâl, urma să stabilească contacte cu mediul de opozanți din Salonic, de unde era el însuși originar.

Într-adevăr, Salonicul oferea un teren favorabil răspândirii ideilor revoluţionare. Capitala Macedoniei devenise unul dintre oraşele cele mai moderne ale imperiului, un mare port deschis către Europa, cu o burghezie bogată şi un sector terţiar deja bine dezvoltat. Oraş de o mare diversitate etnică în care domină elementul evreiesc, care reprezintă 40% din populaţie, Salonicul este locul unei foarte vii competiţii şcolare între diferitele comunităţi. Evreii sunt primii datorită şcolilor Alianţei israelite universale, însă şcolarizarea este mare şi în rândurile grecilor, bulgarilor şi turcilor. Expansiunea economică a oraşului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea a contribuit la distingerea comunităţii musulmane, în care domină comercianţii şi birocraţii.

În acest context este fondat în august 1906 Comitetul otoman al Libertăţii. La origine, el cuprinde zece membri, printre care figurează militanţi care vor juca un rol important în mişcarea Junilor turci după 1908, precum Tal'at, care lucra pe atunci la Direcţia poştelor din Salonic. Organizat în celule, comitetul îşi găseşte repede noi membri în societatea macedoneană. Militanţii sunt ofiţeri sau funcţionari, majoritatea tineri, adesea absolvenţi ai şcolilor superioare, ataşaţi ideilor de libertate şi progres. Faţă de nucleul iniţial al mişcării Junilor turci din 1889, diferenţele sunt importante: militanţii din Macedonia nu mai sunt studenţi, ci oameni cu o experienţă practică. Elementul turc este acum puternic dominant. Grupul este mai omogen din punct de vedere social: nu mai există paşale aflate în opoziţie cu Palatul, ci membri ai clasei de mijloc musulmane, doritori să modernizeze imperiul. Toţi se opun cu îndârjire intervenţiei Europei. Ei sunt mai mult decât liberali, sunt patrioţi hotărâţi să salveze imperiul.

Dezvoltarea comitetului în mediul macedonean este extrem de rapidă. Mai întâi prin intermediul ofiţerilor, care creează celule în oraşele de garnizoană, precum Monastir, Scutari, Serres. De asemenea, se pare că în răspândirea ideilor revoluţionare au jucat un rol anumite confrerii populare, precum bektaşî şi melamî, în măsura în care mănăstirile lor erau locuri de reuniune pentru tinerii intelectuali. Canalul cel mai eficient pentru propagarea ideologiei Junilor turci au fost însă lojele masonice din Salonic. Anumiţi membri, precum Tal'at sau Midhat Şükrü, erau ei înşişi afiliaţi la francmasonerie. Exista o anumită convergenţă de idei între militanţii Juni turci şi francmasoni, mai ales liberalismul şi ura faţă de tiranie. În special lojele străine, mai mult sau mai puţin protejate de Capitulaţii, ofereau o reţea sigură membrilor Comitetului, care puteau lucra aici la adăpost. Putem vorbi astfel de o influenţă a francmasoneriei asupra mişcării Junilor turci, fără îndoială, însă poate este vorba mai degrabă de o folosire a lojelor de către Junii turci pentru a pătrunde în mediul din Salonic. Trebuie să adăugăm că, prin intermediul lojelor de obedienţă franceză, comitetul era în contact cu burghezia evreiască, care împărtăşea cu Junii turci dorinţa de a vedea Macedonia rămânând în imperiu, aceasta fiind piaţa activităţilor sale economice din Salonic. Datorită tuturor acestor canale, comitetul se răspândise foarte repede. În doi ani, se pare că număra 15 000 de aderenţi.

În 1907 se stabilesc contacte între comitetul Unire şi Progres, pe care îl conduce la Paris Ahmed Rıza, şi comitetul din Salonic. În septembrie, cele două organizaţii se hotărăsc să fuzioneze. De fapt, comitetul din Salonic (care a adoptat numele de „Uniune şi Progres") este cel care domină de acum mişcarea Junilor turci, al cărei

centru de gravitaţie s-a deplasat astfel din capitalele europene la Salonic. Pe de altă parte, în acelaşi an, un al doilea congres al Junilor turci reunea la Paris grupul lui Ahmed Rıza şi pe cel al lui Sabâheddîn, ca şi militanţi armeni din Daşnak. Se impune din ce în ce mai mult ideea unei lovituri militare.

În întregul imperiu, situaţia economică şi socială se degradează cu repeziciune. În estul Anatoliei izbucnesc revolte. Deja în 1906, oraşul Erzurum fusese teatrul unei veritabile revolte la care participaseră mica burghezie locală, ofiţerii şi funcţionarii. Răsculaţii cereau suprimarea noilor impozite, desfiinţarea regimentelor *hamîdiye* şi restabilirea Constituţiei. Timp de mai multe săptămâni, oraşul se aflase în mâinile răsculaţilor, armata trimisă împotriva lor refuzând să acţioneze. Revolta a luat sfârşit în 1907, însă în acelaşi an au izbucnit alte insurecţii pe plan local într-o Anatolie orientală care, prin Caucaz, a fost influenţată de revoluţia rusă din 1905. În orice caz, această agitaţie demonstrează că politica „islamică" pe care a încercat să o ducă 'Abdül-Hamîd în regiune a eşuat.

Iarna 1906-1907 este foarte aspră, preţurile urcă, făina, lemnul de încălzit, cărbunele încep să lipsească, recoltele sunt slabe. Criza economică continuă în iarna 1907-1908. Preţurile produselor alimentare au atins „un nivel insuportabil", după *Moniteur ottoman* din 3 februarie. În iunie, la Sivas, femeile din satele din împrejurimi se strâng pentru a cere pâine, iar adunarea se transformă în răscoală. Cel mai grav pentru regim este faptul că nemulţumirea ajunge în cazărmi. Aproape pretutindeni în imperiu, soldaţii se răzvrătesc din cauza întârzierilor în plata soldei. Au loc 4 răzvrătiri în 1906, 13 în 1907 şi 28 în primele şase luni ale anului 1908. Aceste probleme economice şi sociale explică în parte de ce masele s-au îndepărtat, în cele din urmă, de un regim care fusese popular la începuturile sale; ele explică şi de ce acesta nu va fi apărat.

Ultimele desfăşurări diplomatice sporesc tensiunile. Schiţată în 1907, în legătură cu Persia, Tibet şi Afghanistan, apropierea anglo-rusă se precizează atunci când Nicolae al II-lea şi Eduard al VII-lea se întâlnesc la Reval în iunie 1908. Convorbirile lor sunt ţinute secrete, însă opinia publică se agită la gândul unei eventuale dezmembrări a imperiului. Propaganda germană şi austriacă toarnă gaz pe foc, lăsând să se înţeleagă că a fost într-adevăr vorba de o împărţire între cei doi suverani. Junii turci nu mai au decât o soluţie. Este urgent să se treacă la acţiune, pentru a restabili Constituţia, desigur, dar mai ales pentru a preveni dezmembrarea statului. Unul dintre eroii revoluţiei Junilor turci, Niyâzî Bey, povesteşte în memoriile sale cum, aflând ştirea întrevederii de la Reval, nu a putut dormi timp de trei zile şi trei nopţi, în asemenea măsură îl măcina neliniştea faţă de soarta ţării sale. Pe 3 iulie, el s-a retras în munţi cu partizanii săi. Revoluţia Junilor turci începuse.

CAPITOLUL XIV

Moartea unui imperiu (1908-1923)

de Paul Dumont şi François Georgeon*

Speranţe şi dezamăgiri (1908-1912)

Revoluţie şi reacţiune

De când Niyâzî Bey se ascunsese cu partizanii săi, în Macedonia agitaţia nu încetase să crească. Alţi tineri ofiţeri ai armatei a III-a îi urmaseră exemplul, precum maiorul Enver, ataşat la statul major al lui Hilmî Paşa. Înmulţirea acestor acte de răzvrătire împingea comitetul Uniune şi Progres să preia conducerea mişcării de insubordonare. Ţinut la curent cu aceste acţiuni de către reţeaua sa de spionaj, 'Abdül-Hamîd îşi punea în mişcare poliţia secretă, trimitea comisii de anchetă, însă agenţii săi erau repede demascaţi şi eliminaţi de către comitetul Uniune şi Progres.

La începutul lui iulie 1908, înmulţindu-se asasinatele împotriva oamenilor de casă ai Palatului, 'Abdül-Hamîd s-a hotărât să-şi trimită trupa pentru a reprima ceea ce devenea din ce în ce mai clar o insurecţie: către mijlocul lunii au fost trimişi din Anatolia în Macedonia 18 000 de oameni. Însă, în loc să lupte împotriva revoltei, ei s-au alăturat acesteia. Acesta a fost momentul de cotitură al revoluţiei: până atunci, răzvrătirea ofiţerilor Juni turci era un eveniment aproape banal într-o Macedonie abandonată de mulţi ani bandelor. Părăsirea luptei de către soldaţii anatolieni însemna că, de acum înainte, situaţia scăpa complet de sub controlul Palatului. Între 20 şi 23 iulie, la Monastir, Serres, Üsküp, Firzovik s-au produs revolte conduse de ofiţeri sau de elemente civile ale populaţiei musulmane din comitetul Uniune şi Progres. Asupra Yıldız-ului s-a abătut o ploaie de telegrame reclamând restabilirea Constituţiei, în timp ce armata ameninţa să pornească asupra Istanbulului dacă sultanul nu se supunea. De altfel, pe 23 iulie, Constituţia era proclamată spontan la Monastir şi în mai multe oraşe din Macedonia.

* Perioada 1908-1912 a fost redactată de François Georgeon, iar perioada 1912-1923, de Paul Dumont.

Comitetul plănuise să acționeze la Salonic, capitala Macedoniei, pe 27 iulie, însă a fost luat prin surprindere de 'Abdül-Hamîd. Acesta, nemaidispunând de nici un mijloc de a face față rebelilor, s-a hotărât să cadă la învoială cu ei. Pe 22 iulie l-a numit pe Sa'îd Pașa mare vizir, iar a doua zi a publicat un *irade* imperial care restaura Constituția din 1876; el anunța, de asemenea, alegeri apropiate și convocarea Parlamentului, un Parlament ce nu se mai reunise de treizeci de ani.

Pe 24 iulie, Istanbulul și marile orașe ale imperiului aflau cu bucurie că despotismul hamidian luase sfârșit. Pe străzi se desfășurau scene impresionante; oameni aparținând tuturor comunităților, armeni, greci, bulgari, turci, albanezi se felicitau și se îmbrățișau. Acolo unde entuziasmul lipsea, ca în anumite orașe arabe, agenții comitetului se străduiau să suscite manifestările de bucurie. Toate speranțele păreau posibile. „Am vindecat omul bolnav", ar fi spus Enver. Noi zori se arătau o dată cu restabilirea Constituției.

Astfel, fără dificultate, Junii turci vedeau realizându-se ceea ce era ideea lor fixă de aproape douăzeci de ani: statul otoman redevenea un stat constituțional. Rapiditatea victoriei lor, obținută fără lupte, fără a se recurge la violență, sub simpla amenințare a unei intervenții, ușurința cu care cedase 'Abdül-Hamîd cererii lor îi luase pe neașteptate. Cei mai conservatori dintre ei considerau că comitetul trebuia să se dizolve, având în vedere că esențialul din program fusese realizat. Însă majoritatea a optat pentru continuarea acțiunii politice.

Ce urmau să facă Junii turci cu brusca lor victorie? Pentru că restabilise Constituția, sultanul își recâștigase popularitatea și nu mai era posibil să fie înlăturat. Pe de altă parte, răsculații nu numărau în rândurile lor nici un om politic cu experiență. Proveniți în cea mai mare parte din mica burghezie, cea a avocaților, ziariștilor, slujbașilor, a tinerilor ofițeri, ieșiți cel mai adesea din școlile superioare fără a fi învățat totuși arta de a guverna, ei nu avuseseră niciodată ocazia să vină în contact cu lumea vieții politice. În fine, dacă era bine implantat în Macedonia, comitetul Uniune și Progres nu își putuse extinde rețeaua în Anatolia și îi lipsea o organizație solidă la Istanbul, unde conducătorii mișcării erau aproape necunoscuți. În aceste condiții, era imposibil să pretindă guvernarea unui stat atât de vast și de complex ca Imperiul otoman. Puciști intimidați de putere, Junii turci erau condamnați să rămână, cel puțin provizoriu, în marginea instituțiilor.

Nu trebuie să ne surprindă deci că, după iulie 1908, regăsim același personal politic în posturile de comandă ale statului. Pe lângă sultan, care rămâne în funcție cu puteri diminuate, marii viziri sunt toți oameni ai vechiului regim. Sa'îd Pașa, apoi bătrânul Kâmil, care din august 1908 își reia postul pentru câteva luni, Hüseyin Hilmî Pașa, Ahmed Tevkîf Pașa etc. Și administrația rămâne în mâinile birocraților vechiului regim. Numai treptat se va face o schimbare politică și administrativă.

Putem vorbi de acum de o „revoluție a Junilor turci"? În realitate, era vorba mai mult de o lovitură dată și reușită de ofițerii și de comitetul Uniune și Progres din Macedonia, fără un veritabil transfer de putere. Mai mult decât o revoluție, era o restaurație – cea a unui text deja vechi de mai bine de treizeci de ani – operată de oameni ce nu aveau un adevărat program în domeniul social. Însă, așa cum Revoluția franceză nu se reduce la luarea Bastiliei, tot așa revoluția turcă nu este cuprinsă în

întregime în ziua de 24 iulie. De fapt, lovitura Junilor turci deschidea drumul unei serii de schimbări profunde care se vor întinde pe mai bine de zece ani.

Chiar pentru moment, schimbările erau deja importante. Apropiaţii sultanului cei mai compromişi prin despotism, precum 'Izzet Paşa sau Ebûlhudâ, fugiseră sau se aflau după gratii. „Camarila" de la Yıldız era împrăştiată. Poliţia secretă era dizolvată, iar reţeaua de spioni – desfiinţată. Pe 27 iulie s-a acordat o amnistie generală, de care au profitat, în afară de victimele arbitrarului şi ale *jurnalcı*-lor, aproximativ o mie de deţinuţi de drept comun. Exilaţii politici se întorceau cu sutele, primiţi câteodată cu imense manifestaţii de entuziasm, precum Sabâheddîn. Scăpate de cenzură, ziarele s-au înmulţit, opinia publică făcându-şi intrarea în viaţa politică a ţării. În orice caz, atmosfera era revoluţionară.

Aşteptând însă alegerile şi reunirea Parlamentului, prevăzute pentru toamnă, se punea problema de a şti cine va guverna. Palatul era slăbit. Depunând jurământul pe Constituţie, 'Abdül-Hamîd se cantona într-un rol de observator. Pentru Sublima Poartă, în schimb, revoluţia oferea o ocazie de a recâştiga terenul pierdut din anii 1870. Jonglând abil cu conflictele ce vor apărea în curând între Palat şi comitet, marele vizir putea spera să-şi impună din nou autoritatea. Rând pe rând, Sa'îd Paşa şi Kâmil Paşa vor încerca să joace pe această carte. Cât despre comitetul Uniune şi Progres, acesta acţiona prin intermediul comitetului său central *(Merkez-i Umumî)*, rămas la Salonic în clandestinitate, un fel de grup de presiune ocult, care îşi delega agenţii în provincii, trimitea solii de doi sau trei dintre cei mai marcanţi membri, precum Tal'at, Rahmî, Câvid, doctorul Nâzım Bahâeddîn Şakir sau Ahmed Rıza , pe lângă sultan sau marele vizir pentru a-şi expune punctul de vedere sau chiar pentru a-l impune. La câteva zile după revoluţie, un Comitet al celor şapte (în care figurau, printre alţii, Tal'at, Cemâl şi Câvid) mersese în capitală pentru a supraveghea organizarea noului regim. Acesta se va lovi curând de o serie de dificultăţi politice, sociale şi diplomatice.

Pentru început, după câteva zile va izbucni o criză politică între Sa'îd Paşa şi unionişti. Constituţia încredinţa marelui vizir dreptul de a forma cabinetul, pe care trebuia mai apoi să-l supună unui *irade* imperial. Pentru a se opune comitetului, Sa'îd Paşa a rezervat sultanului alegerea a două portofolii, cele ale Războiului şi Marinei. Miza era considerabilă: cel care ar fi controlat armata ar fi putut în acelaşi timp să stăpânească mişcarea Junilor turci, a căror forţă se baza în bună măsură pe ofiţerii tineri. Sa'îd Paşa a dat greş în încercarea sa şi a fost constrâns să demisioneze. A fost înlocuit de Kâmil Paşa (6 august). Acesta a propus un program menit să facă din imperiu un stat modern, centralizat, care a primit aprobarea Junilor turci. Comitetul Uniune şi Progres a declarat că nu va mai interveni în viaţa politică, că se va mulţumi să fie păzitorul Constituţiei şi să exercite un rol de arbitru, rol pe care va trebui să-l joace în august 1908, atunci când, timp de mai multe săptămâni, un val de greve se va revărsa peste ţară.

Însă ce era cel mai grav pentru noul regim urma să vină de acum înainte. Pe 5 octombrie, Bulgaria îşi declara independenţa, renegând autoritatea sultanului, iar a doua zi, Austro-Ungaria proclama anexarea Bosniei-Herţegovina şi Creta îşi anunţa

decizia de a se alipi Greciei. Ocazia era ispititoare: noul regim era încă instabil; o dată consolidat, nu ar fi încercat oare să-şi restabilească autoritatea asupra acestor teritorii? Teritorii care, desigur, nu mai aparţineau Imperiului otoman decât cu numele, însă al căror statut era garantat de marile puteri şi care erau brusc sustrase suveranităţii otomane. Turcia era neputincioasă şi izolată, Puterile se făceau că nu observă. În timp ce comitetul organiza un boicot al mărfurilor austriece, autorităţile politice se străduiau să rezolve criza pe cale diplomatică. Între februarie şi aprilie 1909, au fost făcute aranjamente care prevedeau compensaţii financiare pentru Turcia şi recunoşteau califului dreptul de a controla viaţa religioasă a musulmanilor din teritoriile pierdute.

Consecinţele acestei crize diplomatice erau considerabile. Pentru regimul ivit din revoluţia Junilor turci, era sfârşitul stării de graţie. În câteva luni, el trebuise să cedeze mai multe teritorii decât abandonase 'Abdül-Hamîd în timpul primilor treizeci de ani ai domniei sale. Or, intervenţia din iulie presupunea să împiedice dezmembrarea imperiului. Dintr-o dată, credibilitatea Junilor turci era ştirbită. Incapacitatea lor de a face faţă agresiunii străine va trezi în scurtă vreme nemulţumiri. Nu este o întâmplare faptul că primele semne ale reacţiunii s-au manifestat imediat după această criză.

Alegerile pentru Parlamentul otoman (noiembrie-decembrie 1908) au avut loc într-o atmosferă oarecum înveninată. Unica opoziţie faţă de comitet venea de la liberalii tendinţei lui Sabâheddîn, regrupaţi în Partidul liberal otoman *(Osmanlı Ahrar Fırkası)*, care, punând accentul pe egalitatea dintre musulmani şi nemusulmani, ca şi pe descentralizare, era susţinut de naţionalităţile neturce ale imperiului. Însă partidul, format târziu, către mijlocul lunii septembrie, şi organizat aproape numai în capitală, nu putea ameninţa serios hegemonia unioniştilor. Alegerile s-au desfăşurat prin vot indirect în două etape, dreptul de vot fiind recunoscut numai bărbaţilor de peste douăzeci şi cinci de ani. Ele au generat un grav conflict cu Patriarhia ortodoxă şi comunitatea greacă, care cereau o reprezentare mult mai puternică în Cameră a elementului grecesc. Practic, peste tot au fost aleşi candidaţii comitetului Uniune şi Progres. Însuşi marele vizir, candidat al liberalilor în Istanbul, era învins.

Parlamentul a fost deschis cu mare pompă pe 17 decembrie 1908. În discursul de deschidere, 'Abdül-Hamîd şi-a reafirmat ataşamentul la Constituţie: acum, când instrucţia făcuse progrese în rândurile poporului, spunea el, nu mai exista nici o oprelişte în restabilirea ei. Câteva zile mai târziu, Ahmed Rıza era ales preşedinte al Camerei deputaţilor.

Raporturile dintre comitet şi Kâmil Paşa se vor deteriora în curând. Simbol al birocraţiei vechiului regim, marcat de relaţiile sale cu liberalii, marele vizir nu mai putea fi controlat. La câteva săptămâni după deschiderea Parlamentului, el a încercat să profite de dificultăţile politice pentru a-şi spori autoritatea. Pe 10 februarie 1909, el a decis să-şi numească oamenii în fruntea Ministerului de Război şi a Ministerului Marinei. Din nou, marea miză se învârtea în jurul controlării armatei. În urma unei dezbateri în Cameră în care încrederea i-a fost refuzată cu o majoritate zdrobitoare, Kâmil a trebuit să demisioneze. În locul său, sultanul a apelat la Hüseyin Hilmî Paşa, fost inspector general al Rumeliei înainte de revoluţie, care se bucura de o reputaţie favorabilă în faţa Junilor turci. Era o nouă victorie pentru comitetul Uniune şi Progres.

În câteva luni, nemulţumirea nu încetase să crească. La început, luase o tentă net religioasă. Criza diplomatică din octombrie 1908 se produsese în plină desfăşurare a Ramadanului, într-un moment în care sensibilitatea religioasă era cea mai vie[1]. Din 7 octombrie, o mulţime condusă de un *khoca* ('Alî cel orb, Kör 'Alî) a mers la Palat pentru a cere sultanului restabilirea *şerî'a*. Propaganda împotriva Junilor turci se dezlănţuia. Dacă *şeykh ül-islâm*-ul şi ulemalele de rang înalt susţinuseră regimul de la bun început, în rangurile inferioare ale ierarhiei religioase, mai conservatoare, Constituţia era considerată răspunzătoare de noile nenorociri ale imperiului, libertatea şi egalitatea păreau noţiuni străine, periculoase, moravurile moderne, puse pe seama Junilor turci, erau discreditate. În ziarul său, *Mizan*, Murâd Bey, aflat mai mult ca niciodată în opoziţie cu foştii săi companioni, arunca gaz pe foc, stârnind pasiunile religioase, denunţând egalitatea cu nemusulmanii şi emanciparea femeii drept contrare tradiţiilor. Un discurs care făcea din ce în ce mai mulţi adepţi printre oamenii religiei, *softa*-le şi dervişi, dar şi în rândurile birocraţiei şi ale armatei, ca şi în masele populare.

Destituirea lui Kâmil Paşa în februarie 1909 a sporit tensiunea. În Cameră, Partidul liberal devenise nucleul unei opoziţii politice ce reunea între cincizeci şi şaizeci de deputaţi, mai ales din naţionalităţile neturce, greci, armeni, arabi şi albanezi. Aceasta acuza comitetul Uniune şi Progres că înfiinţase o dictatură, că politizase armata, că abandonase idealul de otomanism în folosul turcilor. Aceste atacuri violente erau încurajate de englezi, care priveau cu ochi răi plecarea omului lor de încredere. Primul dragoman la ambasada Marii Britanii, Fitzmaurice, ducea o campanie prin intermediul lui *Levant Herald*, ziar englez din Istanbul, care îi ataca violent pe unionişti. Metodele comitetului erau criticate deschis în presă. Pe 7 aprilie, Hasan Fehmî, un ziarist care participase activ la campania antiunionistă în *Serbesti*, a fost asasinat, un asasinat pe care opinia publică l-a pus pe seama comitetului însuşi.

La începutul lui aprilie, forţele reacţiunii s-au organizat. Înfiinţată cu mai multe luni înainte de un derviş *bektaşi* originar din Cipru, Vahdeti, Societatea de uniune islamică, *Ittihâd-ı Muhammedî Cemiyeti*, reunea ulemalele de rang secund. Era un fel de organizaţie misionară, de vocaţie „internaţionalistă", care profesa un islam populist. De câteva luni, ziarul său, *Volkan*, arunca necontenit anateme împotriva „pumnului de atei" care ducea ţara la ruină. Uniunea islamică a ales ziua aniversară a naşterii Profetului, 5 aprilie, pentru a-şi publica programul care, în opoziţie cu tendinţele laice şi occidentaliste ale unioniştilor, se reclama de la idealul islamic.

În noaptea de 12 spre 13 aprilie 1909, s-a declanşat o răzvrătire cunoscută în turceşte sub numele de „incidentul din 31 martie" (*Otuz bir Mart Vakası*[2]). Soldaţi din corpul 1 de armată staţionat în Istanbul, puternic prelucraţi de propaganda societăţii, şi-au dezarmat ofiţerii – în majoritate ofiţeri cu diplomă *(mektepli)* –, s-au împrăştiat în oraş, au traversat podul Galata şi s-au adunat în piaţa Sultan-Ahmed, în faţa Parlamentului. Pe toată durata zilei de 13 aprilie, li s-au adăugat elemente din alte unităţi, călugări şi studenţi din *medrese*-le. O dată în plus, în istoria otomană oameni

---

[1] Sina Aksin, *Jön Turkler ve Ittihat ve Terraki* (Junii turci şi Uniune şi Progres), Istanbul, 1987, pp. 93-94.
[2] 31 martie în calendarul iulian.

de trupă și oameni ai religiei se regăseau cot la cot în revolta împotriva puterii. Ei cereau stricta respectare a legii religioase, pretindeau demisia ministrului de război și pe cea a președintelui Adunării, Ahmed Rıza, simbol al ireligiozității Junilor turci.

Răzvrătirea a provocat o gravă criză politică. Invadat în parte de soldați, Parlamentul era blocat. Deputații unioniști fugiseră sau se ascundeau. Ministrul de război, Ahmed Muhtâr Pașa, nu se hotăra să înfrunte răscoala. Paralizat, cabinetul lui Hilmî Pașa și-a depus curând demisia. Cât despre sultan, el vedea în această criză ocazia de a-și lua revanșa. Fiind de acord cu majoritatea cererilor răsculaților, el a dat ordin Camerei să respecte *șerî'a* și l-a numit mare vizir pe Ahmed Tevkîf Pașa. Golul lăsat de unioniști era repede umplut de liberali.

La Istanbul au existat câteva scene de violență, tineri ofițeri diplomați, partizani ai mișcării constituționale, mai mulți deputați și-au găsit moartea în timpul răzvrătirii. Sediile ziarelor unioniste precum *Tanin* și *Şûrâ-yi Ümmet* au fost închise. Cu toate acestea, nimic față de răscoalele care au avut loc la Adana. Anunțarea insurecției din Istanbul încinsese spiritele aici, printre musulmani se zvonea că armenii erau gata să se revolte. Din 14 aprilie, cartierul armean era teatrul unor scene de violență și masacre, care vor dura mai multe zile și care vor face mai multe mii de victime în rândurile populației armene.

S-a discutat multă vreme despre sensul evenimentelor din 13 aprilie. O explozie bruscă de fanatism musulman? Însă minoritățile creștine le aprobaseră, în frunte cu grecii, iar Constituția fusese respectată. Cine trăsese sforile din spatele răsculaților? 'Abdül-Hamîd? În realitate, se pare că nu sultanul a fost instigatorul revoltei însă, o dată declanșată, el ar fi încercat să profite de aceasta, ceea ce l-a făcut să fie considerat răspunzător de către Junii turci, încântați că puteau scăpa în sfârșit de despotul de la Yıldız. Anglia? Aflată în relații reci cu Junii turci, ea sprijinise incontestabil opoziția. În direcția acesteia trebuie însă căutate adevăratele responsabilități. În spatele Partidului liberal, se profila o întreagă cohortă de adversari sau de decepționați ai noului regim: foști Juni turci lăsați pe margine (Sabâheddîn), liberali îndepărtați de la putere (precum Kâmil Pașa), minorități creștine din ce în ce mai neîncrezătoare, albanezi iritați de tendințele centralizatoare și naționaliste ale unioniștilor, gradați lăsați la vatră *(alaylı)* credincioși sultanului, ofițeri ai fostului regim suspendat în iulie, birocrați victime ale reorganizării administrative *(tensikât)*. Opoziția folosise Islamul împotriva unioniștilor, ceea ce îi îngăduise să mobilizeze puternic populația Istanbulului.

Cu toate acestea, victoria adversarilor comitetului Uniune și Progres va fi de scurtă durată. Văzând edificiul politic instaurat la 24 iulie 1908 serios amenințat, armata din Macedonia s-a hotărât să acționeze. La îndemnul lui Mahmûd Şevket Pașa, „armata de acțiune" *(hareket ordusu)* a pornit către Istanbul, care a fost asediat pe 24 aprilie. A fost proclamată legea marțială și au fost înființate tribunale extraordinare pentru a-i judeca pe răzvrătiți. Câteva zile mai târziu, Camera deputaților și Senatul reunite în congres proclamau detronarea sultanului, care a fost întărită printr-o *fetvâ* a *șeykh ül-islâm*-ului. 'Abdül-Hamîd a fost exilat la Salonic și înlocuit cu fratele său, Mehmed Reșâd. O pagină din istoria Imperiului otoman fusese întoarsă.

Efervescența socială și intelectuală

De la începutul secolului, Imperiul otoman cunoscuse o dezvoltare economică rapidă, încurajată prin politica de apel la capitalurile străine în contextul unor rivalități din ce în ce mai aprige între Puteri. Prețurile urcaseră. La Istanbul, între 1900 și 1908, *okka*-ua (1,3 kg) de grâu trecuse de la 34 la 54 *parale* (40 parale = 1 piastru), *kile*-ul (37 litri) de orz de la 12 la 19 piaștri. Această inflație favoriza afacerile, făcând în același timp din ce în ce mai precară situația salariaților, a slujbașilor și a celor nevoiași. În același timp, occidentalizarea continua mai intens: în ciuda cenzurii, presa europeană, ideile occidentale, moda, ultimele tehnici, jocurile și distracțiile (ca bicicleta și cinematograful) invadau fără încetare marile orașe ale imperiului. Pătrundea puțin din „la Belle Époque", cel puțin într-o mică parte din imperiu.

Survenită în mijlocul acestor transformări rapide, revoluția Junilor turci a provocat în societatea otomană o explozie. Ținute în frâu prea multă vreme de jugul hamidian, forțele sociale se găseau, dintr-o dată, eliberate. Pentru prima dată în istoria sa, societatea otomană descoperea libertatea cuvântului, a presei, a adunării. „Libertatea" devenise un cuvânt magic care urma să rezolve toate problemele și să împlinească toate dorințele. „Beția libertății" dădea naștere la excese, la manifestări de indisciplină, la anarhie, la refuzul de a plăti impozitul. Slujbașii nu mai voiau să-și vadă de lucru, liceenii, de școală.

Una dintre manifestările cele mai spectaculoase ale acestei explozii sociale a fost dezvoltarea presei. După 24 iulie, tirajul cotidianelor din Istanbul a crescut în mod elocvent: 60 000 de exemplare pentru *Ikdam*, 40 000 pentru *Sabah*. Numerele se epuizau cu repeziciune. Până la sfârșitul anului 1908, în Imperiu au apărut cam o sută de titluri noi. Printre acestea, foile satirice ocupau un loc important: râsul fusese prea multă vreme înfrânat sub 'Abdül-Hamîd. În 1908-1909, mai mult de 350 de ziare și periodice circulau în imperiu, o cifră care vorbește de la sine despre frenezia intelectuală care pusese stăpânire pe Turcia, chiar dacă ritmul se va încetini mai târziu: 130 apăreau în 1910, 124 în 1911.

În elanul revoluției, își fac apariția trei grupuri sociale care, până atunci, nu făcuseră să se vorbească despre ele în Imperiul otoman: femeile, muncitorii și intelectualii.

În anii 1900, situația femeii otomane era pe punctul de a se schimba. În păturile superioare ale societății, din ce în ce mai multe femei otomane adoptau comportamente occidentale, sub influența lecturii revistelor ilustrate sau prin imitarea armencelor și a grecoaicelor. Ele începeau să învețe franțuzește, să își mobileze interioarele în stil european, să ia lecții de pian, să se îmbrace occidental, să iasă singure pe stradă. În același timp însă, formalismul moral al domniei lui 'Abdül-Hamîd încerca să le impună reguli de conduită mai stricte. Astfel, o reglementare din 1901 le interzicea să intre în prăvăliile europene, le obliga să poarte vălul chiar și în trăsură. Era reglementată în detaliu lungimea și desimea vălului *(çarşaf)*, tipul de încălțăminte pe care trebuiau să-l poarte. Femeile care se aventurau în stradă fără a fi însoțite erau pasibile de arestare.

În timpul exilului în Europa, în contact cu moravurile europene, Junii turci reflectaseră îndelung asupra condiției femeii în societatea lor. Unii considerau că emanciparea

acesteia era cheia progresului statului otoman. În ansamblu, ei doreau să vadă femeia otomană evoluând după modelul femeii occidentale, grație progreselor educației.

Atmosfera din iulie 1908 oferea femeilor musulmane ocazia de a-și manifesta aspirațiile. Martorii revoluției Junilor turci fuseseră frapați de prezența lor în cursul zilelor revoluționare. Ele se alăturaseră primelor manifestări de bucurie; pe 27 iulie, ele parcurseseră străzile orașului în trăsuri purtând sloganuri ale Junilor turci. Ele își manifestau astfel refuzul față de obligația de a purta văl și obligativitatea recluziunii, dorința de a se educa, dorința de a participa la viața publică. Sunt văzute mai multe femei arătându-se în public, îmbrăcate modern, participând la conferințe, la diverse adunări. Se înființează asociații feminine, unele în scopuri mai mult filantropice, altele însă cu obiective mai „feministe", precum Asociația pentru ridicarea femeilor *(Te'ali-i Nisvân Cemiyeti)*, fondată în 1908 de Halîde Edib. Aflată în contact cu mișcarea sufragetelor din Anglia, aceasta își propunea să „ridice nivelul cultural al femeilor" și se străduia să ofere facilități de educație membrelor. La rândul său, comitetul Uniune și Progres a înființat la Istanbul și la Salonic secțiuni feminine *(Ittihâd ve Terakkî Kadınlar Şu'besi)*. Mai radicală, Societatea pentru apărarea drepturilor femeilor (*Müdâfaa-i Hukûk-i Nisvân Cemiyeti*), fondată la începutul războaielor balcanice, cerea emanciparea economică a femeii, care trebuia să poată accede la posturi în funcții publice sau în întreprinderi. Asociația a obținut un prim succes femeilor în Compania de telefoane. Pe lângă aceste organizații exista, de asemenea, o întreagă literatură și o presă feminină; dintre ziarele la care scriau numeroase femei cităm: *Demet* (Buchetul), *Millet Gazetesi* (Jurnalul Națiunii), *Kadın Mecmuası* (Revista femeilor), *Mehasin* (Faptele bune), *Kadınlar Dünyası* (Lumea femeilor).

Această mișcare de emancipare rămânea totuși limitată. Animată de câteva femei remarcabile, precum Halîde Edib sau Nakiye Hanım, ea nu privea decât elitele otomane și o mică parte din clasele de mijloc ale orașelor. Asociația pentru apărarea drepturilor femeilor nu avea mai mult de cincizeci de membre. S-au înregistrat unele progrese în domeniul învățământului feminin. Primul liceu de fete a fost deschis în 1911. Însă și în acest domeniu, schimbarea rămânea modestă. Iar în ansamblu, condiția feminină nu dădea impresia să fi evoluat prea mult. Femeile continuau să aibă compartimente separate în tramvaie și pe vapoarele de pe Bosfor, le era interzis să se scalde și să meargă la restaurant, chiar însoțite de soț.

Cu toate acestea, avusese loc pentru prima dată o conștientizare, problema condiției femeii fusese pusă de femeile înseși, o problemă care atingea „zone sensibile" ale Islamului – separația sexelor, căsătoria, divorțul, poligamia. De aceea, oricât de timid ar fi fost, acest început de emancipare reușise deja să cristalizeze multe nemulțumiri. Erau suficiente câteva femei fără văl pe stradă pentru a stârni tulburare, pentru a provoca reacții violente; femeile erau admonestate pe stradă, recluziunea și obligativitatea vălului figurau la loc de cinste în revendicările opoziției religioase. Bănuit de ateism, comitetul Uniune și Progres era considerat răspunzător de imoralitatea publică. În 1911, *şeykh ül-islâm*-ul va pune punctul pe i; el reamintea obligativitatea purtării vălului și a recluziunii, interdicția pentru femei de a se îmbrăca

în stil european şi de a se plimba singure pe stradă. Tulburarea era atât de mare încât, în epoca războaielor balcanice, a existat o întreagă dezbatere asupra responsabilităţii emancipării femeilor în înfrângerile otomane...

Revoluţia Junilor turci a acţionat şi ca un revelator pentru mişcarea muncitorească. Începând cu luna august a anului 1908, asistăm la un val de greve (au fost numărate 110) de o amploare şi o durată fără precedent în istoria otomană. Aceste greve, în majoritate „spontane", urmau în mod direct revoluţiei. După 24 iulie, muncitorii organizaseră marşuri în cursul cărora distribuiau manifeste şi agitau flamuri cu sloganurile Junilor turci, precum „Libertate, egalitate, dreptate, fraternitate". Mai apoi, muncitorii au intrat în grevă „pentru că exista Constituţia" şi pentru că îşi imaginau că aceasta le va permite să-şi îmbunătăţească condiţia.

Primele greve au izbucnit la mijlocul lui august la Istanbul, printre slujbaşii de la tramvaie şi printre docheri. De îndată, mişcarea s-a extins în alte ramuri ale industriei, la suflătorii de sticlă de la fabrica Paşabahçe, la slujbaşii Regiei. La Izmir şi la Salonic, docherii au urmat exemplul celor din Istanbul. Au început, de asemenea, să fie cuprinse şi micile oraşe. Curând au fost afectate aproape toate sectoarele vieţii economice: comunicaţiile (căi ferate, tramvaie, transporturi maritime), minele (de exemplu, minele de cărbune de la Eregli), textilele, manufacturile de tutun, întreprinderile comerciale (întreprinderile Orosdi Back). Revendicările priveau nu numai salariile, ci şi, într-un cadru mai larg, condiţiile de muncă şi de trai ale clasei muncitoare: reducerea zilei de lucru de la cincisprezece-şaisprezece ore la opt sau zece ore, după caz, pauză săptămânală obligatorie, recunoaşterea sindicală de către conducătorii întreprinderii, crearea unei inspecţii a muncii.

Către mijlocul lui septembrie, mai multe zeci de mii de muncitori încetaseră lucrul, iar paralizia era aproape generală. Alarmaţi, patronii au făcut apel la autorităţile publice pentru a recurge la forţă. În întreprinderile controlate de capitaluri străine, tensiunea era mare. Astfel, la Compania căilor ferate din Anatolia, controlată de Deutsche Bank, se formase din august o uniune a angajaţilor, compusă mai ales din otomani creştini şi din străini, care cerea condiţii mai bune de muncă şi care îl critica pe directorul companiei, Huguenin. Ambasadorul Germaniei şi direcţiunea îşi înmulţiseră intervenţiile pe lângă Sublima Poartă pentru a lua măsuri energice împotriva „revoluţionarilor" şi a „anarhiştilor". Mişcarea a degenerat în grevă. Timp de mai multe zile, gara Haydar Paşa, punctul terminus al liniei, a fost complet blocată de grevişti.

Situaţia devenea delicată pentru guvern. La 8 septembrie, acesta a promulgat o lege provizorie asupra grevelor, menită să oprească mişcarea socială. La rândul său, comitetul Uniune şi Progres fusese la început arbitrul conflictelor de muncă, arătându-se, din spirit patriotic, mai degrabă favorabil mişcării sociale când era vorba de întreprinderile străine; acum, însă, era neliniştit de amploarea pe care o luaseră grevele, mai ales într-un sector strategic precum cel al căilor ferate, şi se temea ca nu cumva mişcările sociale să afecteze încrederea deţinătorilor de capital.

Totuşi, către mijlocul lui octombrie, situaţia s-a liniştit. Mişcarea muncitorească a slăbit în intensitate, în primul rând din cauza legislaţiei puse în funcţiune de Junii turci. Puţin explicită în formulare, legea privind grevele *(Tatil-i Çgâl Kânûnû)* (1909),

care avea în vedere numai sectorul public, recunoştea dreptul la grevă, însă îl restrângea serios şi interzicea formarea de asociaţii sau de sindicate muncitoreşti. Cât despre legea privind asociaţiile (*Cemiyetler Kânûnû*) (1909), ea permitea formarea acestor asociaţii muncitoreşti în afara întreprinderilor ce lucrau pentru serviciul public.

Această cădere se datora şi slăbirii interne a mişcării. Grevele din vara lui 1908 fuseseră în general spontane. Ele relevaseră un proletariat adesea divizat în funcţie de separările etnice sau religioase, care slăbeau solidaritatea muncitorească, frânau apariţia unei conştiinţe de clasă şi făceau mai dificilă organizarea muncitorească. Cu toate acestea, a fost făcut un efort de a depăşi aceste separări: în 1909, se înfiinţa la Salonic Federaţia muncitorească socialistă care, dominată mai ales de elemente evreieşti, încerca să formeze o conştiinţă de clasă care să treacă peste diferenţele religioase şi etnice ale populaţiei lucrătoare din Salonic.

Pe de altă parte, mişcarea muncitorească otomană era fără legături – sau aproape fără legături – cu viaţa politică. La alegerile din 1908 a fost ales un singur deputat socialist. În septembrie 1910, a fost fondat la Istanbul primul Partid socialist otoman. Influenţat de socialismul jaurèsian, acesta se arăta interesat, în programul şi în ziarul său, *Iştirak*, de problemele clasei muncitoreşti, însă fiind compus mai ales din intelectuali, nu a avut, practic, nici un impact asupra proletariatului otoman.

În ciuda acestor slăbiciuni, mişcarea muncitorească continua. Problema socială fusese pusă în Imperiul otoman, ca şi cea a condiţiilor de muncă ale lucrătorilor, a muncii femeilor şi copiilor, chiar dacă un prim proiect de legislaţie socială din 1910 rămăsese literă moartă. Grevele au continuat sporadic în cursul anilor următori; unele au mobilizat mai multe mii de lucrători: de exemplu, greva hamalilor de la vama din Istanbul (1909), cea a lucrătorilor de mătase din Brusa (1910), a feroviarilor de pe linia Izmir-Kasaba (1911).

În fine, revoluţia Junilor turci îi aducea în prim plan pe „intelectuali". Însă aceşti intelectuali nu mai aveau prea mult de-a face cu mâna de opozanţi remarcabili care, cu o jumătate de secol înainte, pornise lupta împotriva despotismului. Revoluţia Junilor turci a provocat, într-adevăr, o reînnoire a oamenilor şi a ideilor: din Europa şi din Egipt veneau militanţii Juni turci, din Caucaz sau din Balcani se întorceau refugiaţii politici armeni şi bulgari. Aceasta atrăgea însă şi intelectualii din alte părţi ale lumii musulmane, din provinciile arabe ale imperiului, din Egipt, din Persia; şi mai cu seamă atrăgea turci din Rusia (tătari din Kazan, tătari din Crimeea, azeri), care veneau să găsescă în Turcia o libertate din ce în ce mai combătută în Rusia. Fără a mai socoti cazul special al unui social-democrat precum Parvus (Alexander Israel Helphand), care s-a instalat la Istanbul. O dată cu aceşti oameni au intrat în Imperiul otoman o serie întreagă de idei noi: modernismul musulman, populismul, naţionalismul, solidarismul, socialismul. Îşi făceau apariţia noi discipline precum sociologia, pentru care a fost creată o catedră la universitate în 1912. Pentru câţiva ani, Istanbulul redevenea capitala intelectuală a lumii musulmane.

Din „valul uriaş de idei" care acoperea imperiul în 1908, două mari curente ieşeau la iveală, separându-i pe cei care se întorceau către Islam şi pe cei ce sufereau

de „tentația Occidentului"[1]. Întreaga viață intelectuală se polariza în jurul acestor două tendințe.

Unul dintre principalii purtători de cuvânt ai curentului islamist era Mehmed 'Âkif. Născut în 1873 dintr-un tată profesor la o *medrese* din cartierul Fatih, în epocă principalul centru de cultură islamică din Istanbul, el fusese foarte marcat de copilăria petrecută într-un mediu musulman modest. După studii la școala veterinară, el a avut în paralel o carieră de scriitor și de funcționar la Ministerul Agriculturii. În 1908 a fost numit profesor de literatură la Universitatea din Istanbul. Mehmed 'Âkif se bucura de o mare popularitate în rândul maselor, ale căror confuzii și aspirații le exprima în lungi poeme lirice; el era neliniștit din cauza prăpastiei existente între intelectualii otomani, gata să maimuțărească Occidentul și să nu vadă în religie decât o piedică pentru progres, și mase, înclinate să pună decăderea Islamului pe seama moravurilor occidentale. După opinia lui Mehmed 'Âkif, trebuiau să caute sprijin în spiritul progresist al Islamului. Modelul de urmat era Japonia, care reușise să adopte științele și tehnicile occidentale fără a-și pierde totuși sufletul.

În jurul lui 'Âkif, câteva ulemale, scriitori și poeți influențați de opera lui Djemâl ed-Dîn el Afghânî și a discipolului său Mohammed 'Abdûh au publicat începând din 1908 o revistă „modernistă", *Sırat-i Müstakim*, care a avut un mare succes. Favorabili Constituției, asimilată „consultării" islamice, ostili puciului din aprilie 1909, moderniștii considerau că declinul țărilor musulmane se datora nu Islamului însuși, ci formei corupte pe care acesta o luase, din cauza inovațiilor *(bid'ât)*, a spiritului de imitație sterilă *(taklîd)*, a influenței ordinelor mistice. Rezultatul era un Islam închis spiritului științific, incapabil să evolueze și să se adapteze lumii moderne. Pentru a salva societățile islamice de la rămânerea în urmă, trebuia să se revină la un Islam purificat, la „spiritul liberei interpretări" *(ictihad)* pentru a regăsi o religie conformă cu rațiunea, aptă să adopte noile științe, pe care Europa le împrumutase de fapt de la musulmani în Evul Mediu. Departe de orice concepție contemplativă, redactorii de la *Sırat-i Müstakim* preconizau o reînnoire a spiritului întreprinzător în comerț, industrie, bănci.

Timp de mai mulți ani, 'Âkif și *Sırat-i Müstakim* au reprezentat aripa cea mai liberală și mai modernă a curentului islamist. Însă, alături de acesta, existau multe alte tendințe, de la Islamul „populist", impregnat de trăsături heterodoxe sau de confrerie, al Societății de uniune islamică (*Ittihad-i Muhammedi Cemiyeti*), până la Islamul tradiționalist și conservator, apărat în *Beyan ül-Hak* de Mustafâ Sabri.

La cealaltă extremitate a evantaiului ideologic se aflau „occidentaliștii", reprezentați mai cu seamă de 'Abdüllâh Cevdet. Născut în 1869, de origine kurdă, 'Abdüllâh Cevdet fusese unul dintre fondatorii mișcării Junilor turci. Ieșit din Școala de medicină militară *(Tıbiye)*, el a exercitat profesia de medic, scriind în același timp și traducând (mai ales operele lui Shakespeare). Exilat, el a publicat mai întâi la Geneva, apoi la Cairo, ziarul *Ictihad*. S-a reîntors în Turcia în 1910, iar în anul următor a reluat, la Istanbul de această dată, publicarea revistei sale, avându-i ca principali colaboratori pe Celâl Nûrî și pe Kılıçzâde Hakkı. 'Abdüllâh Cevdet considera că

[1] Cf. Bernard Lewis, *Islam et laïcité, la naissance de la Turquie moderne*, trad. fr., Paris, 1988, pp. 202 sq.

occidentalizarea este o necesitate absolută pentru Imperiul otoman. „Nu există decât o civilizaţie – scria el –, aceasta este civilizaţia europeană, şi aceasta trebuie importată cu cele bune şi cu cele rele." El considera că occidentalizarea este o chestiune de schimbare a mentalităţii (*zihniyet*). Obstacolele erau ataşamentul de valorile tradiţionale depăşite, ignoranţa în care erau ţinute masele de către oamenii religiei bigoţi şi fanatici. Ca şi 'Âkif, 'Abdüllâh Cevdet deplângea prăpastia dintre intelectuali şi mase, însă el propunea, dimpotrivă, depăşirea acesteia prin debarasarea maselor de falsele credinţe şi de superstiţii şi prin fixarea, prin educaţie, în rândurile acesteia a fundamentelor intelectuale ale Occidentului, libertatea, raţiunea, spiritul ştiinţific. *Ictihad* avea un întreg program de occidentalizare, care mergea de la apărarea drepturilor femeii până la adoptarea alfabetului latin, trecând prin modernizarea familiei, lupta împotriva *medrese*-lelor, laicizarea, utilizarea sistemului metric.

Adept împătimit al occidentalizării, 'Abdüllâh Cevdet nu era mai puţin un patriot ostil amestecului politic al Europei în imperiu. A adopta valorile Occidentului însemna exact a se apăra împotriva imperialismului. „Ori mergem noi către Europa, ori ea va veni către noi", spunea el, făcând aluzie la riscurile colonizării. Occidentalizarea era deci o chestiune de supravieţuire pentru statul otoman. 'Abdüllâh Cevdet considera că otomanii trebuie să se bizuie pe propriile lor forţe şi că salvarea trebuia să vină de la ei înşişi. În perioada atacului italian asupra Tripolitaniei, el tuna şi fulgera împotriva celor care cereau ajutorul Angliei, ca şi împotriva celor care, precum *şeykh ül-islâm*-ul, porunceau să se spună rugăciuni în şcoli. „Cel mai mare duşman al nostru – scria el – este inerţia noastră, ignoranţa noastră, fanatismul nostru, orbirea noastră în urmarea tradiţiei [...]. Occidentul este stăpânul nostru. A-l iubi înseamnă a iubi ştiinţa, progresul, dezvoltarea materială şi morală."

Între aceste două tendinţe, islamistă şi occidentalistă, care dominau scena intelectuală în 1908, a apărut un fel de „a treia cale", naţionalismul turc. Naţionalismul provenea din întâlnirea a două curente: mişcarea musulmanilor din Rusia care, la pragul dintre secole, sub conducerea lui Ismâ'îl Gasprinski şi a *Tercüman*-ului, căutau în unirea popoarelor turce din Rusia forţa necesară pentru a rezista la pericolul panslavismului; şi o mişcare savantă şi culturală născută la Istanbul în aceeaşi epocă, influenţată de descoperirile turcologilor occidentali aflaţi în căutarea trecutului şi a identităţii turcilor. Întâlnirea dintre aceste două curente s-a produs în Turcia după revoluţia din 1908. La sfârşitul anului, fusese fondat la Istanbul primul club „naţionalist", Asociaţia turcă *(Türk Dernegi)*, care reunea intelectuali turci din Rusia şi savanţi otomani. Asociaţia a publicat în 1911 o revistă care se ocupa în special de problemele de simplificare şi de purificare a limbii otomane. În aceeaşi epocă, la Salonic, în inima mişcării Junilor turci, o altă revistă, *Genç Kalemler* (Tinere condeie), reunea tineri scriitori şi poeţi, precum 'Alî Cânib, Ömer Seyfeddîn, aflaţi în căutarea unei „limbi noi", o limbă turcă simplificată, scăpată în parte de vocabularul său arabo-persan. Era exact epoca în care, după Salonic, comitetul Uniune şi Progres încerca să impună folosirea limbii turce tuturor naţionalităţilor din imperiu.

Redactorii revistei erau patrioţi ataşaţi de destinul statului otoman, însă preocupaţi de căutarea identităţii lor. Printre ei se remarca Ziyâ Gökalp, în special pentru că

era, în acelaşi timp, membru al comitetului central Uniune şi Progres. Născut în 1876 la Diyarbekir, Ziyâ Gökalp intrase în contact cu mişcarea Junilor turci, învăţase franţuzeşte, făcuse o pasiune pentru sociologie. Venit la Istanbul în 1909 la congresul Uniune şi Progres ca delegat de Diyarbekir, el s-a stabilit aici în anul următor, l-a „descoperit" pe Durkheim şi a devenit într-o oarecare măsură ideologul comitetului. Rol capital, căci, în parte, datorită lui comitetul Uniune şi Progres va fi convertit încetul cu încetul la naţionalismul turc.

Respectând cadrul de stat otoman, „naţionalismul" lui Ziyâ Gökalp prezenta în epoca aceea două trăsături caracteristice. El afirma, în primul rând, necesitatea unei „revoluţii sociale", pe care o definea ca o căutare a unei vieţi noi, nu „cosmopolită, ci naţională", o căutare de „valori noi" care să nu fie doar o simplă imitaţie a Europei, ci rezultatul unei sinteze între cultura naţională şi civilizaţie. Pe de altă parte, Ziyâ Gökalp exprima în versurile sale, sub o formă mitică, un ideal patriotic „panturc" care va găsi un larg ecou în rândurile tinerilor: „Patria turcilor – scria el – nu este nici Turcia, nici Turkestanul. Este un pământ vast şi etern; Turanul!" Înainte chiar de a exista o teorie în acest sens, Ziyâ Gökalp punea bazele unei concepţii romantice a naţionalismului turc. Însă, pentru moment, în afara unor cercuri restrânse din Salonic şi Istanbul, aceste idei nu aveau nici o audienţă.

La modul general, efervescenţa socială şi intelectuală provocată de revoluţia Junilor turci rămânea deocamdată limitată. O mână de femei care luptau pentru drepturile lor, câteva sute de intelectuali care dezbăteau probleme de identitate, câteva mii de lucrători care protestau împotriva condiţiilor de trai. Chiar şi prin numărul de participanţi, impactul nu putea fi decât redus. Masa, masele nu se clintiseră şi nu se manifestau mai mult decât înainte. În plus, această mişcare socială se lovea de opoziţii: opoziţia puterilor existente, fie că erau religioase, economice sau politice. *Fetvâ*-lele şi legile represive existau pentru a o înfrâna. Starea de asediu dura, cenzura lua forme servile. Atunci când nu era combătută, mişcarea socială era recuperată de Junii turci, care se străduiau să o canalizeze către ceea ce va fi, în curând, „marele proiect" social al lor: formarea unei burghezii turceşti.

Junii turci la lucru

Pentru unionişti, alerta din aprilie 1909 fusese serioasă. Organizaţia Junilor turci se volatilizase, ca să zicem aşa. Mai mult, în restabilirea ordinii, rolul esenţial fusese jucat nu de către comitet, ci de către vechii ofiţeri ai armatei din Macedonia. Cu toate acestea, vor fi suficiente câteva luni pentru ca comitetul Uniune şi Progres să se readune şi să devină din nou forţa politică dominantă în stat.

Într-adevăr, acesta nu mai are rivali în fruntea statului, din motive care ţin în primul rând de cei aflaţi la putere. Petrecându-şi viaţa în recluziune, ajuns pe tron la o vârstă înaintată, noul sultan Mehmed al V-lea, fiu al lui 'Abdül-Mecîd, nu mai reprezintă o ameninţare pentru unionişti. El se mulţumeşte să joace un rol de figuraţie, să simbolizeze prin persoana sa unitatea otomană. Hüseyin Hilmî Paşa, care îşi regăseşte funcţia de mare vizir după puciul din aprilie 1909, este, oricum, mai docil

decât vechile paşale, precum Sa'îd sau Kâmil. Cât despre Ibrâhîm Hakkı Paşa, succesorul său la începutul anului 1910, fost ambasador la Roma, personaj onest, însă fără mare anvergură, el este, la rândul lui, tentat în mică măsură să joace o carte personală. La acestea se adaugă motive constituţionale: o serie de amendamente aduse Constituţiei în august 1909 au micşorat puterile sultanului, ca şi pe cele ale marelui vizir. Primul se vede lipsit de o parte din prerogativele sale, printre altele de acela de a numi miniştrii şi titularii înaltelor funcţii de stat. Iar al doilea are mai puţină autoritate asupra unui cabinet care răspunde de acum înainte în faţa Parlamentului.

În cabinet, comitetul îşi plasase oamenii săi, care ocupau posturi-cheie: Câvid Bey, care va deveni ministru de finanţe în iunie 1909, şi Tal'at Paşa, ministru de interne în luna următoare. În Cameră, pe care schimbările constituţionale o pun de acum înainte în prim plan, comitetul dispune de o foarte largă majoritate de deputaţi regrupaţi în partidul Uniune şi Progres, sub conducerea lui Khalîl Menteşe. Cât priveşte opoziţia parlamentară, care practic a dispărut din mai 1909, aceasta începe să se refacă sub formă de mici grupuri mai mult sau mai puţin organizate, cum ar fi Partidul poporului *(Ahali Fırkası)*, în februarie 1910, apoi, la începutul lui 1911, Noul Partid *(Hizb-i cedid)*, însă este prea slabă pentru a putea contesta dominaţia unioniştilor.

Rămânea problema armatei. Şeful Armatei de acţiune *(Hareket Ordusu)* care a înăbuşit insurecţia, Mahmûd Şevket Paşa, este omul influent al momentului, însă îi repugnă să exercite puterea politică. Numit mai întâi inspector al primelor trei corpuri de armată şi comandant al stării de asediu din Istanbul (care va rămâne în vigoare până în iulie 1912), el intră în cabinetul lui Ibrâhîm Hakkı ca ministru de război la începutul anului 1910. Rolul său politic se găsea astfel, într-un fel, oficializat. Fricţiunile nu vor lipsi între acest soldat neînduplecat şi intransigent şi comitetul Uniune şi Progres. Ele priveau locul politicii în armată, pe care Mahmûd Şevket dorea să o înlăture, în vreme ce unioniştii continuau să se sprijine pe corpul de tineri ofiţeri. De asemenea, o luptă de influenţă se ducea în sânul cabinetului, unde problema bugetului îl opunea violent pe ministrul de război ministrului de finanţe unionist, Câvid, care înţelegea să reziste cererile excesive ale celui dintâi.

Totuşi, dincolo de aceste câteva ciocniri, Mahmûd Şevket Paşa şi Junii turci urmăreau acelaşi obiectiv: menţinerea integrităţii şi a unităţii imperiului. Mai mult decât de politică, primul se preocupa de redresarea armatei şi de asigurarea apărării imperiului. În practică deci, relaţiile dintre comitet şi corpul de ofiţeri vor fi strânse, în special la nivel provincial, chiar dacă această *military connection* rămânea în mod deliberat discretă.

Comitetul se va reorganiza deci în umbra armatei. Organul conducător rămâne comitetul central propriu-zis *(Merkez-i Umumî)*, menţinut clandestin, care continuă să orienteze viaţa politică din imperiu de la Salonic până în vara 1912, dată la care va fi transferat în capitala imperiului. În fiecare an, acesta ţine un congres care defineşte liniile de forţă ale politicii sale. Printre membrii cei mai activi ai comitetului, trebuie să-i cităm pe Tal'at, Dr. Nâzım, Ömer Nacı, Midhat Şükrü. Nu există însă un adevărat lider care să iasă în evidenţă, în orice caz, nu înainte de 1913. Marile figuri istorice ale mişcării ocupă locuri onorifice, precum Ahmed Rıza, sau au trecut în opoziţie, ca

Ibrâhîm Temo. Eroii din iulie 1908 nu se mai află în prim plan, Niyâzî întorcându-se în cazarmele sale, iar Enver fiind trimis în Germania ca ataşat militar.

Comitetul întreprinde un mare efort pentru a-şi extinde influenţa în provincii. Este pusă în funcţiune o întreagă organizaţie ierarhizată, de la comitetul central din Salonic până la cluburile locale, trecând prin secţiile din oraşele de provincie. O structură care „dublează" adesea ierarhia provincială de *vâlî*, *mutassarrıf* şi *kâymakâm*. În plus, comitetul Uniune şi Progres se poate bizui pe o reţea informală de relaţii, bazată pe legături de familie, de prietenie, de educaţie, de protecţie, care face organizaţia foarte eficientă[1]. În provincii, secţiunile vor fi centre de progres, deschizând şcoli, răspândind lucrări şi ziare de propagandă, încurajând activităţile economice. În fond, Junii turci doreau să înfiinţeze, pentru turci şi musulmani, o structură comunitară asemănătoare cu cele ale grecilor, armenilor sau evreilor, un sistem de solidaritate – termenul, împrumutat din sociologia franceză, va face curând carieră în cercurile unioniste.

La ţară, comitetul se sprijinea pe marii proprietari funciari. Aceştia alcătuiau acum în Parlament o adevărată forţă politică, în fruntea căreia se găseau deputaţi juni turci influenţi, precum Khalîl Menteşe, 'Alî Cenânî sau Mustafâ Rahmî, proveniţi din marile familii latifundiare din Egeea, Siria şi, respectiv, Rumelia. În aceste timpuri de îndatorare a imperiului, pământul constituie prima resursă a Vistieriei prin dijmă, reprezentând principala sursă de acumulare a capitalului; de asemenea, este singura bogăţie care scapă aproape în întregime influenţei străine. Comitetul nu poate avea în vedere să pună capăt dominaţiei politice şi economice a *agha*-lelor (mari proprietari). Dimpotrivă, politica agrară a acestuia tinde să-i favorizeze. Inspirându-se din economiştii liberali, Câvid Bey considera că devoltarea Imperiului otoman depindea de specializarea în domeniul agrar. Pentru aceasta, ţara trebuia să fie înzestrată cu drumuri şi căi ferate pentru a facilita exporturile şi trebuiau susţinute marile exploataţii orientate către agricultura comercializabilă.

Totuşi, Uniune şi Progres, mişcare născută în oraşele din Macedonia, a fost mai întâi şi înainte de toate o fundaţie urbană. Ea îşi recruta aderenţii mai ales din mica burghezie a marilor oraşe, dintre avocaţi, învăţători, medici, ziarişti, slujbaşi sau funcţionari şi dintre negustorii şi meşteşugarii turci musulmani din oraşele Anatoliei. Acestora li se adaugă tinerii ofiţeri ieşiţi din şcolile militare (*mekteplî*), care se opun, în general, vechilor gradaţi ai fostului regim, şi din care provine aripa extremistă a comitetului. Comitetul reprezintă astfel clasele de mijloc turceşti aflate în ascensiune, din care vrea să facă baza unui stat otoman modernizat.

În plus, comitetul se străduia să mobilizeze masele. La Istanbul, el deţinea controlul asupra puternicelor corporaţii ale docherilor şi marinarilor. El organiza mari mitinguri – în fruntea cărora cel mai adesea îi întâlnim pe Hüseyin Câhid, pe „filosoful" Rıza Tevfik sau pe romanciera Halîde Edib – şi subscripţii populare pentru cumpărarea de nave de război, de exemplu. Exemplar pentru această politică de manipulare a maselor urbane este boicotul organizat de comitet în octombrie 1908 împotriva

[1] Cf. E.J. Zürcher, *The Unionist Factor, The Role of the Committee Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leyde, 1984, pp. 47 sq.

produselor provenite din Austria (în special zahărul, fesurile) ca represalii la anexarea Bosniei-Herțegovina. Succesul acestei prime operațiuni, care deranjează incontestabil Austria, îi face pe Junii turci să recurgă la aceeași armă și împotriva comercianților greci (în legătură cu problema Cretei), apoi împotriva italienilor, în momentul invadării Tripolitaniei. În spatele organizării acestor boicoturi, în urma cărora sufereau mai ales negustorii creștini, mai orientați către comerțul extern, se profilează o temă pe care Junii turci o vor folosi curând: crearea unei „economii naționale" (*milli iktisâd*).

Astfel, comitetul Uniune și Progres reprezenta o organizație complexă care ținea în același timp de loja masonică, de celula revoluționară, de banda de *komitaci* și de partidul politic în sensul modern al cuvântului. Sub frazeologia liberală și democratică, Junii turci nu-și pierduseră vechile obiceiuri: gustul secretului și al clandestinității, sistemul de rețele paralele, arta manipulării și a propagandei, mânuită cu o deosebită măiestrie de Hüseyin Câhid în *Tanin*, recurgerea la presiuni sau, eventual, la mijloace violente; titlurile unora dintre foile locale sunt grăitoare: *Silah* (Arma), *Süngü* (Baioneta), *Kurşun* (Glonțul), *Bıçak* (Pumnalul), *Bomba*.

Junii turci făcuseră revoluția din 1908 pentru a salva unitatea imperiului, grav amenințată. O dată ajunși la cârmă, trebuia să pună în practică primul punct al sloganului, „Uniunea". Ce politică aveau să urmeze în problema naționalităților? Pentru ei, uniunea însemna uniunea tuturor elementelor etnice *(ittihâd-ı anasır)* ale imperiului, adică sfârșitul tendințelor particulariste, autonomiste sau chiar separatiste ale naționalităților din imperiu, fie că erau musulmane sau nemusulmane. În cazul nemusulmanilor, Junii turci voiau să sfârșească cu *millet*-urile, comunități etnico-religioase semiautonome, pe care le vedeau ca un anacronism și care reprezentau o veritabilă sfidare la adresa concepției pe care și-o făceau ei despre stat. Să nu mai existe deci cetățeni greci, evrei, armeni, arabi, turci, ci cetățeni otomani uniți în fața legii, având aceleași drepturi și aceleași îndatoriri. Marcați de iacobinismul Revoluției franceze, de ideea unui „stat unic și indivizibil", Junii turci doreau să centralizeze, să uniformizeze, să egalizeze, să eficientizeze.

Însă naționalitățile din imperiu aveau o altă concepție asupra uniunii. Pentru nemusulmani, uniunea însemna egalitatea între *millet*-uri, altfel spus, menținerea, ba chiar înflorirea sistemului de autonomie culturală, în funcție de care ei ar fi continuat să fie mai întâi greci sau armeni, și după aceea otomani, supuși ai imperiului. Ca preț al participării lor la lupta împotriva despotismului, elitele cereau un loc mai important în afacerile de stat, o mai mare autonomie, și, sub acest termen de autonomie, mulți visau la independență. În ce privește naționalitățile musulmane neturce, dacă, în ansamblu, revoluția din iulie nu fusese bine primită de notabilitățile arabe, albaneze sau kurde, care fuseseră răsfățate de 'Abdül-Hamîd, clasele de mijloc, în frunte cu ziariștii și intelectualii, vedeau în aceasta ocazia de a-și realiza aspirațiile la justiție, la descentralizare. Pentru ei era vorba nu de a-și apăra privilegiile – pe care nu le aveau (cu excepția albanezilor, într-o oarecare măsură) –, ci de a obține de la Istanbul reforme și o mai mare autonomie.

Aceste diferențe în modul de a concepe uniunea otomană, șterse pentru moment în entuziasmul revoluției, urmau să iasă la lumină după evenimentele din iulie. Climatul

de libertate oferea noi mijloace de exprimare pentru aspirațiile naționalităților, altele decât pușca sau bomba: mai întâi, dezvoltarea extraordinară a presei, cu ziare în toate limbile imperiului, și înmulțirea cluburilor culturale ori a asociațiilor cu bază etnică sau religioasă. Chiar și kurzii, a căror deșteptare națională a fost târzie, au avut la Istanbul ziarul și asociația lor, Asociația kurdă de întrajutorare și progres *(Kürt Teâvün ve Terakkî Cemiyeti)*.

Parlamentul oferea, de asemenea, o tribună naționalităților pentru a-și face auzit glasul. La alegerile din 1908 fuseseră aleși, pe lângă cei 147 de deputați turci, 60 de arabi, 27 de albanezi, 26 de greci, 14 armeni, 10 slavi și 4 evrei. O adunare atât de heteroclită va dovedi curând ceea ce Halîde Edib numea cu delicatețe „o lipsă de armonie"[1]. Minoritățile s-au grupat în jurul celor câțiva deputați liberali de la *Ahrar Fırkası*, care, moștenitor al ideilor lui Sabâheddîn asupra descentralizării, avea o vedere mai liberală în legătură cu problema națională decât comitetul Uniune și Progres. Dincolo de mijloacele legale, agitația națională este reluată în cursul iernii lui 1909: bandele de *komitaci*-i greci și bulgari trec din nou la acțiune, ciocnirile dintre kurzi și armeni sunt reluate în est, izbucnesc tulburări în Albania. Astfel, restabilirea Constituției, departe de a rezolva problemele naționale, nu făcuse decât să le amplifice.

Junii turci au încercat mai întâi o negociere, așa cum s-a întâmplat cu armenii din Dașnak sau cu Patriarhia grecească, în perioada alegerilor. Însă, după lovitura din aprilie 1909, în care minoritățile jucaseră un rol (albanezii) sau pe care o susținuseră (grecii), după masacrele de la Adana, care instauraseră un climat de extremă neîncredere în rândul armenilor, ei au încercat să-și pună în aplicare concepția centralizatoare de uniune printr-o serie de măsuri: închiderea asociațiilor și a cluburilor prin legea privind asociațiile *(Cemiyetler Kânûnû)* din august 1909, din care articolul 4 interzicea „asociațiile politice al căror obiect sau nume privesc un neam sau o naționalitate"; desființarea bandelor din Macedonia prin legea privind suprimarea bandelor din Rumelia și prin legea privind tâlhăria; obligativitatea serviciului militar pentru nemusulmani. În fine, Junii turci au considerat că vor face să consolideze unificarea țării prin centralizarea sistemului educațional, înființând o inspecție a școlilor minorităților, încercând să impună limba turcă în școli și în tribunale – ducând, altfel spus, o politică de otomanizare culturală. Toate aceste măsuri nu au avut ca efect decât provocarea de nemulțumiri, atât albanezilor și arabilor din Siria, cât și grecilor și armenilor din capitală.

Un alt obiectiv al Junilor turci fusese evitarea intervenției marilor puteri în Macedonia, preludiu al dezmembrării și împărțirii imperiului. Patrioți înflăcărați, ei doreau să apere integritatea teritorială a statului în fața imperialismelor și să pună capăt privilegiilor și ingerințelor străinilor în imperiu. În final, ambiția lor era de a face imperiul să treacă de la starea de semicolonie exploatată de marile puteri la cea a unui stat suveran, dispunând de propriile sale resurse. Un program care nu era lipsit de ambiție: pentru a deveni „Japonia Orientului Apropiat", trebuia menținută suveranitatea statului, întinzând, în același timp, mâna Europei: a încerca suprimarea

[1] *Memoirs of Halide Edib*, New York și Londra, f.a., p. 271.

Capitulațiilor continuând să apeleze la capitalurile acesteia și la experții săi. Un program care, în fondul său, nu era prea departe de cel al lui 'Abdül-Hamîd. Ceea ce diferea erau mijloacele folosite pentru realizarea acestuia.

Junii turci credeau că au parcurs o bună parte din drum prin restabilirea Constituției. Considerau în sinea lor că aceasta urma să impună respect Europei, că ar împiedica-o să intervină, că ar reface creditul statului, că ar aduce capitalurile străine, a căror importanță pentru dezvoltarea țării Câvid o subliniaše într-o serie de articole din *Sabah*. Din această perspectivă, evenimentele din octombrie 1908 au fost primite ca un duș rece.

Trebuia, de asemenea, apărată în fața europenilor imaginea distinctivă a noului regim, explicată orientarea sa liberală, trebuiau liniștiți în ceea ce privește interesele lor. Astfel, câțiva Juni turci rămași la Paris au tipărit începând din august 1908 o publicație de propagandă, *Turquie nouvelle*, care se arăta un apărător al noului regim, se făcea apostolul prieteniei franco-otomane și susținea ideea că statul otoman trebuia să se ralieze la Tripla Antantă, cerând în continuare abolirea Capitulațiilor. Junii turci au întreprins și turnee de informare și propagandă în principalele capitale europene. Ahmed Rıza și Dr. Nâzım s-au dus la Paris și la Londra în octombrie-noiembrie 1908 pentru a explica sensul revoluției Junilor turci și rolul comitetului Uniune și Progres.

'Abdül-Hamîd mizase totul pe Germania. Junii turci voiau să sfârșească cu acest monopol și să instaureze o politică de echilibru între Puteri. Această dorință de echilibru s-a manifestat, de pildă, în alegerea experților europeni. Dacă armata terestră continua să fie instruită de experți germani (von der Goltz va reintra în serviciu în decembrie 1910), redresarea marinei era încredințată unei echipe conduse de un englez, amiralul Gamble, iar reorganizarea jandarmeriei era încredințată unor francezi.

Însă politica externă a Junilor turci se va lovi de grave dificultăți. Formarea de blocuri, Tripla Antantă împotriva Triplei Alianțe, agravarea presiunii imperialismelor făcea sarcina lor deosebit de anevoioasă. În câțiva ani, situația în Orientul Apropiat se schimbase: politica austriacă în Balcani devenise mai agresivă. După decepțiile din Extremul Orient, Rusia se îndrepta din nou către Imperiul otoman, dornică să-și asigure prin Strâmtori exporturile de grâu devenite vitale pentru economia sa și să-și creeze o rețea ferată în Asia Mică, așteptând să repună problema reformelor armene. În Anatolia și în provinciile arabe, germani, englezi și francezi se înfruntau în jurul căii ferate de la Bagdad și, curând, în jurul petrolului din Mosul. Existau chiar și nou-veniți, americanii, care se arătau interesați de un eventual parteneriat pentru construirea unei rețele de cale ferată în Anatolia orientală (proiectul Chester). Pe de altă parte, gata să se opună pe teren atunci când interesele lor intrau în conflict, marile puteri se regăseau pe aceeași poziție atunci când privilegiile lor erau în joc sau când Capitulațiile erau încălcate.

Junii turci înșiși erau împărțiți în ce privește orientarea politicii externe. Impregnați de ideea de libertate și progres, majoritatea civililor aveau mai multe afinități pentru Anglia și Franța. Anglia, din motive ideologice („părintele Parlamentului") și practice, pentru că era relativ mai puțin angajată în exploatarea economică a imperiului. Franța, din motive în același timp sentimentale, căci mulți Juni turci își petrecuseră aici exilul

european, şi culturale, pentru că găsiseră în istoria (Revoluţia) şi în gândirea franceză (pozitivismul) o mare parte din inspiraţie. Continuau să existe însă, în special în armată, adepţi hotărâţi ai Germaniei, mai ales vechii ofiţeri formaţi după modelul şcolii germane, precum Mahmûd Şevket Paşa sau Ahmed Muhtâr Paşa. O separare care confirma strategii diferite: primii visau în primul rând la progresul economic al ţării, ceilalţi, la apărarea sa. Dezvoltare sau apărare? O dilemă simbolizată prin confruntarea dintre Câvid Bey şi Mâhmûd Şevket Paşa în legătură cu bugetul. O alegere care era o alegere de politică externă.

În cursul lunilor care au urmat revoluţiei din iulie, Marea Britanie s-a bucurat de un imens prestigiu la Istanbul[1], însă speranţele puse în ea au fost repede spulberate. În octombrie 1908, Junii turci îi supuneau o ofertă de alianţă, fără succes. De fapt, Foreign Office, ca şi ambasada britanică din Istanbul, nutreau puternice sentimente antiturceşti, temându-se de efectul de contagiune pe care l-ar fi putut avea Constituţia otomană asupra Egiptului sau a Indiei. Destituirea anglofilului Kâmil Paşa nu a îmbunătăţit situaţia. Chiar dacă la Istanbul exista o monarhie constituţională, englezii preferau să o vadă în mâinile liberalilor decât în cele ale unor iacobini precum unioniştii. De unde, sprijinul acordat opoziţiei liberale în cursul iernii lui 1909. Pe de altă parte, Marea Britanie dorea să-şi menajeze aliaţii din Tripla Antantă, mai ales Rusia, şi să protejeze flancul de nord-vest al Indiei. În 1909, vrând să reînnoiască contractul companiei de navigaţie Lynch pe Tigru şi Eufrat, ea s-a lovit de o violentă opoziţie din partea notabilităţilor şi a deputaţilor arabi. Prins între două focuri, marele vizir Hüseyin Hilmî Paşa a trebuit să demisioneze.

Relaţiile cu Franţa deveneau şi ele dificile, în ciuda capitalului de simpatie de care dispuneau iniţial revoluţionarii, care îşi declarau în mod deschis ataşamentul lor faţă de principiile din 1789. Franţa era însă ocupată cu problema Marocului. Având în vedere enormele interese financiare, economice şi culturale pe care le acumulase în imperiu, ea privea cu neîncredere naţionalismul Junilor turci, atitudinea lor echivocă faţă de întreprinderi ca Datoria Publică sau Regia tutunului. În 1910, pentru a face faţă în special cheltuielilor militare crescute, Câvid Bey fusese la Paris pentru a negocia un nou împrumut, însă se întorsese cu mâinile goale, guvernul francez pretinzând garanţii de gestiune şi garanţii politice (în special achiziţionări de material militar) care i se păruseră inacceptabile. În *Tanin*, Hüseyin Câhid tuna şi fulgera împotriva atitudinii francezilor, adevărată „injurie – scria el – la adresa demnităţii şi a independenţei Turciei".

Afacerea Lynch şi eşecul împrumutului francez: două lucruri care ilustrau dificultatea raporturilor dintre un stat strâmtorat din punct de vedere financiar, însă mândru de independenţa sa, şi o Europă foarte hotărâtă să scoată bani din sprijinul ei. Prins între aceste două cerinţe contradictorii, Imperiul otoman se găsea într-un impas. Atunci când Italia ataca Tripolitania, el era mai izolat ca niciodată.

---

[1] Cf. Joseph HELLER, *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, Londra, 1983.

Primele înfrângeri: Tripolitania, Albania

Italia pusese de multă vreme ochii pe Tripolitania. Dorința de a găsi compensații prezenței franceze și engleze în nordul Africii și presiunii austriece în Balcani, apropierea de o țară care semăna cu „pământul făgăduinței", amintirile prezenței romane, bogăția care era bănuită, ideea că „fructul era copt", toate acestea înflăcărau imaginația într-o Italie aflată în febra naționalistă și imperialistă. Se interesau de aceasta birocrați, politicieni, ziariști, oameni de afaceri. Tripolitania putea fi o modalitate de a scăpa de excedentul demografic din Italia de sud, care se revărsa către America. Înainte chiar de a deschide un birou la Istanbul, Banco di Roma se implantase deja aici și se lansase într-un ambițios proiect de investiții în căi ferate, navigație, porturi, modernizare agricolă (producția de ulei de măsline), fără a uita achiziționarea de pământuri, pregătind astfel terenul pentru o stăpânire politică. Ceea ce a determinat însă intrarea în acțiune a Italiei a fost chestiunea Marocului: din cauza acordurilor franco-germane, care dădeau mână liberă Franței în schimbul unor compensații pentru Germania, era timpul ca Italia să acționeze.

Junii turci erau conștienți de pericolul care amenința ultima lor provincie africană. Ei încercaseră să spargă cvasimonopolul italian, atrăgând investiții din alte țări. Astfel, în martie 1910, Ibrâhîm Pașa, noul *vâlî* de Tripoli, invitase capitalul american să vină să exploateze fosfații. În același timp însă, ei neglijaseră apărarea provinciei. Miliția care exista din vremea lui 'Abdül-Hamîd fusese împrăștiată după 1908, iar pentru a face față tulburărilor din Yemen, fuseseră retrase o parte din trupe.

După expirarea, pe 29 septembrie 1911, a ultimatumului trimis de autoritățile italiene, războiul a fost declarat. Pe 4 octombrie, trupele italiene debarcau în Tripolitania. În câteva săptămâni, acestea puseseră stăpânire pe zona de coastă fără a întâlni o opoziție serioasă. La începutul lui noiembrie, Italia putea să proclame oficial anexarea orașelor Tripoli și Benghazi.

Însă rezistența otomană se va organiza rapid. Într-adevăr, miza era considerabilă: dacă turcii se dovedeau incapabili să apere Tripolitania, arabii din provinciile Orientului Mijlociu își puteau pierde încrederea în protecția pe care Istanbulul pretindea că le-o asigură în fața imperialismului occidental. Războiul turco-italian trezea sentimentele panislamiste în lumea musulmană. El provoca un puternic elan de solidaritate, iar în Turcia chiar împingea spiritele la *cihâd*. Astfel încât Hüseyin Câhid, în *Tanin*, își îndemna compatrioții la calm, pentru ca – spunea el – să nu se alarmeze Anglia, al cărei sprijin era necesar pentru rezolvarea crizei. Enver a fost trimis în Tripolitania cu o mână de ofițeri pentru a organiza rezistența din interior prin reunirea resturilor garnizoanelor otomane și prin alianța cu populația senussi. Începea astfel o gherilă care avea să dureze ani lungi. Neputând să înainteze către interiorul Tripolitaniei pentru a pune bazele stăpânirii sale, Italia făcea diversiune bombardând Dardanelele și punând stăpânire pe Insulele Dodecaneze (aprilie 1912).

În acest răstimp, la celălalt capăt al imperiului, în Macedonia, și mai ales în Albania, situația continua să se înrăutățească. De multă vreme, albanezii constituiau unul

dintre stîlpii statului otoman şi beneficiaseră de un tratament preferenţial din partea sultanilor. 'Abdül-Hamîd ştiuse să intre în graţiile şefilor albanezi. Albanezii jucaseră adesea un rol de prim ordin în mişcarea Junilor turci (de exemplu, Ibrâhîm Temo) şi în revoluţia însăşi (Niyâzî), sperând că noul regim va satisface aspiraţiile la autonomie care se manifestaseră în perioada congresului de la Berlin. În noiembrie 1908, se ţinuse un Congres naţional albanez la Monastir, reunind musulmani, ortodocşi şi catolici, care îşi reafirmase sprijinul pentru Junii turci. Însă curând tendinţele centralizatoare ale acestora provocaseră agitaţie în munţii albanezi.

În timp ce, la Cameră, deputaţii albanezi, în frunte cu Ismâ'îl Kemâl protestau împotriva politicii duse de Junii turci, agitaţia se transforma în revoltă deschisă în Kosovo, în 1910. În timp ce, în epoca otomană, statul nu îşi făcea simţită prezenţa în munţii albanezi, politica centralizatoare a Junilor turci a pretins să fie aplicată. Albanezii au protestat împotriva tentativelor care urmăreau să le impună noi taxe, recensământul, şcolile turceşti, folosirea limbii otomane şi a alfabetului arab pentru propria lor limbă. Legea împotriva bandelor, care cerea dezarmarea populaţiei civile, a fost aspru resimţită într-o ţară în care vendeta era un fel de obicei naţional. Albanezii catolici erau nemulţumiţi de obligaţia de a servi în armata sultanului.

În faţa insurecţiei albaneze, Junii turci au alternat represiunea brutală (expediţiile lui Cevâd Paşa, Turgut Paşa) şi concilierea. În 1911, alimentată cu arme de contrabandă prin Muntenegrul vecin, gherila a reînceput, însufleţită de creştinii şi musulmanii care puneau acum înainte de orice identitatea lor albaneză. Un comitet naţional albanez format la Vlora cerea unirea provinciilor albaneze într-o singură Albanie, având Parlamentul, administraţia şi armata sa. În august 1911, guvernul părea să cedeze, însă situaţia rămânea nesigură: în primăvara lui 1912, în Albania era din nou revoltă deschisă.

Aceste evenimente care se desfăşurau la marginile imperiului aveau profunde repercusiuni la Istanbul şi deschideau o serie de crize politice. De la invazia italiană în Tripolitania, marele vizir Ibrâhîm Hakkı Paşa fusese nevoit să-i cedeze locul lui Sa'îd Paşa. Opoziţia se întărea. În noiembrie 1911, în Cameră se constituia un nou partid, Partidul antantei liberale *(Hürriyet ve Itilaf Fırkası)*, care îi reunea pe toţi nemulţumiţii regimului. Animat de Dâmâd Ferîd Paşa, Kâmil Paşa şi Sabâheddîn, regrupând de la început un anumit număr de deputaţi din Cameră, el a devenit repede locul de întâlnire al unei opoziţii parlamentare care critica centralismul Junilor turci, prelungirea stării de asediu, dictatura abia mascată a comitetului, conducerea unei oligarhii fără scrupule, recurgerea la violenţă. În decembrie, la alegerile parţiale din Istanbul, a fost ales candidatul noului partid, Tâhir Khayreddîn.

Slăbit de aceste evoluţii interne şi externe, comitetul s-a grăbit să-şi refacă poziţia, obţinând dizolvarea Camerei (ianuarie 1912). Singurul partid cu adevărat organizat în imperiu, dispunând de mijloace care lipseau rivalilor săi, şi mai ales Antantei liberale, folosind în favoarea sa legile privind presa, adunările şi asociaţiile, folosind, de asemenea, mijloace de presiune şi chiar violenţa – ceea ce le va aduce alegerilor din aprilie numele de „alegerile bâtei" *(Sopalı seçim)* –, Junii turci au obţinut o majoritate zdrobitoare în noua Cameră, în care au fost aleşi numai şase deputaţi ai opoziţiei.

Comitetul se afla acum la apogeul său, cu atât mai mult cu cât amenințarea italiană îl făcea să pară ultima speranță. În noul cabinet Sa'îd Pașa, unioniștii erau mai bine reprezentați, iar Câvid Bey se reîntorcea la Finanțe.

Însă victoria Junilor turci era fragilă. Aflat în culmea puterii, comitetul avea să cadă brusc în vara lui 1912. Printr-o ironie tragică, lovitura a venit din Macedonia, regiunea ce rămăsese prin excelență fidelă comitetului. Aici, aceasta se conturase printre ofițerii cluburilor antiunioniste. În primăvara lui 1912, în legătură cu ei, s-a constituit la Istanbul grupul Ofițerilor eliberatori *(Halaskâr Zabıtân)*, hotărâți să pună capăt opresiunii comitetului și să curețe armata de politică. Amenințările cu intervenția militară și presiunile au dus la demisia lui Sa'îd Pașa pe 17 iulie. Câteva zile mai târziu, sultanul l-a chemat pe Ghâzî Muhtâr Pașa să formeze un nou cabinet, „Marele Cabinet", din care unioniștii erau excluși. Pe 5 august, Parlamentul era dizolvat, făcându-i pe Junii turci să-și piardă ultima poziție politică. Niciodată comitetul nu se mai aflase într-o situație atât de proastă.

În același timp, țara trecea printr-o profundă criză morală. Începeau din nou să fie puse în discuție orientările politice și ideologiile. Agresiunea italiană, inerția Marilor Puteri, separatismul albanez accentuau tendința antioccidentală a intelectualilor islamiști, îi determinau să pună mai mult accentul pe legăturile de solidaritate islamică și să denunțe energic efectele nefaste ale naționalismului în țările musulmane. La sfârșitul lui 1911 și începutul lui 1912, spiritul „liberal" al revistei *Sırat-i Müstakim* dispărea treptat în favoarea unei viziuni mai tradiționale a religiei. Intelectualii „moderniști" au încetat practic să mai colaboreze aici. Sub numele de *Sebil ül-Reșad*, revista a devenit purtătorul de cuvânt al unui Islam conservator.

Curentul occidentalist era el însuși în scădere. Așa cum mărturisea un tânăr jurnalist al vremii: „Am fost atrași de occidentalizare prin multe lucruri. Însă Occidentul însemna imperialismul. Atâta vreme cât țara era o semicolonie în mâna imperialiștilor și existau Capitulațiile, era greu să te faci avocatul Occidentului"[1]. În *Ictihad*, Celâl Nûrî se va domoli curând și va predica o occidentalizare mult mai modestă și mai selectivă decât cea pe care o apăra 'Abdüllâh Cevdet.

În fața crizei acestor ideologii „tradiționale", naționalismul turc începea să se consolideze în 1911-1912. Grație eforturilor conjugate ale emigraților din Rusia, precum Yûsuf Akçura sau Ahmed Aghaoghlu, și ale intelectualilor turci, precum Mehmed Emîn, curentul s-a organizat: în august 1911 era fondată Societatea Țării turcești (*Türk Yurdu Cemiyeti*), care începea să publice în noiembrie revista *Türk Yurdu*, principalul organ al mișcării naționaliste. Nu mai era vorba doar de purificarea limbii turce și de crearea unei literaturi „naționale", ci de a conlucra la unitatea tuturor turcilor, în toate domeniile, istoric, cultural, social și economic, în interiorul și în afara imperiului. Vehicul al panturcismului, revista *Türk Yurdu* a cunoscut repede un imens succes. Câteva luni mai târziu, în martie 1912, era fondat la Istanbul un club „naționalist", Vatra turcă (*Türk Ocaghı*), al cărui scop era să contribuie la redresarea culturală, socială și economică a tuturor turcilor. Și acesta cuprindea

---

[1] Zekerva SERTEL, *Hatırladıklarım* (Ceea ce îmi amintesc), Istanbul, 1977, p. 73.

emigranți turci din Rusia (precum Ahmed Aghaoghlu, Yûsuf Akçura) și intelectuali turci, precum Mehmed Emîn, Ziyâ Gökalp, Hamdûllah Subhi. Este interesant de notat că inițiativa creării acestui club fusese luată cu câteva luni înainte de studenții Școlii de medicină *(Tıbbiye)*.

Tinerimea era, într-adevăr, pregătită pentru noile idei. Formată în beția revoluției Junilor turci, ea avusese decepții după decepții. Descumpănită în fața neputinței statului, dezgustată de moravurile politice, avea nevoie de alte spații pentru a acționa și visa. Nerecunoscându-se nici într-un Islam din ce în ce mai conservator, nici într-un Occident din ce în ce mai agresiv, ea se afla în căutarea identității. Unii înclinau către soluții extreme: eroismul patriotic care va arunca o mână de *fedaî* pe urmele lui Enver în nisipurile Cirenaicii, sau utopia panturcă, cea care făcea ca gândul să alerge către stepele de dincolo de Caucaz, către miticul Turan evocat de Gökalp. Pentru majoritatea însă, era vorba mai cu seamă de găsirea unui nou mijloc de a salva statul otoman.

Creșterea pericolelor în Macedonia va determina noul cabinet al lui Ahmed Muhtâr să rezolve degrabă problema albaneză, ca și războiul din Tripolitania. Pe 4 septembrie 1912, guvernul consimțea la toate cererile naționaliștilor albanezi. De acum înainte, Albania era practic independentă. Pe 15 octombrie, Poarta accepta să trateze cu Italia. În tratatul de la Ouchy (15 octombrie 1912) era semnată pacea: guvernul otoman recunoștea anexarea Tripolitaniei și a Cirenaicii, unde sultanul, în calitate de calif, își păstra autoritatea spirituală asupra musulmanilor. Pe de altă parte, italienii se angajau să evacueze Insulele Dodecaneze, însă declanșarea războaielor balcanice le va permite să-și mențină prezența aici. Imperiul otoman încetase să mai existe în Africa și urma să dispară din Europa.

Imperiul în război (1912-1918)

Războaiele balcanice

Guvernul otoman sfârșise prin a accepta semnarea păcii cu Italia, consimțind la toate cererile acestei țări, fiindcă un nou pericol, altminteri grav, se profila din ce în ce mai clar la orizont: iminența unei conflagrații generale în Balcani.

Aceasta mocnea de mai mulți ani. Anexarea Bosniei-Herțegovina de către Austria, proclamarea independenței bulgare, reluarea agitației iredentiste în Creta reactivaseră din toamna lui 1908 dorințele statelor balcanice. Turcia dăduse dovadă de atâta neputință în fața acestor agresiuni încât era evident că, mai devreme sau mai târziu, va fi nevoită să renunțe la teritoriile sale europene. La Sofia, Ferdinand, care tocmai își pusese pe cap coroana de „țar al bulgarilor", visa deja să restaureze în beneficiul său Imperiul bizantin și nu ezita să se lase portretizat în costum de basileu. Serbia, furioasă că trebuise să accepte stăpânirea austriacă în Bosnia, se consola nutrind gânduri pentru Macedonia. Grecia, sub conducerea unui cretan, Eleftherios Venizelos, își fixa ca obiectiv reunirea tuturor „pământurilor grecești".

Dezmembrarea Imperiului otoman (începutul sec. XX)

Grecia
Achiziţii greceşti
Bulgaria
Achiziţii bulgare
Achiziţii pierdute în 1918
Serbia 1878
Achiziţii 1913
Achiziţii 1919

SLOVENIA
Ljubljana
CROAŢIA
Zagreb
BOSNIA
Sarajevo
Austria 1878
HERŢEGOVINA
Belgrad
Niş
SERBIA
ROMÂNIA
Bucureşti
Silistra
BULGARIA
Sofia
Bulgaria 1885
RUMELIA ORIENTALĂ
TRACIA ORIENTALĂ
TRACIA
Edirne
Istanbul
Salonic
Ianina
1913
MACEDONIA (Grecia 1913)
THESALIA (Grecia 1881)
GRECIA
Atena
Smirna
Grecia 1920-1922
MAREA NEAGRĂ
MAREA CASPICĂ
Trebizonda
Rusia (1878-1921)
ARMENIA (1918-1923)
Erzurum
Ankara
ANATOLIA
Antakya
Alep
Mosul
SIRIA Mandat francez 1920
Cipru (Br.1878)
Beirut
Damasc
PALESTINA Mandat britanic 1920
Ierusalim
TRANSIORDANIA
Bagdad
IRAK Mandat britanic 1920
Basora
Tunis
MAREA MEDITERANĂ
Creta (Grecia 1908)
ALGERIA (Franţa 1830)
TUNISIA (Franţa 1881)
Tripoli
LIBIA (Italia 1912)
Alexandria
Cairo
EGIPT Ocupaţie britanică 1882 Protectorat britanic (1914-1922)
HEDJAZ (Independent 1916)

Imperiul otoman potrivit Tratatului de la Sèvres (1920)
Turcia după Tratatul de la Lausanne (1923)

Amenințarea începuse să se precizeze înainte chiar de izbucnirea războiului italo-turc. Din aprilie 1911, Venizelos, susținut de Rusia, propusese primului ministru bulgar Gheșov o alianță între cele două țări. La puțină vreme după aceasta, adepții unui acord sârbo-bulgar înregistraseră o importantă victorie obținând de la patriarhul grec o declarație favorabilă ideii unei uniuni vamale balcanice (noiembrie 1911). La începutul lui 1912, serbările date la Sofia în cinstea majoratului prințului moștenitor Boris fuseseră puse în egală măsură sub semnul apropierii dintre adversarii Imperiului otoman.

După aceste prime tatonări, care nu prevesteau nimic bun pentru Turcia, cursa alianțelor s-a precipitat brusc. În martie 1912, atunci când criza italo-turcă era încă în plină desfășurare, Serbia și Bulgaria au semnat un tratat care prevedea fie autonomia, fie – în cazul în care acesta s-ar fi dovedit impracticabilă – împărțirea Macedoniei, în ipoteza unei victorii asupra otomanilor. Două luni mai târziu (29 mai 1912), acest prim acord a fost urmat de o alianță greco-bulgară prin care cele două țări, ignorând problema macedoneană, își promiteau asistență mutuală în cazul unui atac otoman. În sfârșit, la începutul toamnei, Muntenegru se alăturase și el coaliției balcanice, semnând o convenție militară mai întâi cu Bulgaria (27 septembrie), apoi cu Serbia (6 octombrie).

Era o evidență faptul că acest dispozitiv nu se putea descărca decât într-o ofensivă concertată împotriva Imperiului otoman. La Istanbul, pericolul fusese foarte repede observat. Însă cum i se putea face față? Situația părea cu atât mai gravă cu cât, de la sfârșitul lui 1911, Turcia trecea printr-o intensă agitație politică, ce paraliza în parte acțiunea guvernamentală. În plus, armata otomană părea foarte vulnerabilă: tocmai ieșea din letargia în care căzuse în ultimii ani ai domniei lui 'Abdül-Hamîd al II-lea și se găsea într-un proces de reînnoire – întinerirea cadrelor, modernizarea armamentului, transformarea concepțiilor strategice etc. – care era departe de a se fi încheiat. În fața creșterii pericolelor, Sublima Poartă se ocupase de ceea ce era mai urgent: începuse convorbiri de pace cu Italia, pentru a putea să-și concentreze toate forțele în Macedonia; de asemenea, se străduise să pună capăt revoltei albaneze, care de doi ani ardea la marginile occidentale ale imperiului; în fine, înmulțise demersurile pe lângă Puteri, cerându-le să facă presiuni asupra statelor balcanice pentru revenirea acestora la sentimente mai puțin belicoase. Era însă prea târziu. Mecanismul războiului se declanșase.

Scenariul clasic. Pe 30 septembrie 1912, adversarii Imperiului otoman au decretat mobilizarea generală. A doua zi, s-au mobilizat turcii. Imediat după aceea a sosit ultimatumul balcanicilor: Poarta era somată să numească un guvernator general elvețian sau belgian în Macedonia, trebuia să organizeze adunări legislative locale, să constituie forțe de jandarmerie sub comandament european, să aplice reformele promise prin tratatul de la Berlin sub controlul ambasadorilor marilor puteri și al reprezentanților marilor state balcanice. La Istanbul, se încearcă o eschivare: guvernul este gata să realizeze reformele necesare, însă refuză să dea garanții atâta vreme cât Parlamentul otoman nu se reunește. Este un fel de a spune „nu"?

În orice caz, astfel au interpretat Balcanii coalizați răspunsul turcesc. De acum înainte nu le mai rămânea decât să găsească un pretext pentru începerea ostilităților.

Pe 8 octombrie, problema era rezolvată: luând drept motiv dezordinile de la graniță, Muntenegru luase inițiativa de a trimite trupe în Albania de nord și în sangeacul Novipazar. Note și contra-note. Balet diplomatic la care participă reprezentanții Marilor Puteri, dar ca figuranți care au aerul că sunt depășiți de evenimente. La Berlin, ca și la Londra, se consideră că este preferabil să se aștepte. Cancelaria prusacă va merge până la a propune pe față guvernului britanic să lase Balcanii pradă războiului înaintea unei intervenții. În ciuda izolării în care se găsea, Imperiul otoman era hotărât să nu se lase umilit. Pe 17 octombrie, ambasadorii Serbiei și Bulgariei sunt somați să părăsească Istanbulul. În aceeași zi, războiul este declarat oficial.

Pentru otomani, lucrurile se transformă repede în dezastru. De la începutul lui noiembrie, bulgarii, care au invadat Tracia orientală și au început asediul orașului Edirne (sfârșitul lui octombrie), au atins tranșeele de la Çatalca, ultima linie de apărare otomană înaintea Istanbulului. La rândul lor, grecii, după ce au proclamat anexarea Cretei și au pus stăpânire pe diferite alte insule, au ocupat Epirul și Macedonia meridională, suflând la limită Salonicul bulgarilor (8 noiembrie). În fine, sârbii s-au instalat solid în Macedonia de nord și în Kosovo, în timp ce aliații lor muntenegreni asediază Scutari, în Albania. În câteva săptămâni, Imperiul otoman a pierdut cvasi-totalitatea teritoriilor sale europene.

La Istanbul, situația este atât de disperată încât Antanta liberală, la putere de la intervenția „ofițerilor salvatori" din iunie 1912, va decide înlocuirea marelui vizir Ahmed Muhtâr Pașa cu un om rutinat în politica otomană, cunoscut pentru anglofilia sa, Kâmil Pașa. Nu era oare soluția crizei, ca totdeauna, în mâinile Puterilor? Noul mare vizir s-a văzut dintr-o dată având drept misiune să ia legătura cu prietenii săi englezi și să negocieze cu ei o intervenție a Triplei Antante în favoarea Turciei. El nu va obține decât trimiterea câtorva nave de război în portul din Istanbul și promisiunea unei medieri britanice atunci când lucrurile vor ajunge în faza convorbirilor de pace.

Promisiune ținută. Pe 3 decembrie 1912, turcii și bulgarii au semnat un armistițiu la Çatalca. Două săptămâni mai târziu, o conferință la Londra îi reunea pe toți beligeranții, sub auspiciile ministrului englez al afacerilor externe. Însă această mediere nu va fi deloc eficientă, atât de exorbitante sunt cererile balcanicilor. Învingătorii pretind toate teritoriile cucerite, ca și insulele din Egeea, Albania și orașul Edirne. Partea otomană este pregătită să facă concesii: să recunoască o Albanie autonomă, să cedeze toate teritoriile situate la vest de provincia Edirne, să consimtă la alipirea Cretei la regatul elen. Asupra anumitor puncte însă, ea este fermă: orașul Edirne și insulele din Egeea trebuie să rămână turcești; este în afara discuției renunțarea la aceste teritorii, în special la Edirne, care a fost a doua capitală a Imperiului otoman.

Siguri de superioritatea lor pe teren, balcanicii nu vor să renunțe la nici una din pretențiile lor. Otomanii, care; la rândul lor, și-au regăsit, într-o oarecare măsură, speranțele după încetarea provizorie a ostilităților, negociază aprig și cu încăpățânare. Se ajunge în impas. Oare Kâmil Pașa va sfârși prin a se lăsa dus cu vorba de șiretlicurile diplomației britanice? În timp ce convorbirile trenează, neliniștea și mânia nu încetează să crească la Istanbul. Deși Kâmil Pașa, de la venirea sa la putere, a făcut totul pentru a închide gura opoziției unioniste, aceasta se arată din ce în ce mai

virulentă. Ea nu ezită să acuze guvernul că vrea să predea Edirne bulgarilor şi pledează cu înflăcărare în favoarea rezistenţei. La drept vorbind, toată această agitaţie nu este deloc gratuită. Ea se va sfârşi printr-un puci pregătit cu grijă. Într-adevăr, pe 23 ianuarie 1913 s-a desfăşurat ceea ce s-a numit „atacul Sublimei Porţi" *(Bâb-ı 'Âlî Baskını)*: în fruntea unui detaşament de soldaţi, Enver, unul dintre eroii revoluţiei din 1908 şi figură eminentă a comitetului Uniune şi Progres, intră în sala Consiliului de miniştri şi, cu revolverul în mână, îl obligă pe Kâmil Paşa să-şi dea demisia.

Unioniştii sunt din nou la putere. Ei vor rămâne la putere până la sfârşitul primului război mondial. Paranteza liberală – care nu a durat decât şase luni – a fost închisă. Cu toate acestea, nu este deloc momentul bucuriilor. Triumful C.U.P.-ului va fi de mică anvergură. Noul guvern nu numără decât trei unionişti, toţi trei cunoscuţi pentru moderaţia lor. Marele vizirat este încredinţat unei persoane aflate deasupra partidelor, Mahmûd Şevket Paşa, care îndeplineşte şi funcţia de ministru de război. Membrii Antantei liberale sunt lăsaţi în libertate, cu condiţia „să abandoneze orice idee inoportună de opoziţie". În faţa pericolului extern, membrii comitetului Uniune şi Progres au optat pentru unitate.

Obiectivul principal al puciului unionist era de a împiedica guvernul lui Kâmil Paşa să cedeze la presiunile coaliţiei balcanice. Însă, în loc să amelioreze situaţia, venirea la putere a C.U.P.-ului nu face decât să o agraveze. Într-adevăr, la anunţarea evenimentelor, delegaţii la conferinţa de la Londra au hotărât suspendarea convorbirilor, aşteptând noi instrucţiuni de la guvernele lor. Câteva zile mai târziu, în ciuda ultimelor concesii turceşti care priveau în special abandonarea anumitor cartiere din Edirne, negocierile sunt întrerupte. Pe 3 februarie, se produce urmarea atît de temută: bulgarii reiau bombardamentele la Edirne şi la Çatalca, încercând să înfrângă ultima linie de apărare otomană.

Cele câteva săptămâni de încetare a focului au îngăduit armatei turceşti să-şi refacă rândurile. Debandada s-a transformat în rezistenţă. Cu toate acestea, superioritatea coaliţiei balcanice este evidentă. Chiar dacă presa turcă poate titra, în a doua jumătate a lui martie, despre eroica apărare de la Çatalca, veştile rele atârnă mult mai greu în balanţă: pe 6 martie, luarea Ianinei de către greci; pe 28 martie, predarea oraşului Edirne, în mare parte distrus de bombardamentele bulgarilor; la jumătatea lui aprilie, intrarea muntenegrenilor în Scutari, în Albania. În cele din urmă, noul mare vizir, Mahmûd Şevket Paşa, va trebui să se supună evidenţei: pacea trebuia semnată, chiar cu preţul trecerii prin furcile caudine ale cererilor balcanice.

Aceasta se va întâmpla la sfârşitul lui mai. Negociatorii s-au întâlnit din nou la Londra, sub conducerea Foreign Office. De astă dată însă, convorbirile nu au mai trenat, fiindcă nu era mare lucru de negociat. Pe 30 mai, delegaţii turci au semnat un tratat care deposeda Imperiul otoman de toate teritoriile sale europene, cu excepţia unei mici zone tampon în jurul Istanbulului. După trei luni de război, guvernul lui Mahmûd Şevket Paşa se vedea constrâns să accepte toate cererile statelor balcanice.

Una peste alta, nu ieşea prea rău din aceasta. Într-adevăr, în aceleaşi zile, diplomaţia europeană era deja preocupată de împărţirea provinciilor asiatice ale imperiului. Pentru moment, aceasta putuse fi evitată. Cu toate acestea, în ochii opiniei otomane,

semnarea tratatului de la Londra nu putea fi decît un mare eşec. Un chilipir pentru Antanta liberală care, sub conducerea lui Kâmil Paşa, pregătea de câtăva vreme o contralovitură de stat, se pare, cu sprijinul englezilor.

Deşi complotul a fost descoperit şi fostul mare vizir a fost pus sub supraveghere îndată după întoarcerea sa de la Cairo, unde se afla în exil, liberalii vor profita de circumstanţe pentru a încerca să-şi realizeze proiectul. Pe 11 iunie, la câteva zile după semnarea tratatului de la Londra, când iritarea opiniei publice atinsese culmea, Mahmûd Şevket Paşa era asasinat în plină stradă, în momentul în care părăsea Ministerul de Război pentru a merge la Sublima Poartă. Dornici să-şi ia revanşa pentru lovitura care le îngăduise unioniştilor să ia puterea cu câteva luni în urmă, puciştii prevăzuseră o serie întreagă de asasinate. Nu luaseră însă în considerare hotărârea C.U.P.-ului de a se menţine în posturile de comandă. Tentativa de puci va fi cu atât mai uşor de înfrânt cu cât secretul fusese foarte prost păstrat. De la anunţarea atentatului împotriva marelui vizir, guvernul va desfăşura un întreg arsenal de măsuri represive: proclamarea stării de asediu, arestarea şi trimiterea în exil a majorităţii liderilor opoziţiei, suspendarea ziarelor ostile politicii guvernamentale, condamnarea la moarte a şaisprezece personalităţi, dintre care unul era nepotul prin alianţă al sultanului, Sâlih Paşa, şi – *in absentia* – a prinţului Sabâheddîn, ilustru gânditor al curentului liberal. Opoziţia fiind astfel sugrumată, nu-i mai rămânea C.U.P.-ului decât să se folosească de această situaţie pentru a-şi consolida puterea. Marele vizir asasinat va fi înlocuit cu o personalitate care provenea din comitet, Sa'îd Halîm Paşa, unul dintre nepoţii kedivului din Egipt, Muhammad 'Alî. De asemenea, li se vor încredinţa portofolii ministeriale mai multor unionişti. Suspendarea *de facto* a tuturor partidelor din opoziţie – chiar dacă, teoretic, Antanta liberală era liberă să-şi continue activitatea – îşi punea de pe acum amprenta asupra regimului. În Turcia avea să se instaureze o dictatură.

Această nouă fază a vieţii politice a ţării debuta sub auspicii relativ favorabile. Într-adevăr, în Balcani, vîntul începea să bată în favoarea Imperiului otoman. Acum, când tratatul de la Londra era semnat, membrii coaliţiei balcanice se sfâşiau între ei, incapabili să se înţeleagă asupra împărţirii teritoriilor cucerite. Bulgarii nu reuşeau să admită luarea Salonicului de către greci. Aceştia din urmă considerau că eforturile lor militare nu au fost recompensate îndeajuns şi ar fi vrut să se extindă, mai mult decât o făcuseră, în Epir şi în Tracia occidentală. Un conflict mai ascuţit încă îi opunea pe bulgari sârbilor. Aceştia, în consens cu aliaţii lor muntenegreni, speraseră să pună mâna pe o parte din Albania. Însă Marile Puteri hotărâseră altfel în această chestiune. Aceştia preferaseră să dea satisfacţie naţionaliştilor albanezi care, de mai multe decenii, luptau pentru emanciparea ţării lor şi, la conferinţa de la Londra, susţinuseră proclamarea unei Albanii independente (12 decembrie 1912), silind Serbia şi Muntenegru să-şi retragă trupele din regiune la reinstaurarea păcii. În aceste condiţii, sârbii trebuiau să-şi găsească compensaţii în altă parte. Cu sprijinul grecilor, guvernul de la Belgrad plănuia să-şi însuşească o mare parte din Macedonia. Aceasta îi scotea din sărite pe bulgari, care considerau că teritoriile revendicate de Serbia le reveneau de drept. România, care rămăsese totuşi în afara războiului, avea şi ea

cereri de formulat: din moment ce Bulgaria se mărise atât, ea înțelegea să primească, în compensație, regiunea Silistra de la Dunăre.

Toate aceste conflicte modificau sensibil echilibrul de forțe în Balcani și îi făceau pe otomani să spere în posibilitatea unei revanșe. Lucrurile se vor materializa foarte repede. La sfârșitul lunii iunie, bulgarii, exasperați să-și vadă câștigurile teritoriale contestate din toate părțile, lansau un atac surpriză împotriva aliaților de ieri, Serbia și Grecia, sperând să smulgă prin forță ceea ce nu reușeau să obțină prin negocieri diplomatice.

Al doilea război al Balcanilor va fi mult mai scurt decât primul. Nu va dura decât vreo cincisprezece zile și se va solda cu înfrângerea Bulgariei care calculase foarte prost riscurile la care se expunea. Turcia trebuia oare să profite de circumstanțe pentru a recâștiga o parte din teritoriile pierdute mai înainte? Guvernul de la Istanbul începuse prin a ezita, temându-se să se lase antrenat într-o aventură al cărei rezultat era nesigur. Însă, în cele din urmă, sub presiunea C.U.P.-ului, atent la rumoarea opiniei publice, Sublima Poartă autorizase armata să înainteze. Pe 22 iulie 1913, Edirne, oraș-simbol, era recucerit.

Nu mai rămânea decât ca pacea să fie renegociată. Semnat pe 10 august 1913, tratatul de la București – completat ulterior de o serie de alte acorduri – punea bazele noului decupaj teritorial al Balcanilor: Grecia obținea întregul Epir și, de-a lungul Mării Egee, se mărea cu o largă bandă de coastă ce îngloba regiunea Kavala; Serbia își lua cu de la sine putere o mare parte din Macedonia de nord; Muntenegru punea mâna pe districtul Novipazar; lăsată fără majoritatea cuceririlor sale, Bulgaria păstra totuși anumite sectoare din Macedonia orientală; la rândul său, Imperiul otoman își va vedea curând confirmată posesia asupra Edirne și a teritoriilor situate la est de Maritza (tratatul turco-bulgar din 29 septembrie 1913). În total, nici una dintre părți nu era pe deplin mulțumită, însă chestiunea macedoneană era, totuși, provizoriu închisă. Bineînțeles, Turcia, care se vedea fără majoritatea posesiunilor sale europene, era marea perdantă a conflictului. Cu toate acestea, reluând Edirne și Tracia orientală, ea știuse să-și găsească *in extremis* o substanțială parte de consolare.

Dintr-un război într-altul; acțiunea comitetului Uniune și Progres

August 1913 – august 1914: o perioadă interbelică de o scurtime dramatică. În timpul acestor câteva luni, Imperiul otoman va trebui să se ocupe mai ales de pansarea rănilor sale. Cu toate acestea, unioniștii, scăpați de acum înainte de opoziția liberală și stăpâni pe putere pe de-a-ntregul, vor profita de circumstanțe pentru a încerca să deschidă țării noi căi de supraviețuire. Imperiul ieșise din conflictul balcanic slăbit, lipsit de energie, rămas fără o parte importantă a resurselor sale umane și financiare. Acum trebuia reconstruit, însă pe baze sensibil diferite de cele care aveau importanță înainte de începerea ostilităților. Revoluția Junilor turci putea să ia, în sfârșit, avânt.

În această perioadă asistăm în primul rând la părăsirea ideologiei otomaniste care îndrumase până atunci acțiunea politică a C.U.P.-ului. De când nu mai avea provinciile balcanice, Imperiul constituia, din punct de vedere etnic și religios, un

ansamblu mult mai puțin eterogen ca în trecut. Desigur, existau încă în multe puncte ale teritoriului otoman, mai ales în Istanbul, în regiunea Smirnei, pe litoralul pontic și în provinciile orientale din Anatolia, importante contingente de „minoritari" evrei și creștini. Însă elementele musulmane, în special turcii și arabii, depășeau acum cu mult celelalte componente ale populației. În aceste condiții, era normal ca unioniștii să fie determinați să-și regândească întreaga strategie.

La drept vorbind, trecuse deja multă vreme de când otomanismul începuse să șchiopăteze. De la primele înfrângeri suferite de regimul Junilor turci, în ultimele luni ale anului 1908, avocații conviețuirii frățești a tuturor popoarelor din imperiu părăsiseră această idee pentru a se îndrepta către exaltarea națiunii turce. După războaiele balcanice, această tendință se va accentua. Cluburile și periodicele naționaliste vor cunoaște o vogă crescândă. Propagat mai ales de o revistă ca *Halka Doghru* (Către popor), populismul își va face din ce în ce mai mulți adepți, mai ales printre intelectuali, care se vor întoarce, cu o fervoare din ce în ce mai mare, și către panturcism. Pentru a se apăra de pericolele momentului, conducătorii C.U.P.-ului vor încuraja crearea diverselor organizații paramilitare, precum Asociația de apărare națională *(Müdâfa-i Milliye Cemiyeti)* și Forța turcă *(Türk Gücü)*. Guvernul, la rândul său, va da o mare importanță „turcizării" învățământului, considerând că este vorba de o condiție fundamentală a deșteptării naționale.

Acest naționalism în plin avânt are, de asemenea, și o latură economică. Faptul că Turcia trebuie să scuture jugul capitalismului european și să găsească mijloacele de a stăpâni mecanismele economiei sale pentru a-și asigura independența, nu mai constituie o idee nouă. Cu toate acestea, abia în climatul de șoc provocat de evenimentele din 1912-1913 această idee va prinde rădăcini în conștiințe. Ideologii regimului unionist – oameni ca Ziyâ Gökalp, Yûsuf Akçura sau Tekin Alp – nu se vor mulțumi să denunțe relele făcute de Capitulații și de infiltrarea occidentală în imperiu. Ei vor pleda în favoarea formării unei „burghezii naționale", capabile să facă față marilor finanțe europene și să ia în mâini destinul economic al țării. „Baza statelor contemporane – citim, de exemplu, sub semnătura lui Akçura în aprilie 1914 – este burghezia; marile state moderne s-au format bazându-se pe burghezia industrială, comercială și bancară. Putem considera că deșteptarea națională turcă coincide cu apariția burgheziei turcești în statul otoman; dacă aceasta nu întâmpină obstacole majore în creșterea ei firească, statul otoman are asigurată o dezvoltare fermă."

Însă cum poate fi formată această burghezie națională, în legătură cu care același Akçura va scrie mai târziu că trebuia să „rivalizeze cel puțin cu otomanii neturci"? Alegând adesea viitorii întreprinzători din propriile sale rânduri, C.U.P.-ul se va strădui să voteze legi care aveau ca scop atragerea capitalului inactiv către afaceri, mărirea valorii bunurilor funciare și, la modul general, stimularea activității comerciale și industriale. Astfel, cu puțin timp înainte de izbucnirea primului război mondial, guvernul va edicta o lege privind încurajarea industriei, care prevedea o întreagă serie de măsuri în favoarea producătorilor indigeni, în special un acces prioritar la comenzile de stat.

Această „naționalizare" a economiei nu se va face totuși de la o zi la alta. Angajați într-un efort disperat de redresare economică – războaiele balcanice costaseră mult

și trebuiau să se pregătească deja să înfrunte noul conflict care se profila –, unioniștii au continuat să recurgă la vechile rețete ale împrumutului și ale deschiderii către investițiile străine, în ciuda veleităților lor de independență. Astfel, anii 1913 și 1914 sunt marcați de negocierea mai multor împrumuturi, dintre care unul pentru o sumă de douăzeci și două de milioane de lire turcești, suma cea mai importantă pe care finanțele europene a împrumutat-o vreo dată Imperiului otoman de la falimentul din 1875. În aceeași epocă, Sublima Poartă a angajat și o serie întreagă de tratative bilaterale cu Italia, Anglia, Franța, Rusia și Germania, vânzând pe nimica toată căile ferate și alte concesiuni (porturi, lucrări publice, servicii municipale etc.) antreprizelor străine și acceptând cu destulă ușurință împărțirea imperiului în zone de acțiune economică cedate pătrunderii marilor puteri în schimbul unor ușoare retușuri aduse regimului Capitulațiilor, în special în domeniul fiscal (ridicarea cu 4% a taxelor vamale, aplicarea integrală pentru resortisanți și mărfuri străine a legii otomane privind cele trei taxe: *temettu*, timbrul și acciza).

Acordul semnat cu Franța pe 9 aprilie 1914 constituie un exemplu extrem de semnificativ al neputinței otomane în fața dinamicii imperialiste: prin acesta, Franța obține dreptul de a construi numeroase ramificații feroviare, mai ales în Siria; îi sunt concesionate mai multe porturi la Marea Neagră și pe coasta siriană (Jaffa, Tripoli, Heracleea, Inebolu, Haifa); Sublima Poartă îi garanta preferința în toate sectoarele în care dispunea de interese deosebite. În schimb, Turcia își putea mări taxele vamale și îi putea constrânge pe marii comercianți francezi la plata diverselor impozite și taxe; de asemenea, ea smulge Franței o promisiune în ceea ce privește „posibilitatea de revizuire a regimului Capitulațiilor"; în fine, textul prevedea emisiunea mai multor împrumuturi, printre care un mare împrumut de stabilizare (este vorba de împrumutul de 22 de milioane de lire turcești care va fi încheiat puțin mai târziu prin intermediul Băncii otomane). La semnarea acestui acord, anumite ziare franceze se vor grăbi să celebreze tradiționala prietenie franco-otomană. Altele însă vor spune lucrurilor pe nume. *L'Humanité*: „Capitaliștii din Europa negociază împărțirea Turciei din Asia." *L'Action française*: „Sub acoperirea chestiunilor economice și feroviare, este vorba, în realitate, de o veritabilă împărțire în zone de influență a Turciei din Asia."

În fața acestei înrobiri crescânde a Imperiului otoman de către Marile Puteri, cât cântărește naționalismul C.U.P.-ului? Cu siguranță, nu prea mult. Însă, cel puțin, apare ca una dintre puținele plute de salvare de care Turcia se poate agăța.

O altă ieșire care pare să se ofere guvernului unionist în aceste luni interbelice este recurgerea la solidaritatea islamică. Războaiele balcanice puseseră practic capăt imperiului pluriconfesional pe care sultanii îl construiseră pe ruinele Bizanțului. În aceste condiții, cum să nu visezi, pentru a salva ceea ce rămăsese din statul otoman, la desfășurarea steagului verde al Islamului? Pragmatici, unioniștii nu vor pierde ocazia de a se îndrepta în această direcție, jucând în special pe cartea apropierii turco-arabe, așa cum o făcuse deja – în alte timpuri, dar din motive destul de asemănătoare – sultanul 'Abdül-Hamîd al II-lea.

Cu toate acestea, pentru a ralia provinciile arabe cauzei otomane, nu era suficientă înmulțirea apelurilor la unirea tuturor musulmanilor. Trebuia să se înceapă cu

neutralizarea aspirațiilor la autonomia administrativă, financiară și culturală care se manifestau aici cu o vehemență crescândă de mai bine de o jumătate de secol. Altfel spus, trebuiau făcute concesii naționalismului arab, un naționalism ale cărui slogane, propagate printr-o mulțime de asociații fondate după revoluția Junilor turci, deveneau din ce în ce mai amenințătoare.

Cel mai semnificativ gest făcut de guvernul otoman în favoarea arabilor va fi promulgarea, în martie 1913, a două legi provizorii, menite să aducă îmbunătățiri administrației de provincie. Prima, datată 9 martie, reorganiza complexa mașinărie a finanțelor locale și acorda provinciilor o largă doză de independență bugetară, dând astfel satisfacție uneia dintre revendicările esențiale ale naționaliștilor. A doua lege, edictată pe 26 martie, instituia la nivelul fiecărei provincii un consiliu general format din aleși locali și având o mare autoritate. Chiar dacă aceste parlamente de provincie continuau să fie supuse unui guvernator care depindea de Ministerul de Interne, administrația locală se bucura acum de o cvasi-autonomie. Ceea ce, fără îndoială, înlătura pretextul celor care – după modelul militanților Partidului descentralizării administrative *(Hizb al-Lamarkaziyyah al Idâriyyah al-'Uthmânî)* creat la Cairo în 1912 – cereau guvernului să recunoască provinciilor arabe dreptul de *self-government*.

Această politică a cooperării va avea și aspecte culturale. Astfel, în mod deosebit, guvernul se va strădui să consolideze nivelul educațional din provinciile arabe, deschizând noi instituții de învățământ secundar și dând ascultare celor care, în Siria și în Egipt, cereau înființarea de universități arabo-islamice, la Medina și Ierusalim. În paralel, în domeniul lingvistic, efortul de turcizare va fi însoțit, într-un mod extrem de paradoxal, de o pătrundere sensibilă a limbii arabe în școli și în anumite servicii administrative. Un articol cu privire la acest aspect, apărut în aprilie 1913 în *Tanin*, purtătorul de cuvânt al C.U.P.-ului, ne dă o idee asupra climatului epocii: „Turcia este un stat musulman – citim sub semnătura lui Babanzâde Ismâ'îl Hakkı –, cum ar putea simți aversiune pentru arabă, limba religiei sale? Nu este clar că ostilitatea față de arabi merge mână în mână cu ostilitatea față de Islam? Iubim araba pentru că este limba Coranului și a Profetului. Iubim araba pentru că civilizația musulmană este inseparabilă de această limbă. [...] Guvernul otoman a făcut un pas în direcția cea bună, însă mai are și alți pași de făcut. Trebuie să se arate interesat de arabă nu numai în regiunile în care aceasta este vorbită, ci pretutindeni. Guvernul trebuie să facă aceasta nu numai din cauza milioanelor de supuși arabi pe care îi numără imperiul, ci și pentru că acesta este un stat musulman."

În fine, ne putem gândi că C.U.P.-ul l-a numit pe Sa'îd Halîm Pașa în postul de mare vizir, după asasinarea lui Mahmûd Șevket Pașa, în mare parte pentru a împăca opinia publică arabă. Descendent al gloriosului Muhammad 'Alî, Sa'îd Halîm era un islamist înflăcărat și întreținea legături strânse cu lumea arabă. Pe întreaga durată a marelui său vizirat – cel mai lung din perioada Junilor turci –, îl vom vedea îndrumând politica arabă a mișcării unioniste, folosindu-și prestigiul personal pentru a încerca să dezamorseze tensiunile dintre C.U.P. și cei care, în provinciile îndepărtate, visau la independență.

Inițiativele Sublimei Porți vor fi, în ansamblu, extrem de bine primite de arabi. Astfel, în iunie 1913, în timpul unui important congres organizat la Paris de Comunitatea arabă *(al-Djamiyah al-'Arabiyyah)* cu sprijinul Partidului descentralizării administrative, vicepreședintele acestei formațiuni, Iskandar Ammun, va afirma că „națiunea arabă nu vrea să se separe de Imperiul otoman [...]. Tot ceea ce dorește este ca forma actuală de guvernământ să lase loc unui sistem mai compatibil cu nevoile diferitelor elemente ale imperiului". Câteva săptămâni mai târziu, capitala franceză va fi teatrul unor spectaculoase scene de fraternizare între Midhat Şükrü, secretarul general al C.U.P.-ului, și unul dintre conducătorii naționaliști arabi cei mai bine cotați, președintele Partidului descentralizării administrative, Rafik al-'Azîm. Din aceste întâlniri va rezulta un protocol de acord ce cuprindea daruri pentru arabi: C.U.P.-ul promitea să treacă la reforme bazate pe principiul *self-government*-ului; în școlile primare și secundare din provinciile arabe, învățământul se va desfășura de acum înainte în limba locală; recruții își vor face serviciul militar în provincia respectivă; vor exista cel puțin trei miniștri arabi în guvern; de asemenea, arabilor li se rezervau unele posturi în diferite ministere; în sfârșit, toate documentele oficiale ale administrației provinciale vor fi redactate în arabă.

În timp ce manifestările de prietenie și fraternitate turco-arabe se înmulțeau, transformându-se într-o adevărată lună de miere, câteva incidente lăsau totuși să se întrevadă un viitor tulbure. Cel mai serios dintre acestea va fi violenta campanie dusă de notabilii din Basra și Bagdad, către sfârșitul lui august 1913, împotriva noilor dispoziții guvernamentale relative la administrația provincială. Conduși de Seyyîd Tâlib Bey, președintele Comitetului de reformă din Basra, contestatarii cereau, susținuți de o mulțime de telegrame, modificarea legii și luarea de măsuri în favoarea unei autonomii mai largi a provinciilor. La începutul lui 1914, un alt incident serios, arestarea lui 'Azîz 'Alî Misri, va arăta o dată în plus faptul că problema arabă era departe de a fi rezolvată. Fondator al unei asociații naționaliste numite *al-Ahd* (Alianța), 'Azîz 'Alî se amestecase în organizarea diferitelor mișcări insurecționale antiturcești, se pare cu sprijinul kedivului. Arestat sub un pretext mult mai banal – deturnarea a 20 000 lire turcești în timpul războiului libian –, nu va petrece decât câteva săptămâni în închisoare. Va fi suficient pentru a contribui la alimentarea neîncrederii anumitor naționaliști arabi în C.U.P.

La drept vorbind, această neîncredere era destul de justificată, căci C.U.P.-ul, continuând să se străduiască să arate o latură liberală celor pe care voia să-i câștige de partea sa, se remarca din ce în ce mai mult ca o formațiune autoritară și centralistă, încărcată de iacobinism. Suspendarea tuturor forțelor de opoziție după asasinarea lui Mahmûd Şevket Paşa făcuse din C.U.P. un partid unic, trăgând majoritatea sforilor puterii. Lucrurile se vor preciza ceva mai mult cu ocazia celui de-al cincilea congres anual al organizației, ținut la Istanbul în septembrie 1913. În timpul acestui congres, C.U.P.-ul va căpăta o structură complexă, strict ierarhizată, întinzându-și ramificațiile până la nivelul târgurilor de țară. În centrul acestei pânze de păianjen se găseau adunarea generală *(meclis-i 'umûmî)*, având douăzeci de membri, printre care președintele partidului, un comitet central *(merkez-i 'umûmî)*, numărând zece membri,

aflaţi sub autoritatea secretarului general, şi un secretariat *(kalem-i 'umûmî)*, cu şase membri. Aceste trei instanţe aveau drept misiune nu numai elaborarea hotărârilor partidului şi răspândirea lor în întregul mecanism al organizaţiei tentaculare pe care unioniştii reuşiseră să o edifice, ci şi controlarea îndeaproape a activităţii Parlamentului, ca şi pe cea a Sublimei Porţi.

O sarcină relativ uşoară. Oponenţii regimului fiind reduşi la tăcere, C.U.P. avea cale liberă pentru a conduce practic după voia sa viaţa politică a ţării. Astfel, din primăvara lui 1914, va dispune de un Parlament format din deputaţi aleşi în cursul iernii 1913-1914 şi aparţinând aproape toţi mişcării unioniste. De asemenea, îi va lua foarte puţin timp să preia controlul asupra tuturor ministerelor şi, mai cu seamă, asupra importantei funcţii de *şeykh ül-islâm*, care va fi încredinţată în martie 1914 lui Ürgüplü Mustafâ Khayri Bey, o personalitate având, desigur, oarecare ştiinţă în problemele religioase, însă foarte depărtată de mediul conservator din care proveneau în mod tradiţional înalţii demnitari musulmani. Dacă este să dăm crezare unei mărturii a ambasadorului Marii Britanii la Istanbul la acea vreme, C.U.P.-ul ar fi reuşit chiar să instituie către sfârşitul lui 1913 sau începutul lui 1914 o comisie secretă însărcinată să reglementeze activităţile Palatului imperial, loc de raliere al tuturor nemulţumiţilor.

Cu partidul său unic omniprezent, cu Parlamentul său fără o bancă a opoziţiei, cu guvernul său monocolor, cu opinia publică care avea gura închisă, regimul unionist conţinea majoritatea ingredientelor unei dictaturi autentice. Era însă o dictatură fără dictator. Desigur, vom vedea câteva personalităţi monopolizând puţin câte puţin o mare parte din putere. După izbucnirea primului război mondial, presa europeană se va complăcea chiar în a ţine seama de un „triumvirat" jun turc, format din ministrul de interne şi viitorul mare vizir Tal'at, ministrul de război Enver Paşa şi ministrul marinei Cemâl Paşa. Cu toate acestea, nici acest „triumvirat" – imaginat, în mare măsură, de către serviciile de propagandă ale Antantei – şi nici o altă figură proeminentă dintre cei douăzeci care formau nucleul de conducere al C.U.P.-ului nu va ajunge vreodată să exercite o dominaţie necontrolată asupra afacerilor de stat. Principalul strateg al mişcării unioniste, Tal'at, se remarcă drept personalitatea politică cea mai marcantă a epocii şi ca persoana a cărei autoritate, atât în cadrul C.U.P.-ului, cât şi în instanţele guvernamentale, era cel mai puţin contestată. Cu toate acestea, chiar şi el va fi constrâns să împartă puterea cu alte figuri influente ale regimului.

Dictatura unui partid? Fără îndoială, ar fi mai exact să spunem dictatura unei clici ai cărei membri, veniţi din medii şi zone destul de diferite, îşi împărţeau diversele posturi cheie ale comitetului şi ale guvernului. Existau aici, pe lângă „triumviri", oameni ca doctorul Nâzım, un fel de eminenţă cenuşie a C.U.P.-ului, care nu va ieşi din umbră decât în 1918 pentru a deveni ministru al educaţiei; un alt medic, doctorul Bahâeddîn Şâkir, care, în 1914, va prelua conducerea secţiunii politice a „organizaţiei speciale" *(Teşkilât-i Mahsûsa)* creată de unionişti în scopuri de spionaj, propagandă şi agitaţie; Ziyâ Gökalp, poligraf de talent, promovat foarte repede la rang de ideolog al mişcării; Midhat Şükrü, unul din stâlpii de neînlocuit ai comitetului central al C.U.P.-ului, la a cărei întemeiere a ramurii din Salonic contribuise în 1906; Kara Kemâl, deputat de Istanbul, căruia îi va fi încredinţat în timpul războiului delicatul – şi extrem de

lucrativul – post al aprovizionării; şi alţi câţiva, precum Hüseyin Câhid, redactor-şef la *Tanin*, Mehmed Câvid, titular al Ministerului de Finanţe în majoritatea cabinetelor unioniste, Emmanuel Karasu, unul dintre puţinii minoritari care a avut de jucat – în culise – un rol oarecare în comitet.

Totuşi, în spatele acestui grup destul de restrâns, exista un partid dinamic şi puternic, iar în spatele acestuia, o solidă bază populară. Ca toate partidele unice, C.U.P. închidea în sine tendinţe divergente. De aici, caracterul unificator şi relativ imprecis al rezoluţiilor sale. Tot de aici, succesul din ce în ce mai mare în rândul maselor. De la apariţia sa pe scena politică, unionismul ştiuse să mizeze pe valori mobilizatoare. Începuse prin a promova ideea otomanismului; apoi se întorsese către exaltarea naţiunii, a poporului, a fraternităţii islamice. Din umilinţele repetate suportate de Imperiul otoman începând din 1908, reuşise să facă un ferment al unităţii naţionale. Întreaga sa strategie urmărise crearea în jurul său a unui vast consens; în 1914, acest obiectiv era pe deplin atins.

Totuşi, de acum, naţionalităţile turceşti au fost practic excluse înainte din acest consens. Chiar dacă C.U.P.-ul flirta cu arabii şi număra printre membrii săi eminenţi mai multe personalităţi originare din provinciile orientale ale imperiului, chiar dacă se străduia să păstreze contactul cu minorităţile creştine, şi mai ales cu armenii, a căror aspiraţie la autonomie, şi chiar la independenţă, constituia de acum înainte una dintre principalele probleme cărora statul otoman trebuia să le facă faţă, naţiunea turcă era singura care se recunoştea cu adevărat în comitet. Cu alte cuvinte, idealul de uniune şi fraternitate între diferitele comunităţi ale imperiului pe care intelectualii otomani îl apăraseră cu atâta entuziasm timp de aproape o jumătate de secol nu mai reprezenta, în preajma primului război mondial, decât o dogmă găunoasă, bună să alimenteze discursurile oficiale. Fără a fi pe deplin conştientă de aceasta, deja la epoca aceea, sub conducerea C.U.P.-ului, Turcia era angajată pe drumul revoluţiei naţionale. O revoluţie care, pentru a prinde consistenţă, trebuia totuşi să se deprindă cu ororile războiului.

Primul război mondial: angrenarea

Iulie 1914. De la note diplomatice la ultimatumuri, de la declaraţii răzbunătoare la ordine de mobilizare, Europa se lasă antrenată în beţia belicismului. Au fost de-ajuns câteva împuşcături de revolver – acelea care au răsunat la Sarajevo, ducându-i la moarte pe arhiducele Franz Ferdinand şi pe soţia sa – pentru a arunca în aer pulberăria. În conflagraţia generalizată în care se precipită Puterile, care va fi atitudinea Sublimei Porţi? Chestiunea preocupa toate cancelariile, căci Imperiul otoman, deşi foarte slăbit de înfrângerile suferite de puţină vreme în Balcani, putea încă să atârne greu în balanţa forţelor. Acesta se întindea pe teritorii vaste, deţinea controlul asupra Strâmtorilor, iar armata sa în curs de întinerire nu era deloc de neglijat. Pe de altă parte, sultanul-calif dispunea de un atu considerabil: prestigiul moral – de esenţă religioasă – de care se bucura în lumea musulmană, inclusiv în teritoriile aflate sub dependenţa marilor state coloniale.

La Istanbul, o bună parte a opiniei publice şi majoritatea membrilor C.U.P.-ului păreau favorabile unei apropieri de puterile Antantei. Unul dintre liderii mişcării, Cemâl, a propus chiar francezilor o alianţă în toată regula. Cât despre Paris şi Londra, acestea s-ar fi mulţumit bucuros cu neutralitatea otomană şi şi-au înmulţit iniţiativele în acest sens. Cu toate acestea, în primele zile din august, atunci când Europa se găsea deja în război, ştirea se va afla în cele din urmă: printr-un tratat secret semnat pe 2 august, dar care era în curs de negociere de mai multe săptămâni, Imperiul otoman se aliase cu Germania. În principiu, era vorba de o alianţă defensivă, îndreptată împotriva Rusiei. De acum înainte însă, este evident că Sublima Poartă nu mai poate evita să se lase antrenată în conflict.

De partea turcă, decizia unui astfel de angajament a fost luată de un grup extrem de restrâns. La început, numai marele vizir, Sa'îd Halîm, şi personalităţile cheie ale regimului, Tal'at şi Enver, erau implicate în negocierile duse cu ambasadorul Germaniei, von Wangenheim. Putem spune oare că alianţa turco-germană nu este decât un fel de accident al Istoriei, un pact contra naturii încheiat de o mână de aventurieri îmbibaţi de militarismul prusac? Propaganda Antantei nu va întârzia să pună în circulaţie această teză, pentru a îndepărta opinia publică musulmană de cei care antrenaseră Imperiul otoman în război. În realitate însă, alegerea făcută de Sublima Poartă, cu acordul sultanului Mehmed al V-lea, era cum nu se poate mai logică. Într-o Europă transformată într-un imens câmp de luptă, Turcia nu avea oare şansele de a se găsi încă o dată confruntată cu redutabilele lovituri ale Rusiei, duşmanul său tradiţional? În faţa unei astfel de primejdii, nu era oare alianţa cu Puterile Centrale singura apărare posibilă? Pe de altă parte, nu aveau otomanii de luat o mulţime de revanşe? De patruzeci de ani, imperiul adunase înfrângeri, pierderi teritoriale, rupturi. Exista şi pentru el o Alsacia-Lorena: provinciile din Anatolia orientală cedate Rusiei în 1878, insulele din Egeea şi Mediterana, Tripolitania, bogatele pământuri ale Rumeliei... Cum ar putea să nu se arunce în război pentru a încerca să recupereze măcar o parte din acest patrimoniu? O victorie asupra Rusiei nu ar fi permis oare şi recucerirea teritoriilor ancestrale din Transcaucazia şi Asia Centrală? În fine, într-o altă ordine de idei, participarea la ostilităţi nu reprezintă oare singura soluţie pentru Turcia de a scutura jugul politic şi financiar al puterilor Occidentului?

Chiar dacă Sublima Poartă a optat pentru război, aceasta nu înseamnă că nu va rămâne rezervată în primele săptămâni ale conflictului, lăsând Antanta să spere încă într-o posibilă neutralitate. Timp pentru ea de a-şi încheia pregătirile militare. Şi timp de a duce la bun sfârşit ultimele negocieri cu germanii, căci are nevoie de arme, de ofiţeri deprinşi cu ultimele tehnici şi, mai ales, de bani. Însă cele câteva iniţiative pe care se va hazarda să le ia în această perioadă spun deja multe despre intenţiile sale. Este vorba, mai întâi, în prima jumătate a lunii august, despre incidentul cu *Goeben* şi *Breslau*: aceste două crucişătoare ale flotei germane din Mediterana s-au refugiat în apele otomane după ce bombardaseră bazele franceze din Africa de Nord (3 august); somat de Anglia să retrimită navele în largul mării sau să le reţină, conform cu dreptul de război, guvernul de la Istanbul nu a ezitat să declare că tocmai le cumpărase pentru a face din ele, sub noile nume de *Yavuz Sultan Selîm* şi *Midilli*,

mândria flotei otomane şi că comandantul lor, amiralul Souchon, fusese numit în fruntea flotei imperiale din Marea Neagră (11 august). Pe 8 septembrie, marele vizir anunţa abolirea Capitulaţiilor, dând astfel satisfacţie uneia dintre princi-palele revendicări ale naţionaliştilor otomani. Acest gest simbolic prin care imperiul îşi manifesta voinţa de a spune nu Occidentului era şi un act de o brutală eficacitate care lovea în interesele economice ale puterilor Antantei. Pe 27 ale aceleiaşi luni, Poarta făcea încă un pas pe calea sfidării, închizând Strâmtorile pentru navigaţia comercială. Câteva zile mai târziu, ca o consecinţă directă a părăsirii regimului capitular, taxele vamale otomane sunt ridicate unilateral cu 4%; în acelaşi timp, birourile poştale străine sunt închise şi toate jurisdicţiile neotomane sunt suprimate.

Însă ireparabilul nu s-a produs încă. Guvernul de la Istanbul ezită să se angajeze definitiv, deoarece Puterile Centrale întâmpină mari eşecuri pe Marna şi în Galiţia. Un motiv în plus pentru germani de a face presiuni pentru intrarea imediată în război a armatei turceşti. Dacă Imperiul otoman deschidea focul, ruşii ar fi fost obligaţi să aducă trupe în Caucaz, Anglia ar fi trebuit să apere canalul Suez şi Egiptul, iar presiunea asupra frontului occidental ar fi fost micşorată. De la sfârşitul lui septembrie, prin intermediul lui von Wangenheim, se vor înteţi negocierile între Sublima Poartă şi Berlin. În cele din urmă, guvernul Kaiserului se va hotărî să joace cartea principală: pe 21 octombrie, sosesc la Istanbul primele lăzi cu aur german. Efectul scontat va fi imediat. Într-adevăr, din 22, Enver va da ordin amiralului Souchon să atace porturile ruseşti din Marea Neagră. Se înregistrează ultimele ezitări ale cabinetului otoman, din care unii membri se opun intrării în război. Pe 29 însă, zarurile sunt aruncate: conform ordinelor primite, flota turcească bombardează Odesa, Sevastopol şi Novorossisk.

Nu mai rămâne decât ca protocolul de război să-şi urmeze cursul. 2 noiembrie: invocând „obligaţiile sale istorice", Rusia declară război Imperiului otoman. 5 noiembrie: Franţa şi Marea Britanie se alătură ţarului în această declaraţie. Pe 11, este rândul sultanului Mehmed al V-lea să declare război. Puţin după aceasta, el va face apel la ameninţarea supremă, războiul sfânt. Dusă de ulemale în cele patru colţuri ale imperiului, o proclamaţie datată 23 noiembrie ordona tuturor credincioşilor, fie că erau supuşi otomani sau nu, să se ridice împotriva „grupării opresoare care poartă numele de Tripla Antantă [...], al cărei orgoliu naţional are drept supremă plăcere subjugarea a mii de musulmani" şi să „considere participarea personală şi cu bunuri la *cihâd* drept cea mai imperioasă datorie religioasă".

Pentru a duce acest „război sfânt", Turcia dispunea de o armată echipată şi antrenată după modelul german. De asemenea, guvernul de la Berlin îi trimisese o mulţime de ofiţeri de rang înalt: Liman von Sanders, von Seeckt, von der Goltz, von Falkenhayn şi alţii. Plasaţi în fruntea diferitelor corpuri de armată şi a celor mai importante birouri ministeriale (informaţii, transporturi, aprovizionare, muniţii etc.), aceştia aveau în subordine tineri ofiţeri otomani care nu vedeau totdeauna cu ochi buni tutela germană, dar care, pentru moment, o luau ca atare. Pe lângă aceste forţe militare supuse protecţiei vigilente a Germaniei exista, de asemenea, din august 1914, o redutabilă Organizaţie specială *(Teşkîlât-i Mahsûsa)*, înfiinţată de Enver Paşa şi care va face să se vorbească mult despre ea. Menită activităţilor de propagandă,

spionaj şi sabotaj, era vorba de un fel de „coloană a cincea" a cărei misiune principală era, printre altele, pentru moment, propagarea în lumea musulmană a rezoluţiei de război sfânt lansată de Sublima Poartă. În fazele ulterioare ale războiului, celor aproximativ 30 000 de agenţi li se vor încredinţa multe alte sarcini, de la simpla infiltrare în grupurile politice până la organizarea de expediţii armate împotriva duşmanilor interni şi externi ai regimului unionist, atât pe teritoriul otoman, cât şi în ţări îndepărtate precum Afghanistan, India sau Etiopia.

Cu toate acestea, în ciuda cadrelor militare germane, a lăzilor cu aur şi cu muniţii care veneau de la Berlin, în ciuda eforturilor desfăşurate de propagandiştii din Organizaţia specială de a aţâţa sentimente de ostilitate faţă de Antantă printre musulmani, războiul va începe pentru Imperiul otoman aşa cum se va termina: prost. Strategii germani încredinţaseră turcilor în special sarcina de a imobiliza pe frontul din Caucaz o parte din armata ţaristă. Către mijlocul lui decembrie 1914, Enver Paşa în persoană, acoperit de galoanele de comandant suprem al forţelor otomane, este cel care conduce armata a treia, cu baza la Erzurum, în asaltul poziţiilor ruseşti, sperând să cucerească dintr-un prim elan provinciile Kars, Ardahan şi Batum, înainte de a cuceri ansamblul teritoriilor caucaziene. Acesta se va încheia cu dezastrul de la Sarıkamış: soldaţi înghiţiţi de zăpadă, îngheţaţi de frig, decimaţi de epidemii. Două corpuri de armată aproape complet distruse în decurs de câteva săptămâni.

Pe celelalte fronturi, lucrurile nu stăteau deloc mai bine. În noiembrie, englezii au debarcat la Fao, în Golful Persic, începând să cucerească câte puţin Irakul, punând stăpânire pe Basra (21 noiembrie), începând o înaintare perseverentă către nord, având drept ultim obiectiv terenurile petrolifere din Mosul. Cam în acelaşi timp, stăpânirea engleză asupra Egiptului – a cărui independenţă va fi proclamată pe 18 decembrie – dădea şi ea de furcă otomanilor. Numit guvernator al Siriei la puţină vreme după izbucnirea războiului, Cemâl Paşa şi-a propus, de la sosirea sa la Damasc, să organizeze un corp expediţionar cu scopul de a împinge forţele britanice în afara teritoriului egiptean. Ofensiva proiectată va avea loc în ianuarie 1915. Aproximativ 80 000 de oameni au traversat deşertul Sinai şi au atins victorioşi canalul Suez. Curând însă vor face drum întors fără să fi putut traversa canalul şi fără ca insurecţia arabă, pe al cărei ajutor contau turcii, să fi avut loc.

Un singur succes notabil în schimbul atâtor decepţii: eroica rezistenţă turcă din Dardanele. Cu ce preţ însă! Pentru Aliaţi, care se lansează la începutul anului 1915 într-o ofensivă împotriva Strâmtorilor, „este greu de imaginat o operaţiune care să dea mai multă speranţă" (Lord Balfour *dixit*). O victorie pe acest front ar fi permis Antantei să preia controlul asupra capitalei otomane şi, foarte probabil, să oblige Sublima Poartă să semneze pacea; redeschiderea Strâmtorilor ar fi dat Franţei şi Marii Britanii posibilitatea de a aproviziona armata rusă cu tunuri şi muniţie, englezii ar fi putut să-şi întărească poziţia în Egipt şi să pună mai uşor stăpânire pe Irak...

Realitatea va fi cu totul alta. Timp de aproape un an, forţele Antantei vor veni, în valuri succesive, să moară la poalele fortificaţiilor peninsulei Gallipoli, fără a reuşi să le cucerească. În fruntea trupelor turceşti, luptă cu îndârjire un tânăr colonel. El se numeşte Mustafă Kemâl. Lucrurile se vor termina prin abandonarea operaţiunii.

Pentru otomani însă, ca şi pentru Aliaţi, „infernul din Dardanele" va fi unul dintre episoadele cele mai grele ale războiului: mai mult de 200 000 de combatanţi ucişi sau răniţi de partea Antantei, 120 000 de victime în câmpul advers.

În timp ce Turcia se adânceşte în război, la Istanbul mai există încă oameni care cred că acesta va fi scurt şi că victoria puterilor centrale va permite imperiului să renască din propria cenuşă. În această privinţă, propaganda germană a făcut minuni. Cu toate acestea, nici guvernul, nici conducătorii armatei nu ignoră faptul că, de acum înainte, ţara este angajată într-un proces al cărui rezultat nu îl poate prezice nimeni.

Anii de cenuşă

Orice război înseamnă distrugere. Cel în care este prins Imperiul otoman nu scapă acestei reguli. Este ţesut din suferinţe, devastări, atrocităţi de nesuportat. În timpul celor patru ani cât vor dura ostilităţile, grozăviile şi moartea nu vor bântui numai tranşeele. Ele vor da târcoale şi satelor, târgurilor, cetăţilor şi vor face ravagii în rândurile populaţiei civile.

Dintre toate tragediile războiului, cea care a stârnit cea mai mare emoţie şi a făcut să curgă multă cerneală a fost nimicirea comunităţilor armene din Anatolia orientală. Nici astăzi încă nu s-a făcut lumină asupra acestui eveniment dureros, două teze continuând să se opună cu o vehemenţă de o rară intensitate.

Faptele? Către mijlocul lunii mai 1915, guvernul otoman ordonă „deplasarea" tuturor armenilor aşezaţi în provinciile din est, aşa cum ruşii au făcut deja de cealaltă parte a frontierei. Este vorba, în principiu, de evacuarea zonelor de luptă, atât pentru „a pune la adăpost" populaţia civilă, cât şi pentru a proteja forţele armate de o eventuală trădare a elementelor favorabile Rusiei. Cu toate acestea, operaţiunea – care îi va cuprinde curând atât pe armenii din Cilicia, cât şi pe cei din Anatolia de vest – se derulează în condiţii înspăimântătoare: jafuri, incendii, torturi, masacre. Sub loviturile Organizaţiei speciale şi ale bandelor (*çete*) de partizani, coloanele de deportaţi care sunt îndreptate către taberele de regrupare din Siria şi Mesopotamia se subţiază pe zi ce trece. Abia 120 000 de supravieţuitori vor ajunge în taberele din Hama, Homs şi Damasc; vor fi înregistraţi 200 000 la Dair-ez-Zor, 50 000 la Alep. Pe de altă parte, se pare că aproximativ 300 000 de persoane au reuşit să ajungă în Caucaz cu ajutorul ocupaţiei ruseşti. Ceilalţi? Imposibil de evaluat cu exactitate numărul victimelor. Între 300 000 şi 600 000 după unii, peste 1 000 000 după alţii. În orice caz, suficient pentru a-l face pe ambasadorul american la Istanbul, Henri Morgenthau, să considere cele întâmplate drept „asasinarea unei naţiuni".

Tezele aflate în circulaţie în prezent? Bazată pe un număr impresionant de mărturii şi lucrări istorice, poziţia armeană – care este şi cea a multor personalităţi independente – nu admite nici un compromis: a existat din partea unioniştilor aflaţi la putere la Istanbul intenţia clară de a extermina un întreg popor. Această exterminare a fost planificată şi executată sistematic. Masacrele au fost comise fie *in situ*, fie pe traseul care îi ducea pe deportaţi către deşerturile Siriei şi Mesopotamiei. Scopul operaţiunii: reducerea definitivă la tăcere a armenilor, eliminarea din Caucaz a unui element

etnic care constituia o barieră în unificarea tuturor popoarelor turce în cadrul unui mare stat turanian. Teza turcă nu este nici ea mai nuanțată. Bazată și ea pe o mulțime de documente greu de contestat, aceasta susține că guvernul de la Istanbul nu a căutat niciodată să anihileze națiunea armeană, că pur și simplu a fost constrâns să-i „deplaseze" pe armeni, conform unei practici curente în vreme de război. Aceste „deplasări" s-au dovedit cu atât mai necesare cu cât armenii formaseră miliții în slujba inamicului și profitaseră de pătrunderea rușilor în Anatolia orientală pentru a organiza, în aprilie 1915, un masacru al populațiilor musulmane din provincia Van. Desigur, deportările și incidentele care le-au însoțit au făcut victime, însă numărul morților nu a depășit cu siguranță 300 000, o cifră până la urmă proporțională cu cea de aproximativ 3 000 000 de turci care au pierit în aceeași perioadă.

A repera, în multitudinea de scrieri consacrate de o parte și de alta acestui subiect, inexactitățile, afirmațiile contestabile, chiar falsificările, nu constituie câtuși de puțin o dificultate. În special, pare stabilit astăzi că unele dintre piesele esențiale puse la dosar de acuzare – de exemplu, *Cartea albastră* pregătită pentru guvernul britanic de către Bryce și Toynbee sau *Memoriile lui Na'îm Bey*, publicate prin grija lui Aram Andonian – nu pot fi considerate nicicum ca documente de necontestat. Toynbee nu a mărturisit el însuși că *Cartea albastră* fusese „publicată și difuzată ca propagandă de război"? De asemenea, este astăzi serios contestată autenticitatea telegramelor prin care guvernul turc ar fi ordonat în primăvara lui 1915 nimicirea armenilor. Dincolo de acestea însă, cum să treci peste nenumăratele mărturii păstrate în arhivele occidentale și care spun, fiecare în felul ei, adevărul dureros? Și mai ales cum să ignori o simplă constatare: existau probabil mai bine de 1 500 000 de armeni în Turcia înainte de izbucnirea primului război mondial; în urma masacrelor, a deportărilor și a plecărilor în exil, nu vor mai fi înregistrați decât 70 000 câțiva ani mai târziu.

Trebuie totuși să subliniem faptul că comunitățile armene nu au fost singurele subțiate de flagelul războiului. În primăvara lui 1915, armata țaristă a înaintat în regiunea lacului Van antrenând în mișcarea sa batalioane de voluntari formate din armeni din Caucaz și din Turcia. Otomanii nu vor reuși să respingă aceste forțe ruso-armene decât spre sfârșitul lui iulie. Între timp, zeci de mii de musulmani – dar, din cauza fluctuațiilor operațiunilor militare, și un foarte mare număr de creștini – au fost exterminați sau nu și-au găsit scăparea decât fugind. Același scenariu câteva luni mai târziu, atunci când rușii iau Erzurum (februarie 1916) și ocupă treptat o bună parte din Anatolia orientală, împingându-și trupele către Muș în sud, iar în nord până la Trabzon (cucerit în aprilie) și Erzincan (iulie). Și de astă dată, populațiile musulmane vor plăti un tribut greu confruntării intercomunitare. Pentru fiecare dintre proviciile supuse ocupației ruse și actelor de răzbunare ale milițiilor armene, statisticile de după război arată un important deficit demografic – totalizând mai multe sute de mii de suflete –, datorat în bună măsură masacrelor înfăptuite de inamic.

1915, 1916, 1917: anii de cenușă. În timp ce pe frontiera de nord-est se desfășoară aceste evenimente atroce, tragedia cuprinde și celelalte fronturi. Se moare în Dardanele. Se moare în Mesopotamia, unde englezii, în ciuda unui grav eșec suferit la Kut el-Amara în aprilie 1916, își urmează înaintarea iminentă către nord. Se moare în Sinai și în

împrejurimile Suezului, unde colonelul bavarez Friedrich Kress von Kressenstein se încăpăţânează să facă raiduri împotriva forţelor britanice în Egipt. În fine, se moare în Peninsula Arabică, în Siria şi în Palestina. În aceste regiuni, otomanii se lovesc nu numai de Antantă, ci şi de şeriful Meccăi, Hüseyin, care, în iunie 1916, a chemat arabii să se ridice împotriva dominaţiei sultanului.

Revolta arabă, percepută la Istanbul ca un adevărat pumnal în spate, va constitui curând unul dintre principalele motive de îngrijorare a Sublimei Porţi. Şi aceasta deoarece şeriful Hüseyin nu acţiona de unul singur. El dispunea de sprijinul activ al englezilor, cu care semnase un acord de asistenţă reciprocă în ianuarie 1916. În termenii acestui contract, negociat cu înaltul comisar al Marii Britanii în Egipt, sir Henry McMahon, guvernul de la Londra se angajase să recunoască independenţa unei părţi din ţările arabe, de la marginile septentrionale ale Siriei până la Golful Persic în est, până la Mediterana în vest (cu excepţia unei largi bande de coastă pe litoralul sirian) şi până la Peninsula Arabică în sud; promisese, de asemenea, „să furnizeze arabilor sfaturile şi sprijinul necesare pentru instalarea în aceste teritorii a unor forme de guvernare cât mai adecvate"; în schimb, şeriful Meccăi accepta să se lupte „pentru eliberarea populaţiilor arabe de sub jugul turcesc", cu ajutorul unui important sprijin în arme şi bani; „se înţelege – preciza în continuare o scrisoare a lui McMahon – că arabii au hotărât să nu recurgă decât la consilieri britanici", excluzând orice altă asistenţă europeană.

Cu siguranţă, nu era prima dată când sultanul se lovea de unul dintre vasalii săi arabi. Având însă Marea Britanie în spate, Hüseyin reprezenta un adversar redutabil. Situaţia era cu atât mai critică cu cât englezii ajunseseră la o înţelegere şi cu emirul din Nedjd, 'Abd al-'Azîz Ibn Sa'ud. În schimbul unui ajutor lunar de 5 000 lire sterline şi a recunoaşterii „independenţei" saudite, acesta promisese guvernului britanic prietenia şi neutralitatea sa. În lipsa unei alianţe active, acest pact îngăduia şerifului Meccăi să treacă la acţiune fără a se teme că va fi stânjenit de un vecin cu intenţii necurate.

De la început, lucrurile au mers foarte prost pentru otomani. Conduşi de emirul Faysal, unul dintre fiii lui Hüseyin, beduinii s-au aruncat asupra căii ferate din Hedjaz şi, în curând, au redus la tăcere garnizoanele turceşti din Mecca şi Djeddah (12 şi 16 iunie 1916). Operaţiunea a fost condusă strălucit, cu ajutorul mai multor ofiţeri englezi, printre care figura Thomas Edward Lawrence, personaj ambiguu care se va lăuda mai apoi că a fost unul dintre principalii inspiratori ai revoltei arabe.

Graţie acestui sprijin britanic, lui Faysal nu-i vor trebui decât câteva săptămâni pentru a lua sub control cea mai mare parte din Hedjaz şi pentru a tăia orice contact între armata otomană din Yemen şi restul imperiului. Încă un pas va fi făcut atunci când, către sfârşitul lui octombrie, Hüseyin se va proclama „rege al arabilor". Nu era vorba, desigur, decât de un gest simbolic, din moment ce noul suveran nu domnea deocamdată decât asupra triburilor beduine din Hedjaz. Însă era clar de acum înainte că furtuna din deşert nu se va linişti atât de curând.

Conform cu spiritul acordului încheiat cu McMahon, revolta condusă de şeriful Hüseyin îmbrăca un caracter panarab şi avea în vedere în special Siria. Din primăvara lui 1917, trupele lui Faysal se vor pune în mişcare către nord, luând Akaba (6 iulie),

hărțuindu-i pe otomani cu raiduri și acte de sabotaj de-a lungul căii ferate ce leagă orașele siriene de Medina. Cam în aceeași perioadă, contingentele engleze din Egipt s-au pus și ele în mișcare, înaintând încet de-a lungul Sinaiului către Locurile Sfinte. În fața acestei duble ofensive, bazată pe o bună cunoaștere a terenului și pe stăpânirea căilor de comunicație, Turcia s-a văzut constrânsă să-și desfășoare forțele cele mai performante: armata a patra a lui Cemâl Pașa și, mai ales, o formațiune cu totul nouă, armata Yıldırım („Fulgerul"), aflată sub comanda generalului von Falkenhayn și având circa șaizeci de ofițeri germani. În zadar. După ce au cucerit Gaza, Acra și Jaffa, brigăzile engleze conduse de generalul Allenby vor petrece sărbătorile de Crăciun la Ierusalim, cucerit pe 9 decembrie. Tot în aceeași iarnă, oamenii lui Faysal vor ajunge, la rândul lor, pe malurile Mării Moarte și ale Iordanului, distrugând flotila turcească de la Kerak. Damascul nu mai era foarte departe. Cu toate acestea, vor urma aproape încă zece luni de operațiuni militare. Otomanii opuneau rezistență pas cu pas.

Lupta este atât de aprigă fiindcă miza este considerabilă. Pentru otomani nu este vorba numai de a face să eșueze visul marelui regat arab nutrit de Hüseyin. Ei trebuie mai cu seamă să împiedice Antanta să-și ducă la bun sfârșit planurile de dezmembrare a imperiului. Într-adevăr, la Istanbul se cunoaște faptul că puterile aliate și-au împărțit deja, nerăbdătoare, posesiunile asiatice ale sultanului: revoluționarii ruși sunt cei care au dezvăluit aceasta, după ce au descoperit un întreg lot de documente secrete în arhivele țariste. Negocierile purtate în mai 1916 de Sir Mark Sykes din partea engleză și de Georges Picot din partea franceză, având aprobarea ulterioară a Sankt Petersburgului, au înzestrat cu totul satisfăcător cele trei părți interesate: pentru ruși, provinciile Erzurum, Trabzon, Van și Bitlis, ca și regiunile Muș și Siirt până la valea Tigrului; pentru Franța, litoralul sirian și Cilicia, împreună cu o zonă de influență acoperind restul Siriei și nordul Irakului; pentru Marea Britanie, porturile Haifa și Acra, întreaga Mesopotamie meridională de la Bagdad la Golful Persic și, în fine, o vastă zonă de influență mergând din Palestina până în Iran. Un alt acord, încheiat câteva luni mai târziu la Saint-Jean-de-Maurienne (19 aprilie 1917), prevăzuse o parte de pradă și pentru Italia: o zonă de ocupație tăiată de-a lungul Anatoliei occidentale și cuprinzând câteva din regiunile cele mai bogate ale imperiului, printre care Smirna, Konya, Antalya și Mersin. În fine, tot făcând împărțeli, Aliații nu pierduseră ocazia de a împrăștia promisiuni în toate direcțiile: pentru arabi, independența, însoțită de o eficientă tutelă europeană; pentru evrei, un *home* național în Palestina (declarația Balfour din 2 noiembrie 1917); pentru greci, împlinirea „marii idei" – *meghali idea* –, crearea unei Grecii mari, cuprinzând Tracia și provinciile egeene din Asia Mică. Pus în fața unor asemenea perspective, cum ar fi putut imperiul să nu se alarmeze și să nu încerce să se opună cu forța disperării? În aceste ultime luni de război, acesta nu luptă numai împotriva Antantei, ci și împotriva propriei sale morți.

Există totuși o lumină în această agonie. Revoluția care a izbucnit la Petrograd în martie 1917 a făcut Rusia incapabilă să continue ostilitățile. Pe frontul din nord-est, trupele rusești s-au împrăștiat curând. Din această parte, Turcia poate, în sfârșit, să respire. Va respira și mai bine peste câteva luni, atunci când bolșevicii vor promite, prin tratatul de la Brest-Litovsk (3 martie 1918), să evacueze teritoriile ocupate, să

înapoieze imperiului provinciile Kars, Ardahan şi Batum, cucerite de ţar în 1877, şi să dezarmeze bandele de voluntari armeni.

Mobilizarea din spatele frontului

Războiul nu este numai o chestiune de arme şi de carne de tun. Ca toate ţările beligerante, Turcia trebuie să-şi mobilizeze şi forţele morale, să lupte pe frontul economic, să-şi formeze un corp social capabil să se adapteze circumstanţelor. Este momentul măsurilor de excepţie, al inovaţiilor îndrăzneţe. Situaţia este cu atât mai propice schimbărilor cu cât, pornind ostilităţile împotriva puterilor Antantei, guvernul de la Istanbul a întors în acelaşi timp spatele procesului de înrobire faţă de Occident în care Imperiul otoman era prins de la începutul secolului al XIX-lea.

Pentru a câştiga războiul era absolut necesar (dar nu şi suficient) să crezi în victorie. De la începutul conflictului, propagandiştii regimului unionist s-au pus pe lucru, rostindu-şi răspicat credinţa în invincibilitatea Turciei. Unul dintre primii care au dat tonul a fost un celebru publicist social-democrat venit din Germania şi intrat, cu aprobare din Wilhelmstrasse, în serviciul cauzei otomane, Alexander Israel Helphand, mai cunoscut sub pseudonimul Parvus. În broşurile sale publicate în limba turcă, acesta a ştiut să spună cu o mare putere de persuasiune că războiul constituia singurul mijloc de care dispuneau otomanii pentru a se scutura de jugul de netolerat al imperialismului european şi că Turcia va ieşi cu siguranţă victorioasă, cu ajutorul Germaniei, din această încercare, regăsindu-şi în acelaşi timp pământurile şi bogăţiile de care fusese deposedată, ca şi întreaga sa măreţie trecută. Foarte curând, majoritatea jurnaliştilor, a romancierilor, a poeţilor şi-au pus pana în slujba propagandei de război. Printre ei figurau câţiva dintre cei mai buni scriitori ai vremii: Ziyâ Gökalp, Mehmed Emîn, Ömer Seyfeddîn, Halîde Edib şi alţii. Pentru a-i sensibiliza mai mult pe oamenii de litere în rolul lor de barzi ai efortului de război, guvernul a organizat chiar, în cinstea lor, un turneu al câmpurilor de luptă. Rezultatul: o avalanşă de povestiri despre eroism, de poeme militariste.

Cea care exprima cel mai bine spiritul epocii era, probabil, producţia lui Gökalp. Acesta – aşa cum arătase deja în scrierile sale antebelice – avea simţul sloganului, al formulei care se întipărea în memorie şi care îndruma spiritele. Poemele sale exaltau respectul ierarhiei militare („Eu sunt simplu soldat, el este comandantul meu; îi ascult fără crâcnire fiecare ordin, închid ochii şi îmi fac datoria"), proclamau superioritatea naţiei turceşti asupra tuturor adversarilor săi, vorbeau despre geniul celor care se găseau în fruntea ţării (în special Tal'at şi Enver) şi cântau dragostea de popor, de religie, de pământul natal. Aceleaşi teme le regăsim în textele în proză: Turcul va câştiga războiul pentru că aparţine unei rase superioare, pentru că sufletul său este preaplin de bogăţii, pentru că are dreptatea de partea sa, pentru că simţul său moral se sprijină pe religia musulmană, pentru că îşi iubeşte patria, limba, cultura...

Simplă literatură de propagandă, asemănătoare celei pe care o regăsim în toate ţările angajate în conflict. Cu toate acestea, scrierile lui Gökalp, ca şi ale celorlalţi oameni de litere care au acceptat să participe la lupta pentru supravieţuirea Turciei,

vor contribui eficient la formarea unui naționalism de șoc, puțin subtil, însă de o virulență și de un dinamism pe deplin adaptate exigențelor momentului.

Și, mai cu seamă, un naționalism care se va dovedi destul de creator. Din primele timpuri ale revoluției Junilor turci, Gökalp și ceilalți ideologi ai noului regim se străduiseră să pună bazele unei reînnoiri sociale și culturale, fondate pe ceea ce era prezentat ca o întoarcere la valorile ancestrale: educația laică, o anumită doză de emancipare feminină, adoptarea unui spirit științific, permeabilitatea la inovațiile tehnice ale lumii moderne, un grad înalt de moralitate profesională, familială și civică, o religie curățată de superstiții și deschisă ideii de progres. O dată cu intrarea Turciei în război, ușa posibilităților este larg deschisă. Sub impulsul proiectelor formulate de o clasă intelectuală cuprinsă de inspirație, guvernul unionist își va înmulți inițiativele înnoitoare, profitând de absența oricărei opoziții parlamentare și de climatul de consens provocat de starea de război pentru a da o formă din ce în ce mai radicală – pe hârtie, în orice caz – reformelor avute în vedere.

Printre măsurile cele mai spectaculoase din această perioadă, trebuie să le menționăm în primul rând pe cele care vizau o anumită emancipare a femeii. Era multă vreme de când imaginea femeii cu văl, sechestrată în harem, suportând pasiv vrerea capului de familie, constituia un anacronism pitoresc, cel puțin în păturile înstărite ale societății. În marile orașe ale Imperiului otoman, modelul feminin european începuse să facă adepți din ultima treime a secolului al XIX-lea, iar către 1900 apăruseră chiar, sub pana anumitor intelectuali, revendicări cu o tentă clară de feminism. După revoluția Junilor turci, câteva acțiuni concrete – dezvoltarea învățământului primar și secundar destinat fetelor, deschiderea primului liceu de fete în 1911, înmulțirea școlilor de ucenice – veniseră să demonstreze atenția pe care C.U.P.-ul o acorda situației femeilor. Totuși, în 1914 erau încă multe de făcut.

Inovația cea mai importantă va privi un subiect cu deosebire delicat, divorțul. În această privință, legea religioasă acorda aproape toate drepturile bărbaților și nu recunoștea practic femeilor decât obligația de a se supune. În 1916, satisfăcând una dintre cererile înaintate cel mai frecvent de către elita occidentalizată, și mai ales de personalități în vogă precum Ziyâ Gökalp sau romanciera Halîde Edib, guvernul va edicta o lege care permitea soției să ceară divorțul dacă soțul său comisese adulter, sau dacă violase contractul de căsătorie, sau dacă luase o altă femeie fără consimțământul celei dintâi. Adoptarea în anul următor a unui nou cod al familiei va merge în aceeași direcție. Păstrând în continuare un loc important pentru prescripțiile islamului, ale iudaismului și ale creștinismului, acest text va prezenta căsătoria, divorțul și celelalte relații familiale ca fiind exclusiv de resortul autorităților laice și va pune capăt puterii de jurisdicție exercitată în acest domeniu de tribunalele religioase. Paralel cu adoptarea acestor dispoziții legale, Sublima Poartă va face tot posibilul să deschidă mai larg accesul femeilor la educație. În anii de război se va extinde rețeaua de școli cu profil feminin; mai frapant încă, vom asista la o creștere semnificativă a numărului de femei care vor avea chiar cutezanța de a urma studii superioare.

Cu toate acestea, evident, nu este suficient să deschizi școli sau să edictezi legi pentru a aboli secole de supunere. Și nu în jurnalele feminine – chiar dacă acestea

câştigaseră în combativitate după revoluţie – puteau femeile să facă cu adevărat ucenicia egalităţii între sexe. De fapt, în aceşti ani marcaţi de plecarea tuturor bărbaţilor apţi pe front, emanciparea se face mai ales prin muncă. Războiul a şters pentru totdeauna imaginea femeii închise în harem. Obligate să facă faţă diminuării bruşte a mâinii de lucru masculine, femeile se găsesc pretutindeni: pe câmpuri, în atelierele meşteşugăreşti, în fabrici, în spitale – unde lucrează ca infirmiere –, în birourile poştale, în administraţia publică, pe străzi – unde muncesc la curăţarea şi repararea şoselelor –, în pieţe – unde vând produsele din grădină sau obiectele pe care le-au confecţionat.

Această societate feminină, care a trebuit să preia de la o zi la alta ştafeta unei societăţi aproape exclusiv virile, are încă un drum lung de făcut pentru a ajunge la o adevărată eliberare. Cel puţin, de acum înainte femeile au cucerit, fără să o fi vrut (numeroase din sarcinile care le-au fost încredinţate reies, de fapt, dintr-o lege din 1915, care instituia un fel de serviciu obligatoriu), dreptul de a împărţi acelaşi loc de muncă cu bărbaţii (cei care nu au plecat pe front), ca şi dreptul de a ieşi pe stradă cu faţa descoperită şi de a-şi vedea de treburi fără a se teme de privirile inchizitorii. De la izbucnirea războiului, diferite organizaţii filantropice şi-au stabilit drept misiune exclusivă chemarea femeilor la muncă. Argumentul lor este simplu, însă frapant: contribuind prin munca lor la efortul naţional, femeile nu vor face numai un gest patriotic, ci îşi vor câştiga autonomia economică şi, mai important încă, vor putea accede la o oarecare libertate de acţiune şi de gândire.

În timp ce, sub presiunea evenimentelor, emanciparea femeilor câştigă teren puţin câte puţin, o altă mare cauză, cea a laicităţii, înregistrează progrese.

Guvernul edictase din 1913 o nouă reglementare ce limita considerabil aria de intervenţie a tribunalelor religioase, punându-i pe cadii şi pe ceilalţi interpreţi ai legii sub controlul autorităţilor civile. Acesta urma să fie începutul unei politici energice de laicizare care, în decurs de câţiva ani, va transforma în mod sensibil peisajul instituţional otoman. Acesta este cazul, în special, al unui decret din 1915, care prescria reunificarea întregului aparat judiciar, inclusiv a tribunalelor religioase, sub conducerea unică a Ministerului de Justiţie. În acelaşi timp, guvernul se va strădui să-i transforme în funcţionari pe ulemale, alipindu-i la administraţia centrală şi alocându-le salarii ca tuturor celorlalţi slujbaşi ai statului. La rândul lor, şcolile religioase se vor vedea constrânse să accepte tutela Ministerului Educaţiei, în timp ce fundaţiile pioase vor trebui să se obişnuiască cu o supraveghere sporită din partea Ministerului de Finanţe. Una dintre măsurile cele mai importante va atinge o veche instituţie a *Tanzîmât*-elor, Consiliul şeicilor *(Meclis-i Meşâyîkh)*. În 1916, acest organism va căpăta o nouă structură, iar Sublima Poartă îi va desemna drept sarcină regruparea sub autoritatea supremă a *şeykh ül-islâm*-ului a tuturor mănăstirilor de dervişi şi a confreriilor din ţară. În fine, în acelaşi an va fi atins de reformă vârful piramidei clericale: rămas fără o mare parte din prerogativele sale ministeriale, *şeykh ül-islâm*-ul îşi va pierde locul în cabinet şi nu va mai avea sub conducere decât un simplu departament, dedicat, în principiu, exclusiv problemelor religioase.

Pe scurt, o laicizare marcată puternic de centralizare şi controlul statului. Inspirată de Ziyâ Gökalp şi de ceilalţi ideologi ai C.U.P.-ului, aceasta vizează fără îndoială

mai puţin să limiteze posibilităţile oferite Islamului de a interveni în activităţile societăţii civile şi mai mult să facă din instituţiile religioase una din curelele de transmisie ale voinţei guvernamentale. În conjunctura epocii, această punere sub tutelă a religiei nu are, la drept vorbind, nimic surprinzător. Guvernul unionist are nevoie să-şi asigure controlul asupra forţelor religioase nu numai pentru că Islamul constituie vârful de lance al propagandei împotriva Antantei şi liantul cel mai eficient al solidarităţii naţionale, dar şi pentru că acesta îi atribuie religiei – o religie renovată şi actualizată pe gustul epocii – un rol de prim plan în mobilizarea spiritelor în vederea regenerării imperiului.

Acestei luări în sarcină a forţelor religioase îi corespund, într-un domeniu foarte diferit, eforturile desfăşurate de C.U.P. pentru crearea unei „economii naţionale" *(millî iktisat)*, capabile să facă faţă gravelor probleme de producţie, de aprovizionare şi de distribuţie cu care Turcia se confruntă în timpul războiului. Islamul, asociat construcţiilor doctrinale ale ideologilor naţionalişti, trebuie să slujească de scut moral pentru ţară. Iar noile soluţii economice au drept scop asigurarea unei solide baze materiale.

În fruntea promotorilor „economiei naţionale" îl regăsim încă o dată pe Ziyâ Gökalp, ale cărui teze, împrumutate în mare măsură din Friedrich List şi din şcoala de economie politică germană, vor fi reluate de mulţi publicişti şi mai cu seamă de unul dintre propagandiştii cei mai înflăcăraţi ai naţionalismului turc, Moiz Cohen, otoman de confesiune israelită, mai cunoscut sub pseudonimul Tekin Alp. Argumentul lor este simplu: pentru a prospera în demnitate şi independenţă, Turcia nu trebuie să se bazeze decât pe forţa economică proprie; trebuie să scuture jugul capitalismului european, să pună capăt cvasi-monopolului deţinut de minoritari în comerţ şi în industria otomană aflată la începuturile sale, să-şi formeze o burghezie de afaceri naţională, capabilă să ia în mâinile sale soarta ţării în toate sectoarele economiei. Şi capabilă să observe faptul că momentul este extrem de favorabil înfăptuirii unei asemenea politici. Permiţând economiei naţionale să se dezvolte la adăpost de orice concurenţă, abolirea Capitulaţiilor şi – consecinţă imediată a intrării în război – întreruperea schimburilor comerciale cu puterile Antantei nu pot decât să favorizeze dezvoltarea unei clase de întreprinzători indigeni; imensele nevoi generate de participarea la conflict, în special în materie de echipament militar şi de armament, dar şi într-o serie întreagă de alte domenii (transporturi, aprovizionare, producţie minieră etc.), stimulează, la rândul lor, formarea unui capitalism cu tentă naţională.

Însă cum să creezi o întreagă burghezie turcă într-un context politic marcat până atunci de supremaţia elementelor minoritare? Răspunsul ideologilor C.U.P.-ului este simplu. Statul trebuie să preia situaţia, să contribuie prin măsuri *ad hoc* la fondarea de întreprinderi naţionale, să ajute oamenii de afaceri musulmani să se îmbogăţească şi să-şi investească capitalul în activităţi rentabile.

Într-adevăr, guvernul se va strădui să realizeze aceste lucruri. Între 1914 şi 1918, măsurile care vizau lansarea unei economii naţionale se vor succeda în ritm accelerat: elaborarea de noi tarife vamale în vederea protejării producţiei şi pieţei interne împotriva concurenţei mărfurilor importate; reorganizarea Băncii agricole; crearea unui organism financiar, Banca naţională de credit *(I'tibâr-ı Millî Bankası)*, responsabil cu procurarea capitalurilor necesare noilor întreprinderi comerciale şi industriale;

refacerea substanțială a unei legi din 1909 cu privire la „încurajarea industriei", ce acorda diferite privilegii – în special acordarea cu titlu gratuit a terenurilor cuprinse în domeniul public – societăților cu profil conform cu interesele naționale; înființarea unei rețele de cooperative de producție, de consum și de credit; formarea, în întreaga țară, de comitete de aprovizionare având drept misiune reglementarea și supravegherea transportului și a distribuirii produselor de primă necesitate (făină, zahăr, gaz lampant etc.); promulgarea unei legi ce interzicea folosirea unei alte limbi decât turca în corespondența societăților; înmulțirea instituțiilor de învățământ tehnic.

Rezultatul? Mai bine de o sută de societăți naționale înființate între 1914 și 1918, în diferite sectoare, precum băncile, transporturile, distribuirea produselor agricole, minele, construcțiile, exploatarea forestieră, fabricile de hârtie sau comerțul cu amănuntul. Un avânt fără precedent al sectorului meșteșugăresc, scăpat pentru moment de concurența mărfurilor importate. Apariția în satele anatoliene a unei pături de proprietari de pământ și a unor negustori îmbogățiți din comerțul cu cereale și cu alte produse alimentare esențiale. Averi colosale făcute din speculă, deturnarea de fonduri publice, piața neagră. Ca toate țările beligerante, Turcia și-a avut profitorii de război, majoritatea din rândurile protejaților C.U.P.-ului, mare distribuitor de contracte cu armata și cu serviciile publice și intermediar indispensabil al tuturor piețelor de aprovizionare. Însă, dacă unii știu să profite de pe urma războiului, alții – marea masă – nu au dreptul decât la greutățile și suferințele pe care acesta le implică: lipsuri, raționalizare, taxare crescută a anumitor produse, explozia prețurilor cu amănuntul cu o rată anuală a inflației depășind 300%. Într-un mare oraș precum Istanbulul coexistă două stiluri de viață contrastante în mod dureros. De o parte, o bogăție care se afișează fără rușine, noi îmbogățiți care se dedau jocului, alcoolului, desfrâului. De cealaltă parte, o mizerie vizibilă pretutindeni, funcționari cu o putere de cumpărare micșorată de piața neagră și de inflație, o întreagă populație modestă redusă *la sărăcie lucie și la cerșetorie*.

Faptul că o mână de indivizi au știut să exploateze la maximum circumstanțele nu înseamnă, evident, că Turcia a reușit să creeze în decursul câtorva ani o „economie națională" veritabilă. Războiul nu a îngăduit decât apariția unei economii *ersatz*, făcută din expediente și capabilă să facă față numai nevoilor celor mai urgente. Cu toate acestea, este imposibil să considerăm această experiență un eșec. Străduindu-se să construiască din bucățele diferite noile structuri financiare, comerciale și industriale, turcii au câștigat cel puțin pe un front: cel al uceniciei independenței.

Sfârșitul unei lumi (1918-1923)

Pentru Imperiul otoman, ultimul act al războiului începe bine. În sud, în Mesopotamia și în Siria, chiar dacă forțele inamice nu se opresc din înaintare, armatele turcești rezistă și pot chiar să spere, dacă nu într-o răsturnare a situației, măcar într-o stabilizare a fronturilor. În nord, debandada trupelor rusești în urma schimbărilor politice ale

anului 1917 deschide perspective cu totul noi: recuperarea teritoriilor pierdute din 1876, dar şi posibila recucerire a tuturor „pământurilor turceşti" câştigate de-a lungul secolelor de Imperiul ţarist. „Sculaţi! – cântă soldaţii lui Enver Paşa –, Turanul ne aşteaptă. De la Cairo la Batum, din India în Afghanistan, ne aşteaptă." Turcia nu mai are ca orizont crestele Caucazului. De acum înainte, privirea sa se pierde în imensităţile de dincolo de Marea Caspică.

Semnat după lungi negocieri, tratatul de la Brest-Litovsk a pus capăt diferendului ruso-otoman satisfăcând una dintre revendicările esenţiale ale turcilor, întoarcerea la frontierele dinainte de 1876. Dar tratatele sunt făcute pentru a fi încălcate. Din moment ce în Caucaz calea este liberă acum, de ce nu ar merge forţele otomane până la Baku sau chiar mai departe? De ce nu ar putea primi Turcia la sânul ei populaţiile musulmane din fostul Imperiu rus dislocat de agitaţia revoluţionară? Guvernul de la Istanbul este cu atât mai tentat să-şi trimită trupele către noi cuceriri cu cât germanii, dornici să pună mâna pe câmpurile petrolifere de la Baku şi pe celelalte bogăţii miniere din Transcaucazia, îl înştiinţează pe Enver Paşa că nu ar privi cu ochi răi o pătrundere otomană în regiune.

Pentru a-şi realiza planurile, Turcia trebuie să înceapă prin a înfrânge rezistenţa Georgiei şi a Armeniei, grupate de puţină vreme (decembrie 1917), împreună cu Azerbaidjanul, într-o republică a Transcaucaziei. A fost nevoie, mai întâi, având şi sprijinul operaţiunilor militare, să se obţină din partea tinerei republici recunoaşterea tratatului de la Brest-Litovsk, în special în ceea ce priveşte retrocedările teritoriale prevăzute de acesta. Într-o a doua etapă, sigură pe succesele înregistrate de armata sa, Sublima Poartă a avansat noi pretenţii: o substanţială reducere a trupelor transcaucaziene, libertatea de a trece peste teritoriile republicii a negustorilor otomani şi, mai ales, abandonarea localităţilor Alexandropol, Eşmiadzin şi a unor districte georgiene. Eşecul negocierilor pornite în acest scop la Batum în mai 1918 va da otomanilor pretextul de care aveau nevoie pentru a-şi spori presiunea militară şi a se arunca asupra Armeniei ruseşti, ultimul obstacol ce închidea drumul către Azerbaidjanul musulman.

Către sfârşitul primăverii, la trei luni abia de la Brest-Litovsk, contingentele turceşti sunt pe punctul de a porni către Marea Caspică. Însă acum, Enver Paşa trebuie să se confrunte cu un veto al Germaniei, care vede în stăpânirea otomană asupra Caucazului un pericol pentru propriile obiective economice şi politice din regiune. Kaiserul a cerut mai întâi o suspendare a operaţiunilor militare, invocând necesitatea urgentă de a depune maximum de efort împotriva înaintării britanice din Irak şi Palestina. Cam în aceeaşi perioadă se va afla, de asemenea, că Germania hotărâse să ia sub protecţia sa noul stat al Georgiei, apărut din inevitabila destrămare a Republicii transcaucaziene (26 mai 1918). Puţin după aceasta, pentru Imperiul otoman se va închide şi poarta Azerbaidjanului, în urma unui acord germano-sovietic care prevedea o garanţie germană împotriva unei eventuale intervenţii turceşti, în schimbul livrărilor de petrol, în special (27 august).

Totuşi, turcii nu vor trebui să aştepte prea mult. Sosirea la Baku, în decursul lunii august, a unei forţe britanice conduse de generalul L.C. Dunsterville îi va constrânge

pe conducătorii germani să le dea aliaților lor semnalul verde atât de îndelung așteptat. De la începutul lui septembrie, o „armată a Islamului" aflată sub comanda lui Nûrî Pașa, fratele lui Enver, va cuceri Derbent, punct-cheie al comunicațiilor între Azerbaidjan și Nord. În același timp, contingente otomane se îndreaptă către Daghestan și se pregătesc deja pentru cuceriri mai îndepărtate încă.

Pe 16 septembrie, Sublima Poartă va primi de pe front o telegramă triumfătoare: Baku este luat, Dunsterville a plecat cu arme și bagaje, o Republică a Azerbaidjanului sub protecție otomană este pe cale de a vedea lumina zilei! La Istanbul este sărbătoare. Marelui vizir Tal'at Pașa nu îi vor trebui decât câteva zile pentru a pune pe picioare, împreună cu germanii, un vast proiect de dezmembrare a Asiei rusești: împărțirea resurselor economice din Caucaz prin intermediul câtorva concesiuni către Soviete, consolidarea Republicii tătare din Crimeea, crearea de state independente în Caucazul septentrional și în Turkestan, trasarea zonelor de influență.

Visuri grandioase. Revenirea la realitate nu va fi decât mai brutală. Căci cum să nu te supui evidenței, în acest început de toamnă din 1918: puterile centrale și aliații lor sunt pe cale de a pierde războiul. Pe frontul occidental, diviziile franceze și americane, sprijinite de puternice contingente britanice și belgiene, au înfrânt apărarea germană; în Palestina, într-un efort neașteptat, trupele generalului Allenby au nimicit aproape pe de-a-ntregul grupul de armate *Yıdlırım* și, cu ajutorul naționaliștilor arabi, au pus stăpânire pe Damasc (1 octombrie), Alep și Homs, în timp ce francezii debarcau la Beirut (6 octombrie); în Irak, brigăzile englezești porniseră în direcția Mosulului; în fine, în Balcani, armata din Salonic, condusă de generalul Franchet d'Esperey, a zdrobit rezistența forțelor bulgărești, obligând guvernul de la Sofia să formuleze în mare grabă o cerere de armistițiu (26 septembrie).

În special acest ultim eveniment va determina Sublima Poartă să înțeleagă gravitatea situației. Atâta vreme cât operațiunile militare se desfășurau în provinciile periferice ale imperiului, speranța unei manevre reușite pe eșichierul războiului era suficientă pentru a alimenta optimismul conducătorilor otomani. Însă, o dată cu prăbușirea Bulgariei, pericolul a apărut dintr-o dată extrem de apropiat. Într-adevăr, de acum înainte, inamicul putea pătrunde nestingherit în Tracia orientală și putea înainta până la porțile Istanbulului. Nu mai era amenințat un pământ îndepărtat oarecare, ci însăși inima imperiului.

Ciudată răsturnare a lucrurilor. Cu trei zile înainte de capitularea Bulgariei, Tal'at Pașa, în vizită la Berlin, își dădea toată străduința, împreună cu interlocutorii săi germani, să orânduiască soarta posesiunilor musulmane ale fostului Imperiu rus. La începutul lui octombrie, guvernul otoman nu mai dorește decât să urmeze exemplul Bulgariei și să obțină și el o suspendare a ostilităților.

Pentru a înlesni convorbirile, cabinetul lui Tal'at și-a prezentat, din 8 ale lunii, demisia sultanului Mehmed al VI-lea Vahîdeddîn, nefericitul succesor al lui Mehmed al V-lea Reșâd, mort cu câteva luni înainte. Va fi nevoie de un oarecare timp pentru a găsi un nou mare vizir, nici una dintre personalitățile abordate nedorind să-și asume responsabilitatea unui armistițiu care se anunța de pe acum dezastruos pentru Turcia. Cu toate acestea, pe 14 octombrie, problema va fi rezolvată. Un fost comandant al

armatelor otomane din Est, Ahmed 'Izzet Paşa, a sfârşit prin a accepta marele vizirat şi, în speranţa că o negociere rapidă cu Aliaţii i-ar fi determinat să fie mai blânzi faţă de ţara sa, s-a grăbit să-l însărcineze pe generalul englez Townshend – capturat de turci la Kut el-Amara în 1916 şi ţinut în închisoare de atunci – să-i ducă amiralului Calthorpe, şeful escadrei britanice din Marea Egee, propunerile guvernului otoman. Însă englezii nu se grăbesc să pună capăt ostilităţilor. Înainte de a ajunge la convorbiri, ei doresc să-şi întărească poziţiile în Irak şi în Siria. Ei vizează mai cu seamă puţurile de petrol din Mosul, din nordul Mesopotamiei, de care nu mai sunt foarte departe. Abia pe 27 octombrie, adică peste mai bine de trei săptămâni de la primele propuneri turceşti, vor începe negocierile de armistiţiu. Acestea se vor desfăşura la bordul cuirasatului britanic *Superb*, ancorat în rada portului Moudros.

Negocierile vor dura patru zile, fără ca delegaţia otomană, condusă de ministrul marinei Hüseyin Ra'ûf Bey, să reuşească să îmblânzească inflexibilitatea Aliaţilor. Îmbătaţi de victorie, cum ar fi putut aceştia să renunţe la toate planurile lor, atât de îndelung şlefuite, de stăpânire asupra teritoriilor sultanului? Semnată pe 30 octombrie 1918, convenţia de la Moudros conţine clauze foarte dure. Ea impune în special demobilizarea imediată a armatei turceşti, internarea tuturor navelor de război, predarea garnizoanelor otomane din Siria, Tripolitania şi Mesopotamia, evacuarea Transcaucaziei (cu excepţia părţii de sud-vest, care rămâne, până la un nou acord, sub administraţie turcă). Articolul întâi stipulează că circulaţia în Dardanele şi Bosfor va fi liberă şi recunoaşte Aliaţilor dreptul de a menţine trupe în zona Strâmtorilor. De asemenea, forţele Antantei vor putea să ocupe, în caz de nevoie, provinciile cu populaţie armeană din Anatolia orientală. În plus, convenţia îi autorizează să pună mâna pe tunelurile din Taurus, să-şi însuşească amenajările portuare, să folosească nestingherit calea ferată şi navele comerciale otomane. Guvernul turc va trebui să furnizeze, gratuit, garnizoanelor aliate cărbune, alimente şi, în general, toate produsele care le vor fi cerute. Prin articolul 7, puterile Antantei îşi rezervă dreptul de a ocupa anumite puncte strategice la alegerea lor. Această clauză provoacă îngrijorare. Redactată foarte vag, ea dă frâu liber oricărui tip de abuzuri. Conţinutul ei este suficient pentru a face ca armistiţiul să devină o capitulare necondiţionată.

Naufragiul

Imperiul otoman nu a pierdut numai războiul. Obligat să se supună ocupaţiei aliaţilor, el a încetat de fapt să existe, chiar dacă, pe hârtie, ficţiunea unui stat independent este menţinută. Dezastrul este atât de mare, încât principalii răspunzători de participarea Turciei la războiul mondial – Tal'at, Cemâl, Enver şi alţi câţiva – se vor hotărî să caute refugiu în străinătate pentru a scăpa de răzbunarea publică. În noaptea de 1 spre 2 noiembrie, ei se vor îmbarca pe un vas german care pleca spre Odesa. De acolo vor merge la Berlin, în speranţa de a continua lupta pentru salvarea Turciei.

Fuga principalilor conducători ai C.U.P.-ului marchează sfârşitul acestei formaţiuni. Consternată de amploarea cataclismului, opinia publică nu a întârziat să ceară pedepsirea unioniştilor. Acestora li se reproşează toate nenorocirile războiului:

sutele de mii de soldaţi morţi pe câmpurile de luptă, masacrele cărora le-au căzut victime populaţiile civile şi în special poporul armean, epidemiile ucigătoare, deturnările de fonduri făcute de responsabilii cu aprovizionarea, lipsurile, piaţa neagră, mizeria... Într-un asemenea climat, C.U.P.-ului nu-i mai rămâne decât o singură ieşire: să se retragă în umbră, să încerce să se facă uitat. Reuniţi într-un congres extraordinar, cei care nu urmaseră triumviratul în fuga sa vor decide, în primele zile din noiembrie, dizolvarea organizaţiei lor, lăsând cale liberă vechii rivale a C.U.P.-ului, Antanta liberală, ai cărei lideri au început să ia în stăpânire locurile rămase vacante.

În momentul în care unioniştii lasă astfel impresia că părăsesc scena politică – în realitate, ei sunt hotărâţi să-şi continue acţiunea din culise –, ocupaţia Turciei prevăzută de armistiţiul de la Moudros se află deja în desfăşurare. De la 1 noiembrie, generalul Marshall, comandant al forţelor britanice din Mesopotamia, a cerut turcilor să-şi retragă trupele însărcinate cu apărarea Mosulului. În aceleaşi zile, soldaţii generalului Allenby au ocupat Alexandrette, regimente franceze venite din Grecia au început să se aşeze în Turcia orientală, flota amiralului Calthorpe a trecut Dardanelele. Aliaţii sunt hotărâţi să termine repede: la mai puţin de cincisprezece zile de la încetarea ostilităţilor, navele de război ale Antantei ancorează în faţa Istanbulului, iar trupele debarcate preiau controlul asupra oraşului (13 noiembrie). Nu este decât un început.

În cursul săptămânilor următoare, strânsoarea se va accentua şi mai mult, într-o implacabilă condamnare la moarte. În decembrie 1918, francezii, conform tratatelor secrete încheiate de aliaţi în timpul războiului, vor lua în posesie Cilicia. La începutul anului 1919, grecii îşi vor însuşi diferite puncte strategice din Tracia orientală. Cam în aceeaşi perioadă, regimentele Antantei vor începe să patruleze pe litoralul Mării Negre şi în centrul Anatoliei. În martie, italienii vor lua în stăpânire provincia Antalya, una dintre regiunile care le fuseseră promise prin acordul de la Saint-Jean-de-Maurienne.

Între timp, pe 8 februarie 1919, generalul Franchet d'Esperey şi-a făcut o intrare triumfală în Istanbul, în fruntea trupelor sale. Aclamat de creştini, el a parcurs oraşul călare pe un cal alb, aşa cum o făcuse cu aproape cinci sute de ani în urmă Mehmed al II-lea Cuceritorul după ce pusese capăt Imperiului roman de răsărit. Întoarcere la Bizanţ? A şters cavalcada victorioasă cinci secole de istorie? Sigure de promisiunile ce le-au fost făcute, diferitele populaţii minoritare ale imperiului se pregătesc pentru marea împărţeală la care Puterile visează de aproape o jumătate de secol. Mental, toate graniţele sunt deja trasate. O Grecie mare, înglobând Tracia orientală, Istanbul şi Anatolia de vest; o republică a Pontului făcută dintr-o largă bandă de coastă, populată de creştinii de la Marea Neagră; un stat armean pe care unii l-ar fi dorit de la Trebizonda la Mediterana; un Kurdistan autonom, aflat în inima Asiei Mici, între munţii Taurus şi Zagros; o Asirie creştină, cuprinzând provinciile Mosul, Harput, Diyarbekir şi Urfa; o vatră naţională evreiască în Palestina; teritorii arabe aflate sub exclusivista protecţie a Aliaţilor...

Şi Turcia? La Paris, unde, de la începutul anului 1919, se ţine conferinţa de pace, reprezentanţii marilor puteri au împărţit şi reîmpărţit Orientul, în funcţie de revendicările care le sunt prezentate de diferitele delegaţii ce vorbesc în numele populaţiilor supuse sultanului; rezultatul este mereu acelaşi: Turcia va trebui să se mulţumească cu

provinciile anatoliene care nu au fost cedate armenilor sau grecilor şi să se adapteze la zonele de influenţă pe care englezii, francezii şi italienii vor dori să şi le asigure.

Bineînţeles, turcii nu pot vedea cu ochi buni aceste planuri. Ce este însă de făcut? Mehmed al VI-lea Vahîdeddîn şi guvernul său – care va fi condus din martie 1919 de Dâmâd Ferîd Paşa, unul dintre principalii lideri ai Antantei liberale – au ales resemnarea. Se resemnează şi o mare parte a opiniei publice. Epuizaţi de războaiele succesive la care imperiul a trebuit să facă faţă de la începutul secolului, turcii nu mai doresc acum decât pacea. Pentru ea, unii sunt pregătiţi chiar să plătească din greu. Unii joacă pe cartea protecţiei engleze; alţii militează pentru un mandat american; iar alţii propun să se apeleze la Franţa sau la Italia. Incontestabil, defetismul, oboseala găsesc momentul prielnic.

Cu toate acestea, încetul cu încetul, rezistenţa se organizează. La Istanbul şi în principalele oraşe din ţară încep să prolifereze asociaţiile patriotice. Ele luptă prin pamflete, manifeste, telegrame. În zonele ocupate sau ameninţate cu ocupaţia, se luptă şi cu armele. În Cilicia, în Anatolia de vest, pe litoralul pontic, bandele de partizani sunt din ce în ce mai numeroase, din ce în ce mai îndrăzneţe. În mai 1919, Consiliul suprem al Antantei, reunindu-i pe Lloyd George, Clemenceau şi pe preşedintele american Wilson, i-a autorizat pe greci să ocupe Smirna şi regiunea acesteia. Considerată de opinia publică ca o palmă dată Turciei, debarcarea elenă (15 mai) a provocat o puternică impresie în ţară şi a stimulat mult activitatea diferitelor grupuri formate pentru apărarea patriei turce.

Totuşi, cum să dai acestor iniţiative disparate avântul şi amploarea unei adevărate mişcări de rezistenţă naţională? Pentru ca această întrebare să-şi poată găsi răspunsul, va fi nevoie ca un om excepţional să-şi întâlnească destinul.

De la o revoluţie la alta

„Pe 19 mai am debarcat la Samsun. Iată care era aspectul general al situaţiei la data aceea:

Grupul de puteri din care a făcut parte Imperiul otoman a fost înfrânt în războiul general. Armata otomană este pretutindeni descumpănită. A fost semnat un armistiţiu cu condiţii dure. Anii lungi ai primului război mondial au lăsat naţiunea epuizată, sărăcită. Cei care au dus poporul în războiul general, neîngrijindu-se decât de propria salvare, au fugit [...]. Armatei i-au fost luate armele şi muniţiile [...]. Flotele şi trupele aliate sunt la Istanbul. Provincia Adana este ocupată de francezi; Urfa, Maraş, Aıntab, de englezi. La Antalya şi la Konya sunt forţele italiene. Ofiţerii, funcţionarii străini, ca şi agenţii lor îşi desfăşoară pretutindeni activitatea. În sfârşit, pe 15 mai 1919, adică cu patru zile înainte de data pe care am adoptat-o ca punct de plecare al prezentei expuneri, armata elenă debarcă la Smirna, cu asentimentul puterilor Antantei. Mai mult, pretutindeni în ţară, elementele creştine lucrează deschis sau clandestin în propriul lor interes, grăbind astfel prăbuşirea statului."

Cu aceste rânduri începe marele *Discurs* pronunţat de Mustafă Kemâl în 1927 în faţa primului congres al Partidului republican al poporului. Un discurs-fluviu, a

cărui lectură va dura şase zile şi pe care fondatorul Republicii îl concepuse ca pe un vast bilanţ care retrasa istoria celor patru ani cruciali, 1919-1922, în cursul cărora revoluţia anatoliană se străduise să pună bazele Turciei moderne.

Atunci când debarcă la Samsun, la vârsta de treizeci şi nouă de ani, Mustafâ Kemâl are în spatele lui o frumoasă carieră de ofiţer. Ieşit din şcoala militară din Istanbul cu diploma de căpitan de stat-major (1904), nu i-au trebuit decât câţiva ani pentru a urca toate treptele până la gradul de general de brigadă (1916). Între timp, a participat la diferite conflicte în care era implicat Imperiul otoman. În timpul războiului italo-turc din 1911, el a luptat în Tripolitania. În 1912, în conflagraţia balcanică, el şi-a asumat comanda unei divizii de marş în peninsula Gallipoli. La începutul primului război mondial, el s-a evidenţiat prin remarcabilele sale calităţi de conducător în apărarea Dardanelelor. Mai târziu, a fost trimis pe frontul din Caucaz pentru a lupta împotriva ruşilor. Aici şi-a obţinut galoanele de general. La puţină vreme, pus la dispoziţia comandantului grupului de armate *Yıldırım* , generalul von Falkenhayn, a jucat un rol important în fruntea armatei a 7-a în apărarea Palestinei şi a Siriei.

În acel 19 mai 1919, ce a venit să facă la Samsun acest strălucit ofiţer? Numit inspector al armatei a 3-a şi învestit cu puteri considerabile, Mustafâ Kemâl a fost numit de Mehmed al VI-lea să readucă ordinea în Anatolia, unde agitaţia spiritelor în faţa ocupaţiei aliate a sfârşit prin a atinge proporţii îngrijorătoare. În realitate însă, trimisul sultanului – cum va scrie mai târziu în celebrul său *Discurs* – poartă în inimă un „secret naţional". Nu pentru a limita agitaţia elementelor ostile Antantei a debarcat el pe pământul anatolian. Dimpotrivă, obiectivul său, pe care nu va întârzia să-l lase să transpară, este de a reda încrederea armatei otomane, profund demoralizată de înfrângere, şi, de asemenea, de a încerca să adune toate mişcările de rezistenţă sub o autoritate unică. Adversarul care trebuie doborât nu este numai ocupantul străin. „Trebuia cu orice preţ – vom citi mai târziu sub pana lui Mustafâ Kemâl – să se producă o răscoală împotriva guvernului otoman, împotriva sultanului, împotriva califului tuturor musulmanilor, şi trebuiau incitate la revoltă armata şi naţiunea întreagă." Visează el deja la fondarea unei republici progresiste şi laice? Aceasta este, în orice caz, ceea ce va lăsa să se înţeleagă: „Pe măsură ce lupta naţională se desfăşura cu unicul scop de a elibera patria de invazia străină, iar aceasta era încununată de succes, era normal ca ea să reuşească să pună în aplicare treptat toate principiile şi toate forţele unei guvernări bazate pe suveranitatea naţională".

De la sosirea sa în Anatolia, Mustafâ Kemâl, manevrând abil, şi-a dat toată osteneala să caute sprijinul unui anumit număr de şefi militari. Alături de el s-au aliniat prompt personalităţi eminente, în special generalul Kâzım Karabekir şi fostul ministru al marinei, Hüseyin Ra'ûf Bey. De asemenea, a avut grijă să se înconjoare de câţiva oameni ai religiei şi s-a străduit să câştige încrederea şefilor kurzi care se agitau în estul Anatoliei. Folosindu-se din plin de telegraful la care funcţia sa îi dădea liber acces, nu îi vor trebui decât câteva săptămâni pentru a aduna în jurul său o bună parte din forţele naţionale. Din 22 iunie 1919, el va fi în măsură, printr-o circulară datată la Amasya şi adresată tuturor organizaţiilor patriotice din Turcia, să proclame naţiunea în pericol şi să anunţe convocarea unui congres naţional însărcinat să găsească un remediu pentru situaţia dramatică în care se găsea ţara.

Bineînţeles, la Istanbul se declanşează alarma. Mişcarea condusă de Mustafâ Kemâl pare cu atât mai îngrijorătoare cu cât contestatarii nu se găsesc numai în provincie. Ei sunt infiltraţi şi în cercurile politice şi în serviciile administrative din capitală. La Ministerul de Război, mai ales, o bună parte din personal este încă de pe acum cucerită de ceea ce va prinde puţin câte puţin conturul unei veritabile acţiuni revoluţio-nare. În faţa creşterii ameninţării, Sublima Poartă va adresa în cele din urmă inspectorului armatei a 3-a un ordin fără apel: „Maiestatea Sa vă ordonă să vă întoarceţi imediat la Istanbul". Răspunsul la acest ordin categoric şi ameninţător cuprinde puţine vorbe: „Voi rămâne în Anatolia până ce naţiunea îşi va recuceri întreaga sa independenţă" (8 iulie 1919).

Mustafâ Kemâl nu a refuzat numai să se supună directivelor guvernului de la Istanbul. În acelaşi timp, el s-a hotărât să-şi dea demisia nu numai din funcţia de inspector, ci şi din armată. De acum înainte, eliberat de servituţile inerente poziţiei sale oficiale, el dispune de o mai mare libertate de acţiune, chiar dacă riscă să-şi piardă prestigiul conferit de uniformă.

Acum, când a rupt legăturile cu puterea centrală, el se poate hazarda să dea prima sa mare bătălie politică. Către sfârşitul lunii iulie din 1919, el va organiza la Erzurum un congres la care vor participa cincizeci şi patru de delegaţi veniţi din provinciile orientale ale Turciei. Prima bătălie, prima victorie. La capătul a paisprezece zile de dezbateri furtunoase, în cursul cărora nu a încetat să ceară „crearea unei Adunări naţionale care să se sprijine pe voinţa poporului şi constituirea unui guvern care să-şi tragă forţa din aceeaşi voinţă", delegaţii adoptă o moţiune pe deplin conformă cu dorinţele sale: „Patria este una şi indivizibilă. Provinciile din est se vor opune de comun acord oricărei ocupaţii sau intervenţii străine. Dacă guvernul sultanului se dovedeşte incapabil să apere independenţa naţiunii şi integritatea patriei, va fi constituit un guvern provizoriu pentru a prelua conducerea afacerilor de stat."

Un al doilea congres, reunind de astă dată reprezentanţi nu numai din provinciile din est, ci din întreaga ţară, se va desfăşura o lună mai târziu la Sivas (4-11 septembrie 1919). Personalităţile prezente aici vor ratifica, cu o puternică majoritate, rezoluţiile adoptate cu câteva săptămâni înainte la Erzurum, accentuând în textele votate criticile la adresa politicii duse de sultan şi guvernul său. Aceşti oameni care hotărăsc astfel viitorul Turciei nu sunt în număr mai mare de patruzeci. Aceasta însă contează prea puţin. În ochii lui Kemâl, ei reprezintă întreaga naţiune şi aprobarea lor dă misiunii sale un caracter sacru.

La Istanbul, guvernul oscilează între consternare şi panică. Mişcarea de rezistenţă care se desfăşoară în provincii nu riscă oare să precipite dezagregarea ţării? Sublima Poartă va încerca să provoace eşecul mişcării kemaliste, prezentând-o opiniei publice ca o adunătură de unionişti însetaţi de sânge şi de jaf. Aceste calomnii vor fi preluate de îndată de presa occidentală, care nu va ezita să-l descrie pe Mustafâ Kemâl şi pe tovarăşii săi ca masacratori potenţiali ai armenilor şi, încă mai periculos, ca germanofili militanţi. Ceea ce, cu siguranţă, a înspăimântat populaţia, păţită cu acţiunile aventuroase ale C.U.P.-ului. Însă, cu toate acestea, esenţialul este că nimeni nu mai ignoră de acum înainte că există în Anatolia un naţionalism turc în plin avânt.

La sfârşitul lui 1919, guvernarea otomană organizează alegeri generale, cu speranţa de a i-o lua astfel înainte lui Mustafâ Kemâl. Scrutinul se termină cu un rezultat la care Antanta liberală nu se aştepta deloc. Noua Cameră este compusă în principal din naţionalişti care se opun cu îndârjire influenţei Antantei asupra Turciei. Pe 28 ianuarie 1920, deputaţii reuniţi la Istanbul vor aproba în şedinţă solemnă un text calchiat direct după manifestele de la Erzurum şi Sivas. Botezat „Pact naţional", *acest document proclamă indivizibilitatea teritoriilor turceşti neocupate de inamic în* momentul armistiţiului de la Moudros, cere ca soarta provinciilor arabe ale imperiului să fie hotărâtă conform cu voinţa liber exprimată a populaţiilor locale şi enunţă diferite alte condiţii în vederea unei păci juste şi durabile: recunoaşterea abolirii Capitulaţiilor, întoarcerea provinciilor Kars, Ardahan şi Batum la Turcia, libera circulaţie în Strâmtori, sub rezerva dispoziţiilor ce asigurau siguranţa Istanbulului, în fine, acceptarea de către Puteri a suveranităţii şi independenţei complete a naţiunii turce.

În săptămânile următoare, îndrăzneala deputaţilor naţionalişti nu încetează să crească. La rândul lor, Aliaţii sunt din ce în ce mai neliniştiţi, căci la agitaţia parlamentară se adaugă acţiunile de gherilă, care se răspândesc în întreaga ţară. În cele din urmă, englezii se vor hotărî să dea o mare lovitură, arestând, în plină Cameră, mai multe personalităţi politice (16 martie 1920). De acum, zarurile au fost aruncate. În chip de protest, deputaţii vor proclama dizolvarea Parlamentului otoman; majoritatea lor va alege să plece la Ankara, un mic oraş din Anatolia centrală unde Mustafâ Kemâl şi-a instalat statul major şi unde, în curând, se va reuni la iniţiativa sa o „adunare având puteri extraordinare".

23 aprilie 1920 este o dată istorică: Marea Adunare naţională a Turciei, această expresie a suveranităţii naţiunii pe care kemaliştii şi-o doresc din toată inima de aproape un an, ţine primele şedinţe. În curând vor fi aici, în jurul şefului revoluţiei anatoliene, aproape 400 de personalităţi venite din orizonturi foarte diferite. Delegaţii reuniţi la Ankara au toţi acelaşi obiectiv: să gonească ocupantul şi să evite cu orice preţ dezmembrarea teritoriului turcesc. Sunt însă departe de a cădea de acord asupra mijloacelor care trebuie folosite pentru a atinge acest obiectiv. O mare parte dintre ei acceptă bucuros să se alăture grupării lui Mustafâ Kemâl. Însă unii visează să-l înlocuiască pe acesta fie cu fostul mare vizir Tal'at, fie cu fostul ministru de război, Enver Paşa. Ei speră că exilul liderilor unionişti va fi de scurtă durată şi că aceştia vor fi curând în măsură să-şi facă o întoarcere triumfală în ţară. Alţii nu visează decât la salvarea califatului şi a sultanatului şi încearcă să se convingă singuri că în acest scop lucrează mişcarea kemalistă. Alţii, destul de numeroşi, nu susţin puterea naţională decât în măsura în care li se pare că aceasta poate deschide calea aplicării în Anatolia a unei guvernări de soviete, calchiată după regimul bolşevic şi sprijinită de nebuloasa revoluţionară internaţională, mizând însă şi pe panislamism şi pe panturcism, ba chiar panasiatism.

În fapt, aşa cum este constituită, Marea Adunare din Ankara este greu guvernabilă. Ea contestă permanent deciziile executivului, care se vede silit să manevreze fără răgaz pentru neutralizarea opoziţiilor şi pentru păstrarea cu orice preţ a unei oarecare unităţi a mişcării naţionale.

Aceste separări politice interne nu sunt singurele care amenință existența guvernului anatolian. De la sfârșitul anului 1919, naționaliștii trebuie să facă față și unei serii întregi de mișcări monarhiste, conduse de la distanță de Aliați și de Sublima Poartă. Aceste revolte, care acoperă aproape întregul teritoriu turc, dar dintre care cele mai grave incendiază Anatolia occidentală și centrală, se vor succeda până la începutul anului 1921. Kemaliștii nu vor reuși să le înăbușe decât aruncând în luptă o mare parte din forțele lor și pedepsindu-i cu asprime pe rebeli.

De la tratatul de la Sèvres la tratatul de la Lausanne: moartea și învierea Turciei

Luptelor interne li se adaugă războiul împotriva adversarului extern. În sud-estul țării, organizațiile naționaliste luptă împotriva francezilor în Cilicia. În vest, ele au de-a face cu grecii, care au trecut pe 20 iunie 1920 linia Milne ce delimitează zona lor de ocupație. În nord-est, corpul al 15-lea de armată, aflat sub comanda lui Kâzım Karabekir, supraveghează frontierele Armeniei și așteaptă momentul favorabil pentru a relua teritoriile pe care a pus stăpânire guvernul de la Erevan, profitând de prăbușirea imperiului.

Însă cum să finanțezi toate aceste activități militare? Resursele de care dispune mișcarea națională pentru a duce lupta împotriva Antantei și a acoliților săi sunt insuficiente. Desigur, considerându-se singura putere legitimă, guvernul de la Ankara a pus în mișcare o mașinărie fiscală copiată după cea a sultanului. Stoarsă însă de colectorii de impozite, țărănimea, care privește de altfel cu ochi destul de răi continuarea ostilităților pe teritoriul anatolian, se sustrage de la obligații pe cât poate. Astfel, Kemâl nu a întârziat să solicite ajutor extern. A început prin a apela la ajutorul frățesc – atât moral, cât și financiar – al musulmanilor, trimițând propagandiști în întreaga lume islamică, din India până în Africa de Nord, de la Cairo până la Buhara. Foarte repede, el a solicitat și sprijinul Republicii Sovietelor, în luptă cu aceiași adversari ca și Turcia.

Chiar dacă însoțită de un risc – deloc neglijabil – de bolșevizare a Anatoliei, apropierea dintre Ankara și Moscova se va dovedi extrem de avantajoasă. Primele lăzi cu aur rusesc au sosit în capitala anatoliană în august 1920. De acum înainte, armele, munițiile și rublele de aur nu vor înceta să curgă, în ciuda numeroaselor probleme care se ridică în calea alianței turco-sovietice. Acest mariaj forțat, încheiat sub presiunea circumstanțelor, va fi chiar întărit în martie 1921 printr-un tratat de „prietenie și fraternitate" ce reglementa majoritatea litigiilor de frontieră dintre Turcia și Republica Sovietelor. Pentru a ajunge la acest acord, care îi asigura o frontieră stabilă în Transcaucazia și un ajutor bolșevic sporit, guvernul de la Ankara a trebuit să plătească un preț relativ modest: retrocedarea Batumului către Georgia, expusă unei sovietizări iminente.

În timp ce, în Anatolia, kemaliștii apelează la orice mijloc pentru a lupta împotriva ocupantului, guvernul de la Istanbul se încâlcește în lungi tratative de pace cu Antanta și sfârșește prin a se înclina în fața dictatului pe care diplomația europeană i-l impune. Semnat pe 10 august 1920, tratatul de la Sèvres consfințește dezmembrarea Imperiului

otoman. Lăsată fără Kurdistan, fără provinciile cu populaţie armeană, fără Tracia, regiunea Smirnei, Siria, Arabia şi Mesopotamia, Turcia se vede redusă la un mic stat anatolian, vârât între două ţări cu granițe încă nesigure, Armenia şi Grecia.

Cât valorează de fapt semnătura Sublimei Porţi în josul unui document pe care forţele vii ale naţiunii refuză să îl recunoască? Chiar în ţările Antantei, în special în Franţa, se ştie că pacea de la Sèvres este o pace născută moartă. O bună parte a opiniei occidentale consideră condiţiile impuse Turciei nedrepte, neaplicabile şi chiar dăunătoare intereselor Antantei. Cât despre turci, cel puţin ei ştiu acum că Mustafâ Kemâl a avut dreptate să ridice drapelul revoltei şi că trebuie să continue lupta. Marele merit al tratatului de la Sèvres a fost acela de a limpezi lucrurile, de a arăta clar că Aliaţii nu aveau de gând să facă nici o concesie învinşilor din Marele Război.

Din moment ce nu există altă soluţie decât lupta, turcii se vor lupta. Ostilităţile vor dura încă mai bine de doi ani, fiind marcate atât de succese – cum va fi mai ales victoria lui Kâzım Karabekir asupra forţelor armene la începutul iernii lui 1920 şi diverse operaţiuni de gherilă întreprinse împotriva ocupaţiei franceze din Cilicia –, cât şi de momente de disperare. Acestea vor jalona mai ales campaniile duse pe frontul occidental împotriva trupelor lui Constantin, regele elenilor. În faţa grecilor, kemaliştii se vor afla de multe ori la un pas de dezastru. Abia în august 1922, după reglementarea contenciosului franco-turc (acordul de la Ankara, semnat pe 20 octombrie 1920 şi stipulând, printre altele, evacuarea Ciliciei) şi după întoarcerea guvernului francez în favoarea sa, Mustafâ Kemâl, sigur acum de victorie, va fi în măsură să lanseze celebrul ordin de zi: „Soldaţi! Înainte! Obiectivul: Mediterana."

Îndelung pregătit, acest ultim asalt împotriva invadatorului nu va dura decât două săptămâni. Într-adevăr, din 9 septembrie, Smirna este recucerită. Obiectivul fixat trupelor sale de către şeful mişcării naţionale este atins: armata anatoliană defilează pe cheiurile metropolei egeene şi marea, până la orizont, este acoperită de navele fugarilor; războiul s-a terminat. Pe 11 octombrie 1922, la trei ani după Moudros, turcii vor semna la Mudanya, un mic port la Marmara, un nou armistiţiu cu Aliaţii. De astă dată însă, ei sunt cei care dictează condiţiile: forţele elene vor trebui să evacueze ultimele contingente în cincisprezece zile; Aliaţii vor putea păstra provizoriu câteva regimente la Istanbul şi în Strâmtori, dar administraţia civilă a acestor zone va fi încredinţată guvernului anatolian.

Acum, că războiul este câştigat, kemaliştilor nu le rămâne decât să câştige bătălia păcii. Sarcina a fost încredinţată unuia dintre cei mai fini strategi, 'Ismet, mare soldat (a repurtat o mare victorie asupra grecilor în 1921 la Inönü), dar şi diplomat perseverent şi de o mare agilitate de spirit. Noul său teatru de operaţiuni: covorul verde de la conferinţa reunită la Lausanne. Negocierile vor fi lungi – inaugurată pe 20 noiembrie 1922, conferinţa nu se va termina decât peste opt luni – şi dificile, căci nici Parisul, nici Londra nu şi-au înfrânat încă complet dorinţele. Totuşi, jucându-şi în mod abil surzenia, atât fizică, cât şi morală, 'Ismet va sfârşi prin a obţine câştig de cauză.

Documentul semnat la Lausanne pe 24 iulie 1923 şterge umilinţa tratatului de la Sèvres. Este aproape conform cu dorinţele exprimate de deputaţii turci în Pactul naţional din 1920. Acesta recunoaşte Turciei frontiere stabile ce înglobează Tracia

orientală şi teritoriile în litigiu din Anatolia (regiunea Smirnei, Cilicia, litoralul pontic, provinciile din est); aduce problemei minorităţilor o soluţie – schimbul de populaţii – dacă nu pe deplin satisfăcătoare, cel puţin acceptabilă; recunoaşte suveranitatea Turciei asupra Strâmtorilor; în fine, pune bazele lichidării Datoriei publice otomane, unul dintre contenciosurile cele mai spinoase ce figurau în agenda delegaţilor. Sigur, guvernul de la Ankara a fost nevoit să facă anumite concesii. Forţaţi să evacueze Cilicia, francezii au obţinut totuşi păstrarea sangeacului Alexandrette; până la noi ordine, englezii rămân în Mosul; Strîmtorile au fost înapoiate Turciei, însă o comisie internaţională îşi păstrează aici un drept de control; chiar abolirea Capitulaţiilor, recunoscută, în sfârşit, oficial de Occident, este însoţită de clauze tranzitorii limitând pentru câţiva ani efectele unei schimbări atât de radicale în raporturile dintre state. Totuşi, acestea nu sunt, până la urmă, decât detalii. În ciuda sacrificiilor care au trebuit să fie făcute, pacea de la Lausanne reprezintă, fără îndoială, un mare succes care îi îngăduie Turciei să se afirme ca o naţiune liberă, independentă, tratând pe picior de egalitate cu celelalte puteri.

Cu siguranţă, tratatul de pace a dat lovitura de graţie imperiului sultanilor, acest vast conglomerat ce se întindea din Balcani până la Oceanul Indian. Însă cine se gândea atunci să-şi facă griji din această cauză? Ocupată să-şi sărbătorească propria renaştere, Turcia nu are lacrimi de vărsat pentru fantomele trecutei sale măreţii. La urma urmelor, a trecut ceva vreme de când imperiul a încetat să existe, nu numai *de facto*, ci şi *de jure*. Într-adevăr, profitând de dinamica produsă de victoria asupra grecilor, Mustafă Kemâl nu a aşteptat decât câteva săptămâni după semnarea armistiţiului de la Mudanya pentru a obliga Marea Adunare să voteze abolirea sultanatului (noiembrie 1922). Au existat desigur opoziţii, ezitări. A fost însă suficient ca şeful guvernului de la Ankara să se arate ferm („Este vorba despre un fapt împlinit – le-a spus, printre altele, delegaţilor – căruia nimic nu i se mai poate opune. Ar fi oportun ca fiecare dintre membrii acestei adunări să se ralieze acestui punct de vedere, bazat pe dreptul natural. În caz contrar, faptele realităţii ineluctabile nu se vor schimba, însă ar putea să cadă capete") pentru ca ultimele rezistenţe să fie înlăturate. Este adevărat însă că argumentul folosit – „ar putea să cadă capete" – nu era lipsit de greutate.

Totuşi, dacă, în epoca tratatului de la Lausanne, sultanatul nu mai există, Turcia nu şi-a găsit încă forma politică definitivă. Bineînţeles, ideea republicii pluteşte în aer de multă vreme. Însă aceasta nu va fi proclamată oficial decât pe 29 octombrie 1923. Câteva luni mai târziu, pe 3 martie 1924, Marea Adunare din Ankara va şterge ultimele urme ale vechiului regim, hotărând să pună capăt califatului, funcţie religioasă care fusese separată de sultanat în momentul abolirii acestuia.

Începutul unei noi ere? Diferitele schimbări politice care s-au succedat între sfârşitul luptei pentru independenţă şi suprimarea demnităţii de calif marchează incontestabil un moment crucial în istoria Turciei. Revoluţia kemalistă se poate desfăşura de acum înainte fără să mai aibă de îndurat constrângerile instituţiilor perimate. Sub impulsul fondatorului său inspirat, tânăra republică, care s-a bizuit fără rezerve pe laicism, progresism, spirit ştiinţific şi deschidere către Occident, dar

şi pe restaurarea valorilor naţionale şi a respectului tradiţiilor, îşi va schimba înfăţişarea în câţiva ani, oferind lumii, stupefiată pe drept cuvânt, imaginea unei ţări capabile să joace un rol exemplar în concertul „naţiunilor civilizate". Cu toate acestea, chiar dacă, o dată cu Kemâl, drumul Turciei către modernitatea occidentală s-a accelerat brusc, trebuie totuşi să recunoaştem că acest avânt al Istoriei datorează mult îndelungilor acţiuni care l-au precedat. La apogeul său – către 1930 –, revoluţia kemalistă va arăta în bună parte ca o reluare reuşită a revoluţiei Junilor turci. Iar dacă, în căutarea rădăcinilor adânci ale Turciei moderne, urcăm încă mai sus pe firul timpului, ajungem la bogatul teren favorabil al *Tanzîmât*-elor.

Repere cronologice

OTOMANI	EUROPA OCCIDENTALĂ
~1290-~1320: Osmân	1285-1314: Filip al IV-lea cel Frumos
~1320-1362: Orkhân	1309: papalitatea la Avignon
1326: cucerirea Bursei	
1337: cucerirea Nicomediei	1337: începutul Războiului de o sută de ani
	1346: bătălia de la Crécy
1354: cucerirea cetății Gallipoli	1347-1348: Marea Ciumă
1362-1389: Murâd I	
1371-1375: invazia Serbiei	1377: întoarcerea papalității la Roma
	1378-1417: Marea Schismă a Occidentului
1389: bătălia de la Kosovo	
1389-1402: Bâyezîd I	
1394: ocuparea Bulgariei	
1396: înfrângerea creștinilor la Nicopole	
1402: înfrângerea otomanilor de către Tamerlan la Ankara	
1402-1413: lupte între fiii lui Bâyezîd I	1414-1418: Conciliul de la Konstanz. Sfârșitul Marii Schisme
1413-1421: Mehmed I	
1421-1451: Murâd al II-lea	1415: bătălia de la Azincourt
	1429: Ioana d'Arc la Chinon
	1431: condamnarea și supliciul Ioanei d'Arc
1444: înfrângerea ungurilor la Varna	
1451-1481: Mehmed al II-lea Cuceritorul	1453: bătălia de la Castillon. Sfârșitul Războiului de o sută de ani
1453: cucerirea Constantinopolului	
1461: sfârșitul Imperiului grec al Trebizondei	1461-1483: Ludovic al XI-lea
1462: anexarea Bosniei	1467-1477: Carol Temerarul
	1469-1492: Lorenzo de Medici la Florența
1474: Hanatul Crimeii sub suzeranitate otomană	1492: Cristofor Columb în Antile
1481-1512: Bâyezîd al II-lea	1492: luarea Granadei de către spanioli
1485-1491: război cu mamelucii	1494-1517: expediții franceze în Italia
	1498: descoperirea drumului Indiilor de Vasco da Gama
1499-1502: război cu Veneția	1509-1547: Henric al VIII-lea rege al Angliei
1501: Șâh Ismâ'îl întemeiază dinastia safavidă în Iran	1515-1547: Francisc I

1512-1520: Selîm I
1514: victoria de la Çaldirân împotriva safavizilor
1516-1517: cucerirea Siriei şi a Egiptului
1516: ocuparea Algerului
1520-1566: Soliman Magnificul
1522: cucerirea Rhodosului
1526: bătălia de la Mohàcs. Invadarea Ungariei
1529: eşuarea asediului Vienei
1534: cucerirea Bagdadului
1536: încheierea Capitulaţiilor cu Franţa
1539: cucerirea Adenului
1541: anexarea Ungariei

1548-1557-1567: construirea marilor moschei din Istanbul şi Edirne de către Sinân
1566: bătălia de la Szeged. Moartea lui Soliman
1566-1574: Selîm al II-lea
1570-1571: ocuparea Ciprului
1571: înfrângerea de la Lepanto
1574: cucerirea Tunisului
1574-1595: Murâd al III-lea
1595-1604: Mehmed al III-lea

1604-1617: Ahmed I
1612: Capitulaţii acordate olandezilor
1617-1618: Mustafâ I
1618-1622: Osmân al II-lea
1622-1623: Mustafâ I (a doua domnie)
1623-1640: Murâd al IV-lea

1639: recucerirea Bagdadului
1640-1648: Ibrâhîm I
1644: începutul expediţiei în Creta
1648-1687: Mehmed al IV-lea

1656-1661: marele vizirat al lui Mehmed Köprülü
1661-1676: marele vizirat al lui Fazıl Ahmed Paşa
1664: înfrângerea de la Saint-Gotthard
1669: ambasadă turcă în Franţa
1676-1683: marele vizirat al lui Kara Mustafâ Paşa
1683: eşuarea asediului Vienei

1687: Liga Sfântă împotriva otomanilor
1687-1691: Süleymân al II-lea
1691-1695: Ahmed al II-lea
1695-1703: Mustafâ al II-lea
1699: tratatul de la Karlowitz
1703-1730: Ahmed al III-lea
1712-1713: tratatele de la Constantinopol şi Adrianopole

1519-1556: Carol Quintul
1521: excomunicarea lui Luther

1534: Henric al VIII-lea se desparte de Roma

1540: începuturile Companiei lui Isus (iezuiţii)
1541: fondarea Bisericii reformate de către Calvin

1558-1603: Elisabeta I a Angliei
1562-1598: războaiele religioase din Franţa

1572: noaptea Sfîntului Bartolomeu

1589-1610: Henric al IV-lea
1598: edictul de la Nantes

1610-1643: Ludovic al XIII-lea
1618: defenestrarea de la Praga
1618-1648: Războiul de treizeci de ani

1624-1642: ministeriatul lui Richelieu
1625-1649: Carol I al Angliei

1642-1661: ministeriatul lui Mazarin
1643-1715: Ludovic al XIV-lea
1648: tratatul din Westfalia
1653-1658: dictatura lui Oliver Cromwell
1659: tratatul Pirineilor
1660-1685: Carol al II-lea al Angliei
1665-1683: Colbert
1670: crearea Companiei Levantului

1685: revocarea edictului de la Nantes
1685-1688: Iacob al II-lea al Angliei

1689-1725: Petru I cel Mare, ţar al Rusiei

1697: pacea de la Ryswick

1703: fondarea Sankt Petersburgului
1709: bătălia de la Poltava
1713: tratatul de la Utrecht

1718: tratatul de la Passarowitz
1720-1721: ambasada lui Mehmed Efendi în Franța
1727-1729: prima imprimerie turcă cu caractere arabe
1730-1754: Mahmûd I
1739: pacea de la Belgrad
1754-1757: Osmân al III-lea
1757-1774: Mustafâ al III-lea
1768-1774: războiul cu Rusia
1770: înfrângerea navală de la Çeşme
1774: tratatul de la Kuciuk Kainargi
1774-1789: 'Abdül-Hamîd I
1783: anexarea Crimeii de către ruşi
1787-1792: război cu Rusia şi Austria
1789-1807: Selîm al III-lea
1792: pacea de la Iaşi
1793: proclamarea *nizâm-i cedîd*
1798-1801: expediția franceză în Egipt
1803: ocuparea oraşelor sfinte de către wahhabiți
1803-1812: revolta din Serbia
1803-1822: revolta lui 'Alî, paşă de Ianina
1807: destituirea lui Selîm al III-lea
1807-1808: Mustafâ al IV-lea
1808: executarea lui Selîm al III-lea
1808-1839: Mahmûd al II-lea
1812: tratatul de la Bucureşti
1812-1820: victoriile lui Mehmed 'Alî, guvernatorul Egiptului, asupra wahhabiților

1714: tratatul de la Rastatt
1714-1727: George I rege al Angliei
1715-1774: Ludovic al XV-lea
1727-1760: George al II-lea al Angliei
1733-1738: războiul de succesiune în Polonia
1740-1780: Maria Tereza împărăteasă a Austriei
1740-1786: Frederic al II-lea cel Mare rege al Prusiei
1756-1763: Războiul de şapte ani
1760-1820: George al III-lea al Angliei
1762-1792: Ecaterina a II-a a Rusiei
1763: tratatul de la Paris
1768: Corsica cumpărată de la genovezi
1772: prima împărțire a Poloniei
1774-1792: Ludovic al XVI-lea
1775-1783: războiul american de independență
1776: Declarația de independență a Statelor Unite
1780-1790: Iosif al II-lea împărat al Austriei
1783: tratatul de la Versailles
1789: începutul Revoluției franceze
1792: bătălia de la Valmy
1792: proclamarea Republicii franceze
1793: a doua împărțire a Poloniei
1793-1794: Teroarea
1795: a treia împărțire a Poloniei
1795-1799: Directoratul
1799: lovitura de stat din 18 brumar
1799: Consulatul. Bonaparte I consul
1802: pacea de la Amiens
1804-1814: Primul Imperiu. Napoleon împărat
1805: Ulm. Trafalgar, Austerlitz
1807: tratatul de la Tilsit
1812: campania din Rusia
1814: abdicarea lui Napoleon I
1814-1824: Ludovic al XVIII-lea
1815: Waterloo
1815: Congresul de la Viena. Sfânta Alianță

1821-1829: războiul de independenţă al Greciei	1824-1830: Carol al X-lea
1827: înfrângerea navală de la Navarino	
1830: tratatul de la Adrianopole	1830: debarcarea franceză în Algeria
1830-1839: primele mari reforme	1830-1848: Ludovic-Filip I
1832-1837: ocuparea Siriei şi a Anatoliei meridionale de către Mehmed 'Alî	
1833: tratatul de la Hünkâr-Iskelesî	1837-1901: Victoria regină a Angliei
1833: tratatul de la Kütahya	
1839: cucerirea Adenului de către englezi	
1839-1861: 'Abdül-Mecîd I	
1839: hatişeriful de la Gülkhâne	
1841: acord cu Egiptul	1848-1852: a doua Republică în Franţa
1853-1855: războiul cu Rusia	1852-1870: Al doilea Imperiu. Napoleon al III-lea
	1854-1855: războiul Crimeii
1856: congresul şi tratatul de la Paris *hatt-i hümâyûn*	
1860: insurecţia din Liban. Intervenţia franceză	
1861-1876: 'Abdül-'Azîz	1862-1867: expediţia în Mexic
1862: unirea Moldovei şi a Ţării Româneşti*	
1863: înfiinţarea Băncii otomane	
	1866: bătălia de la Sadova
1869: inaugurarea canalului Suez	1870-1871: războiul franco-prusac
	1871: tratatul de la Frankfurt
	1871: Thiers preşedinte al Republicii franceze
	1871-1918: Imperiul german
	1873-1879: Mac-Mahon preşedinte al Republicii
	1875: amendamentul Wallon privind Republica
1876: Murâd al V-lea	
1876-1909: 'Abdül-Hamîd al II-lea	
1876-1878: război cu Serbia şi Rusia	
1876: Constituţia, suspendată în 1878	
1878: tratatul de la San Stefano	
1878: Ciprul cedat Angliei	
1878: Congresul de la Berlin. Independenţa Serbiei, a României, a Bulgariei. Ocuparea Bosniei şi a Herţegovinei de către austrieci, a Anatoliei orientale de către ruşi	1881: ocuparea Tunisiei de către francezi
1881: decretul din *muharrem*	1882: ocuparea Egiptului de către englezi
	1882: Tripla Alianţă (Germania, Austria, Italia)
	1894: asasinarea lui Sadi Carnot
1894-1896: revoltele armene şi represiunea	1894-1906: afacerea Dreyfus
1894-1895: crearea comitetului Uniune şi Progres	1894-1917: Nicolae al II-lea ţar al Rusiei
1897: războiul cu Grecia. Autonomia Cretei	1904: Antanta cordială
1908: Revoluţia Junilor turci	
1909-1918: Mehmed al V-lea	

* De fapt 1859. În 1862 Poarta a recunoscut unirea (n.tr.).

1911: cucerirea Tripolitaniei de către italieni	
1912: primul război balcanic	
1913: al doilea război balcanic	1914-1918: primul război mondial
1914: alianța cu Germania, război împotriva Franței, Angliei și Rusiei	1914: bătălia de pe Marna
1914-1915: invazia rusă în Anatolia orientală (Armenia)	
1915: recucerirea turcă. Masacrarea și deportarea armenilor	
1915-1916: bătălia din Dardanele	1916: bătălia de la Verdun
1916: „revolta arabă" împotriva turcilor	1917: intrarea în război a Statelor Unite
1917: cucerirea Bagdadului de către englezi	1917: revoluția rusă
	1918: armistițiul de la Rethondes
1918: retragerea din Palestina și Siria	
1918: ofensiva împotriva armenilor	1919: tratatul de la Versailles
1918-1922: Mehmed al VI-lea, ultimul sultan otoman	
1919: debarcarea grecilor la Smirna. Mustafâ Kemâl la Samsun. Congresul de la Erzurum, congresul de la Sivas	1920: Societatea Națiunilor la Geneva
1920: Prima Mare Adunare Națională la Ankara. Începutul războiului de independență	1920: tratatul de la Sèvres
1920-1921: acordul cu sovieticii. Recuperarea Anatoliei orientale	
1921: acordul cu Franța	1922: luarea puterii de către Mussolini
1922: reluarea Smirnei	
1922: armistițiul de la Mudanya	
1922-1924: 'Abdül-Mecîd, ultimul calif	1923: puciul lui Hitler la München
1923: tratatul de la Lausanne	
1923: intrarea turcilor în Istanbul	
1923 (29 oct.): proclamarea Republicii turce. Ankara capitală. Mustafâ Kemâl președinte	1924: moartea lui Lenin
1924: abolirea califatului	

LISTA SULTANILOR IMPERIULUI OTOMAN

Osmân I, ~ 1280- ~ 1324
Orkhân, Ghâzî, ~ 1324- ~ 1362
Murâd I, Khudavendigâr, ~ 1362-1389
Bâyezîd I, Yıldırım, 1389-1402
Mehmed I, Çelebi, 1413-1421
Murâd al II-lea, Koca, 1421-1444, 1446-1451
Mehmed al II-lea, Fâtih, 1444-1446, 1451-1481
Bâyezîd al II-lea, Velî, 1481-1512
Selîm I, Yavuz, 1512-1520
Süleyman I, Kânûnî (Soliman Magnificul), 1520-1566
Selîm al II-lea, Sarkhoş, 1566-1574
Murâd al III-lea, 1574-1595
Mehmed al III-lea, 'Adlî, 1595-1603
Ahmed I, Bakhtî, 1603-1617
Mustafâ I, Deli, 1617-1618, 1622-1623
Osmân al II-lea, Genc, 1618-1622
Murâd al IV-lea, Ghâzî, 1623-1640
Ibrâhîm I, Deli, 1640-1648
Mehmed al IV-lea, Avcı, 1648-1687
Süleymân al II-lea, 1687-1691
Ahmed al II-lea, 1691-1695
Mustafâ al II-lea, Ghâzî, 1695-1703
Ahmed al III-lea, 1703-1730
Mahmud I, Kambur, 1730-1754
Osmân al III-lea, 1754-1757
Mustafâ al III-lea, 1757-1774
'Abdül-Hamîd I, 1774-1789
Selîm al III-lea, Cihândâr, 1789-1807
Mustafâ al IV-lea, 1807-1808
Mahmûd al II-lea, 'Adlî, 1808-1839
'Abdül-Mecîd I, Ghâzî, 1839-1861
'Abdül-'Azîz, 1861-1876
Mehmed Murâd V, 1876
'Abdül-Hamîd al II-lea, 1876-1909
Mehmed al V-lea, Reşâd, 1909-1918
Mehmed al VI-lea, Vahîdeddîn, 1918-1922
'Abdül-Mecîd al II-lea (numai calif), 1922-1924

Glosar

'acemı oghlan: recruţi ridicaţi prin sistemul *devşirme*
agha (agă): titlu dat unor personalităţi de rang înalt, în special comandantului ienicerilor sau şefului eunucilor din Palat
akhi: membru al unei confrerii religioase apropiată corporaţiilor
akıncı: soldat din trupele de elită sau din cavaleria uşoară
akçe: mică monedă de argint (aspru)
alevî: membru al unei confrerii religioase heterodoxe prezente mai ales printre triburile turcomane şi venerându-l pe 'Alî; la origine, *alevî* purta numele de *kızılbaş*
'alîm: vezi *ulemâ*
'âmil: arendaş de impozite; perceptor de taxe
'asker: militar; personal asimilat militarilor
'avâriz-i divâniye: contribuţii excepţionale, ridicate mai ales în timp de război
a'yân: notabili
azab: soldat din infanteria neregulată; soldat din trupele de marină

bedesten: parte esenţială a bazarului
bektaşî: membru al unei confrerii religioase cu reguli destul de laxe şi foarte legată de ieniceri
berât: brevet
bey: bei titlu dat unui şef militar, unui şef de trib
beylerbey (beglerbeg): beilerbei guvernator al unei provincii *(eyâlet)*
bîrun: exterior; serviciile externe ale Palatului
bölük: companie de ieniceri

câmi': mare moschee
cihâd, djihâd: război sfânt
cizya: taxă de capitaţie ridicată de la nemusulmani cu titlu de protecţie; echivalentul haraciului *(kharac)*
çavuş (ceauş): soldat care asigură paza Palatului şi escorta sultanului, câteodată mesager
çift: pământ arendat
çiftlik: mare domeniu funciar privat

defterdâr: şef al administraţiei financiare
derebey: proprietar funciar
devşirme: „adunare"; sistem de recrutare a tinerilor, originari din Balcani cel mai adesea, destinaţi armatei sau serviciilor Palatului sau administraţiei

dey: titlu dat şefului *ocak*-ului de Alger şi ocazional şefilor *ocak*-urilor din Tunis şi din Tripoli
dirhem: greutate de argint de 3,207 grame
dîvân/dîwân: Divan, consiliul de conducere

emîn: intendent; inspector; funcţionar al administraţiei responsabil cu controlul gestiunii bunurilor sau al veniturilor arendate
emîr: şef militar; echivalent al beiului turc
enderûn: serviciile interne ale Palatului, la care se adaugă haremul
esnâf: corporaţie
evkâf: pluralul de la *vakf*: fundaţie pioasă
eyâlet: provincie

fakih: specialist în *fikh*, jurisprudenţă musulmană
fetvâ/fatwâ: consultaţie religioasă, sentinţă dată de *şeykh ül-islâm* sau de un muftiu

ghâzî: membru al unei confrerii religioase care îşi propune să ducă război în teritoriile necredincioşilor
guruş: monedă de argint, piastru, multiplu al asprului *(akçe)*

habus: fundaţie pioasă în Maghreb, echivalent al *vakf*-ului
hadjdj: pelerinaj la Mecca
haram: parte de teren înconjurând o moschee
harem: parte a unei case, şi mai ales a unui palat, rezervată femeilor
himâye: protecţie

iç oghlan: paji sau servitori afectaţi Palatului
ihtisâb aghası: funcţionar special însărcinat cu poliţia pieţelor, echivalent al *muhtesib*-ului
ilkhan: şef al unei dinastii mongole care a guvernat Persia în secolele al XIII-lea – al XIV-lea şi care a exercitat un protectorat asupra Anatoliei orientale
iltizâm: sistem de arendare a impozitelor sau a veniturilor Vistieriei
ispence: impozit plătit de ţăranii creştini

kâdî: cadiu, judecător, responsabil cu justiţia într-o *kazâ*
kâdiasker/kazasker: judecător al armatei
kânûnnâme: regulament organic; reglementări
kapıcı: păzitor al porţilor Palatului
kapı kulları: slujitori ai sultanului, civili sau militari
kapudan: comandant al unei nave
kapudan paşa, kapudan-ı derya: mare amiral
kâtib: secretar
kâymakâm: adjunct al marelui vizir
kazâ: circumscripţia unui cadiu
kethüdâ: adjunct al anumitor înalţi funcţionari, responsabil al unei corporaţii
khân: han, caravanserai
kharâc: haraci, taxă de capitaţie ridicată de la nemusulmani, echivalent al *cizya*
khâss: ceea ce ţine de sultan; *timâr* cu venituri foarte mari atribuit apropiaţilor sultanului sau unor foarte înalţi demnitari (mai mult de 100 000 aspri)
khutba: rugăciune solemnă dedicată sultanului, predică

subaşı: responsabil al unei circumscripţii administrative, subdiviziune a *sancak*-ului, în general o *kazâ*

şarî'a/şerî'a: legea coranică
şehzâde: prinţ moştenitor
şerif: descendent al profetului Muhammad
şeykh ül-islâm: şef al demnitarilor juridico-religioşi musulmani

tahrîr: înregistrare, recensământ
tâ'ifa: echipaj al unei nave corsar
tekâlif-i 'örfiyye: impozite arbitrare
tekke/tekiyye: mănăstire de dervişi musulmani
timâr: pământ al cărui venit este atribuit unui timariot, militar sau administrator civil
topçı: tunar
tughra: semnătura sau monograma sultanului
türbe: mausoleu

uc: teritoriu la limita statului selgicid, în general atribuit în secolul al XIII-lea unui trib turcoman şi condus de un *uc bey*
ulemâ/'ulamâ' (ulemale): doctori în legea coranică (la singular, *'âlim*)

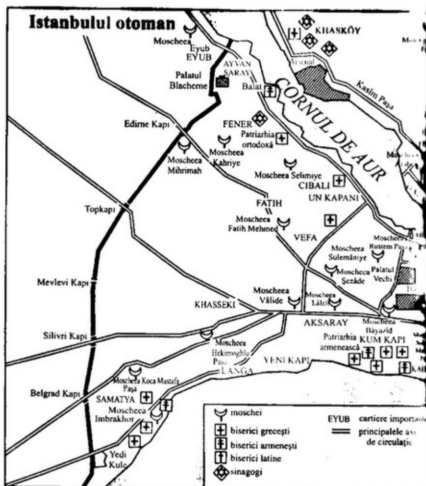
vakf/waqf (plural *evkâf/awqâf*): fundaţie pioasă
vâlî: guvernator de provincie
vâlide: mama sultanului
vezîr-i a'zam: mare vizir

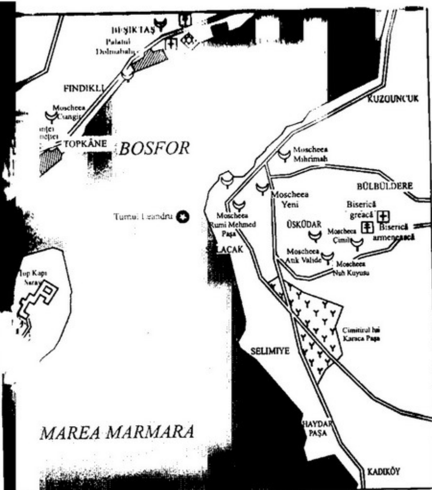
yasakcı: funcţionar al administraţiei centrale, învestit de sultan cu o putere discreţionară în provincii pentru a face respectată legea şi a reprima abuzurile
yaya: infanterist
yeniçeri: ienicer
yerliyye: forţe locale, în Siria
yürük: nomad

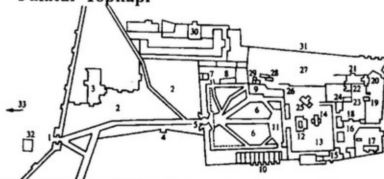
zâviye: instituţie religioasă musulmană
ze'âmet: *timâr* cu un venit de cel puţin 20 000 aspri
zimmî: protejat, supus nemusulman creştin sau evreu

Lista hărților

Cuprins

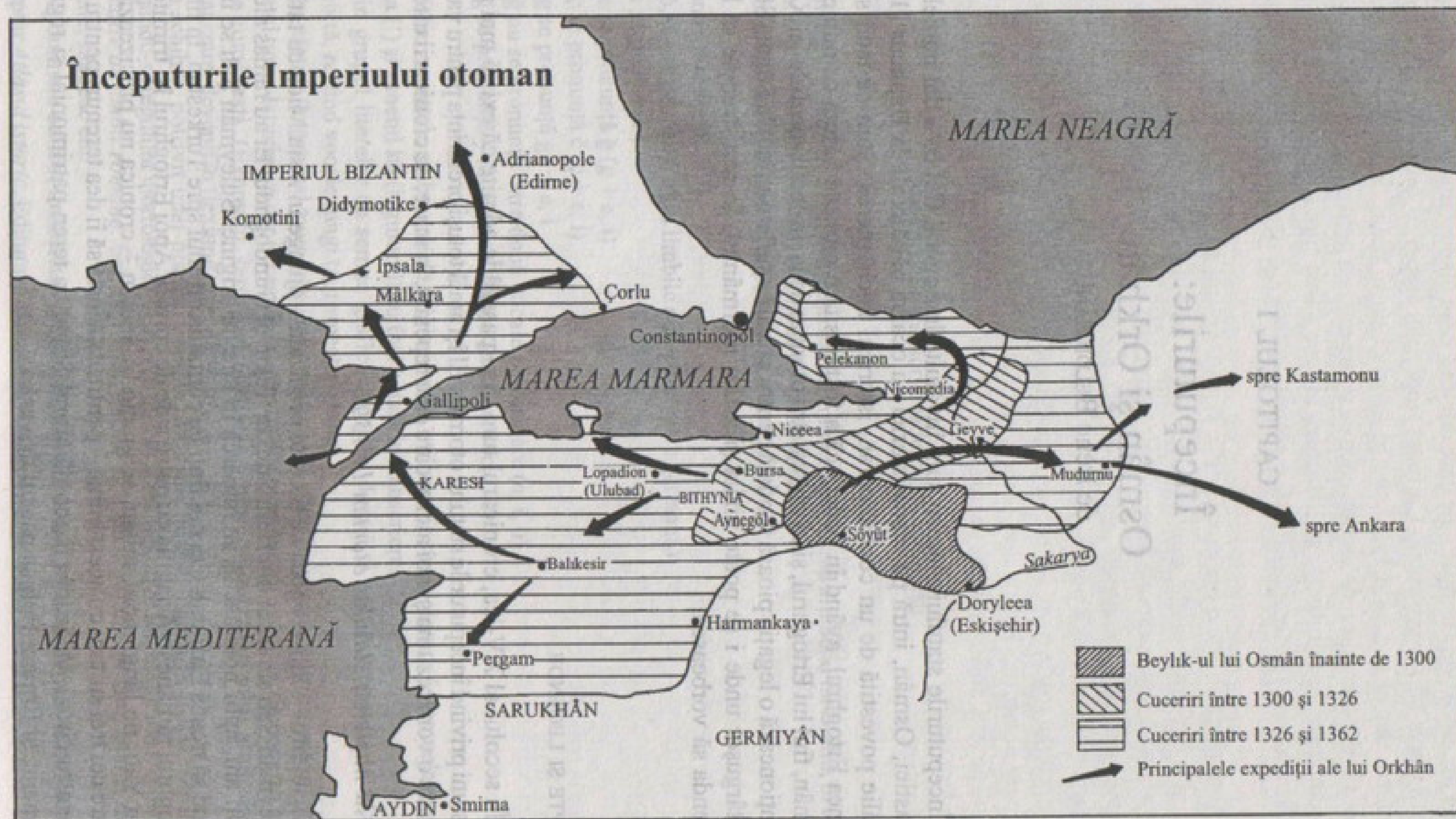

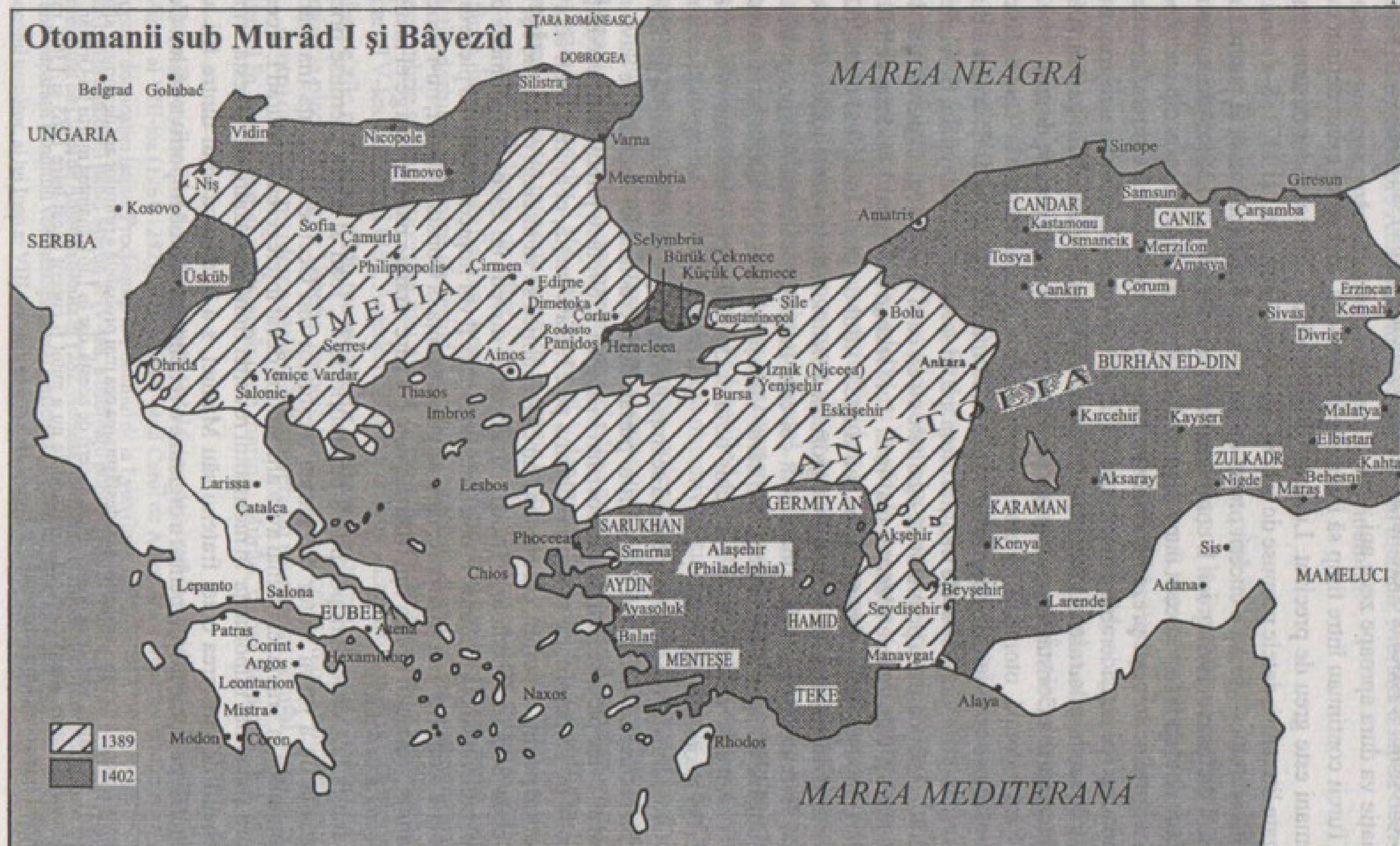

1. Bâb-i hümâyûn
2. Prima curte
3. Sfânta Irina
4. Fântâna călăului
5. Orta kapı
6. A doua curte
7. Meyit Kapısi
8. Curtea Baltagiilor
9. Kubbe altı
10. Bucătării
11. Bâb-i Se 'âdet
12. Arz odasi
13. A treia curte
14. Biblioteca lui Ahmed III
15. Vistierie
16. A patra curte
17. Chioşcul lui 'Abdûl-Mecid
18. Grădina lalelelor
19. Chioşcul lui Mustafă Paşa
20. Chioşcul de la Bagdad
21. Baldachinul sultanului Ibrâhîm
22. Sünnet odası
23. Chioşcul Erivan
24. Relicvele Profetului
25. Moscheea agalelor
26. Kapısi Koghuş
27. Harem
28. Apartamentul lui Kıslar Aghası
29. Moscheea Eunucilor
30. Çinili Köşk
31. Parcul Gülkhâne
32. Fântâna lui Ahmed III
33. Sfânta Sofia

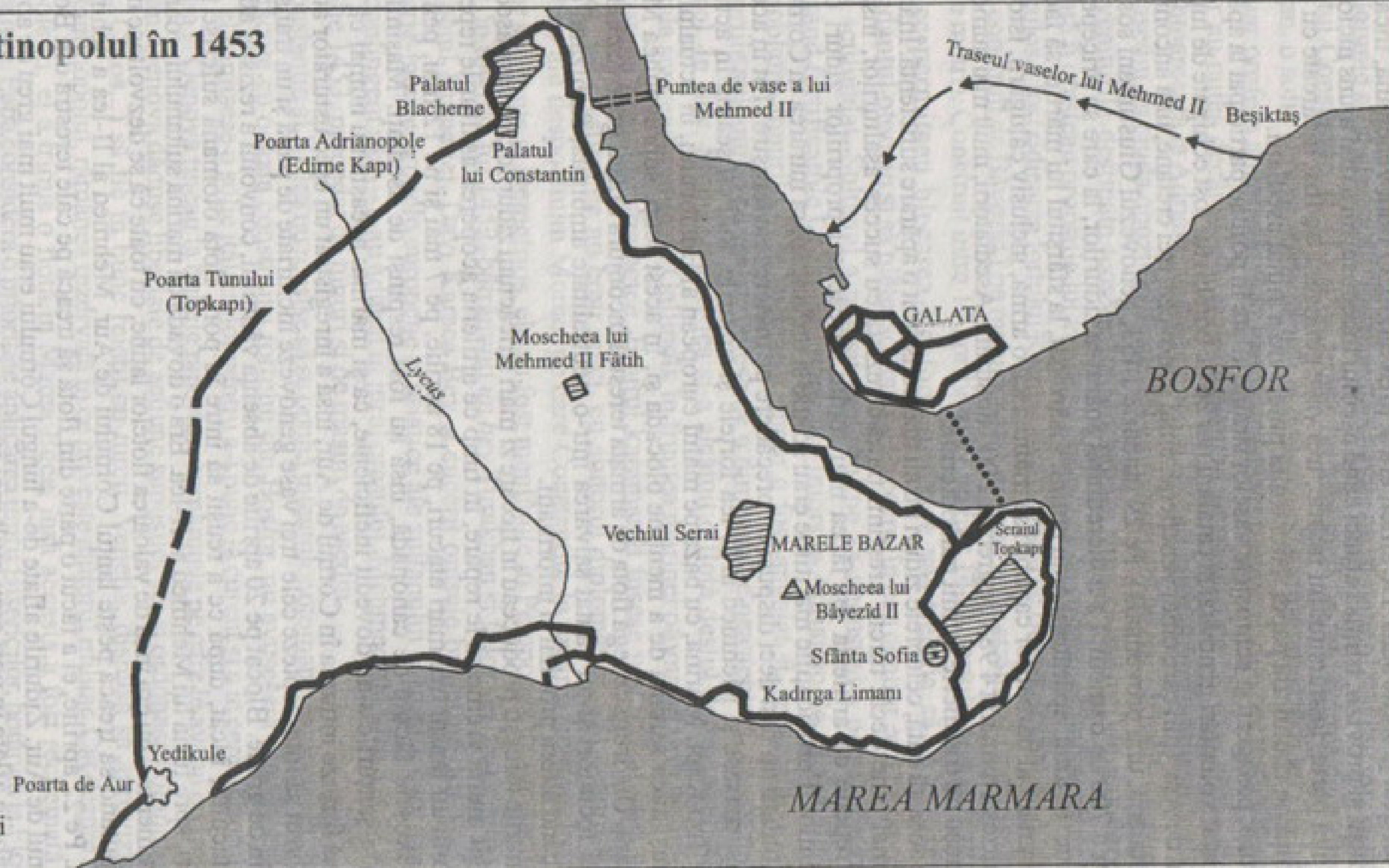

Imperiul otoman
SILEZIA
POLONIA
Kiev
UCRAINA
PODOLIA
BASARABIA
MOLDOVA
Iaşi
HANATUL CRIMEII
AUSTRIA
Kahlenberg
Viena
Szitvatorok
Buda
Saint-Gotthard
UNGARIA
TRANSILVANIA
Mohacs
Szeged
Timişoara
Caffa
Veneţia
Trieste
Karlowitz
Belgrad
VALAHIA
MAREA NEAGRĂ
Genova
Nisa
BOSNIA
SERBIA
Nicopole
Sarajevo
Adrianopole
BULGARIA
(Edirne)
Constantinopol
Amasya
Roma
Kosovo
Skopje
TRACIA
Nicomedia
Niceea
Ankara
Salonic
Brusa
KARESI
ANATOLIA
Neapole
Otranto
Valona
ALBANIA
Konya
GERMIYAN
Lepanto
Aydin
KARAMAN
Corfu
Zante
MOREA
Atena
Coron
Rhodos
Cipru
Alger
Bône
Tunis
Tlemcen
ALGERIA
TUNISIA
Biskra
Creta
MAREA MEDITERANĂ
Tripoli
TRIPOLITANIA
Benghazi
Alexandria
Cairo
CIRENAICA
EGIPT
Imperiul otoman în 1380
Imperiul otoman la moartea lui Mehmed II (1481)
Expansiunea maximă (sec. al XVII-lea)
Ţări sub suzeranitate otomană temporară
Astrahan
MAREA CASPICĂ
GEORGIA
Tiflis
ARMENIA
Tabriz
Van
Çaldiran
KURDISTAN
IRAN
Hamadân
MESOPOTAMIA
Bagdad
IRAK
Basora
SIRIA
Mascat
ARABIA
HEDJAZ
MAREA ROŞIE
Sanaa
Aden

Începuturile Imperiului otoman
MAREA NEAGRĂ
MAREA MARMARA
MAREA MEDITERANĂ
IMPERIUL BIZANTIN
Adrianopole
(Edirne)
Didymotike
Komotini
Ipsala
Mălkara
Çorlu
Constantinopol
Pelekanon
Nicomedia
Niceea
Gallipoli
Lopadion
(Ulubad)
BITHYNIA
Bursa
Aynegöl
Söyüt
Lieyve
Mudurnu
spre Kastamonu
spre Ankara
Sakarya
Dorylecea
(Eskişehir)
KARESI
Balıkesir
Harmankaya
Pergam
SARUKHÂN
GERMIYÂN
AYDIN
Smirna
Beylık-ul lui Osmân înainte de 1300
Cuceriri între 1300 şi 1326
Cuceriri între 1326 şi 1362
Principalele expediţii ale lui Orkhân

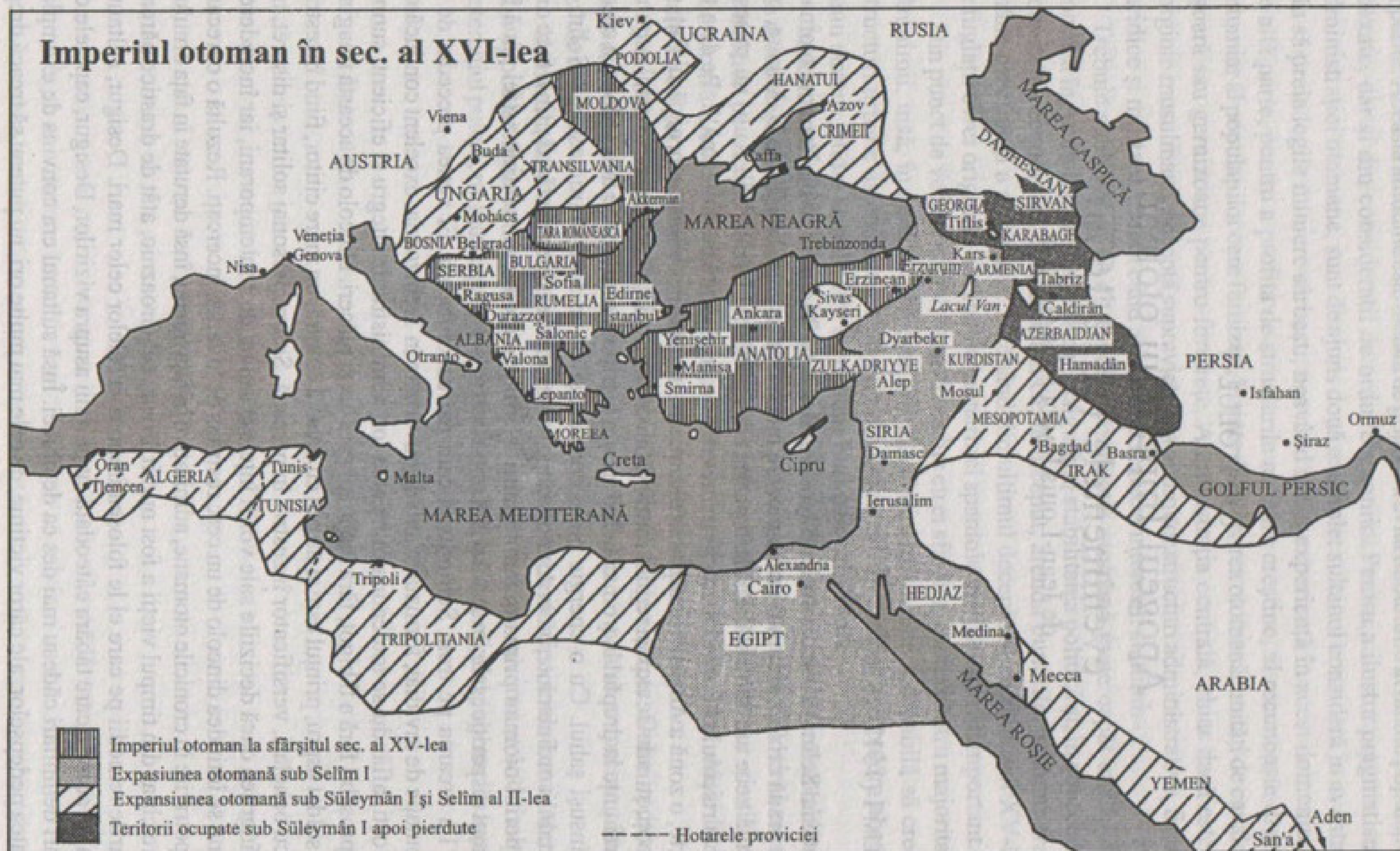

Otomanii sub Murâd I şi Bâyezîd I
ŢARA ROMÂNEASCĂ
DOBROGEA
MAREA NEAGRĂ
Silistra
Belgrad
Golubać
UNGARIA
Vidin
Nicopole
Varna
Târnovo
Mesembria
Niş
Kosovo
SERBIA
Sofia
Çamurlu
Philippopolis
Çirmen
Edirne
Dimetoka
Çorlu
Rodosto
Panidos
Heracleea
Üsküb
RUMELIA
Serres
Ainos
Ohrida
Yeniçe Vardar
Salonic
Thasos
Imbros
Selymbria
Bürük Çekmece
Küçük Çekmece
Şile
Constantinopol
Bolu
İznik (Niceea)
Yenişehir
Bursa
Eskişehir
Ankara
ANATOLIA
Amatris
Sinope
Samsun
Giresun
CANDAR
Kastamonu
CANIK
Çarşamba
Osmancık
Merzifon
Tosya
Amasya
Çankırı
Çorum
Erzincan
Kemah
Sivas
Divrig
BURHÂN ED-DIN
Kırcehir
Kayseri
Malatya
Elbistan
ZULKADR
Kahta
Aksaray
Nigde
Behesni
Maraş
KARAMAN
Konya
Sis
Adana
MAMELUCI
Larende
Larissa
Çatalca
Lesbos
GERMIYÂN
SARUKHAN
Phoceea
Akşehir
Smirna
Alaşehir (Philadelphia)
Chios
AYDIN
Beyşehir
Seydişehir
Lepanto
Salona
EUBEEA
Ayasoluk
HAMID
Patras
Atena
Balat
Corint
Hexamilion
Argos
MENTEŞE
Manavgat
Leontarion
Naxos
TEKE
Alaya
Mistra
Modon
Coron
Rhodos
1389
1402
MAREA MEDITERANĂ

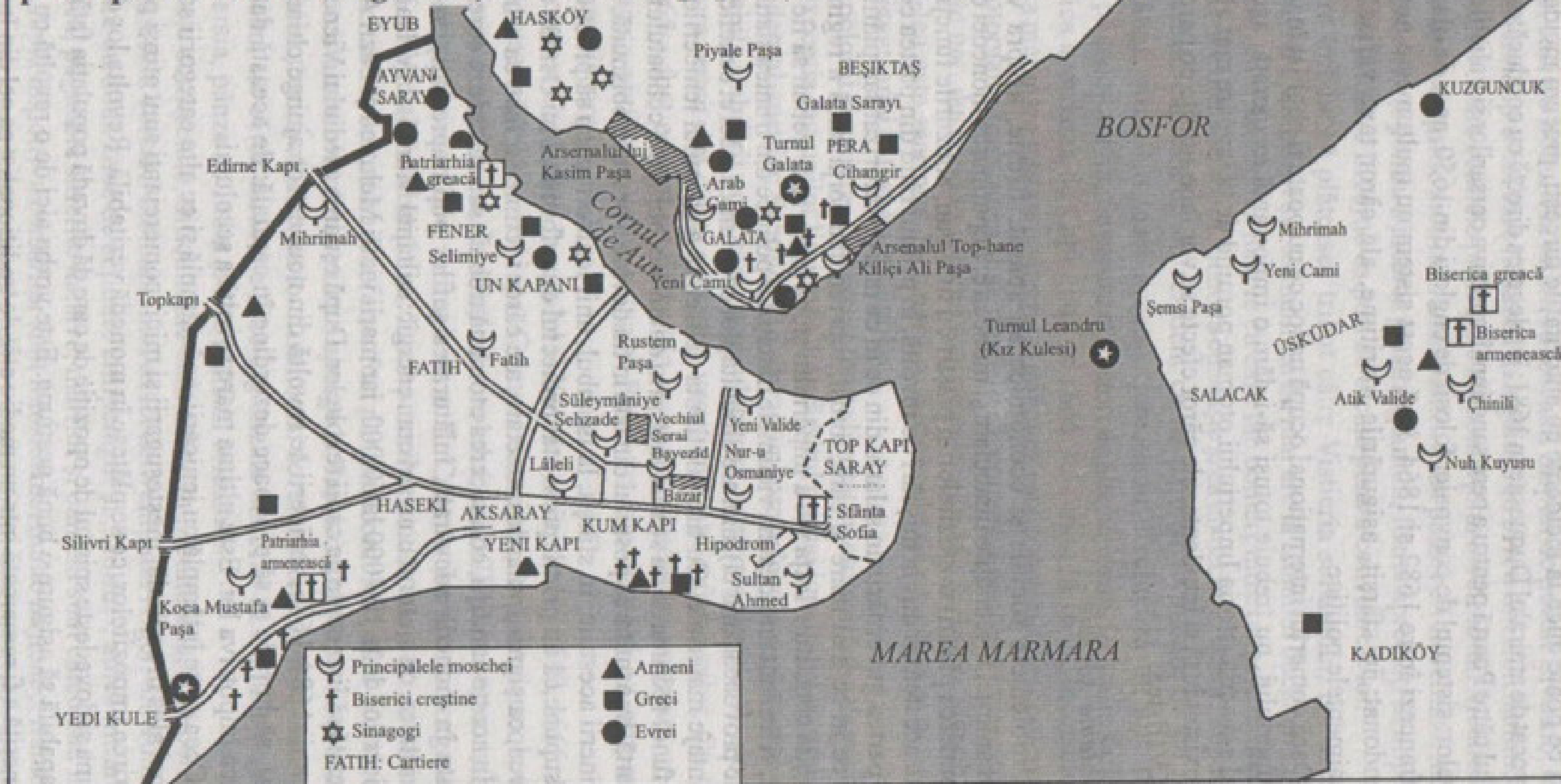

Anatolia şi Rumelia după trecerea lui Tamerlan (1402)
MAREA NEAGRĂ
MAREA MEDITERANĂ
Belgrad
Vidin
Varna
Sofia
Çamurlu
Scutari
Alessio
Durazzo
OTOMANI
Edirne
Incegiz
Constantinopol
Izmit
Iznik
Bursa
Ulubad
Salonic
Beypazarı
Ankara
Amastris
Sinope
CANDAR
Samsun
Amasya
Sivas
OTOMANI
Trebinzonda
Erzincan
Kayseri
Aksaray
OTOMANI
GERMIYĀN
SARUKHAN
Smirna
AYDIN
Akşehir
KARAMAN
Konya
Larende
Eubeea
Corint
MENTEŞE
Antalya
Silifke
TEKE
Rhodos
Modon
Coron
Teritorii bizantine
Teritorii veneţiene
Teritorii otomane

Imperiul otoman în perioada premergătoare căderii Constantinopolului (1451)
UNGARIA
Belgrad
Golubać
ŢARA ROMÂNEASCĂ
SERBIA
Kruşevac
Niş
Nicopole
Yergogü
Varna
Ragusa
Misivri
Sofia
Budun
Antivari
Scutari
Alessio
Kroja
Durazzo
OTOMANI
Ohrida
Serres
Constantinopol
Berat
Avlonya
Salonic
Gallipoli
Lapseki
Bursa
Iznik
Arta
Lesbos
Genovezi
Lepanto
Eubeea
Phoceea
Smirna
Patras
Atena
Leontarion
Corint
Naxos
Bodrum
Modon
Mistra
Coron
Accaiuoli
Cav. de Rhodos
Rhodos
MAREA MEDITERANĂ
MAREA NEAGRĂ
Tana
CRIMEEA
Caffa
CANDAR
Kastamonu
Tosya
Çankırı
Kalecik
(Biz.)
Trebizonda
KARAKOYUNLU
Erzincan
OTOMANI
Kırşehir
Akşehir
CARAMAN
ZULKADR
Malatya
AKKOYUNLU
Konya
Beyşehir
Seydişehir
Larende
Tars
Adana
Antalya
Alaya
MAMELUCI
Otomani
Cephalonia
Genovezi
Veneţia
Bizantini
Accaiuoli
Cav. Ospitalieri de Rhodos

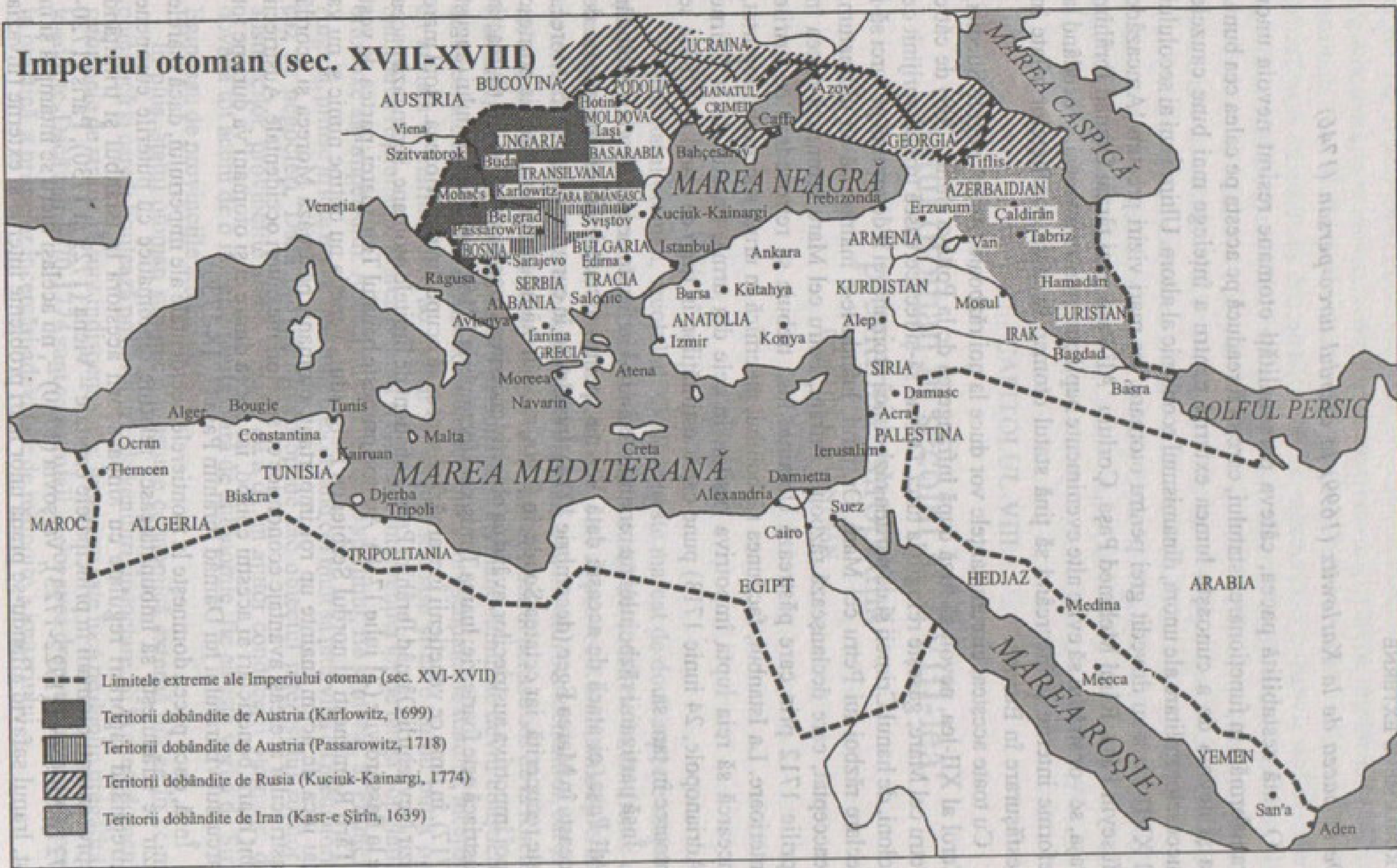

Constantinopolul în 1453
Palatul Blacherne
Puntea de vase a lui Mehmed II
Traseul vaselor lui Mehmed II
Beşiktaş
Poarta Adrianopole (Edirne Kapı)
Palatul lui Constantin
Poarta Tunului (Topkapı)
GALATA
Moscheea lui Mehmed II Fâtih
Lycus
BOSFOR
Vechiul Serai
MARELE BAZAR
Seraiul Topkapı
Moscheea lui Bâyezîd II
Sfânta Sofia
Kadırga Limanı
Yedikule
Poarta de Aur
MAREA MARMARA
Ziduri

Imperiul sub
Mehmed al II-lea
şi Bâyezîd al II-lea
POLONIA
Lvov
LITUANIA
Tana
(Azak)
AUSTRIA
Buda
MOLDOVA
CARINTIA
STIRIA
TRANSILVANIA
Akkerman
FRIULI
VENEŢIA
CARNIOLA
UNGARIA
Chilia
CRIMEEA
Caffa
Menkup
Veneţia
BOSNIA
Belgrad
ŢARA ROMÂNEASCĂ
MAREA NEAGRĂ
Silistra
Semendria
Golubać
Vidin
Yergogû
HERŢEGOVINA
Kruşevac
Nicopole
Sinope
Novo Brdo
Sofia
Ragusa
Amasra
Philippopolis
Samsun
Otlukbeli
Scutari
Kastamonu
Erzurum
Üsküb
Adrianopole
Amasya
Tokat
NEAPOLE
Kroja
Constantinopol
Bolu
Sivas
Erzincan
Ohrida
Ainos
Elbasan
Iznik
Salonic
Yenişehir
Ankara
Berat
Brindisi
Avlonya
Imbros
Kırşehir
Taranto
Lecce
Otranto
Kütahya
Kayseri
Malatya
AKKOYUNLU apoi
SAFAVIZI
Lemnos
Aksaray
ZULKADR
Akşehir
Arta
Chios
Phoceea
Konya
Lepanto
Smirna
Sis
Teba
Eubeea
Beyşehir
Larende
Adana
Samos
Tars
Patras
Seydişehir
Corint
Antalya
Imperiul în 1481
Cuceririle lui
Bâyezîd al II-lea
Veneţia (1502)
Cavalerii Sf.
Ioan de Ierusalim
Genovezi
Navarin
Nauplion
Naxos
Bodrum
Alaya
Modon
Leondarion
Mistra
Coron
Monemvasia
MAMELUCI
Rhodos
Cipru
Creta
MAREA MEDITERANA

Imperiul otoman în sec. al XVI-lea
Kiev
UCRAINA
RUSIA
PODOLIA
HANATUL
CRIMEII
Azov
MOLDOVA
Viena
Buda
AUSTRIA
TRANSILVANIA
Caffa
MAREA CASPICĂ
DAGHESTAN
UNGARIA
Mohács
Akkerman
ȚARA ROMÂNEASCĂ
MAREA NEAGRĂ
GEORGIA
Tiflis
ȘIRVAN
KARABAGH
Veneția
Genova
BOSNIA
Belgrad
Trebizonda
Kars
Nisa
SERBIA
BULGARIA
Sofia
Erzurum
ARMENIA
Tabriz
Ragusa
RUMELIA
Edirne
Erzincan
Sivas
Kayseri
Lacul Van
Çaldirân
Durazzo
Istanbul
Ankara
ALBANIA
Salonic
Yenișehir
Dyarbekir
AZERBAIDJAN
Otranto
Valona
Manisa
ANATOLIA
ZULKADRIYYE
KURDISTAN
Hamadân
PERSIA
Lepanto
Smirna
Alep
Mosul
Isfahan
MOREEA
MESOPOTAMIA
SIRIA
Ormuz
Bagdad
Basra
Șiraz
Creta
Cipru
Damasc
Oran
ALGERIA
Tunis
Malta
IRAK
Tlemcen
TUNISIA
GOLFUL PERSIC
Ierusalim
MAREA MEDITERANĂ
Alexandria
Tripoli
Cairo
HEDJAZ
TRIPOLITANIA
EGIPT
Medina
Mecca
ARABIA
MAREA ROȘIE
Imperiul otoman la sfârșitul sec. al XV-lea
Expasiunea otomană sub Selîm I
Expansiunea otomană sub Süleymân I și Selîm al II-lea
Teritorii ocupate sub Süleymân I apoi pierdute
Hotarele proviciei
YEMEN
Aden
San'a

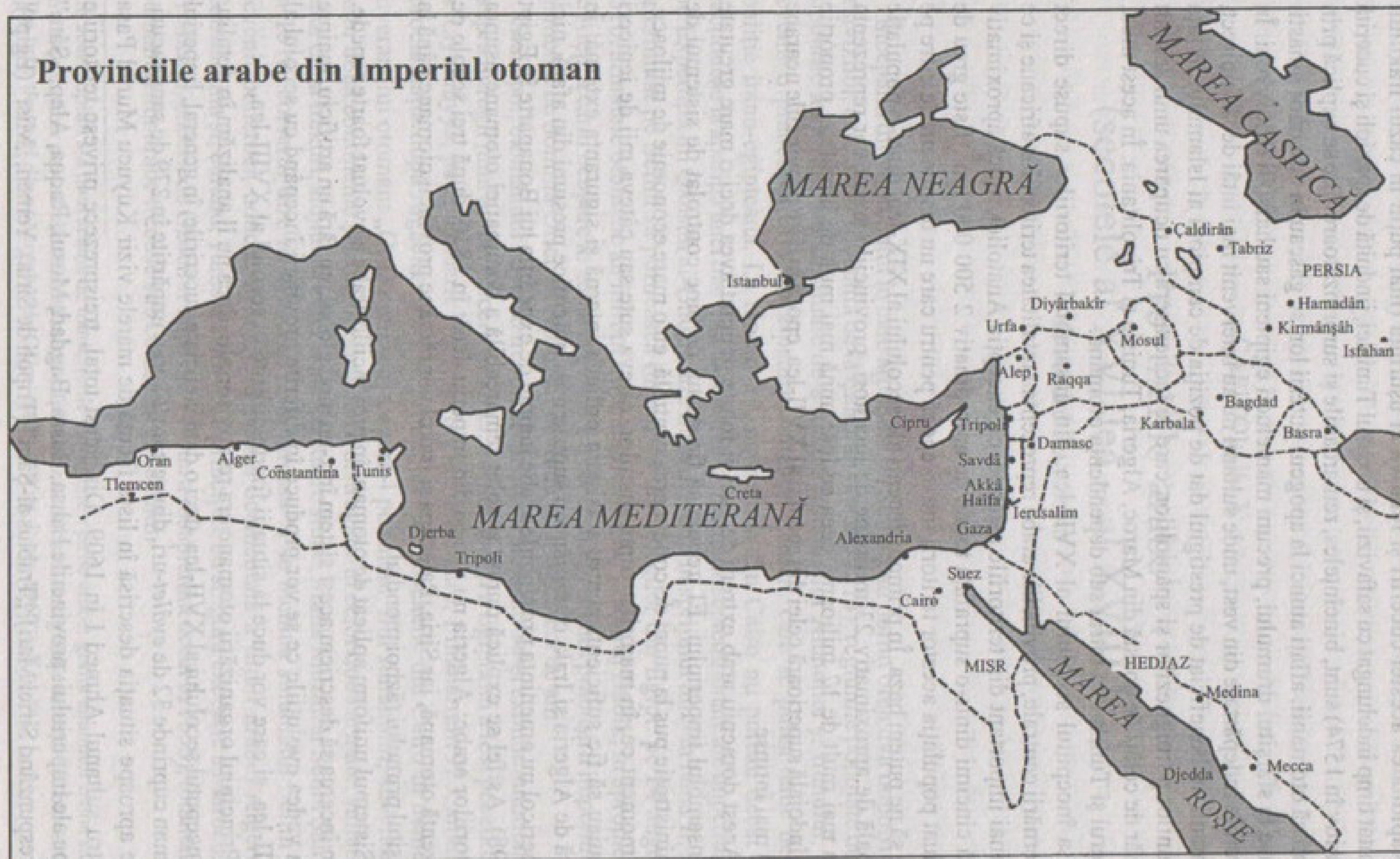

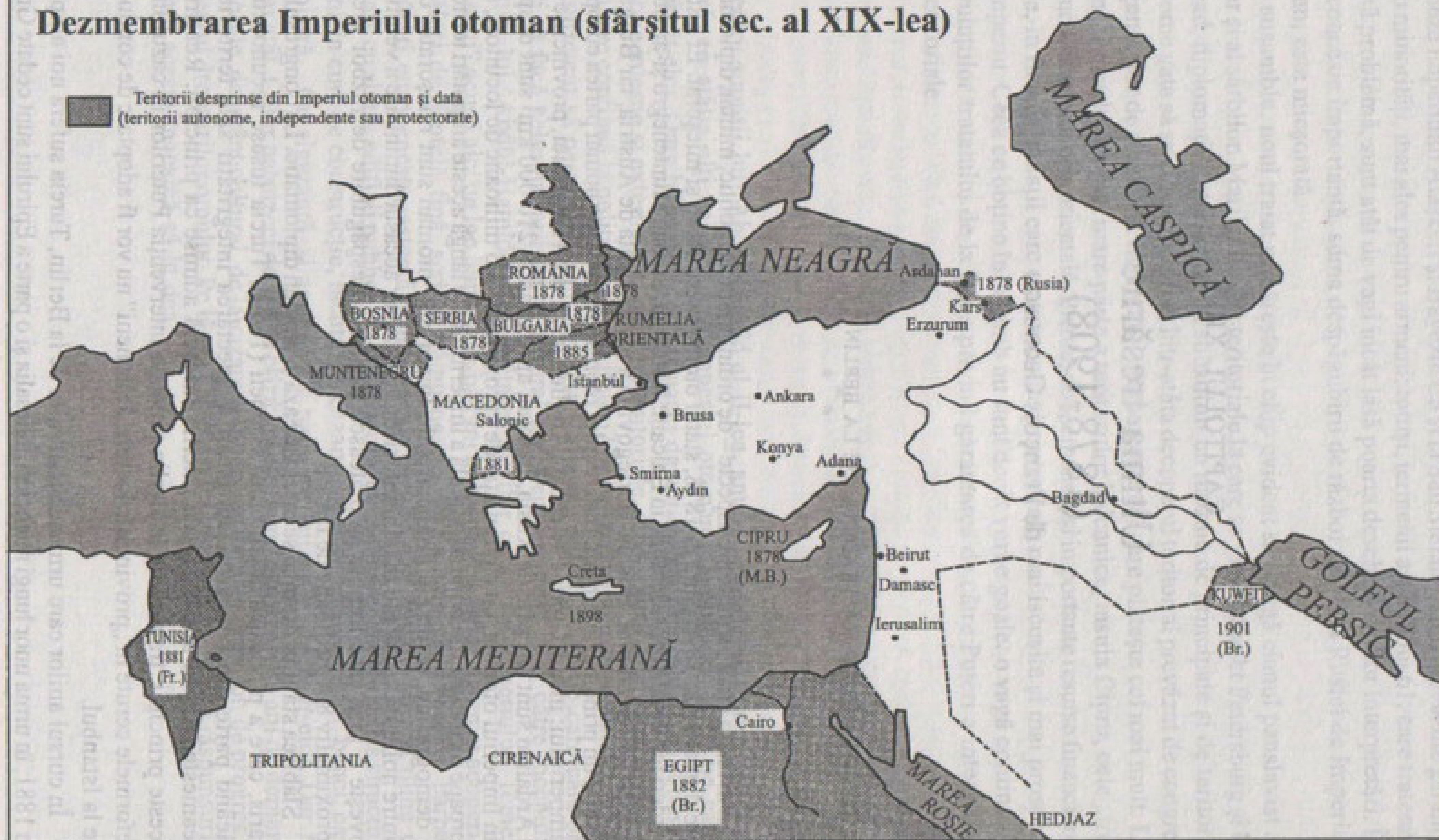
Istanbul în secolele XVII-XVIII
principalele edificii religioase şi localizarea populaţiilor nemusulmane
EYUB
HASKÖY
AYVAN SARAY
Piyale Paşa
BEŞIKTAŞ
KUZGUNCUK
Galata Sarayı
BOSFOR
Edirne Kapı
Patriarhia greacă
Arsenalul lui Kasim Paşa
Turnul Galata
PERA
Arab Cami
Cihangir
Cornul de Aur
Mihrimah
FENER
Selimiye
GALATA
Arsenalul Top-hane
Kiliçi Ali Paşa
Mihrimah
Yeni Cami
UN KAPANI
Yeni Cami
Şemsi Paşa
Biserica greacă
Topkapı
Turnul Leandru (Kız Kulesi)
ÜSKÜDAR
Biserica armenească
FATIH
Fatih
Rustem Paşa
SALACAK
Atik Valide
Çinili
Süleymaniye
Şehzade
Vochiul Serai
Yeni Valide
Bayezid
Nur-u Osmaniye
TOP KAPI SARAY
Nuh Kuyusu
Lâleli
Bazar
HASEKI
AKSARAY
KUM KAPI
Sfânta Sofia
Silivri Kapı
Patriarhia armenească
YENI KAPI
Hipodrom
Sultan Ahmed
Koca Mustafa Paşa
MAREA MARMARA
KADIKÖY
YEDI KULE
Principalele moschei
Biserici creştine
Sinagogi
FATIH: Cartiere
Armeni
Greci
Evrei

Imperiul otoman (sec. XVII-XVIII)
UCRAINA
BUCOVINA
PODOLIA
HANATUL CRIMEII
Azov
AUSTRIA
Hotin
MOLDOVA
Caffa
Viena
UNGARIA
Iași
GEORGIA
Szitvatorok
Buda
BASARABIA
Bahçesaray
Tiflis
MAREA CASPICĂ
TRANSILVANIA
MAREA NEAGRĂ
Mohacs
Karlowitz
ȚARA ROMÂNEASCĂ
Trebizonda
AZERBAIDJAN
Veneția
Belgrad
Kuciuk-Kainargi
Erzurum
Çaldirân
Passarowitz
Sviștov
BOSNIA
BULGARIA
Istanbul
ARMENIA
Van
Tabriz
Sarajevo
Edirna
Ankara
Ragusa
SERBIA
TRACIA
Bursa
Kütahya
KURDISTAN
Hamadân
ALBANIA
Salonic
Mosul
Avlonya
ANATOLIA
LURISTAN
Ianina
Izmir
Konya
Alep
IRAK
GRECIA
Bagdad
Moreea
Atena
SIRIA
Navarin
Damasc
Basra
Alger
Bougie
Tunis
Acra
GOLFUL PERSIC
Ocran
Constantina
Malta
PALESTINA
Creta
Ierusalim
Tlemcen
Kairuan
TUNISIA
MAREA MEDITERANĂ
Damietta
Biskra
Djerba
Alexandria
Suez
Tripoli
MAROC
ALGERIA
Cairo
TRIPOLITANIA
HEDJAZ
ARABIA
EGIPT
Medina
MAREA ROȘIE
Limitele extreme ale Imperiului otoman (sec. XVI-XVII)
Mecca
Teritorii dobândite de Austria (Karlowitz, 1699)
Teritorii dobândite de Austria (Passarowitz, 1718)
YEMEN
Teritorii dobândite de Rusia (Kuciuk-Kainargi, 1774)
Teritorii dobândite de Iran (Kasr-e Șirin, 1639)
San'a
Aden

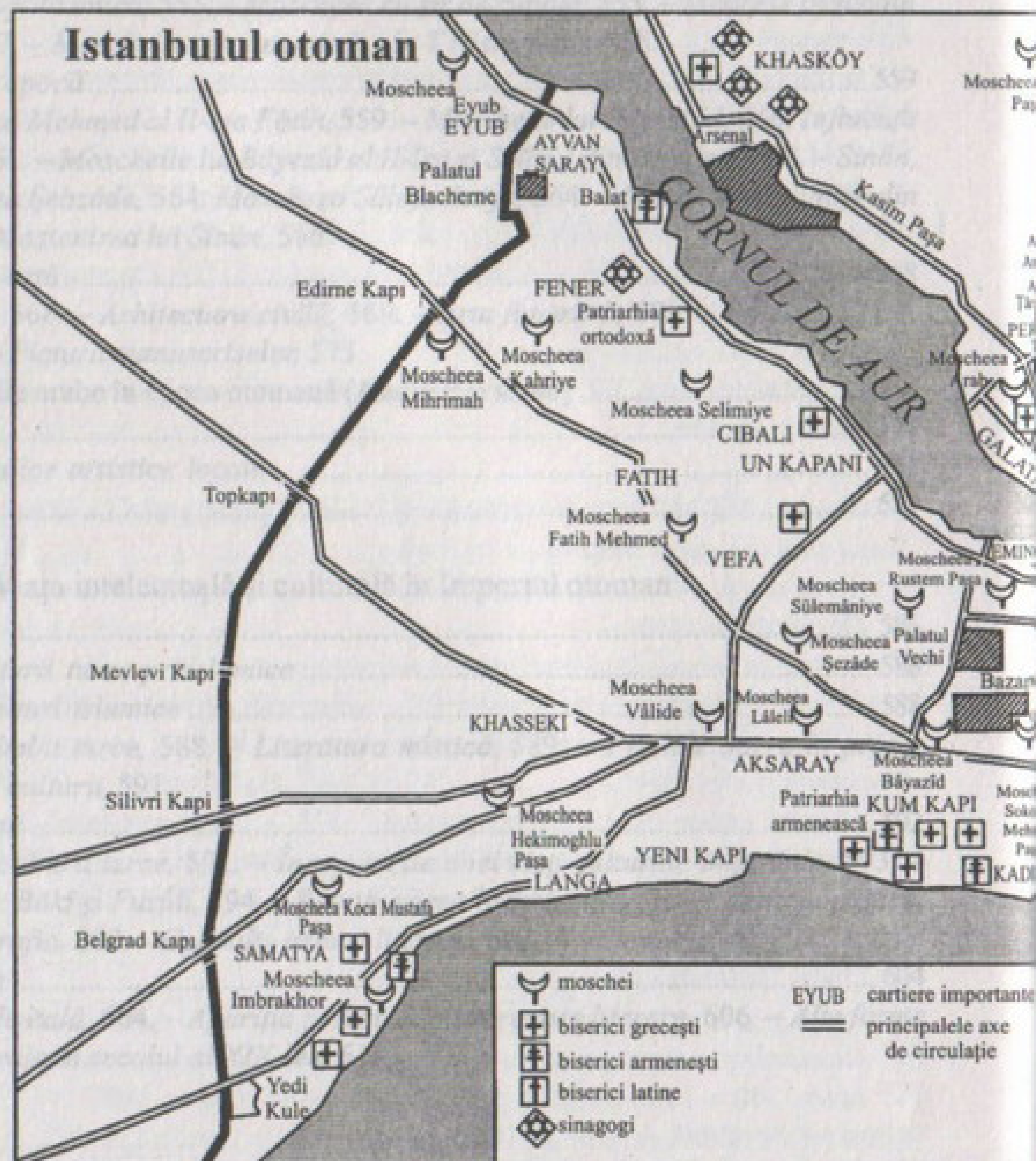
Provinciile europene din Imperiul otoman

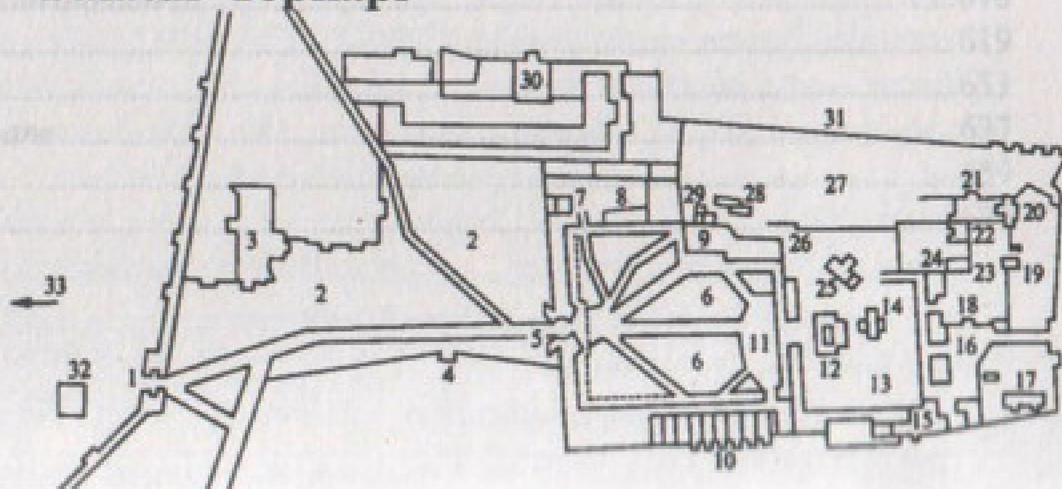

Provinciile arabe din Imperiul otoman
MAREA CASPICĂ
MAREA NEAGRĂ
MAREA MEDITERANĂ
MAREA ROȘIE
Çaldirân
Tabriz
PERSIA
Istanbul
Diyârbakir
Hamadân
Urfa
Mosul
Kirmânşâh
Isfahan
Alep
Raqqa
Bagdad
Cipru
Tripoli
Karbala
Basra
Damasc
Oran
Alger
Constantina
Tunis
Savdâ
Tlemcen
Creta
Akkâ
Haifa
Ierusalim
Gaza
Djerba
Alexandria
Tripoli
Suez
Cairo
MISR
HEDJAZ
Medina
Djedda
Mecca

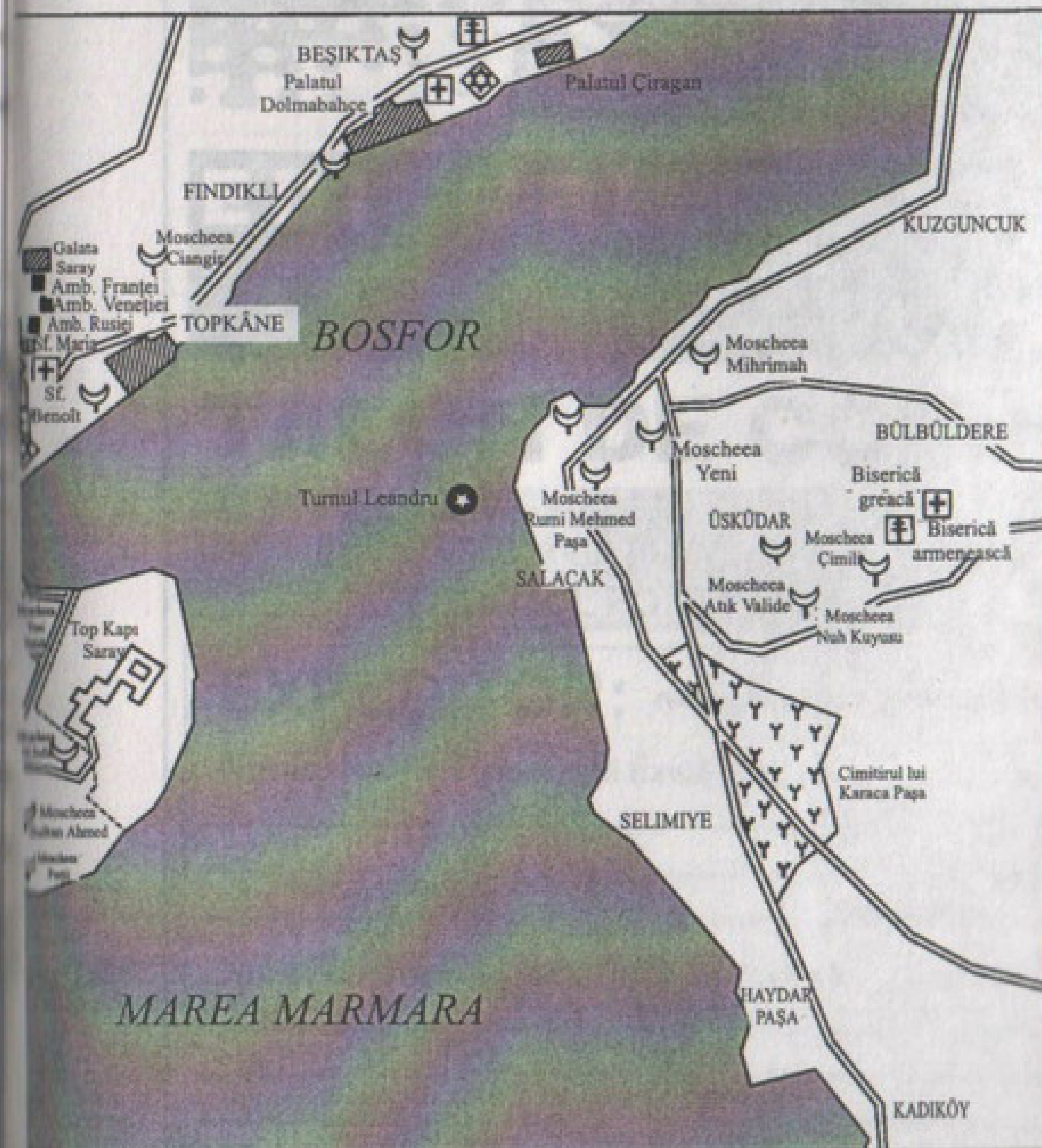

Dezmembrarea Imperiului otoman (sfârşitul sec. al XIX-lea)

Dezmembrarea Imperiului otoman
(începutul sec. XX)
Grecia
Achiziții grecești
Bulgaria
Achiziții bulgare
Achiziții pierdute în 1918
Serbia 1878
Achiziții 1913
Achiziții 1919
SLOVENIA
Ljubljana
CROAȚIA
Zagreb
BOSNIA
Belgrad
Sarajevo
(Austria 1878)
HERȚEGOVINA
Niș
SERBIA
ROMÂNIA
București
Silistra
BULGARIA
Sofia
Bulgaria 1885
RUMELIA ORIENTALĂ
TRACIA ORIENTALĂ
TRACIA
Edirne
Istanbul
Salonic
(1913)
Ianina
MACEDONIA
(Grecia 1913)
THESALIA
(Grecia 1881)
Grecia
(1920-1922)
Smirna
Atena
GRECIA
MAREA NEAGRĂ
MAREA CASPICĂ
Trebizonda
Rusia
(1878-1921)
ARMENIA
(1918-1921)
Erzurum
Ankara
ANATOLIA
Antakya
Alep
Mosul
Tunis
MAREA MEDITERANĂ
Creta
(Grecia 1908)
Cipru
(Br.1878)
SIRIA
Mandat francez 1920
ALGERIA
(Franța 1830)
TUNISIA
(Franța 1881)
Beirut
Damasc
PALESTINA
Mandat britanic 1920
Bagdad
IRAK
Mandat britanic 1920
Tripoli
Ierusalim
TRANSIORDANIA
LIBIA
(Italia 1912)
Alexandria
Basora
Cairo
EGIPT
Ocupație britanică 1882
Protectorat britanic (1914-1922)
HEDJAZ
(Independent 1916)
Imperiul otoman potrivit Tratatului de la Sèvres (1920)
Turcia după Tratatul de la Lausanne (1923)

1. Bâb-i hümâyûn
2. Prima curte
3. Sfânta Irina
4. Fântâna călăului
5. Orta kapı
6. A doua curte
7. Meyit Kapısi
8. Curtea Baltagiilor
9. Kubbe altı
10. Bucătării
11. Bâb-i Se 'âdet
12. Arz odasi
13. A treia curte
14. Biblioteca lui Ahmed III
15. Vistierie
16. A patra curte
17. Chioşcul lui 'Abdül-Mecid
18. Grădina lalelelor
19. Chioşcul lui Mustafâ Paşa
20. Chioşcul de la Bagdad
21. Baldachinul sultanului Ibrâhîm
22. Sünnet odası
23. Chioşcul Erivan
24. Relicvele Profetului
25. Moscheea agalelor
26. Kapısi Koghuş
27. Harem
28. Apartamentul lui Kıslar Aghası
29. Moscheea Eunucilor
30. Çinili Köşk
31. Parcul Gülkhâne
32. Fântâna lui Ahmed III
33. Sfânta Sofia